

**Transformacja ustrojowa w Armenii
w latach 1991-2016**

Krzysztof Fedorowicz

Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991-2016

POZNAŃ 2017

Recenzenci:

dr hab. Rafał Czachor, prof. UJW

dr hab. Marek Figura, prof. UAM

Konsultacja językowa (ormiański):

prof. dr hab. Andrzej Pisowicz

Projekt okładki:

Tomasz Brończyk, Krzysztof Fedorowicz

Zdjęcie na okładce:

Siedziba władz miejskich w Giumri (Armenia)

Autor fotografii:

Krzysztof Fedorowicz (Giumri 2015)

ISBN 978-83-86094-70-2

Wydawca: Instytut Wschodni UAM Poznań

61-614 Poznań

ul. Umultowska 89 D

SPIST TREŚCI

Wstęp	9
1. Transformacja ustrojowa na obszarze poradzieckim w ujęciu teoretycznym	31
1.1. Analiza podstawowych pojęć.....	37
1.2. Teoria transformacji.....	49
1.3. Modele i typy transformacji.....	57
1.4. Krytyka teorii transformacji	63
1.5. Teoria reżimów hybrydowych	74
1.6. Krytyka teorii reżimów hybrydowych.....	87
1.7. Problemy transformacji ustrojowej na obszarze poradzieckim	90
2. Transformacja ustroju konstytucyjnego państwa	107
2.1. Konstytucyjne podstawy ustroju państwa.....	107
2.2. Historia armeńskiego konstytucjonalizmu	127
2.3. Konstytucja Armenii z 5 lipca 1995 roku.....	130
2.4. Nowelizacja konstytucji z dnia 27 listopada 2005 roku.....	139
2.5. Nowelizacja konstytucji z dnia 6 grudnia 2015 roku.....	145
2.6. Struktura naczelných organów władzy państwa.....	150
2.7. Podsumowanie.....	154
3. Prezydent Armenii w procesie transformacji ustrojowej.....	157
3.1. Pozycja ustrojowa i rola prezydenta w systemie politycznym Armenii w latach 1991-1995.....	157
3.2. Pozycja ustrojowa i rola prezydenta w systemie politycznym Armenii w latach 1996-2005.....	165
3.3. Pozycja ustrojowa i rola prezydenta w systemie politycznym Armenii w latach 2006-2016.....	177
3.4. Podsumowanie.....	196

4. Rząd Armenii w procesie transformacji ustrojowej.....	199
4.1. Pozycja ustrojowa rządu w Armenii w latach 1991-1995	203
4.2. Pozycja ustrojowa rządu w Armenii w latach 1996-2005	215
4.3. Pozycja ustrojowa rządu w Armenii w latach 2006-2016	228
4.4. Podsumowanie.....	237
5. Parlament Armenii w procesie transformacji ustrojowej	241
5.1. Pozycja ustrojowa Rady Najwyższej Armenii w latach 1991-1995	241
5.2. Pozycja ustrojowa Zgromadzenia Narodowego Armenii w latach 1996-2005	247
5.3. Pozycja ustrojowa Zgromadzenia Narodowego Armenii w latach 2006-2016	257
5.4. Podsumowanie.....	263
6. System wyborczy i system partyjny Armenii w procesie transformacji ustrojowej	267
6.1. Rola i znaczenie systemu wyborczego w procesie transformacji ustrojowej	267
6.2. Kodeks wyborczy w Armenii.....	279
6.3. Wybory parlamentarne.....	288
6.3.1. Wybory do Rady Najwyższej Armenii.....	288
6.3.2. Wybory do Zgromadzenia Narodowego w latach 1996-2005	293
6.3.3. Wybory do Zgromadzenia Narodowego w latach 2006-2016	300
6.4. Kształtowanie się systemu partyjnego Armenii	305
6.5. Pozycja i rola partii diasporalnych w systemie partyjnym Armenii	314
6.6. Specyfika funkcjonowania armeńskich partii politycznych	317
6.7. Podsumowanie.....	323
7. Grupy nacisku w procesie transformacji ustrojowej w Armenii.....	327
7.1. Pozycja i rola ormiańskiej diaspory w systemie politycznym Armenii.....	333
7.2. Rola i znaczenie Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w procesie transformacji ustrojowej.....	344
7.3. Wojskowi, służby specjalne, weterani i organizacje paramilitarne jako aktywne grupy nacisku w systemie politycznym Armenii	352
7.4. Pozycja i znaczenie armeńskich oligarchów w systemie politycznym Armenii.....	363
7.5. Podsumowanie.....	370

8. Ochrona praw człowieka i kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego w procesie transformacji ustrojowej Armenii	373
8.1. Uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne ochrony praw człowieka i kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w Armenii	373
8.2. Wpływ członkostwa Armenii w Radzie Europy i nowelizacja konstytucji w 2005 roku na rozwój praw człowieka	378
8.3. Wpływ pacyfikacji powyborczych protestów w 2008 roku na przestrzeganie praw człowieka oraz rozwój społeczeństwa obywatelskiego	389
8.4. Podsumowanie.....	399
Zakończenie.....	403
Bibliografia	409

WSTĘP

Dwadzieścia pięć lat po rozpadzie Związku Radzieckiego na obszarze określonym jako poradziecki mamy do czynienia z transformacją ustrojową byłych republik. Rozpad imperium dokonał się nagle i gwałtownie, co spowodowało, iż były republiki już od pierwszych dni swojego funkcjonowania na arenie międzynarodowej jako niepodległe państwa stanęły przed nagłą koniecznością przeprowadzenia radykalnych reform politycznych, społecznych i gospodarczych. Rozpoczęty proces transformacji obszaru poradzieckiego okazał się jednak bardziej złożony i skomplikowany, niż w przypadku państw Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej.

Poradziecka rzeczywistość okazała się nieprzystawalna do dotychczasowych wzorców transformacji, a jej efekty wskazały, że transformacja ustrojowa wcale nie musi być procesem jednoliniowym prowadzącym do realizacji zunifikowanego modelu demokracji. Skomplikowane uwarunkowania polityczno-społeczne, kwestie etniczno-narodowościowe, zaszczości historyczne, konflikty zbrojne i konieczność kształtowania instytucji państwowych praktycznie od podstaw bez możliwości odwołania się do własnej przeszłości sprawiły, że efektem dotychczasowej transformacji ustrojowej obszaru poradzieckiego są w większości różne modele demokracji narodowej w większości preferujące silną prezydenturę o charakterze autorytarnym.

Podstawowym celem badawczym pracy jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy w rezultacie długotrwałego procesu transformacji ustrojowej system polityczny Armenii można sklasyfikować jako reżim hybrydalny, który znajduje się w stanie pośrednim, balansującym między demokracją a autorytaryzmem. Pojęcie transformacja rozumiana jest jako zasadniczy proces przekształceń, którego głównym celem jest ukształtowanie skonsolidowanego, stabilnego, trwałego i odpornego na wstrząsy wewnętrzne i zewnętrzne systemu politycznego państwa. Z kolei pojęcie reżim hybrydalny rozumiane jest zgodnie z definicją jaką posługuje się Larry Diamond. Jest to reżim, który formalnie akceptuje demokrację, ale jednocześnie wykorzystuje autorytarne procedury i narzędzia w funkcjonowaniu systemu politycznego.

Transformacja ustrojowa w Armenii ma charakter permanentny, dowodząc istotnych trudności w kształtowaniu nowych rozwiązań ustrojowych lub świadcząc o braku możliwości lub chęci osiągnięcia przełomu i konsolidacji systemu. Z uwagi na skomplikowane uwarunkowania wewnętrzne, kwestie etniczne i kaukaską specyfikę Armenii po dwudziestu pięciu latach transformacji znajduje się w grupie państw charakteryzujących się obecnością w systemie politycznym mechanizmów demokratycznych jak i nie spełniających definicji demokracji.

Przedmiotem badań w niniejszej pracy jest proces przemian systemu politycznego Armenii w latach 1991-2016. Istotnym elementem prowadzonych badań jest wskazanie licznych przeciwności i trudności, na jakie ten proces napotykał i skali deformacji przyjmowanych rozwiązań ustrojowych w wyniku działania tzw. sił sprzeciwu i uwarunkowań społeczno-kulturowo-politycznych. Zakres czasowy analizy obejmuje lata 1991-2016. Początek wyznacza moment uzyskania niepodległości przez Armenię i kształtowanie rozwiązań ustrojowych już jako suwerenne i niepodległe państwo niebędące częścią ZSRR. Jako końcową datę graniczną przyjęto rok 2016, który z jednej strony w wyniku kolejnej nowelizacji konstytucji rozpoczyna proces przekształceń ustrojowych w kierunku republiki parlamentarnej, a z drugiej strony jest zwieńczeniem dwudziestu pięciu lat funkcjonowania niepodległej Armenii. Należy jednak dodać, że chociaż ramy czasowe pracy obejmują lata 1991-2016, to z uwagi na istotne z perspektywy procesu transformacji wydarzenia poprzedzające ogłoszenie niepodległości Armenii, również zostały poddane analizie w pracy.

W badaniach naukowych dotyczących ustalenia stopnia konsolidacji systemu politycznego charakterystyczne są dwa podejścia. Pierwsze reprezentowane jest przez zwolenników demokracji wyborczej i zwane jest koncepcją wąskiej grupy wyznaczników konsolidacji systemu. Do zwolenników tej koncepcji zalicza się S. Huntingtona oraz L. Diamonda. Jako kryterium konsolidacji systemu politycznego Huntington przyjmował „test dwóch zmian”, zgodnie z którym system można uznać za skonolidowany, jeżeli ugrupowanie, które zdobyło władzę w pierwszych wyborach okresu przemian, przegra następne wybory i odda władzę innemu ugrupowaniu, a następnie ten nowy rząd w wyniku kolejnych wyborów również odda władzę. Z kolei L. Diamond uważał, że w procesie konsolidacji systemu ważną rolę odgrywa niski poziom poparcia partii antysystemowych oraz powszechna akceptacja demokratycznych norm przede wszystkim przez elitę polityczną, ale także przez obywateli kraju.

Zdaniem autora koncepcja ta jest jednak zbyt wąska i niewystarczająca do analizy tego typu przemian. Dlatego do badań w niniejszej pracy została wykorzystana teoria szerokiej grupy wyznaczników konsolidacji systemu politycznego, sformułowana przez niemieckich naukowców, Wolfganga Merkla i Klausa von Beyme-go, zwolenników liberalnej teorii demokracji. Zgodnie z tą teorią system można określić mianem skonolidowanego systemu politycznego dopiero wówczas, gdy proces konsolidacji objął cztery poziomy.

Pierwszy to proces konsolidacji konstytucyjno-ustrojowej, obejmujący kwestię prac nad uchwaleniem nowej ustawy zasadniczej oraz konsolidację podstawowych instytucji politycznych takich jak głowa państwa, rząd i parlament. Poziom drugi dotyczy konsolidacji zachowań nieformalnych aktorów politycznych (tzw. weto gracze lub nieformalne siły sprzeciwu). W przypadku Armenii zdaniem autora dotyczy to Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, diaspory, wojskowych, służb specjalnych, organizacji paramilitarnych oraz oligarchów. Z kolei poziom trzeci związany jest z konsolidacją na płaszczyźnie reprezentacji interesów i dotyczy systemu partyjnego oraz systemu wyborczego. Czwarty poziom związany jest z procesem konsolidacji społeczeństwa obywatelskiego i praw człowieka. Tym samym według założeń tej teorii podjęto próbę analizy poziomu konsolidacji osiągniętego przez system polityczny Armenii na wymienionych czterech poziomach. Dokonano analizy procesu kształtowania ustawy zasadniczej i jej nowelizacji w latach późniejszych. Przeprowadzono analizę rozwoju i funkcjonowania poszczególnych elementów systemu politycznego Armenii: głowy państwa, rządu, parlamentu, systemu wyborczego i partyjnego, grup nacisku oraz społeczeństwa obywatelskiego. Większość rozdziałów została skonstruowana według zamierzonego schematu, polegającego na podziale analizowanego materiału na zasadniczo trzy okresy czasowe.

Pierwszy z nich obejmuje pierwszą połowę lat 90. XX wieku (1991-1995). Jego wydzielenia dokonano z uwagi na rozpoczęty okres transformacji w obliczu trwającego konfliktu zbrojnego w Górskim Karabachu, związanych z tym określonych trudności oraz w związku z przedłużającym się okresem kształtowania podstaw ustrojowych nowego państwa i brakiem konstytucji. Drugi okres obejmuje lata 1996-2005 i związany jest z przyjęciem nowej konstytucji w 1995 roku i próbą ukształtowania rozwiązań ustrojowych właściwych systemowi prezydencko-parlamentarnego (półprezydenckiego). Trzeci okres czasowy obejmuje lata 2006-2016 i wydzielony został z uwagi na dokonane w tych latach dwie nowelizacje konstytucji, które prowadziły do zasadniczej zmiany kształtu rozwiązań ustrojowych. W tych trzech przedziałach czasowych wskazane zostały zachodzące zmiany w systemie ustrojowym Armenii, a także rzeczywisty obraz funkcjonowania instytucji politycznych, ich pozycja ustrojowa, rola w systemie politycznym i problemy na jakie napotykały w swojej działalności.

Główna hipoteza badawcza przyjęta przez autora głosi, iż w wyniku dotychczasowego procesu transformacji ustrojowej system polityczny Armenii znajduje się w stanie tzw. permanentnej transformacji i posiada cechy reżimu hybrydowego. Trwający dwadzieścia pięć lat proces transformacji ustrojowej w tym kraju nie doprowadził do ukształtowania skonsolidowanego reżimu politycznego. Tym samym nie przystaje on do klasycznego modelu transformacji, który zakłada postrzeganie jej jako procesu linearnego polegającego na przejściu z jednego znanego punktu do drugiego, również znanego. Transformacja ustrojowa w Armenii jest

przykładem modelu transformacji otwartej, który zakłada, że dane państwo może porzucić dotychczasowy system autorytarny, ale nie musi bezwarunkowo dążyć do demokracji liberalnej. System polityczny znajduje się nadal w stanie zawieszenia/stagnacji i nie może być uznany za skonsolidowany.

Aby mogło to nastąpić, konieczne jest nie tylko przyjmowanie na poziomie formalno-prawnym odpowiednich regulacji prawnych dotyczących konstrukcji ustrojowej systemu, ale przede wszystkim ich implementacja w praktykę życia polityczno-społecznego. Obecnie występuje jeszcze zbyt duży rozdźwięk między teoretycznym wyobrażeniem rzeczywistości a istniejącą praktyką działania i stosowania przyjętych rozwiązań. Aby konsolidację systemu uznać za dokonaną, niezbędne jest, aby powszechnie uznane za demokratyczne reguły i prawa postępowania aktorów politycznych odgrywały nadrzędną rolę niż wola lub dotychczas nieformalne uregulowania tychże aktorów.

W poszczególnych fragmentach pracy, oprócz hipotezy głównej, weryfikacji poddane zostaną cztery hipotezy pomocnicze. Pierwsza z nich stanowi, iż istotnym elementem wstrzymującym proces konsolidacji systemu politycznego Armenii i ograniczeniem możliwości jego ewolucji w stronę demokracji jest nadmierna i dominująca pozycja głowy państwa w systemie politycznym. Druga hipoteza pomocnicza stanowi, iż w wyniku dwukrotnej nowelizacji konstytucji doszło do wyraźnego wzmocnienia roli i pozycji ustrojowej Zgromadzenia Narodowego. Trzecia hipoteza pomocnicza stanowi, że poważnym zagrożeniem dla funkcjonowania systemu politycznego Armenii i procesu jego konsolidacji są tzw. siły sprzeciwu reprezentowane przez wojskowych, służby specjalne, organizacje paramilitarne oraz oligarchów. Czwarta hipoteza pomocnicza stanowi, iż wpływ na kształtowanie rozwiązań prawnych dotyczących kwestii ochrony praw człowieka miały uwarunkowania zewnętrzne, a w kwestii kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego istotną rolę odegrały uwarunkowania wewnętrzne.

Dla zapewnienia możliwości rozwiązania problemu badawczego i właściwej weryfikacji postawionej hipotezy w pracy zastosowane zostały określone metody badawcze. Z punktu widzenia problematyki niniejszego badania podstawowymi metodami badawczymi wykorzystywanymi w pracy są analiza porównawcza (metoda komparatywna) oraz analiza systemowa. Porównywanie jest powszechnie uznawane za podstawowe podejście metodologiczne w naukach społecznych. Każda konceptualizacja wymaga porównania pewnej rzeczywistości, do której odnosiśmy pojęcia, z inną rzeczywistością. Według Klausa von Beymego dziedziną nauki, w której komparatystyka odgrywa szczególną rolę, jest politologia, gdyż jak pisze: „Porównania mają w politologii o wiele większe znaczenie niż w innych naukach społecznych”¹. Z kolei Jonathan Hopkin uważa, że metoda porównawcza stanowi najbardziej wyrazistą drogę umożliwiającą testowanie twierdzeń teoretycznych

¹ K. von Beyme, *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2005, s. 132.

w politologii². Andrzej Chodubski zwraca uwagę, że metoda porównawcza polega na wykrywaniu podobieństw między procesami i zjawiskami, co prowadzi także do ustalania różnic między nimi³. Natomiast Andrzej Antoszewski uważa, że metoda porównawcza jest jedną z podstawowych metod badawczych politologii, która pozwala na określenie podobieństw i różnic obiektów reprezentujących określoną klasę zjawisk, co pozwala na wyjście poza opis cech jednostkowych oraz sformułowanie uogólnień stanowiących podstawę teorii⁴.

Najczęstszym przedmiotem analiz porównawczych są systemy polityczne państw, chociaż współczesne badania komparatystyczne nie ograniczają się tylko do samych państw. Coraz częściej przedmiotem analiz porównawczych są poszczególne elementy systemu politycznego⁵. W niniejszej pracy przedmiotem analizy porównawczej stanowią instytucje polityczne, takie jak parlament, rząd, głowa państwa, konstytucja, wybory i referenda oraz aktorzy polityczni, tacy jak partie polityczne i grupy interesu. Zastosowanie metody komparatywnej okazało się niezwykle pomocne przy wskazaniu różnic w obrębie funkcjonowania instytucji politycznych w Armenii co w rezultacie ułatwiło ocenę stopnia ich konsolidacji.

Z kolei analiza systemowa w ocenie autora spełnia przesłanki właściwej i rzetelnej metody badawczej, pozwalającej uchwycić najważniejsze czynniki wpływające na kształt i charakter badanego systemu, jakim w pracy jest system polityczny Armenii. Została ona wykorzystana w celu przeprowadzenia analizy funkcjonowania tego systemu politycznego na poziomie makrosystemowym. Sam system polityczny jest pojęciem bardzo obszernym. Jedne definicje traktują system jako ogół procedur, struktur, norm i instytucji, które funkcjonują wspólnie w celu rozstrzygnięcia problemów. Inne zaś przedstawiają system polityczny jako aparat państwowy, partie polityczne oraz organizacje i grupy społeczne (formalne i nieformalne), uczestniczące w działaniach politycznych w obrębie danego państwa oraz ogół zasad i norm regulujących ich wzajemne stosunki.

Analiza systemowa pozwoliła na postrzeganie systemu politycznego przez pryzmat relacji między systemem a jego otoczeniem. Z zewnątrz wchodzi do systemu poparcie i żądania, ulegają wewnątrzsystemowemu przetworzeniu, wpływają na decyzje i programy, które podejmuje system i dostarczają zasobów umożliwiających realizację decyzji i programów. W tym konkretnym przypadku wejście pochodzi z trzech źródeł: społeczeństwa, elit politycznych i otoczenia międzynarodowego.

² J. Hopkin, *Metody porównawcze*, [w:] *Teorie i metody w naukach politycznych*, D. Marsh, G. Stoker (red.), Kraków 2006, s. 252-253.

³ A. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004, s. 125.

⁴ A. Antoszewski, *Komparatystyka polityczna*, [w:] *Encyklopedia politologii*, T. 1, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Kraków 1999, s. 153-154.

⁵ J. Szymanek, *Systemy rządów w krajach WNP: metodologia badań ustrojowo-porównawczych*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom 1, T. Bodio (red.), Warszawa 2010, s. 242-243.

dowego. Wyjście występuje w postaci ekstrakcji, regulacji, dystrybucji i symboli, które mogą wywoływać zmiany w otoczeniu, które wpływają na kształt i funkcjonowanie systemu politycznego.

W celu dokonania analizy aktów prawnych (konstytucji, ich nowelizacji, kodeksu wyborczego) i prezentacji zachodzących na ich podstawie zmian prawno-ustrojowych w systemie politycznym Armenii wykorzystano analizę instytucjonalno-prawną. Z kolei do prezentacji genezy i roli ormiańskiej diaspory oraz Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w systemie polityczno-społecznym Armenii posłużono się metodą historyczną. Została ona również wykorzystana do przedstawienia procesu kształtowania się grupy oligarchów w systemie politycznym i formowania się elity politycznej, składającej się z osób związanych z wojskiem i pochodzących z Górskiego Karabachu. W pracy posłużono się także metodą czynnikową do zbadania uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych w systemie politycznym mających wpływ na podejmowane procesy nowelizacji konstytucji, które skutkowały zmianą rozwiązań ustrojowych i prowadziły do ewolucyjnego ograniczania roli i uprawnień głowy państwa. Została ona również zastosowana do badania uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych mających zasadniczy wpływ na proces kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego i kwestii praw człowieka. Zastosowanie znalazła także metoda analizy publikacji naukowych politologów armeńskich i innych odnoszących się do procesu transformacji państw obszaru poradzieckiego.

Stosownie do przyjętych metod badawczych podporządkowano im strukturę pracy. Praca składa się ze wstępu oraz ośmiu rozdziałów, w których dokonano charakterystyki poszczególnych etapów procesu badawczego.

Rozdział pierwszy pt. *Transformacja ustrojowa na obszarze poradzieckim w ujęciu teoretycznym* zawiera analizę teoretyczną procesu transformacji ustrojowej. W pierwszej części rozdziału przedstawiono analizę podstawowych pojęć mających fundamentalne znaczenia dla rozprawy. W celu rozwiązania problemu badawczego koniecznym jest zdefiniowanie pojęć, które często funkcjonują wymienne i traktowane są synonimicznie, powodując tym samym spore zamieszanie teoretyczne. Jednymi z podstawowych kategorii deskrypcyjnych w analizach ustrojowych w politologii są pojęcia „reżim polityczny”, „system polityczny” oraz „system rządów”, które zostały zdefiniowane w trzech ujęciach: instytucjonalnym, strukturalno-funkcjonalnym oraz systemowym. Z kolei jednymi z najczęściej używanych pojęć w politologii do opisu zmian ustrojowych są „tranzycja” i „transformacja”. W definicji tych pojęć wskazano różnice występujące między anglojęzycznymi naukowcami z państw Europy Zachodniej preferującymi tranzycję i polskich badaczy, bardziej skłonnych do „transformacji”. W rozdziale dokonano także analizy pojęcia „transformacja ustrojowa” oraz „transformacja systemowa”, wskazując na znacznie węższy charakter „transformacji ustrojowej” i błędne utożsamianie obu tych pojęć jako tożsamy.

Dla właściwego efektu badawczego istotne jest wskazanie istniejących teorii transformacji i ich ewolucji pod wpływem dokonujących się przemian społeczno-politycznych co zostało przedstawione w dalszej części rozdziału. Obowiązujący w politologii do lat 70. XX wieku w badaniach nad procesem przemian ustrojowych model funkcjonalny, zakładający wyraźną korelację między czynnikami strukturalnymi związanymi z rozwojem gospodarczym a procesem demokratyzacji systemów politycznych, został w 1970 roku zakwestionowany przez Dankwartę Rustową. Uważany za twórcę współczesnej „tranzytologii” Rustowa uznał, że proces przekształceń jest inicjowany przede wszystkim przez elity polityczne i aktorów politycznych, którzy wybierają odpowiednie strategie rozwiązywania ujawniających się konfliktów społecznych. W sposób szczególny uwypuklił on rolę i znaczenie elit w procesie przemian. Tym samym przyczynił się do postępującej krytyki dotychczasowej teorii transformacji.

Krytycy kwestionowali fakt, iż w badaniach nad politycznymi przemianami cechą charakterystyczną było odrzucenie wyjaśnień ekonomicznych, socjologicznych oraz kulturowych i skupienie się na interakcjach i działaniach aktorów politycznych. Tymczasem upadek komunizmu i ZSRR na przełomie lat 80/90 XX wieku znacznie rozszerzył pole badawcze dla kształtowania nowych ujęć teoretycznych. Taką próbę w 2002 roku podjął Thomas Carothers, który uznał, że „demokratyczne otwarcie” niekoniecznie prowadzi do ustanowienia i konsolidacji demokracji, a fakt odbycia rywalizacyjnych wyborów nie może być równoznaczny z ustanowieniem demokracji i jej legitymizacją.

Swoimi poglądami zainspirował zwłaszcza badaczy z regionu poradzieckiego, którzy coraz częściej opowiadali się za modelem transformacji otwartej, w której dane państwo może porzucić dotychczasowy system autorytarny, ale nie musi bezwarunkowo dążyć do demokracji liberalnej i wolnego rynku. Szczególnie istotne jest pod tym względem podejście litewskiego politologa, Zenonasa Norkusa, rosyjskich politologów Władimira Gelmana i Andrieja Melwila oraz białoruskiego naukowca Pawła Usova. W rozdziale przedstawiono także coraz bardziej popularną, szczególnie na obszarze poradzieckim, teorię reżimów hybrydowych. W Polsce problematykę reżimów hybrydowych podejmują głównie Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut. Jako zupełnie nowe i niedoceniane podejście w badaniu procesu transformacji ustrojowej państw poradzieckich przywołano paradygmat neopartytymonialny, propagowany przez polskiego politologa Rafała Czachora. W ostatniej części rozdziału przedstawiono kwestię konsolidacji systemów demokratycznych i problemów z wyznaczeniem ustalenia linii granicznej, która oddziela systemy niedemokratyczne od demokratycznych.

W rozdziale drugim pt. *Transformacja ustroju konstytucyjnego państwa* zbadano przesłanki wpływające na proces kształtowania ustawy zasadniczej w systemie politycznym. W pierwszym podrozdziale zaprezentowano uwagi teoretyczne dotyczące procesu uchwalania konstytucji we współczesnym świecie, a w podroz-

dziale drugim zaprezentowano ewolucję armeńskiego konstytucjonalizmu w perspektywie historycznej. Kolejny podrozdział dotyczy problemów związanych z przygotowaniem tekstu nowej konstytucji Armenii i dużymi rozbieżnościami w kwestii przyszłego ustroju państwa. Obóz polityczny związany z prezydentem Lewonem Ter-Petrosjanem opowiadał się za republiką prezydencką i silną władzą głowy państwa. Z kolei sześć partii opozycyjnych kwestionowało ten pomysł i proponowało przyjęcie rozwiązań konstytucyjnych kształtujących republikę parlamentarną. Zwrócono uwagę na kolejny poważny problem związany ze sposobem przyjęcia konstytucji, w referendum czy przez specjalne Zgromadzenie Konstytucyjne. Kwestie te miały fundamentalne znaczenie dla dalszego kształtu systemu politycznego Armenii, gdyż podjęte wówczas decyzje wyznaczyły na długie lata kierunek rozwiązań ustrojowych. W kolejnych dwóch podrozdziałach przedstawiono przyczyny i okoliczności dwóch nowelizacji konstytucji w roku 2005 oraz w roku 2015. Konstytucja uchwalona w 1995 roku zawierała w sobie sporo niedoskonałości i w wyniku presji społeczności międzynarodowej została znowelizowana, zmniejszając nadmierne uprawnienia głowy państwa. Kolejna nowelizacja z kolei była wynikiem reakcji władz na ujawniające się społeczne niezadowolenie i próbą manifestacji tendencji liberalizacyjnych poprzez przekształcenie Armenii w republikę parlamentarną.

Rozdział trzeci pt. *Prezydent Armenii w procesie transformacji ustrojowej* zawiera analizę kształtowania się i funkcjonowania urzędu prezydenta w systemie politycznym. Wskazano specyficzne uwarunkowania społeczno-polityczne porażek Armenii, które przyczyniły się do ukształtowania dominującej pozycji głowy państwa i nadmiernych jego uprawnień. Funkcjonowanie w warunkach konfliktu zbrojnego i pierwsza faza przekształceń ustrojowych sprzyjały ukształtowaniu silnej władzy wykonawczej. Pierwszy prezydent Armenii Lewon Ter-Petrosjan do momentu uchwalenia konstytucji w 1995 roku funkcjonował jako organ nadrzędny w stosunku do władzy wykonawczej, ustawodawczej i sędziowskiej. Uchwalona konstytucja usankcjonowała tę pozycję, kształtując model republiki semiprezydenckiej. Wskazano proces utraty społecznego zaufania przez prezydenta, fundamentalne rozbieżności w kwestii rozwiązania konfliktu w Górskim Karabachu oraz wymuszoną dymisję prezydenta w 1998 roku. Analizie poddano proces tzw. karabachizacji elit politycznych, czyli przejmowania najwyższych stanowisk w państwie przez osoby pochodzące z Górskiego Karabachu. Ukazano proces zmniejszenia uprawnień głowy państwa w wyniku nowelizacji konstytucji w 2005 roku i jego nieskuteczność.

System polityczny Armenii, mimo dokonywanych zmian, nadal charakteryzuje się wyraźną dominacją instytucji prezydenta. Mamy do czynienia ze światowym wyborem i kształtowaniem nieformalnego układu zależności personalnych, których głównym centrum jest prezydent. Doprowadziło to do wypaczenia modelu demokracji obecnej w życiu politycznym. Na wstępnym etapie przemian

milcząco uznano, że wszelkie zaburzenia i konflikty, jak najbardziej naturalne dla okresu przemian, będą zdecydowanie lepiej rozwiązywane przez jednoosobową głowę państwa, której przyznano rolę gwaranta stabilności systemu politycznego. Ponadto znaczącym czynnikiem była możliwość kreowania rzeczywistości politycznej i modelu systemu politycznego przez charyzmatycznych przywódców, którzy w początkowym okresie nie byli skrepowani formalnymi uregulowaniami i posiadali ogromne poparcie społeczne i nieograniczony kredyt zaufania, pozwalający im na podejmowanie najbardziej kontrowersyjnych działań związanych z procesem transformacji systemowej. Przyjęcie takiego rozwiązania ma obecnie negatywne konsekwencje dla systemu politycznego Armenii, w którym, mimo podejmowanych zmian i odpowiednich uregulowań prawnych, prezydent nadal pozostaje najważniejszym elementem systemu.

Rozdział czwarty, zatytułowany *Rząd Armenii w procesie transformacji ustrojowej* zawiera analizę dotyczącą funkcjonowania egzekutywy w systemie politycznym Armenii i jego cech charakterystycznych. W pierwszej części zwrócono uwagę na bardzo krótki średni okres trwania rządu, który wyniósł niespełna rok. Wskazane zostały przyczyny, które wpływały na tak dużą niestabilność organu władzy wykonawczej. W dużej mierze związane to było z przyjęciem już na pierwszym etapie funkcjonowania państwa modelu silnej prezydentury w celu zabezpieczenia okresu przejściowego z jednoczesnym znacznym ograniczeniem roli i znaczenia rządu.

Przyjęta w 1995 roku konstytucja tylko potwierdziła i usankcjonowała ten stan rzeczy, doprecyzowując jedynie kwestie prawnego podporządkowania egzekutywy prezydentowi. Nie wpłynęło to w sposób pozytywny na stabilność gabinetów rządowych. Wśród pozostałych przyczyn wymienia się katastrofalną sytuację ekonomiczną związaną z prowadzonym konfliktem w Górskim Karabachu oraz ujawniające się w elitach politycznych rozbieżności dotyczące uregulowania tego konfliktu.

Podkreślono funkcjonowanie pozytywnego zwyczaju formowania gabinetów koalicyjnych, mimo braku takiego obowiązku wynikającego z konstytucji. Negatywnymi elementami funkcjonowania egzekutywy były nadal słaba pozycja i rola rządu po nowelizacji konstytucji w 2005 roku, która to formalnie zwiększała jego uprawnienia i pozycję względem prezydenta. Jednak specyficzny system partyjny z jedną silną partią proprezydencką skutecznie niwelował wprowadzone zmiany w konstytucji w celu umocnienia roli gabinetu w systemie politycznym. Analizie poddano charakterystyczne dla armeńskiego systemu politycznego zjawisko wykorzystywania przez głowę państwa rządu w celu obarczenia go wszelkimi niepowodzeniami, nawet nie związanymi z jego funkcjonowaniem. Tym samym wprowadzono instytucje gabinetu rządowego w Armenii do roli tzw. „kozła ofiarnego”. Sprzyjać temu ma także przyjęta od 2000 roku praktyka mianowania premierem osoby z grona tzw. bezpartyjnych fachowców, co powoduje powierzanie odpowiedzialności za podejmowane decyzje osobom, które nie cieszą się społecznym za-

ufaniem i autorytetem oraz dysponują ograniczonymi możliwościami samodzielnego funkcjonowania, gdyż najczęściej są uzależnieni od innych polityków.

W rozdziale piątym pt. *Parlament Armenii w procesie transformacji ustrojowej* dokonano analizy procesu konsolidacji organu władzy ustawodawczej, jego roli i pozycji w systemie politycznym Armenii. W funkcjonowaniu parlamentu Armenii w analizowanym przedziale czasowym można wyróżnić generalnie trzy wyraźne fazy. W pierwszej z nich w latach 1990-1995 funkcjonował parlament wybrany jeszcze w czasach ZSRR, jednak z uwagi na masowe poparcie sił narodo-nacjonalistycznych, jego skład w pełni odzwierciedlał społeczne dążenia. Tym samym po proklamowaniu niepodległości w 1991 roku nie zdecydowano się na przeprowadzenie nowych wyborów (tzw. wyborów założycielskich). Należy wskazać, iż funkcjonująca Rada Najwyższa odegrała decydującą rolę w procesie odzyskania niepodległości i procesie kształtowania podstaw ustrojowych nowego państwa. Do momentu utworzenia urzędu prezydenta w październiku 1991 roku, parlament, jako najważniejszy organ władzy, był miejscem prezentowania własnych poglądów przez szereg partii i ugrupowań mających swoją reprezentację w organie władzy ustawodawczej, co sprzyjało rozwojowi pluralizmu i systemu wielopartyjnego, a jednocześnie dowodziło istotnej roli parlamentu, jako miejsca do realizacji politycznych celów. Jednak w momencie utworzenia urzędu prezydenta rozpoczął się okres stopniowego ograniczania roli i znaczenia parlamentu. Tendencja ta była dość powszechna w pierwszej połowie lat 90. XX wieku w państwach poradzieckich. Przyjęta w 1995 roku konstytucja osłabiła znaczenie parlamentu i jego pozycji ustrojowej w systemie politycznym Armenii. Jego rola została zredukowana do roli organu ustawodawczego, który posiadał mocno ograniczone możliwości realizacji funkcji kontrolnej.

Należy zauważyć, że praktyka konstytucyjna wskazywała na próbę wdrożenia mieszanej formy rządów, łączącej w sobie elementy systemu parlamentarnego i prezydenckiego, z wyraźnym wskazaniem na model francuski. Jednak tragiczny zamach w parlamencie w 1999 roku spowodował, iż Zgromadzenie Narodowe zostało zredukowane do roli instytucji politycznej pozbawionej realnego wpływu na procesy polityczne w państwie.

Kolejna faza funkcjonowania parlamentu związana jest z nowelizacją konstytucji w 2005 roku, dokonaną w wyniku presji zewnętrznej. W jej wyniku doszło do formalnego wzmocnienia roli i pozycji ustrojowej Zgromadzenia Narodowego szczególnie wobec prezydenta i zrównoważenia do tej pory nierównoprawnych relacji między władzą ustawodawczą i wykonawczą. Doszło do wyraźnego określenia w konstytucji zakresu kompetencji parlamentu i znaczne zwiększenie jego funkcji kontrolnych, szczególnie wobec rządu. Przyjęte w znowelizowanej konstytucji wzajemne zasady współpracy między prezydentem i parlamentem w dużej mierze oparte zostały na zasadach zbliżonych do modelu rządów parlamentarnych, aczkolwiek z uwagi na istotną pozycję prezydenta w systemie politycznym Armenii, należało by określić

ten model jako zmierzający w stronę parlamentarno-prezydenckiego. W rozdziale wskazano, iż formalnie nastąpiło osłabienie dotychczasowego prezydenckiego charakteru systemu politycznego i wzmocnienie pozycji ustrojowej parlamentu i rządu w systemie politycznym Armenii. Jednak głównym celem tych zabiegów nie jest chęć rzeczywistej przemiany w systemie politycznym poprzez zwiększenie uprawnień parlamentu kosztem prezydenta, lecz demonstracja gotowości władz wobec społeczeństwa i opinii międzynarodowej do liberalizacji życia społeczno-politycznego i rozładowania pojawiających się napięć w systemie. Temu ma służyć kolejna nowelizacja konstytucji w 2015 roku i zamiar „głębokiej demokratyzacji” poprzez przekształcenie Armenii w republikę parlamentarną w 2018 roku.

W rozdziale szóstym pt. *System wyborczy i system partyjny Armenii w procesie transformacji ustrojowej* dokonano charakterystyki kodeksu wyborczego i przedstawiono ewolucyjny proces przekształcania mieszanego systemu wyborczego w stronę rozwiązań preferujących jedynie rozwiązania proporcjonalne. Wskazano czynniki determinujące zmiany systemu wyborczego oraz poszczególne elekcje parlamentarne z zaznaczeniem ich przełomowego charakteru dla procesu konsolidacji systemu wyborczego i partyjnego. Przyjęcie jedynie proporcjonalnego systemu wyborczego od 2017 roku w jeszcze większym stopniu doprowadzi do nadreprezentacji tzw. „partii władzy” i znacznie utrudni małym partiom opozycyjnym uzyskanie parlamentarnej reprezentacji.

Analizując proces kształtowania się systemu partyjnego zwrócono uwagę na specyfikę polityczno-ekonomicznego dziedzictwa poradzieckiego i istotną różnicę w rozumieniu demokracji i roli partii politycznych w społeczeństwach zachodnich i poradzieckich. Wskazano niski stopień społecznego zaufania do instytucji wyborów oraz roli partii politycznych i postępujący tym samym kryzys zaufania do instytucji państwowych. Cechą charakterystyczną armeńskiego systemu partyjnego jest brak konfliktów ideologicznych i dominująca rola partyjnych liderów. Oprócz dużej dominującej „partii władzy”, Republikańskiej Partii Armenii, istnieje wiele małych i słabych ugrupowań, które nie stanowią realnej opozycji dla władz. Zwrócono uwagę na problem dotyczący klasyfikacji systemu partyjnego w Armenii wśród naukowców, którzy nie są zgodni z jego oceną. Przy wielu mankamentach tego systemu wskazano na jego specyfikę w postaci funkcjonowania trzech partii diasporalnych, znacznie odróżniających się od pozostałych. W odpowiedzi na postępującą nieskuteczność partii politycznych w Armenii zwrócono uwagę na kształtowanie się nowego zjawiska, polegającego na formowaniu się sieci obywatelskich sojuszy, nieformalnych ruchów i stowarzyszeń, które nie przyjmują formatu partii politycznych i nie stawiają sobie za cel zdobycia władzy metodami demokratycznymi. Ich celem jest wywieranie nacisku i wpływu na władze, aby postępowały zgodnie z prawem i w ramach demokratycznych mechanizmów.

Rozdział siódmy pt. *Grupy nacisku w procesie transformacji ustrojowej w Armenii* zawiera analizę aktywności oraz wpływu tzw. nieformalnych sił sprzeciwu na

przebieg procesu transformacji ustrojowej. Określone zostały trzy główne grupy „weto-graczy”, które są obecne w systemie politycznym Armenii i realnie wpływają na proces demokratyzacji spowalniając jej przebieg lub w istotny sposób deformując jego wyniki zgodnie z własnym interesem. Każda z tych grup charakteryzuje się własną specyfiką i różnymi metodami działania w wyniku których w różnym stopniu wpływają na destabilizację systemu politycznego.

Do grupy pierwszej zaliczono ormiańską diasporę oraz Ormiański Kościół Apostolski. Cechą charakterystyczną ormiańskiego narodu jest tzw. diasporalność, czyli zamieszkiwanie większej części przedstawicieli narodu poza granicami swojej ojczyzny. To z kolei powoduje, że jej funkcjonowanie ma nie tylko wpływ na politykę wewnętrzną Armenii, ale także nie pozostaje bez znaczenia dla międzypaństwowych relacji politycznych. Jest to grupa dość liczna i posiadająca duże możliwości nieformalnego wpływu. Przede wszystkim wsparcie finansowe ojczyzny przez szereg organizacji powiązanych z diasporalnymi środowiskami politycznymi jest istotnym narzędziem wpływu na bieżącą politykę Armenii. Wsparcie materialne ormiańskiej diaspory miało decydujące znaczenie dla fizycznego przetrwania Armenii jako państwa szczególnie w latach 1992-1994 podczas wojny o Górski Karabach. Jest to bardzo ważny element politycznej działalności diaspory, z którym cały czas muszą się liczyć elity polityczne w Armenii. Stopień jej oddziaływania na politykę wewnętrzną i proces transformacji systemowej państwa cały czas wzrasta, wraz ze wzrostem aktywności politycznej w kraju przedstawicieli diaspory. W tym celu doszło do wznowienia działalności w Armenii partii diasporalnych, które biorą aktywny udział w życiu politycznym i mają wpływ na podejmowanie najważniejszych decyzji.

Z kolei Ormiański Kościół Apostolski w hierarchii wartości narodowych Ormian od wieków zajmuje najwyższe miejsce z uwagi na jego szczególną rolę w dziejach i historii narodu ormiańskiego. Tożsamość Ormian nierozzerwalnie związana jest z chrześcijaństwem i odrębnym narodowym kościołem. Znalazło to swój wyraz w instytucjonalnym ukształtowaniu jego roli poprzez wyraźne jego uprzywilejowanie w systemie politycznym, w którym spełnia rolę tzw. parasola tożsamości narodowej i legitymizacji układu rządzącego.

Druga grupą nieformalnego wpływu, która odgrywa zdecydowanie negatywną rolę w procesie konsolidacji systemu, są wojskowi, służby specjalne oraz organizacje paramilitarne. Dokonano analizy wpływu czynnika militarnego i kwestii konfliktu w Górskim Karabachu na proces przekształceń ustrojowych. W rozdziale wskazano przykłady radykalnej ingerencji wojskowych w funkcjonowanie systemu politycznego Armenii (odsunięcie prezydenta Lewona Ter-Petrosjana od władzy w 1998 roku, zamach w parlamencie w 1999 roku, pacyfikacja powybórczych protestów w 2008 roku) oraz rolę siły i przemocy w systemie politycznym. Jako czynnik determinujący stan armeńskiego państwa wskazano postępującą militaryzację państwa i tzw. proces karabachizacji, czyli przejmowania od 1998 roku

najwyższych stanowisk w państwie przez wojskowych pochodzących z Górskiego Karabachu.

Trzecią grupą, która stanowi realne i istotne zagrożenie dla procesu konsolidacji demokracji w Armenii są oligarchowie. Przedstawiono proces kształtowania się tej grupy w pierwszej połowie lat 90. XX wieku proces przejmowania wpływów w gospodarce. Z uwagi na ich dominujący wpływ na armeńską gospodarkę oraz udział w życiu politycznym, bliskie relacje z najważniejszymi osobami w kraju, stanowią oni wręcz jeden z fundamentów systemu politycznego państwa. W rozdziale zaprezentowano stopień ich zakorzenienia w systemie politycznym, funkcjonowanie na podstawie zwyczajowych, nieformalnych i klanowych uregulowań oraz podejmowane działania mające na celu niedopuszczenie do rzeczywistych reform rynkowych i demokratyzacji systemu politycznego.

Rozdział ósmy pt. *Ochrona praw człowieka i kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego w procesie transformacji ustrojowej Armenii* zawiera analizę dotyczącą obecności i roli w systemie politycznym Armenii podstawowych praw człowieka. Wskazany został dominujący wpływ czynników zewnętrznych na proces kształtowania się podstawowych regulacji prawnych związanych z przestrzeganiem praw człowieka i kształtowaniem się społeczeństwa obywatelskiego. Proces przystąpienia Armenii do Rady Europy pod tym względem był najważniejszym wydarzeniem, które wywarło nieodwracalny wpływ w kwestii swobód obywatelskich na system polityczny tego kraju. Przedstawione zostały podstawowe kwestie sporne związane z implementacją zachodnich wzorców w dziedzinie ochrony praw człowieka, takie jak kwestia kary śmierci, brak niezawisłości sądownictwa, nadmierne uprawnienia prezydenta, kwestia powołania obrońcy Praw Człowieka i możliwość odbywania zastępczej służby wojskowej. W kolejnym podrozdziale dokonano analizy procesu kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego i wpływu na ten proces brutalnej pacyfikacji powyborczych protestów w roku 2008. Wskazano na moment przełomowy, w którym prawa człowieka i kwestia funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w systemie politycznym Armenii zaczęły odgrywać większą rolę. W końcowej części rozdziału przedstawiono postępujący od 2012 roku wyraźny wzrost zaangażowania się społeczeństwa obywatelskiego w różnorodne kwestie życia codziennego poprzez akcje protestu w ramach demokratycznych norm, jednak bez politycznego charakteru.

Proces przygotowania pracy łączył się z wykorzystaniem bazy materiałów źródłowych oraz opracowań, głównie w języku rosyjskim, angielskim i polskim. Z uwagi na specyfikę języka ormiańskiego i jego nieprzystawalność do innych języków, a także z uwagi na niezajomość tego języka przez autora, przyjęta została zasada wykorzystania materiałów źródłowych naukowców armeńskich w języku rosyjskim, angielskim i polskim. Zabieg ten zdaniem autora, ale także armeńskich politologów, z którymi autor miał bezpośredni kontakt, nie spowodował dużego czy radykalnego uszczerbku w kwestii zebrania właściwego materiału źródłowego.

Niespełna 3 milionowa Armenia od momentu rozpadu ZSRR w wielu dziedzinach życia politycznego, społecznego, militarnego oraz naukowego związana jest ściśle z Rosją i tzw. przestrzenią rosyjskojęzyczną. Praktycznie jest to kraj dwujęzyczny, a znajomość języka rosyjskiego jest powszechna. Szczególnie w nauce i badaniach naukowych znajomość języka rosyjskiego, a także coraz częściej angielskiego, jest podstawowym warunkiem prowadzenia jakiejkolwiek działalności naukowej. Publikowanie wyłącznie w języku ormiańskim powoduje radykalne zawężenie potencjalnych odbiorców do niespełna 3 milionów osób w Armenii i ewentualnej części diaspory. Z tego powodu czołowi armeńscy naukowcy, politologowie, socjologowie, historycy wyniki swoich prac badawczych publikują w przeważającej mierze w języku rosyjskim i angielskim.

W prowadzonych na terenie Armenii kwerendach źródłowych autor niejednokrotnie spotykał się z paradoksalną sytuacją, w której dotarcie do konkretnego materiału źródłowego (książka, artykuł) armeńskiego naukowca było możliwe lub łatwiejsze w Rosji, na Białorusi lub na Ukrainie, a nie w Armenii! Ponadto niektóre istotne z punktu widzenia niniejszej pracy publikacje armeńskich politologów są dostępne jedynie w języku rosyjskim lub angielskim. Takie sytuacje jedynie utwierdziły autora w przekonaniu, że wykorzystanie w pracy materiałów źródłowych armeńskich naukowców publikowanych w języku rosyjskim i angielskim (incydentalnie także w języku polskim) nie wpłynie negatywnie na efekt końcowy pracy.

W kwestii związanej z gromadzeniem materiałów źródłowych należy zwrócić uwagę na istotny fakt, a mianowicie minimalną ilość naukowych opracowań dotyczących procesu transformacji ustrojowej Armenii w pierwszej połowie lat 90. XX wieku. Wynika to z katastrofalnej sytuacji ekonomicznej kraju uwikłanego w konflikt zbrojny. Szczególnie lata 1992-1994, podczas gorącej fazy konfliktu w Górskim Karabachu, są tym okresem, kiedy państwo praktycznie przestało funkcjonować, a dla jego mieszkańców kwestią priorytetową było po prostu fizyczne przetrwanie. Jak pisze polski dziennikarz Wojciech Jagielski, w tym okresie w Armenii nie było prądu, benzyny, ogrzewania, a chleb był na kartki. Minister Energetyki Armenii pracował w płaszczu, czapce i rękawiczkach, gdyż w jego gabinecie nie grzały kaloryfery i nie było prądu⁶. Sytuacja ta w sposób szczególny jest odczuwalna w procesie poszukiwania np. oficjalnych wyników wyborów parlamentarnych i prezydenckich, które to są dostępne w Centralnej Komisji Wyborczej dopiero dla elekcji wyborczych po 2007 roku⁷.

W trakcie prac nad redakcją niniejszej rozprawy autor stanął przed koniecznością rozwiązania dwóch fundamentalnych kwestii językowych związanych

⁶ W. Jagielski, *Dobre miejsce do umierania*, Warszawa 2010, s. 284-286.

⁷ Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/electionsview/> (dostęp: 20.2.2017).

z Armenią i językiem ormiańskim, które do chwili obecnej nie są jednoznacznie przedstawiane w polskich publikacjach naukowych poświęconych tematyce armeńskiego państwa. Pierwszą kwestią wymagającą rozwiązania i przyjęcia jednolitego wzorca jest problem wyboru między terminami ormiański i armeński.

W tej kwestii przyjęta została zasada zgodna z normą opracowaną przez Prof. Andrzeja Pisowicza zgodnie z którą, to, co dotyczy terytorium, państwa Republiki Armenii i jego funkcjonowania jest armeńskie. Tym samym mamy do czynienia z armeńskim państwem, armeńskim systemem politycznym, armeńskim konstytucjonalizmem, armeńskimi elitami, armeńskimi władzami, armeńską opozycją, armeńskimi partiami politycznymi, armeńskim wojskiem i armeńską specyfiką. Natomiast to, co dotyczy narodu (gdziekolwiek by się on przemieszczał), jego kultury, tradycji i języka jest ormiańskie. Dlatego mamy ormiański język, ormiański naród, ormiańską diasporę, ormiańskie partie diasporalne oraz ormiańskie tradycje i ormiańską kulturę⁸.

Drugą kwestią wymagającą przyjęcia jednolitego rozwiązania był problem wprowadzenia w tekście pracy jednolitego systemu zapisu cytowanych ormiańskich imion, nazwisk, nazw własnych i geograficznych, wcześniej utrwalonych przy użyciu alfabetu ormiańskiego, a występujących także w różnych formach w publikacjach naukowych w języku polskim, rosyjskim i angielskim. W tym przypadku zdecydowano się na transkrypcję ormiańsko-polską zgodną z oficjalnie przyjętymi w Polsce zasadami dla alfabetu ormiańskiego według normy opracowanej przez Prof. Andrzeja Pisowicza i zatwierdzonej przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych Poza Granicami Polski przy Głównym Geodecie Kraju⁹. Z kolei w przypisach i bibliografii imiona oraz nazwiska cytowanych autorów podane zostały zgodnie z ich oryginalną pisownią w języku polskim, rosyjskim i angielskim.

Praca powstała w dużej mierze na podstawie materiałów źródłowych armeńskich naukowców w języku rosyjskim, angielskim oraz polskim. Wśród armeńskich naukowców zajmujących się problematyką transformacji ustrojowej Armenii wymienić należy czołowego politologa, Aleksandra Markarowa, prorektora Państwowego Uniwersytetu w Erywaniu. Jest on autorem licznych politologicznych artykułów i prac dotyczących procesu przekształceń ustrojowych Armenii w języku rosyjskim i angielskim¹⁰.

⁸ A. Pisowicz, *Gramatyka ormiańska (grabar – aszcharabar)*, Kraków 2001; A. Pisowicz, S. Sedo-jan, N. Ter-Grigorian, *Mały słownik ormiańsko-polski / polsko-ormiański*, Kraków 2006.

⁹ A. Pisowicz, *Armenia* [w:] *Nazewnictwo geograficzne świata. Zeszyt 5: Azja Środkowa i Zakaukazie*, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Warszawa 2005, s. 35-42.

¹⁰ A. Маркаров, *Транзитология*, Ереван 2012; A. Маркаров, *Становление, развитие и особенности функционирования полупрезидентализма в России и в Польше*, Ереван 2009; A. Маркаров, *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В.Г. Егоров (red.), Москва 2012; A. Маркаров, *Реформа политических институтов в процессе демокра-*

Dla dokonania właściwej analizy procesu transformacji ustrojowej Armenii fundamentalne znaczenie mają publikacje naukowe funkcjonującego od 2002 roku Instytutu Kaukaskiego w Erywaniu w języku rosyjskim i angielskim¹¹. Na szczególną uwagę zasługują publikacje naukowe zawarte w Roczniku Instytutu Kaukaskiego w Erywaniu („Кавказ. Ежегодник Института Кавказа”) autorstwa wiodących armeńskich politologów, Aleksandra Iskandariana¹², Surena Zoliana¹³ oraz Sergieja Minasjana¹⁴.

Dla niezbędnej oceny zachodzących w Armenii procesów transformacji ustrojowej z punktu widzenia socjologa, antropologa i historyka przełomowe znaczenie mają prace Lewona Abrahamiana w języku angielskim¹⁵ (a także polskim)¹⁶ oraz Geworka Poghosjana¹⁷ w języku rosyjskim, w których obaj dokonują niezwykle cennej analizy współczesnego armeńskiego społeczeństwa w okresie transformacji ustrojowej. Z uwagi na bogatą zawartość materiałów źródłowych dotyczących procesu przekształceń ustrojowych w pierwszej połowie lat 90. XX wieku w Armenii na szczególne uznanie zasługuje publikacja armeńskiego eksperta Tatula Nakopiana w języku rosyjskim pt. *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны - ни мира*¹⁸.

тического транзита в Армении, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16); A. Маркаров, *Институциональная трансформация в Армении 1990-2010 гг.*, „Вестник Ереванского университета”, 2011; A. Markarov, *Regime Formation and Development in Armenia*, [w:] *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*, T. Uyama (red.), Sapporo, 2007.

¹¹ V. Dyatlov, E. Melkonian, *Armenian Diaspora: Essays on Sociocultural Typology*, Yerevan 2009; A. Iskandaryan (red.) *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus 2001-2011*, Yerevan 2011; S. Minasyan, *Deterrence in the Karabakh Conflict*, Yerevan 2016.

¹² A. Искандарян, *Армения – 2007: публичность против элитности*, „Кавказ - 2007. Ежегодник института Кавказа”, Ереван 2009; A. Искандарян, *Армения в 2005 г.: конец постреволюционной эпохи*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2007; A. Искандарян, *Армения: предвыборный год*, „Кавказ 2011. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2013; A. Искандарян, *2012 год в Армении: институционализация стагнации*, „Кавказ 2012. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2014.

¹³ С. Золян, *Это сладкое слово „стабильность”*. *Армения в 2004*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2006; С. Золян, *Армения в 2008 г.: феодальная демократия или демократический феодализм*, „Кавказ - 2008. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2010; S. Zolyan, *Feudal Democracy or Democratic Feudalism: Armenia in 2008*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus: 2001-2011*, A. Iskandaryan (red.), Yerevan 2011.

¹⁴ S. Minasyan, *Deterrence in the Karabakh Conflict*, Yerevan 2016.

¹⁵ L. Abrahamian, *Armenian Identity in a Changing World*, Costa Mesa California 2006.

¹⁶ L. Abrahamian, K. Siekierski (red.), *Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym*, Warszawa 2014.

¹⁷ Г. Погосян, *Армянское общество в трансформации*, Ереван 2003; Г. Погосян, *Современное армянское общество: особенности трансформации*, Москва 2005.

¹⁸ Т. Акопян, *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны - ни мира*, Ереван 2010.

Problematyka transformacji ustrojowej i przemian polityczno-społecznych w Armenii znajduje się także na łamach rosyjskojęzycznego i angielskojęzycznego czasopisma naukowego wychodzącego w Szwecji („Центральная Азия и Кавказ” - „Central Asia and the Caucasus”). Na łamach tego czasopisma ukazują się politologiczne artykuły dotyczące systemu politycznego Armenii przede wszystkim czołowych politologów z Armenii i Rosji. Stanowią one istotny wkład w badaniach nad procesem transformacji ustrojowej Armenii z uwagi na szeroki przekrój publikujących w nim autorów oraz powszechny dostęp do tych publikacji w Europie. Istotnym uzupełnieniem są naukowe publikacje w języku rosyjskim i angielskim wydawane przez powstałe w 2001 roku Centrum Strategicznych Analiz „Spectrum” z Erywania¹⁹. Problemy związane z procesem transformacji ustrojowej Armenii zostały przedstawione przez czołowych armeńskich politologów i polityków w specjalnym numerze amerykańskiego czasopisma „Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” w roku 2006²⁰.

Spśród rosyjskich naukowców podejmujących w swoich badaniach kwestię transformacji ustrojowej w Armenii na szczególne znaczenie zasługuje Jewgienij Kozokin i jego pionierska publikacja z 1998 roku pt. *Армения: проблемы независимого развития*, w której znajdują się artykuły naukowe poświęcone kwestii przemian polityczno-społecznych w Armenii w latach 90. XX wieku²¹. Ponadto z rosyjskich naukowców należy wymienić Aleksandra Balajana²², Aleksandra Kryłowa²³, Adżara Kurtowa²⁴, W. Mitiajewa²⁵ oraz Władimira Kazimirowa²⁶.

Problematyka przemian politycznych i ich wpływu na proces transformacji ustrojowej Armenii jest także przedmiotem zainteresowania niewielkiej grupy naukowców innej narodowości niż ormiańska i rosyjska. Z punktu widzenia wpływu konfliktu w Górskim Karabachu na procesy transformacji ustrojowej w Armenii przełomowe znaczenie ma publikacja brytyjskiego naukowca Thomasa de Waal

¹⁹ А. Мельян, *Армения в Совете Европы - ожидания и перспективы*, Ориентиры внешней политики Армении, Центр Стратегического Анализа Spectrum, Ереван 2002.

²⁰ А. Markarov, *Macroinstitutional Political Structures and Their Development in Armenia*, „Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization” 2006, nr 2.

²¹ Е. Кожокин (red.), *Армения: проблемы независимого развития*, Москва 1998.

²² А. Балаян, *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир*, „Центр исследований модернизации” 2012, nr М-29/12, Санкт-Петербург 2012.

²³ А. Крылов, *Армения: Некоторые особенности современной политики*, „Центральная Азия и Кавказ” 2004, nr 4 (34).

²⁴ А. Куртов, *Конституционное устройство Республики Армения*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998.

²⁵ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы в независимой Армении*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998.

²⁶ В. Н. Казимиров, *Мир Карабаху: посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта*, Москва 2009.

pt. *Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной)²⁷. Z kolei o trudnym procesie kształtowania własnej państwowości w obliczu konfliktu w Górskim Karabachu, pierwszych latach funkcjonowania systemu politycznego Armenii, roli diaspory i oligarchów piszą amerykańscy naukowcy Joseph R. Masih oraz Robert Krikorian w pracy pt. *Armenia at the crossroads*.

Istotnym wkładem w badania naukowe dotyczące rozwoju polityczno-społecznego trzech państw Kaukazu Południowego ze szczególnym uwzględnieniem religii, tradycji historycznej, świadomości narodowej i kultury politycznej jest publikacja trójki autorów, reprezentujących czołowe uczelnie w Rosji, Szwajcarii i Holandii. Alexander Agadjanian, Ansgar Jödicke oraz Evert van Zweerde w wydanej w 2015 roku pracy pt. *Religion, Nation and Democracy in the South Caucasus* z punktu widzenia procesu demokratycznej transformacji Armenii dokonują wnikliwej analizy roli i siły Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego i oligarchów w systemie politycznym tego kraju²⁸.

Wśród polskich naukowców Armenia i procesy polityczne zachodzące w tym kraju nie są obszarem zbyt dobrze znanym i nie są przedmiotem szczególnie intensywnych badań. Większa część polskich naukowców zajmujących się problematyką ormiańską koncentruje się głównie na kwestiach historycznych związanych przede wszystkim z obecnością Ormian na ziemiach polskich²⁹. Natomiast opracowania dotyczące współczesnej Armenii i dokonujących się przemian polityczno-społecznych ograniczają się do bardzo nielicznych opracowań o charakterze politologicznym, najczęściej dotyczących ogólnie regionu Kaukazu Południowego.

Niniejsza praca jest jedną z pierwszych w Polsce (stan na kwiecień 2017 roku) monografią autorstwa polskiego politologa poświęconą procesowi transformacji ustrojowej w Armenii w latach 1991-2016. Nie oznacza to, iż wcześniej nie były podejmowane próby uwzględnienia tej tematyki przez innych naukowców. Pod tym względem pionierską pracą jest publikacja pod redakcją Rafała Czachora z 2014 roku pt. *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*³⁰. Jednak jak zaznacza sam autor tej publikacji, nie jest to monografia a praca zbiorowa obejmująca zbiór tekstów (przetłumaczonych na język polski) czołowych armeńskich naukowców, których większość była już wcześniej pu-

²⁷ Т. де Баал, *Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной*, Москва 2014.

²⁸ A. Agadjanian, A. Jödicke, E. van der Zweerde (red.), *Religion, Nation and Democracy in the South Caucasus*, London and New York 2015.

²⁹ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982; K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000; G. Pełczyński, *Ormianie polscy w XX wieku*, Warszawa 1997; A. Chodubski, *Ormianie w Polsce*, Warszawa 1988; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Toruń 2011.

³⁰ R. Czachor (red.), *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, Wrocław 2014.

blikowana w innych pracach zbiorowych i periodykach naukowych. Mimo tego zasługuje ona na istotne uznanie z uwagi na prezentację praktycznie nieznanego w Polsce dorobku armeńskich politologów i socjologów.

Kolejną publikacją podejmującą problematykę współczesnych przemian politycznych w Armenii jest praca pt. *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych* wydana w Poznaniu w 2016 roku, której autorem jest Paweł Nieczuja-Ostrowski³¹. Zwrócić należy uwagę na istotny dorobek naukowy w postaci licznych publikacji politologicznych Pawła Nieczui-Ostrowskiego, obecnych na łamach czasopism naukowych i opracowań zbiorowych poświęconych obszarowi Kaukazu Południowego. Obejmują one kwestie współczesnych przemian społeczno-politycznych w Armenii oraz obecności i roli diaspory ormiańskiej w polityce wewnętrznej tego kraju³². Armenia w ujęciu antropologicznym została bardzo dobrze przedstawiona w wydanej w 2014 roku pracy pod redakcją Lewona Abrahamiana i Konrada Siekierskiego pt. *Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym*. Publikacja zawiera w sobie artykuły czołowych armeńskich antropologów i historyków, które poruszają szczególnie ważne i aktualne kwestie w kontekście współczesnych procesów kulturowych, społecznych i politycznych Armenii.

Istotnym wkładem w badania naukowe polskich politologów dotyczących przemian politycznych regionu Kaukazu Południowego jest wydana w 2008 roku w Lublinie praca pod redakcją Krzysztofa Iwańczuka i Tomasza Kapuśniaka pt. *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*³³. Kontynuacją tych prac jest specjalny numer Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Kaukaz – kultura, społeczeństwo, polityka) z roku 2012, poświęconego w całości problematyce przemian społeczno-politycznych na Kaukazie Południowym.

³¹ P. Nieczuja-Ostrowski (red.), *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Poznań 2016.

³² P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów parlamentarnych i prezydenckich*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2001, t. VIII; P. Nieczuja-Ostrowski, *Wystąpienia społeczne w Republice Armenii w latach 1991-2012*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2012, nr 2 (3); P. Nieczuja-Ostrowski, *Idee wystąpień społecznych w państwach Kaukazu Południowego w XXI wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej 2012”, rok 10, zeszyt 2; P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska w polityce Armenii: relacje i obszary działania*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016; P. Nieczuja-Ostrowski, *Państwo i społeczeństwo wobec wyzwań i przemian współczesności*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormiańskie partie diasporalne w polityce Republiki Armenii* [w:] *Prawo i polityka na wschód od Europy*, J. Marszałek-Kawa, P. Wawrzyński (red.), Toruń 2014; P. Nieczuja-Ostrowski, *Mec Jegerh: kwestia zagłady narodowej w polityce ormiańskiej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016.

³³ K. Iwańczuk, T. Kapuśniak (red.), *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2008.

Dla dokonania analizy procesu transformacji ustrojowej Armenii w ujęciu politologicznym fundamentalne znaczenie posiadają prace podejmujące kwestie kształtowania się i funkcjonowania systemu konstytucyjnego tego kraju. Należą do nich dwie publikacje autorstwa Stanisława Bożyka, *System konstytucyjny Armenii* oraz *Zgromadzenie Narodowe. Parlament Armenii* wydane przez Wydawnictwo Sejmowe w 2012 roku³⁴. Pod tym względem należy także wymienić publikację pod redakcją Tadeusza Mołdawy i Jarosława Szymanka pt. *Parlament, prezydent, rząd. Zagadnienia konstytucyjne na przykładach wybranych państw*, w której znajduje się artykuł Janusza Karpa o roli i pozycji parlamentu Armenii w systemie politycznym³⁵. Z kolei problematyka przekształceń ustrojowych szczególnie w latach 90. XX wieku w Armenii została podjęta przez Andrzeja Nowosada³⁶. Słowa uznania należą się także Stanisławowi Saganowi i Viktorii Serzhanowej za wydaną w 2004 roku pierwszą w Polsce analizę ustroju konstytucyjnego i tłumaczenie na język polski Konstytucji Armenii z 1995 roku³⁷.

Społeczno-polityczne i instytucjonalne uwarunkowania transformacji politycznej państw Kaukazu Południowego, w tym Armenii, odnaleźć można w publikacji pt. *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*³⁸ pod redakcją Ryszarda Herbuta i Walentego Baluka. Interesującej analizy ustroju politycznego Armenii dokonał także Andrzej Czajowski w publikacji pt. *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*³⁹ wydanej w 2007 roku we Wrocławiu pod redakcją Walentego Baluka i Andrzeja Czajowskiego.

W rozwoju polskich badań naukowych poświęconych kwestii przywództwa politycznego, funkcjonowania elit politycznych i transformacji ustrojowej obszaru Kaukazu, zarówno Południowego jak i Północnego, fundamentalne znaczenie posiada realizowany przez Prof. Tadeusza Bodio projekt naukowy pt. *Kaukaz: przywództwo i elity polityczne*. W ramach tego projektu ukazało się kilka niezwykle interesujących publikacji, będących solidnym materiałem źródłowym tego obszaru. Na szczególne uznanie zasługują cztery publikacje: *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, *Przywództwo polityczne*

³⁴ S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012; S. Bożyk, *Zgromadzenie Narodowe. Parlament Armenii*, Warszawa 2012.

³⁵ J. Karp, *Parlament Armenii i jego funkcje*, [w:] *Parlament, prezydent, rząd. Zagadnienia konstytucyjne na przykładach wybranych państw*, T. Mołdawa, J. Szymanek (red.), Warszawa 2008.

³⁶ A. Nowosad, *(Geo)polityczne ukształtowanie Armenii po upadku ZSRR*, [w:] *Wyzwania XXI wieku. Gospodarka i polityka*, B. Bednarczyk, M. Lasoń (red.), Kraków 2005; A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego*, [w:] *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2008.

³⁷ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki Armenii*, Rzeszów 2004.

³⁸ R. Herbut, W. Baluk (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010.

³⁹ W. Baluk, A. Czajowski (red.), *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007.

i elity polityczne w krajach WNP pod redakcją Tadeusza Bodio i Wojciecha Jakubowskiego, *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych* oraz *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych* pod redakcją Tadeusza Bodio. W pracach tych ogromny wkład w badania dotyczące kwestii roli elit politycznych, nacjonalizmu i wpływu konfliktu w Górskim Karabachu na system polityczny Armenii wnoszą publikacje Natalii Konarzewskiej, Szymona Kardasia, Jarosława Szymanka, Macieja Hartlińskiego i Przemysława Adamczewskiego⁴⁰.

W sytuacji skromnych zasobów naukowych polskich badaczy dotyczących problematyki współczesnych przemian polityczno-ustrojowych w Armenii, jako istotne uzupełnienie należy potraktować prace z gatunku reportażu i publicystyki, które stanowią także pomocny materiał źródłowy. Pod tym względem należy wymienić publikacje Wojciecha Jagielskiego, Wojciecha Góreckiego oraz Andrzeja Brzezieckiego i Małgorzaty Nocuń⁴¹.

W przygotowaniu niniejszej monografii niezwykle pomocna okazała się możliwość przeprowadzenia przez autora kwerend bibliotecznych oraz spotkań i konsultacji z czołowymi armeńskimi naukowcami (Aleksander Markarow, Lewon Abrahamian, Stepan Grigorian, Gajane Nowikowa), zajmującymi się problematyką transformacji ustrojowej Armenii. W tym celu niezwykle pomocne okazały się staże naukowe i pobyty studyjne w Państwowym Uniwersytecie w Erywaniu w roku 2013, 2015 oraz 2016 roku, w Państwowym Uniwersytecie w Wanadzor w roku 2015 oraz możliwość kwerendy i konsultacji naukowych w Instytucie Kaukaskim w Erywaniu, Centrum Strategicznych Analiz „Spectrum” w Erywaniu oraz Centrum Analiz Globalizacji i Współpracy Regionalnej w Erywaniu. Szczególne słowa podziękowania autor kieruje do armeńskich przyjaciół, bez których ta praca nie powstałaby (Sofja Babajan, Feliks Mowsisjan, Ramzik Matewosjan, Robert Sargsjan oraz Gor Ordian).

⁴⁰ T. Bodio (red.) *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań. Tom 1*, Warszawa 2010; T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP. Tom 2*, Warszawa 2010; T. Bodio (red.), *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych. Tom 6*, Warszawa 2012; T. Bodio (red.), *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych. Tom 7*, Warszawa 2012.

⁴¹ W. Jagielski, *Dobre miejsce do umierania*, Warszawa 2010; W. Górecki, *Planeta Kaukaz*, Wołowiec 2010; W. Górecki, *Toast za przodków*, Wołowiec 2010; A. Brzeziecki, M. Nocuń, *Armenia. Karawany śmierci*, Wołowiec 2016.

TRANSFORMACJA USTROJOWA NA OBSZARZE PORADZIECKIM W UJĘCIU TEORETYCZNYM

Obszar poradziecki w pierwszej połowie lat 90. XX wieku stał się przedmiotem fundamentalnych przeobrażeń w sferze politycznej, ekonomicznej i społecznej. W wyniku zmiany na najwyższych szczeblach władzy w ZSRR w 1985 roku nastąpił proces ewolucyjnego odchodzenia od polityki w duchu „doktryny Breżniewa” w stosunku do „bratnich narodów”. Postępująca liberalizacja w polityce zagranicznej ZSRR oraz większa swoboda w polityce wewnętrznej państw obszaru doprowadziły do przełomowych wydarzeń, które zmieniły bieg historii. „Okrągły stół” w Polsce, wolne wybory na Węgrzech, „aksamitna rewolucja” w Czechosłowacji, upadek muru berlińskiego i zjednoczenie Niemiec oraz rozpad ZSRR na trwałe wpisały się do podręczników historii jako symbole upadku systemu komunistycznego w Europie.

Państwa tego regionu rozpoczęły proces transformacji ustrojowej, która objęła trzy podstawowe sfery: polityczną, gospodarczą i społeczną. W sferze politycznej transformacja wiązała się z przejściem od systemu autorytarnego do systemu demokratycznego. W sferze gospodarczej istotą było przejście od gospodarki centralnie zarządzanej do gospodarki opartej na zasadach wolnego rynku. Z kolei w sferze społecznej miała miejsce przebudowa społeczeństwa opartego na zasadach kolektywizmu w społeczeństwo, w którym główną rolę odgrywa aktywność indywidualna.

Z uwagi na fakt, iż zakres oraz charakter zmian uzależniony był od warunków wewnętrznych (kwestie etniczne, poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, demokratyczne tradycje, poczucie tożsamości państwowej) oraz zewnętrznych (relacje z Zachodem i ZSRR, konflikty, uwarunkowania geograficzne), nie doszło do ukształtowania jednego wyraźnego modelu przekształceń systemowych w regionie poradzieckim. W żadnym z państw nie wypracowano własnej, charakterystycznej i niepowtarzalnej drogi do demokracji. Dominowało przeświadczenie o konieczności bezwarunkowej adaptacji wzorców demokracji liberalnej państw

Europy Zachodniej. Przyjmowane szybko mechanizmy demokracji, jako ziemi obiecanej, czasami wzbogacano rodzimymi konstrukcjami prawnoustrojowymi, co miało służyć lepszej adaptacji do warunków zastanych¹.

Jednak proces przejścia od systemu autorytarnego do demokracji okazał się trudnym zadaniem, gdyż państwa byłego Związku Radzieckiego nie miały stałych punktów orientacyjnych. Zamiar oderwania się od przeszłości nie uwzględniał faktu, iż przez długi czas będzie ona jednak obecna w postawach oraz działaniach elit i społeczeństwa. Demokracja, będąca celem początkowo bezwzględny, z biegiem czasu okazała się pełną sprzeczności skomplikowaną rzeczywistością. Inaczej wyglądała w teorii, jako obiekt pożądania, z kolei zupełnie inne formy przybierała w bezpośrednim funkcjonowaniu. Obraz wielokulturowego społeczeństwa żyjącego w dostatku z czasem przybrał formę nacjonalizmów i czystek etnicznych, szczególnie w państwach Kaukazu Południowego i Azji Środkowej.

Wolny rynek nie wszędzie spełnił wybujałe oczekiwania, a scenę polityczną coraz częściej opanowywały partykularne interesy i bezwzględny pragmatyzm, w którym nie zawsze dobro większości dominowało. Po krótkim okresie euforii i radości z odrzucenia dotychczasowych ograniczeń ideologicznych, z całą siłą ujawniły się „zamrożone” do tej pory konflikty etniczne, geopolityczne uwarunkowania, regionalne tradycje i chęć odreagowania za lata zniewolenia². Szczególnie widoczne jest to na obszarze Kaukazu Południowego, gdzie z uwagi na występowanie wielu narodowości, religii, tradycji i kultur, doszło do dużej różnorodności w procesach transformacji. Blisko siedemdziesięcioletni okres sowieckiego totalitaryzmu miał i ma nadal głęboki wpływ na tempo i charakter przemian, które nadal trwają i odznaczają się szczególną specyfiką.

Niespodziewana dezintegracja ZSRR przyczyniła się do chaotycznego i pośpiesznego procesu politycznej transformacji obszaru poradzieckiego. Polityczno-społeczne oraz gospodarcze przemiany na tym obszarze zainicjowane zostały zbyt gwałtownie i nieoczekiwanie, aby możliwe było świadome sterowanie nimi i nadanie im ewolucyjnego charakteru wg ustalonego wcześniej planu. Byłe republiki ZSRR, takie jak Armenia, już od pierwszych dni samodzielnego bytu na arenie międzynarodowej stanęły przed trudną oraz nagłą koniecznością przeprowadzenia radykalnych reform politycznych, społecznych i gospodarczych.

Proces transformacji ustrojowej na obszarze poradzieckim przebiegał na wielu płaszczyznach równolegle, co było przyczyną szeregu komplikacji. Ponadto mamy do czynienia ze zróżnicowanymi tradycjami własnej państwowości w przeszłości oraz ich brakiem w okresie funkcjonowania w ramach ZSRR. Większość państw

¹ J. Zaleśny, *Postkomunistyczna demokracja – poszukiwanie formy rządów*, [w:] *Megatrendy we współczesnym świecie*, M. Lipiec-Zajchowska (red.), Warszawa 2006, s. 110-111.

² A. Wolff-Powęska, *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, Poznań 1998, s. 12-14.

obszaru charakteryzuje się skomplikowaną strukturą etniczną oraz wyznaniową, co ewidentnie było barierą utrudniającą przeprowadzenie zmian³. Ponadto brak demokratycznych tradycji przeszkadzał w adaptacji demokratycznych reguł.

Mimo podjęcia działań zmierzających do ukształtowania nowej rzeczywistości polityczno-społecznej, cały czas wyraźnie jest jeszcze widoczne dziedzictwo instytucjonalne poprzedniego ustroju, objawiające się przede wszystkim podejściem społeczeństwa i elit do państwa i jego roli. W większości państw powstałych po rozpadzie ZSRR obserwujemy dziś zjawisko społecznej nostalgii wyrażającej się w niechęci do zaakceptowania zmian instytucjonalnych. Dominuje przekonanie, że nie zawiodły wcześniej ukształtowane instytucje, tylko ludzie sprawujący wówczas władzę lub niesprzyjające okoliczności. Pojawia się idealizacja instytucji przeszłych, polegająca na eksponowaniu ich pozytywnych efektów przy pomijaniu lub bagatelizowaniu negatywnych następstw. Jest to tym silniejsze, im bardziej nowe instytucje różnią się od starych i im większego wysiłku wymaga przystosowanie się do nowego systemu instytucji⁴.

To zjawisko szczególnie widoczne jest w państwach byłego ZSRR, które albo nie poradziły sobie z okresem transformacji, lub znalazły się w stanie permanentnego „przejścia” bez dalszej wizji do czego zmierzają (Armenia, Mołdawia, Ukraina, państwa Azji Centralnej). Radziecka przeszłość jest tak silna, że wręcz determinuje procesy polityczno-gospodarcze i często jest jedynym fundamentem spajającym dane państwo. Państwa poradzieckie w większości (z wyjątkiem Estonii, Litwy i Łotwy) nadal żyją w cieniu przeszłości, która odciska wciąż piętno na charakterze zmian instytucjonalnych ich systemów politycznych. Z dużym przekonaniem można stwierdzić, iż radziecka przeszłość, nabyte wówczas nawyki i doświadczenia w dużym stopniu przyczyniają się do negatywnego charakteru większości reform ustrojowych na obszarze byłego ZSRR.

Modelowym przykładem takiego państwa jest Armenia, najmniejsza republika byłego ZSRR. Upadek ZSRR w 1991 roku z jednej strony doprowadził do ogłoszenia niepodległości przez Armenię, z drugiej zaś stał się przyczyną krwawych konfliktów i podziałów, które do dnia dzisiejszego wpływają w dużej mierze w stopniu negatywnym na proces kształtowania się i funkcjonowania systemu politycznego Armenii. Po dwudziestu pięciu latach budowy systemu politycznego armeńskie elity nadal nie wypracowały odpowiedniego modelu instytucjonalno-prawnego, który świadczyłby o istotnych postępach tego kraju w transformacji ustrojowej.

Społeczeństwo zmęczone przedłużającym się okresem nieudanych przemian prowadzących do znacznej jego pauperyzacji, coraz bardziej odwraca się od elit

³ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 10.

⁴ M. Ratajczak, *Transformacja ustrojowa w świetle ustaleń i założeń ekonomii instytucjonalnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 2009, z. 2. s. 242-244.

politycznych i nie oczekuje od państwa pomocy⁵. Objawia się to specyficznym mechanizmem „samowystarczalności”, czyli zaspakajaniem podstawowych potrzeb życiowych bez udziału państwa. Z kraju liczącego obecnie niecałe 3 mln ludności w latach 1992-2010 wyjechało na emigrację około 1,1 mln obywateli, z których około 65% udało się do Federacji Rosyjskiej. Ostatni spis powszechny został przeprowadzony w 2011 roku i zgodnie z nim Armenię zamieszkiwało około 3 miliona ludzi⁶. Obecnie według szacunków na rok 2014 w Armenii pozostało niecałe 2,9 miliona osób⁷.

Radziecka przeszłość nadal w Armenii znajduje wyraz w rozwiązaniach instytucjonalno-strukturalnych, świadomości i postawach znacznej części obywateli. Jest ciągle żywa i niezagrożona, można nawet zaobserwować rosnącą skłonność do kontynuacji. Armenia jest dzisiaj klasycznym przykładem państwa poradzieckiego zaliczanego do kategorii „szarej strefy”. Wg Thomasa Carothersa państwa tzw. „szarej strefy” to kraje, w których początkowe otwarcie nie powiodło się i w wyniku tego nastąpił zwrot w stronę tendencji autorytarnych. Państwa należące do tej kategorii nie są dyktaturami, ale też nie zmierzają w swoich rozwiązaniach instytucjonalnych do rozwiązań przyjętych w państwach demokracji liberalnej. Tym samym powstają instytucjonalne hybrydy. Jego zdaniem odejście od autorytaryzmu nie gwarantuje i nie jest jednoznaczne z ustanowieniem demokracji⁸. Na obszarze poradzieckim proces ten może się wiązać z koniecznością ukształtowania lub budowy nowego państwa i długiego przewyciężania wadliwych rozwiązań instytucjonalnych w ramach ZSRR. Uznał to za jedno z najpoważniejszych trudności, z jakim muszą sobie poradzić te państwa w procesie demokratyzacji.

Cechą charakterystyczną transformacji ustrojowej państw poradzieckich było uruchomienie procesu przejścia od autorytaryzmu do innych form ustrojowych (nie zawsze była to demokracja). Tym samym zakwestionowany został paradygmat F. Fukuyamy, zgodnie z którym tzw. „trzecia fala” demokratyzacji zapoczątkowana w 1974 roku nieuchronnie dowodzi zwycięstwa idei liberalizmu. Tym samym rodzi się pewność, że te przemiany prowadzą do określonego celu i powszechnie pożądanego rezultatu, którym jest nieuchronność przejścia do demokracji liberalnej⁹. Przemiany na obszarze byłego ZSRR zdecydowanie zaprzeczyły tej tezie

⁵ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 27.

⁶ *The results of 2011 Population census of the Republic Armenia, Statistical Yearbook of Armenia 2012*, <http://armstat.am/file/doc/99486108.pdf> (dostęp: 25.07.2016).

⁷ *Statistical Yearbook of Armenia 2014, Population*, <http://www.armstat.am/file/doc/99489458.pdf> (dostęp: 25.07.2016).

⁸ T. Carothers, *The End of the Transition Paradigm*, „Journal of Democracy”, 2002, nr 1, tom 13, s. 5-21.

⁹ F. Fukuyama, *Koniec historii*, Poznań 1996, s. 26.

i spowodowały konieczność wypracowania zdecydowanie innego spojrzenia na te procesy zarówno od strony teoretycznej jak i praktycznej.

Prowadzone przez politologów od lat 70. XX wieku badania naukowe nad procesem przejścia od systemów autorytarnych/totalitarnych do demokracji (lub innych form ustrojowych), określane mianem tranzytologii, koncentrowały się zasadniczo na państwach kapitalistycznych, głównie Europy Południowej, Ameryki Łacińskiej, Azji i Afryki. Upadek bloku wschodniego i rozpad ZSRR spowodował, że procesy te objęły także państwa postkomunistyczne, pod wieloma względami znacznie odbiegające od państw kapitalistycznych, z prywatną własnością i gospodarką wolnorynkową.

Proces przemian obejmował nie tylko kwestie polityczne, a w praktyce wiązał się z fundamentalną przebudową całego państwa. Miał on wręcz charakter potrójnej transformacji. Po pierwsze była to budowa państwowości, po drugie miał charakter reform politycznych i po trzecie obejmował gruntowne przemiany ekonomiczne, takie jak wprowadzenie zasad wolnego rynku i własności prywatnej. „Potrójna” transformacja przebiegała w różnym tempie i z różnymi efektami¹⁰.

W badaniach dotyczących kwestii transformacji ustrojowej państw byłego ZSRR należy podkreślić zdanie brytyjskiego naukowca, Tarasa Kuzio, który uważa, że w przypadku procesu transformacji ustrojowej państw byłej Jugosławii, ZSRR i Słowacji mieliśmy do czynienia wręcz z przykładem „poczwórnej” transformacji. Jego zdaniem państwa powstałe w wyniku rozpadu dotychczasowej federacji w procesie transformacji charakteryzują się dodatkowym i specyficznym wyróżnikiem. Oprócz konieczności kształtowania zasad gospodarki rynkowej, demokratycznych zasad funkcjonowania państwa, procesu kształtowania struktur nowego państwa, stoją jeszcze przed koniecznością budowy i ukształtowania własnego narodu. Jego zdaniem szczególnie jest tutaj przypadek takich państw jak Białoruś, Ukraina i Mołdawia, gdzie proces kształtowania nacji miał miejsce równolegle do procesu przekształceń, co nie wpływało korzystnie na jego ostateczne wyniki¹¹.

Zdaniem Clausa Offe proces przemian ustrojowych, jaki miał miejsce w Europie na przełomie lat 80/90 XX wieku, można porównać do rewolucji pozbawionej jakichkolwiek wzorców. Nie było wypracowanych założeń teoretycznych dotyczących takich kwestii jak: kto i jakie działania powinien przeprowadzić, w jakich okolicznościach, w jakim celu, jakie dylematy mogą się pojawić w trakcie działań, do czego tak naprawdę zmierzamy i jak będzie wyglądać przyszłość państwa dokonującego przemian.

¹⁰ B. Dobek-Ostrowska, *Między politologią i komunikologią. Razem czy osobno? Przypadek studiów porównawczych nad relacjami polityki i mediów w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Politeja”, 2015, nr 4 (36), s. 31, 43-44.

¹¹ T. Kuzio, *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics”, 2001, vol. 21 (3), s. 174.

W przemianach systemowych państw Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej odpowiedzi na te pytania były wcześniej znane, nie zawsze poprawne, ale jednak były. W przypadku regionu poradzieckiego kwestie te pozostawały bez odpowiedzi lub przybierały postać samorzutnych wyjaśnień typu *ad hoc*, formułowanych przez uczestników tych wydarzeń. Zmiany następowały szybko, wręcz chaotycznie i żywiołowo, bez wcześniejszego planu i jednej siły sterującej, która nadała by temu procesowi logiczną kolejność i ustaliła reguły gry, zrozumiałe dla wszystkich uczestników¹². Był to proces unikalny, bezprecedensowy i nieprzewidywalny, pełen licznych niespodzianek i trudnych decyzji, stawiający nowe wyzwanie dla teorii demokracji. Tym bardziej że miał miejsce w momencie przełomowym dla społeczności międzynarodowej. Przełom lat 80. i 90. XX wieku Samuel P. Huntington określał jako kryzys tożsamości w skali globalnej. Coraz częściej zadawano sobie pytania „Kim jesteśmy?”, „Gdzie należymy?” czy „Kto jest z nami?”. Kwestia tożsamości narodowej stała się jak najbardziej aktualna dla państw przeprowadzających proces transformacji ustrojowej, szczególnie krajów byłej Jugosławii i dotychczasowych republik ZSRR.

Rozpad ZSRR sprawił, że powstały nowe państwa, a przez część z nich przebiegała między-cywilizacyjna linia graniczna, będąca nieustannym źródłem konfliktów (Mołdawia – Naddniestrze, Ukraina – Krym – Rosja, Armenia – Górski Karabach – Azerbejdżan). Działają tam siły odpychania, a grupy ludności, należące do dwóch lub więcej cywilizacji, ciągną ku cywilizacjom innych państw¹³. Państwa leżące na rozdrożu cywilizacji często doświadczają konfliktów, które latami nieuregulowane, w negatywny sposób wpływają na kształt i funkcjonowanie systemu politycznego. Jest to szczególnie widoczne w przypadku Armenii i Azerbejdżanu i ich sporu o Górski Karabach.

Dokonując oceny procesów transformacji ustrojowej państw poradzieckich nie uwzględniono w dostateczny sposób odmiennych warunków startu, aktualnej sytuacji politycznej w tych państwach oraz w regionach, skomplikowanych warunkowań religijnych i narodowościowych, specyfiki kultury, a przede wszystkim mentalności narodów byłego ZSRR, w która wpisany jest syndrom posłuszeństwa wobec władcy¹⁴. Bez uwzględnienia tych zmiennych nie uda się wypracować jednego modelu, który w sposób teoretyczny charakteryzowałby przemiany systemowe dokonujące się w przestrzeni poradzieckiej. Ukształtowane dotychczas modele i teorie transformacji miały w różnym stopniu (większe lub mniejsze) pokrycie w rzeczywistości, aczkolwiek głównie dla krajów niepochozących z tzw. bloku

¹² C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnioniemieckie*, Warszawa-Kraków 1999, s. 36-39.

¹³ S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2005, s. 200-202, 224.

¹⁴ T. Bodio, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „Studia Politologiczne”, 2001, nr 5, s. 217.

wschodniego. Byłe republiki ZSRR pod tym względem okazały się obszarem, który nie poddaje się łatwym i jednoznacznym rozwiązaniom.

Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie głównych modeli teoretycznych dotyczących procesu transformacji ustrojowej ze szczególnym uwzględnieniem obszaru poradzieckiego. Dokonana zostanie także analiza poglądów czołowych i najważniejszych naukowców zajmujących się badaniem procesów transformacji ustrojowej.

1.1. Analiza podstawowych pojęć

Niespodziewany rozpad ZSRR szybko zwrócił uwagę badaczy (szczególnie z tego regionu) na potrzebę określenia warunków w jakich te procesy zachodziły. To zainteresowanie nowymi realiami życia politycznego szybko unaocznilo sytuację, iż na gruncie nauk politycznych mamy do czynienia z brakiem ustalonych i uzgodnionych podstawowych kryteriów opisujących przemiany ustrojowe. Sztandarowym przykładem jest choćby brak zgody co do samej definicji pojęcia demokracja. W pewnym względzie wynika to z dużej różnorodności form jej przejawiania się jak i też zjawiska permanentnej ewolucji demokracji jako zjawiska politycznego. Mimo podejmowanych wielu prób, nie sposób do dziś ustalić jednolitej definicji demokracji lub uniwersalnego zestawu jej standardów. Problem ten jest także wyraźnie widoczny na etapie kształtowania definicji głównych pojęć użytecznych przy opisie i analizie przekształceń systemowych, takich jak np. system polityczny, reżim polityczny, system rządów, tranzycja i transformacja¹⁵. Dlatego dokonując analizy procesu transformacji ustrojowej na wstępie należy przedstawić i wyjaśnić (lub chociażby próbować wyjaśnić) podstawowe pojęcia, które są często używane dla opisu tych zjawisk.

Jedną z podstawowych kategorii deskrypcyjnych we wszelkiego typu analizach ustrojowych w politologii jest reżim polityczny. W polskiej literaturze naukowej reżim polityczny powszechnie oznacza zespół wartości i zasad, na których opierają się struktury i zachowania aktorów politycznych, oraz normy, które je regulują. Rozbudowując tą definicję, można uściślić, iż są to wartości ustrojowe, ustalone wzorce struktury władzy a także formalne i nieformalne reguły gry politycznej określające relacje między podmiotami polityki¹⁶. Andrzej Antoszewski zwraca uwagę na szerokie pojęcie definicji reżimu politycznego, który swym zasięgiem obejmuje wszystkie relacje polityczne, w jakie wchodzi instytucje państwowe, partie polityczne, grupy interesów czy też obywatele (np. w roli wyborców, uczestni-

¹⁵ R. Riedel, *Tranzytologia i konsolidologia – czyli jak zbadać poziom zaawansowania demokratyzacji systemu politycznego*, „Przegląd Politologiczny”, 2008, nr 1, s. 19-20.

¹⁶ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 307.

ków referendów, liderów grup nacisku). Wyznacza także granice działania obywateli, organów pośredniczących oraz organów państwa tam, gdzie ich działania występują na wspólnej płaszczyźnie.

Zdaniem Andrzeja Antoszewskiego nie należy traktować reżimu politycznego tylko jako sposobu, stylu sprawowania władzy i egzekwowania posłuszeństwa wobec niej, gdyż w ten sposób znacznie zawężymy jego znaczenie. W tym znaczeniu reżim polityczny to ogół norm odnoszących się tylko do takich kwestii jak sposób powoływania egzekutywy, zakres jej współdziałania z legislatywą, wzajemne uprawnienia parlamentu i rządu oraz odpowiedzialność polityczna władzy wykonawczej.

Proponuje on normatywne ujęcie reżimu politycznego, w którym tworzą go wartości i normy odnoszące się do sposobów uzyskiwania władzy politycznej, jej wewnętrznej organizacji, rywalizacji politycznej, struktury władzy państwowej oraz podejmowanych w jej ramach procesów decyzyjnych a także egzekwowania odpowiedzialności politycznej.

Definiując pojęcie reżimu politycznego, szczególnie w przypadku polskich opracowań naukowych, należy zwrócić uwagę na bardzo istotną kwestię dotyczącą neutralności aksjologicznej tego pojęcia. We współczesnej politologii pojęcie to jest aksjologicznie neutralne, co oznacza, że reżim polityczny nie jest ani „dobry” ani „zły”. Jest ogółem sposobów i metod sprawowania władzy. Może być demokratyczny lub niedemokratyczny (totalitarny, autorytarny, policyjny), ale w manichejskim ujęciu nie może być traktowany jako synonim zła. Oznacza on jakikolwiek (bez pozytywnych i negatywnych konotacji) zespół wartości i zasad, na których opierać się mają struktury i zachowania polityczne, oraz norm, które je regulują. Innymi słowy, reżim polityczny w szerokim sensie tego słowa to wartości ustrojowe, wzorce struktury instytucji władzy oraz formalne i nieformalne reguły gry politycznej określające relacje między podmiotami polityki bez ich wartościowania.

Jednak reżim polityczny rozumiany jako ogólne mechanizmy rządzenia identyfikuje to, co przesądza o jego niedemokratycznej, autorytarnej czy wręcz totalitarnej formie. Tym samym pojęcie reżimu politycznego jest często ukonkretniane (reżim demokratyczny, niedemokratyczny)¹⁷. Zdaniem Jarosława Szymanka każda specyfikacja reżimu politycznego powoduje jawną ocenę aksjologiczną (demokratyczny kontra niedemokratyczny), co jest charakterystyczne szczególnie dla polskiego punktu widzenia. Mówiąc o demokratycznym kształcie reżimu oceniamy go *in plus*, z kolei wyszczególniając jego niedemokratyczny charakter, określamy go *in minus*. I właśnie to zabarwione negatywną konotacją znaczenie reżimu politycznego jest szczególnie mocno utrwalone w języku polskim, szczególnie w prasie, ale i także w niektórych publikacjach naukowych. Jest wręcz zarezerwowane

¹⁷ A. Antoszewski, *Reżim polityczny*, [w:] *Studia z teorii polityki*, A. Jabłoński, L. Sobkowiak (red.), Wrocław 1996, s. 75.

dla ustrojów politycznych (zwłaszcza państw poradzieckich) nie spełniających podstawowych kryteriów demokratycznych. W tym ujęciu są tymi systemami, które zdecydowanie wyróżniają się niedemokratycznymi rozwiązaniami i stanowią nic innego jak przeciwieństwo demokracji¹⁸. Często kojarzą się z formą politycznej dyktatury (w Polsce szczególnie Białoruś i jej prezydent)¹⁹ której celem jest kumulacja władzy państwowej w rękach jednej osoby lub instytucji w połączeniu z ograniczeniem praw obywatelskich i marginalizacją (lub likwidacją) opozycji i niezależnych mediów.

Jedną z podstawowych kategorii politologicznych jest system polityczny. Jest on z definicji szerokim i pojemnym pojęciem, gdyż przy jego pomocy można dokonać diagnozy i szczegółowo opisać części składowe systemu (instytucjonalne jak i pozainstytucjonalne), które razem wyznaczać będą możliwie najszerszą i kompleksową płaszczyznę analityczną²⁰. Swoim zasięgiem obejmuje wszelkie elementy systemu w postaci partii politycznych, organów państwowych, formalnych i nieformalnych reguł, mechanizmów rywalizacji politycznej, form artykulacji i agregacji żądań oraz wszystkiego tego, co wschodzi w skład państwa oraz konstrukcji ponad państwowych jak np. Unia Europejska.

Z uwagi na fakt, iż system polityczny jest pojęciem bardzo obszernym, nie ma na dzień dzisiejszy jednej powszechnie uznawanej definicji. Jedne definicje traktują system jako ogół procedur, struktur, norm i instytucji, które funkcjonują wspólnie w celu rozstrzygnięcia problemów. Inne zaś traktują system jako całokształt politycznych powiązań istniejących w społeczeństwie. Jedna z klasycznych definicji autorstwa Jerzego Kowalskiego określa system polityczny jako aparat państwowy, partie polityczne oraz organizacje i grupy społeczne (formalne i nieformalne), uczestniczące w działaniach politycznych w obrębie danego państwa oraz ogół zasad i norm regulujących ich wzajemne stosunki.

Jako jedna z podstawowych kategorii politologicznych, system polityczny postrzegany jest zasadniczo w trzech ujęciach: instytucjonalnym, strukturalno-funkcjonalnym oraz systemowym. W ujęciu instytucjonalnym system polityczny jest utożsamiany z ustrojem państwowym i oznacza ogół instytucji za pośrednictwem których podejmowane są decyzje polityczne. Można go zdefiniować jako ogół osób, grup i organizacji w ich wzajemnych powiązaniach i współdziałaniu,

¹⁸ J. Szymanek, *System rządów w krajach WNP: metodologia badań ustrojowo-porównawczych*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom 1, T. Bodio (red.), Warszawa 2010, s. 239-240.

¹⁹ K. Kłysiński, *Białoruski reżim zastrza kontrolę nad opozycją i organizacjami społecznymi*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-07-11/bialoruski-rezim-zastrza-kontrolę-nad-opozycja-i-organizacjami> (dostęp: 4.05.2016).

²⁰ A. Antoszewski, *System polityczny*, [w:] *Leksykon politologii*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Wrocław 1995, s. 398-399.

których zadaniem jest wprowadzenie w życie norm reglamentujących funkcjonowanie społeczeństwa.

W ujęciu strukturalno-funkcjonalnym system polityczny określa się jako proces polityczny zachodzący w obrębie poszczególnych wspólnot (państwo, partia polityczna, grupa nieformalna). Elementy strukturalne systemu politycznego to działania, role, relacje, zachowania jednostek i innych podmiotów.

Z kolei w ujęciu systemowym system polityczny postrzegany jest przez pryzmat relacji między systemem a jego otoczeniem. Sprowadza się je do trzech etapów: wejścia, przetworzenia i wyjścia. Wejścia i wyjścia są relacjami między systemem a otoczeniem, przetworzenie zaś jest wewnętrznym procesem systemu. Z zewnątrz wchodzi do systemu poparcie i żądania, ulegają wewnątrzsystemowemu przetworzeniu, wpływają na decyzje i programy, które podejmuje system i dostarczają zasobów umożliwiających realizację decyzji i programów. Wejście może pochodzić z trzech źródeł: społeczeństwa, elit politycznych i otoczenia międzynarodowego. Wyjście występuje w postaci ekstrakcji, regulacji, dystrybucji i symboli, które mogą wywoływać zmiany w otoczeniu, które wpływają na system polityczny. Określa się je jako sprzężenia zwrotne²¹.

Funkcja systemu politycznego to każde działanie, które przyczynia się do zachowania systemu w długotrwałym okresie, zmierzające zarówno do podtrzymania istniejącego stanu, jak i do dalszego jego rozwoju. Tym samym wyróżniamy kilka następujących funkcji systemu politycznego.

Funkcja regulacyjna oznacza sterowanie procesami według reguł przyjętych w danym systemie politycznym. Z kolei funkcja mediacyjna polega na rozwiązywaniu konfliktów i mediacji w przypadkach sprzecznych interesów grupowych. Działania przejawiające się m. in. w usprawnianiu funkcjonowania instytucji i w poszerzaniu bazy funkcjonowania systemu to funkcja adaptacyjna. Funkcja innowacyjna polega zaś na wprowadzaniu do otoczenia reguł i mechanizmów działania.

Istnienie i funkcjonowanie systemu politycznego jest określane wzajemnym oddziaływaniem ściśle powiązanych ze sobą różnorodnych systemów funkcjonujących w otoczeniu systemu, które obejmuje sferę wewnętrzną i zewnętrzną. Sfera wewnętrzna to ekonomiczne, społeczne i kulturowe przejawy funkcjonowania społeczeństwa. Otoczenie danego państwa, czyli sfera zewnętrzna określane jest charakterem stosunków międzynarodowych, a w szczególności wzajemnymi relacjami danego systemu politycznego z innymi systemami politycznymi.

Funkcjonowanie powiązań między otoczeniem a systemem politycznym polega na tym, że otoczenie zasila system polityczny, ale też pozostaje pod jego oddziaływaniem. Na linii system-otoczenie może dochodzić do konfliktów i sprzecz-

²¹ M. Żmigrodzki, M. Podolak, *System polityczny i jego klasyfikacje*, [w:] *Współczesne systemy polityczne*, M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska (red.), Warszawa 2009, s. 11-14.

ności. Dlatego system polityczny zmuszony jest do nieustannego poszukiwania nowych rozwiązań, które mogą doprowadzić do integracji z otoczeniem i do zapobiegania niebezpieczeństwu powstania destabilizacji²².

Reasumując system polityczny można zdefiniować jako ogół organów państwowych, partii politycznych oraz organizacji i grup społecznych (formalnych i nieformalnych) uczestniczących w działaniach politycznych w ramach danego państwa oraz ogół generalnych zasad i norm, regulujących wzajemne stosunki między nimi. Warto zaznaczyć, iż system polityczny jest strukturą złożoną, która spełnia wiele funkcji. Obejmuje wszystkie zachowania i role związane z władzą. Jego składnikami są instytucje polityczne oraz specyficzne zachowania ośrodków władzy publicznej związane z podejmowaniem przez nie wiążących decyzji oraz egzekwowaniem odpowiedzialności rządzących.

Zdecydowanie odmienną kategorią od reżimu i systemu politycznego jest system rządów. Ma zupełnie inny i mniejszy zakres znaczeniowy. W naukach politycznych termin ten ma bardzo konkretny i jasno zdefiniowany sens, którym jest charakterystyka wzajemnych relacji władzy ustawodawczej z władzą wykonawczą. Choć często rozumie się go jako zespół organizacyjnych i funkcjonalnych zasad kształtujących wzajemne stosunki między centralnymi organami państwa, to w rzeczywistości dotyczy to jedynie relacji występujących na linii egzekutywa-legislatywa²³. Wyznacza on układ współzależności jaki ma miejsce pomiędzy władzą wykonawczą i władzą ustawodawczą. Jako pojęcie służące do opisu mechanizmu funkcjonowania państwa nie ma nieograniczonego zasięgu i nie można za jego pomocą zdiagnozować ogółu relacji między wszystkimi organami państwa czy też sposobu organizacji aparatu państwowego. Przedmiot jego zainteresowania jest ściśle zawężony do organów władzy ustawodawczej i wykonawczej, gdyż to one w największym stopniu określają specyfikę mechanizmów decyzyjnych. Tym samym z jednej strony różnicują poszczególne systemy względem siebie, a z drugiej strony doszukują się wspólnych punktów między nimi.

System rządów określa się także jako diagnozę stanu wzajemnych powiązań wszelkich związków egzekutywy i legislatury. Kształt rządów determinowany jest formalnymi (prawnie uregulowanymi) jak i faktycznymi, rzeczywistymi i realnie istniejącymi powiązaniami. To powoduje, że system rządów jest jednocześnie normatywnym jak i rzeczywistym układem powiązań i współzależności występujących między władzą wykonawczą i ustawodawczą.

W badaniach naukowych podstawowym zadaniem systemu rządów jest analiza założonych relacji między organami władzy ustawodawczej i wykonawczej, ale także konfrontacja tych współzależności z realnym ich funkcjonowaniem w rze-

²² Ibidem.

²³ J. Szymanek, *Modele systemu rządów (wstęp do analizy porównawczej)*, „Studia Prawnicze”, 2005, nr 3, s. 5.

czywistości. Identyfikacja systemu rządów na podstawie norm prawnych i konstytucyjnych byłby jedynie modelem teoretycznym, nieprzystającym do realiów życia politycznego. Warunkiem koniecznym do przeprowadzenia prawidłowej analizy systemu rządów jest rzetelna ocena mechanizmów jego funkcjonowania w praktyce. W każdej analizie systemu rządów chodzi o odpowiedź na pytanie, jaki jest realny kształt systemu. Wynikiem każdej analizy systemu rządów powinno być wskazanie, czy i jak, lub na ile ten konkretny system w swoim praktycznym funkcjonowaniu zgodny jest z uprzednio założonymi rozwiązaniami teoretycznymi, gdyż to właśnie stanowi cel analiz dotyczących systemów rządów²⁴.

W badaniach nad systemami rządów państw przestrzeni poradzieckiej cechą charakterystyczną jest pewnego rodzaju nieprzystawalność tych systemów do tradycyjnych i ugruntowanych schematów. Mamy do czynienia z pewnymi odstępstwami i występowaniem rozwiązań właściwych danemu obszarowi. Nie zawsze systemy rządów państw byłego ZSRR da się odnieść do klasycznych modeli. Niektóre państwa poradzieckie są dalekie od nawiązywania czy też kopiowania klasycznych wzorców jeśli chodzi o systemy rządów²⁵. Dochodzi do paradoksów, gdyż elity poszczególnych państw (głównie Azji Środkowej i Kaukazu Południowego) na arenie międzynarodowej deklarują budowę demokratycznego państwa prawa i gospodarki rynkowej, zapisując w konstytucjach wszelkie możliwe prawa człowieka i obywatela, a w sferze realnej wyraźnie realizują wariant zdecydowanie bliższy autorytaryzmowi²⁶. Pod tym względem mamy do czynienia z działaniem czysto pragmatycznym lub grą pozorów na użytek zewnętrzny. Często przyczyną jest presja społeczności międzynarodowej i chęć zaprezentowania gotowości do ewentualnych zmian w celu osiągnięcia krótkoterminowych politycznych profitów.

Jednymi z najczęściej używanych pojęć w politologii do opisu zmian ustrojowych i systemowych są tranzycja i transformacja. Pojęcie transformacja (łac. *transformatio* – przekształcenie) oraz tranzycja (łac. *transitio* – przejście) przez część badaczy i naukowców w Polsce i w regionie poradzieckim traktowane są jako synonimy. W dużej mierze wynika to z faktu, iż w języku polskim nie ma dostatecznie silnego rozróżnienia terminologicznego jak w języku angielskim, w którym tranzycja oznacza przejście, zaś transformacja przekształcenie/przeobrażenie. Ogólnie należy podkreślić, iż pojęcie te budzą terminologiczne spory, są na ogół wieloznaczne i zachodzą na siebie wzajemnie, a czasem się uzupełniają. Ich cechą charakterystyczną jest to, iż żaden z nich nie doczekał się sprecyzowania, przez co trudno jest do dziś określić sztywne ramy formułowanych zdarzeń. Poszczególne

²⁴ J. Szymanek, *System rządów w krajach WNP...*, op. cit., s. 242-243.

²⁵ T. Bodio, *Z problematyki badawczej nad teorią i metodologią transformacji elit politycznych i ich liderów w WNP*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom 1, T. Bodio (red.), Warszawa 2010, s. 17-20.

²⁶ K. Fedorowicz, *Uwarunkowania wewnętrzne państw Azji Centralnej*, [w:] *Nowa Wielka Gra w regionie Azji Centralnej*, T. Stępniewski (red.), Lublin-Warszawa 2012, s. 43.

naukowcy dla celów badawczych konstruują różne definicje tych pojęć, co zdeterminowane jest głównie konceptualizacją własnych badań.

W badaniach nad opisem przekształceń ustrojowych naukowcy z Europy Zachodniej oraz państw anglojęzycznych używają terminu tranzycja (*transition*)²⁷. W ich opinii tranzycja to pewien etap procesu zmian systemowych, krótki okres przejściowy pomiędzy poprzedzającym a następującym po nim systemem politycznym, który kończy się z chwilą ustanowienia nowych reguł sprawowania władzy.

Przekształcenia systemowe umiejscowione są w konkretnej przestrzeni czasowej i geograficznej. To czas pomiędzy punktem, w którym następuje uruchomienie procesu dekompozycji systemu autorytarnego, a punktem w którym następuje ukształtowanie systemu politycznego zawierającego w sobie elementy demokracji. Okres ten charakteryzuje się dużą niepewnością, zaburzeniami i brakiem jednoznacznych gwarancji, że celem będzie demokracja²⁸. Słowo tranzycja sugeruje ruch lub przemieszczenie z jednego stanu w drugi. Warto przy tym pamiętać, że etymologia tego terminu ma swoje korzenie w okresie wcześniejszym.

Początkowo termin ten powstał dla określenia drogi, jaką przeszły od systemu autorytarnego do demokratycznego państwa Europy Południowej takie jak Hiszpania, Portugalia czy Grecja oraz Ameryki Południowej jak Brazylia. W latach 70. i 80. XX wieku, gdy zaczynało się tym terminem posługiwać, przemiany ustrojowe w tych państwach przebiegały dość gwałtownie i szybko. Zgodnie z koncepcją fal demokratyzacji Samuela Huntingtona była to tzw. „trzecia fala” demokratyzacji, rozpoczęta w 1974 roku po upadku dyktatury w Portugalii. W jej wyniku w dość krótkim i określonym czasie w około trzydziestu krajach Europy, Azji i Ameryki Łacińskiej systemy demokratyczne zastąpiły systemy autorytarne, a w szeregu państwach nastąpiła znaczna liberalizacja systemów politycznych²⁹. Proces ten jest jednak pojmowany dość szeroko.

Według Huntingtona można wyróżnić co najmniej cztery etapy na drodze do demokratyzacji: rozpad rządów autorytarnych, tranzycja, konsolidacja i dojrzewanie demokratycznego porządku politycznego. Tranzycja jest tym etapem, który jest obciążony sporym ryzykiem niepewności, gdyż na całym jego etapie istnieje zagrożenie powrotu do starego systemu. Ukształtowany po rozpadzie rządów autorytarnych system polityczny ma przeważnie charakter hybrydoidalny, gdzie instytucje starego porządku współdziałają z nowymi, tzn. stare elity polityczne dzielą się władzą z nowymi na zasadzie układu lub w drodze konfliktu³⁰.

²⁷ Np. T. Carothers, *The End of the Transition Paradigm*, „Journal of Democracy”, 2002, nr 1; G. O'Donnell, P. C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore and London 1993.

²⁸ G. O'Donnell, P. C. Schmitter, *Transitions...* op. cit., s. 6.

²⁹ S. P. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 2009, s. 31.

³⁰ Ibidem, s. 132.

Jednak po upadku systemu komunistycznego w Europie i rozpadzie ZSRR okazało się, że proces kształtowania się nowego systemu politycznego, tworzenie nowego ustroju społeczno-gospodarczego oraz budowanie nowych powiązań międzynarodowych wymagają znacznie dłuższej perspektywy czasowej niż dotychczas. Zmiany systemowe w tym regionie miały o wiele szerszy zasięg niż w państwach Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej na przełomie lat 80/90 XX wieku.

Po okresie około 25 lat przemian ustrojowych możemy wyróżnić kilka grup państw. Pierwszą grupę stanowią państw udanej transformacji (np. Polska, Czechy, Słowenia, Słowacja), drugą państwa opóźnionej transformacji (np. Chorwacja, Serbia, Bułgaria, Rumunia). Trzecią grupę stanowią zaś państwa tzw. zahamowanej transformacji, znajdujące się w stanie destabilizacji (np. Bośnia i Hercegowina, Mołdawia, Ukraina, Armenia, Azerbejdżan, państwa Azji Centralnej)³¹. W ostatnim przypadku mamy do czynienia z przedłużającym się okresem przejściowym, swoistym stanem zawieszenia, który trwa wiele lat i dla niektórych państw staje się wręcz stanem permanentnym.

Tym samym proces głębokich przemian ustrojowych w tym regionie jest znacznie trudniejszy i bardziej skomplikowany, a pojęcie tranzycji okazuje się w tym konkretnym przypadku zbyt wąskie do właściwego określenia charakteru tych przemian. Ponadto można zauważyć, iż przeniesienie pojęcia tranzycja na potrzeby analizy procesów mających miejsce w regionie byłego ZSRR nie jest do końca trafne, ponieważ ukształtowało się ono na gruncie teoretycznej analizy znacznie odmiennej rzeczywistości społecznej. Zdaniem niemieckiego badacza Clausa Offe jest to tym bardziej uzasadnione, gdyż unikalny i bezprecedensowy charakter procesu transformacji w regionie poradzieckim dotyczy funkcjonowania trzech hierarchicznych szczebli poziomów decyzyjnych. Poziom pierwszy obejmuje szczebel tożsamości, jak i terytorialnych, społecznych i kulturalnych granic państwa narodowego. Drugi poziom obejmuje zasady, procedury i prawa, które składają się na instytucjonalne ramy ustrojowe. Z kolei poziom trzeci dotyczy zaś podziału władzy politycznej i korzyści ekonomicznych³².

Z tego powodu w pracach polskich naukowców i badaczy z regionu byłego ZSRR częściej stosuje się termin transformacja dla oznaczenia zarówno procesu przemian ustrojowych jak i całego okresu przygotowania i konsolidacji nowego systemu. Ich zdaniem słowo transformacja zdecydowanie lepiej opisuje całokształt przekształceń ustrojowych w omawianym regionie. Jak pisze węgierski badacz Andras Bozoki, postkomunistyczna transformacja jest nową nieznaną polityczną zmianą historii, gdzie nie tylko dyktatorski system polityczny jest zastępowany przez liberalny i demokratyczny, ale równocześnie skolektywizowana i zcentrali-

³¹ T. Bodio, J. Wojnicki, P. Załęski, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2006, nr 2 (7), s. 93-95, 106-107.

³² C. Offe, *Drugi transformacji...*, op. cit., s. 39-41.

zowana gospodarka planowa jest zastępowana przez wolny rynek oparty na własności prywatnej³³.

Inny węgierski naukowiec Laszlo Burszta dowodzi, iż nie można mówić o jednym modelu transformacji ustrojowej w Europie i na obszarze poradzieckim ponieważ nie było jednego modelu państwa socjalistycznego. Stąd różne drogi przejścia do demokracji lub innych form ustrojowych³⁴. Ponadto przebieg procesu przekształceń ustrojowych był determinowany przez szereg różnorodnych czynników. Niewątpliwie charakter rządzącej elity (konserwatywna lub reformatorska), sytuacja ekonomiczna, skala kryzysu społeczno-gospodarczego, stopień organizacji opozycji, represyjność rządów, mniejsza rola czynnika wojskowego, zróżnicowana rola Kościoła katolickiego czy istnienie (lub nie) demokratycznych tradycji miało zasadniczy wpływ na przebieg i charakter okresu przemian w każdym państwie z osobna.

Problem z definicją terminów *tranzycja* i *transformacja* na gruncie polskim nie jest czymś nadzwyczajnym. Część naukowców uważa, że nie można postawić znaku równości między tranzycją a transformacją. W tym względzie Witold Morawski uważa, że termin tranzycja (przejście) zakłada, iż proces ten nie napotka większych poważniejszych trudności, odbywa się bez przeszkód i nie napotyka poważniejszych barier. Natomiast termin transformacja znacznie lepiej oddaje charakter przekształceń systemowych, ponieważ uwzględnia niezbędność wysiłku i czasu potrzebnego na dokonanie zmian³⁵. Próbuąc pogodzić istniejące różnice warto przytoczyć rozwiązanie postulowane przez Marzenę Cichosz, która zgadzając się z Witoldem Morawskim co do konieczności akcentowania różnic, proponuje następujące założenie. Jej zdaniem termin tranzycja określa jedną z pierwszych i stosunkowo krótką fazę przemian, która obejmuje swym zasięgiem podejmowanie decyzji o zmianie systemu i kształtowanie ogólnych ram funkcjonowania nowego systemu. Transformacja zaś to długotrwały proces instytucjonalizacji nowego systemu³⁶.

Dokładną definicję tranzycji w celu wyraźnego jej wyodrębnienia podaje Andrzej Antoszewski, który dowodzi, iż tranzycja polityczna to okres przejściowy, który dzieli dwa wyodrębnione momenty: początek demontażu określonego reżimu politycznego oraz osiągnięcie stanu konsolidacji nowego systemu. Jego treścią jest intensywna zmiana polityczna. Może ona prowadzić do konsolidacji systemu demokratycznego, powrotu do innej formy autorytaryzmu lub do rewolucji. Za początek przyjmuje się sformułowanie deklaracji o przeprowadzeniu rywalizacji-

³³ Ibidem, s. 96.

³⁴ J. Wojnicki, *Europeizacja czy transformacja – ewolucje systemów politycznych Europy Środkowo-Wschodniej*, „Przegląd Politologiczny”, 2014, nr 2, s. 9-10.

³⁵ W. Morawski, *Zmiana instytucjonalna. Społeczeństwo, gospodarka, polityka*, Warszawa 1998, s. 12.

³⁶ M. Cichosz, *Transformacja demokratyczna – przyczyny, przebieg i efekty procesu*, [w:] *Systemy polityczne Europy Środkowo-Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, A. Antoszewski (red.), Wrocław 2006, s. 36-37.

nych wyborów, natomiast efektem końcowym jest instalacja demokratycznego reżimu utożsamiane z odbyciem pierwszych w pełni demokratycznych wyborów³⁷.

Wśród naukowców zajmujących się problematyką przemian ustrojowych nie ma jednak zgody co do tego, kiedy kończy się tranzycja. Dla Leonardo Morlino tym momentem jest przeprowadzenie pierwszych rywalizacyjnych wyborów, natomiast Donald Share uważa że to pierwsza alternacja zamyka fazę tranzycji. Z kolei Geoffrey Pridham uważa, iż skoro jej treścią jest intensywna zmiana polityczna, to najwłaściwszym momentem zakończenia fazy tranzycji jest sytuacja, w której możemy określić demokrację jako skonsolidowaną³⁸.

Tranzycja polityczna jest procesem postępowym, w którym konieczne jest wyróżnienie jej faz. Prekursor tranzytologii, Dankwart Rustow wyróżnił trzy fazy w procesie zmian systemowych. Składa się ona z *fazy preparacyjnej* (inicjacyjnej) w której dochodzi do ujawnienia się podstawowych konfliktów społeczno-politycznych, wyodrębnienia stron konfliktu i artykulacji ich interesów. Jest to faza bardzo dynamiczna charakteryzująca się nierozstrzygniętą walką polityczną. Kolejnym etapem jest *faza decyzji politycznej*, podczas której podejmowane są decyzje o kształcie instytucjonalnym systemu (ordynacja wyborcza, konstytucja, reguły rozwiązywania konfliktów). Ostatnią jest *faza konsolidacji* (normalizacji politycznej) w której następuje społeczna internalizacja ustanowionych norm demokratycznych i zakończenie całego procesu zmiany. Zdaniem Rustowa, właśnie ta ostatnia faza konsolidacji stanowi także ostatnią fazę tranzycji³⁹.

Dokonując analizy pojęcia tranzycja dla obszaru państw poradzieckich należy mieć na względzie, iż w tym przypadku obejmuje ona kilka poziomów. Można mówić o tranzycji politycznej zawierającej się w przejściu od systemu autorytarnego do demokratycznego, charakteryzującej się delegitymizacją starych reżimów, rozliczeniem z przeszłością oraz budową sprawnie funkcjonującego systemu politycznego. Kolejnym poziomem jest tranzycja społeczna związana ze zmianą zunifikowanych społeczeństw w społeczeństwa pluralistyczne i otwarte na bodźce zewnętrzne. Dokonuje się aktywizacja aktorów społecznych, pojawiają się mechanizmy rozwiązywania kryzysów społecznych, także tych związanych z funkcjonowaniem mniejszości narodowych, wyznaniowych i innych. Dla obszaru stanowiącego punkt zainteresowania niniejszej pracy, szczególnie dla terenu byłego ZSRR, ważna jest także tranzycja narodowa, związana z ambicjami wielu narodów do tworzenia i kształtowania własnych organizmów państwowych. Czwartą fazę jest z kolei tranzycja ekonomiczna, obejmująca przejście od gospodarki centralnie sterowanej (nakazowo-rozdziałczej) do gospodarki rynkowej.

³⁷ A. Antoszewski, *Tranzycja polityczna*, [w:] *Leksykon politologii*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Wrocław 2002, s. 461.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Za: M. Cichosz, *Transformacja demokratyczna...*, op. cit., s. 54.

W toczącej się w środowisku naukowym dyskusji nad definicją pojęć *tranzycja* i *transformacja* należy zwrócić uwagę na argumentację Zbigniewa Bloka, który zdecydowanie twierdzi, iż *transformacja* i *tranzycja* nie są synonimicznymi określeniami tego samego procesu. Uważa on, że *tranzycja* dotyczy tylko jednego konkretnego aspektu przemian, natomiast *transformacja* obejmuje także aspekty ekonomiczne i społeczne.

Tranzycja jest terminem, który można przypisać wyłącznie do zmian politycznych, ponieważ dotyczy tylko zinstytucjonalizowania demokracji. Nie obejmuje ona tzw. urynkowania gospodarki i radykalnej zmiany własnego systemu bezpieczeństwa. Tym samym *tranzycja* dotyczy tylko pewnej konkretnej części radykalnych przemian, którą zamierza się zrealizować w ramach transformacji ustrojowej. W tym regionie między tymi procesami zachodzi wiele różnic, co powoduje, że warto je opisać przy pomocy odrębnych pojęć.

Główną różnicą jest fakt, iż w dużej części państw obszaru poradzieckiego scena polityczna od samego początku została zdominowana przez konflikty terytorialne, etniczne, narodowościowe i dążenia separatystyczne. Szczególnie duży wpływ miało to w przypadku Armenii i Azerbejdżanu w związku z konfliktem o Górski Karabach. Tendencje separatystyczne w sposób trwały zdeterminowały proces przemian w Gruzji (kwestia Abchazji i Osetii Południowej), Mołdawii (powstanie Naddniestrza) oraz państwach Azji Centralnej (Tadżykistan, Uzbekistan, Kirgistan). Z drugiej strony w tych państwach zmiany miały charakter bardzo głęboki, a często wręcz fundamentalny w kwestiach instytucji politycznych i systemu ekonomicznego. To wg Zbigniewa Bloka jest podstawą do twierdzenia, że *tranzycja* i *transformacja* nie są pojęciami synonimicznymi, gdyż opisują zupełnie inny charakter i typ zmiany⁴⁰.

Przytaczając definicję transformacji, dokonuje istotnego rozróżnienia na transformację ustrojową, systemową i społeczną. Transformacja ustrojowa, często mylnie utożsamiana z transformacją systemową, jest pojęciem zdecydowanie węższym, wręcz pojęciem formalno-prawnym opisującym tylko pewną fazę okresu przemian. Kończy się wówczas, gdy zgodnie z ideą transformacji zostaną ustalone ustroje: polityczny, ekonomiczny i socjalny. Tak pojmowana transformacja ustrojowa jest pierwszym i niezbędnym składnikiem każdego systemu (politycznego, ekonomicznego). Jest częścią, pierwszym etapem transformacji systemowej, która ma charakter bardziej globalny i głęboki, ponieważ kończy się w momencie, kiedy określone idee, wartości i normy zostaną przyjęte jako powszechnie obowiązujące.

Transformację systemową zdaniem badacza można definiować jako proces konwersji funkcji wewnątrzsystemowych. To wielki, globalny proces społeczny,

⁴⁰ Z. Blok, *Tranzycja*, [w:] *Encyklopedia politologii. Teoria polityki*, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Kraków 1999, s. 292-293.

który sięga głęboko we wszystkie podsystemy społeczne, zarówno w wymiarze jednostkowym, w wymiarze grup społecznych jak i całego społeczeństwa⁴¹. Wbrew pozorom nie kończy się w momencie ustanowienia zgodnych z ogólną ideą transformacji ustrojów (politycznego, społecznego, ekonomicznego). Proces transformacji systemowej nie jest tylko problemem techniczno-organizacyjnym na dużą skalę, lecz zdaniem Zbigniewa Bloka jest to przede wszystkim jest to proces zmian świadomościowych, polegających na zaadaptowaniu odmiennego systemu wartości. Powodzenie transformacji rozstrzygnie się wówczas, gdy większość społeczeństwa przyjmie za własny system wartości wyrosły z nowego ustroju społecznego.

Z uwagi na fakt, iż transformacja jest definiowana i pojmowana bardzo różnie przez poszczególnych autorów, istotne jest zaprezentowanie głównych sposobów definiowania tego pojęcia.

Pierwsza grupa badaczy stara się wyprowadzić transformację z globalnych procesów społecznych z określonych obiektywnych tendencji, trendów itd. W tej sytuacji państwa poradzieckie mogą poddać się tym regułom i sprostać wymogom (np. integracji, doprowadzając tym samym do poprawy standardów życia) lub mogą zadowolić się stanem obecnym i pozostać krajem peryferyjnym nowoczesnego świata ze wszystkimi tego politycznymi-ekonomicznymi konsekwencjami.

Druga grupa definicji opiera się na założeniu, że proces transformacji ma charakter globalnej i szeroko pojętej zmiany systemu społecznego. Jest ona procesem złożonym i wieloaspektowym. Ma wymiar zarówno polityczny, ekonomiczny, socjologiczny i psychologiczny. Oznacza to poważną modyfikację oraz zmianę postaw i orientacji ludzi. Zdaniem Pawła Sztopki transformacja jest zmianą na najgłębszym fundamentalnym poziomie życia z wielkim przełomem kulturowo-cywilizacyjnym⁴². Z kolei Bohdan Jałowiecki uważa, że proces transformacji dotyczy wszystkich sfer funkcjonowania społeczeństwa i sięga głęboko w życie codzienne człowieka, tj. poziomu reguł określających zachowania społeczne.

Trzecia grupa definicji przyjmuje założenie sprecyzowania tego pojęcia poprzez określenie celów (realizowanych, zakładanych czy postulowanych), które mają charakter zarówno ideologiczny jak i pragmatyczny. Wg Reykowskiego wśród celów najczęściej wymieniana jest budowa nowego systemu, który opierałby się na zasadzie wolności i zasadzie równych praw. To z kolei oznacza, że wolni obywatele realizując i porozumiewając się między sobą sami będą decydowali o kształcie i sposobie organizacji życia zbiorowego na zasadach negocjacji i wymiany. W tej grupie wymienia się także budowę społeczeństwa obywatelskiego jako cel transformacji (S. Kowalski). Wychodzi się z założenia, że społeczeństwo obywatelskie

⁴¹ Z. Blok, *Transformacja jako konwersja funkcji wewnętrznych na przykładzie Polski*, Poznań 2006, s. 128.

⁴² P. Sztopka, *Teorie zmian społecznych a doświadczenia polskiej transformacji*, „Studia Socjologiczne”, 1994, nr 1, s. 12.

jest tkanką instytucji i stowarzyszeń wypełniających przestrzeń między państwem a sferą ludzkiej prywatności, dość silnych, by państwo skutecznie kontrolować⁴³.

Kolejna grupa definiuje transformację eksponując cechy tego procesu. Andrzej Rychard uważa, że transformacja tylko zapoczątkowała koniec komunizmu i oznacza proces głęboko związany z kształtowaniem nowych ram instytucjonalnych, prawnych, własnościowych itp. Jest on znacznie dłuższy niż pierwsza faza postkomunizmu np. w Polsce w latach 1989-1990 kiedy to wprowadzano nowe reguły systemowe.

Transformacja systemowa jest procesem długotrwałym i ewolucyjnym, polegającym na przejściu od polityki w skali makro do polityki na poziomie mikro. Ostatnia grupa proponuje próbę zdefiniowania transformacji poprzez przedstawienie najważniejszych elementów składowych tego procesu. Według E. Zielińskiego w toku transformacji można wyróżnić kilka kierunków zasadniczych zmian: od władzy autorytarnej do demokratycznej, od partii monopolistycznej do wielopartyjności, od nomenklatury partyjnej do pluralistycznej elity państwowej oraz od monopolu władzy administracyjnej i centralnej do samorządu terytorialnego⁴⁴. Reasumując, Zbigniew Blok dla celów badawczych ostatecznie za użyteczne uznał nawiązanie do etymologicznego znaczenia słowa transformacja, które w latach 30. XX wieku zaczęto używać w genetyce do określenia procesu interwencji w cechy dziedziczne biorcy przy użyciu dawcy – w efekcie czego biorca uzyskuje cechy dziedziczne dawcy. Uznając funkcjonalność tego pojęcia, przyjął następującą koncepcję badania transformacji. Celem jest zbadanie istoty i charakteru biorcy, określenie kto, co lub jaki mechanizm dokonuje interwencji, określenie istoty i charakteru biorcy oraz opis przewidywanego charakteru biorcy w wyniku całego procesu przekształceń⁴⁵.

1.2. Teoria transformacji

Istotną cechą wiedzy naukowej jest fakt, iż ma ona w zasadzie charakter ogólny. Stosuje się ona do wielu, a nie tylko kilku przypadków. Wiedza, która wyjaśnia, opisuje i przewiduje wiele zjawisk lub zbiór podobnych zdarzeń, jest bardziej wartościowa niż wiedza odnosząca się do pojedynczego zjawiska. Cechą wiedzy naukowej jest także to, że jest ona wyjaśniająca, czyli przedstawia systematyczne, empirycznie zweryfikowane wytłumaczenie, dlaczego występują dane zjawiska. Celem wyjaśniania jest czasami wytłumaczenie konkretnego wydarzenia, na przy-

⁴³ Z. Blok, *Teoria polityki. Studia*, Poznań 1999, s. 110.

⁴⁴ Z. Blok, *Transformacja jako konwersja...*, op. cit., s. 126-127.

⁴⁵ Z. Blok, *Transformacja systemowa*, [w:] *Encyklopedia politologii. Teoria polityki*, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Kraków 1999, s. 291-292.

kład procesu transformacji ustrojowej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu. Wyjaśnianie jest udzielaniem odpowiedzi na pytania „dlaczego?” i „jak?”. Dla politologów jednak istotniejsze od faktów jest określenie czynników, które wyjaśniają zachowania ludzi. Z kolei zbiór takich powiązanych ze sobą wyjaśnień prowadzi do powstania teorii, czyli zbioru stwierdzeń, które systematyzują wiedzę o zjawiskach i je wyjaśniają⁴⁶.

Teorie pomagają politologom organizować, systematyzować i koordynować istniejącą wiedzę w ujednoliconą strukturę wyjaśniającą. Składają się z wielu elementów, takich jak: zestaw terminów „pierwotnych”, czyli pojęć o znaczeniu uznanym za powszechne i oczywiste; założeń dotyczących przedmiotu, precyzyjnych definicji kluczowych pojęć, zaangażowania konkretnego zestawu narzędzi empirycznych oraz co najważniejsze, ogólnych, sprawdzalnych stwierdzeń, które wyjaśniają przedmiot teorii. Nie ma dziś nauki, w której nie funkcjonowałyby pojęcia teoretyczne czy bardziej rozbudowane teorie. Bez pojęć teoretycznych nie byłoby możliwe konstruowanie obrazu otaczającej nas rzeczywistości jak i naukowej narracji. Tym bardziej w politologii, aby było możliwie prowadzenie rzetelnych badań, np. nad przemianami politycznymi czy charakterem władzy, konieczne jest rozbudowanie jej części teoretycznej (politologia teoretyczna)⁴⁷. Teoria jest swego rodzaju typem idealnym, którą w toku badania można konkretyzować, czyli „uzgadniać” z zebrany materiałem empirycznym. W centrum uwagi politologii teoretycznej znajduje się wyjaśnianie zdarzeń i procesów politycznych. Aby jednak wyjaśnić dany fakt, politolog musi odwoływać się do praw nauki, do wiedzy ogólnej, wiedzy o zależnościach między klasami -zjawisk. Jeżeli jednak twierdzenia mają się odnosić do całej klasy zjawisk, wówczas musi ona spełniać odpowiednie warunki. Powinna ona być wyodrębniona na podstawie cech istotnych, czyli takich, od jakich zależą liczne inne właściwości przedmiotów. Cechy istotne tworzą treść znaczeniową głównych pojęć i kategorii badawczych teorii. Tylko wtedy teoria, czyli ogół prawd o danej dziedzinie badania, będzie adekwatna. Z kolei teoria jest adekwatna, jeśli charakteryzuje ową dziedzinę w sposób jednoznaczny (całą tą dziedzinę i tylko ją)⁴⁸.

W naukach społecznych wyodrębnia się dwa główne rodzaje teorii – normatywne i empiryczne. Odróżniają się założeniami ontologicznymi i epistemologicznymi a politykę jako zjawisko społecznie postrzegają odmiennie. Swoją wiedzę czerpią z różnych źródeł i wyrastają z odmiennych metod badawczych.

Na gruncie politologii teorie normatywne postrzegają system polityczny jako określony stan rzeczy i skupiają się na wskazaniu cech, które system powinien po-

⁴⁶ J. B. Johnson, H. T. Reynolds, J. D. Mycoff, *Metody badawcze w naukach politycznych*, Warszawa 2010, s. 49-50.

⁴⁷ Z. Blok, *Teoria polityki...*, op. cit., s. 5-6.

⁴⁸ T. Klementewicz, *Teoria polityki w praktyce badawczej*, „Studia Politologiczne”, 2004, nr 8, s. 238-239.

siadać, oraz efektów społecznych, które powinien zapewniać. Cechą charakteryzującą teorie normatywne jest to, jaką wagę przywiązują do instytucji politycznych uosabianych jako wzorce zachowań, a te ostatnie jako odzwierciedlenie rzeczywistości. W ujęciu instytucjonalnym politykę traktuje się jako realizację wspólnego dobra, która wymaga ukształtowania określonego porządku określającego relacje nadrzędności i podporządkowywania między poszczególnymi osobami. Proces kształtowania i utrwalania tych relacji wymaga utworzenia społecznych konstrukcji w postaci instytucji i procedur, które będą wyznaczać ramy zachowań indywidualnych i zbiorowych obowiązujących w danej wspólnotcie. Są nimi często konstytucje i akty prawne, dlatego zwolennicy tego podejścia traktowali jej jako jedno z głównych źródeł wiedzy o rzeczywistości. Skupiali się na udzieleniu odpowiedzi, jak powinien być skonstruowany i jak powinien funkcjonować zbiór instytucji regulujący proces uzyskiwania władzy we wspólnocie, podejmowanie wiążących ją decyzji oraz egzekwowanie odpowiedzialności elit rządzących. System polityczny traktowali jako zespół powiązanych instytucji, które stanowiły reguły zachowań politycznych. Tym samym pole analizy zostało zawężone do formalnej strony polityki przy pominięciu tego, co stanowiło odstępstwo od ustanowionych wzorców i co stanowi wyjaśnienie przyczyn tych rozbieżności⁴⁹.

To z kolei budzi podstawowe zastrzeżenia, jakie są wysuwane wobec teorii normatywnych. Przypisuje im się prymat wartościowania nad wyjaśnianiem oraz pomijanie realiów. Teorie empiryczne wychodzą z przeświadczenia, że analiza normatywnych aspektów polityki nie daje adekwatnego opisu, i tym bardziej nie prowadzi do wyjaśnienia rzeczywistości politycznej, a to przecież powinno być głównym celem nauki. Dlatego empiryczne teorie skupiają się na zachowaniach politycznych, a nie na ideach, wartościach czy normach. Przyjmuje się założenie, że zachowania te nie są tożsame z ich wzorami, które są zawarte w normach prawnych. Podstawowym zadaniem teorii empirycznych jest więc odpowiedź na pytanie, w jakich warunkach i dlaczego osoby piastujące określone role polityczne zachowują się w taki a nie inny sposób. W myśl teorii empirycznych np. demokracja jest tym, co można zaobserwować, a nie tym co sobie wyobrażamy⁵⁰. W ujęciu klasycznym teoria empiryczna jest zbiorem twierdzeń, który dostarcza sprawdzalnej oraz pragmatycznie kompletnej i semantycznie spójnej odpowiedzi na pytanie „dlaczego” i odnosi się do wyraźnie określonej dziedziny procesów politycznych.

W badaniach nad procesem przemian ustrojowych w państwach poradzieckich zasadniczo wyróżnia się dwa modele teoretyczne, które w odmienny sposób próbują ukazać zmienne determinujące proces przekształceń ustrojowych. Pierwszy z nich to model funkcjonalny, zwany także strukturalnym lub modernizacyjnym (obiektywnym). Ukształtowany na początku lat 50. XX wieku model koncentruje

⁴⁹ A. Antoszewski, *Normatywne i empiryczne teorie demokracji*, „Politeja”, 2015, nr 4 (36), s. 120-123.

⁵⁰ Ibidem.

się na uwarunkowaniach systemowych i przyjmuje założenie, że istnieje wyraźna korelacja między czynnikami strukturalnymi związanymi z rozwojem gospodarczym a procesem demokratyzacji systemów politycznych. Podkreśla się znaczenie rozwoju społeczno-gospodarczego warunkującego polityczne przemiany. Pośród czynników ekonomicznych, których związek z procesem przemian podkreślano, były m. in. poziom zamożności i wykształcenia społeczeństwa oraz poziom industrializacji i urbanizacji.

Zdaniem głównych zwolenników tego podejścia, im wyższy stopień rozwoju społeczno-ekonomicznego, tym bardziej pewne są dążenia społeczeństwa do demokratyzacji. Wzrost gospodarczy powoduje pobudzenie społecznych oczekiwań i presji wywieranych na polityczne elity. Te z kolei, dzięki postępującemu rozwojowi ekonomicznemu dysponują większą możliwością zaspokajania tych oczekiwań⁵¹. Głównym propagatorem tej teorii jest amerykański politolog Seymour Martin Lipset, który jej powodzenie uzależniał od poziomu rozwoju ekonomicznego danego państwa. Polityczne elity jego zdaniem nie miały decydującego znaczenia w tym procesie, spełniały jedynie rolę generatora modernizacji. Podobnie jak i społeczeństwo, które stanowiło element wyróżniający się pozytywnym nastawieniem do procesu przemian.

Zwolennikiem tej tezy jest także Larry Diamond, który uważał, że demokracji sprzyja z pewnością edukacja, gdyż rozbudza w jednostce demokratyczne skłonności. Rozwój ekonomiczny może sprzyjać demokratycznym wartościom i praktykom w takiej mierze, w jakiej prowadzi do podwyższenia dochodów, wykształcenia i szans życiowych obywateli. Jednak aby przetrwać i funkcjonować, demokracja musi łagodzić konflikty. Podziały klasowe nie mogą być zbyt ostre, gdyż wówczas prowadzą do gwałtownej i zacieklej polaryzacji politycznej. Aby tego uniknąć, należy je złagodzić i podjąć społeczno-ekonomiczne reformy (inwestycje w edukację, opiekę zdrowotną, mieszkania, opieka socjalna itp.)⁵². Demokracja nie będzie stabilna, jeśli jeżeli problem ostrych nierówności i marginalizacji szerokich grup społecznych nie zostanie rozwiązany.

O dużej roli czynnika ekonomicznego w procesie demokratyzacji mówi także S. P. Huntington. Uważa on, iż rozwój gospodarczy tworzy nowe źródła bogactwa i władzy leżące poza państwem. Tym samym kształtuje potrzebę przekazania części decyzji nowym ośrodkom władzy. Rozwój ekonomiczny państwa sprzyja zmianom w strukturach społecznych i wartościach, które to wspierają powstanie demokracji. Zwiększający się poziom dobrobytu społeczeństwa kształtuje wartości i postawy obywateli, sprzyjające powstaniu poczucia wzajemnego zaufania pomiędzy obywatelami, zadowolenia z życia i własnej wartości, a co za tym idzie sprzy-

⁵¹ Za: M. Cichosz, *Transformacja demokratyczna...*, op. cit., s. 38-39.

⁵² L. Diamond, *Trzy paradoksy demokracji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 51-53.

jających warunków do zaakceptowania demokratycznych reguł gry. Postępujący rozwój gospodarczy prowadzi do wzrostu wykształcenia w społeczeństwie. Ponadto udostępnia większe zasoby, które mogą być dzielone między grupy społeczne, przyczyniając się do łagodzenia sporów i łatwiejszego osiągnięcia kompromisów. Rozwój ekonomiczny powoduje także otwieranie się państwa i społeczeństwa na kontakty i wymianę z otoczeniem międzynarodowym, co wpływa na upowszechnianie idei demokracji, dominujących w państwach wysoko-uprzemysłowionych.

Powiększający się dobrobyt ekonomiczny to także rozwój klasy średniej, która zazwyczaj jest jedną z głównych sił dążących do demokratyzacji systemu. Coraz więcej osób prowadzi działalność gospodarczą, płaci podatki i jest zainteresowanych aby były one jak najniższe. Im mniejsze podatki, tym mniej przyczyn, dla których obywatele domagają się reprezentacji⁵³. Do pewnego stopnia demokracja opiera się na idei rządów większości i trudno ją wprowadzić w życie w sytuacji istnienia objawów dużych nierówności, gdzie stosunkowo liczna spauperyzowana większość stoi naprzeciw nieliczne ale bardzo bogatej oligarchii.

S. P. Huntington zwraca uwagę, iż przyszłość demokracji w pewnej mierze zależy od rozwoju ekonomicznego, a przeszkody na drodze do rozwoju ekonomicznego są przeszkodami do ekspansji demokracji. Zaraz jednak dodaje, że demokratyzacji nie determinuje wyłącznie czynnik ekonomiczny, który może jej sprzyjać, ale nie musi. Wskazuje, że samo bogactwo nie jest kluczowym czynnikiem w procesie demokratyzacji⁵⁴. Istnieje szereg państw bogatych, szczególnie zasobnych w surowce naturalne, które znajdują się w strefie potencjalnych zmian, ale do dziś nie przeszły demokratyzacji. Są to przede wszystkim państwa naftowe takie jak Irak, Iran, Kuwejt czy Arabia Saudyjska. Na obszarze poradzieckim możemy w sposób szczególnie wyróżnić Rosję, Azerbejdżan oraz Turkmenistan, państwa z ogromnymi złożami ropy naftowej (Rosja, Azerbejdżan) i gazu ziemnego (Turkmenistan), które od lat w większości rankingów wolności określane są jako skonsolidowane autorytaryzmy⁵⁵.

Model funkcjonalny, zgodnie z którym proces przekształceń systemowych jest determinowany przez czynniki ekonomiczne, jest dość często poddawany krytyce. Adam Przeworski uważa, że demokracja to system rozładowywania konfliktów, zaś rezultaty funkcjonowania tego systemu zależą od tego, co robią jego uczestnicy – ale to, co się w nim wydarzy, nie jest uzależnione od jednego, dominującego czynnika. Określona treść rozwiązań socjalnych i ekonomicznych nie jest warunkiem poszanowania rezultatów uzyskiwanych w ramach demokratycznych instytucji. Poszanowanie demokracji i jej stabilizacja nie zależy od czynników ekonomicznych, ale od

⁵³ S. P. Huntington, *Trzecia fala...*, op. cit., s. 74-75.

⁵⁴ Ibidem, s. 72-72.

⁵⁵ *Nations in Transit 2016*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2016> (dostęp: 17.05.2016).

tę, czy demokratyczne instytucje stwarzają każdej z liczących się sił politycznych szanse na zwycięstwo we współzawodnictwie interesów i wartości⁵⁶. Z kolei Dankwart Rustow w swojej krytyce wskazuje, że w nieodległej przeszłości można wskazać funkcjonowanie systemów demokratycznych w państwach o niskim poziomie rozwoju ekonomicznego (np. Francja i Szwecja w II połowie XIX wieku). Podobnie ma się sytuacja w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, które rozpoczęły proces transformacji systemowej na przełomie lat 80. i 90. XX wieku z reguły będąc w fatalnej sytuacji ekonomicznej. Ich wybór w dużej mierze nie wynikał z osiągnięcia określonego poziomu rozwoju ekonomicznego, a wręcz przeciwnie, z powodu załamania się i bankructwa dotychczasowego modelu ekonomicznego.

Drugi model, zwany genetycznym (subiektywnym) w przeciwieństwie do modelu funkcjonalnego, przyjmuje założenie, że proces przekształceń systemowych jest inicjowany przede wszystkim przez elity polityczne i aktorów politycznych, którzy wybierają odpowiednie strategie rozwiązywania ujawniających się konfliktów społecznych. W sposób szczególny uwypuklona jest rola i znaczenie elit w procesie przemian.

Głównym zwolennikiem tego podejścia (uważanym jednocześnie za twórcę tranzytologii) jest Dankwart Rustow, który w 1970 roku w znanym artykule⁵⁷ jako pierwszy zakwestionował obowiązujący wcześniej w politologii funkcjonalny model demokracji, który wiązał rozwój demokracji z określonym poziomem rozwoju społeczno-ekonomicznego. Dogłębnie przedstawił rolę elit w procesie kształtowania, stabilizacji i destabilizacji demokracji.

W miejsce dotychczasowego podejścia pojawia się propozycja paradygmatu genetycznego, który opiera się na założeniu, iż czynniki warunkujące moment rozpoczęcia procesu demokratyzacji są zdecydowanie odmienne od tych, które powodują utrwalenie demokracji jako systemu politycznego. Uznał on, że analiza procesu demokratyzacji musi oznaczać zwrot od korelacji ku przyczynowości. Uwypuklił znaczenie okoliczności w jakich kształtuje się demokracja. Istotnym staje się charakter konfliktu, który towarzyszy upadkowi systemu autorytarnego oraz rola postaw i zachowań politycznych jako czynnika przesądzającego o powodzeniu procesu demokratyzacji. Proces demokratyzacji pojmuję on jako dzieło świadomych wyborów dokonywanych przez politycznych aktorów, a jego rezultat jako funkcję proporcji sił między zwolennikami i przeciwnikami demokracji⁵⁸. Wychodząc poza obowiązujący do lat 70. XX wieku model funkcjonalny uważał, że specyficzne uwarunkowania społeczno-ekonomiczne same z siebie nie doprowadzą do ukształtowania

⁵⁶ A. Przeworski, *Demokracja i rynek*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998, s. 120, 134-135.

⁵⁷ D. Rustow, *Transitions to Democracy. Toward a Dynamic Model*, „Comparative Politics”, 1970, vol. 2, nr 3, s. 337-363.

⁵⁸ Ibidem, s. 352-355.

demokratycznych zasad. Może się to dokonać jedynie poprzez aktywne działania aktorów politycznych. Opracował on model procesu demokratyzacji składający się z kilku etapów. Pierwszy etap to faza preparacyjna (inicjacyjna), kolejna to faza demokratycznej transformacji (podejmowanie decyzji skutkujących demokratyzacją systemu) a ostatnia faza to konsolidacja demokracji⁵⁹.

W fazie preparacyjnej dochodzi do pojawienia się podstawowych konfliktów politycznych między klasami lub grupami społecznymi wokół centralnych kwestii polityczno-ekonomicznych. Następuje uformowanie i wyodrębnienie głównych stron konfliktu i artykulacji ich interesów. Ta faza może być bardzo dynamiczna, ponieważ strony konfliktu formułują swoje strategie i próbują pozyskać zwolenników. Faza ta trwa do pierwszych wyborów i ustanowienia nowych ram systemu. Okres demokratycznej transformacji jest rozwinięciem poprzedniej fazy. Podejmuje się wówczas decyzje o kształcie instytucjonalnym systemu, często zostaje opracowana nowa konstytucja, ordynacja wyborcza, ustawa o partiach politycznych itp. Mamy do czynienia z etapem testowania ustanowionych reguł i ewentualnych korekt w przypadku nieprawidłowości. Ostatnia faza, konsolidacja, polega na przyswojeniu demokratycznych reguł gry przez elity i społeczeństwo oraz normalizacja sceny politycznej. Tym samym Rustow dał do zrozumienia, iż to elity mają zdolność do utrwalania demokratycznych wzorców a ich przykład może doprowadzić także do szybszej adaptacji tych reguł przez społeczeństwo i tym samym znacznie skrócić czas systemowych przemian.

Poszukując właściwej teorii wyjaśniającej przyczyny i wskazującej warunki sprzyjające demokratycznym przemianom należy wskazać na ogólny schemat zmian systemów politycznych i powstawania tzw. fal demokratyzacji autorstwa S. P. Huntingtona. Wskazuje on cztery schematy procesu demokratyzacji.

Pierwszy z nich określany jest mianem „wyjaśnienia jednoprzyczynowego”. Wspólną przyczyną, która powoduje zmiany systemowe w wielu państwach mogą być np. poważne zmiany w międzynarodowym układzie sił, pojawienie się nowego mocarstwa, wojna prowadzona na dużą skalę. Wystąpienie tego czynnika może wymagać od wielu państw konieczności dostosowania się do zmian zachodzących w najbliższym otoczeniu. Może też nastąpić sytuacja, gdzie w stosunku do danego kraju będzie podejmowana presja ze strony innych rządów i instytucji zewnętrznych w celu demokratyzacji (np. ze strony UE, USA). Czynniki zewnętrzne mogą oddziaływać na sytuację ekonomiczną danego kraju (np. poprzez sankcje, wysokie cła, zakaz eksportu) w celu wymuszenia zmian.

Drugi schemat, „rozwój równoległy” zakłada, iż procesy demokratyzacyjne w wielu państwach mogą być spowodowane podobnymi przyczynami wewnętrznymi, pojawiającymi się mniej więcej jednocześnie we wszystkich krajach. Może to być np. osiągnięcie określonego poziomu ekonomicznego, osiągnięcie odpo-

⁵⁹ Ibidem, s. 355.

wiedniego stopnia edukacji społeczeństwa itp. Demokratyzacja powodowana jest przez czynnik, lub czynniki, leżące wewnątrz danego kraju. Podobne przyczyny mogą występować prawie równocześnie w innych państwach i będą prowadzić do podobnych rezultatów⁶⁰.

Kolejnym schematem jest „efekt lawiny”. W tym przypadku przyjął on za założenie, że proces przemian może być „zaraźliwy” dla otoczenia. Proces demokratyzacji w jednym państwie może spowodować efekt domina, (współzawodnictwa, wzorowania), ponieważ wiedza o ważnych wydarzeniach politycznych w dzisiejszych czasach jest przekazywana praktycznie natychmiast w mediach. Udana demokratyzacja w jednym państwie może pobudzać podobne procesy w innych. Kraj który przeszedł udaną przemianę systemową może stać się wzorem politycznym lub kulturowym na danym obszarze (np. Estonia jako przykład szybkiej i udanej transformacji byłych republik ZSRR). W tym wypadku istnieje możliwość bezpośredniego kopiowania procesu przemian od tych, którzy jako pierwsi go zastosowali i „przetestowali”. Tym samym kopiowanie pozbawione będzie ewentualnych błędów i niedociągnięć. Ten schemat najczęściej znajdował zastosowanie wśród państw geograficznie i kulturowo bliskich (np. upadek autorytaryzmu w Portugalii w 1974 roku znalazł natychmiastową reakcję w południowej Europie i Brazylii).

Ostatnim schematem jest „powszechnie uznawane panaceum”. Istnieje możliwość, że szereg różnych i odmiennych czynników wewnętrznych w państwach może wywołać podobną reakcję, jeżeli elity podzielają wiarę w skuteczność takiej reakcji. W jednym państwie może to być katastrofalna sytuacja ekonomiczna, w innym konflikty polityczne, załamanie się państwa prawa, klęska wojenna itd. W opinii elit politycznych te odmiennie czynniki i generowane przez nie problemy mogą mieć jedno i to samo rozwiązanie w postaci zmian systemowych w kierunku demokratycznym⁶¹. Mówiąc kolokwialnie, różne przyczyny ale jedno lekarstwo. Przedstawione schematy nie wyczerpują wprawdzie do końca problematyki wyjaśniania przyczyn demokratyzacji, jednak są dość użyteczne i często stosowane w badaniach tranzytologicznych.

W odniesieniu do regionu poradzieckiego zwraca się uwagę także na bardziej złożone przyczyny procesu przemian tkwiące często wewnątrz samego systemu autorytarnego, często niedoceniane przez dokonujących analizy naukowców szczególnie z państw zachodnioeuropejskich. W tym kontekście warto uwagi są twierdzenia Jadwigi Staniszkis o ewolucji systemu autorytarnego, o jego innowacji, czy zjawisku „obumierania państwa” („zwijania się komunizmu”). Jej zdaniem ewolucja komunizmu ku implozji jest w zasadzie wewnętrznie zakodowana w formacyjnych sprzecznościach. Owo obumieranie państwa nie polega na jego zaniku ale na zmierzchu tego, co stanowiło istotę nowoczesnego państwa: hierarchicz-

⁶⁰ S. P. Huntington, *Trzecia fala...*, op. cit., s. 41-42.

⁶¹ Ibidem, s. 43-44, 108-109.

nie zorganizowanej struktury procedur zorientowanych na interes całości i opartych na jednolitych w swej logice, standardach racjonalności formalnej⁶². Wiąże się z tym również zanikający monopol na używanie środków przymusu, wyłączne reprezentowanie społeczeństwa na zewnątrz oraz podleganie tylko własnemu prawodawstwu. Procesowi obumierania państwa towarzyszy gruntowna zmiana pojęć takich jak władza, kontrola czy depolityzacja demokracji. Tradycyjne instytucje polityczne państwa przestają być głównym ośrodkiem sprawowania władzy, ale nie oznacza to, że powstaje jakiś alternatywny ośrodek. W takim przypadku najbardziej realną strategią, służącą utrzymaniu wrażenia jednolitości procedur i państwa, jest stan permanentnej tymczasowości, swoisty stan wyjątkowy przedłużający się w nieskończoność⁶³.

1.3. Modele i typy transformacji

Aby właściwie zrozumieć proces transformacji systemowej koniecznym jest wskazanie rodzajów tranzykcji. Autorem przełomowej pracy w dziedzinie tranzytologii, która prezentuje najbardziej znaną typologię procesów demokratyzacji, jest S. P. Huntington. Jego ustalenia na długie lata wyznaczyły w tranzytologii sposób rozumienia istoty, struktury i konsekwencji procesu przekształceń systemowych i zastępowanie jednego reżimu politycznego (autorytarnego) drugim, całkowicie odmiennym (demokracja). Swoją uwagę skupił na stopniu zaangażowania poszczególnych aktorów politycznych w proces zmiany systemu, a przede wszystkim na wskazaniu inicjatora procesu przemian. Według niego najważniejszy na tym etapie jest układ sił pomiędzy rządzącą elitą i opozycją oraz wewnętrzne zróżnicowanie tych grup. Istotne jest tutaj wyodrębnienie relacji między reformatorami a tzw. „twardogłowymi” w grupie rządzącej oraz umiarkowanymi działaczami a radykałami w opozycji. To implikuje wg niego określony przebieg pierwszego etapu przemiany systemowej⁶⁴.

Biorąc pod uwagę wzajemne relacje między obozem władzy a opozycją, Huntington wyróżnił trzy typy przemian: transformację, zastąpienie i przemieszczenie. Pierwszym jest transformacja, w której dominującą rolę w procesie przemian odgrywają elity władzy, a szczególnie grupa reformatorów wewnątrz tego obozu. Przemiana następuje z inicjatywy grupy rządzącej. Ludzie, którzy znajdowali się u władzy w reżimie autorytarnym, przejmują przywództwo i odgrywają decydującą rolę w usunięciu tego reżimu i jego przemianie w system demokratyczny. Przypadek transformacji wymaga, aby rząd był silniejszy od opozycji, dlatego na-

⁶² J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001, s. 109.

⁶³ J. Staniszkis, *Postkomunistyczne państwo: w poszukiwaniu tożsamości*, Warszawa 2000, s. 5-6.

⁶⁴ M. Cichosz, *Transformacja demokratyczna...*, op. cit., s. 42.

stępowały one najczęściej w ustabilizowanych reżimach wojskowych, w których rząd jednoznacznie kontrolował środki przymusu. Ponadto zachodzi ona także wśród tych systemów autorytarnych, które odniosły choćby częściowy sukces ekonomiczny i w zasadzie ma charakter pokojowy, względnie ewolucyjny. Zdaniem Huntingtona transformacja miała miejsce w szesnastu spośród trzydziestu pięciu przypadków przemian systemowych trzeciej fali, które wydarzyły się lub rozpoczęły w latach 80. XX wieku. Modelowymi przykładami transformacji były pod tym względem Hiszpania, Brazylia oraz Węgry i ZSRR⁶⁵.

Drugim typem jest zastąpienie. Występuje ono wówczas, gdy przemiany są inicjowane przez opozycję, która przewodzi demokratyzacji, odgrywa w niej decydującą rolę. Wśród elit reformatorzy są bardzo słabi lub nie ma ich wcale. Dominują konserwatyści zdecydowanie przeciwni zmianom, propagujący bezwzględna walkę z przejawami jakiegokolwiek demokratyzacji. Zastąpienie obejmuje trzy wyraźne fazy: walkę o doprowadzenie do upadku systemu, upadek i walkę o władzę po upadku. Następuje odsunięcie dotychczasowych elit a reżim autorytarny upada lub zostaje obalony, często w wyniku rewolucji. Charakter zmian jest gwałtowny, często siłowy i czasem niespodziewany. Elity tkwią w wymaginowanym poczuciu własnej popularności i autorytetu, gdy tymczasem wystarczy kilka dni aby w wyniku masowej mobilizacji oburzonych obywateli dokonać zasadniczego zwrotu. Dobrym przykładem może być były przywódca Rumunii, Nicolae Ceausescu, który w trakcie wiecu poparcia musiał uciekać, a złapany po kilku godzinach został w trybie doraźnym skazany na śmierć i rozstrzelany. Podobny, choć mniej drastyczny przypadek miał miejsce z przywódcą Niemieckiej Republiki Demokratycznej. Erich Honecker również do końca wierzył w socjalizm i po niespodziewanym upadku muru berlińskiego 9 października 1989 roku musiał uciekać, najpierw do Rosji a potem do Chile, gdzie znalazł schronienie.

Cechą charakterystyczną zastąpienia jest chęć odcięcia się od przeszłości. Osoby, idee, instytucje i procedury związane z poprzednim systemem są przeznaczone do zapomnienia, postrzegane jako splamione i ciężące nowym władzom⁶⁶. Odczuwa się brak potrzeby zachowania ciągłości instytucjonalnej i legitymizacji przeszłości. Nowe elity opierają swoją władzę na „legitymizmie” przyszłości oraz podkreślaniu, że nie mają żadnych powiązań z poprzednią elitą.

Ostatnim typem jest przemieszczenie, którego cechą charakterystyczną jest równowaga sił władzy i opozycji, a reformy są dziełem wspólnym. Elementem charakterystycznym tego typu przemian są negocjacje między obozem władzy i opozycji. W ramach władz istniejąca równowaga pomiędzy konserwatystami a zwolennikami zmian umożliwia podjęcie negocjacji dotyczących zmian. Natomiast wśród opozycji istnieje grupa umiarkowanych demokratów, którzy przeważają

⁶⁵ S. P. Huntington, *Trzecia fala...*, op. cit., s. 121, 133.

⁶⁶ Ibidem, s. 148-151.

nad antydemokratycznymi radykałami, ale są za słabi, aby obalić rząd. Dlatego w negocjacjach z władzą dostrzegają swoją szansę. Warunkiem przemieszczenia była gotowość obu stron do podjęcia ryzyka negocjacji oraz akceptacja faktu, iż żadna ze stron nie jest w stanie jednostronnie określić charakteru przyszłego systemu politycznego. Przemieszczenie wymagało także ogólnej równowagi pomiędzy rządem a opozycją, jak też niepewności co do możliwego zwycięzcy w przypadku wystąpienia próby sił. Przy takim stanie rzeczy ryzyko związane z negocjacjami i kompromisem po obu stronach wydawało się mniejsze od ryzyka konfrontacji⁶⁷. Typowym przykładem udanego przemieszczenia jest Polska oraz była Czechosłowacja, gdzie charakter zmian miał przebieg zdecydowanie pokojowy i ewolucyjny. Należy jednak zaznaczyć, że część naukowców, nie podważając istoty tej koncepcji, ma pewne zastrzeżenia co do zasadności takiego a nie innego zakwalifikowania typów przejścia w poszczególnych państwach.

W badaniach S. P. Huntingtona nad sposobem zrozumienia istoty i konsekwencji przemian ustrojowych, określanych w literaturze jako paradygmat tranzycji i konsolidacji, należy zwrócić uwagę na kilka istotnych założeń, na których opiera się jego koncepcja. Pierwsze zakłada, że procesy transformacji systemowej nie mają miejsca w odosobnieniu, dokonują się one w zasadzie w grupie państw mniej więcej w podobnej przestrzeni czasowej, chociaż ich przyczyny mogą być różne. Po drugie, proces przemian demokratycznych obejmuje trzy fazy: upadek niedemokratycznego reżimu, ukształtowanie nowego demokratycznego reżimu i konsolidację. Najważniejszym elementem powodzenia procesu przemian jest sposób przejścia od autorytaryzmu do demokracji. Ponadto w momencie przejścia powinny ulec rozwiązaniu charakterystyczne dla dotychczasowego systemu problemy (jak np. demontaż instytucji stanowiących podporę autorytarnego reżimu, odsunięcie przeciwników demokratyzacji, rozliczenie z przeszłością).

Jednym z ważniejszych twierdzeń S. P. Huntingtona jest to, że przejście od autorytaryzmu (lub obalenie niedemokratycznego reżimu) wcale nie gwarantuje automatycznego sukcesu i ustanowienia demokracji. Zawsze istnieje możliwość ukształtowania autorytarnego reżimu nowego typu⁶⁸. Podobnie jak demokratyzacja, tak i możliwy od niej odwrót może nastąpić w ramach fali, obejmującej nie jedno, a grupę państw. Ponadto czynniki warunkujące upadek autorytaryzmu i kształtowanie nowych rządów demokratycznych oraz odwrotu są różne w stosunku do tych, które charakteryzowały poprzednie fale⁶⁹ demokratyzacji.

⁶⁷ Ibidem, s. 156-159.

⁶⁸ A. Antoszewski, *Demokratyzacja w Polsce w świetle współczesnej tranzytologii*, „Working Paper”, 2011, nr 1, Wrocław 2011, s. 3.

⁶⁹ Zdaniem S. P. Huntingtona dotychczasowe procesu demokratyzacji przebiegały falami. Grupa przemian systemów politycznych z autorytarnych w demokratyczne, wystąpiła w określonym przedziale czasowym i była liczniejsza od przemian antydemokratycznych. Wg niego pierwsza fala demokratyzacji miała miejsce w latach 1828-1926, druga fala wystąpiła w latach 1943-1962

Na podobnych do S.P. Huntingtona założeniach bazuje koncepcja P. C. Schmittera. Pierwszy to pakt, w którym mamy do czynienia z dominującą rolą elit, które zawierają porozumienie (kompromis). W jego wyniku następuje pokojowe przejście. Drugi to reforma wymuszona przez społeczne protesty. Jest ona warunkiem pokojowego charakteru przemian. Trzecim kryterium jest przewrót (zamach stanu, pucz), kiedy to zmiany wiążą się z użyciem siły i są inicjowane przez część elit politycznych. Ostatnim jest rewolucja, kiedy to zmiany są poprzedzone burzliwymi protestami, mają charakter gwałtowny i wiążą się z użyciem siły.

Interesującą koncepcję procesu transformacji ustrojowej przedstawia Marzena Cichosz. Jej zdaniem mamy do czynienia z kilkoma charakterystycznymi typami przemian. Pierwszym typem jest negocjowane przejście (pakt), które polega na porozumieniu/kompromisie zawartym między elitami a opozycją. Mamy tutaj nawiązanie do koncepcji przemieszczenia S. P. Huntingtona. Ten typ przemiany jest charakterystyczny dla polskich i węgierskich doświadczeń, gdyż w obu przypadkach proces zmian, tempo i zakres, został ustalony w trakcie negocjacji przedstawicieli dotychczasowego reżimu i opozycji. Zakłada on przewagę strategii koncyliacyjnych, gdyż strony rozmów nie są w stanie samodzielnie doprowadzić do przeprowadzenia zmian systemowych.

Innym typem przemiany, polegającym na przekazaniu władzy przez elity dotychczasowego systemu grupom opozycyjnym lub innemu państwu (przypadek NRD) jest implozja. Zdaniem autorki miała ona miejsce w NRD i Czechosłowacji. Przedstawiciele starego reżimu zostali całkowicie odsunięci od władzy w stosunkowo krótkim czasie. W obu tych państwach, co charakterystycznie, nie było wcześniej próby liberalizacji systemu, co spowodowało, że przemiany były głębsze i szybsze niż np. w Polsce i na Węgrzech, gdzie mieliśmy do czynienia z próbami „zmiękczania” reżimu.

Trzecim typem jest reforma, gdzie zakłada się iż zmiany są autorstwa elit rządzących, a dokładniej ich reformatorskich frakcji. Konieczność przeprowadzenia

a trzecia fala demokratyzacji symbolicznie rozpoczęła się 25 kwietnia 1974 roku w Portugalii w wyniku tzw. „rewolucji goździków” i trwa do dzisiaj. Jednak część naukowców nie zgadza się z tym, że trzecia fala trwa nadal. Np. niemiecki badacz Claus Offe uważa, że przekształcenia systemowe w państwach Europy Środkowo-Wschodniej są zdecydowanie odmienne od tych jakie miały miejsce w Portugalii czy Hiszpanii. Obejmują swoim zasięgiem oprócz poziomu instytucjonalnego, także poziom społeczny i przede wszystkim ekonomiczny, a pewnych przypadkach także budowę państw narodowych, co pozwala nazwać te procesy czwartą falą demokratyzacji. Z kolei inny niemiecki badacz Klaus vom Beyme uważa, że czwarta fala demokratyzacji rozpoczęła się w wyniku krachu socjalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej a zasadniczą różnicą od pozostałych był fakt, iż równocześnie z budową demokracji trzeba było wprowadzić zasadę wolnego rynku i od podstaw ukształtować kwestie ekonomiczne. Patrz: S. P. Huntington, *Trzecia fala...*, op. cit., s. 24-33; A. Wolff-Powęska, *Oswojona rewolucja...*, op. cit., s. 15-16; C. Offe, *Drogi transformacji...*, op. cit., s. 36-38; K. von Beyme, *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2007, s. 214.

zmian może być wymuszona przez masowe protesty lub przez otoczenie międzynarodowe (np. efekt domina w państwach danego regionu). Cechą charakterystyczną jest tutaj brak lub duża słabość sił opozycyjnych w pierwszej fazie oraz potwierdzenie dominującej pozycji elit związanych ze poprzednią władzą w pierwszych rywalizacyjnych wyborach. Przykładem takich zmian są Albania i Bułgaria⁷⁰.

Kolejnym typem jest przewrót/pucz polegający na obaleniu dyktatora, często przez osoby z jego najbliższego otoczenia. Brak jest sił opozycyjnych i dominuje bardzo gwałtowny i burzliwy charakter przemian, często tragiczny dla dotychczasowych elit. Z takim rodzajem przemian mieliśmy do czynienia w Rumunii.

Z kolei bardzo charakterystycznym typem przemian na obszarze byłego ZSRR jest demontaż systemu wiążący się z rozpadem federacyjnych struktur państwa. W wyniku rozpadu powstają nowe państwa, a ich narodowe elity, często wywodzące się z poprzedniego systemu, rozpoczynają budowę własnej tożsamości i państwa łącząc to z demokratyzacją.

Podobnym typem przemian jest także transformacja w wyniku wojny kiedy proces demokratyzacji i powstawania nowych państw poprzedza wojna domowa lub inny konflikt zbrojny⁷¹. Dotyczy to w zasadzie państw powstałych po rozpadzie byłej Jugosławii, ale w tej grupie mieszczą się także niektóre państwa poradzieckie, w których demontaż systemu w wyniku rozpadu ZSRR miał miejsce równocześnie z konfliktem zbrojnym (wojna domowa w Gruzji w latach 1991-1994 i Tadżykistanie w latach 1992-1997, konflikt o Górski Karabach między Armenią i Azerbejdżanem w latach 1992-1994).

Podobny typ przemian zaproponował niemiecki naukowiec Wolfgang Merkel, dzieląc państwa przechodzące proces przemiany systemowej na pięć grup. Pierwszą są państwa w których mieliśmy do czynienia z transformacją negocjowaną (Polska i Węgry). Kolejną grupą są państwa w których proces przemian został zapoczątkowany przez dotychczasowe elity (Albania, Rumunia i Bułgaria). W trzeciej grupie państw takich jak Portugalia proces przemian został zapoczątkowany przez siły opozycji, zaś w grupie czwartej demokratyzacja była wynikiem krachu starego systemu (np. Grecja). Interesującym jest fakt, iż państwa powstałe w wyniku rozpadu federacji, czyli ZSRR, Czechosłowacji i Jugosławii zalicza do osobnego grona nowo utworzonych państw⁷².

Innym przykładem jest koncepcja przejścia od autorytaryzmu do demokracji autorstwa Jerzego Wiatra, który na podstawie dotychczasowych doświadczeń wynikających z upadku bloku wschodniego i ZSRR wnioskuje, iż zmiany te dokonywały się według pięciu różnych modeli: negocjowana reforma systemu, kapi-

⁷⁰ M. Cichosz, *Transformacja demokratyczna...*, op. cit., s. 45-49.

⁷¹ Ibidem, s. 51-53.

⁷² W. Merkel, *System transformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Opladen 1999, s. 135.

tulacja i oddanie władzy, rewolucja, reforma bez negocjacji oraz rozpad państwa federalnego⁷³.

W dotychczasowych badaniach tranzytologdy prawie zgodnie stwierdzili, że jednym z najbardziej korzystnych wariantów przemiany systemowej jest negocjowana tranzycja/pakt elit. Jest ona warunkiem wstępnym wystąpienia tego typu przemian, sprzyja zdecydowanie ukształtowaniu się równowagi sił i minimalizuje ryzyko użycia sił i ofiar. To założenie jest tożsame z przekonaniem o dominującej roli w procesie przemian dotychczasowej elity oraz nowo-powstałej elity demokratycznej.

Dominującą rolę elit w tym procesie zdecydowanie preferują Juan Linz i Alfred Stepan. Dowodzą, że ukształtowanie i konsolidacja demokracji może mieć miejsce jedynie przy ograniczeniu roli elit i ustanowieniu nad nimi kontroli społecznej. Warunkiem niezbędnym dla udanej demokratyzacji państwa jest wystąpienie trzech sytuacji: braku w sferze publicznej wpływowej grupy kwestionującej ustrój demokratyczny, postrzeganie przez społeczeństwo demokratycznych procedur jako najkorzystniejszych mechanizmów regulowania życia społecznego oraz zgoda co do tego, że wszystkie konflikty będą rozwiązywane w zgodzie w obowiązującym prawem, procedurami i instytucjami, sankcjonowanymi przez proces demokratyczny⁷⁴. Linz zwraca uwagę na to, iż dla państw, w których przemiana ustrojowa dokonała się niedawno, odpowiednim systemem rządów jest parlamentaryzm, a nie prezydenccjalizm. Dowodzi on, iż historycznie rzecz biorąc demokracje parlamentarne na przestrzeni dziejów lepiej się sprawdziły niż system prezydencki. Parlamentaryzm bardziej sprzyja stabilności demokracji szczególnie w przypadku państw i narodów, w których mamy do czynienia z głębokimi podziałami politycznymi i funkcjonowaniem licznych partii politycznych. Z kolei system prezydencki może powodować problemy, szczególnie w pierwszej fazie konsolidacji demokracji, gdyż działa według zasady „zwycięzca bierze wszystko”, co sprawia, że polityka zaczyna kojarzyć się z grą o sumie zerowej z właściwym jej potencjałem wywoływania konfliktów⁷⁵.

W procesie odchodzenia od systemu autorytarnego istotną rolę odgrywa postawa elity rządzącej. To od jej dyspozycji, kalkulacji i zawieranych porozumień tak naprawdę uzależniony jest moment odejścia od dotychczasowego systemu i impuls do zmian. O tym, że to elity muszą rozpocząć proces stopniowego otwierania się systemu na demokratyzacyjne treści, przekonani są Guillermo O'Donnell i Philipp Schmitter, którzy w swojej publikacji „*Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*” zdecydowanie przekonują, że

⁷³ J. Wiatr, *Socjologia wielkiej przemiany*, Warszawa 1999, s. 49.

⁷⁴ J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, Balimore 1996.

⁷⁵ J. Linz, *Wady systemu prezydenckiego*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 192-197.

dla społeczeństwa najlepszym rozwiązaniem jest osiągnięcie porozumienia między reformatorskimi skrzydłami dotychczasowej władzy a umiarkowaną frakcją opozycji⁷⁶.

Podobnego zdania jest także John Higley, który uważa, że czynnikiem determinującym proces zmian i jego powodzenie jest zachowanie elit. Nowy system ma szansę skonsolidować się trwale, jeżeli zostanie zawarte porozumienie elit dotyczące kwestii podstawowych zasad uczestnictwa w życiu politycznym. Również Wolfgang Merkel widział ideę porozumienia elit jako akt założycielski demokracji. Dla niego, oprócz ustalenia warunków udziału elit w politycznej rywalizacji i konsensusu określającego zakres wspólnych wartości, kwestią najpilniejszą jest porozumienie programowe dotyczące przeprowadzenia najważniejszych reform systemu. Fiasco tego porozumienia może przyczynić się do niebezpieczeństwa ukształtowania autorytarnych form rządu lub uformowania niedookreślonego reżimu hybrydowego⁷⁷.

1.4. Krytyka teorii transformacji

Ukształtowane na przełomie lat 70/80 XX wieku teorie transformacji, które w nauce służyły do analizy procesu przekształceń systemowych w państwach Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej, w miarę upływu czasu znajdowały się pod coraz większą krytyką. Kwestionowano głównie fakt, iż w badaniach nad politycznymi przemianami cechą charakterystyczną było odrzucenie wyjaśnień ekonomicznych, socjologicznych oraz kulturowych i skupienie się na interakcjach i działaniach aktorów politycznych. Zwracano uwagę, że funkcjonujące teorie, mimo że w sposób niezwykle użyteczny wyjaśniają proces przemiany, to w zdecydowanie mniejszym stopniu przyczyniają się do zrozumienia złożoności dalszej transformacji oraz konsolidacji, szczególnie w państwach poradzieckich.

Upadek komunizmu i ZSRR na przełomie lat 80/90 XX wieku znacznie rozszerzył pole badawcze dla kształtowania nowych ujęć teoretycznych. Na fali gwałtownej demokratyzacji, która dokonywała się na terenie dotychczas określanym w kategoriach skonsolidowanego autorytaryzmu, pojawiały się nowe teorie dowodzące bezalternatywności liberalnej demokracji. Francis Fukuyama w swojej książce „*Koniec historii*” przekonywał, że trzecia fala demokratyzacji rozpoczęta w 1974 roku w Portugalii jest potwierdzeniem zwycięstwa idei liberalizmu w wymiarze

⁷⁶ G. O'Donnell, P. Schmitter, *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore - London 1986.

⁷⁷ J. Ćwiek-Karpowicz, *Zastosowanie teorii transformacji w wyjaśnieniu przemian ustrojowych w państwach poradzieckich*, „*Studia Politologiczne*”, 2009, nr 14, s. 110.

polityczno-ekonomicznym⁷⁸. Jego zdaniem mamy do czynienia z ostateczną klęską dyktatury jednostki czy armii na rzecz demokracji. W miejsce dotychczasowej niepewności co do kierunku przemian, mamy wreszcie pewność, że prowadzą one do powszechnie pożądanego celu, jakim jest demokracja liberalna. Ten nazbyt optymistyczny paradygmat stał się głównym elementem krytyki.

Główni krytycy teorii transformacji zwracają uwagę, że proces przejścia od autorytaryzmu nie może być równoznaczny z jednoznacznym ukształtowaniem i konsolidacją demokracji. Podczas transformacji ustrojowej na obszarze państw poradzieckich możemy wyróżnić państwa, które w procesie przemian nie zmierzają bezpośrednio do demokracji, ale także nie zmierzają automatycznie do autorytaryzmu. W obu ujęciach teoretycznych, strukturalnym i funkcjonalnym, nie uwzględniono w należyty sposób istotnych uwarunkowań zewnętrznych oraz zróżnicowania etniczno-religijnego.

Howard Wiadra poddając krytyce teorii transformacji uważa, iż jest ona niewłaściwie skonstruowana. Pomija ważne zmienne, które determinują moment początkowy procesu przemian i jego kierunek. Nie docenia zróżnicowania kultury politycznej w każdym państwie, przekształcenia autorytarnego reżimu, podziału w gronie elit, transformację ekonomiczną a także duży wpływ otoczenia międzynarodowego. To jego zdaniem jest szczególnie widoczne w regionie Europy, gdzie znaczącym impulsem do zapoczątkowania przemian było finansowanie i wspieranie ruchów opozycyjnych (zwłaszcza a w Polsce) głównie przez USA⁷⁹.

Podobnego zdania jest Huntington, zwracając uwagę na prezydenturę Jimmy'ego Cartera i Ronalda Reagana, którzy przykładali dużą wagę do praw człowieka i hojnie wspierali ruchy opozycyjne, szczególnie w Polsce. W pierwszej połowie lat 80. XX wieku amerykańska administracja podejmowała aktywne działania (polityczne, ekonomiczne, dyplomatyczne i militarne) na rzecz wspierania demokracji⁸⁰. Również duże znaczenie miały działania Kościoła katolickiego i wybór polskiego kardynała Karola Wojtyły na papieża w 1978 roku. Z kolei Ralf Dahrendorf podnosi kwestię zmiany polityki zagranicznej i wewnętrznej w ZSRR za czasów Michaiła Gorbaczowa, odrzucenie monopolu partii komunistycznej oraz eksplozję tłumionych do tej pory konfliktów etniczno-terytorialnych, co przyczyniło się znacznie do upadku dotychczasowych reżimów i ukształtowaniu nowych⁸¹.

Nowa sytuacja w wyniku zmian ustrojowych na obszarze poradzieckim i znacznie odbiegające od wcześniejszych przykładów uwarunkowania tego procesu doprowadziły do próby ukształtowania nowego paradygmatu transformacji.

⁷⁸ F. Fukuyama, *Koniec...* op. cit., s. 5.

⁷⁹ H. Wiarda, *Southern Europe, Eastern Europe and Comparative Politics: „Transitology” and the Need for New Theory*, „Eastern European Politics and Societies”, 2001, vol. 15 (3), s. 496-498.

⁸⁰ S. P. Huntington, *Trzecia fala...*, op. cit., s. 101-103.

⁸¹ R. Dahrendorf, *Rozważania nad rewolucją w Europie*, Warszawa 1991, s. 15-19.

Taka próbę w 2002 roku podjął Thomas Carothers, który również poddał krytyce dotychczasowe odgórne założenie tranzytologów, iż upadek systemu niedemokratycznego prowadzi do demokratycznej transformacji.

Tzw. „demokratyczne otwarcie” niekoniecznie prowadzi do ustanowienia i konsolidacji demokracji. Dowodził, że około 80% państw przechodzących proces transformacji nie osiąga zakładanego sukcesu. Często cofają się z wyznaczonego kierunku lub przechodzą długotrwałe stany stagnacji/hibernacji, swoistego zawieszenia, co nie pozwala ich zaklasyfikować jednoznacznie ani do demokracji ani do autorytaryzmów. Zakwestionował także fakt, iż odbycie rywalizacyjnych wyborów jest równoznaczne z ustanowieniem demokracji i jej legitymizacją⁸². W niektórych państwach wolne i demokratyczne wybory paradoksalnie ułatwiają dojście do władzy ugrupowań, które wprost odrzucają wartości leżące u podłoża koncepcji demokracji liberalnej.

Podobnego zdania są Lucan A. Way i Steven Levitsky, którzy dowodzą, że cechą charakterystyczną tzw. „trzeciej fali” jest to, że odrzucenie autorytaryzmu w wersji klasycznej prowadzi często do ustanowienia nowego typu autorytaryzmu wyborczego (rywalizacyjnego). Przeprowadzenie w danym państwie rywalizacyjnych wyborów – co jest uznawane za podstawowy wymóg zaliczenia go do grupy państw demokratycznych, nie oznacza automatycznie porzucenia metod autorytarnych w systemie. Szczególnie przejawia się to na obszarze byłego ZSRR, gdzie powstaje sporo tzw. reżimów hybrydowych, jednocześnie spełniających część wymogów systemu demokratycznego jak i autorytarnego⁸³.

Carothers uważał także, że proces przemian nie musi obejmować swoim zasięgiem wszystkich trzech stadiów przewidzianych przez Huntingtona. Ponadto postulował powrót do funkcjonalnego paradygmatu w badaniach nad procesem tranzycji, gdyż decydujące znaczenie dla sukcesu w tym procesie mają poziom rozwoju ekonomicznego, dziedzictwo instytucjonalne, struktura narodowościowo-religijna oraz tradycja. Zupełnie nowym założeniem było to, że procesy przemiany nie zachodzą tylko i wyłącznie w państwach o ustabilizowanych granicach, ale że proces przejścia w regionie szczególnie poradzieckim może być tożsamy z koniecznością budowy nowego państwa⁸⁴. A to może znów wiązać się z występowaniem konfliktów, politycznych lub zbrojnych, co będzie wpływało w sposób negatywny na treść przemiany.

Inny krytyk teorii transformacji, Valerie Bunce, zwróciła uwagę na zbyt wielkie różnice w czasie, kontekście i efektach procesów demokratyzacyjnych zachodzących w różnych regionach po 1974 roku. Zwracała ona uwagę, że procesy

⁸² T. Carothers, *The End...*, op. cit., s. 6-20.

⁸³ S. Levitsky, L. A. Way, *The Rise of Competitive Authoritarianism*, „Journal of Democracy”, 2002, vol. 13, nr 2, s. 51-52.

⁸⁴ T. Carothers, *The End...*, op. cit., s. 6-20.

polityczne zachodzące w regionie państw poradzieckich, w odróżnieniu od Ameryki Łacińskiej i Europy Południowej, nie mogą być określone wspólnym mianem demokratyzacji, z uwagi na duże zróżnicowanie kierunku rozwoju politycznego i niejednakowych efektów⁸⁵. Podkreślała nieprzystawalność uwarunkowań państw byłego ZSRR do przebiegu procesu przemiany, jaki miał miejsce w państwach Ameryki Łacińskiej. Dowodziła, że demokratyzacja tego regionu charakteryzuje się odmienną specyfiką. Mamy do czynienia z odmienną naturą systemów autorytarnych w państwach komunistycznych, mobilizacją społeczeństwa i perspektywą uniezależnienia się od ZSRR. Do tego dochodzi kwestia całościowej zmiany w systemie ekonomicznym⁸⁶. Tym samym proces przekształceń w tym regionie coraz częściej analizowano jako upadek instytucjonalny, rozpad państwa, obumieranie państwa, zwijanie się państwa czy też dekolonizację.

Krytyka teorii transformacji dotyczy także postrzegania jej jako procesu linearnego, który polega na przejściu z jednego znanego punktu do drugiego, również znanego. Tak uważa brytyjski politolog Richard Sakwa, według którego tranzycja jest logiczną i niezbędną fazą rozwoju społeczeństwa. Odmiennego zdania są Michael Burawoy i Katharine Verdery, którzy krytykują teorie transformacji za jej teleologiczny schemat, wg którego uniwersalnym i nieuchronnym celem każdej transformacji jest demokracja liberalna. Uważają oni, że tzw. teleologizm transformacyjny oznacza uznanie wyższości demokracji liberalnej nad autorytaryzmem i konieczność przyjęcia założenia, że każde państwo musi osiągnąć prędzej czy później to stadium rozwoju⁸⁷. W odniesieniu do państw postsocjalistycznych taki rodzaj postrzegania nie zdaje egzaminu, ponieważ pomija cechy charakterystyczne każdego państwa, które mają duży wpływ na etapie przejścia.

Krytyka linearnego modelu przejścia dotyczy schematu przejścia od państwa autorytarnego do demokratycznego, która najczęściej przybiera następującą trajektorię: erozja i rozpad systemu autorytarnego, liberalizacja, demokratyzacja instytucji, demokracja nieskonsolidowana oraz demokracja skonsolidowana. Przy czym ostatni element, konsolidacja sprawia obecnie coraz większy kłopot z powodu braku jasnych i jednoznacznych kryteriów określenia momentu rozpoczęcia i końca konsolidacji. To z kolei powoduje kolejny problem stopniowości demokracji.

W konstruowanych modelach przejścia dość powszechnie przypisywano szczególną rolę elitom politycznym, zwłaszcza grupom reformatorskim we władzach i umiarkowanym opozycjonistom, którzy dochodzili do kompromisu i bezkrwawego przejścia. Michael McFall zdecydowanie zaprzecza temu, a szczególnie tezie, że porozumienie elit jest wynikiem równowagi między siłami konserwatywnymi i reformatorskimi. Dowodzi, że o tempie i charakterze zmian decyduje nie

⁸⁵ A. Antoszewski, *Demokratyzacja...* op. cit., s. 6.

⁸⁶ Za: J. Ćwiek-Karpowicz, *Zastosowanie teorii...* op. cit., s. 116-117.

⁸⁷ Ibidem, s. 112.

równowaga, a przewaga określonej grupy w elicie i to jeszcze przed rozpoczęciem procesu transformacji. Szansa na ukształtowanie skonsolidowanej demokracji istnieje w momencie, gdy siły reformatorskie wywodzące się z dotychczasowych władz mają przewagę i cieszą się dużym poparciem mas. Jego zdaniem taka sytuacja miała miejsce w Polsce, Czechach, na Węgrzech, w Słowacji, Słowenii, Chorwacji oraz republikach bałtyckich. Jeśli mamy do czynienia z równowagą, to proces przemian najczęściej kończy się ukształtowaniem systemu częściowo demokratycznego, tak jak w Macedonii, Albanii, na Ukrainie i w Mołdawii. Z kolei dominacja sił konserwatywnych powoduje ukształtowanie tzw. niepełnej demokracji lub rządów autorytarnych (Białoruś, Kazachstan, Uzbekistan)⁸⁸.

W odniesieniu do państw poradzieckich McFall jest zdania, iż możemy mówić o dwóch falach demokratycznej transformacji na tym obszarze, przyjmując rok 2000 za cezurę. Jego zdaniem moment upadku systemów autorytarnych i demokracji częściowych w Serbii w 2000 roku, w Gruzji w 2003 roku i na Ukrainie w 2004 roku jest właśnie początkiem drugiej fali demokratyzacji w państwach postkomunistycznych⁸⁹.

Podobnego zdania jest chorwacka badaczka Vesna Pusić, która także jest zwolenniczką dwustopniowej transformacji. Jej zdaniem na obszarze Europy poczynając od lat 90. XX wieku doszło do dwóch fal transformacji. Pierwsza z nich miała miejsce do połowy lat 90. i charakteryzowała się nieudaną próbą konsolidacji nowych systemów w miejsce dotychczasowych autorytaryzmów. Druga fala demokratyzacji rozpoczęła się pod koniec lat 90. XX wieku i stanowiła odrębną odsłonę tego procesu, prowadząc od konsolidacji liberalnych demokracji. Chociaż te założenia głównie dotyczą regionu byłej Jugosławii a szczególnie Chorwacji i Serbii, to analogicznie jak na obszarze poradzieckim, proces przemian zachodzących w ramach transformacji nie przebiegał tak szybko i bezproblemowo, jak przyjmowali teoretycy⁹⁰. Tym samym chorwacka badaczka także kwestionuje linearny model przemian.

Na bazie krytyki teleologicznego modelu transformacji, szczególnie wśród naukowców pochodzących z regionu poradzieckiego, pojawiły się propozycje nowego modelu tzw. transformacji otwartej. Przyjmuje ona założenie, iż dane państwo może porzucić dotychczasowy system socjalistyczny/autorytarny, ale nie musi bezwarunkowo dążyć do demokracji liberalnej i wolnego rynku. Zwolennicy tego podejścia są zdania, że w badaniach nad procesem transformacji ustrojowej w państwach postkomunistycznych należy większą uwagę przykładąć do charakterystycznych cech momentu odejścia od dotychczasowego systemu oraz w sposób

⁸⁸ Ibidem, s. 116.

⁸⁹ M. Mc Fall, *Transition from Postcommunism*, „Journal of Democracy”, 2005, vol. 16, nr 3, s. 7-8.

⁹⁰ Za: D. Mikucka-Wójtowicz, *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Kraków 2014, s. 56.

szczególny uwzględniać etap kształtowania się w tych państwach systemu postkomunistycznego.

Jednym z przedstawicieli tego nowego podejścia jest litewski politolog Zenonas Norkus. Zaprzecza on dominującemu dotychczas w trazytologii przekonaniu, że transformacja ustrojowa oznacza przejście od modelu autorytarnego do liberalnej demokracji. W wydanej w 2012 roku swojej książce *„On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation”* przedstawia zupełnie nowe, środkowoeuropejskie podejście do tej kwestii. Opowiada się za nieteleologiczną koncepcją transformacji ustrojowej, traktując ją jako proces wyjścia/opuszczenia dotychczasowego autorytarnego systemu. Co ważne, owo wyjście może dokonać się różnymi sposobami, a efekty tego działania nie zawsze mają swój koniec w tym samym punkcie. Proces przejścia w poszczególnych państwach ma odmienny przebieg, na co składa się szereg zmiennych, takich jak wpływ katolicyzmu na społeczeństwo w transformujących się państwach, protestancki duch kapitalizmu a także czynnik „nordycki” w państwach bałtyckich.

W swojej publikacji autor dokonuje charakterystyki momentu wyjścia, podkreślając cechy charakterystyczne systemu komunistycznego, takie jak utrzymywanie dominującej pozycji ideologicznej, monopol władzy partii komunistycznej oraz kontrola środków produkcji. Wyróżnia kilka potencjalnych modeli, z których opisuje trzy jakie miały miejsce w praktyce.

Pierwszy model zakłada, iż władze zachowują dotychczasowy monopol polityczny i dominującą ideologię, ale rezygnują lub porzucają mechanizmy kontroli gospodarki. W tej grupie można wyróżnić Chiny i Wietnam.

W drugiej grupie znajdują się państwa, w których władze porzuciły dominację ideologiczną oraz centralne sterowanie gospodarką, ale utrzymały monopol polityczny. Jest to charakterystyczne dla większości państw poradzieckich takich jak Armenia, Azerbejdżan, Kirgistan, Gruzja czy państwa Azji Centralnej.

Z kolei w trzeciej grupie znajdują się państwa w których odrzucono wszystkie trzy elementy systemu komunistycznego (Polska, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Rumunia, Węgry, Słowacja, Serbia, Ukraina). Autor wymienia jeszcze jeden model, który w praktyce nie wystąpił. To przypadek, w którym następuje rezygnacja z monopolu politycznego i ideologicznego, przy zachowaniu jedynie społecznej własności środków produkcji⁹¹.

Sam proces wyjścia z systemu komunistycznego Norkus opiera na czterech czynnikach: orientacji, metodzie przeprowadzenia zmian gospodarczych oraz metodzie zmian politycznych.

Orientacja, czyli postawa wobec dotychczasowego systemu i przeprowadzanych zmian może przyjąć formę kontynuacji, czyli pozytywnego nastawienia więk-

⁹¹ Z. Norkus, *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation*, Vilnius 2012.

szości społeczeństwa wobec pozytywnych aspektów funkcjonowania w systemie socjalistycznym i konieczności ich zachowania w nowej sytuacji (Białoruś). Może mieć miejsce postawa restytucyjna, czyli próba odtworzenia systemu istniejącego przed epoką komunizmu. W postawie imitacyjnej dąży się do ukształtowania systemu demokratycznego z wolnorynkową gospodarką. Pojawić się może także postawa innowacyjna w postaci poszukiwania stanu pośredniego między dotychczasowym systemem a liberalną demokracją.

Ważnym czynnikiem, od którego uzależnione są efekty przemiany, jest metoda przeprowadzenia zmian w gospodarce. Mamy tutaj do czynienia z tzw. terapią szokową, czyli gwałtownymi i dynamicznymi przemianami, działaniami stopniowymi/częściowymi czyli dokonywanymi w wybranych sektorach gospodarki. Ostatnią metodą są działania na poziomie minimalnym, charakteryzujące się niewielkim zakresem reform, najczęściej polegającą na umożliwieniu społeczeństwu prowadzenia działalności gospodarczej z równoczesną państwową kontrolą gospodarki.

W kwestii metody zmian politycznych Norkus wyróżnia trzy sposoby. Pierwszym jest odgórna demokratyzacja, której korzenie tkwią w reformatorskiej grupie będącej u władzy. Kolejną jest oddolna rewolucja zapoczątkowana przez siły opozycyjne. Wyróżnia też rewolucję negocjowaną, czyli tzw. pakt elit i opozycji (przykład Polski) oraz brak zmiany politycznej i kontynuowanie autorytarnego systemu.

W badaniach nad procesami transformacji ustrojowej podejście Zenonasa Norkusa jest próbą zwrócenia uwagi na specyfikę dotychczasowego systemu w państwach Europy i obszaru poradzieckiego. Mimo, iż autor koncentruje się głównie na porównaniu procesów transformacji Słowenii i państw bałtyckich co zawęża w pewnym stopniu jego badania, to jego poglądy w tej kwestii należy rozpatrywać w kontekście poszukiwania nowego paradygmatu procesu przejścia, w którym coraz większą rolę będą odgrywać naukowcy z państw przechodzących transformację.

Próba kontynuacji poglądów Zenonasa Norkusa jest propozycja rosyjskich politologów, Vladimira Gelmana i Andrieja Melvila, przyjęcia modelu otwartej transformacji zamiast teleologicznego. Uważają oni, iż upadek komunizmu czy też systemu autorytarnego wcale nie musi oznaczać przejścia do demokratycznego kapitalizmu a samo wyjście może przybierać różne formy.

Vlomidir Gelman zwraca uwagę, że proces transformacji jest przejściem od jednego skonsolidowanego modelu do drugiego. Jest niczym innym jak naruszeniem wewnętrznej stabilizacji/balansu, który wcześniej czy później doprowadzi do zamiany jednego systemu w drugi⁹². W tym procesie najważniejszym elementem jest etap przejściowy, związany z brakiem konsolidacji reżimu politycznego, co w sposób szczególny wyróżnia go spośród innych zmian.

⁹² И.В. Чайко, *Проблемы исследования режимных трансформаций или неопатримониальная альтернатива транзитологии*, „Политическая концептология”, 2013, nr 1, s. 134.

W swoim modelu otwartego przejścia wyróżnia on moment osłabienia dotychczasowego reżimu, jego rozpad, niezdecydowanie, wyjście z niezdecydowania będące zarazem ukształtowaniem nowego systemu i konsolidację nowego reżimu⁹³. Teoria transformacji jego zdaniem nie przystaje do poradzieckiej specyfiki, gdyż przemiany ustrojowe na tym obszarze nie zakończyły się ukształtowaniem skonsolidowanej demokracji.

Na obszarze poradzieckim główną przeszkodą ukształtowania skonsolidowanego systemu jest brak wyższości prawa nad nieformalnymi regułami i uregulowaniami, które dominują w systemie politycznym. Ponadto istnieje sporo nieformalnych instytucji, które funkcjonując równolegle do oficjalnych, które mają realny wpływ na sytuację polityczną. Swoista fasadowość państwowych instytucji powoduje niemożność ukształtowania realnie działającego systemu i jego konsolidacji. W niektórych państwach elitom na początku lat 90. udało się skoncentrować w swoich rękach wystarczającą ilość zasobów, aby do dziś minimalizować w skuteczny sposób możliwość utraty władzy ze strony konkurencyjnych grup⁹⁴. Tym samym szanse na przejście państw poradzieckich do demokracji zależą od tego, czy jak i kiedy nastąpi wystarczająco dostateczna przewaga/dominacja formalnych instytucji i prymatu prawa.

Są możliwie trzy warianty przemian. Pierwsze to stopniowe przyjmowanie instytucji formalnych jako efekty ubocznego rozwoju konkurencyjności (zwłaszcza kwestii wyborczych). Drugi wariant to przejście do niekonkurencyjnego reżimu politycznego, a następnie instalacja instytucji formalnych poprzez centralizację i monopolizację władzy w efekcie reformy państwa. Trzeci zakłada wystąpienie przeciwko reżimowi od wewnątrz w wyniku eskalacji konfliktów, co jednak może się wiązać z alternatywą dalszego utrzymywania sytuacji status quo⁹⁵. Gelman zwraca uwagę na brak konsolidacji systemu politycznego państw poradzieckich, co w zasadzie przesądza o ich funkcjonalności. Państwo w takim stanie zawieszenia może funkcjonować przez nieokreślony czas, nie mogąc lub nie chcąc dokonać przełomu.

Z kolei inny rosyjski politolog, Andriej Melvil uważa, że w świetle poradzieckich doświadczeń w transformacji ustrojowej można powiedzieć, że tzw. „zachodni model” transformacji jest nieadekwatny do analizy obszaru poradzieckiego. Próba opisu i analizy procesu przemian systemowych, dokonywana przez naukowców w schemacie linearnym na tym obszarze nie sprawdza się. Dla oceny poradzieckiej rzeczywistości teoria transformacji jest zbyt powierzchowna i prosta. I nie może

⁹³ В. Гельман, *Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция*, Москва 1999.

⁹⁴ В. Гельман *Постсоветские политические трансформации: наброски к теории*, „Общественные науки и современность”, 2001, nr 1, s. 63-64.

⁹⁵ Ibidem, s. 64-65.

być oparta o prosty schemat transformacja – konsolidacja. Postsowiecki świat jest zdominowany przez procesy instytucjonalizacji i stabilizacji politycznej władzy, koncentruje się na dobrym zarządzaniu, stabilizacji systemu oraz ustanowieniu mechanizmów wsparcia i legitymizacji władzy. Panujące reżimy polityczne nie pasują do logiki modelu liniowego⁹⁶. Co innego jest warunkiem niezbędnym demokracji w Europie i na obszarze poradzieckim.

Zamiast społeczeństwa obywatelskiego, podstawy demokracji zachodniej, najważniejszą rolę odgrywa zdolność państwa do jego przetrwania/istnienia i zapewnienia suwerenności. Pierwsza faza procesu przemian była nie tylko liberalizacją polityczną i gospodarczą, ale wręcz budową struktur nowego państwa. Ważnym elementem i warunkiem ukształtowania demokracji jest istnienie samego państwa i poczucie tożsamości narodowej. Dodatkowym czynnikiem sprzyjającym demokracji jest korzystny wpływ środowiska międzynarodowego (albo niekorzystny). Kluczem do demokracji jest ukształtowanie instytucji publicznych i zgoda wszystkich podmiotów politycznych do funkcjonowania według przyjętych i zaakceptowanych ram demokratycznych.

Wszelkie analizy zmian politycznych w krajach byłego Związku Radzieckiego powinny zwracać szczególną uwagę na następujące problemy: analizę struktury rządu (upadek starych i kształtowanie nowych, zasada ciągłości – kontynuacji), rolę aparatu administracyjno-biurokratycznego jako niezależnego podmiotu w systemie oraz zachowanie i taktykę aktorów politycznych podejmujących decyzje. Natomiast jako element zewnętrzny należy brać pod uwagę rolę otoczenia i środowiska międzynarodowego. W opinii Melvila dotychczasowe doświadczenia transformacji politycznej obszaru byłego ZSRR wskazują, że priorytetowym problemem jest kwestia stabilizacji politycznej i tożsamości narodowej⁹⁷.

Po 25 latach procesów transformacyjnych na obszarze poradzieckim w strukturach władz tych państw nadal nie ukształtowały się wyraźne modele systemów politycznych. Większość z nich znajduje się w stanie zawieszenia, stagnacji i oczekiwania na przełom. Transformacja ustrojowa obszaru poradzieckiego okazała się bardziej złożona, niż mogłoby się wydawać. Łatwiej jest wyodrębnić kierunek przeobrażeń w państwach Europy Środkowo-Wschodniej niż w państwach poradzieckich, które zachowują nadal swoją specyfikę.

Zdaniem polskiego politologa Tadeusza Bodio, kierunek ewolucji przemiany systemowej tych państw, mimo politycznych deklaracji i zapisów konstytucyjnych, w praktyce okazuje się trudno definiowalny i chimeryczny. Zwraca uwagę na deficyt badań porównawczych nad procesami transformacji systemowej państw

⁹⁶ Н. Антанович, *Политические трансформации на постсоветском пространстве: парадигмы изучения и ключевые исследовательские проблемы*, „Социология”, 2007, nr 2, s. 4-7.

⁹⁷ А. Ю. Мельвиль, *Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процессуального подходов к демократическим транзитам*, „Полис”, 1998, nr 2, s. 30-32.

Kaukazu Południowego i Azji Centralnej. Europejska optyka pod tym względem wykazuje duży brak zrozumienia tych procesów, w zbyt małym stopniu uwzględnia się warunki w momencie rozpoczęcia procesu transformacji, uwarunkowania religijne i narodowościowe, specyfikę kultury i sytuację polityczną w regionie⁹⁸.

Demokracja dla większości społeczeństw tych państw była „objawieniem” i nie cieszyła się zbyt dużym zaufaniem i popularnością. Najważniejszą kwestią dla tych społeczeństw było odrodzenie państwowości, tradycji narodowych, umacnianie własnej państwowości w wymiarze wewnętrznym oraz na arenie międzynarodowej. Często działo się to w skrajnie niesprzyjających warunkach takich jak wojna domowa, konflikty etniczne, rozpad instytucji państwa. W wyniku tego w państwach Kaukazu Południowego i Azji Centralnej nastąpił radykalny wzrost znaczenia państwa. Silne państwo to przede wszystkim silny przywódca, który ma być gwarancją podstawowych praw podmiotowych, takich jak bezpieczeństwo narodowe i suwerenność⁹⁹.

Proces transformacji ustrojowej w tych państwach doprowadził do coraz większego poszerzania swoich kompetencji przez władze państwową. Przywódcy coraz bardziej poszerzają zakres swojej władzy i mamy do czynienia z legitymizowanym rozwojem autorytaryzmu w obliczu fasadowego państwa prawa i wolności obywatelskich, zapisanych w konstytucjach tych państw. Paradoksalnie, niektórzy przywódcy państw określanych jako autorytarne, w zależności od politycznej koniunktury wręcz kreują odgórnie, w ograniczonym i kontrolowanych zakresie, przemiany demokratyczne (Kazachstan, Kirgistan, Armenia).

Przywódcy tych państw otwarcie deklarują, że dla demokracji nie ma alternatywy, natomiast kwestią otwartą jest wybór drogi do demokracji. Wykazują w tym względzie niezwykłą wrażliwość podkreślając, że przyjęcie demokracji w europejskim wydaniu mogłoby spowodować gwałtowną destabilizację, a nawet wojnę. Dlatego radykalnym rozwiązaniom transformacyjnym przeciwstawiają ewolucyjne zmiany modelu władzy. Muszą one mieć charakter adaptacyjny i uwzględniać osobliwości psychologii narodowej. Elity odrzuciły radykalne przemiany na rzecz stopniowych reform, które określają chętniej jako modernizację, a nie transformację. Dbają też o prymat orientalnych tradycji nad zachodnimi wzorcami kojarzonymi z demokracją. Zdecydowanie preferują przekształcenia i modernizację reglamentowaną i pod kontrolą, która nie narusza ukształtowanej stabilności politycznej i gwarantuje poparcie społeczne¹⁰⁰.

Konflikty zbrojne, nacjonalizmy, skomplikowane uwarunkowanie geopolityczne i regionalne w regionie Kaukazu Południowego i Azji Centralnej, zdaniem

⁹⁸ T. Bodio, *Z problematyki badawczej...*, op. cit., s. 17-21.

⁹⁹ T. Bodio, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „Studia Politologiczne”, 2001, nr 5, s. 206-207.

¹⁰⁰ T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – etnopolityka*, Warszawa 2008, s. 159-161.

Tadeusza Bodio, wymuszają potrzebę funkcjonowania w okresie przejściowym silnego przywództwa o cechach anokratycznych¹⁰¹, czyli zawierającego elementy autorytaryzmu i demokracji. Jednak niezadawalający proces zmian systemowych w państwach tego regionu, przedłużający się kryzys gospodarczy, niezadowolenie społeczeństwa i eskalacja konfliktów powoduje niebezpieczną eskalację rosnących tendencji autorytarnych. Ponadto proces przemian wiąże się z wprowadzeniem zasady trójpodziału władzy, co naruszyło dotychczasową tradycyjną władzę przywódców nowych państw i zaburzyło społeczne wyobrażenie o przywódcy, wokół którego przez lata kształtowało się życie polityczne. Tym samym reakcją było dążenie prezydentów państw regionu do ograniczania roli parlamentów i poszerzanie własnych kompetencji. Jego zdaniem w tym regionie transformację ustrojową należy postrzegać nie jako przejście na jakościowo nowy etap w budowie demokracji w europejskim znaczeniu, ale jako proces stopniowej i pragmatycznej adaptacji rządzącej elity politycznej do zmieniających się warunków, który charakteryzuje się nieprzewidywalnością i niejednorodnością¹⁰².

Ryszard Herbut i Walenty Baluk w publikacji pt. *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego* próbują odpowiedzieć na pytanie, czy zachodzące zmiany na obszarze poradzieckim wpisują się w scenariusz globalnego procesu demokratyzacji, czy też mamy do czynienia z istnieniem czynników o zróżnicowanym charakterze, które powodują, że ten proces jest hamowany, lub wręcz go uniemożliwiają. Zwracają uwagę, że proces transformacji na tym obszarze przebiega wielopłaszczyznowo, a przy jego analizie należy uwzględnić kwestie uwarunkowań historyczno-kulturowych i społeczno-politycznych. Jako spore utrudnienie wskazują zróżnicowane tradycje własnej państwowości w przeszłości oraz ich brak w okresie poprzedzającym zmiany.

Większość państw poradzieckich charakteryzuje się różnorodną strukturą etniczną i wyznaniową, co powoduje liczne konflikty zdecydowanie utrudniające proces przyswojenia demokratycznych reguł gry. Cechą wspólną zdecydowanej większości państw byłego ZSRR jest funkcjonowanie w „cieniu przeszłości”, co umożliwia kształtowanie autorytarnych mechanizmów funkcjonujących w polityce. Mamy do czynienia ze słabością rządów prawa, co z kolei powoduje, że rządzący traktują instytucje państwa jako mechanizm służący do utrzymania władzy i eliminacji opozycji. Gospodarka rynkowa nie jest w sposób właściwy wykształcona, co powoduje, że państwo koncentruje zasoby w swoich rękach. Ich zdaniem radziecka przeszłość w dużej mierze ma zdecydowanie negatywny wpływ na proces przekształceń, zarówno politycznych, jak i społeczno-gospodarczych państw tego obszaru i w przeważającym stopniu jest odpowiedzialna za niepowodzenia reform o demokratycz-

¹⁰¹ Reżim anokratyczny charakteryzuje się brakiem wewnętrznej spójności, nie posiada jednoznacznych, utrwalonych i zinstytucjonalizowanych cech demokracji lub autokracji.

¹⁰² T. Bodio, *Przywództwo...*, op. cit., s. 208.

nym charakterze. W części państw początkowe polityczne otwarcie nie udało się, co doprowadziło do wzmocnienia tendencji autorytarnych. Zdaniem obu naukowców część państw byłego ZSRR znajduje się w fazie przejściowej, pomiędzy dyktaturą a demokracją i są przykładem reżimu hybrydowego¹⁰³.

Walenty Baluk zwraca uwagę, że w kontekście przemian na obszarze poradzieckim ukształtowały się dwa wzorce. Pierwszy to rozwiązania właściwe państwom Europy Środkowo-Wschodniej (model europejski), które dążyły do adaptacji wzorców demokracji liberalnej państw Europy Zachodniej. Drugi to model wypracowany w Rosji, zwany modelem „demokracji suwerennej” lub „demokracji imitacyjnej” (euroazjatycki) charakteryzujący się reżimem osobistej władzy prezydenta. Zdaniem Walentego Baluka proces transformacji ustrojowej państw obszaru poradzieckiego można umiejscowić między modelem europejskim a euroazjatyckim. Uważa on, że w przypadku poradzieckich państw nie można jednoznacznie stwierdzić, który model dominował na tym obszarze, gdyż istotne znaczenie miała zarówno decyzja elit politycznych (model genetyczny) jak i uwarunkowania procesu przemian (model funkcjonalny)¹⁰⁴.

1.5. Teoria reżimów hybrydowych

Proces demokratyzacji we współczesnym świecie przyczynił się do zapotrzebowania na wyodrębnienie narzędzi badawczych, które umożliwią analizę danego zjawiska. Ponieważ nie zawsze proces przemian kończy się udaną demokratyzacją, szybko ujawniła się konieczność ukształtowania właściwych narzędzi do badania systemów, których w żaden sposób nie można zaliczyć ani do demokracji ani do autorytaryzmu.

Szczególnie pod tym względem wyróżnia się proces transformacji na obszarze poradzieckim, gdzie w ciągu ostatnich dwudziestu pięciu lat w jego wyniku doszło do liberalizacji i demokratyzacji systemów politycznych określanych jako autorytarne. Jednak procesy te doprowadziły do pojawienia się nowego problemu, gdyż większość państw poradzieckich w chwili obecnej nie można zaliczyć jednoznacznie do modelowych rozwiązań. Państwa te posiadają cechy kilku typów idealnych i balansują na pograniczu demokracji i autorytaryzmu. Tym samym widać, że teoria transformacji ukształtowana na przełomie lat 70. i 80. XX wieku

¹⁰³ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 10-12.

¹⁰⁴ W. Baluk, *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdowy i Białorusi*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009, s. 15-17; W. Baluk, A. Czajowski, *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007, s. 8-9.

na podstawie doświadczeń państw Europy Południowej i Ameryki Łacińskiej nie zdaje egzaminu.

Procesy transformacji ustrojowej przede wszystkim na obszarze poradzieckim zasługują na odrębne potraktowanie, gdyż nie przystają do klasycznego modelu transformacji. Zdaniem Jarosława Ćwiek-Karpowicza transformacja na terenie byłego ZSRR na pewno nie wpisuje się w „trzecią falę” huntingtonowskiej demokratyzacji, a określenia tych reżimów typem „szara strefa” niewiele wnosi do wytłumaczenia mechanizmów transformacji i podkreśla brak możliwości określenia kierunku i charakteru przemian¹⁰⁵. Ponadto takie określenia przyczyniają się do usprawiedliwiania tendencji autorytarnych, jakie pojawiają się na tym terenie.

Większość państw poradzieckich nie zmierza ani do skonsolidowanej demokracji, ale też nie przypomina totalitarnego państwa w czasów ZSRR. Państwa te w wyniku procesu transformacji przeszły do stanu pośredniego, czyli reżimów politycznych posiadających jednocześnie cechy demokratyczne i autorytarne. Ten typ stanów pośrednich określa się mianem tzw. reżimów hybrydowych. Reżimy te nigdzie nie przechodzą, nie znajdują się też w fazie tranzytacji. Zatrzymały się w stanie pośrednim i umacniają się, instytucjonalizując swój hybrydowy status. Bardzo trudno jest je skierować ku demokracji, gdyż ich istotą jest brak transparentnego współzawodnictwa politycznego¹⁰⁶. Pojęcie to po raz pierwszy pojawiło się w drugiej połowie lat 80 m. in. w tekstach wspomnianego już O' Donnella, który w 1986 roku w publikacji pt. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* pisał o funkcjonowaniu ograniczonych demokracji oraz liberalizujących się autorytaryzmach, rozróżniając poliarchie zinstytucjonalizowane formalnie i zinstytucjonalizowane nieformalnie, czyli właśnie reżimy hybrydowe. Także Terry Lynn Karl w 1995 roku scharakteryzował niektóre środkowoamerykańskie systemy polityczne jako reżimy hybrydowe łączące elementy zarówno autorytaryzmu jak i demokracji.

Jednak największy wkład w badania reżimów hybrydowych, czyli łączących cechy demokracji i autorytaryzmu, wniósł amerykański politolog Larry Diamond. W artykule *Elections without Democracy. Thinking about Hybrid Regimes* opublikowanym w 2002 roku w czasopiśmie „Journal of Democracy” zdefiniował reżim hybrydalny jako produkt współczesnego świata formalnie akceptujący demokrację, ale jednocześnie wykorzystujący autorytarne procedury i narzędzia¹⁰⁷. Reżimy hybrydowe określił mianem pseudodemokracji. Jego zdaniem są one mniej niż minimalnie demokratyczne ale nadal różnią się od klasycznych autorytarnych reżimów. Zwrócił uwagę, że większość państw byłego ZSRR określa się mianem demokratyczne, a także importuje instytucje demokratyczne (np. konkurencyjne

¹⁰⁵ J. Ćwiek-Karpowicz, *Zastosowanie teorii...* op. cit., s. 120.

¹⁰⁶ R. Riedel, *Tranzytologia...*, op. cit. s. 24.

¹⁰⁷ L. J. Diamond, *Thinking about hybrid regimes*, „Journal of Democracy”, 2002, vol. 13, nr 2, s. 22-35.

wybory). Jego zdaniem nie wynika to jednak z atrakcyjności tego ustroju, ale głównie z globalnej dominacji polityczno-gospodarczej świata zachodniego. W tym wypadku posiadanie choćby częściowych elementów demokratycznego państwa i posługiwanie się na zewnątrz demokratyczną retoryką daje możliwość uczestnictwa w tych globalnych procesach. Fasadowość demokratycznych instytucji jest w tym wypadku koniecznością na użytek zewnętrzny a nie istotną cechą systemu politycznego.

Do grona reżimów hybrydowych zaliczył demokracje wyborcze, w których formalnie spełnione są wymogi demokracji w ujęciu Josepha Schumpetera (fakt przeprowadzania cyklicznych i rywalizacyjnych wyborów), ale brakuje im gwarancji praw i wolności obywatelskich. Odbывают się regularne i powszechne wybory, funkcjonują partie opozycyjne i nie ma formalnych ograniczeń biernego prawa wyborczego. Podczas procesu wyborczego występują nieprawidłowości, ale ich skala jest niewielka i nie wypaczają wyborczego wyniku. Władzę sprawują przywódcy, którzy w warunkach dużej konkurencyjności uzyskali największe poparcie.

W tej grupie Diamond widzi Mołdawię, Albanie, Armenię, Gruzję i Ukrainę. Innym typem reżimu hybrydowego jest rywalizacyjny autorytaryzm, w którym opozycja nadal jest liczącą się siłą polityczną, jednak odstępstwa od demokratycznych standardów są znacznie wyraźne i poważniejsze. Są obecne pewne elementy konkurencji wyborczej, aczkolwiek ma miejsce ograniczanie dostępu do procesu wyborczego, szantaż, przekupstwa, kupowanie głosów i inne formy przymusu. Nie dopuszcza się niezależnych obserwatorów do procesu liczenia głosów i ogranicza się dostęp do mediów¹⁰⁸. Mimo dużej skali naruszeń, nadal w systemie są obecne elementy rywalizacyjności. W tej grupie są Rosja, Białoruś oraz Bośnia i Hercegowina. Trzecim typem reżimu hybrydowego jest hegemoniczny autorytaryzm wyborczy, w którym wybory odbywają się głównie dla celów propagandowych i mają charakter fasadowy. Nie występują elementy współzawodnictwa politycznego, a opozycja jest prześladowana i eliminowana z życia politycznego. W wyborach partia rządząca zdobywa niemal wszystkie dostępne mandaty. Przykładami są Kazachstan, Uzbekistan i Tadżykistan¹⁰⁹.

O tym że próba demokratyzacji może zakończyć się ukształtowaniem reżimu hybrydowego pisał także Philippe Schmitter. Uważał, że nie mamy do czynienia z prostą alternatywą pomiędzy regresem do autorytaryzmu a postępem do demokracji, ponieważ można wyróżnić co najmniej jeszcze dwie możliwości.

Pierwsza to hybrydalna forma ustrojowa określana jako dictablanda, która pojawia się wówczas, gdy elity przeprowadzają odgórnie liberalizację bez demokratyzacji (przyznają określone indywidualne prawa ale nie czynią się odpowie-

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ R. Riedel, *Tranzytologia...*, op. cit. s. 25-26.

działnymi przed obywatelami i nie decydują się na wolne i rywalizacyjne wybory) i usiłują chronić swoje interesy.

Druga forma ustrojowa to *democradura*, która występuje wówczas, gdy mamy do czynienia z demokratyzacją ale bez liberalizacji. Odbywają się wybory, ale w warunkach gwarantujących zwycięstwo rządzącej partii poprzez ograniczenia możliwości partycypacji innym ugrupowaniom¹¹⁰. Żadna z tych form nie zasługuje na miano demokratycznej, jednak pojawianie się tych dwóch form może w nieokreślonej konsekwencji doprowadzić do ukształtowania władzy wyłonionej w wolnych i rywalizacyjnych wyborach. Zdaniem Philippa Schmittera takie rozwiązania ustrojowe służą też jako fasada dla trwałych demokracji i gdy tylko zmniejszy się presja i naciski zewnętrzne lub przeciwnicy osłabną, rządzące elity mogą cofnąć się do punktu wyjścia. Próbując wyjaśnić dlaczego we współczesnym świecie pojawiają się takie formy ustrojowe, zwraca uwagę, że wiele państw, szczególnie w regionie poradzieckim, nie jest zdolnych do ukształtowania stabilnej formy rządów, które są akceptowane przez obywateli.

O nowym „gatunku” demokracji, który powinien zostać poddany teoretycznej analizie pisze Guillermo O'Donnell. Demokracja delegacyjna opiera się na założeniu, że każdy kto jest zwycięzcą wyborów prezydenckich ma tym samym prawo rządzić tak, jak mu (lub jej) odpowiada. Wybrany przywódca jest uznawany za jedynego przedstawiciela narodu oraz za głównego strażnika i osobę, która definiuje interesy narodu. Poprzez wygraną w wyborach został uprawniony do rządzenia w sposób, jaki uzna za najlepszy. Tak wybrani prezydenci przedstawiają się jako ponadpartyjni przywódcy, którym odpowiedzialność wobec innych instytucji życia politycznego (parlament, sąd konstytucyjny) jawi się jako przeszkoda na drodze do osiągnięcia pełnej władzy, do sprawowania której zostali przez naród w wyborach oddelegowani¹¹¹. Ten typ reżimu hybrydowego najczęściej występuje w Ameryce Łacińskiej oraz w państwach poradzieckich, gdzie typowym przykładem jest Rosja, Białoruś, państwa Azji Centralnej oraz Kaukazu Południowego. Tym typem określano także reżimy polityczne funkcjonujące w Serbii i Chorwacji w latach 90. XX wieku¹¹².

Cztery typy reżimów hybrydowych wymienia także Attilia Agha. Do czasu, gdy demokracja zostanie skonsolidowana, jego zdaniem może funkcjonować demokracja formalistyczna, w której poziom partycypacji obywateli jest wysoki, ale mamy do czynienia z niskim poziomem rywalizacji podczas wyborów, które stają się powtarzalnym rytuałem. Kolejną formą jest demokracja elitystyczna gdzie

¹¹⁰ P. C. Schmitter, *Demokracja – zagrożenia i problemy*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 16-17.

¹¹¹ G. O'Donnell, *Demokracja delegacyjna*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 176-177.

¹¹² D. Mikucka-Wójtowicz, *Demokratyczna...*, op. cit., s. 46.

mamy do czynienia z wysokim stopniem rywalizacji politycznej elit i niskim stopniem uczestnictwa obywateli.

Z kolei partiokracja występuje wówczas, gdy partie polityczne monopolizują scenę polityczną i starają się wykluczyć inne podmioty społeczno-polityczne z procesów decyzyjnych. Natomiast w sytuacji, kiedy partia zwycięska nie uznaje racji i nie respektuje interesów przegranych aktorów politycznych, kiedy nie ma możliwości na osiągnięcie niezbędnych kompromisów, mamy do czynienia z tyranią większością¹¹³.

Interesującym przykładem spojrzenia na kwestię reżimów hybrydowych są poglądy amerykańskiego politologa Fareeda Zakarii, który zwraca uwagę na modele, w których występują i są stosowane demokratyczne instytucje i procedury, ale wewnątrz nich mamy do czynienia jedynie z ograniczonym pluralizmem. W wyniku wolnych i rywalizacyjnych wyborów zostają wybrane elity, które w praktyce nie przestrzegają konstytucyjnych wartości. Tzw. demokracja nieoliberalna charakteryzuje się uzurpatorską i niekontrolowaną ingerencją władzy oraz brakiem ochrony obywatela przed taką samowolą¹¹⁴. Zwycięstwo demokracji jest zaś uwarunkowane wcześniejszym ugruntowaniem wartości konstytucyjnych, a przede wszystkim gwarancją rządów prawa i nienaruszalnością praw własności.

Z kolei S. Lewitsky i L. A. Way wyodrębniają trzy typy reżimów hybrydowych, dzieląc je na rywalizacyjny autorytaryzm, wyłączające republiki i demokracje nadzorowane. Rywalizacyjny autorytaryzm to reżim, w którym instytucje demokratyczne powszechnie postrzegane są jako sposób zdobycia władzy i jej sprawowania, aczkolwiek rządząca elita nie przestrzega obowiązujących zasad w stopniu uniemożliwiającym określenie tego reżimu jako demokratyczny. Wyłączające republiki to reżimy z ukształtowanymi i funkcjonującymi instytucjami demokratycznymi z rygorystycznymi zasadami przyznawania praw obywatelskich. Ostatnim typem jest demokracja nadzorowana w której ważne obszary władzy pozostają w kwestii aktorów politycznych nie pochodzących z wyboru (armia, przywódcy religijni)¹¹⁵.

Problematyka reżimów politycznych znajdujących się w stanie zawieszenia była przedmiotem zainteresowania niemieckiego badacza Wolfganga Merkla, który określił je mianem demokracji ułomnych. Powstają one wówczas, gdy jeden z kilku elementów demokracji liberalnej funkcjonuje nieprawidłowo. Pierwszą jest demokracja wyłączająca, kiedy mamy do czynienia z wyłączeniem z systemu wyborczego jednej lub kilku grup społecznych. Demokracja nadzorowana zaś występuje wówczas, gdy siły sprzeciwiające się transformacji (armia, oligarchowie) „wyłączają”

¹¹³ B. Szyja, *Demokracja skonsolidowana jako efekt tranzytacji. Analiza podstawowych ujęć i poglądów*, „Wrocławskie Studia Politolologiczne”, 2013, nr 14, s. 168-169.

¹¹⁴ J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*, Kraków-Nowy Sącz 2009, s. 45-47.

¹¹⁵ S. Lewitsky, L. A. Way, *The Rise of...*, op. cit., s. 52-54.

z demokratycznych procedur wybrany i istotny obszar władzy. Inny rodzaj demokracji ułomnej to demokracja nieliberalna, w której polityczne prawa są zawieszane przez władze lub charakteryzują się dużą niestabilnością. Ten model zdaniem Merkla jest najbardziej rozpowszechnionym typem demokracji ułomnej. Ostatnim typem jest demokracja delegacyjna, czyli reżim z dominującym prezydentem¹¹⁶.

Thomas Carothers na określenie reżimów politycznych znajdujących się w fazie przejściowej używa nazwy „szara strefa”, zwracając uwagę, że wiele państw znajdujących się w fazie transformacji nie zawsze porusza się po „modelowej” ścieżce do punktu końcowego demokracja, ale często cofa się z wybranego kierunku. Część z nich przechodzi długotrwałe fazy stagnacji/zawieszenia co powoduje, że nie można ich jednoznacznie przyporządkować do reżimów autorytarnych lub demokratycznych. Generalnie jest on dość sceptyczny w tej kwestii i uważa, że mówienie o dynamicznej fazie demokratyzacji w świecie jest nieporozumieniem, gdyż większość państw przechodzących proces transformacji ostatecznie znajduje się w tzw. „szarej strefie”. Jego zdaniem tylko około 20% państw autorytarnych, przechodzących proces transformacji stanie się w przyszłości demokracjami¹¹⁷.

Fakt „utknięcia” danego państwa w „szarej strefie” może wynikać z nieodpowiedniego pluralizmu, kiedy w społeczeństwie istnieje określony poziom politycznych swobód, odbywają się wybory ale jednocześnie partycypacja obywateli sprowadza się tylko do aktu głosowania, gdyż partie polityczne biorące udział w wyborach są dla statystycznego obywatela niedostępne. Elity polityczne są za-interesowane jedynie osiąganiem osobistych zysków, są skorumpowane i nieefektywne. Bieżące problemy gospodarcze nie są rozwiązywane, narasta rozczarowanie polityką ale nie wpływa to na zmianę dominującego przekonania, że demokracja jest najlepszym systemem. Efektem tego jest raczej brak zainteresowania społeczeństwa polityką niż chęć zmiany.

Inną przyczyną może być dominacja określonej siły/partii politycznej w systemie. Pomimo utrzymania demokratycznych standardów i udziału obywateli w wyborach, nie dochodzi do wymiany elit co prowadzi do zatarcia się różnicy między państwem a partią rządzącą. Partia rządząca, lub częściej prezydent pochodzący z wyborów powszechnych, dominuje w systemie politycznym i traktuje państwo jak własność prywatną lub źródło dochodów. Odbywają się wybory, jednak są nagminnie fałszowane w celu zapewnienia wysokiego poparcia dla grupy rządzącej. Przebywanie w takim stanie w długim czasie może doprowadzić do powstania tzw. systemu oligarchicznego czy też kapitalizmu koleśi¹¹⁸. To specyficzny rodzaj nieformalnych powiązań między grupą rządzącą/prezydentem a wybraną grupą oligarchów. W zamian za lojalność i wspieranie obozu władzy, cieszą się oni

¹¹⁶ W. Merkel, *Embedded and Defective Democracies*, „Democratization”, 2004, vol. 11, nr 5, s. 49-51.

¹¹⁷ T. Carothers, *The End ...*, op. cit., s. 9.

¹¹⁸ Ibidem, s. 11-13.

wyjatkowymi przywilejami w systemie gospodarczym. Często są monopolistami w istotnej dziedzinie gospodarki i decydują o poziomie życia większości obywateli, którzy z kolei są „skazani” na ich usługi lub pośrednictwo.

Ten typ reżimu jest charakterystyczny dla obszaru poradzieckiego, a wręcz modelowym przykładem takiego państwa jest Armenia. Proces instytucjonalizacji w tym państwie kształtuje się poprzez nieformalne struktury polityczne, które aktywnie uczestniczą w walce o władzę i sfery wpływu. Tym samym dominują sieci nieformalnych powiązań i procedur, które nie podlegają jakimkolwiek formom kontroli i są zaprzeczeniem racjonalnej polityki zarządzania sferą publiczną. Obciążeniem politycznego systemu Armenii i możliwości jego modyfikacji jest klanowy charakter armeńskich elit politycznych. Funkcjonowanie polityki klanowej w Armenii świadczy o słabości instytucji państwa i przedkładaniu nad rządami prawa wyraźnego pragmatyzmu politycznego. Elity nie zamierzają przeprowadzić głębokich reform politycznych i społeczno-gospodarczych, ponieważ stałoby to w sprzeczności z ich interesami¹¹⁹.

Pobyt państwa w „szarej strefie” może trwać bezterminowo z powodu apatii społeczeństwa i braku zainteresowania życiem politycznym. Do tego mogą skłaniać brak pluralizmu, brak możliwości wymiany elit i fasadowość samego aktu głosowania. Obok demokratycznych zasad, funkcjonują także elementy autorytarne co powoduje, iż elity nie są zainteresowane jakąkolwiek poważniejszą zmianą, gdyż to byłoby niekorzystne z ich interesami. Tym samym będą dążyć do utrzymania takiego stanu zawieszenia w bliżej nieokreślonym przedziale czasowym¹²⁰.

Teoria reżimów hybrydowych ma swoich zwolenników wśród części armeńskich politologów, którzy postrzegają swoje państwo jako właśnie reżim hybrydowy. Aleksandr Markarow w swoich analizach zwraca uwagę, że Armenia funkcjonuje jako pseudo-demokracja, choć uważa on, że państwo to znajduje się cały czas w procesie transformacji. Uważa on, że status państwa pseudo-demokratycznego nie musi trwać w nieskończoność a obecność demokratycznych mechanizmów i instytucji (nawet jeśli są one w chwili obecnej jedynie fasadowe) może w nieokreślonej przyszłości wpłynąć pozytywnie na proces przemian i doprowadzić do demokratyzacji systemu. To z kolei związane jest w dokonaniem wyboru przez politycznych aktorów, którzy mogą wykorzystywać demokratyczne instytucje wyłącznie dla ochrony swoich zasobów, lub pozwolić pełnić im właściwą rolę w systemie.

Rolę elit i ich wybór uważa on za jeden z najważniejszych elementów procesu transformacji ustrojowej w Armenii. Głównym dylematem Armenii jest kwestia

¹¹⁹ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii* [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 65-66.

¹²⁰ T. Carothers, *How Democracies Emerge. The „Sequencing” Fallacy*, „Journal of Democracy”, 2007, vol. 18, nr 1, s. 5-20.

woli politycznych aktorów. Jeżeli zdecydują się na funkcjonowanie w ramach demokratycznych mechanizmów, przy poszanowaniu konstytucji i demokratycznych instytucji, to proces transformacji ustrojowej zmierzać będzie w kierunku rozwiązań ustrojowych bliskich nieskonsolidowanej demokracji. Jeżeli jednak elity zdecydują się na utrzymywanie stanu specyficznego „status quo” w imię politycznej stabilizacji i zabezpieczenia swoich interesów, to system zacznie się upodabniać do reżimu hybrydowego lub systemu autorytarnego z elementami delegatywnej demokracji¹²¹.

Azot Aleksanian dużą wagę przykładą z kolei do niepowtarzalnej specyfiki państw poradzieckich i jej wpływu na kształtowanie się reżimów hybrydowych. Wielowymiarowe przeobrażenia, radykalne zmiany systemu politycznego, brak odpowiedniego planu i przygotowania, koncepcyjny chaos, destabilizacja – to wszystko sprawia, że powstają sprzyjające warunki do ukształtowania się na obszarze byłego ZSRR reżimów hybrydowych zmierzających w stronę postępującej niestabilności. Wieloaspektowy charakter transformacji (społeczno-polityczny, ekonomiczny, kulturowy, duchowy), skomplikowane procesy kształtowania narodowych państw i ich bezpieczeństwa, reformy systemowe i konieczność dostosowania się do zmieniającej się sytuacji geopolitycznej stały się podstawowym wyróżnikiem posttotalitarnej transformacji obszaru poradzieckiego, mocno konfliktogennej i nie do końca zrozumiałej nawet dla politycznych elit tych państw.

Hybrydowe konstrukcje powstałe na tym obszarze szybko potrafią się adaptować do społeczno-politycznych realiów codzienności, nie rezygnują całkowicie z demokratycznych mechanizmów i instytucji, aczkolwiek w zależności od zapotrzebowania, mogą je ograniczać lub poszerzać. Zwraca on uwagę na wpływ elementów zewnętrznych (np. międzynarodowe sojusze, „kolorowe rewolucje”, naciski dominujących aktorów politycznych w stosunkach międzynarodowych) na kształt i funkcjonowanie tych reżimów. Kładzie nacisk na dużą powierzchowność dokonywanym zmian, które w dużej mierze jedynie symulują proces przemian, gdyż głównym zadaniem takiego reżimu jest jak najdłuższe funkcjonowanie bez radykalnych przeobrażeń w fazie względnej stabilizacji polityczno-społecznej¹²².

Potwierdza to inny armeński politolog, Aleksandr Iskandarian, wskazując na postępujący proces instytucjonalnej stagnacji systemu politycznego Armenii w imię zachowania względnej stabilizacji. Uważa on, że Armenia znajduje się w specyficznym momencie reżimu hybrydowego, który stoi przed możliwością albo zmian i większej demokratyzacji w wyniku społecznej presji, lub „zamknię-

¹²¹ A. Маркаров, *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В.Г. Егоров (red.), Москва 2012, s. 198; A. Маркаров, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16), s. 109-110, 118; A. Маркаров, *Транзитология*, Ереван 2012, s. 8.

¹²² A. Алексanian, *Гражданские основы демократизации политического режима в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2011, nr 3 (14), s. 132-136.

cia” i utrwalenia dotychczasowej hybrydowej konstrukcji poprzez konsolidację nieformalnych mechanizmów regulujących życie polityczno-gospodarcze¹²³. Z kolei Suren Zolian wskazuje na specyfikę hybrydowego reżimu w Armenii, która polega na zapoczątkowaniu procesy odwrotnej transformacji, co powoduje stopniowe przekształcanie tego reżimu w kierunku feudalnej demokracji lub demokratycznego feudalizmu. Doszło do procesu „przejęcia” demokratycznych instytucji i mechanizmów przez elity zarządzające państwem, które wykorzystują to do prowadzenia wewnętrznej rywalizacji i walki, co ma imitować funkcjonowanie tych mechanizmów w systemie politycznym¹²⁴.

Gework Poghosjan wskazuje natomiast na fiasko demokratycznych reform w Armenii, co z kolei spowodowało proces „zamykania” się społeczeństwa na zmiany i możliwość zawłaszczenia państwa przez grupy oligarchiczne. Elity polityczne stały się zamkniętą korporacją, powstała nowa polityczno-biznesowa klasa, a funkcjonowanie państwa zostało oparte na niedemokratycznych i niepodlegających kontroli mechanizmach właściwych państwom autorytarnym. Społeczeństwo nie stało się nośnikiem zmian, nie stało się również ich beneficjentem. Przeciętny obywatel w wyniku procesu przemian pozbawiony został nie tylko socjalnego bezpieczeństwa, ale także jakiegokolwiek wpływu na procesy polityczne. Tym samym nastąpiło stopniowe wycofanie się obywatela z sfery politycznej i zobojętnienie na ich ewentualne skutki.

Jego zdaniem w Armenii powstał mieszany, hybrydowy wariant „reformowanego socjalistycznego” systemu, w którym razem z demokratycznymi i rynkowymi elementami systemu polityczno-gospodarczego, funkcjonuje państwowo-klanowy mechanizm regulacyjny, wyłączający z systemu przeciętnego obywatela. W rezultacie prywatyzacji powstała wąska klasa ekonomicznych oligarchów, którzy są zainteresowani brakiem realnych reform i zmian, co sprzyja nieformalnym uregulowaniom, monopolom i kartelom mającym wysoce negatywny wpływ na proces transformacji ekonomicznej i politycznej kraju¹²⁵.

Z polskich naukowców problematykę reżimów hybrydowych podejmuje przede wszystkim Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut. Analizując systemy polityczne państw balansujących między autorytaryzmem a demokracją posługują się pojęciem „szara strefa”. Podstawą wyszczególnienia tej grupy jest funkcjonowanie państw, które mniej lub bardziej wytrwale przemierzają drogę od autorytaryzmu do demokracji (lub odwrotnie) zachowując przez pewien czas elementy jed-

¹²³ A. Искандарян, 2012 год в Армении: институционализация стагнации, „Кавказ 2012”. Ежегодник Института Кавказа, Ереван 2014, s. 25-28; A. Искандарян, *Армения между автократией и полиархией*, „Pro et Contra”, 2011, nr 3-4, s. 25-26.

¹²⁴ S. Zolyan, *Feudal Democracy or Democratic Feudalism: Armenia in 2008*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus: 2001-2011*, A. Iskandaryan (red.), Yerevan 2011, s. 44-45.

¹²⁵ Г. Погосян, *Армянское общество в трансформации*, Ереван 2003, s. 107, 147-148.

nego i drugiego. Do najważniejszych przyczyn tego stanu należą: trudna sytuacja ekonomiczna, stan kultury politycznej oraz opóźnienia w rozwoju politycznych instytucji i mechanizmów. Uważają oni, iż pobyt w „szarej strefie”, chociaż może się przedłużać, to jednak jest przejściowy, a efektem końcowym może być dołączenie do grona państw demokratycznych lub autorytarnych¹²⁶. Funkcjonowanie w „szarej strefie” ułatwiają przede wszystkim dominacja jednoosobowej władzy wykonawczej, brak porozumienia elit co do demokratycznych reguł gry oraz nacjonalizm i populizm, do którego często odwołują się przywódcy w państwach „szarej strefy”.

Andrzej Antoszewski jest zdania, że większość państw poradzieckich (z wyjątkiem państw bałtyckich) w ciągu dwudziestu pięciu lat nie zdołała się przybliżyć do jakiegokolwiek z biegunów politycznego spectrum (autorytaryzm skonsolidowany – demokracja liberalna)¹²⁷. Większość z nich uzyskała niepodległość w wyniku rozpadu komunistycznych federacji w sytuacji braku własnych tradycji państwowych. Część z nich w momencie kształtowania podwalin niepodległości nie było dostatecznie zintegrowane terytorialnie, nie były zdolne do objęcia swoją kontrolą całego terytorium. Szybko pojawiały się ruchy odśrodkowe w postaci separatyzmów, które często kończyły się wybuchem konfliktu zbrojnego.

Zwraca on uwagę, że w takich warunkach więzi etniczne były silniejsze, niż poczucie państwowości. Problemy takie wystąpiły w Bośni i Hercegowinie, a na obszarze poradzieckim w Mołdawii, Gruzji, Armenii, Azerbejdżanie i Ukrainie. W Mołdawii problem separatyzmu związany jest w powstaniem i funkcjonowaniem nieuznawanego Naddniestrza. Podobne próby podejmowała także Gagauzja. W Gruzji do dziś nieuregulowana jest kwestia oddzielenia się Abchazji i Osetii Południowej. Miały miejsce dwa poważne konflikty zbrojne, na początku lat 90. XX wieku oraz w 2008 roku. Armenia i Azerbejdżan do chwili obecnej nie uregulowały kwestii przynależności Górskiego Karabachu, o który toczyły kilkuletnią wojnę na początku lat 90. XX wieku. Na tym terenie funkcjonuje nieuznawana przez społeczność międzynarodową Republika Górskiego Karabachu, a coraz częściej naruszane zawieszenie broni (podpisane w 1994 roku) grozi wybuchem poważnego konfliktu zbrojnego z udziałem nie tylko bezpośrednio zainteresowanych stron. Na szczególną uwagę zasługuje także przypadek Ukrainy, wstrząsanej kilkakrotnie rewolucjami i utratą w 2014 roku Krymu, Doniecka i Ługańska.

W analizie dotyczącej rozwoju autorytaryzmu na obszarze poradzieckim stawia kilka wniosków. Po pierwsze, jego zdaniem o kierunku przemian nie przesądza pojedynczo żaden z czynników strukturalnych, takich jak poziom rozwoju

¹²⁶ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, op. cit., s. 34-38.

¹²⁷ A. Antoszewski, *Instytucjonalne uwarunkowania transformacji politycznej*, [w:] *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, R. Herbut, W. Baluk (red.), Wrocław 2010, s. 41-42.

gospodarczego, tradycje polityczne czy pomoc zewnętrzna. Np. poprawa sytuacji ekonomicznej może służyć utrwalaniu zarówno demokracji jak i autorytaryzmu¹²⁸. Zaznacza, że autorytaryzm nie jest reżimem kruchym czy słabo odpornym na wyzwania ekonomicznej czy politycznej natury. Ponadto odrzucenie tzw. klasycznego autorytaryzmu często prowadzi do ukształtowania nowej formy politycznej, jaka jest autorytaryzm wyborczy (rywalizacyjny)¹²⁹.

Po drugie, ważną rolę w wyborze i utrzymaniu wybranego kierunku rozwoju politycznego mają rozwiązania instytucjonalne. Silna prezydentura czy system kanclerski sprzyjają kumulacji uprawnień i zasobów państwa w rękach jednej osoby lub grupy. Tym samym konieczne jest ograniczenie roli tych instytucji poprzez np. sądy konstytucyjne, niezależne media itp.

Po trzecie, niezbędne do konsolidacji demokracji jak i przechodzenia do autorytaryzmu są silne partie polityczne. Podobnie jego zdaniem kwestia dezintegracji terytorialnej i pojawiające się separatyzmy uniemożliwiają tak demokratyzację, jak i ukształtowanie skonsolidowanego autorytaryzmu, powodując balansowanie w stanie przejściowym przez czas nieokreślony. Jednak wydarzeniem krytycznym, które ma zasadniczy wpływ na proces rozwoju politycznego jest sposób alternacji władzy i jej konsekwencje.

Antoszewski uważa, że zmiana reżimu prezydenckiego na parlamentarny zwiększa szansę na ustabilizowanie demokratycznych rządów, natomiast wzmocnienie prezydentury kosztem parlamentu może stanowić sygnał zwrotu ku autorytaryzmowi¹³⁰.

Z opinia tą nie zgadza się autor niniejszej pracy argumentując, iż zaprzeczają temu przypadki Mołdawii, Ukrainy, Armenii i częściowo Gruzji. W latach 2001-2009 Mołdawia była republiką parlamentarną w zasadzie formalnie. W wyniku wyborów parlamentarnych w 2001 roku doszło do obsadzenia wszystkich stanowisk w państwie przez przedstawicieli Komunistycznej Partii Republiki Mołdawii. Lider tej partii, Władimir Woronin, wybrany przez parlament na prezydenta, szybko rozpoczął proces zawłaszczania państwa. Uzależnił od siebie pozostałe ośrodki władzy państwowej a swoje prerogatywy realizował z naruszeniem norm konstytucyjnych. Ukształtował się niebezpieczny precedens wykraczania poza swoje uprawnienia przez prezydenta, który stał się osobą rządzącą republiką parlamentarną.

Dopiero w 2009 roku po zwycięstwie w wyborach parlamentarnych proeuropejskiego Sojuszu na Rzecz Integracji Europejskiej Mołdawia stała się nie tylko formalnie,

¹²⁸ W tym przypadku Andrzej Antoszewski zwraca uwagę, że umacnianiu autorytaryzmu może sprzyjać posiadanie zasobów naturalnych (ropa, gaz) i podaje przykład Rosji, Azerbejdżanu i Kazachstanu.

¹²⁹ A. Antoszewski, *Teoretyczne i metodologiczne aspekty badań nad autorytaryzmem*, [w:] *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne*, J. G. Otto (red.), Warszawa 2015, s. 69-70.

¹³⁰ A. Antoszewski, *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie pokomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politolologiczne”, 2014, nr 16, s. 7-8, 20-21.

ale także realnie republiką parlamentarną. Przykład Mołdawii dowodzi, że przejście do parlamentarnej formy rządów nie musi automatycznie prowadzić do wzmocnienia procesu demokratyzacji, a wręcz przeciwnie, jak to miało miejsce w tym kraju w latach 2001-2009 podczas dominacji komunistów, zahamować i podważyć wysoki poziom pluralizmu politycznego jaki miał miejsce w latach dziewięćdziesiątych¹³¹.

Z kolei na Ukrainie idee republiki parlamentarnej stały się aktualne w momencie przeprowadzenia nowelizacji konstytucji w grudniu 2004 roku w związku z tzw. „pomarańczową rewolucją”. Nowelizacja konstytucji, będąca wynikiem kompromisu, nie doprowadziła do stabilizacji politycznej, a wręcz odwrotnie. Obciążona licznymi wadami i błędami, gruntownie rozregulowała współdziałanie centralnych organów państwa i stała się przyczyną eskalacji napięć i poważnego kryzysu politycznego paraliżującego organy władzy. Skutkowało to nieregularnością odbywania elekcji parlamentarnych, sporami o ich termin oraz częstymi zmianami gabinetu.

Po kilku latach politycznej wojny na górze i prawnego chaosu, w październiku 2010 roku ukraiński Sąd Konstytucyjny uchylił nowelę konstytucyjną uznając, że została ona uchwalona z naruszeniem konstytucji. W wyniku kolejnej rewolucji w ukraińskim systemie politycznym na przełomie 2013/2014 roku elity polityczne, które po ucieczce prezydenta Wiktora Janukowycza przejęły władzę, w reakcji na brutalne i krwawe stłumienie demonstracji na kijowskim Euromajdanie wiosną 2014 roku, zdecydowały się na zmianę Konstytucji Ukrainy i ponowne wprowadzenie systemu parlamentarno-prezydenckiego, który – ich zdaniem – ma być zabezpieczeniem na przyszłość przed postępującym autorytaryzmem władzy wykonawczej. Jednak w przypadku Ukrainy czynnikiem mocno niekorzystnym jest kwestia separatystycznej rebelii na wschodzie kraju i zagrożenie militarne ze strony Rosji. Wydaje się, że na dzień dzisiejszy zmiana systemu rządu na parlamentarny nie przyniesie poprawy sytuacji, gdyż niekwestionowanym autorytetem jest obecnie kwestia bezpieczeństwa i integralności terytorialnej kraju oraz zabezpieczenie fundamentów ukraińskiej państwowości¹³².

Natomiast w przypadku Armenii i Gruzji mamy do czynienia z wykorzystywaniem parlamentarnej formy rządu przez rządzących przywódców do zabezpieczenia ciągłości interesów grupy rządzącej. W 2010 roku elity polityczne Gruzji postanowiły o zmianie dotychczasowej, prezydenckiej formy sprawowania władzy. Parlament przyjął nowelizację konstytucji wprowadzającą do tekstu ustawy zasadniczej zapisy gruntownie zmieniające układ sił między prezydentem, rządem i parlamentem. Nastąpiło odejście od silnego modelu prezydenckiego, w którym

¹³¹ T. Kapuśniak, M. Słowikowski, *Mołdawia – rara avis in terris? Charakterystyka mołdawskiego reżimu politycznego na tle poradzieckich doświadczeń transformacyjnych*, Lublin-Łódź 2009, s. 14-17.

¹³² K. Fedorowicz, *Ukraińskie rewolucje a parlamentaryzm*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2014, rok 12, zeszyt 2, s. 70-74.

dotychczas jedna osoba w państwie skupiała w swoich rękach większość władzy, co stopniowo prowadziło do nadużyć i ewolucji w kierunku systemu autorytarnego.

Przedstawione zmiany weszły w życie dopiero po wyborach prezydenckich w Gruzji w grudniu 2013 roku i zakończeniu drugiej i ostatniej kadencji dotychczasowego prezydenta. Zmiany dokonane zostały głównie z inicjatywy byłego prezydenta Gruzji Michaela Saakashvilego w sytuacji zdecydowanej dominacji w parlamencie pro-prezydenckiego Zjednoczonego Ruchu Narodowego. Działanie te interpretowano jako próbę (nieudaną) zabezpieczenia kierunków dotychczasowej polityki państwa i umożliwienia głowie państwa dalszego pozostawania u władzy na stanowisku premiera. Przyjęcie przez Gruzję parlamentarnej formy rządów w listopadzie 2013 roku nie było wyrazem szczególnego upodobania gruzińskich elit do tej formy rządów, a efektem ubocznym zabiegów zmierzających do zachowania władzy przez dotychczasową grupę rządzącą¹³³.

Podobny mechanizm został wdrożony w Armenii. We wrześniu 2013 roku prezydent Serż Sargsjan bez konsultacji z pozostałymi organami władzy powołał prezydencką komisję konstytucyjną, która opracowała projekt reformy konstytucji Armenii przewidujący przekształcenie kraju w republikę parlamentarną. Z prac nad nowelizacją konstytucji wyłączeni zostali przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego i opozycji, co nie sprzyjało podjęciu poważnej dyskusji publicznej na temat proponowanych poprawek. Taka forma „społecznych konsultacji” przybrała w zasadzie formę akcji informacyjnej a nie dialogu. Tym samym część społeczeństwa ormiańskiego potraktowała tę inicjatywę jako próbę ochrony interesów grupy rządzącej, a nie działania zmierzające do rzeczywistej modernizacji zdominowanego przez oligarchiczne struktury systemu politycznego Armenii.

W kwestii funkcjonowania poradzieckich reżimów politycznych o charakterze hybrydowym interesujące mogą być poglądy prezentowane przez polskiego naukowca, Rafała Czachora. Wskazuje on, iż w ogólnej dyskusji na temat procesu transformacji ustrojowej państw obszaru poradzieckiego, istotny jest jego zdaniem punkt wyjścia transformacji, niż jej efekt końcowy. Tym samym wyróżnia on dwa modele hybrydowych reżimów poradzieckich.

Pierwszy z nich kształtował się w republikach o zdecydowanej dominacji jednego aktora politycznego, pod „którego” kształtowano rozwiązania ustrojowe (silna prezydentura, słaby parlament, system prezydencki). Dziś są to reżimy o zdecydowanie autorytarnym charakterze i stosunkowo dużej represyjności (Rosja, Azerbejdżan, państwa Azji Centralnej).

Drugi z kolei, nosi znamiona konsensualności, charakteryzuje się specyficznym rodzajem kompromisu między głównymi aktorami politycznymi (elitą i opozycją). Kompromis warunkuje funkcjonowanie opozycji i zakłada istnienie

¹³³ Г. Зебания, *Грузия в 2010г.*, „Кавказ 2010”. Ежегодник Института Кавказа, Ереван 2012, s. 37-40; G. Kuca, M. Grzybowski, *System konstytucyjny Gruzji*, Warszawa 2012, s. 56-57.

mechanizmów utrudniających możliwość alternacji władzy. Model ten dziś reprezentują jego zdaniem takie państwa jak Mołdawia, Ukraina, Gruzja i Armenia.

Zwraca on uwagę, że składane na początku lat 90. XX wieku demokratyczne deklaracje przez elity poszczególnych państw służyły jedynie legitymizacji ich rządów. Już w połowie lat 90. XX wieku większość państw poradzieckich zaczęła odchodzić od demokratycznych standardów, gdyż w warunkach politycznej niestabilności i pauperyzacji społeczeństwa podstawowym celem stało się budowanie silnego państwa o cechach paternalistycznych i neopatrymonialnych. W kwestii perspektyw funkcjonowania reżimów hybrydowych, wprowadza nowe pojęcie tzw. „turbulentnej demokracji”, polegającej na powolnym wdrażaniu demokratycznych reform oraz łagodzeniu autorytarnych tendencji w wyniku zacieśniania kontaktów z czołowymi państwami demokratycznymi, szczególnie na gruncie ekonomicznym. W tym kontekście szczególne miejsce zajmuje Unia Europejska występująca jako siła normatywna, uzależniająca poszerzenie kooperacji i wynikające z tego profity (np. kredyty, liberalizacja reżimu wizowego) od postępu w procesie demokratycznych reform¹³⁴.

1.6. Krytyka teorii reżimów hybrydowych

W badaniach nad teorią reżimów hybrydowych należy zwrócić także uwagę na poglądy, które negują tą teorię. Jednym z przedstawicieli tego nurtu jest Roman Backer, który swoje rozważania buduje na poziomie teoretycznym poprzez normatywne postrzeganie demokracji i autorytaryzmu przez pryzmat suwerenów w tych reżimach. Zdecydowanie neguje on istnienie reżimów hybrydowych uważając, że w jednym państwie nie może istnieć dwóch suwerenów (np. narodu politycznego i wyodrębnionej z niego lub obok niego grupy społecznej). Podejmowanie ostatecznych decyzji od których nie ma odwołania jest przywilejem tylko jednego podmiotu. Ujmuje on demokrację jako stan suwerenności narodu posiadającego prawo dokonywania alternacji władzy. Wówczas suwerenem będzie naród. Z kolei w przypadku reżimu autorytarnego kwestia alternacji władzy znajdzie się w rękach innego suwerena – struktur siłowych (armii) lub biurokracji. Jeżeli uznamy, że istnieją reżimy hybrydowe, to powstaje pytanie, czy możliwy jest stan pośredni dotyczący suwerena? Zdaniem Romana Backera istnieją nieskonsolidowane systemy polityczne posiadające zarówno cechy demokracji jak i autorytaryzmu, ale nie istnieją reżimy polityczne posiadające jednocześnie dwóch suwerenów. Sytuacje takie nazywa dwuwładzą i zazwyczaj trwają one bardzo krótko.

Zwraca uwagę, że w literaturze przedmiotu systemy autorytarne, w których struktury siłowe lub biurokracja są w coraz mniejszym stopniu suwerenami, są

¹³⁴ R. Czachor, *Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw poradzieckich*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2015, nr VI/2, s. 86-88, 95.

traktowane jako reżimy hybrydowe. Jego zdaniem jest to nieuprawnione, gdyż nie jest spełniony istotny warunek istnienia demokracji. Mimo tego istnieje możliwość wystąpienia przypadku swoistego zawieszenia sił pomiędzy dwoma równoważnymi siłami politycznymi w celu utrzymania za wszelką cenę systemu politycznego. Jednak taka sytuacja trwa krótko, jest zjawiskiem rzadkim czasowo i geograficznie, a jego występowanie jest połączone najczęściej z głębokim kryzysem państwa. Tym samym między typem idealnej demokracji a reżimami niedemokratycznymi mamy do czynienia z silnymi demokracjami, demokracjami coraz słabszymi, przejściowymi reżimami hybrydowymi, ułomnymi systemami autorytarnymi, mieszanymi systemami autorytarно-totalitarnymi i systemami totalitarnymi¹³⁵.

Z tą argumentacją nie zgadza się Maryanna Prokop, która zwraca uwagę, że Roman Backer buduje swoje rozważania na poziomie teoretycznym, przez normatywne postrzeganie demokracji i autorytaryzmu. Jej zdaniem w tym przypadku konieczne jest wypracowanie modelu teoretycznego, którego wiarygodność należy sprawdzić w badaniach empirycznych. Ze swojej strony definiuje ona reżimy hybrydalne jako państwa posiadające cechy zarówno demokracji i autorytaryzmu, w taki sposób, że żaden z typów idealnych nie jest w tym przypadku dominujący. Proces ewolucji jest długotrwały i nie doprowadza do przekształcenia się w jeden z reżimów politycznych. Ponadto żaden z aktorów biorących udział w życiu politycznym nie dąży też do zmiany systemu drogą rewolucyjnych zmian¹³⁶. Jako wzorcowy model teoretyczny proponuje ona model ukraińskiego naukowca Gienadija Shipunowa, który proponuje badać reżimy hybrydowe za pomocą dziesięciu wskaźników, tzw. cech istotnościowych reżimu hybrydowego¹³⁷, które dają możliwość odniesienia czy ten lub inny przykład można określić mianem hybrydy poprzez ustalenie, czy dominują w nim cechy demokracji czy autorytaryzmu. Zwraca on uwagę, że wyniki transformacji reżimów autorytarnych można interpretować za pomocą trwania demokracji i autorytaryzmu. Autorytaryzm w tym przypadku oznacza regres do starego reżimu a demokracja końcowy etap przejścia między typami idealnymi. Pomiędzy nimi z kolei znajdują się wszelkiego rodzaju reżimy hybrydowe¹³⁸.

Zwolennikami negacji teorii reżimów hybrydowych są Jan Holzer i Stanisław Balik, którzy w swojej publikacji *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Ba-*

¹³⁵ R. Backer, *Reżimy hybrydalne*, [w:] *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne. Tom 1. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Antoszewskiemu*, J. Juchnowski, R. Wiszniowski (red.), Toruń 2014, s. 42-46.

¹³⁶ M. Prokop, *Demokratyczno-autorytarna hybryda: redefinicja kategorii teoretycznej*, „Historia i Polityka”, 2015, nr 13 (20), s. 41.

¹³⁷ Do zbioru tych wskaźników należą: naruszenia wyborcze, dominacja władzy wykonawczej, nieformalne instytucje, struktury siłowe, system partyjny, organizacje społeczne, ograniczenia działalności opozycji, naciski na media, ideologia i mentalność oraz kultura polityczna.

¹³⁸ Г. Шипунов, *Євразійський потенціал поняття „гібридний політичний режим” в контексті дослідження перехідних процесів на пострадянському просторі*, [w:] *Трансформації ustrojowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, Z. Białobłocki, A. Romanyuk (red.), Kutno 2012, s. 201-211.

dania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej jednoznacznie kwestionują pojęcie reżimu hybrydowego. Zakwestionowali oni teorię reżimów hybrydalnych zwracając uwagę, że procesy transformacji w państwach poradzieckich przebiegają wprawdzie zgodnie z teorią transformacji, ale często z wyraźnie innym stopniem dynamizmu.

W niektórych przypadkach transformacja trwała miesiące, a w innych lata. Ich zdaniem chociaż określenie momentu zakończenia przejścia i ustalenie początku procesu konsolidacji często jest trudnym zadaniem, to według nich nie ma zjawiska „permanentnej transformacji”. Wszystkie państwa (Albania, Azerbejdżan, Białoruś, Rosja, Serbia, Turkmenistan i Uzbekistan) objęte analizą w latach 1989-2006 znalazły się w miejscu umożliwiającym zdefiniowanie nowego stabilnego modelu legitymizacji władzy politycznej. Doszło w nich do spełnienia parametrów jednego z typów niedemokracji. Koncentracja na metodologicznym i klasyfikacyjnym aspekcie pojęcia hybrydalności, odrzucające identyfikację nowego typu hybrydalnego na pograniczu demokracji i autorytaryzmu, jak i jego koncentracja na wyborach (jako podstawowe kryterium tożsamości reżimów) doprowadziło autorów do zakwestionowania stosowności pojęcia hybryda w stosunku do analizowanego zbioru państw.

Zwracają oni uwagę, że większość rządzących w zbiorze analizowanych państw, na początku swoich rządów nie mogła sobie pozwolić na ignorowanie demokratycznych mechanizmów legitymizujących ich urzędy. Ich mandaty pochodzą z wyborów, co ich zdaniem jest cechą charakterystyczną reżimów niedemokratycznych, wywodzących się z tzw. trzeciej fali demokratyzacji.

Inną cechą charakterystyczną tych reżimów jest tzw. fenomen mentalności postideologicznej, która jest powszechnym społecznym rezultatem trwającej dziesięciolecia komunistycznej propagandy. Udało jej się zakorzenić dość mocno w znaczących segmentach społeczeństw postkomunistycznych co powoduje, że stanowią dużą przeszkodę w procesie transformacji systemów politycznych. Wychowane na kulcie marksizmu-leninizmu elity polityczne za swój główny cel uważają neutralizację wpływów potencjalnych przeciwników i uzyskanie optymalnej przestrzeni do rządzenia. Co istotne, nie dążą one do formowania nowej rzeczywistości czy też ideologii, ale reagują na już istniejącą rzeczywistość społeczno-polityczną i potrafią się do niej doskonale przystosować. Elity potrafią także odpowiednio odczytywać „mentalność” swojego narodu, w której występują elementy etatyzmu, wiary w istnienie najwyższego arbitra czy reakcji obronnych przed zgubnymi wpływami zepsutego zachodu. Widać to zwłaszcza w opozycji do demokracji i totalitaryzmu. Odrzucono komunizm, który zaprzepaścił swoją szansę, ale w ten sam sposób postąpiono z demokracją, która poprzez swój głęboki liberalizm może podzielić naród i doprowadzić do wojny. Ratunkiem okazało się państwo, które jest zmuszone odgrywać aktywną rolę, krzewić miejscowe tradycje i chronić interesy narodu. Tym samym negując istnienie reżimów hybrydowych,

proponują oni uzupełnić klasyfikację reżimów autorytarnych o nowy typ autorytaryzmu o nazwie postideologiczny reżim autorytarny. To potwierdziło by tezę, że w związku z długotrwałym istnieniem totalitaryzmu, którego wpływ zaznaczył się w społeczeństwie, w przypadku postkomunistycznych państw niedemokratycznych mamy do czynienia ze specjalnym typem niedemokracji¹³⁹.

1.7. Problemy transformacji ustrojowej na obszarze poradzieckim

W badaniach naukowych dotyczących reżimów hybrydowych oraz reżimów niedemokratycznych należy zwrócić uwagę na fakt, iż każdy reżim niedemokratyczny, bez względu na jego okres trwania lub mechanizm funkcjonowania, zaczyna zmieniać swoją strukturę instytucjonalną lub sposób funkcjonowania. Dzieje się tak najczęściej w wyniku wpływów wewnętrznych lub zewnętrznych. Następuje przechodzenie w kierunku demokracji, lub w kierunku bliżej niesprecyzowanym. W wyniku przejścia mogą powstawać nowe, odmienne od poprzednich reżimy polityczne, które mogą (ale nie muszą) zawierać elementy właściwe reżimom demokratycznym.

Analizując specyfikę reżimów hybrydowych, należy pamiętać, że nie są one reżimami skonsolidowanymi i znajdują się w procesie nieustannej transformacji wewnętrznej. Funkcjonują w granicach demokratycznych procedur, w ramach których instytucje demokratyczne odpowiadają swojemu przeznaczeniu politycznemu. Rządzące elity mogą podejmować próby ograniczania wpływu tych instytucji, ale nie są w stanie ich całkowicie zlikwidować lub objąć pełną kontrolą. Jeżeli jednak rządząca elita wykorzysta słabość demokratycznych instytucji, wzmocni swoją władzę i ograniczy swobody demokratyczne do formalnych procedur, nastąpi konsolidacja reżimu niedemokratycznego i powrót do autorytaryzmu. Na obszarze poradzieckim taka sytuacja miała miejsce w Azerbejdżanie, Kazachstanie, Rosji i przede wszystkim Białorusi. W sytuacji społecznego oporu wobec takich prób mogą nastąpić gwałtowne zmiany, skutkujące albo demokratyzacją (przykład Gruzji w 2003 roku) lub wzmocnieniem tendencji autorytarnych.

Kwestia funkcjonowania instytucji demokratycznych w reżimach hybrydowych może stać się przyczyną do ukształtowania demokracji lub innej formy autorytaryzmu, gdzie nadal mogą istnieć i funkcjonować demokratyczne instytucje i procedury, pełniące jednak zupełnie inne role.

We współczesnych badaniach nad reżimami hybrydowymi i niedemokratycznymi należy zwrócić uwagę na zupełnie nowe, poradzieckie spojrzenie w tej kwestii, jakie prezentuje białoruski naukowiec, Pavel Usov. Jest on jednym z autorów koncepcji nowych typów rządów autorytarnych, określanych jako „neoautoryta-

¹³⁹ J. Holzer, S. Balik, *Postkomunistyczne reżimy...*, op. cit., s. 198-213.

ryzmy”. Po raz pierwszy definicja ta pojawiła się w latach 90. XX wieku dla określenia reżimów politycznych państw Azji Południowo-Wschodniej, które osiągnęły znaczny postęp w dziedzinie ekonomicznej, ale nadal kontynuowały różnego rodzaju ograniczenia w kwestiach politycznych. Pavel Usov dokonuje analizy reżimu neoautorytarnego na przykładzie rodzinnej Białorusi.

Jego zdaniem neoautorytaryzm nie powstał w wyniku otwarcia się reżimu autorytarnego, czyli transformacji funkcjonującego reżimu niedemokratycznego. Nie jest to także demokratyzacja ani liberalizacja. Zdaniem Pavla Usova, reżim neoautorytarny nie jest kontynuacją poprzedniego reżimu w wyniku jego ewolucji, ale zupełnie nowym reżimem politycznym, jaki powstał w wyniku cofnięcia się określonych procesów demokratycznych, ograniczania funkcjonowania instytucji i swobód demokratycznych, które funkcjonowały po upadku poprzedniego reżimu niedemokratycznego. Warunkiem powstania nowego reżimu neoautorytarnego jest instytucjonalny upadek poprzedniego reżimu niedemokratycznego. Tym samym następuje odwrotna zmiana ustrojowa. W procesie przemian instytucje demokratyczne, które kształtują się po upadku starego systemu, nie są na tyle silne ani nie przybierają na znaczeniu, aby mógł powstać skonsolidowany reżim niedemokratyczny, co prowadzi do ukształtowania się nowego reżimu autorytarnego¹⁴⁰.

Neoautorytarny reżim, mimo że nie jest kontynuacją poprzedniego reżimu, to stosuje mechanizmy wcześniej wykorzystywane (ideologia, kontrola, biurokracja) oraz nowe, które powstały w wyniku transformacji (wybory, funkcjonowanie instytucji demokratycznych). Jest to system, który jest skonsolidowany i zinstytucjonalizowany, który powstał w wyniku odwrotnych przemian politycznych i funkcjonuje dzięki różnym formom kontroli, mobilizacji politycznej i legitymizacji. Ale także nie obce są mu procedury demokratyczne, które podlegają jednak kontroli. Istniejące przejawy demokracji spełniają jedynie funkcję „maskującą” niedemokratycznej rzeczywistości. Konsolidacja i instytucjonalizacja tego reżimu polega na podporządkowaniu instytucji demokratycznych rządzącej elicie, ustanowieniu kontroli nad tymi procedurami (które mogą sprzyjać obaleniu tych rządów) a także na kształtowaniu nowych instytucji, które sprzyjają stabilizacji reżimu i mobilizacji społecznej.

Do cech charakterystycznych tego reżimu należy zaliczyć to, iż nie poszerza on praw politycznych, lecz zmierza w kierunku ich ograniczania. Dokonuje także zmian procedur funkcjonowania instytucji politycznych i publicznych. Zachowuje formalnie instytucje z poprzedniego reżimu, jednak dokonuje ich mocnego ograniczenia. Z kolei funkcjonowanie instytucji państwowych jest gwarantowane przez odpowiednio wykwalifikowany aparat biurokratyczny, co sprawia, że reżim neoautorytarny może powstać i funkcjonować jedynie w współczesnym państwie.

¹⁴⁰ P. Usov, *Powstanie, konsolidacja i funkcjonowanie reżimu neoautorytarnego na Białorusi*, Warszawa 2014, s. 40-43.

Istotnym elementem jest kwestia jego legitymizacji, w której ważną rolę pełnią wybory i inne mechanizmy demokracji bezpośredniej (referenda), co stanowi gwarancję stabilności politycznej i eliminację zagrożeń wewnętrznych. W takim reżimie legitymizacja może się odbywać przy pomocy innych instytucji społecznych, mocno zakorzenionych w świadomości, takich jak Kościół czy ogólnonarodowa ideologia. Ponadto reżim prowadzi aktywną indoktrynację społeczeństwa, która jest ukierunkowana na wychowanie zwolenników i kształtowanie stałego elektoratu za pośrednictwem edukacji, ideologii i propagandy.

W państwie neoautorytarnym funkcjonuje polityczna kontrola, ogranicza się możliwość funkcjonowania organizacji opozycyjnych, ale się ich nie likwiduje. Dopuszcza się funkcjonowanie politycznych alternatyw w społeczeństwie, umożliwia się legalnej opozycji udział w procesach politycznych takich jak wybory, ale nie dopuszcza się jej do reprezentatywnych organów władzy. Innym charakterystycznym elementem państwa neoautorytarnego jest istotna rola państwa w organizowaniu i kontrolowaniu systemu gospodarczego. Rozwój gospodarczy sprzyja podwyższeniu poziomu życia, co powoduje, że reżim uzyskuje szerokie poparcie społeczne i legitymizację¹⁴¹.

Koncepcja Pawła Usova reżimu neoautorytarnego jest nowym podejściem do problematyki niedemokratycznych reżimów, które funkcjonują już od dłuższego czasu na obszarze poradzieckim i potrafią się adaptować do zmieniających się warunków społeczno-polityczno-gospodarczych we współczesnym świecie. Jest odpowiedzią czy też próbą reakcji na funkcjonujący na obszarze byłego ZSRR stan swoistego „zawieszenia”, określanego dotychczas jako „szara strefa” czy też „reżimy hybrydowe”. Na przykładzie Białorusi Paweł Usov wskazuje, iż proces transformacji ustrojowej nie musi kończyć się sukcesem czy porażką, ale może być też czynnikiem sprzyjającym pojawieniu się nowych form ustrojowych.

Zupełnie nowe podejście do problematyki przekształceń ustrojowych na obszarze państw poradzieckich prezentuje polski politolog Rafał Czachor. Uważa on, że prezydencki (czy też superprezydencki) charakter większości reżimów poradzieckich upoważnia do postawienia w centrum uwagi instytucji prezydenta. Analiza pozycji głowy państwa w ramach formalnych i nieformalnych mechanizmów sprawowania władzy, jego relacji oraz wpływu na innych kluczowych aktorów politycznych może stać się podstawą do klasyfikacji reżimów państw poradzieckich w ujęciu neopatrymonialnym. Jego zdaniem paradygmat neopatrymonialny stanowi interesujące podejście do kwestii transformacji ustrojowej państw poradzieckich. Jest rozwinięciem myśli Maxa Webera, który do współczesnych badań politologicznych wprowadził m.in. pojęcie patrymonializmu. Podejście neopatrymonialne związane jest z kształtowaniem się systemów politycznych państw postkolonialnych tzw. „Trzeciego Świata” na przełomie lat 60. i 70. XX wieku, m.in.

¹⁴¹ Ibidem, s. 310-312.

w Afryce subsaharyjskiej. Miało ono na celu funkcjonalne wyjaśnienie przyczyn nieudanych demokratyzacji oraz trwałości powstałych tam reżimów niedemokratycznych.

Neopatrymonializm nie jest ani teorią, ani metodą badawczą. Neopatrymonializm można zatem określić jako paradygmat, perspektywę badawczą koncentrującą się na wskazaniu określonych zjawisk w funkcjonowaniu systemów społecznych i ich determinującej roli w ich rozwoju. Bazuje ona na przekonaniu, że rządy opierają się na połączeniu legalistycznego i patrymonialnego typu panowania. Neopatrymonializm to kompleks określonych relacji społecznych oraz sposób sprawowania władzy, który decyduje o charakterze reżimów politycznych, w tym przypadku państw poradzieckich. Nie tylko determinują one sposób rządzenia, ale także ich perspektywy przetrwania i dalszej transformacji. Ujęcie neopatrymonialne umożliwia pominięcie obecnie szeroko prezentowanego postrzegania transformacji poradzieckiej w kategoriach przejścia ku demokracji oraz pozwala na wskazanie własnej dynamiki ewolucji tych reżimów. Paradygmat ten można lokować w ramach neoinstytucjonalizmu, gdyż uwzględnia nie tylko formalny aspekt procesów politycznych, ale także nieformalny i pozainstytucjonalny, bazujący się na analizie interesów i zachowań poszczególnych aktorów politycznych¹⁴².

Paradygmat neopatrymonialny, wyjaśniający trwałą dysfunkcjonalność instytucji państwowych w kontekście ich uzupełniania a nawet zastępowania przez zjawiska nieformalne, zdaniem Rafała Czachora, może znaleźć zastosowanie do analizy przemian w państwach poradzieckich. Opiera się na przekonaniu, że zbiorowi i indywidualni aktorzy procesów politycznych kierują się wartościami racjonalnymi i dążą do maksymalizacji swoich korzyści, uzyskania przewagi nad innymi aktorami. Ich decyzje mają charakter nielosowy i są oparte o subiektywne postrzeganie środowiska, zaś instytucje, formalne i nieformalne zasady regulujące funkcjonowanie społeczeństwa, są narzędziem interakcji w celu realizacji interesów oraz zmniejszenia ich kosztów poprzez ograniczenie potencjału niepewności.

Neopatrymonializm to forma organizacji, w której stosunki patrymonialne przenikają strukturę polityczną i administracyjną o formalnych cechach legalistycznych. Pełniący swoje funkcje politycy i urzędnicy mają jasno zdefiniowane przez prawo kompetencje, jednak pełniąc je działają tak, jakby mieli do czynienia z dobrem prywatnym, a nie publicznym. Wzajemne relacje oparte są na zasadzie pana i wasala niż na racjonalnych relacjach zwierzchnictwa. Służą wyrażeniu osobistego statusu, a nie realizacji określonych i przewidzianych prawem funkcji. Stanowione prawo służy głównie konkretnym osobom i grupom interesu, a nie dobru wspólnemu. Wzajemne relacje neopatrymonialne są odpowiedzią na słabość instytucji państwa, ale jednocześnie ją pogłębiają. Tym samym występuje zatem

¹⁴² R. Czachor, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Wrocław 2015, s. 10-15.

wzajemna zależność, zaś słabe instytucje państwowe służą instytucjonalizacji nieformalnych reguł neopatrymonialnych.

W ujęciu neopatrymonialnym państwo ma niejako dualistyczny charakter: iluzoryczny i materialny. Iluzoryczny, gdyż ma charakter nieformalny. Materialny, gdyż kontrolowanie go jest najważniejszym celem elit politycznych i kluczowym elementem neopatrymonializmu. Aktorzy polityczni, nawet formalnie konkurując w ramach mechanizmów wyborczych, dążą do osiągnięcia korzyści, które zmierzają do zawłaszczenia państwa i wykorzystywania zasobów publicznych w prywatnych interesach. Każda instytucja państwowa, ale także organizacja społeczna, związek, w tym religijny, tworzony jest po to, by czerpać z tego materialne korzyści¹⁴³.

Procesy polityczne przebiegają głównie według nieformalnych i niepisanych zasad. Istnieje wyraźny dysonans pomiędzy prawnymi i zwyczajowymi zasadami funkcjonowania instytucji państwowych i elit władzy a rzeczywistością. Są one ukształtowane a nawet sprywatyzowane przez liderów i grupy elit oraz wykorzystywane w partykularnych interesach. Utrzymuje się wiele tradycyjnych wzorców życia politycznego, takich jak trybalizm i klanowość. Formalnie reżim neopatrymonialny opiera się na legalizmie i ma cechy państwa nowoczesnego (konstytucja, trójpodział władzy, prawa człowieka). W praktyce zasady te nie są przez rządzących przestrzegane. Elementy legalistyczne w reżimach neopatrymonialnych pełnią jednak ważną rolę w zapewnieniu trwałości reżimu. Regularne wybory oraz mechanizmy mobilizacji społeczeństwa służą obniżeniu napięć wewnątrz społeczeństw oraz elit władzy, przynoszą ponadto zmianę mechanizmów redystrybucji dóbr, rekonfigurację sieci klientelistycznych oraz społecznej bazy poparcia reżimu.

Cechą charakterystyczną neopatrymonializmu jest niepewność odnośnie zachowania i roli instytucji państwowych. Ta niepewność nie pozwala instytucjom państwowym na wypełnienie obowiązków w zakresie świadczeń publicznych. Formalne instytucje oraz związani z nimi politycy nie mogą z tego powodu uzyskać wystarczającej legitymacji. W konsekwencji polityka stanowi wypadkową partykularnych interesów rządzących.

Neopatrymonializm oznacza określony model relacji pomiędzy państwowym ośrodkiem decyzyjnym a peryferiami. Ma miejsce monopolizacja władzy centralnej oraz istniejących zasobów politycznych, ograniczenie niekontrolowanego dostępu szerokich grup do zasobów oraz zahamowanie procesów ewolucji organizacji społecznej i instytucji. System funkcjonuje w oparciu o skomplikowaną, przesiąkającą cały system społeczny, pionową strukturę relacji klientelistycznych, w której posiadane zasoby są alokowane w sposób asymetryczny zgodnie z pozycją i statusem w ramach tej struktury. Klientelizm łączy politycznych liderów i ich społeczne zaplecze w relacji wymiany zasobów, ale także utrzymuje i legitymizuje nierówność uczestniczących w niej podmiotów.

¹⁴³ Ibidem, s. 60-63.

Na obszarze poradzieckim sieci klientelistyczne budowane są najczęściej na rodzinnych powiązaniach z głową państwa, lub na styku elit politycznych, służb bezpieczeństwa i świata przestępczego. Struktury władzy są zainteresowane „zawłaszczaniem państwa”, bez troski o obywateli i swoją demokratyczną legitymację, zależy bowiem ona nie od poparcia wyborców, ale życzliwości szczytów władzy. Oznacza to, że reżimy neopatrymonialne wpisują się w kategorię państw drapieżnych, których istotą jest to, że rządzący nie są zainteresowani długoterminowym rozwojem społeczno-ekonomicznym państw, ale dążą do maksymalizacji własnych korzyści związanych z piastowaniem określonych stanowisk¹⁴⁴.

Wprawdzie podejście neopatrymonialne nie przynosi przełomu w postrzeganiu przemian na obszarze postradzieckim, to otwiera jednak ważne szlaki interpretacyjne pozwalające na postrzeganie procesów politycznych poza kategoriami demokratyzacji i modernizacji. Ze względu na spotykane w literaturze przedmiotu kwalifikowanie państw postradzieckich jako reżimów hybrydowych czy też demokracji z „przymiotnikami”, a więc umownie zawieszonymi pomiędzy demokracją a niedemokracją, paradygmat neopatrymonialny przynosi nowe spojrzenie na istotę poradzieckiej hybrydowości ujmowaną jako dominacja instytucji nieformalnych oraz wynikający z tego fasadowy charakter instytucji formalnych. Pozwala także na możliwość odmiennej interpretacji dotychczasowych osiągnięć państw poradzieckich w procesie transformacji ustrojowej.

W badaniach nad procesem transformacji systemowej kwestią istotną jest ustalenie linii granicznej, która oddziela systemy niedemokratyczne od demokratycznych. Konieczne jest także udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy demokracje można stopniować i dzielić ze względów jakościowych? Odpowiedzi na te pytania od dłuższego już czasu stanowią główną oś polemiki prowadzonej w tej kwestii przez czołowych przedstawicieli nauk politycznych i środowiska naukowego. Ustalenie momentu początku procesu konsolidacji demokracji jest dość trudne do wykonania. Istnieje wiele teorii wyjaśniających, na czym polega konsolidacja systemu demokratycznego, stopnia jego konsolidacji czy też określenia warunków sprzyjających temu procesowi. Są one jednak uzależnione niejako od przyjętej definicji demokracji¹⁴⁵, co też nie jest łatwym zadaniem.

W literaturze przedmiotu w tym względzie dominują dwie koncepcje. Przez dłuższy czas dominowała koncepcja demokracji proceduralnej, nazywanej także demokracją minimalistyczną lub wyborczą. Prekursorem tej teorii jest Joseph

¹⁴⁴ Ibidem, s. 75-77.

¹⁴⁵ Warto w tym miejscu przytoczyć poglądy włoskiego politologa Giovanni Sartoriego, który w dyskusji nad kwestią definicji demokracji dowodzi, że dopóki nie ustalimy, czym jakaś rzecz jest (i czym nie jest) nie możemy ustalić, w jakim stopniu jest tym czymś. Dlatego stoi on na stanowisku, że stopniowanie demokracji wymaga ustalenia najpierw punktu odniesienia, czym ona jest i czym nie jest. A ustalenie definicji czym jest demokracja, wymaga najpierw ustalenia, czym ona nie jest. Szerzej: G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1994, s. 229-231.

Schumpeter, który w swojej pracy *Kapitalizm, socjalizm, demokracja* opublikowanej w 1942 roku przyjmuje powszechnie, że linią graniczną która oddziela systemy demokratyczne od niedemokratycznych jest fakt przeprowadzania rywalizacyjnych i cyklicznych wyborów. Tym samy przyjął on elektoralny wymiar demokracji opierający się na akcie wyborczym dokonywanym przez obywateli. Traktuje on demokrację w sposób minimalistyczny, jako zinstytucjonalizowaną walkę polityczną, w której jednostki uzyskują moc decydowania poprzez konkurencyjną walkę o głosy wyborców. Dowodzi to, iż uznaje on cykliczne i rywalizacyjne wybory za jedyne i podstawowe kryterium dające możliwość odróżnienia demokracji od autorytaryzmu¹⁴⁶. Zaznacza jednak, że wybory muszą być wolne a konkurencja uczciwa. Z kolei wybory są elementem walki politycznej, której zadaniem jest wskazanie zwycięzcy bez odwoływania się do mechanizmów uznanych za niedemokratyczne. Należy także pamiętać, że obywatele dający przyzwolenie politykom na rządzenie mają także możliwość odwołania go/cofnięcia akceptacji w następnym cyklu elektoralnym.

Dużym walorem tej koncepcji jest jednoznaczność i prostota, ograniczająca się do jednego mechanizmu. Istotnym elementem jego koncepcji jest znaczenie cykliczności wyborów i akceptacja społecznej legitymizacji jedynie na pewien czas (do następnych wyborów). Rywalizacja musi mieć miejsce z udziałem opozycji, której nie można pozbawiać prawa do krytykowania rządzących. Krytyka, choćby nie wiem jak radykalna, musi być prawem każdej partii politycznej, której nie wolno odmawiać prawa do głoszenia nawet bardzo skrajnych poglądów¹⁴⁷. Jednak „trzecia fala” demokratyzacji” wymusiła wyjście poza tradycyjne kategorie pojęciowe, a pojawienie się wielu nowych form politycznych wyrosłych z rozpadających się autorytaryzmów spowodowało, że fakt odbywania cyklicznych i rywalizacyjnych wyborów przestał być jedynym i wystarczającym kryterium do utrzymywania granicy między demokracją a autorytaryzmem, co mocno podzieliło środowisko politologów.

Do zwolenników koncepcji demokracji proceduralnej należy także Samuel P. Huntington, który uważał, że wybory otwarte, równe i wolne są istotą demokracji i jej warunkiem koniecznym. Wprawdzie powstałe w wyniku wyborów rządy mogą być nieodpowiedzialne, skorumpowane czy nieskuteczne lub zdominowane przez grupy interesu niezdolne do prowadzenia polityki dla dobra państwa. Mimo tego cechy te nie czynią z nich rządów niedemokratycznych¹⁴⁸, co najwyżej niepożądane. W kwestii konsolidacji demokracji zwraca on uwagę na szereg czynników mogących zakłócić ten proces. Wymienia problemy przemiany, kontekstu i systemowe. Do problemów przemiany zalicza on problemy związane z ukształ-

¹⁴⁶ J. Schumpeter, *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, Warszawa 2009, s. 338-340.

¹⁴⁷ B. Szyja, *Demokracja skonsolidowana...* op. cit., s. 171.

¹⁴⁸ S. P. Huntington, *Trzecia fala...*, op. cit., s. 19-20.

towaniem nowych systemów konstytucyjnych i wyborczych, likwidacją instytucji autorytarnych oraz oddzieleniem kadr i funkcji partii od państwa. Z kolei do problemów kontekstu zaliczył konflikty etniczne, antagonizmy regionalne, nierówności społeczne oraz niski poziom wzrostu gospodarczego. Często są to problemy wynikające z określonego charakteru społeczeństwa, jego kultury i historii, z którymi nie poradził sobie poprzedni system. Do problemów systemowych zaliczył z kolei podatność na demagogię, dominacja interesów gospodarczych i zbyt scentralizowany sposób podejmowania decyzji¹⁴⁹. Natomiast stabilność demokratycznych systemów zależy jego zdaniem od zdolności elit politycznych do wspólnego działania na rzecz przezwyciężenia problemów nurtujących społeczeństwo oraz od powstrzymania się przed wykorzystywaniem tych problemów dla własnej korzyści politycznej czy materialnej. Innym czynnikiem wspomagającym system demokratyczny jest zdolność odróżnienia przez społeczeństwo systemu od rządu i rządzących.

Jako najważniejsze kryterium konsolidacji systemu demokratycznego S. P. Huntington przyjął „test dwóch zmian ekip rządzących”. Zgodnie z nim można uznać, że demokracja przeszła etap konsolidacji, jeśli ugrupowanie, które zdobyło władzę w pierwszych wyborach czasu przemian, przegra następne wybory i odda władzę nowym zwycięzcom, a następnie ten rząd również odda władzę po kolejnych wyborach¹⁵⁰. Zgodnie z tym demokracja jest prawdziwa tylko wówczas, gdy rządzący są gotowi oddać władzę w rezultacie wyborów. Druga zmiana układu politycznego dowodzi, że dwa ugrupowania polityczne na tyle akceptują demokrację, by przekazać władzę po przegranych wyborach. Ponadto elity i społeczeństwo działają w ramach systemu demokratycznego i gdy sytuacja kształtuje się nieprawidłowo, mamy do czynienia ze zmianą rządzących a nie systemu. Te dwie fazy zdaniem Huntingtona nie są łatwym testem dla nowych demokracji i dlatego państwa które tego dokonają, zasługują na miano demokratycznych.

Do zwolenników koncepcji demokracji proceduralnej należy także Adam Przeworski dla którego demokracja to system, w którym partie polityczne przegrywają wybory. Współzawodnictwo przebiega według ściśle określonych zasad, są przegrani i wygrani, ale gra toczy się dalej. Przegrani nie tracą prawa do współzawodnictwa, a wygrani są nimi jedynie do następnych wyborów. W jego rozumieniu różnorodne partie i siły polityczne uczestniczą we współzawodnictwie w ramach określonej struktury instytucjonalnej. Tym samym demokracja sprowadza się do rywalizacyjnych i cyklicznych wyborów, które mają miejsce w warunkach niepewności do ich wyniku. Niepewność wyniku zdaniem Adama Przeworskiego jest wręcz cechą charakterystyczną demokracji. Niepewność oznacza nie tylko wynik wyborów, ale także to, że aktorzy wiedzą jakie wydarzenia są możliwe

¹⁴⁹ Ibidem, s. 214-215.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 269.

i prawdopodobne, ale nie wiedzą, co się wydarzy¹⁵¹. Istotną cechą demokracji jest też możliwość swobodnego zrzeszania się, co powoduje możliwość zaangażowania się rozmaitych grup w toczące się procesy polityczne.

W kwestii stabilizacji demokracji Adam Przeworski jasno dowodzi, że demokratyczny porządek ulega stabilizacji, gdy w określonych warunkach polityczno-gospodarczych, system właściwych mu instytucji jest traktowany jako jedyna właściwa i odpowiednia formuła działania i nikt nie wyobraża sobie tego, że można byłoby działać i funkcjonować poza demokratycznymi instytucjami. Natomiast wszystko do czego dąży strona przegrana, to podjęcie kolejnego wyzwania w ramach tych instytucji i reguł, które doprowadziły ich do klęski. System demokratyczny staje się skonsolidowany wówczas, gdy pojawia się w nim mechanizmy, które umacniają demokratyczne reguły instytucjonalne oraz gdy wszystkie liczące się siły polityczne uznają, że najlepszym rozwiązaniem jest podporządkowanie swoich interesów niepewnemu rezultatowi funkcjonowania demokratycznych instytucji¹⁵².

Jednak dla części naukowców wolne, rywalizacyjne i cykliczne wybory nie są uznawane za niezbędny warunek określania systemów politycznych jako demokratyczne. Jednym z przedstawicieli tego nurtu jest Robert Dahl, który postuluje, aby nie sprowadzać demokracji jedynie do kwestii wyborów. W swojej koncepcji demokracji liberalnej, zwanej także poliarchią, uznał, że oprócz możliwości wymiany rządzących elit w wyniku wyborów konieczne jest spełnienie jeszcze kilku warunków, aby system mógł być nazwany demokratycznym.

Pierwszym z nich jest przyznanie praw obywatelskich jak najszerzej grupie ludności i nie wykluczanie jakiejkolwiek grupy z procesu rywalizacji politycznej. Dotyczy to przyznania biernego prawa wyborczego praktycznie wszystkim dorosłym osobom.

Drugim czynnikiem jest realizacja swobód obywatelskich takich jak prawo do swobodnego zrzeszania się, wolność słowa, swobodny dostęp do alternatywnych źródeł informacji, uczciwe i wolne wybory oraz kwestie związane z ewentualnym rozliczeniem poprzedniej władzy. Na uwagę zasługuje także fakt, aby podejmowane decyzje polityczne były udziałem osób pochodzących z wyborów a konflikt między prawicą i lewicą dotyczył kwestii rozwoju społecznego (co powinno być główną osią rywalizacji) a nie wyrównywania rachunków¹⁵³. Później zmodyfikował swoją koncepcję ograniczając wyznaczniki poliarchii do wolnych i uczciwych wyborów, wolności słowa, swobody zrzeszania się i istnienia alternatywnych źródeł informacji.

¹⁵¹ A. Przeworski, *Demokracja i rynek...* op. cit., s.119-121.

¹⁵² Ibidem, s. 128.

¹⁵³ R. Dahl, *Demokracja i jej krytycy*, Kraków 1995, s. 310-312.

W zależności od ilości spełnionych kryteriów wyróżniał: poliarchie pełne (spełnione wszystkie warunki), poliarchie ograniczone (brak jednego czynnika) oraz quasi-poliarchie (brak dwóch lub trzech czynników). Z kolei Juan Linz i Alfred Stepan uważają, że wśród czynników niezbędnych do konsolidacji systemu demokratycznego nie może zabraknąć takich elementów jak: wolne i demokratyczne wybory (ale bez korzystania przez zwycięzców z prawa wyłączności w sprawowaniu władzy), likwidacja enklaw prerogatyw (możliwość korzystania przez opozycję z przywilejów wymienionych w katalogu praw demokratycznych) oraz równe szanse obywateli, a szczególnie ochrona praw mniejszości¹⁵⁴.

Inny przedstawiciel tego nurtu, Larry Diamond w swojej koncepcji bardzo dużą uwagę przywiązuje do rozwiązań instytucjonalnych, które umożliwiają kontrolę rządzących oraz ograniczają ich samowolę. Uważa, że demokracja liberalna może prawidłowo funkcjonować, jeśli spełnia kilka warunków. Jednym z nich jest eliminacja z życia politycznego „ukrytych obszarów” władzy, nad którymi władzę sprawują osoby lub grupy, które nie ponoszą odpowiedzialności przed wyborcami (takie jak armia, służby specjalne, preferowane przez państwo związki wyznaniowe, grupy oligarchów). Ta kwestia w sposób szczególny dotyka systemu politycznego państw byłego ZSRR, a w szczególności Armenii, gdzie praktycznie każdy prezydent tego kraju wywodził się ze środowiska tzw. resortów siłowych i służb specjalnych. Kolejnym warunkiem jest istnienie mechanizmów kontroli wertykalnej (odpowiedzialność przed wyborcami) oraz horyzontalnej (rozumiana tutaj jako zasada podziału władzy i wzajemnej kontroli egzekutywy i legislatywy). Ponadto warunkiem koniecznym do spełnienia przez demokrację liberalną jest gwarancja pluralizmu i funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego oraz przyznanie szerokich praw kulturalnych i politycznych członkom mniejszości.

Do zwolenników koncepcji demokracji liberalnej można zaliczyć niemieckiego naukowca Wolfganga Merkla, który określił demokrację liberalną jako złożoną strukturę składającą się z pięciu poziomów, nazywanych reżimami cząstkowymi. Jeżeli wszystkie zostały ukształtowane i oddziałują na siebie, mamy do czynienia z demokracją liberalną. Jeżeli jednak funkcjonują one nieprawidłowo lub któryś z nich nie został prawidłowo ukształtowany, mamy wówczas do czynienia z demokracją ułomną. Pierwszym niezbędnym poziomem jest system wyborczy, który powinien gwarantować przeprowadzanie regularnych i rywalizacyjnych wyborów. Drugim elementem jest wolność słowa i zrzeszania się. Obejmuje swoim zasięgiem prawo do składania petycji, organizowania demonstracji oraz nieskrępowanego zakładania politycznych organizacji. Trzecim poziomem jest państwo prawa (rządy prawa), czyli funkcjonowanie instytucji przedstawicielskich zgodnie z uchwalonymi prawami oraz efektywna realizacja uchwalanych ustaw. Kontynuacją tego są kolejne dwa poziomy obejmujące odpowiedzialność rządzących oraz brak ist-

¹⁵⁴ M. Cichosz, *Transformacja demokratyczna...*, op. cit., s. 61-62.

nienia i funkcjonowania ukrytych obszarów władzy, które nie pochodzą w wyborów¹⁵⁵.

Inny niemiecki naukowiec Klaus von Beyme uważa, iż skonsolidowany system demokratyczny musi obejmować cztery poziomy konsolidacji. Pierwszy z nich to konsolidacja konstytucyjna na poziomie porządku ustrojowego. Obejmuje ona główne instytucje polityczne takie jak parlament, głowa państwa, rząd oraz system wyborczy. Na tym poziomie mamy do czynienia z konsolidacją podstawowych instytucji reprezentatywnych dla zasady trójpodziału władzy.

Drugi poziom obejmuje konsolidację systemu partyjnego i wyborczego. Dotyczy to także innych organizacji reprezentujących interesy obywateli, głównie organizacji społecznych, zrzeszeń i związków zawodowych. Warto jednak zwrócić uwagę, że skonsolidowanego systemu partyjnego nie uważano w zasadzie za warunek konieczny skonsolidowanej demokracji, gdyż w państwach Europy Zachodniej mamy do czynienia z partiami fragmentarycznymi, które stosunkowo łatwo zmieniają swój charakter. Klaus von Beyme uważa, że im bardziej prezydencki jest system tym mniejsze znaczenie mają partie polityczne. Natomiast dla systemu parlamentarnego konsolidacja przedstawicielstwa zdaniem von Beyma jest najważniejsza.

Trzecim poziomem jest konsolidacja zachowań „nieformalnych” aktorów politycznych, do których zalicza on wojskowych, przedsiębiorców i grupy radykalne. Zdaniem autora w przypadku Armenii dotyczy to w znacznym stopniu także Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, weteranów wojskowych oraz grupy oligarchów.

Czwartym poziomem jest konsolidacja społeczeństwa obywatelskiego¹⁵⁶. Klaus von Beyme wymienia także czynniki, których zaistnienie upoważnia do uznania, że ów proces konsolidacji został rozpoczęty. Są to dwukrotne wolne i rywalizacyjne wybory, powszechna akceptacja wymiany rządzącego obozu politycznego, niezbyt wysoki poziom chwiejności wyborczej, brak dużych partii wrogich systemowi oraz internalizacja reguł systemu politycznego przez większość społeczeństwa jako „jedyna gra w mieście”¹⁵⁷.

Sporym problemem jest wyznaczenie początku procesu konsolidacji, podobnie jak określenie momentu, w którym demokracja może być określana mianem skonsolidowanej. Kłopot sprawia także wskazanie warunków, jakie musi spełnić system polityczny, aby móc go zaliczyć do demokracji skonsolidowanej. W obecnych warunkach ograniczanie się do definicji proceduralnej Schumpetera, czyli uznania jako główne kryterium konsolidacji demokracji faktu przeprowadzania regularnych i rywalizacyjnych wyborów, jest niewystarczające. Wśród najczęściej wymienianych dodatkowych mierników demokracji, oprócz wolnych i demokra-

¹⁵⁵ W. Merkel, *Embedded and Defective Democracies*, „Democratization”, 2004, vol. 11, nr 5, s. 35-44.

¹⁵⁶ K. von Beyme, *Współczesne teorie...*, op. cit., s. 217-219.

¹⁵⁷ Ibidem.

tycznych wyborów, wymienia się akceptację alternacji władzy, niezbyt wysoki poziom chwiejności wyborczej, oraz ukształtowanie względnie stabilnego systemu wyborczego.

Rosyjski naukowiec Borys Makarenko w odniesieniu do państw poradzieckich wyróżnia następujące oznaki konsolidacji systemu politycznego: obecność demokratycznych instytucji a w szczególności wolnych wyborów; funkcjonowanie „zarezerwowanych” sfer decyzyjnych dla wybranych w wyborach elit politycznych; realizacja swobód obywatelskich dla zabezpieczenia wyborczej konkurencji i alternacji władzy oraz ukształtowanie silnej wertykalnej władzy dla przeciwdziałania poszerzeniu pełnomocnictw przez ograny państwowe¹⁵⁸. Państwa poradzieckie podzielił na cztery grupy w zależności od stopnia konsolidacji demokracji. Pierwszą grupę stanowią państwa z nieodwracalnym procesem konsolidacji demokratycznej (Litwa, Łotwa i Estonia). Drugą grupą są państwa demokracji przejściowej, które nie straciły jeszcze możliwości konsolidacji (Mołdawia, Ukraina, Rosja, Armenia). Trzecią grupą są państwa znajdujące się w strefie autorytaryzmu (Gruzja, Azerbejdżan, Białoruś) zaś ostatnią grupę stanowią kraje które utraciły formalne oznaki demokracji (Kirgistan, Kazachstan i Tadżykistan). Pozostałe Uzbekistan i Turkmenistan zdaniem autora nie wpisują się w kontekst „trzeciej fali” demokratyzacji i znajdują się poza skalą¹⁵⁹.

Andrzej Antoszewski zwraca uwagę, że fakt przyjęcia demokratycznych zasad i reguł w konstytucji, formalne ukształtowanie instytucji państwa prawa nie może być warunkiem wystarczającym do uznania systemu za skonsolidowaną demokrację. Jego zdaniem przebudowa instytucji może być zadaniem łatwym, miarę prostym i realizowanym względnie szybko. Jednak akceptacja wprowadzonych nowych reguł politycznej rywalizacji i ich utrwalenie, szczególnie w praktyce, może wiązać się z dużymi trudnościami¹⁶⁰. Wyraźnie jest to widoczne w systemach politycznych państw byłego ZSRR, w których szczególnie w latach 90. XX wieku wielu czołowych polityków pochodziło z czasów radzieckich i nie potrafiło (lub raczej nie chciało) zaakceptować nowych reguł, zapisywanych masowo w konstytucjach tych państw. Próba zmiany mentalności i przyzwyczajień na obszarze poradzieckim okazała się w dużej mierze nieudana.

Podobnie uważa Mirosław Karwat, który zwraca uwagę, że formalnie demokratyczny charakter państwa (konstytucyjnie) nie zawsze jest równoznaczny z demokratycznym charakterem stosunków politycznych i społecznych. Normy prawne kształtujące demokratyczny porządek są martwe, w sytuacji gdy w spo-

¹⁵⁸ В. И. Макаренко, *Консолидация демократии: „детские болезни” постсоветских государств*, „Полития”, 2002, nr 4, s. 4-18.

¹⁵⁹ В. И. Макаренко, *Консолидация демократии*, <http://www.politnauka.org/library/dem/makarenko.php> (dostęp 8.07.2016).

¹⁶⁰ A. Antoszewski, *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wrocław 2004, s. 8.

łeczeństwie dominuje autorytarny typ mentalności. Nawet możliwość rewolucji i obalenia autorytarnych rządów nie jest równoznaczne z przewycięzeniem autorytaryzmu. Wskazuje on na tzw. zjawisko transformacji jako pułapki autorytaryzmu. Transformacyjny typ przywództwa charakterystyczny dla rewolucyjnych procesów, ma w dużej mierze potencjalnie autorytarny charakter, nawet jeśli w dłuższej perspektywie zmierza do demokratyzacji państwa. Podmiot inicjujący, planujący i regulujący proces przemian często zakłada forsowanie swoich racji ponad głowami zainteresowanych mas, często przekraczając ustalone wcześniej reguły gry i uznawany mandat społeczny. Kolejnym przykładem tzw. transformacji jako pułapki jest fakt, że zagwarantowanie pełnego demokratyzmu przemian przed ich całkowitym zakończeniem i utrwaleniem (czyli demokratyczną konsolidacją) może spowodować w efekcie zamknięcie tego procesu demokratyzacji poprzez sukces w wyborach formacji populistycznych i nacjonalistycznych, wykorzystujących koszty i niepowodzenia okresu transformacji¹⁶¹.

Demokracja skonsolidowana wg Andrzeja Antoszewskiego rozumiana jest jako proces stabilizowania i utrwalania reżimu demokratycznego. Wyróżnia on konsolidację negatywną, będącą rozwiązywaniem problemów pozostałych po okresie przejścia, która zostaje zakończona w momencie, gdy siły antysystemowe zostaną wykluczone z gry. Z kolei konsolidacja pozytywna oznacza wpojenie demokratycznych reguł i wartości wszystkim uczestnikom systemu politycznego oraz ukształtowanie demokratycznej kultury politycznej¹⁶².

To adaptacja i ustabilizowanie demokratycznych struktur i norm między reżimem politycznym a społeczeństwem w taki sposób, aby sprostać pojawiającym się wyzwaniom i konfliktom w ramach ustalonych wcześniej zasad. Można też mówić o konsolidacji reżimów częściowych, czyli np. systemu partyjnego lub relacji między konstytucyjnymi organami państwa. Konkludując, zdaniem Antoszewskiego za demokrację skonsolidowaną można uznać taką w której przeprowadzane są cykliczne i rywalizacyjne wybory, żadna grupa społeczna nie jest wyłączona z procesu rywalizacji o władzę, możliwa jest realizacja swobód politycznych, istnieje swobodny dostęp do alternatywnej informacji, osiągnięte zostało porozumienie w kwestii rozliczenia się z przeszłością a główną osią rywalizacji politycznej jest spór między lewicową a prawicową wizją rozwoju państwa i społeczeństwa¹⁶³.

Demokracje skonsolidowane w dużej mierze funkcjonują w zbliżonym otoczeniu ekonomicznym, społecznym i kulturowym. Osiągany w nich wysoki poziom rozwoju ekonomicznego jest efektem sprawnie działającej gospodarki wolnoryn-

¹⁶¹ M. Karwat, *O subtelności badań nad państwami autorytarnymi. Refleksja metodologiczna*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom 1, (red.) T. Bodio, Warszawa 2010, s. 56-57.

¹⁶² A. Antoszewski, *Konsolidacja demokracji*, [w:] *Leksykon politologii*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Wrocław 2004, s. 181.

¹⁶³ Ibidem.

kowej, którą cechuje wysoki poziom konkurencyjności na arenie międzynarodowej. Z kolei wzrostowi poziomu życia towarzyszą istotne przekształcenia struktury społecznej w stronę nowoczesnego i dynamicznego społeczeństwa, określanego mianem postindustrialne.

Systemy polityczne państw skonsolidowanej demokracji są systemami dojrzałymi, które wytrzymały próbę czasu i zapewniają funkcjonowanie demokracji przedstawicielskiej. Sprawdziły się też w dłuższym przedziale czasowym, nawet w obliczu zakłóceń w najbliższym otoczeniu. Trwałość norm politycznych i powtarzalność opartych na nich zachowań jest wyrazem wysokiego poziomu instytucjonalizacji. Tym samym działalność polityczna jest prowadzona w ramach powszechnie akceptowanych reguł¹⁶⁴. Alfred Stepan i Juan Linz zauważają, że proces konsolidacji dokonuje się na trzech poziomach: konstytucyjnym, intelektualnym i behawioralnym. Jednak zaraz dodają, że żadna demokracja, nawet skonsolidowana, nie ma gwarancji, że nigdy nie przydarzy się jej kryzys ani nawet, że zawsze będzie stabilna. Poddają jednak w wątpliwość, czy definicję demokracji spełniają państwa powstałe po rozpadzie byłego ZSRR, które ukształtowały demokratyczne instytucje i przeprowadziły wolne wybory, ale na czele których stają nacjonalistyczni przywódcy, będący wcześniej sekretarzami generalnymi partii komunistycznej. W niektórych z tych państw chodzi nie tyle o to czy dojdzie do obalenia demokracji, ile o to, czy ona w ogóle została tam ustanowiona i zmierza do konsolidacji¹⁶⁵.

W badaniach nad konsolidacją demokracji, szczególnie wobec państw byłego bloku wschodniego i ZSRR, pada często pytanie, dlaczego mimo wspólnych warunków wyjściowych osiągnięte efekty są tak bardzo zróżnicowane? Nawet postkomunistyczne państwa uznane za demokracje skonsolidowane nie są wolne od autorytarnych zagrożeń, które często wynikają z nieprecyzyjnych rozwiązań instytucjonalnych lub praktyki politycznej, zmierzającej do centralizacji władzy, zwiększania zakresu kontroli państwa nad mediami czy zbyt niski poziom ochrony wolności i praw obywatelskich. Zdaniem Andrzeja Antoszewskiego w przypadku państw postkomunistycznych dużym zagrożeniem jest automatyczne przyjęcie, że klęska obozu komunistycznego w wyborach otwierających jest jednoznacznie zwycięstwem obozu demokratycznej opozycji. Często jest to obóz/koalicja której wspólnym elementem jest negatywny stosunek do komunizmu, a nie demokratyczna wizja państwa.

Nadmierna koncentracja władzy w jednym ręku, skądinąd skuteczna w okresie konfliktów zbrojnych i separatyzmów, prowadzi do zastąpienia demokratycznych standardów dominacją nacjonalistycznej ideologii. Tym samym następuje dezorganizacja i dezintegracja demokratycznego obozu, co często prowadzi do

¹⁶⁴ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, op. cit., s. 25-27.

¹⁶⁵ J. J. Linz, *Kilka myśli o zwycięstwie i przyszłości demokracji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 372-374.

destabilizacji ekonomicznej i politycznej. To z kolei prowadzi do akceptacji władzy silnej ręki i dezaprobatę wobec struktur kojarzonych z demokracją. Pojawia się niski poziom zaufania do idei demokracji liberalnej i jej części składowych, takich jak pluralizm polityczny i wolność jednostki. Władze odwołują się do etnicznego nacjonalizmu a demokratyzacja ulega spowolnieniu lub zahamowaniu¹⁶⁶.

W badaniach nad procesem konsolidacji demokracji należy zwrócić uwagę, iż środowisku naukowym nie istnieje jeden przyjęty i niepodważalny consensus co do sposobu „mierzenia” demokracji. Istnieje wiele definicji demokracji, a dyskusja nad tym czym ona jest, trwa nadal. Ustalenie jednoznacznej linii granicznej, oddzielającej demokrację skonsolidowaną od demokracji nieskonsolidowanej nie jest obecnie możliwe. Proces przemian systemów niedemokratycznych w demokratyczne jest długotrwały i wieloaspektowy, a kategorie używane do opisu tego procesu wyróżniane są w sposób analityczny, co powoduje, że określenie momentu, w którym jeden etap się kończy w drugi zaczyna, jest problematyczne i ambiwalentne¹⁶⁷. Mimo tych problemów, podejmuje się próby kształtowania indeksów służących do pomiaru poziomu demokratyzacji na świecie.

Najbardziej znany jest przygotowywany każdego roku przez Freedom House wskaźnik poziomu wolności w poszczególnych państwach świata. Od 1972 roku publikowany jest coroczny raport *Freedom in the World* o stanie demokracji i wolności we wszystkich państwach świata. Jest to wskaźnik zmian o charakterze pro- lub antydemokratycznym. Raport jest efektem monitorowania zmian w zakresie respektowania i ochrony przez władze państwowe praw politycznych (swoboda działalności konkurencyjnych partii politycznych, wolne wybory, istnienie opozycji) i wolności obywatelskich (religijnych, etnicznych, ekonomicznych, językowych, wolności osobistych, wolności prasy, przekonań i stowarzyszeń). Każdemu z badanych państw przyznaje się oddzielne noty w kategorii prawa polityczne i swobody obywatelskie w skali od 1 do 7. Państw które uzyskają średni wynik na poziomie od 1 do 2,5 pkt, uznawane są za wolne, od 3 do 5 pkt za częściowo wolne a od 5,5 do 7 pkt za pozbawione wolności¹⁶⁸.

Ponadto w odniesieniu do procesu przemian politycznych na obszarze postkomunistycznym wyróżnia się pięć efektów tych przemian. Pierwsze to demokracje skonsolidowane (w 2016 roku do tej grupy zaliczono Polskę, Czechy, Słowację, Słowenię, Litwę, Łotwę i Estonię). Druga grupa to demokracje połowicznie skonsolidowane (Węgry, Chorwacja, Serbia, Rumunia, Bułgaria, Czarnogóra). Trzecią grupę stanowią reżimy przejściowe (hybrydalne) do których zaliczono Ukrainę, Mołdawię, Bośnię i Hercegowinę, Albanie, Macedonię oraz Gruzję. Czwartą grupą są autorytaryzmy połowicznie skonsolidowane (Armenia, Kosowo, Kirgistan)

¹⁶⁶ A. Antoszewski, *Wyboista droga ku demokracji...*, op. cit., s. 7-12.

¹⁶⁷ B. Szyja, *Demokracja skonsolidowana...* op. cit., s. 177.

¹⁶⁸ *Methodology*, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2015/methodology>, (dostęp 6.07.2016)

oraz autorytaryzmy skonsolidowane (Azerbejdżan, Białoruś, Federacja Rosyjska, Kazachstan, Uzbekistan, Tadżykistan i Turkmenistan)¹⁶⁹. Z uwagi na długi okres stosowania tego indeksu jest on najczęściej cytowany w badaniach naukowych i jest traktowany jako wskaźnik do określania tempa zmian w poszczególnych państwach.

¹⁶⁹ *Nations in Transit 2016*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2016>, (dostęp 6.07.2016).

TRANSFORMACJA USTROJU KONSTYTUCYJNEGO PAŃSTWA

2.1. Konstytucyjne podstawy ustroju państwa

Zgodnie z czterostopniową teorią wyznaczników konsolidacji systemu demokratycznego, prezentowaną przez niemieckich naukowców Wolfganga Merkla i Klausa von Beymego, pierwszym, elementarnym i niezbędnym warunkiem konsolidacji systemu konstytucyjnego jest uchwalenie konstytucji. Jest to podstawa do ukształtowania i właściwego funkcjonowania systemu politycznego. Konstytucja to fundament trwałości i niezmienności podstawowych zasad demokracji, na których ma się opierać budowany system polityczny. Jest wyznacznikiem reguł i zasad wszystkich podmiotów uczestniczących w życiu politycznym i spełnia funkcję najważniejszego dokumentu, który reguluje funkcjonowanie państwa zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny i zagrożeń (wewnętrznych i zewnętrznych).

Jeden z twórców amerykańskiej konstytucji, Alexander Hamilton, uważał, że celem każdej konstytucji jest po pierwsze „pozyskanie do rządzenia ludzi, którzy posiadają wystarczająco dużo mądrości aby rozpoznać dobro wspólne społeczeństwa oraz wystarczająco dużo cnót, aby do tego dobra dążyć. Po drugie, ukształtowanie skutecznych zabezpieczeń, które spowodują, że rządzący pozostaną prawi, kiedy piastować będą publiczne urzędy”. Z kolei James Madison zwracał uwagę na trwałość i niezmienność zasad i reguł zapisanych w konstytucji. Uważał, że konstytucje powinny być uodpornione na zmieniające się koniunktury polityczne a ograniczenie walk frakcyjnych jest wystarczającym usprawiedliwieniem dla odizolowania konstytucji od bieżącego funkcjonowania polityki. Nie zgadzał się z nim Thomas Jefferson, ripostując, że okresowe poprawki do konstytucji są składnikiem koniecznym dla dobrze funkcjonującej demokracji. Jego zdaniem każde pokolenie ma prawo wybrać dla siebie taką formę rządów, jaka w jego opinii będzie najlepiej służyć jego własnej szczęśliwości, a umarli nie mają praw¹. Spór ten do dnia dzi-

¹ C. R. Sunstein, *Konstytucje i demokracje*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998, s. 163.

siejszego jest nierozstrzygnięty i nadal znajduje się w centrum uwagi w dyskusjach o związkach pomiędzy konstytucjonalizmem a demokracją.

Konstytucje jako akty prawne najwyższego rzędu funkcjonują jako ograniczenia, które są nakładane na rządy większości. Mogą być liberalne lub antyliberalne, służą także ochronie odmiennych interesów. Można rozróżnić gwarancje strukturalne i gwarancje praw jednostek. Strukturalne mają za zadanie minimalizację patologii związanych z daną koncepcją demokracji, np. system rozdziału władzy ma służyć ograniczeniu siły frakcji lub zmniejszyć prawdopodobieństwo tego, że przedstawiciele narodu będą dbać bardziej o własne interesy niż interes ogółu obywateli. Z kolei gwarancje praw jednostek mają za zadanie wyodrębnić konkretne obszary spod kontroli większości, np. prawo do wolności czy prawo wyborcze.

Stephen Holmes dowodzi, że kiedy konstytucja wyodrębnia poszczególne obszary ze sfery publicznej, podyktowane jest to zabezpieczeniem prawidłowego funkcjonowania procesów demokratycznych. Jego zdaniem publiczne debatowanie nad pewnymi kwestiami doprowadziłoby do tego, że demokracja przestałaby funkcjonować. Natomiast „usunięcie” wybranych kwestii z polityki sprawi, iż nastąpi przesunięcie środków z problemów nierozwiązywalnych do problemów dających się rozwiązać. Według Holmesa strategia dobrowolnego wykluczenia pewnych wyborów jest strategią wyzwalającą a nie ograniczającą. Decyzje zmierzające do wyodrębnienia i oddzielenia pewnych ustaleń instytucjonalnych z tzw. bieżącej polityki daje przyszłym pokoleniom możliwość zajmowania się innymi ważnymi kwestiami².

We współczesnych systemach politycznych konstytucje spełniają dwie wzajemnie się zązębiające funkcje, takie jak wspomniana już wcześniej ochrona praw jednostki oraz zabezpieczenie od możliwości dokonania zmian, jakie by zostały wprowadzone przez rządzącą większość, gdyby nie było ograniczeń. Ograniczenia te najczęściej wypełniane są na wiele sposobów, np. poprzez określenie pewnych zmian jako niekonstytucyjne, skomplikowane procedury zmiany konstytucji, konieczność uzyskania bezwzględnej większości, kwestie proceduralne i czynienie ich tak wymagających, że tylko nieliczne propozycje są w stanie podołać tym przeszkodom. Czasami pewne kwestie nieodwołalnie przekazuje się do niezależnych instytucji. Gdyby rządząca większość mogła interpretować ustawy ograniczające jej władzę, wówczas pokusa naciągania interpretacji w sposób dla niej korzystny byłaby nie do opanowania. Kiedy nie są jednak możliwe sposoby mechanicznego ograniczenia, najważniejsza pozostaje sądowa kontrola konstytucyjności ustaw, co jest ściśle związane z istnieniem Sądu Najwyższego.

W demokracji parlament uosabia udział społeczeństwa, Sąd Najwyższy ograniczenia konstytucyjne a władza wykonawcza potrzebę działania. Marzeniem prawie każdego rządu jest posiadanie nieskrępowanego i szerokiego wachlarza możliwości działania oraz pozostających w jego dyspozycji środków. Często

² Ibidem, s. 170-171.

mamy wrażenie, jakby każda z pozostałych władz utrudniała działania władzy wykonawczej, szczególnie w warunkach zagrożenia lub niepokoju. Już Tocqueville twierdził, że w czasie wojny rząd monarchiczny lub arystokratyczny jest w stanie lepiej niż demokratyczny dystrybuować ograniczoną liczbę środków. Z kolei Carl Schmitt uważał, że istota państwa ujawnia się w chwilach kryzysu, a nie w jego codziennym funkcjonowaniu. Bezsprzecznym faktem jest, że rządy pragną być na tyle nieograniczone, na ile jest to tylko możliwe. Tym samym zawsze istnieje ryzyko wykorzystania środków dla celów partykularnych, czyli pogwałcenia praw pewnych jednostek w celu realizacji interesów innych jednostek. W celu osiągnięcia wysokiego poziomu dochodu czy sukcesu militarnego, do realizacji którego rząd został powołany, może on uznać, że swobody polityczne i obywatelskie nie powinny stać na przeszkodzie, gdyż działają dla dobra wspólnego, które jest ważniejsze niż prawo kilku³. Ta pokusa szczególnie silnie występuje w niektórych państwach byłego ZSRR (szczególnie na Kaukazie Południowym), które pogrążone są od lat w konfliktach etnicznych i kategoria tzw. dobra wspólnego czy interesu wyższego rzędu często przeważa nad zapisami konstytucyjnymi.

W takich państwach jak Armenia czy Azerbejdżan władza wykonawcza, najczęściej w postaci prezydenta, dąży do uzyskania mandatu upoważniającego go do bezwarunkowego i skutecznego wcielania w życie tego, co uważa za stosowne i co wpisuje się w definicję wartości nadrzędnych dla danego narodu (np. niedopuszczenie za wszelką cenę do utraty zdobyczy terytorialnych uzyskanych w czasie konfliktów zbrojnych). Armenia, dotkliwie doświadczona pogromami na tle religijnym i narodowym ze strony Turcji, uwikłana w konflikt z Azerbejdżanem o Górski Karabach i regularnie wstrząsana wewnętrznymi zaburzeniami w systemie politycznym (rywalizacja klanów, zamachy stanu, masakra w parlamencie w 1999 roku) preferuje model silnego przywódcy.

Tendencja ta przejawia się w politycznej praktyce, w odmiennej od europejskiej hierarchii ludzi władzy, gdzie nieformalnie drugą najważniejszą osobą w kraju po prezydencie jest szef resortu obrony, a nie premier czy przewodniczący parlamentu⁴. Tym bardziej w takich warunkach występuje silna potrzeba solidnego fundamentu w systemie politycznym, którym ma być konstytucja. Testem sprawności demokracji w takim państwie będzie to, czy życie polityczne i jego realia odpowiadają regułom i zasadom zapisanym w konstytucji, czy nieformalnym uregulowaniom i układom klanowym.

Kluczowym dylematem rządzących, który pojawia się podczas prac nad konstytucją, jest kwestia wyboru najlepszego z możliwych rozwiązań odnośnie podzia-

³ J. Elster, *Porządek konstytucyjny i demokracja*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998, s. 180-181.

⁴ T. Bodio, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „*Studia Politologiczne*”, 2001, nr 5, s. 214-215.

łu władzy i wyboru systemu rządów. Dokonany wówczas wybór staje się kluczowy dla dalszego rozwoju systemu politycznego danego kraju i determinuje na wiele lat jego tożsamość polityczną. Nie ma uniwersalnej reguły, która pozwala skutecznie dokonać właściwego wyboru. Biorąc jednak pod uwagę przeprowadzone dotychczas badania naukowe tranzytologów, szczególnie zachodnich, można wnioskować, że bardziej sprzyjającym dla rozwoju demokracji jest system parlamentarny oraz wybory według zasady proporcjonalnej. J. Linz w tym względzie uważa, że większość stabilnych demokracji w dzisiejszym świecie to państwa o parlamentarnej formie rządów, w których władza wykonawcza wyłaniana jest przez większość w ciałach ustawodawczych i jej funkcjonowanie oraz przetrwanie zależy od woli tejże większości. To, że na przestrzeni dziejów demokracje parlamentarne sprawdziły się lepiej, też wg niego nie jest przypadkiem.

Zdaniem Linza dokładna analiza systemu parlamentarnego z systemem prezydenckim prowadzi do ogólnej konkluzji, że system parlamentarny jest raczej bardziej sprzyjający stabilności demokracji niż prezydencki. Szczególnie widoczne jest to w przypadku narodów z głębokimi podziałami politycznymi i rozbudowanym systemem partyjnym. System parlamentarny, zdaniem Linza, stwarza takim państwom większe szanse na ukształtowanie i stabilizację demokracji⁵. Choć dodaje zaraz, że nie twierdzi bynajmniej, że każdy system parlamentarny daje większe szanse na stabilizację demokracji niż każdy system prezydencki. Ostatecznie, przy wszystkich zastrzeżeniach, uważa on, że w przypadku pewnych systemów parlamentarnych istnieje większe prawdopodobieństwo, że uda się rozwiązać skomplikowane problemy związane z prowadzeniem polityki w warunkach wielopartyjności, niż w przypadku większości systemów prezydenckich⁶.

Byłe republiki ZSRR, takie jak Armenia, już od pierwszych dni samodzielnego bytu na arenie międzynarodowej stanęły przed trudną oraz nagłą koniecznością przeprowadzenia radykalnych reform politycznych, społecznych i gospodarczych⁷. Jednak taka praktyka nie zawsze gwarantowała sukces i nie dawała pewności, co do skuteczności i trwałości przyjętych rozwiązań instytucjonalnych. Jak słusznie zauważył P. C. Schmitter, powszechne wśród młodych demokracji pragnienie przeniesienia na swój grunt norm i instytucji panujących w utrwalonych już demokracjach nie daje jakiegokolwiek gwarancji sukcesu, gdyż ich adaptacja i utrwalenie, szczególnie w społecznej mentalności, wymaga nadzwyczajnych i bezustannych wysiłków, których po wielu politykach i państwach trudno się

⁵ J. J. Linz, *Wady systemu prezydenckiego*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 192.

⁶ J. J. Linz, *Zalety systemu parlamentarnego*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 227.

⁷ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 29.

spodziewać⁸. Rozwój stabilnego i sprawnie funkcjonującego systemu politycznego wymaga czasu. Jak można zauważyć na przykładzie ewolucji zachodnich państw i społeczeństw, proces przekształceń ustrojowych jest elementem długotrwałym, naznaczonym pojawiającymi się zaburzeniami i kryzysami. Okazuje się, że łatwiej można dokonać formalnej zmiany prawa, stosunków własności, aniżeli zmienić nabyte w ciągu kilkudziesięciu lat nawyki zachowania i myślenia⁹.

W poradzieckich społeczeństwach po upadku komunistycznej ideologii w sferze moralno-ideowej pojawiła się duchowa pustka, która została wypełniona obcymi wartościami zachodnimi. Jak to przeważnie bywa w epoce rewolucji, wszystkie zmiany miały się dokonać nie tylko w sferze instytucjonalnej państwa, ale także w mentalności społeczeństwa, które zostało ukształtowane przez władzę radziecką i reprezentowało specyficzny system postrzegania elit.

W mentalności poradzieckich społeczeństw dominował prosty obraz władzy, której naród nie tyle poleca wykonywanie jakichkolwiek funkcji, ile wręcza jej swój los. Na tej podstawie umocnił się prosty przekaz: władze o nas dbają, ale także mogą ingerować w nasze życie, bo mają takie prawo. Wolność jednostki, prawa człowieka, państwo prawa, parlamentarna demokracja, pluralizm, społeczeństwo obywatelskie oraz gospodarka oparta na zasadzie konkurencji nie pasowały do poprzedniego systemu i trudno przyjmowały się w potocznej mentalności także armeńskiego społeczeństwa¹⁰.

Próbowano kopiować strukturę i metody funkcjonowania organów państwowych w rozwiniętych państwach europejskich, pomijając jednocześnie fakt, że ich baza prawna i stabilna gospodarka kształtowały się w długim przedziale czasowym. Nieuwzględnianie w tej kwestii kaukaskiej specyfiki często kończyło się przyjęciem aktów prawnych, których nie próbowano realizować. Brakowało realnej gotowości, zdolności i chęci wykorzystania instytucji i mechanizmów prawnych w imię deklarowanych wartości¹¹. W rezultacie ukształtowane na gruncie konstytucyjno-prawnym w Armenii modelowe regulacje nie zawsze dowodziły świadectwa efektywności rozwiązywania problemów polityczno-społecznych.

Dla przebiegu procesu demokratyzacji duże znaczenie odgrywa sposób prowadzenia prac na nową konstytucję oraz podmiot dokonujący tego. John Elster

⁸ P. C. Schmitter, *Demokracja – zagrożenia i problemy*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 13-12.

⁹ A. Wolff-Powęska, *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, Poznań 1998, s. 49-52.

¹⁰ А. Енгоян, *Общность ценностных ориентации и ментальности постсоветских обществ* [w:] *Внешняя политика Республики Армения. Проблемы и вызовы*, Г. А. Петросян (red.), Ереван 2014, s. 55, 58.

¹¹ E. Minasyan, *Armenia na ciernistym szlaku niepodległości* [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 20.

wskazuje, iż współcześnie możemy wyróżnić kilka najczęściej spotykanych sposobów prac i przyjęcia nowej konstytucji.

Pierwszym jest uchwalenie nowej konstytucji przez specjalne zgromadzenie wyłonione w wyborach pośrednich, co jego zdaniem powoduje wrażenie mniej demokratycznego charakteru samego procesu. W tym wypadku mamy do czynienia z występowaniem dość dużego dystansu między autorami konstytucji a społeczeństwem.

Zdecydowanie bardziej demokratyczny i przejrzysty jest drugi sposób, w którym przygotowana przez specjalne zgromadzenie konstytucja jest następnie zatwierdzona w wyniku ogólnonarodowego referendum. Kolejny sposób, najczęściej dotąd stosowany, polega na przygotowaniu konstytucji przez zgromadzenie wyłonione w wyborach bezpośrednich i poddaniu go pod głosowanie w referendum. W tym przypadku zgromadzenia zajmujące się kształtowaniem ustawy zasadniczej jednocześnie pełnią funkcję ciała ustawodawczego. Jest to najczęściej obecnie stosowana procedura, ale nie jest to najbardziej demokratyczny sposób przyjmowania konstytucji.

Elster zwraca uwagę, że ciało ustawodawcze nie powinno odgrywać kluczowej roli w procesie ratyfikacji konstytucji, ponieważ w takim przypadku będzie sędzią we własnej sprawie¹². Dodatkowo wymienia on różne rodzaje interesów, jakie mogą się pojawić podczas procesu kształtowania konstytucji. Najważniejsze to interesy autorów, ich zaplecza politycznego (np. partie polityczne) oraz instytucji, do których należą. Interesy autorów mogą wynikać z osobistych interesów (np. chęć uniknięcia kary za współpracę z poprzednim systemem, niedopuszczenie do reperytywizacji itp.). Zdaniem Elstera są one jednak mało istotne podczas kształtowania konstytucji.

O wiele istotniejsze jawią się interesy zaplecza politycznego. Czynnikiem odgrywającym ważną rolę są perspektywy wyborcze, jakie będą miały partie polityczne w momencie przyjęcia takich czy innych rozwiązań. Np. w Polsce podczas prac nad tzw. „Małą Konstytucją” partia postkomunistyczna optowała za wprowadzeniem zasady reprezentacji proporcjonalnej, gdyż jej zdaniem zdecydowanie zwiększało to jej szansę wyborczą. Z kolei partie mające popularnego kandydata na prezydenta, podczas kształtowania konstytucji, skłonne są do przyznania prezydentowi wielu uprawnień, podczas gdy ich przeciwnicy z pewnością będą chcieli ograniczyć kompetencje głowy państwa i przyznać większe kompetencje władzy ustawodawczej. Ogólnie możemy założyć, że partie polityczne wykazują się skłonnością do sprzyjania rozwiązaniom, które im sprzyjają, a argumentując za tymi rozwiązaniami, posługują się językiem bezstronności.

¹² J. Elster, *Sposoby tworzenia konstytucji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 266.

O wpływie interesu zaplecza politycznego, szczególnie na kwestie systemu wyborczego kształtowanego podczas prac nad konstytucją, pisze A. Lijphart. Uważa on system wyborczy jako najbardziej specyficzny instrument manipulacyjny polityki. Jego zdaniem reguły systemu wyborczego są dość częstym obiektem manipulacji niż inne elementy systemu politycznego, a stopień dysproporcji wyborczej jest silnie zależny od reguł systemu wyborczego. Nie tylko ustalony próg wyborczy stanowi najsilniejsze narzędzie mające wpływ na stopień proporcjonalności, ale także metoda przeliczania głosów na mandaty i wielkość zgromadzenia. Ponadto, wyraźne lub ukryte postanowienia o prawie wyborczym dotyczącym koalicji partii oraz ustalenia konstytucyjne dotyczące sposobu wyłaniania władzy wykonawczej, dają dalsze narzędzia służące partiom wpływowi na dysproporcje wyniku wyborów¹³.

Na kształt konstytucji może też mieć wpływ interes instytucjonalny, gdyż sporo zgromadzeń konstytucyjnych jest jednocześnie ciałami ustawodawczymi, co powoduje oczywisty konflikt interesów. Zgromadzenia te są odpowiedzialne za przygotowanie projektu konstytucji, która będzie m. in. określała ich własne miejsce w systemie politycznym. Tym samym w naturalny sposób ten organ będzie bardziej skłonny przyznać w konstytucji władzy ustawodawczej szersze kompetencje, kosztem władzy sądowniczej i wykonawczej. Zdaniem Elstera najlepiej byłoby aby konstytucje były przygotowane przez specjalne zgromadzenia zwołane tylko w tym celu, a nie przez ciała ustawodawcze, które będzie sędzią we własnej sprawie. Ponadto proces kształtowania konstytucji powinien zawierać zarówno elementy tajności (dyskusje w komisjach) jak i jawności (dyskusje podczas posiedzeń plenarnych). Całkowita tajność prac sprzyja interesom partyjnym a całkowita jawność publicznym popisom i licytowaniu się.

Na obszarze poradzieckim w pierwszym okresie kształtowania podstaw własnego systemu politycznego sprawą najważniejszą było zdefiniowanie pożądanego kształtu reżimu politycznego. Nowe elity musiały rozwiązać ten problem w pierwszej fazie politycznej transformacji. Miało to istotne znaczenie dla przebiegu, tempa i efektów podjętych przekształceń ustrojowych. Odbywało się to w skrajnie niesprzyjających warunkach. Dla politycznych elit, które w większości pochodziły jeszcze z poprzedniej epoki, gwałtowny proces przemian okazał się nie tylko nieoczekiwany, ale pozbawiony siły sterującej, która nadałaby mu logiczną kolejność, podporządkowała sprawdzonym i realnie funkcjonującym zasadom i formom organizacyjnym zrozumiałym dla wszystkich uczestników¹⁴.

¹³ A. Lijphart, *Inżynieria wyborcza: ograniczenia i możliwości*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998, s. 69.

¹⁴ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii*, [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 35-36.

Wśród czołowych tranzytologów od dłuższego czasu trwa spór o to, który z dwóch klasycznych modeli, parlamentaryzm i prezydenccjalizm, jest bardziej korzystny dla nowych demokracji. Zdania są podzielone i brak jednoznacznych opinii, chociaż w większości teoretycznych opracowań oceniających przydatność modeli ustrojowych dla nowych demokracji, można zauważyć większe preferencje dla modelu parlamentarnego.

Juan J. Linz wskazując wady systemu prezydenckiego podkreślał, że ogromna większość stabilnych demokracji w dzisiejszym świecie to systemy parlamentarne, w których władza wykonawcza jest wyłaniana przez większość w ciałach ustawodawczych i jej przetrwanie zależy od woli owej większości. Jego zdaniem demokracje parlamentarne na przestrzeni dziejów lepiej się sprawdziły i bardziej sprzyjają demokracji niż system prezydencki¹⁵. System prezydencki uważa on wręcz za zagrożenie i duże niebezpieczeństwo podczas kształtowania podstaw ustrojowych. Zwraca uwagę na niepowodzenie przenoszenia systemu prezydenckiego na grunt inny niż amerykański z powodu braku adekwatnych do amerykańskich warunków społeczno-gospodarczych. Jego zdaniem model amerykański nie przystaje do społeczeństw, które do niedawna funkcjonowały w systemach autorytarnych. System prezydencki koncentrujący władze wykonawczą w rękach politycznie nieodpowiedzialnego prezydenta, przy braku skutecznych elementów równoważących, doprowadziłby do rządów autorytarnych lub nieefektywnego przywództwa i problemów w relacjach między władzami¹⁶.

Podobnego zdania są dwaj amerykańscy politolodzy, A. Stepan i C. Skach, którzy w opublikowanym w 1994 roku artykule poświęconym analizie wpływu modeli konstytucyjnych na trwałość demokracji dowodzili wyższości parlamentaryzmu nad prezydenccjalizmem i semiprezydenccjalizmem. Powoływali się oni na fakt, że w grupie kilkunastu państw, które uzyskały niepodległość lub weszły na drogę demokracji w latach 1945-1979 (i którym udało się utrwalić demokrację) nie ma przykładów prezydenccjalizmów. Tym samym uznali oni, że dla nowo powstających państw demokratycznych najbardziej odpowiedni jest system rządów parlamentarnych z powodu jego możliwych do przewidzenia teoretycznie i stwierdzonych empirycznie właściwości.

Ich zdaniem system parlamentarny jest bardziej skuteczny w przypadku społeczeństw z głębokimi podziałami i licznymi partiami, gdyż w tym wypadku posiada odpowiednią zdolność do rządzenia w systemie wielopartyjnym. Umożliwia w łagodny sposób korekty polityki a władza wykonawcza ma mniejszą skłonność do wykraczania poza konstytucyjne uprawnienia. Ponadto parlamentaryzm bardziej

¹⁵ J. J. Linz, *Wady systemu prezydenckiego*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 191-193.

¹⁶ J. J. Linz, *Zalety systemu parlamentarnego*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 217-227.

sprzyja poszerzaniu granic swobód, które umożliwiają przeprowadzenie restrukturyzacji gospodarczej, co jest szczególnie istotnym problemem wśród nowych demokracji. Natomiast system prezydencki jest sztywny, nie posiada skutecznych zabezpieczeń przed poważnymi kryzysami, stwarza niebezpieczeństwo rywalizacji między władzą wykonawczą i ustawodawczą i może prowadzić do nadużywania uprawnień przez prezydenta w celu osiągnięcia dużej skuteczności działań politycznych¹⁷.

Tej zarysowanej tendencji nie potwierdza jednak przykład państw poradzieckich. Dzisiejsze realia dowodzą, iż parlamentarna forma rządów nie zdobyła dużego uznania na obszarze poradzieckim. Brak demokratycznej tradycji oraz negatywna spuścizna po ZSRR w sposób zdecydowany wpłynęły na procesy kształtowania politycznych reżimów na obszarze poradzieckim. Większość państw tego regionu charakteryzuje się zróżnicowaną strukturą etniczną i wyznaniową, co spowodowało natychmiastową eksplozję konfliktów etnicznych. To w dużym stopniu uniemożliwiło przyswojenie demokratycznych reguł, a eksplozja konfliktów etnicznych skłoniła elity do poszukiwania takich rozwiązań ustrojowych, które umożliwiałyby szybką stabilizację polityczną. To stało się przyczyną wyboru „bezpiecznej” i gwarantującej względną stabilność silnej prezydentury, często posiadającej cechy tzw. miękkiego autorytaryzmu¹⁸. Tym samym w większości państw poradzieckich ustanowiono reżimy polityczne oparte na dominacji pochodzącego z wyborów powszechnych prezydenta. To prowadziło do wyboru i poparcia idei silnej prezydentury (w postaci semiprezydencjalizmu lub systemu prezydenckiego), która stała się wręcz symbolem rozpoznawczym obszaru poradzieckiego¹⁹. Podejmowane w międzyczasie próby zaadoptowania reżimu parlamentarnego przez niektóre państwa były efektem ubocznym politycznych konfliktów i nie świadczyły o dojrzałości systemów politycznych i gotowości elit do funkcjonowania w nowych realiach²⁰.

Wyjątkiem są jedynie republiki bałtyckie, Estonia, Łotwa i Litwa, które szybko przyjęły parlamentarną formę rządów. Ich reżimy polityczne okazały się na tyle trwałe, iż są dziś zaliczane do demokracji nieskonsolidowanych. W żadnym z nich

¹⁷ A. Stepan, C. Skach, *Modele konstytucyjne a umacnianie demokracji (Parlamentaryzm – system prezydencki)*, „Państwo i Prawo”, 1994, nr 4, s. 28-42.

¹⁸ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 27-28.

¹⁹ W. Zajączkowski, *Elity polityczne WNP*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2013, rok 11, zeszyt 3, s. 70-71.

²⁰ Pod tym względem należy wymienić przykład Mołdawii, która w 2000 stała się republiką parlamentarną w wyniku konfliktu między prezydentem i parlamentem. Również przykład Gruzji, która w wyniku nowelizacji konstytucji w 2013 roku stała się republiką parlamentarną, nie jest wyrazem szczególnego upodobania gruzińskich elit do tej formy rządów, a w zasadzie efektem ubocznym wcześniejszych zabiegów zmierzających do zachowania władzy przez dotychczasową grupę rządzącą. Podobne działania zostały podjęte przez władze Armenii, które w wyniku nowelizacji konstytucji w roku 2015 podjęły decyzję o zmianie systemu rządów na parlamentarne.

nie doszło do gruntownej i rewolucyjnej nowelizacji przyjętych na początku lat dziewięćdziesiątych konstytucji i naruszenia obowiązujących zasad współistnienia egzekutywy i legislatywy (nawet w obliczu poważnych problemów wewnętrznych, np. procedura impeachmentu na Litwie wobec prezydenta Rolandas Paksasa, zakończona jego usunięciem go z urzędu w 2004 roku). Tylko w tych państwach na obszarze poradzieckim mamy doczynienia z realnie funkcjonującą parlamentarną formą sprawowania rządów²¹.

Ukształtowane w pozostałych państwach poradzieckich w ten sposób systemy polityczne charakteryzują się wyraźną dominacją instytucji prezydenta. Doprowadziło to do koncentracji władzy w rękach głowy państwa i prawnego usankcjonowania autorytarnych rządów, legitymizowanych często referendumi zmieniającymi konstytucje i reguły uzyskiwania oraz sprawowania władzy zgodnie z zapotrzebowaniem osoby aktualnie pełniącej najwyższe stanowisko w państwie²². Główną cechą systemów politycznych państw Kaukazu Południowego, co jest szczególnie widoczne obecnie w Armenii i Azerbejdżanie, jest świadomy wybór i kształtowanie nieformalnego układu zależności personalnych, których głównym centrum jest prezydent. Następuje to kosztem odrzucenia sprawdzonych i wypróbowanych metod budowy instytucjonalnych struktur państwa. Specyficzny model „kaukaskiego prezydenccjalizmu” doprowadził do wypaczenia modelu demokracji obecnej w życiu politycznym. W efekcie demokratyczne z nazwy systemy polityczne państw regionu w rzeczywistości są reżimami politycznymi o zdecydowanie autorytarnym charakterze, nastawionymi na maksymalne zawłaszczanie władzy i państwowych instytucji²³.

Cechą charakterystyczną w procesie przekształceń ustrojowych w państwach byłego ZSRR jest fakt, iż nie znalazł tutaj zastosowania amerykański model systemu prezydenckiego, ale w części z nich znaczne zainteresowanie wzbudził wzorzec mieszany (semiprezydenccjalizm, półprezydenccjalizm), którego znakiem rozpoznawczym jest silna pozycja prezydenta oraz elementy wzajemnej zależności władzy ustawodawczej i wykonawczej. Głowa państwa pochodzi z wyborów powszechnych i jest wyposażona w kompetencje dające istotny wpływ na działanie rządu i parlamentu.

Kwestią sporną jest kwestia definiowania semiprezydenccjalizmu i ustalenie, kiedy i w jakich okolicznościach się pojawił. Andrzej Antoszewski wskazuje, że jest to przykład systemu mieszanego, w którym koegzystują elementy modelowego parlamentaryzmu i prezydenccjalizmu. Podkreśla również, że jest to system niepełnej unifikacji legislatywy i egzekutywy. Do jego cech charakterystycznych

²¹ J. Zieliński, *Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Warszawa 2000, s. 116-117.

²² K. Fedorowicz, *Uwarunkowania wewnętrzne państw Azji Centralnej*, [w:] *Nowa Wielka Gra w regionie Azji Centralnej*, T. Stępniewski (red.), Lublin-Warszawa 2012, s. 44-46.

²³ K. Fedorowicz, *Konflikty na Kaukazie Południowym jako czynniki destabilizujące rzeczywistość społeczno-polityczną*, „*Studia Europejskie*”, 2015, nr 4 (76), s. 178.

zalicza dualizm władzy wykonawczej, która jest podzielona pomiędzy prezydenta i rząd oraz sposób powoływania głowy państwa – wybory powszechne lub przez kolegium elektorów. Ponadto prezydent dysponuje kompetencjami umożliwiającymi podejmowanie decyzji w zakresie polityki wewnętrznej i zagranicznej, nie odpowiada za swe działania przed parlamentem (ale ponosi odpowiedzialność konstytucyjną i może być usunięty ze stanowiska) i ma możliwość przedterminowego rozwiązania parlamentu (co jest połączone z uzależnieniem funkcjonowania rządu od zaufania parlamentu). Te cechy zdaniem Andrzeja Antoszewskiego najbardziej oddają charakter dwóch współczesnych reżimów semiprezydencyjnych, tj. V Republikę Francuską oraz Finlandię (do tej grupy zaliczyć też można Portugalię we wczesnej fazie demokratyzacji). Ich cechą wspólną jest ewolucja w kierunku wyboru prezydenta bezpośrednio przez naród oraz fakt, iż ich funkcjonowanie rozpoczynało się w otoczeniu nieustabilizowanych systemów partyjnych co miało być odpowiedzią na wynikające z tego niebezpieczeństwa (słabość partii politycznych, niestabilność systemu)²⁴.

Matthew Shugart i John Carey źródeł semiprezydencjalizmu szukają podczas drugiej fali demokratyzacji w Europie, która doprowadziła do powstania typów ustroju innego niż parlamentaryzm czy prezydenccjalizm. Powstały one po demokratyzacji Wielkiej Brytanii, a jedną z kluczowych cech tego systemu uznano odpowiedzialność rządu przed parlamentem. Jednak z braku monarchy, głowa państwa jest wybierana w powszechnym głosowaniu, czego efektem jest funkcjonowanie drugiego organu władzy przedstawicielskiej. Połączenie wybieranego w wyborach powszechnych prezydenta z zależnością rządu od parlamentu zwiększyło liczbę możliwych wariantów ustrojowych. Część z nich stanowi typ premierowsko-prezydencki, który z biegiem czasu został nazwany półprezydenckim²⁵. Gwarantuje on zwierzchnictwo parlamentu nad rządem, a jednocześnie zapewnia prezydentowi określone uprawnienia. W dużej części przypadków zwierzchnictwo parlamentu nad rządem zostało „rozmyte”, gdyż oba organy władzy otrzymały istotne prawa w kwestii tworzenia gabinetu. Ich zdaniem początek tego procesu można umiejscowić w momencie uniezależnienia się Finlandii od Rosji w 1905 roku oraz w momencie uzyskaniu niepodległości przez inne, zależne dotąd państwa zachodnioeuropejskie.

Zdaniem Bożeny Dziemidok-Olszewskiej powstanie systemu półprezydenckiego było wynikiem wprowadzenia do systemu parlamentarnego elementów prezydenccjalizmu w celu racjonalizacji lub reformowania tego systemu. Przyjmuje ona, że system półprezydencki jest odmianą systemu parlamentarnego, w którym wzmocniona została pozycja prezydenta. Sam termin „system półprezydencki”

²⁴ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 324-326.

²⁵ M. Shugart, J. Carey, *Prezydenci i zgromadzenia przedstawicielskie w prezydenckich systemach sprawowania władzy*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998, s. 85-86.

został użyty po raz pierwszy przez M. Duvergera w publikacji o francuskich instytucjach politycznych²⁶. W systemie półprezydenckim wzmocniona została pozycja prezydenta przez przyjęcie zasady wyboru go w wyborach powszechnych. System ten charakteryzuje się dwoma centrami władzy politycznej, parlamentu i prezydenta, pochodzących z wyborów powszechnych i posiadających równorzędną pozycję ustrojową. Prezydent stanowi przeciwwagę dla parlamentu a rząd zajmuje miejsce między parlamentem a prezydentem. Parlament i prezydent posiadają własny, konstytucyjnie określony zakres kompetencji i mogą powoływać się na demokratyczną legitymizację.

Duverger zwracał uwagę na fakt, iż w państwach charakteryzujących się systemem półprezydenckim (Finlandia od 1919 roku, Portugalia od 1976 roku, Francja od 1962 roku) występują spore rozbieżności między regułami konstytucyjnymi a praktyką polityczną. Jako wzorcowy przykład podawał system półprezydencki V Republiki, który był odpowiedzią na niesprawne i niestabilne rządy oraz próbą poszukiwania nowego i lepszego systemu parlamentarnego poprzez wzmocnienie pozycji egzekutywy. Prezydent stał się arbitrem tego systemu²⁷. Jednak z powodu nieprecyzyjności zapisów w konstytucji, daje ona prezydentowi podstawę zarówno do sprawowania roli arbitra między władzami w sytuacjach konfliktowych, ale także do pełnienia roli rzeczywistego szefa władzy wykonawczej.

Realizacja określonego wariantu związana jest z posiadaniem lub jej brakiem przez prezydenta parlamentarnej większości. Wyniki wyborów do parlamentu stają się więc wskaźnikiem legitymizacji dla prezydenta, wpływającym na rzeczywisty zakres jego władzy i sposób realizowania konstytucyjnych kompetencji. W sytuacji posiadania przez prezydenta większości parlamentarnej ma miejsce hegemonia i dominacja głowy państwa, która staje się faktycznym szefem egzekutywy. Następuje wówczas zatarcie różnicy między uprawnieniami rządu i prezydenta, a konstytucyjnie ukształtowana odpowiedzialność rządu przed parlamentem zostaje zastąpiona odpowiedzialnością rządu przed prezydentem.

Z kolei w okresie tzw. „cohabitation” (koegzystencji), kiedy prezydent nie posiada większości w parlamencie, zostają „wydobyte” parlamentarne cechy ustroju i konstytucji. Wówczas to pozycja prezydenta ulega ograniczeniu do konstytucyjnych uprawnień, natomiast wzmacnia się pozycja premiera i rządu, w ręce którego przechodzi realna władza. Rząd ponosi odpowiedzialność przed parlamentem, a prezydent na możliwość ingerowania jedynie w przypadkach ściśle określonych w konstytucji²⁸. Ta cecha francuskiego systemu politycznego powoduje, że w warunkach rekompozycji

²⁶ B. Dziemidok-Olszewska, *Instytucja prezydenta w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2003, s. 112.

²⁷ E. Gdulewicz, *Model francuski (V Republika)*, [w:] *Konstytucyjne systemy rządów*, M. Domagała (red.), Warszawa 1997, s. 101.

²⁸ B. Dziemidok-Olszewska, *Instytucja prezydenta...*, op. cit., s. 115-116.

układu w parlamencie na niekorzyść prezydenta, reżim półprezydencki ewoluuje od „monarchii republikańskiej” do parlamentaryzmu gabinetowego²⁹.

Pozycja francuskiego prezydenta w praktyce politycznej jest nie tylko rezultatem jego konstytucyjno-ustrojowego statusu, ale także składników pozakonstytucyjnych. O jego rzeczywistej roli decyduje układ sił politycznych i kontekst sytuacyjny, którym jest dwublokowy system partyjny. Do tych składników zaliczyć należy także tradycje polityczną, przyzwolenie społeczne i polityczne, styl sprawowania władzy oraz osobowość polityczną sprawującego urząd prezydenta. Z tych powodów system ten znalazł swoich gorących zwolenników w Armenii, gdzie kontekst kulturowy i sytuacyjny pozwalał prezydentowi na nieomal nieograniczone uprawnienia. Sytuacja taka miała miejsce szczególnie w latach 1995-1997, kiedy to w wyniku posiadania większości w parlamencie, prezydent Lewon Ter-Petrosjan funkcjonował w zasadzie w systemie superprezydenckim³⁰.

Część autorów (A. Przeworski, M. Alvarez) podkreśla niewystarczającą precyzję terminu „półprezydencki” w odniesieniu do sytuacji francuskiej koabitacji. System ten został nazwany przez nich premierowsko-prezydenckim ze względu na dualizm przywództwa i konkurencyjność funkcji rządzenia wykonywanych przez prezydenta i rząd. Określenie rządu prezydencko-parlamentarne zaczęto używać w odniesieniu do systemów, w których prezydent i parlament (a nie rząd i premier) stanowią dwa konkurujące ośrodki władzy i w gdzie prezydent ma znaczną swobodę wyznaczania ministrów. Tym samym wyznacznikiem podziału na system premierowsko-prezydencki i prezydencko-parlamentarny jest ponoszenie odpowiedzialności przez rząd przed parlamentem lub przed prezydentem i w konsekwencji, zależność rządu od jednego z tych organów³¹.

Jak już wcześniej zaznaczono, większość państw poradzieckich w pierwszej fazie procesu transformacji zdecydowanie preferowały system półprezydencki. Andrzej Antoszewski uważa, że tej grupie państw prezydenccjalizm według wzorca amerykańskiego nie występuje, natomiast przeważają reżimy hybrydalne³² (czyli takie, które zakładają odstępstwa od klasycznych reguł) lub takie, które zawierają rozwiązania zbliżone do wzorca semiprezydenccjalizmu.

²⁹ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, op. cit., s. 325.

³⁰ A. Маркаров, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16), s. 117.

³¹ B. Dziemidok-Olszewska, *Instytucja prezydenta...*, op. cit., s. 112-113.

³² Nie są one ani skonsolidowanymi demokracjami, ani skonsolidowanymi autokracjami. Łączy je to, że uzyskały państwowość w wyniku rozpadu komunistycznej federacji, a ich tradycje państwowości były bądź nikłe, bądź osadzone w odległej przeszłości. W momencie utworzenia nie były dostatecznie zintegrowane terytorialnie i nie były zdolne do do skutecznej kontroli całego terytorium mieszczącego się w ich formalnie wytyczonych granicach (Mołdawia, Gruzja, Ukraina, Bośnia i Hercegowina). Szerzej patrz: A. Antoszewski, *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie pokomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 2014, nr 16, s. 18-20.

Analizując system półprezydencki w państwach poradzieckich należy zwrócić uwagę na próbę określenia nowego modelu systemu politycznego na tym obszarze przez warszawskich politologów (T. Bodio, P. Załęski). Na przykładzie systemu politycznego Gruzji w pierwszej połowie lat 90. podejmują oni próbę zdefiniowania formy państwa gruzińskiego jako republiki prezydenckiej wschodniej (faktycznej)³³. Jest to szczególnie rodzaj systemu politycznego, ukształtowany na obszarze poradzieckim, gdzie wśród organów władzy pozycja prezydenta jest dominująca. System ten jest kompilacją systemu amerykańskiego i rosyjskiego. W Gruzji do 2004 roku nie było stanowiska premiera, ale w odróżnieniu od USA funkcjonował rząd. Wówczas to dokonano nowelizacji konstytucji, która upodobniła Gruzję do republiki prezydencko-parlamentarnej³⁴.

Powodzenie systemu półprezydenckiego na obszarze poradzieckim, a szczególnie na Kaukazie Południowym ma swoje głębokie uzasadnienie. Dezintegracja przestrzeni poradzieckiej oraz uwarunkowania polityczno-społeczne przyczyniły się w dużej mierze do ukształtowania jednoosobowego organu państwa (najczęściej w formule prezydenta) reprezentującego swoje państwo i naród. Ta wyraźna personifikacja władzy wynikała po pierwsze z ciągłości elit politycznych ZSRR³⁵, a po drugie z doświadczeń państwa radzieckiego, w którym na czele każdej republiki stał sekretarz partii komunistycznej. Część z nich po rozpadzie ZSRR zamieniła funkcje sekretarza na urząd prezydenta³⁶. Cechą charakterystyczną państw Kaukazu Południowego była i jest mała stabilność ich systemów politycznych, która wynika z głębokiej polaryzacji elit, ale przede wszystkim z konfliktów zbrojnych. W przypadku Armenii kwestią fundamentalną jest konflikt zbrojny wokół przynależności Górskiego Karabachu³⁷. Proces demokratyzacji i kształtowania własnej państwowości w Armenii był mocno związany z powstaniem nowej nacjonalistycznej elity, której działalność koncentrowała się przede wszystkim wokół problemu Górskiego Karabachu³⁸. Ta kwestia stała się głównym źródłem legitymizacji nowych elit, a kształtowanie się nowego państwa i budowa jego instytucji

³³ T. Bodio, P. Załęski, *Systemy polityczne państw WNP*, [w:] *Społeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, K. Wojtaszczyk, W. Jakubowski (red.), Warszawa 2003, s. 397-399.

³⁴ W. Baluk, G. Tarchan-Mourawi, *Gruzja*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007, s. 167-168.

³⁵ W. Zajączkowski, *Elity polityczne...*, op. cit., s. 82-83.

³⁶ Przykładem jest Nursułtan Nazarbajew, w latach 1989-1991 I sekretarz KC Komunistycznej Partii Kazachstanu, od 1991 roku prezydent Kazachstanu. W taki sam sposób urząd prezydenta zdobył Saparmurat Nijazow, były prezydent Turkmenistanu oraz były prezydent Uzbekistanu, Islam Karimow.

³⁷ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów...*, op. cit., s. 59.

³⁸ O wpływie kwestii Górskiego Karabachu na proces kształtowania się narodowo-nacjonalistycznej elity w Armenii w latach 1988-1990 pisze znakomity armeński historyk, Lewon Abrahamian. Patrz: L. Abrahamian, *Armenian Identity in a Changing World*, Costa Mesa California 2006, s. 218-224.

dokonywała się równocześnie z mobilizacją sił zbrojnych do walki o sporne terytoria. Tym samym czynnik wojskowy i struktury siłowe stały się jednym z najważniejszych fundamentów armeńskiej państwowości³⁹.

W warunkach rozpoczynającego się konfliktu zbrojnego w sposób naturalny pojawiło się zapotrzebowanie na efektywną władzę wykonawczą w postaci prezydenta z dużymi uprawnieniami. Potrzebny był stabilny i jednoosobowy urząd głowy państwa, który będzie nie tylko reprezentantem, arbitrem i mediatorem w systemie politycznym, ale przede wszystkim silnym przywódcą gwarantującym suwerenność i bezpieczeństwo państwa i narodu⁴⁰. Ukształtowanie silnej władzy wykonawczej wynikało też z przekonania, że silny prezydent lepiej sobie poradzi w trudnym okresie związanym z transformacją polityczno-ekonomiczną. Uznano, że wszelkie zaburzenia i konflikty, jak najbardziej naturalne dla okresu przemian, będą zdecydowanie lepiej rozwiązywane przez jednoosobową głowę państwa, której przyznano pośrednio rolę „porządkowego” i gwaranta stabilności systemu politycznego. Ponadto znaczącym czynnikiem była możliwość kreowania rzeczywistości politycznej i modelu systemu politycznego przez charyzmatycznych przywódców, którzy w początkowym okresie nie byli skrepowani formalnymi uregulowaniami i posiadali ogromne poparcie społeczne i nieograniczony kredyt zaufania, pozwalający im na podejmowanie najbardziej kontrowersyjnych działań związanych z procesem transformacji ustrojowej.

Zdaniem Andrzeja Antoszewskiego w większości państw poradzieckich szybko zdecydowano się na przeprowadzenie powszechnych wyborów prezydenckich, które skutkowały ukształtowaniem silnego ośrodka władzy państwowej, dysponującego zdecydowaną przewagą legitymizacyjną nad parlamentem, pochodzącym najczęściej jeszcze z czasów ZSRR. Ponadto w procesie kształtowania tych ośrodków nie brały decydującego udziału partie polityczne, które tak jak w Armenii kształtowały się w większości w parlamencie. Głównym problemem wybranych w wyborach powszechnych prezydentów był pogłębiający się stopniowo konflikt z niechętną im większością parlamentarną, która przede wszystkim zdolna była jedynie do blokowania prezydenckich inicjatyw, zwłaszcza w kwestii uprawnień głowy państwa w kształtowanych ustawach zasadniczych. Ta sprzeczność interesów i ogólna słabość parlamentów w pierwszej połowie lat 90. XX wieku stała się jednym z podstawowych argumentów na rzecz ukształtowania silnej prezydentury. Zwraca on uwagę, że dominacja i niespójność polityczna parlamentów w pierwszej fazie przemian na obszarze poradzieckim czynił z prezydenckiej formy rzą-

³⁹ S. Kardaś, *Rola elit politycznych w konfliktach na obszarze WNP (na przykładzie armeńsko-azerbejdżańskiego sporu o Górski Karabach)*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom II, T. Bodio, W. Jakubowski (red.), Warszawa 2010, s. 419.

⁴⁰ T. Bodio, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „*Studia Politologiczne*”, 2001, nr 5 s. 2017.

dów wymóg praktyczny, jako niezbędne tymczasowe ogniwo pośrednie między radzieckim totalitaryzmem a demokracją⁴¹.

W procesie funkcjonowania instytucji egzekutywy w badanym przedziale czasowym, poza analizą rozwiązań ustrojowych w tym zakresie, istotne znaczenie ma praktyka ich działania, wzajemne relacje oraz okoliczności wewnętrzne i zewnętrzne (zwłaszcza konflikt w Górskim Karabachu), w jakich funkcjonowała Armenia. Ma to zasadnicze znaczenie w procesie konsolidacji demokracji, gdyż tym procesie ważną rolę odgrywają nie tylko rozwiązania prawno-ustrojowe, ale przede wszystkim rzeczywiste działania władz⁴².

Istotną kwestią z perspektywy demokracji jest odpowiednie funkcjonowanie i stabilność rządu, który stanowi drugi, obok głowy państwa, organ egzekutywy. W badaniach naukowych systemów politycznych zwraca się uwagę nie tylko na pozycję ustrojową parlamentu i egzekutywy, ale także na wzajemne relacje między tymi organami oraz ich stabilność. Rząd i stojący na jego czele premier, w dużej mierze stanowią kolegialne centrum decyzyjne i stanowią czasowo ograniczony układ sił politycznych, jaki się ukształtował w wyniku wyborów parlamentarnych. Ich funkcjonowanie jest wypadkową (lub kompromisem) politycznych celów i dążeń partii określanych jako koalicyjne. Zawarte koalicje⁴³ często są mniejszym lub większym kompromisem lub odstępstwem poszczególnych partii od swego programu działania i charakteryzują się sporym potencjałem konfliktogennym. Tym samym rząd, jako jeden z dwóch organów egzekutywy, jest w największym stopniu (w stosunku do prezydenta lub głowy państwa) „narażony” na polityczne spory, konflikty i brak stabilności, tym samym wydatnie wpływając na proces konsolidacji systemu politycznego.

Charakterystyczną cechą rządu jest to, iż działa on w warunkach kolegialnych i za swoją działalność ponosi odpowiedzialność zbiorową przed parlamentem (co nie wyklucza także możliwości odpowiedzialności indywidualnej poszczególnych

⁴¹ A. Antoszewski, *Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji politycznej w państwach poradzieckich*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom I, T. Bodio (red.), Warszawa 2010, s. 101-102.

⁴² V. Sahakyan, A. Atanesyan, *Demokratization in Armenia: Some Trends of Political Culture and Behavior*, "Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization", 2006, nr 3, s. 351-353.

⁴³ W dotychczasowych próbach definiowania koalicji charakterystyczne jest podejście, w którym koalicja określana jest jako porozumienie dwóch lub więcej aktorów, którzy zdecydowali się kooperować ze sobą w celu maksymalizacji własnych zysków. Z kolei w teorii gier zakłada się, że koalicja jest grupą celową, której zadaniem jest stworzenie najsilniejszego ugrupowania graczy w celu zdobycia całej użyteczności i dokonania jej podziału między członków koalicji zwycięskiej. Najczęściej jednak o koalicji mówimy z związku z formowaniem i utrzymaniem rządu i wówczas mamy do czynienia z koalicją gabinetową. Szerzej na temat pojęcia koalicji i ich rodzajów patrz: W. Sokół, *Partie polityczne na arenie wyborczej i gabinetowej*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Lublin 2003, s. 182-183.

członków rządu). Podejmuje decyzje o zasadniczym znaczeniu dla kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej. Na jego czele stoi premier, o powołaniu którego najczęściej przesądza wynik wyborów lub rozmowy koalicyjne. Często, choć nie zawsze, premierem zostaje lider partii, która uzyskała największe poparcie w wyborach parlamentarnych. Jego władza związana jest z licznymi ograniczeniami, wynikającymi z faktu, iż konstytucyjnie władze wykonawczą sprawuje cały rząd (a nie tylko premier) odpowiedzialny przed parlamentem. Ponadto jego obowiązkiem jest dbałość o zapewnienie poparcia parlamentu poprzez odpowiednią reprezentację partii politycznych w składzie rządu. Jego możliwości kreacyjne znacznie wzrastają w przypadku rządu jednopartyjnego, w sytuacji koalicji kilku partii jego działania są automatycznie ograniczone⁴⁴.

Dokonując analizy funkcjonowania rządu w systemie politycznym należy zaakcentować istotne znaczenie uwarunkowań konstytucyjnych, które to wyznaczają ramy jego funkcjonowania i możliwości kreowania sytuacji. Sposób wyboru premiera oraz poziom jego zależności od parlamentu dość wyraźnie wpływa na pozycję rządu w systemie konstytucyjnych organów państwa. W przypadku klasycznego modelu parlamentarno-gabinetowego mamy do czynienia z oczywistym uzależnieniem składu i programu działania rządu oraz jego trwałości od istniejącego układu sił politycznych w parlamencie oraz odpowiedzialnością polityczną rządu i poszczególnych ministrów przed parlamentem⁴⁵. Natomiast w przypadku państw określanych jako nieskonsolidowane demokracje, reżimy hybrydowe lub nieskonsolidowane autorytaryzmy, reguły te ulegają zaburzeniu. Jest to cecha charakterystyczna większości państw byłego ZSRR, gdzie w osobie silnej głowy państwa postrzegano spersonifikowanego gwaranta udanych przemian społeczno-politycznych. Tym samym mieliśmy do czynienia z praktyką przyznawania prezydentom szerokich uprawnień formalnych (a zarazem nieformalnych) co miało stanowić gwarancję bezpieczeństwa i kontroli nad dynamicznym procesem przeobrażeń⁴⁶. W niektórych przypadkach, jak w Armenii, silny prezydent jawił się wręcz jako konieczność podczas pierwszych lat niepodległości zaburzonych konfliktami zbrojnymi. Potencjalna słabość głowy państwa postrzegana była jako słabość całego państwa i zagrożenie jego bezpieczeństwa fizycznego. To powodowało formalne, jak i również nieformalne deprecjonowanie roli i pozycji premiera i rządu w systemie politycznym.

We współczesnych państwach, bez względu na konstytucyjnie przyjętą formę rządów, parlament jest kluczowym ogniwem systemu politycznego, którego nie można pominąć w analizie procesu decyzyjnego. Wyjątkowy i specyficzny charakter

⁴⁴ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, op. cit., s. 283-285.

⁴⁵ S. Bożyk, *Parlament a egzekutywa w systemie ustrojowym dominium*, [w:] *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Stembrowicza*, S. Bożyk (red.), Białystok 2009, s. 230.

⁴⁶ J. Zaleśny, *Postkomunistyczna demokratyzacja – poszukiwanie formy rządów*, [w:] *Megatrendy we współczesnym świecie*, (red. M. Lipiec-Zajchowska), Warszawa 2006, s. 112-113.

parlamentu związany jest przede wszystkim z jego przedstawicielskim charakterem i wynika z jego bezpośredniego umocowania w woli politycznej narodu, czyli pierwotnego źródła władzy politycznej. Biorąc pod uwagę historię parlamentu w państwach demokratycznych można dostrzec, że jego wyjątkowa pozycja jako najważniejszego organu władzy wynika po pierwsze z uznania, że stanowi on emanację woli samego suwerena, a z drugiej strony, iż w jego dyspozycji jest prawo uchwalania ustawy stanowiącej (według koncepcji J. J. Rouseau) wyraz woli ogółu (co można określić jako prawo normatywnego kształtowania w sposób powszechnie obowiązujący zachowań osób fizycznych, prawnych i innych jednostek organizacyjnych).

Przyznanie parlamentowi prerogatyw organu ustawodawczego oraz jego przedstawicielski charakter sprawiło, że znajduje się on na wyjątkowo eksponowanej pozycji ustrojowej. Wyrażając wolę powszechną stanowi prawo, które egzekutywa wykonuje. Natomiast na podstawie tego prawa organy sądownicze sądzą. To powoduje, że legislatura siłą rzeczy w systemie politycznym państwa na znaczenie szczególne, zdecydowanie niepodobne do innych władz. W niektórych europejskich systemach parlamentarnych (Wielka Brytania, Francja – III Republika) doprowadziło to do efektu pojawienia się teorii suwerenności parlamentu i uznania jego bezkonkurencyjnej pozycji ustrojowej⁴⁷.

Współczesne parlamenty przede wszystkim symbolizują realne przeciwieństwo absolutnej władzy jednostki lub jednej partii. W państwach autorytarnych tworzą fasadę zakrywającą niedemokratyczny ich charakter. Mimo tego ich znaczenie w systemie politycznym nadal jest duże. Do tego stopnia, że w literaturze przedmiotu powszechnie uważa się, że przeprowadzenie rywalizacyjnych, wolnych i cyklicznych wyborów parlamentarnych jest linią graniczną oddzielającą systemy niedemokratyczne od demokratycznych.

Prekursorem tej teorii jest Joseph Schumpeter, który w swojej pracy *Kapitalizm, socjalizm, demokracja* opublikowanej w 1942 roku przyjmuje powszechnie, że cykliczne i rywalizacyjne wybory są jedynym i podstawowym kryterium dającym możliwość odróżnienia demokracji od autorytaryzmu⁴⁸. Podobnego zdania jest także Samuel P. Huntington, który uważał, że wybory otwarte, równe i wolne są istotą demokracji i jej warunkiem koniecznym. Natomiast nadanie parlamentowi cech samodzielnego podmiotu (lub przywrócenie tych cech) uważane jest za decydującą fazę procesu przejścia do demokracji.

Często data pierwszych wolnych i rywalizacyjnych wyborów do parlamentu stanowi cezurę nowego etapu rozwoju politycznego danego państwa⁴⁹. Tym sa-

⁴⁷ J. Szymanek, *Zmiana pozycji ustrojowej parlamentu w państwach demokratycznych*, [w:] *Parlamentaryzm w świecie współczesnym. Między ideą a rzeczywistością*, T. Mołdawa, J. Zaleśny (red.), Warszawa 2011, s. 14-15.

⁴⁸ J. Schumpeter, *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, Warszawa 2009, s. 338-340.

⁴⁹ S. P. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 2009, s. 19-21.

mym parlament w wielu analizach dotyczących demokratyzacji stał się powszechnym indykatorem stopnia demokratyczności danego systemu politycznego. Nie dotyczy to tylko ogólnej jego pozycji, ale trzech podstawowych elementów: stopnia konkurencyjności i demokratyzmu prawa wyborczego (musi być możliwość realnej alternacji władzy), zdolności decyzyjnej parlamentu i stopnia instytucjonalizacji oraz ochrony praw opozycji parlamentarnej. Dopiero analiza każdego z tych elementów da podstawę do określenia, czy jest on demokratyczny, czy odbiega jednak od tego, co jest uważane za zgodne z demokratycznymi standardami.

Wyjątkowa pozycja parlamentu wynika także z funkcji, jakie pełni w systemie politycznym. Podstawową jego funkcją jest ustawodawstwo, czyli prawo podejmowania decyzji o określonej mocy prawnej (najczęściej w formie ustawy, które oprócz konstytucji, są najwyższe w hierarchii aktów prawnych). Do niezbywalnych jego uprawnień należy prawo uchwalania budżetu i ustanawiania podatków, co daje możliwość kształtowania polityki wewnętrznej państwa. Uchwalanie aktów prawnych o mocy ustawy może być wyłączną domeną parlamentu lub uprawnieniem dzielonym z władzą wykonawczą (np. prezydentem).

Drugą podstawową funkcją parlamentu jest funkcja kreacyjna, która polega na powoływaniu i odwoływaniu określonych konstytucyjnych organów państwa (lub obsady ich personalnej). Dotyczy to głównie organów władzy wykonawczej. W ramach klasycznego systemu parlamentarnego powołanie i odwołanie rządu, jak i poszczególnych jego członków, należy do wyłącznej kompetencji większości parlamentarnej. Ale np. w reżimach semiprezydenckich parlament może być uprawniony jedynie do wyrażenia wotum nieufności lub odmówienia zaufania dla rządu powołanego przez prezydenta.

Trzecią funkcją jest funkcja kontrolna, czyli kontrola działalności innych organów państwowych, zwłaszcza władzy wykonawczej. Polega on na ustalaniu zakresu zgodności działań rządu z jego deklaracjami i ocena skuteczności jego działania⁵⁰. Philip Norton uważa, że parlamenty spełniają też funkcję legitymizacyjną, wyrażając zgodę na podjęcie wiążących decyzji. Z kolei David Olson dowodzi, że efektem działania parlamentów jest współkształtowanie polityki państwa, stanowienie prawa, współdziałanie z władzą wykonawczą i wpływanie na opinię publiczną. Natomiast Robert Packhenham wyróżnił funkcję legitymizacyjną, socjalizacyjno-rekrutacyjną oraz decyzyjną (legislacja, stanowienie prawa). Ponadto efektem działania parlamentu jest także artykulacja interesów grupowych (ujawnianie roszczeń i potrzeb poszczególnych środowisk), rozwiązywanie konfliktów międzygrupowych a także nadzór nad administracją⁵¹.

Wyjątkowa i silna pozycja parlamentu (jako organu elitarnego nie posiadającego konkurencji) w systemie politycznym niektórych państw (np. III Republika

⁵⁰ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, op. cit., s. 239-240.

⁵¹ Ibidem, s. 238-239.

Francuska) w perspektywie historycznej stała się czynnikiem zdecydowanie dysfunkcyjnym. Silna, monistyczna pozycja parlamentu przy jego niezdolności do skutecznego działania powodowała stan permanentnych kryzysów politycznych zagrażających funkcjonowaniu państwa. W odpowiedzi na ten stan rzeczy pojawiło się zjawisko racjonalizacji pozycji ustrojowej parlamentu, skutkujące ograniczeniem pozycji legislacyjnej.

We współczesnych systemach politycznych państw demokratycznych cechą charakterystyczną jest mniej lub bardziej rozbudowany katalog ograniczeń władzy ustawodawczej. W tym przypadku można wręcz mówić o limitacji władzy parlamentu. Jednym z przykładów takiego ograniczenia jest poddanie uchwalanych ustaw kontroli sądowej pod kątem ich zgodności z konstytucją. Szczególnym typ ograniczeń występuje we Francji od momentu proklamowania V Republiki. W tym kraju władza ustawodawcza parlamentu została ograniczona ściśle do materii wymienionej w konstytucji. W wielu państwach prawo do wydawania dekretów posiadają prezydenci. Istotnym ograniczeniem jest też prawo weta głowy państwa (które pod szczególnymi warunkami może zostać odrzucone przez parlament). Ponadto w systemie francuskim elementem zawężającym zakres uprawnień parlamentu jest instytucja referendum, które oddaje uprawnienia do rozstrzygania w ręce obywateli, pomijając tym samym układ sił politycznych w parlamencie wyłoniony w wyniku wyborów⁵².

Z kolei w większości systemów politycznych współczesnych republik parlamentarnych powszechnie dochodzi do naruszenia delikatnej równowagi między legislatywą a egzekutywą, chociażby na tle funkcji ustawodawczej, która coraz częściej dzielona jest razem z rządem. Wprawdzie parlament w dalszym ciągu dysponuje uprawnieniami do uchwalania ustaw, ale są one najczęściej przyjmowane na wniosek rządu. Dominacja egzekutywy jest jeszcze bardziej widoczna w odniesieniu do budżetu i ustaw finansowych, które w rzeczywistości są praktycznie jedynie akceptowane w parlamencie, często bez możliwości ingerencji w ich treść. Ponadto coraz częściej jesteśmy świadkami stosowania przez rząd ustawodawstwa dekretowego, co doprowadziło do złamania monopolu parlamentu na stanowienie prawa o randze ustawy⁵³. Tym samym obserwujemy rosnącą tendencję polegającą na zachwianiu zasady równości władz na korzyść przede wszystkim władzy wykonawczej i daleko posuniętej dewaluacji parlamentu w systemie politycznym⁵⁴.

O sile i znaczeniu parlamentu w systemie politycznym decyduje dzisiaj nie tylko jego konstytucyjny model i uprawnienia wynikające z ustawy zasadniczej, ale także (a może przede wszystkim) czynniki pozakonstytucyjne. Jednym z naj-

⁵² Ibidem, s. 244-245.

⁵³ T. Mołdawa, *Parlament w państwie demokratycznym*, [w:] *Historia. Idee. Polityka. Księga dedykowana Profesorowi Janowi Baszkiewiczowi*, F. Ryszka (red.), Warszawa 1995, s. 333.

⁵⁴ J. Szymanek, *Zmiana pozycji ustrojowej parlamentu...*, op. cit. s. 21.

ważniejszych elementów jest typ systemu partyjnego i rozkład partii politycznych w parlamencie, który ostatecznie decyduje o zdolności decyzyjnej legislatywy.

Duża ilość małych partii politycznych w parlamencie w dużej mierze osłabia jego zdolność decyzyjną poprzez długotrwały brak zdolności koalicyjnej. Z kolei funkcjonowanie kilku dużych ugrupowań w parlamencie wydaje się opcją najkorzystniejszą, gdyż w tym przypadku mamy do czynienia z większą możliwością i zdolnością koalicyjną. Jednak nie zawsze taka sytuacja jest korzystna. Trwały układ dwóch dużych partii lub bloków politycznych w parlamencie, z których jedna strona posiada dużą większość, powoduje, że opozycja jest wykluczona z możliwości wpływania na procesy polityczne, a najważniejsze decyzje zapadają w wąskim gronie partyjnym. Tym samym parlament, niezależnie od konstytucyjnych uprawnień, staje się „maszynką do głosowania” partii lub koalicji rządzącej.

Nadmiernie stabilny układ partyjny w dłuższej perspektywie przyczynia się do inercji parlamentu, który traci zdolność decyzyjną i przekształca się w organ rejestrujący jedynie decyzje podjęte w wąskim gronie przywódców partyjnych⁵⁵. Tym samym mamy wówczas do czynienia z funkcjonowaniem tzw. „tyranizującej większości”, określanej też przez Madisona i Jeffersona mianem „despotyzmu wyborczego”. W tym przypadku zwycięska partia nie uznaje racji i nie respektuje interesów przegranych aktorów politycznych. Mniejszość jest po stronie przegranej i musi się podporządkować większości. Nie ma też możliwości na osiągnięcie niezbędnych kompromisów i nie respektuje się prawa do opozycji⁵⁶.

O pozycji parlamentu decyduje też społeczna percepcja, która także przekłada się na jego pozycję ustrojową. Trwała legitymacja wyborcza i społeczna aprobata dla parlamentu i jego działań, nawet w sytuacji niewielkich uprawnień konstytucyjnych, jest czynnikiem który może podnosić jego prestiż a w konsekwencji zdolność decyzyjną. Z kolei brak społecznego zaufania dla parlamentu i deputowanych, niezrozumienie jego roli w systemie politycznym, „inflacja” prawa i niska jego jakość, mogą przyczynić się do osłabienia jego autorytetu i rangi w systemie politycznym na rzecz władzy wykonawczej.

2.2. Historia armeńskiego konstytucjonalizmu

Historia armeńskiego konstytucjonalizmu w dużej mierze związana jest z funkcjonowaniem w ramach ZSRR, jednak jej źródeł można się doszukać już w połowie XIX wieku. Część armeńskich i polskich historyków⁵⁷ zwraca uwagę,

⁵⁵ Ibidem, s. 26.

⁵⁶ G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1994, s. 170-171.

⁵⁷ A. Э. Хачикян, *История Армении*, Ереван 2009, s. 121; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław 1990, s. 193-194.

iż pierwszym oraz jednym z najistotniejszych aktów o charakterze zbliżonym do konstytucji był akt prawny określany mianem „Konstytucji Ormian”, który w wyniku presji ormiańskiej diaspory w Imperium Osmańskim w 1860 został przyjęty przez Ormiańskie Zgromadzenie Narodowe Konstantynopola i ratyfikowany przez władze osmańskie w 1863 roku.

Nie był to akt o charakterze konstytucyjnym, a jedynie dokument/statut (ratyfikowany dokument nosił nazwę „Kodeks Narodu Ormiańskiego”)⁵⁸, który określał status prawny Ormian zamieszkujących terytorium Imperium Osmańskiego. Gwarantował on tej społeczności pewien zakres autonomii, m. in. prawo posiadania własnego organu przedstawicielskiego. Jednak w praktyce znaczenie przyjętego dokumentu było niewielkie, gdyż powstały organ nie miał żadnego wpływu na kwestie o charakterze ogólnopaństwowym. Mimo tego tzw. „Konstytucja Ormian” z 1863 roku odegrała znaczącą rolę w procesie kształtowania się armeńskiej świadomości politycznej i dalszym okresie czasu sprzyjała nasileniu się dążeń tej społeczności do uzyskania większej niezależności i odbudowy własnej państwowości⁵⁹.

Armenia jako suwerenne państwo (Demokratyczna Republika Armenii) funkcjonowała jedynie w latach 1918-1920. W tak krótkim czasie, w warunkach działań wojennych przeciwko Turcji i coraz bardziej realnego zagrożenia ze strony Rosji, młode państwo armeńskie nie miało odpowiednich warunków i czasu do wypracowania solidnych podstaw własnego modelu politycznego i uchwalenia konstytucji. Mimo tych niesprzyjających warunków podjęto prace nad przygotowaniem ustawy zasadniczej (której ostatecznie nie uchwalono), a ówczesny parlament charakteryzował się szczególną aktywnością ustawodawczą, przyjmując w krótkim czasie ponad 1000 ustaw i uchwał określających główne kierunki polityki państwa.

W listopadzie 1920 roku doszło do upadku Demokratycznej Republiki Armenii i przejścia władzy przez bolszewików, którzy proklamowali powstanie Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (ASRR). Doprowadziło to do całkowitej reorganizacji dotychczasowego aparatu państwowego, który został oparty na zasadach obowiązujących w strukturze władz naczelnych Rosji Radzieckiej. Pierwsza konstytucja Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej została przyjęta 30 stycznia 1922 roku w Erywaniu podczas I Zjazdu Rad Delegatów Robotniczych, Chłopskich i Żołnierskich Armenii. Ustawa zasadnicza z 1922 roku za najwyższy organ władzy uznała Zjazd Rad, który miał być wyłaniany na powiatowych zjazdach i zwoływany raz w roku na zjazd plenarny⁶⁰. Do jego wyłącznej kompetencji należała funkcja

⁵⁸ Национальная конституция, История армянского парламента, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 28.07.2016).

⁵⁹ S. Bożyk, *Zgromadzenie Narodowe. Parlament Armenii*, Warszawa 2012, s. 5-6.

⁶⁰ Ш.Н. Петросян, *История конституционного развития советской государственности в Армении (1917-1937 гг.): (Ист.-правовое исследование): Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. (710) / АН СССР. Ин-т государства и права. – М.: 1972. – с. 35- 45.*

ustrojodawcza, włącznie z możliwością wprowadzania zmian w konstytucji. Do sprawowania władzy między zjazdami powołano Centralny Komitet Wykonawczy, który realizował dwie klasyczne funkcje parlamentu: uchwalał ustawy oraz sprawował kontrolę nad działalnością rządu (Rada Komisarzy Ludowych). Konstytucja określała główne zasady władzy radzieckiej i budownictwa socjalistycznego republiki Armenii. Uściślała, że główne osiągnięcie narodu ormiańskiego – dyktatura proletariatu, znalazło swój wyraz w politycznej formie republiki rad, w której cała władza należy do rad robotniczych, chłopskich i żołnierskich. Konstytucja skierowana była przeciwko „klasom wyzyskiwaczy i wrogom republiki”, których pozbawiono praw wyborczych⁶¹. W rzeczywistości przyjęty dokument był w jedynie politycznym manifestem, gdyż już momencie jego przyjęcia Armenia znajdowała się praktycznie w całości w orbicie wpływów Rosji Radzieckiej, od której zależała jej polityczna przyszłość.

Drugą konstytucję Armenii Radzieckiej przyjęto 23 marca 1937 roku podczas IX Nadzwyczajnego Zjazdu Rad Republiki Armenii. Zmiana konstytucji spowodowana była likwidacją w 1936 roku Federacji Zakaukaskiej (w skład której wchodziły Armenia, Gruzja i Azerbejdżan) i uchwaleniem nowej konstytucji ZSRR 5 grudnia 1936 roku. Armenia stała się wówczas odrębną republiką związkową, wchodzącą w skład ZSRR na równi z pozostałymi republikami. Nowa ustawa zasadnicza wprowadziła istotne zmiany w strukturze i funkcjonowaniu najwyższych władz republik. Nastąpiło odejście od instytucji zjazdów rad, a najważniejszym organem władzy ustawodawczej w republice został parlament – Rada Najwyższa ASRR. Pochodził on z wyborów powszechnych, wybierany był na pięcioletnią kadencję i posiadał jednoizbową strukturę. Rada Najwyższa wybierała ze swojego grona Prezydium Rady Najwyższej ASRR, które zastępowało parlament między jego sesjami i pełniło funkcje kolegialnej głowy państwa. Do kompetencji Rady należało także powołanie rządu republiki, Rady Komisarzy Ludowych, który od 1946 roku w Armenii nosił nazwę Rady Ministrów ASRR⁶².

Trzecia konstytucja ASRR została przyjęta 14 kwietnia 1978 roku co było konsekwencją uchwalenia w 1977 roku nowej konstytucji ZSRR, która proklamowała wkroczenie radzieckiego państwa na wyższy etap jego rozwoju, który został nazwany „rozwinętym społeczeństwem socjalistycznym”. Spowodowało to konieczność określenia charakteru i zadań państwa w ramach tego etapu nie tylko na poziomie federalnym, ale także na szczeblu poszczególnych republik.

Akt ten nie wносił gruntownych zmian w ustroju politycznym Armenii, a jedynie pewne kwestie regulował w sposób bardziej szczegółowy (dotyczyło to głównie zakresu kompetencji organów państwowych w republikach)⁶³. Podsumowując ewolucje armeńskiego konstytucjonalizmu w okresie państwa radzieckiego należy

⁶¹ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii...*, op. cit. s. 242-243.

⁶² S. Bożyk, *Zgromadzenie...*, op. cit. s. 8-9.

⁶³ S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012, s. 12-14.

zauważyć, że akty prawne tego okresu były w zasadzie pozbawione cech narodowych i nie sprzyjały kształtowaniu się własnych tradycji politycznych. Odzwierciedlały całkowitą polityczną zależność od ZSRR i musiały być zgodne z zasadami obowiązującej konstytucji państwa związkowego. Tym samym deklarowana w tych aktach prawnych suwerenność Armenii jako republiki związkowej była praktycznie zupełną fikcją i nie miała pokrycia w rzeczywistości.

2.3. Konstytucja Armenii z 5 lipca 1995 roku

Realna możliwość kształtowania własnych, narodowych tradycji ustrojowych w Armenii pojawiła się w drugiej połowie lat 80. XX wieku. Miało to związek z ogólną liberalizacją systemu sprawowania władzy w ZSRR zapoczątkowaną przez sekretarza generalnego KC KPZR Michaiła Gorbaczowa. Pod hasłami *perestrojki* i *glasnosti* Gorbaczow zapoczątkował proces szerokiej liberalizacji i demokratyzacji życia politycznego w ZSRR, co miało swoje przełożenie na stosunki polityczne w większości republik związkowych. Zmiany systemowe w republikach rozpoczęły się jeszcze w okresie istnienia ZSRR w związku z kolejną reformą konstytucyjną z 1988 roku. W latach 1988-1990 wszystkie republiki uchwaliły deklaracje suwerenności⁶⁴.

Proces przejmowania władzy na przełomie lat 80/90 XX wieku w republikach wymagał często radykalnych zmian w zakresie prawa publicznego. W pierwszym okresie przemian do połowy lat 90. XX wieku zmiany w dziedzinie ustawodawstwa konstytucyjnego większość byłych republik nie były jednak znaczące. Nowe idee i koncepcje w tym czasie współistniały z instytucjami, normami i aktami prawnymi byłego ZSRR. Jednak z biegiem czasu możliwość adaptacji i włączenia dotychczasowych radzieckich rozwiązań instytucjonalnych w ramy nowych państw wyczerpało się. Ich miejsce nieuchronnie zajęte zostały przez nowe, nieznane wcześniej systemy prawne regulujące życie polityczne w państwie.

Z drugiej strony kształtowanie i rozwój prawa publicznego w większości państw byłego ZSRR niewątpliwie nosił wyraźne ślady pośpiechu. Nowe elity republikańskie starały się szybko znaleźć substytuty konstytucyjnych aktów tworząc struktury władzy. Często to pragnienie prowadziło do nieuzasadnionych innowacji prawnych, bezkrytycznego przyjmowania niektórych instytucji z praktyki innych państw zachodnich bez możliwości oceny efektywności tych rozwiązań w warunkach poradzieckiej rzeczywistości polityczno-społecznej. Systemy polityczne i prawne, charakterystyczne dla rozwiniętych krajów zachodnich, w warunkach społeczeństw przejściowych, jakimi są państwa poradzieckie, nie zawsze były rozwiązaniami idealnymi. W odniesieniu do Armenii istotną rolę w dużym

⁶⁴ T. Bodio, J. Wojnicki, P. Załęski, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2006, nr 2 (7), s. 104.

spowolnieniu rozwoju własnego prawodawstwa eksperci upatrują w fakcie, iż od samego początku niepodległościowych przemian Armenia znajduje się w stanie ostrego konfliktu z Azerbejdżanem o Górski Karabach⁶⁵.

W Armenii jednym z pierwszych realnych elementów polityki liberalizacji, który zapoczątkował proces kształtowania ustawodawstwa konstytucyjnego, było przyjęcie przez Radę Najwyższą ASRR 11 stycznia 1990 roku ustawy o zmianie art. 75 ustawy zasadniczej ASRR, zgodnie z którym akty prawne i przepisy wykonawcze ZSRR dotyczące interesów tej republiki są obowiązujące jedynie po ich ratyfikacji przez Radę Najwyższą ASRR.

Oznaczało to przyjęcie zasady wyższości prawa republikańskiego nad związkowym i było pierwszy realnym krokiem do odzyskania suwerenności przez Armenię. Kolejnym krokiem było przyjęcie ustawy z dnia 13 lutego 1990 roku o wyborach deputowanych ASRR. Ten akt prawny wprowadzał bardziej demokratyczne zasady wyborcze. Nastąpiło odejście od monopolu partii komunistycznej w zgłaszaniu kandydatów na deputowanych i przyznanie tego prawa innym ugrupowaniom polityczno-społecznym oraz niezrzeszonym wyborcom⁶⁶. Nowe zasady organizacji wyborów znalazły już swoje zastosowanie 20 maja oraz 3 czerwca 1990 roku (druga tura) podczas wyborów do Rady Najwyższej ASRR. Przeprowadzone po raz pierwszy alternatywne i wolne wybory według większościowej zasady przyniosły zdecydowane zwycięstwo siłom opozycyjnym, które uzyskały w parlamencie zdecydowana większość głosów (największy opozycyjny ruch Armeński Ruch Ogólnonarodowy uzyskał ponad 36% miejsc w parlamencie)⁶⁷.

4 sierpnia 1990 roku lider Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego Lewon Ter-Petrosjan został wybrany na przewodniczącego Rady Najwyższej ASRR. Przy jego bezpośrednim udziale 23 sierpnia 1990 roku na pierwszej sesji parlamentu przygotowano i przyjęto pierwszy i najważniejszy dokument konstytucyjny Armenii, *Deklarację o niepodległości Armenii*. Przyjęty dokument stał się fundamentem i podstawą procesu kształtowania konstytucyjnego prawodawstwa Armenii i rozwoju jej państwowości. Jednocześnie deklaracja stała się fundamentem i punktem wyjścia do opracowania nowego krajowego prawa konstytucyjnego. Z tego powodu posiada historyczne znaczenie.

Dokument ten ustalał podstawowe zasady budowania narodowej państwowości i rozwoju społeczeństwa: podział władzy, równość form własności, wolność słowa, prasy, sumienia, pluralizm polityczny, system wielopartyjny i depolityzację sił zbrojnych i policji. Cechą charakterystyczną deklaracji było także stwierdzenie,

⁶⁵ A. A. Куртов, *Конституционное устройство Республики Армения*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998, s. 10-11.

⁶⁶ Ibidem, s. 11.

⁶⁷ А. Э. Хачикян, *История...*, op. cit., s. 218-219; *Верховный Совет АССР, XII созыв – 1990г.*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 29.07.2016).

że Armenia będzie podejmowała działania na arenie międzynarodowej na rzecz uznania ludobójstwa Ormian w 1915 roku w Turcji osmańskiej i Zachodniej Armenii. Deklaracja zawierała także wskazanie, że jest to podstawa do opracowania nowej konstytucji, dokonywania zmian i uzupełnień w dotychczasowej radzieckiej konstytucji, działania organów państwowych i opracowania nowego ustawodawstwa republikańskiego⁶⁸.

Należy jednak zwrócić uwagę, że przyjęta Deklaracja w wielu punktach była sprzeczna z dotychczasową konstytucją ASRR z 1978 roku, co prowadziło do podjęcia działań w celu zmiany tej dwuznacznej sytuacji. W tym celu 10 grudnia 1990 roku Rada Najwyższa przyjęła ustawę konstytucyjną o aktach prawnych przyjętych zgodnie z Deklaracją Niepodległości na podstawie której podjęto decyzję, że akty prawne sprzeczne z Deklaracją będą tymczasowo obowiązywały do momentu uchwalenia nowej konstytucji. Tak skomplikowane i niewygodne w praktyce prawnej i pod wieloma względami tymczasowe rozwiązanie był środkiem koniecznym. Rada Najwyższa jeszcze długo była zmuszona dokonywać pewnych zmian i poprawek do istniejącej konstytucji, choć potrzeba chwili radykalnie wskazywała na konieczność podjęcia szybkich prac nad przyjęciem nowej konstytucji.

Po przyjęciu Deklaracji Niepodległości dokonano zmiany nazwy państwa. 24 sierpnia 1990 roku przyjęto ustawę o przemianowaniu Armenińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej na Republika Armenii. Zostały także zmieniona symbole narodowe, nowa flaga, herb i hymn.

Już 15 listopada 1990 w parlamencie powstała Komisja Konstytucyjna której zadaniem było opracowanie nowego projektu ustawy zasadniczej. Komisja składa się z ekspertów w dziedzinie prawa, działaczy politycznych i społecznych oraz deputowanych. Razem 20 osób. Na czele komisji stanął przewodniczący Rady Najwyższej Armenii Lewon Ter-Petrosjan⁶⁹. Jest oczywiste, że przyjęcie Deklaracji Niepodległości Armenii 23 sierpnia 1990 roku miało zasadniczy wpływ na rozwój sytuacji politycznej w republice i konsolidację jej systemu konstytucyjno-prawnego. W latach 1990-1991 tekst Konstytucji Republiki Armenii z 1978 roku zmieniano wiele razy. W latach 1990-1992 został zreorganizowany cały system władzy państwowej. Podobnie jak w przypadku byłego Związku Radzieckiego, została przeprowadzona zmiana konstytucyjnej teorii jedności władzy państwowej do koncepcji podziału władzy. To właśnie w tym czasie powstało stanowisko Prezydenta Republiki Armenii, radykalnie zmienił się też system wyborczy. Nowością stało się ustanowienie Sądu Konstytucyjnego Republiki Armenii⁷⁰.

⁶⁸ Декларация Армянской ССР от 23 августа 1990 года „О независимости Республики Армения”, Ведомости Верховного Совета Армянской ССР, 1990, nr 16, s. 256.

⁶⁹ A. Markarov, *Regime Formation and Development in Armenia*, [w:] *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*, T. Uyama (red.), Sapporo 2007, s. 304.

⁷⁰ Ж.Д. Джангирян, *Особенности разделения властей в конституционной доктрине Республики Армения*, <http://www.fpa.su/biblioteka/izdaniya/problems-konstitutsionnogo-prava->

Kolejnym krokiem w procesie kształtowania systemu konstytucyjnego Armenii było przeprowadzanie referendum 21 września 1991 roku, w którym zdecydowano o wyjściu Armenii z ZSRR i ogłoszeniu niepodległość republiki. Przy frekwencji 94,99% obywateli uprawnionych do głosowania 99% osób biorących udział w nim opowiedziało się za ogłoszeniem niepodległości⁷¹. Na tej podstawie 25 września 1991 roku Rada Najwyższa Armenii przyjęła ustawę konstytucyjną o podstawach niezależnej państwowości⁷². Jednym z podstawowych celów tego dokumentu było ukształtowanie i zabezpieczenie podstawowych założeń przyszłego systemu politycznego. Art. 16 tej ustawy potwierdzał, że przed przyjęciem nowej konstytucji obecna ustawa zasadnicza i ustawy zachowują swoją ważność, jeżeli nie są one sprzeczne z przepisami niniejszej ustawy i przepisów prawnych aktów przyjętych na podstawie deklaracji „O niepodległość Armenii”.

Mimo ogłoszenia niepodległości wiele regulacji prawnych pozostało jeszcze z czasów radzieckich. Organy władzy ustawodawczej stanowiły ciągłość instytucjonalną z okresu radzieckiego. Jednoizbowy parlament (Rada Najwyższa) składał się z 260 deputowanych wybieranych na okres 5 lat. Wobec braku konstytucji parlament wydał przepisy regulujące podstawowe kwestie ustrojowe. Role najwyższego organu władzy państwowej miał nadal pełnić parlament (Rada Najwyższa), a funkcję głowy państwa – prezydent⁷³.

W tej sytuacji szczególnie istotnym zadaniem stało się jak najszybsze przygotowanie i uchwalenie nowej konstytucji, która kształtowałaby podstawowe zasady i wartości demokratycznego systemu rządów. Wprawdzie w Radzie Najwyższej już w listopadzie 1990 roku powstała Komisja Konstytucyjna w celu opracowania przyszłej ustawy zasadniczej, jednak przez praktycznie dwa lata nie przejawiała jakiegokolwiek działalności. Po raz pierwszy zebrała się dopiero w październiku 1992 roku. Nie oznacza to, że szczególnie pilna kwestia, jaką było uchwalenie konstytucji, była lekceważona bądź pomijana przez przedstawicieli armeńskiej elity politycznej.

W kwestii przyszłej ustawy zasadniczej na armeńskiej scenie politycznej szybko pojawiły się dwa przeciwstawne obozy polityczne, które prezentowały zdecydowanie odmienne wizje przyszłego systemu politycznego niepodległej Armenii. Z jednej strony byli zwolennicy systemu parlamentarnego, którzy wskazywali na jego większą demokratyczność i zdecydowanie sprzeciwiali się koncentracji władzy w rękach jednej osoby (prezydenta). W swojej argumentacji powoływali się

zarubezhnyh-stran/osobennosti-razdeleniya-vlastey-v-konstitutsionnoy-doktrine-respubliki-armeniya-zh-d-dzhangiryan (dostęp: 29.07.2016).

⁷¹ A. Czajowski, *Republika Armenii*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007, s. 175.

⁷² Конституционный Закон Республики Армения от 25 сентября 1991 года „Об основах независимой государственности”, Ведомости Верховного Совета Республики Армения, 1991, nr 18, s. 402.

⁷³ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego...*, op. cit., s. 35-36.

na fakt, iż Demokratyczna Republika Armenii, która funkcjonowała w latach 1918-1920 była republiką parlamentarną. Ponadto ich zdaniem parlamentarna forma rządów i proporcjonalny system wyborczy bardziej będą sprzyjać procesowi kształtowania się nowych partii politycznych i ich instytucjonalizacji w systemie politycznym. Zwracali uwagę, że system prezydencki ma negatywny wpływ na proces instytucjonalizacji partii i może utrudniać ukształtowanie się systemu partyjnego Armenii lub przyczynić się do jego deformacji⁷⁴.

Z drugiej strony swoje kontrargumenty wysuwali zwolennicy silnej władzy prezydenckiej tworzący obóz polityczny pierwszego prezydenta Armenii Lewona Ter-Petrosjana. Argumentowali, że obecny parlament pochodzi jeszcze z czasów ZSRR, jest słaby i nie można go nazwać profesjonalnym ciałem ustawodawczym. System polityczny Armenii znajduje się na drodze do politycznego chaosu a to grozi możliwością wprowadzenia dyktatury. Zwracali uwagę na argumenty historyczne, że czas pierwszej republiki w latach 1918-1920 to czas pogrążania się w politycznych walkach, które doprowadziły do jej upadku. Ponadto w czasach ZSRR, mimo że formalnie władza należała do parlamentu, to praktycznie była skoncentrowana w rękach partyjnej biurokracji i nomenklatury a także w rękach pierwszego sekretarza partii komunistycznej. Tym samym na podstawie negatywnych historycznych względów zdecydowanie opowiadali się za silną władzą prezydenta. Oprócz argumentów natury historycznej zwracali uwagę na kontekst wewnętrzny, czas gwałtownej i trudnej transformacji polityczno-ekonomicznej. Podnoszono także kwestie nierozwiązanego sporu terytorialnego z Azerbejdżanem, toczącą się wojnę w Górskim Karabachu i związaną z tym blokadę ekonomiczną ze strony Turcji i Azerbejdżanu. Dowodzono, że w tak skomplikowanych warunkach polityczno-ekonomicznych lepszym rozwiązaniem będzie silna władza prezydencka zdolna do szybkiego reagowania w skrajnych sytuacjach⁷⁵.

Intensywne prace nad opracowaniem i przyjęciem projektu nowej konstytucji miały miejsce szczególnie w latach 1992-1994. Cechą charakterystyczną tej dyskusji była spora ilość konfliktów. To z kolei wywołało szeroką dyskusję na temat nowej koncepcji ustawy zasadniczej nie tylko w obozie rządzącym, ale przede wszystkim po stronie opozycji.

Szeroka debata nad koncepcją nowej ustawy zasadniczej sprzyjała pojawieniu się pierwszych projektów. Pierwsze posiedzenie Komisji Konstytucyjnej odbyło 15 października 1992, a w grudniu 1992 roku w Prezydium Rady Najwyższej Republiki Armenii został przedstawiony pierwszy projekt nowej konstytucji Republiki Armenii, który zakładał dominację w systemie politycznym prezydenta kosztem

⁷⁴ А. Маркаров, *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В.Г. Егоров (red.), Москва 2012, s. 190-191.

⁷⁵ А. Markarov, *Regime Formation...*, op. cit., s. 305.

parlamentu i rządu. Powstał on z inicjatywy prezydenta Lewona Ter-Petrosjana oraz grupy deputowanych z ramienia Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego i był przygotowany przez kierownika Katedry Prawa Publicznego Instytutu Filozofii i Prawa Narodowej Akademii Nauk Republiki Armenii, prof. Henrika Chaczatriana⁷⁶. Radykalnie wzrosło także tempo prac Komisji Konstytucyjnej, która między październikiem 1992 roku a majem 1995 roku odbyła 109 posiedzeń⁷⁷.

W wyniku istniejących rozbieżności, szczególnie w kwestii miejsca i roli prezydenta oraz parlamentu w systemie politycznym Armenii, doszło do dalszej konsolidacji dwóch przeciwstawnych obozów, co szczególnie widoczne było w latach 1992-1994. Prezydent i jego zwolennicy argumentowali za mocną pozycją prezydenta, z kolei opozycja domagała się ograniczenia jego roli i uznania parlament za najważniejszy organ w państwie⁷⁸. W trakcie dyskusji spierano się nie tylko o kształt określonych instytucji ustrojowych, ale także o tryb przyjęcia ustawy zasadniczej.

Prezydent Lewon Ter-Petrosjan i jego zwolennicy preferowali przyjęcie nowej konstytucji w drodze referendum. Z kolei opozycja, która opracowała alternatywny projekt ustawy zasadniczej, dążyła do tego, aby został on przyjęty przez Zgromadzenie Konstytucyjne Armenii. Jej zdaniem projekt konstytucji opracowywany właśnie w parlamencie prezentował punkt widzenia obecnego prezydenta Lewona Ter-Petrosjana, który był zwolennikiem silnej prezydentury i słabego parlamentu⁷⁹.

24 czerwca 1993 roku projekt nowej konstytucji został zatwierdzony przez Komisję Konstytucyjną i przedłożony Radzie Najwyższej do dalszych prac. Mimo wniesienia ponad tysiąca poprawek i uwag do projektu, prezydentowi nie udało się osiągnąć w tej sprawie porozumienia z parlamentem i nie doszło do uchwalenia konstytucji jeszcze w 1994, jak wcześniej zapowiadał prezydent⁸⁰.

Na przełomie 1993/1994 roku pojawił się alternatywny projekt konstytucji, tzw. „projekt sześciu”, przygotowany przez ekspertów sześciu opozycyjnych partii (Ormiańska Rewolucyjna Federacja Dasznakcutiun, Partia Demokratyczna, Partia Agrarno-demokratyczna, Partia Republikańska, Liberalno-demokratyczna Partia Armenii i sojusz „Konstytucyjne prawo”). Ich projekt przewidywał przekształcenie Armenii w republikę parlamentarną, znaczne poszerzenie kompetencji i roli parlamentu oraz samorządów, ograniczenie prerogatyw prezydenta oraz jego wybór w wyborach pośrednich. Ponadto przewidywał posiadanie podwójnego obywatelstwa i umożliwienie każdemu obywatelowi Armenii bez względu na

⁷⁶ A. A. Куртов, *Конституционное устройство...*, op. cit., s. 15.

⁷⁷ Г. Хачатрян, *Первая Конституция Республики Армения*, Ереван 2001, s. 21.

⁷⁸ J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the crossroads*, London and New York 1999, s. 48.

⁷⁹ А. Маркаров, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16), s. 114-115.

⁸⁰ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki Armenii*, Rzeszów 2004, s. 21.

miejsce zamieszkania uczestnictwa w rządzeniu państwem⁸¹. Projekt zapowiadał także podjęcie działań na rzecz międzynarodowego uznania ludobójstwa Ormian w 1915 roku i zainicjowanie dyskusji na temat historycznych terytoriów armeńskich, znajdujących się obecnie pod kontrolą innych państw. Tym samym katalog rozbieżności był tak duży, że nie spodziewano się szybkiego zakończenia dyskusji i osiągnięcia konsensusu co do ostatecznej wersji konstytucji⁸².

20 kwietnia 1994 Komisja Konstytucyjna przyjęła poprawiony projekt konstytucji Armenii i przesłała go do Rady Najwyższej Republiki Armenii. Jednak projekt ten nie uzyskał wymaganego poparcia i w związku z tym Rada Najwyższa Armenii na posiedzeniu w dniu 16 lipca 1994 przyjęła uchwałę o rozszerzeniu składu Komisji Konstytucyjnej Rady Najwyższej z 20 do 32 osób. Rozszerzony skład komisji dodatkowo obejmował po jednym przedstawicielu partii politycznych i organizacji społecznych Armenii, które miały swoich deputowanych w parlamencie ale nie posiadały swoich przedstawicieli w Komisji Konstytucyjnej oraz autorów alternatywnych projektów⁸³. Blok partii opozycyjnych, zdając sobie sprawę z ograniczonych możliwości forsowania swojego projektu ustawy zasadniczej, skupił się na możliwości uzyskania odpowiadającego mu trybowi przyjęcia konstytucji.

Zwolennicy prezydenta podkreślali konieczność przeprowadzenia ogólnonarodowego referendum konstytucyjnego. Opozycja była przeciwna referendum, opowiadała się za zwołaniem specjalnego Zgromadzenia Konstytucyjnego, które zdecydowałoby o przyjęciu lub odrzuceniu ustawy zasadniczej. Zdaniem opozycji, naród nie powinien się wypowiadać w tak istotnej kwestii, jak konstytucja i powinien zostawić tę decyzję grupie ekspertów⁸⁴. Prezydent argumentował jednak, że dla przeprowadzenia referendum istnieje już baza prawna, której brak w przypadku powołania specjalnego Zgromadzenia Konstytucyjnego. Nie mniej ważną kwestią było znaczące rozdrobnienie partii politycznych w parlamencie, przez co problematyczne byłoby zebranie większości 2/3 głosów potrzebnych do przyjęcia konstytucji⁸⁵. Kwestia sposobu przyjęcia nowej konstytucji coraz bardziej dzieliła i oddalała możliwość uzyskania kompromisu. W związku z tą sytuacją prezydent przedstawił plan wyjścia z impasu, składający się z czterech punktów.

Pierwszy wariant zakładał, że to parlament powinien podjąć decyzję o uznaniu jednego z dwóch projektów za oficjalny i bez dyskusji przegłosować za poddaniem go głosowaniu w referendum. Drugi wariant przewidywał poddanie pod głosowa-

⁸¹ A. Markarov, *Macroinstitutional Political Structures and Their Development in Armenia*, "Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization", 2006, nr 2, s. 161.

⁸² A. Sahakyan, *The Politics of Independence and Transition*, "Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization", 2006, nr 2, s. 176.

⁸³ Ж.Д. Джангирян, *Особенности разделения властей...*, op. cit.

⁸⁴ A. Markarov, *Regime Formation...*, op. cit., s. 311.

⁸⁵ A. Курдов, *Независимая Армения: взгляд российских аналитиков*, „Центральная Азия и Кавказ”, 1999, nr 2 (3), s. 99-100.

nie w referendum obu projektów. Trzeci wariant odnosił się do sytuacji, kiedy to projekt opozycji zostałby przyjęty. Wówczas konieczna byłaby dymisja rządu i prezydenta. Czwarty wariant przewidywał przyjęcie projektu przez Komisję Konstytucyjną i przeprowadzenie nowych wyborów parlamentarnych i prezydenckich⁸⁶. Jednak głosowanie nad tymi wszystkimi propozycjami w kwietniu 1994 roku pokazało, że w Radzie Najwyższej nie ma możliwości uzyskania wymaganej liczby 165 głosów, potrzebnych do przeforsowania jednego z nich.

Skomplikowana dyskusja nad treścią konstytucji i rozwiązaniami ustrojowymi przeniosła się z parlamentu na ulicę. Latem 1994 roku opozycja zorganizowała serię demonstracji w centrum Erywania (w których uczestniczyło 20-50 tysięcy osób) z żądaniem przyjęcia jej wersji projektu konstytucji, utworzenia republiki parlamentarnej i dymisji obecnych władz. Zarzucano im przede wszystkim łamanie prawa i zmierzanie do dyktatury. Oskarżano też o morderstwa polityczne, które od 1991 roku wstrząsały opinią publiczną. Wskazywano, że w kraju funkcjonuje kontrolujący politykę i gospodarkę dyktatorski triumwirat: prezydent Lewon Ter-Petrosjan, minister spraw wewnętrznych Wano Siradeghian oraz przewodniczący parlamentu Babken Ararkcjan⁸⁷.

W związku z komplikującą się sytuacją społeczno-polityczną i pogłębiającymi się problemami związanymi z ustaleniem i przyjęciem ostatecznej wersji projektu konstytucji, prezydent Armenii Lewon Ter-Petrosjan postanowił przejąć inicjatywę. W grudniu 1994 roku podjął decyzję o delegalizacji na 6 miesięcy największej partii opozycyjnej, Ormiańskiej Rewolucyjnej Federacji Dasznakcutiun. Jej zdelegalizowanie stanowiło duży cios dla opozycji przed wyborami parlamentarnymi (zaplanowanymi na lipiec 1995 roku) i wyłącznie przedstawicieli tej partii z dyskusji o przyszłej konstytucji⁸⁸. Po tej decyzji prezydent nalegał na przygotowanie jednego projektu i przeprowadzenie referendum konstytucyjnego.

Wobec takich działań opozycja rozpoczęła bojkotowanie prac Komisji Konstytucyjnej argumentując, że działa ona pod bezpośrednim nadzorem głowy państwa i przygotowuje projekt ustawy zasadniczej „pod prezydenta”. Żądano powołania Zgromadzenia Konstytucyjnego, które nie miałoby żadnego politycznego interesu i które wniosłoby pod referendum projekt odpowiadający interesom państwa i narodu, a nie jednej partii politycznej. Z kolei Komisja Konstytucyjna postanowiła nie poddawać pod głosowanie projektu opozycji (tzw. projekt sześciu) i do dal-

⁸⁶ A. A. Куртов, *Конституционное устройство...*, op. cit., s. 18.

⁸⁷ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów parlamentarnych i prezydenckich*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 2011, t.8, s. 99.

⁸⁸ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы в независимой Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В.Г. Егоров (red.), Москва 2012, s. 95.

szych prac legislacyjnych przyjęła jako właściwy tzw. oficjalny projekt konstytucji (powstały z inicjatywy prezydenta Lewona Ter-Petrosjana)⁸⁹.

2 maja 1995 roku tzw. oficjalny projekt konstytucji został przez Komisję Konstytucyjną przedstawiony na sesji parlamentu. 12 maja 1995 roku Rada Najwyższa Republiki Armenia przyjęła dekret „O konstytucji Armenii”, którym zatwierdziła przedstawiony projekt konstytucji i sformułowała pytanie jakie miało być przedstawione obywatelom podczas referendum („Czy zgadzasz się przyjąć konstytucję Republiki Armenii zatwierdzoną przez Radę Najwyższą Republiki Armenii?”). Warto przy tym zwrócić uwagę, iż projekt konstytucji nie został poddany pod głosowanie w parlamencie, gdyż został zgłoszony przez prezydenta bezpośrednio pod głosowanie w referendum konstytucyjnym które przeprowadzono wraz z wyborami parlamentarnymi 5 lipca 1995 roku⁹⁰.

W referendum uczestniczyło 1 217 531 osób co stanowiło 55,60% uprawnionych do głosowania, z czego 823 370 osób (67,62%) opowiedziało się za przyjęciem nowej konstytucji a 349 721 osób (28,72%) przeciwko. Ogółem za projektem nowej konstytucji głosowało 37,44% uprawnionych do głosowania obywateli Armenii, co wskazuje na dość skromne poparcie ustawy zasadniczej wśród społeczeństwa, tym bardziej że warunkiem przyjęcia konstytucji w referendum był wymóg minimum 50% frekwencji i poparcie nie mniej niż 30% uprawnionych do głosowania⁹¹.

Przyjęta ustawa zasadnicza określiła podstawy ustroju politycznego Armenii, zwłaszcza w odniesieniu do struktury naczelnych władz państwa i miejsca parlamentu w ramach systemu politycznego. Wprowadzała do systemu politycznego elementy klasycznego parlamentaryzmu i systemu prezydenckiego kształtujące model mieszanej formy rządów. Jednak dość mocne wyeksponowanie stanowiska prezydenta oznaczał faktycznie nawiązanie do modelu rządów półprezydenckich⁹².

W przypadku Armenii połączenie parlamentarnej formy rządów z modelem prezydenckim było wzorowane na doświadczeniach systemu semiprezydenckiego V Republiki Francji. Konstytucja Armenii z 1995 roku ustanawiała silną pozycję prezydenta (wybierany w wyborach powszechnych na pięcioletnią kadencję), który był gwarantem harmonijnego funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej oraz sądowniczej⁹³. Jej regulacje uczyniły z Armenii republikę z silną władzą prezydencką. Wprawdzie w zapisach konstytucyjnych uwzględniono zasadę podziału władzy, to w rzeczywistości przyznano prezydentowi znaczący wpływ na działania władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej⁹⁴.

⁸⁹ А. Маркаров, *Реформа политических институтов...*, op. cit., s. 115.

⁹⁰ А. Markarov, *Regime Formation...*, op. cit., s. 313.

⁹¹ Dane za: Б. Г. Аракцян, *К вопросу о развитии парламентаризма в Армении*, „Вестник МПА”, 1995, nr 4. s. 9; А. Маркаров, *Реформа политических институтов...*, op. cit., s. 115.

⁹² А. Sahakyan, *The Politics of Independence...*, op. cit., s. 177.

⁹³ К. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego...*, op. cit., s. 38.

⁹⁴ А. Markarov, *Regime Formation...*, op. cit., s. 314.

Prezydent uzyskał prawo mianowania premiera i członków gabinetu, prokuratora generalnego i naczelnego wodza sił zbrojnych, jak też rozwiązania parlamentu i ogłaszania przedterminowych wyborów. W jego gestii pozostawiono decydujący głos w kwestiach związanych z polityką zagraniczną, bezpieczeństwem państwa czy przeprowadzaniem reform gospodarczych. Ponadto prezydent był gwarantem niezawisłości organów sądowniczych i sprawował funkcję przewodniczącego Rady Sądownictwa Armenii. Przyjęta konstytucja, mimo ustanowienia zasady podziału władzy, stworzyła warunki do dominacji prezydenta w systemie politycznym Armenii⁹⁵.

Zbyt daleko idące związki prezydenta z wymiarem sprawiedliwości i rządem ewidentnie naruszały fundamentalną zasadę podziału władz. Prezydent, który nie został zaliczony do władzy wykonawczej, pełnił funkcję „superarbitra” w systemie politycznym, wznosząc się ponad pozostałe organy władzy. Dość niepokojącym faktem było to, że prezydent przez dziesięć lat (do nowelizacji konstytucji w 2005 roku) mógł w drodze dekretów i rozporządzeń z mocą ustawy (z czego często korzystał) regulować niemal wszystko, co nie było unormowane.

Konsekwencją tak silnej pozycji prezydenta w systemie politycznym Armenii było znaczne osłabienie pozycji ustrojowej i roli parlamentu, który od tej pory miał być zasadniczo organem ustawodawczym o wyraźnie ograniczonych możliwościach realizacji funkcji kontrolnej. Nowa konstytucja utrzymała jednoizbową strukturę parlamentu, zmniejszyła liczbę deputowanych (z 191 do 131) oraz zmieniła nazwę parlamentu z Rady Najwyższej na Zgromadzenie Narodowe. W sytuacji posiadania przez prezydenta większości w parlamencie praktycznie dysponował on nieograniczonymi pełnomocnictwami we wszystkich sferach władzy państwowej. Zdaniem armeńskiego politologa Aleksandra Markarowa, po przyjęciu konstytucji w 1995 roku Armenia formalnie była republiką półprezydencką. Jednak realia życia politycznego, szczególnie w latach 1995-1997, kiedy to prezydent wyraźnie dominował w życiu politycznym, pozwalają na określenie tego systemu jako superprezydencjalizm⁹⁶.

2.4. Nowelizacja konstytucji z dnia 27 listopada 2005 roku

Przyjęcie ustawy zasadniczej w 1995 roku w Armenii, mimo formalnego ukształtowania nowych instytucji i regulacji prawnych charakterystycznych dla demokratycznych systemów, nie doprowadziło do trwałej stabilizacji na armeńskiej scenie politycznej oraz znaczącej demokratyzacji w zakresie sprawowania władzy państwowej. Małe poparcie dla konstytucji w referendum było czytelnym

⁹⁵ A. Markarov, *Macroinstitutional Political...*, op. cit., s. 162.

⁹⁶ A. Маркаров, *Институциональная трансформация в Армении 1990-2010 гг.*, „Вестник Ереванского университета”, 2011, s. 37-38.

sygnałem, że nie jest ona przez wszystkich akceptowana. Tym samym system pół-prezydencki, który sankcjonowała, również nie znajdował powszechnej aprobaty.

Nowa konstytucja powszechnie była kojarzona z urzędującym prezydentem Lewonem Ter-Petrosjanem, który w miarę upływu czasu coraz bardziej był krytykowany za swój styl sprawowania władz. W kraju nadal miała miejsce bardzo ostra rywalizacja między głównymi partiami politycznymi i prezydentem. Dochodziło do częstych zmian na stanowisku premiera, przed każdymi wyborami dokonywano zmian ordynacji wyborczej, co znacznie ograniczało możliwość działania opozycji⁹⁷. Po każdych wyborach opozycja formułowała zarzuty, że wyniki zostały sfałszowane, a na ulicach Erywania dochodziło do masowych protestów społecznych i prób zmiany wyników. Społeczność międzynarodowa (OBWE, Rada Europy, Departament Stanu USA, międzynarodowe organizacje praw człowieka) wskazywała na szereg poważnych nieprawidłowości, naruszeń praw człowieka i swobód obywatelskich w Armenii podczas aktów wyborczych⁹⁸. Nasiliły się opinie krytyczne wobec prezydenta Lewona Ter-Petrosjana zarówno ze strony opozycji, jak i społeczności międzynarodowej, które zarzucały mu dążenia ku władzy autorytarnej i nadmierne uprawnienia.

Zdaniem armeńskiego politologa Surena Zoliana, rok 1995 w Armenii należy postrzegać jako próbę stabilizacji systemu politycznego poprzez przyjęcie konstytucji, a wraz w nią implementację zachodniego modelu demokracji. Jednak jego zdaniem było to jedynie „pobożne życzenie”, które miało za zadanie jedynie pozorowanie zmian (głównie dla „odbiorców zewnętrznych”) i zachowanie dotychczasowego status quo. Była to droga wprowadzania nowych struktur, nazw, etykiet które szybko były konfrontowane z rzeczywistością. Publiczna polityka przybrała charakter imitacji, tak jak realny proces zmian uchodził w cień⁹⁹.

Pierwsze lata funkcjonowania nowej konstytucji ujawniło wiele jej niedoskonałości. Nieprecyzyjne przepisy ustawy zasadniczej odnoszące się do kompetencji i uprawnień prezydenta, a także brak norm regulujących wiele dziedzin życia społecznego doprowadziły do potrzeby jej nowelizacji i dostosowania jej do wymogów współczesnej praktyki konstytucyjnej. Potrzeba zmiany konstytucji lub jej gruntownej nowelizacji ujawniła się z całą mocą w związku ze staraniami władz Armenii o uzyskanie członkostwa w Radzie Europy¹⁰⁰. Jednak pierwsze publiczne

⁹⁷ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego...*, op. cit., s. 49.

⁹⁸ Patrz raport Komisji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie: *Armenia's Parliamentary Elections and Constitutional Referendum July 5, 1995*, Commission on Security and Cooperation in Europe 1995, <https://www.csce.gov/sites/helsinkicommission.house.gov/files/1995Armenia-ElectionsRport.pdf> (dostęp: 3.08.2016).

⁹⁹ С. Золян, *Это сладкое слово стабильность: Армения в 2004*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2006, s. 96.

¹⁰⁰ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii [w:] Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 44.

głosy o potrzebie nowelizacji konstytucji pojawiły się już w 1998 roku, niespełna trzy lata po przyjęciu ustawy zasadniczej.

Wiosną 1998 roku podczas przedterminowych wyborów prezydenckich w Armenii, jeden z głównych kandydatów na urząd, były prezydent Republiki Górskiego Karabachu, Robert Koczarian, głównym elementem swojej kampanii wyborczej uczynił postulat zmiany konstytucji. Po objęciu urzędu prezydenta w maju 1998 roku, utworzył komisję do przygotowania reformy konstytucyjnej¹⁰¹. Początkowo w skład komisji zostali włączeni wybitni prawnicy i przedstawiciele partii parlamentarnych, jednak w późniejszym okresie komisja kontynuowała prace jedynie w wąskim gronie ekspertów, głównie specjalistów w dziedzinie prawa konstytucyjnego i publicznego¹⁰².

Podjęmowane działania zmierzające do nowelizacji konstytucji były motywowane głównie koniecznością dostosowania się do wymogów Rady Europy w celu uzyskania członkostwa w tej organizacji. Rada Europy rekomendowała nowelizację konstytucji, wobec której zgłoszone zostały zastrzeżenia związane z nadmiernymi uprawnieniami prezydenta oraz potrzebą dostosowania ustawodawstwa do wymogów organizacji w zakresie ochrony praw człowieka oraz gwarancji niezawisłości sądownictwa. W 2001 roku Komisja na Rzecz Demokracji Przez Prawo (tzw. Komisja Wenecka) na spotkaniu z władzami Armenii przedstawiła propozycje poprawek do konstytucji.

Na ich podstawie komisja ds. przygotowania reformy konstytucyjnej powołana jeszcze w 1998 roku przez prezydenta Roberta Koczariana, przygotowała projekt znowelizowanej konstytucji. W przedstawionym w 2001 roku projekcie przede wszystkim zagwarantowano równowagę między władzą ustawodawczą i wykonawczą oraz niezależność sądownictwa. W sposób bardziej szczegółowy określone zostały kompetencje prezydenta i zwiększone zostały możliwości działania premiera, członków gabinetu i parlamentu. Ogólnie proponowany projekt był oceniany pozytywnie z punktu widzenia demokratyzacji i kształtowania właściwej instytucjonalizacji systemu politycznego¹⁰³.

Po debacie w parlamencie w maju 2003 roku projekt został poddany pod referendum 24 maja 2003 roku. Przedstawiony projekt konstytucji nie został jednak przyjęty w referendum z powodu braku wystarczającego poparcia. Chociaż spełniony został warunek minimalnej frekwencji która wyniosła niecałe 51,96%, to projekt nie uzyskał wymaganego poparcia, gdyż głosy na „tak” i „nie” praktycznie były na takim samym poziomie. Minimalna była różnica głosów „za” (559 687) w stosunku do „przeciw” (552 257) i wyniosła 7 430 (poniżej 1%). Bardzo duża

¹⁰¹ A. Markarov, *Macroinstitutional Political...*, op. cit., s. 163-164.

¹⁰² С. Золян, *Это сладкое слово стабильность...*, op. cit., s. 96-97.

¹⁰³ A. Маркаров, *Институциональная трансформация...*, op. cit., s. 38-39.

była liczba głosów nieważnych (98 tys.). Referendum nie zostało uznane za ważne, a władze zobowiązały się do przeprowadzenia w przyszłości kolejnego¹⁰⁴.

W sierpniu 2004 roku w parlamencie został przedstawiony projekt konstytucji z nowymi poprawkami. Interesujące, iż został także przedstawiony alternatywny projekt konstytucji lidera zjednoczonej opozycji, Arszaka Sadojana, lecz nie zyskał on aprobaty komisji konstytucyjnej¹⁰⁵. Do dalszych prac skierowano projekt z 2003 roku z poprawkami, który po debacie na forum parlamentu 4 października 2005 roku został przyjęty. Prezydent Robert Koczarian 4 października 2005 roku podpisał dekret w sprawie referendum konstytucyjnego i poddania projektu konstytucji pod ponowne głosowanie w referendum 27 listopada 2005 roku. Rządząca koalicja wzięła wówczas pod uwagę doświadczenia z 2003 roku, gdy społeczeństwo nie było zaznajomione z treścią poprawek i zareagowało obojętnie w kwestii udziału w referendum. Podjęto działania informacyjne aby wyjaśnić społeczeństwu znaczenie zmian i pokonać ogólną apatię społeczeństwa w tej kwestii¹⁰⁶. W referendum wzięła udział wymagana konstytucyjnie większość uprawnionych do głosowania 1 514 307 osób (65,34%), za rewizją ustawy zasadniczej opowiedziało się 1 411 711 osób (93,20%) głosujących a przeciw 82 018 osób (5,42%). Ogółem za przyjęciem nowelizacji konstytucji¹⁰⁷ głosowało 60,90% uprawnionych do głosowania¹⁰⁸.

Zatwierdzona w referendum znowelizowana konstytucja w dużym stopniu umocniła pozycję ustrojową Zgromadzenia Narodowego, przyznając mu znacznie szerszy zakres kompetencji. Wzajemne relacje między parlamentem a prezydentem i rządem oparte zostały na zasadach zbliżonych do modelu rządów parlamentarno-prezydenckich. Wzmocniona została pozycja parlamentu i przede wszystkim rządu wobec prezydenta. Parlament ma wyłączność ustawodawczą w wielu kwestiach, które zostały szczegółowo przedstawione w konstytucji. Prezydent utracił możliwość inicjatywy ustawodawczej, a kompetencje związane z wydawaniem dekretów z mocą ustawy zostały znacznie ograniczone. Nadal posiada możliwość rozwiązania parlamentu przed upływem kadencji, ale tylko w ściśle określonych przypadkach¹⁰⁹.

¹⁰⁴ *May 24 2003 Referendum (on Draft of Amendments to the Constitution of Republic Armenia*, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/resultsr2503/> (dostęp: 2.08.2016); P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii...*, op. cit., s. 107.

¹⁰⁵ A. Markarov, *Macroinstitutional Political...*, op. cit., s. 164.

¹⁰⁶ A. Маркаров, *Трансформация политических...*, op. cit., s. 195-196.

¹⁰⁷ W niektórych opracowaniach naukowych podaje się informację, że w 2005 roku została przyjęta nowa konstytucja. Nie jest to zgodne z rzeczywistością, gdyż w tym przypadku dokonana została istotna nowelizacja istniejącej konstytucji z 1995 roku, a nie uchwalenie zupełnie nowej ustawy zasadniczej. Patrz: A. Nowosad, *Armenia – kraj między...*, op. cit., s. 112.

¹⁰⁸ *November 27 2005 Referendum (on Draft of Amendments to the Constitution of RA)*, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/resultsr2705/> (dostęp: 2.08.2016).

¹⁰⁹ A. Markarov, *Macroinstitutional Political...*, op. cit., s. 167-168.

Nowym rozwiązaniem jest zobowiązanie głowy państwa do konsultowania kandydatury premiera z większością parlamentarną oraz powołanie na ten urząd osoby, która cieszy się zaufaniem parlamentu. Wyłoniony w ten sposób rząd musi przedstawić parlamentowi do zaakceptowania program swojego działania. Nastąpiło istotne wzmocnienie pozycji premiera i rządu, który od 2005 roku ponosi odpowiedzialność polityczną wyłącznie przed parlamentem. Premier decyduje o składzie rządu i przewodniczy jego posiedzeniom. Z kolei prezydent nie może już nominować i odwoływać premiera wedle swego uznania, jak to czynił wcześniej¹¹⁰. Teoretycznie przepis ten znacznie ogranicza możliwość wpływu prezydenta na personalną obsadę rządu, jednak w sytuacji, gdy prezydent dysponuje silnym zapleczem parlamentarnym, daje mu taką możliwość.

Po zmianach prezydent przestał być gwarantem obowiązującej konstytucji, a stanął na straży jej przestrzegania. Od 2005 roku także prezydent nie jest już gwarantem niezawisłości organów sądowych. Do tego czasu prezydent był gwarantem niezawisłości organów sądowych, pełnił także rolę przewodniczącego Rady Sądownictwa, mianował sędziów, prokuratorów i członków Rady Sądownictwa¹¹¹. W nowej konstytucji dokonano zmiany przepisów w systemie sądownictwa, a art. 91 znowelizowanej ustawy zasadniczej nie pozostawia w tym względzie żadnych wątpliwości, wskazując iż „wymierzanie sprawiedliwości w republice Armenii należy tylko do sądów”¹¹².

Rada Europy zwróciła także uwagę, że dla lepszej i bardziej efektywnej ochrony praw człowieka Armenia powinna powołać instytucję Rzecznika Praw Obywatelskich jako alternatywę dla klasycznej metody ochrony praw człowieka przez sąd. Już w 2004 roku na mocy odrębnej ustawy został powołany obrońca Praw Człowieka, co znalazło swoje umocowanie w znowelizowanej konstytucji, która określiła tryb powołania i zakres jego obowiązków.

Należy zwrócić szczególną uwagę na mocno rozbudowane w konstytucji regulacje z zakresu praw i wolności obywatelskich. Wcześniej, w konstytucji z 1995 roku zakres tych regulacji był niepełny i nie gwarantował niezbędnej ochrony praw człowieka i obywatela. Wynikiem nowelizacji jest znaczne poszerzenie zakresu konstytucyjnej regulacji tych praw i ustanowienie bardziej skutecznych środków ochrony tych praw i wolności¹¹³. Jedną z nowych zasad ustrojowych wprowadzonych do konstytucji w 2005 roku była zasada rozdziału kościoła od państwa (formuła państwa świeckiego). Jednocześnie w tym samym artykule (art. 8) umieszczono zapis, że Republika Armenii uznaje wyłączną misję Ormiańskiego Kościoła Apostol-

¹¹⁰ *The Constitution of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/constitution/> (dostęp: 2.08.2016); S. Bożyk, *Zgromadzenie...*, op. cit., s. 12-15.

¹¹¹ K. Fedorowicz, *Pozycja ustrojowa prezydenta w systemie politycznym Armenii*, „Białostockie Studia Prawnicze”, 2016, zeszyt 20, tom 2, s. 355.

¹¹² S. Bożyk, *System konstytucyjny...*, op. cit., s. 60.

¹¹³ Szerzej na ten temat patrz: A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 184-187.

skiego jako kościoła narodowego w sferze życia duchowego narodu ormiańskiego, w dziele rozwoju jego kultury narodowej i ochronie bytu narodu. Tym samym w konstytucji podkreślono szczególną rangę tego kościoła¹¹⁴.

Nowelizacja konstytucji Armenii w 2005 roku postrzegana była jako dążenie armeńskich władz do liberalizacji życia społeczno-politycznego. Nastąpiło istotne osłabienie dotychczasowego prezydenckiego charakteru systemu politycznego, jednak praktyka pokazała, że parlamentarno-prezydencki model władzy nie jest konsekwentnie wcielany w życie. Pozycja prezydenta nadal jest silna, a istnienie silnej proprezydenckiej partii, dominującej w parlamencie, znacznie osłabia pragmatyczny wymiar wprowadzonych zmian ustawodawczych¹¹⁵. Zostały one „zamortyzowane” poprzez specyficzny system partyjny, w którym brak jest dużych i trwałych partii politycznych zdolnych do efektywnej rywalizacji politycznej. Praktycznie od 2003 roku w armeńskim parlamencie siłą dominującą jest proprezydencka Republikańska Partia Armenii. Partia ta powstała jeszcze w 1990 roku jako jedna z pierwszych partii politycznych w kraju. Jest to ugrupowanie konserwatywne będące w zasadzie głównym przedstawicielem klanu karabachskiego, które skutecznie zapewnia prezydentowi poparcie polityczne i możliwość swobodnych manewrów na scenie politycznej, mimo ograniczenia jego kompetencji. O „ponadstandardowej” symbiozie ośrodka prezydenckiego z dominującą partią w parlamencie może świadczyć fakt, że obecny prezydent Armenii Serż Sargsjan jest przewodniczącym Republikańskiej Partii Armenii¹¹⁶.

Nowelizacja konstytucji w 2005 roku, w wyniku której osłabiona została pozycja prezydenta, dawała możliwość pozytywnych zmian w kwestii współistnienia władzy wykonawczej i ustawodawczej. Szczególnie, że władzom Armenii uzależnionej od międzynarodowej pomocy finansowej zależało na polepszeniu wizerunku międzynarodowego kraju i choćby częściowym wyodrębnieniu go z „szarej strefy” postradzieckich reżimów politycznych¹¹⁷.

Jednak zdaniem armeńskiego politologa Aleksandra Iskandariana referendum konstytucyjne było nie tylko wynikiem międzynarodowej presji, ale także rzeczywistego czy też hipotetycznego zagrożenia „kolorową rewolucją”. Wobec pojawiających się w najbliższym otoczeniu radykalnych przemian politycznych („rewolucja róż” w 2003 roku w sąsiedniej Gruzji, tzw. „pomarańczowa rewolucja” na Ukrainie w 2004 roku) władze postanowiły wobec państw zachodnich i własnego społeczeństwa okazać gotowość do demokratycznych zmian w postaci referendum

¹¹⁴ S. Bożyk, *System konstytucyjny...*, op. cit., s. 24.

¹¹⁵ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 63.

¹¹⁶ *The Republican Party of Armenia (Executive Body)*, <http://www.hhk.am/en/executive-body/> (dostęp: 2.08.2016).

¹¹⁷ A. Markarov, *Macroinstitutional Political...*, op. cit., s. 168-169.

w sprawie modyfikacji konstytucji i głębszego „zdemokratyzowania” mechanizmów politycznych w państwie.

Iskandarian wskazuje, że nie odbyła się publiczna dyskusja dotycząca proponowanych zmian w ustawie zasadniczej, a jej metamorfoza była jedynie medialnym działaniem na użytek międzynarodowej opinii. Jego zdaniem rok 2005 stał się w Armenii początkiem długotrwałego procesu, który można nazwać niwelowaniem politycznego wpływu tradycyjnych partii opozycyjnych na życie polityczne kraju. Ponadto w Armenii nie wykształciła się jedna silna partia opozycyjna, a jedynie wiele małych grup, dla których wspólnym powodem do ewentualnego współdziałania jest niechęć do rządzących elit. To powoduje, że władze lekceważą słabą opozycję, która nie jest dla nich realnym zagrożeniem i nie powoduje konieczności większej transparentności system¹¹⁸.

2.5. Nowelizacja konstytucji z dnia 6 grudnia 2015 roku

Nowelizacja konstytucji w roku 2005 i wprowadzenie bardziej przejrzystych reguł funkcjonowania armeńskiego systemu politycznego nie doprowadziło do rzeczywistej poprawy standardów życia politycznego w tym kraju. Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna, postępujące zubożenie społeczeństwa, masowa emigracja zarobkowa, nierozwiązane problemy terytorialne z Azerbejdżanem oraz podejmowane próby przeprowadzenia „kolorowej rewolucji” w celu choćby minimalnych zmian politycznych doprowadziły do dużej niestabilności armeńskiego systemu politycznego w latach 2006-2015. W tym czasie miały miejsce w Armenii coraz częstsze zaburzenia polityczne i manifestowanie przez obywateli niezadowolonych z pogarszających się warunków życia. Odpowiedzią władz, jako gotowość do zmian, był projekt reformy konstytucji Armenii przewidujący zmianę ustroju parlamentarno-prezydenckiego i przekształcenie kraju w republikę parlamentarną po wyborach prezydenckich w 2018 roku.

Dość niespodziewanie 4 września 2013 roku prezydent Armenii Serż Sargsjan bez konsultacji z innymi organami władzy powołał prezydencką komisję konstytucyjną¹¹⁹, w składzie której znalazło się dziewięciu członków (byli i obecni ministrowie, przedstawiciel Sądu Konstytucyjnego oraz dziekan wydziału prawa Uniwersytetu Państwowego w Erywaniu). Z prac nad nowelizacją konstytucji wyłączeni zostali przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego i opozycji. Nie sprzyjało to podjęciu

¹¹⁸ А. Искандарян, *Армения в 2005 г.: конец постреволюционной эпохи*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2007, s. 8-10.

¹¹⁹ Warto zauważyć, że poprzedniego dnia (3 września 2013 roku) doszło do spotkania prezydenta Armenii z prezydentem Rosji Władimirem Putinem. Podczas tego spotkania prezydent Serż Sarkisjan oświadczył, że Armenia nie podpisze gotowej umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską, natomiast zamierza zostać członkiem Unii Euroazjatyckiej.

poważnej dyskusji publicznej na temat proponowanych poprawek. Tym samym część społeczeństwa armeńskiego potraktowała tę inicjatywę jako kolejną próbę ochrony interesów grupy rządzącej, a nie działania zmierzające do rzeczywistej modernizacji zdominowanego przez oligarchiczne struktury systemu politycznego Armenii¹²⁰.

Propozycja kolejnej nowelizacji konstytucji była dość niespodziewana, gdyż Serż Sargsjan podczas swoich kampanii wyborczych w roku 2008 oraz 2013 nie wypowiadał się publicznie o konieczności zmian konstytucyjnych. Do tego czasu czołowi eksperci w dziedzinie prawa konstytucyjnego wypowiadali się jedynie o potrzebie unormowania w konstytucji dwóch problematycznych kwestii, związanych z samorządem terytorialnym i sądownictwem. Nie postulowali jednak tak radykalnej zmiany i ukształtowania republiki parlamentarnej. Zwracano uwagę, że jakiegokolwiek ewentualne zmiany w konstytucji powinny zmierzać do rozwiązania trzech podstawowych i najbardziej pilnych problemów, przed jakimi stoi armeńskie państwo: ukształtowanie efektywnej władzy państwowej i transparentnego podziału kompetencji, ukształtowanie efektywnego systemu prawnego jako podstawy państwa prawa oraz rozwój demokracji poprzez decentralizację i przekazanie większych kompetencji samorządom lokalnym¹²¹. Zwracając uwagę na potrzebę zmian systemowych, mówili o konieczności większej demokratyzacji dotychczasowych struktur, a nie kolejnej nowelizacji ustawy zasadniczej.

Istotnym czynnikiem, w wymiarze zewnętrznym i skierowanym na użytek społeczności międzynarodowej, była manifestacyjna „gotowość” władz Armenii do szybkiej reakcji na ujawniające się i rosnące społeczne niezadowolenie. Z punktu widzenia społeczności międzynarodowej, zaniepokojonej kolejnymi akcjami protestu w Erywanu postrzeganymi coraz częściej jako próby wywołania „kolorowej rewolucji”, nowelizacja konstytucji ma dowieść determinacji armeńskich władz zdecydowanych na poważne zmiany w systemie politycznym pod wpływem społecznej presji.

Projekt znowelizowanej konstytucji został w sierpniu 2015 roku przez prezydenta Serża Sargsjana przedłożony parlamentowi w celu dalszych prac. 5 października 2015 roku Zgromadzenie Narodowe Armenii większością głosów przyjęło projekt zmian w konstytucji i wyraziło zgodę na przekształcenie Armenii w republikę parlamentarną¹²². Podjęto także decyzje o przeprowadzeniu ogólnokrajowego referendum w celu zatwierdzenia tych zmian¹²³.

¹²⁰ E. Polak, *Nowa konstytucja, stara Armenia*, <http://www.new.org.pl/2424.post.html>, (dostęp: 3.08.2016).

¹²¹ М. Гимишян, *Политическая и конституционная реформа в Армении*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA).

¹²² W 131 osobowym parlamencie za nowelizacją konstytucji opowiedziało się 104 deputowanych (głównie z proprezydenckiej Republikańskiej Partii Armenii i Rozkwitającej Armenii), 10 było przeciw, a 3 wstrzymało się od głosu.

¹²³ *Парламент одобрил проект конституционных изменений*, „Новое Время”, nr 2618 (104), 6.10.2015.

Podstawowym celem nowelizacji konstytucji jest przeniesienie ciężaru władzy wykonawczej na premiera i rząd przy jednoczesnym mocnym ograniczeniu uprawnień prezydenta. Po zakończeniu drugiej kadencji Serża Sargsjana w 2018 roku kolejny prezydent Armenii będzie wybierany w wyborach pośrednich przez parlament i reprezentacje władz lokalnych na jedną siedmioletnią kadencję¹²⁴. Nie będzie już zwierzchnikiem sił zbrojnych (funkcję tę będzie pełnił premier), a także zostanie pozbawiony możliwości powoływania sędziów (co stanie się domeną parlamentu). Rola prezydenta ograniczy się do funkcji reprezentacyjnej. Z kolei szefem władzy wykonawczej zostanie premier wybrany przez większość parlamentarną. Zmiany dotyczą także Zgromadzenia Narodowego, które będzie wybierane w całości w systemie proporcjonalnym (do tej pory 41 deputowanych wybierano według ordynacji większościowej, a 90 według proporcjonalnej). Zmniejszona zostanie także liczba deputowanych z obecnych 131 do 101¹²⁵.

Proponowana nowelizacja spotkała się protestami opozycji, która argumentowała, że proponowane zmiany doprowadzą do powstania w parlamencie jeszcze większej reprezentacji proprezydenckiej Republikańskiej Partii Armenii, a Serż Sargsjan jako przywódca tej partii po zakończeniu drugiej kadencji na stanowisku prezydenta może zostać wybrany premierem lub przewodniczącym parlamentu i w dalszym ciągu będzie miał praktycznie nieograniczoną władzę w państwie¹²⁶. Najbardziej radykalne stanowisko przedstawił Armeński Kongres Narodowy pod przewodnictwem byłego prezydenta Lewona Ter-Petrosjana, który uważa, że proponowane zmiany są w rzeczywistości formą zamachu stanu, który zabezpieczy obecnemu prezydentowi możliwość pozostania u władzy¹²⁷.

Dużym zagrożeniem dla procesu alternacji władzy może stać się art. 89 znowelizowanej konstytucji, który daje możliwość rozpisania ponownych wyborów parlamentarnych w sytuacji, gdy żadna z partii nie uzyska w nich „zrównoważonej większości parlamentarnej” pozwalającej na ukształtowanie w parlamencie

¹²⁴ Проект новой конституции Армении: Непрямые выборы президента и парламент, сформированный по пропорциональной системе, <http://www.panarmenian.net/rus/news/194898/> (dostęp: 3.08.2016).

¹²⁵ А. Чилингарян, Проект принят: Слово за народом, „Голос Армении”, nr 104, 6.10.2015.

¹²⁶ Sam prezydent Serż Sargsjan w swoich wcześniejszych wypowiedziach sugerował, że po 2018 roku nie zamierza ubiegać się o urząd premiera czy prezydenta. Nie wspomniał jednak nic o stanowisku przewodniczącego parlamentu, co zdaniem części analityków jednoznacznie wskazuje, iż to stanowisko może być celem obecnego prezydenta, który po zakończeniu drugiej kadencji nie zamierza odchodzić z polityki. Szerzej: Серж Саргсян не рассказал о 2018-м, <https://regnum.ru/news/polit/2027278.html> (dostęp: 4.08.2016).

¹²⁷ Л. Арутюнян, Конституционная реформа в Армении: путь к демократии или уловка властей, <http://ru.rfi.fr/kavkaz/20150806-konstitutsionnaya-reforma-v-armenii-put-k-demokratii-ili-ulovka-vlastei>, (dostęp: 3.08.2016); Проект конституционных реформ направлен в парламент Армении, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Proekt-konstitutsionnykh-reform-napravlen-v-parlament-Armenii.html> (dostęp: 3.08.2016).

stabilnej większości. Zdaniem byłego prezydenta Armenii Roberta Koczarianiana, to bezpośrednia droga do jednopartyjnej dyktatury. Działania te porównuje się do modelu „Saakashvilego”, prezydenta Gruzji, który również poprzez zmianę gruzińskiego systemu na parlamentarny chciał pozostać w dalszym ciągu u władzy po zakończeniu prezydenckiej kadencji¹²⁸.

Cechą charakterystyczną był brak wiedzy szerszych kręgów społeczeństwa na temat nowelizacji konstytucji. W przeprowadzonych w Erywanii badaniach socjologicznych przed referendum, 60,1% badanych uważało, że nie ma potrzeby zmiany istniejącej konstytucji. 53,2% respondentów nie wiedziało, że w kraju będzie reforma konstytucyjna. Ponadto 81% respondentów, w takiej czy innej formie, wyraziła nieufność wobec procesu zmiany konstytucji, a 75,7% respondentów uznało, że w wyniku przemian ustrojowych w kraju nic się nie zmieni¹²⁹. Można powiedzieć, że armeńskie społeczeństwo „przyjęło” zmianę konstytucji dość łagodnie, chociaż opozycja organizowała akcje protestu (głównie w Erywanii i Giumri), które wywoływały trochę medialnego szumu. Ale mimo tego nie udało się powstrzymać zmian konstytucyjnych.

Oprócz negatywnych głosów pojawiły się też pozytywne wypowiedzi na temat tej nowelizacji. W armeńskich mediach przytaczano wypowiedź członków tzw. Komisji Weneckiej, którzy pozytywnie wypowiadali się o proponowanych zmianach i ich wpływie na armeński system polityczny. Jej przewodniczący Gianni Buquichio wyraził pozytywną opinię na temat reformy dodając, że proponowany projekt zmian konstytucyjnych jest w pełni zgodny z międzynarodowymi standardami demokracji¹³⁰. Z kolei Artak Dawtian, deputowany Republikańskiej Partii Armenii powiedział, że parlamentarny system rządów doprowadzi do poprawy konkurencji politycznej, co od dłuższego czasu było podstawowym problemem w Armenii. Inny deputowany z partii „Rozkwitającej Armenii” Wahan Babajan uważa, że reforma konstytucyjna, w pierwszej kolejności pozwoli pozbyć się dotychczasowego systemu scentralizowanej władzy i doprowadzi do osiągnięcia równowagi między trzema rodzajami władzy, czego nie było wcześniej. Po drugie, zostanie utworzony niezależny system sądownictwa, a po trzecie wzrośnie rola opozycji, gdyż wprowadzone zmiany dadzą opozycji skuteczną okazję do sprawowania funkcji kontrolnych¹³¹.

¹²⁸ T. de Waal, *All Change in Armenia*, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=62215>, (dostęp: 3.08.2016).

¹²⁹ Референдум о внесении изменений в Конституцию пройдет в Армении, <http://ria.ru/world/20151203/1334858556.html> (dostęp: 3.08.2016).

¹³⁰ Глава Венецианской комиссии Джанни Букикио высоко оценил проект конституционных реформ в Армении, <http://www.panorama.am/ru/news/2015/10/08/giani-bukikio/1459468> (dostęp: 4.08.2016).

¹³¹ Конституционные поправки в Армении не обеспечивают достаточной независимости судебной власти, <http://analitikaua.net/2015/konstitutsionnye-popravki-v-armenii-ne-obesp-echivayut-dostatochnoy-nezavisimosti-sudebnoy-vlasti-politik/> (dostęp: 4.08.2016).

6 grudnia 2015 roku odbyło się referendum konstytucyjne, w którym udział wzięło 50,74 % (1,3 mln) uprawnionych do głosowania, z których 63,37% (825 tysięcy) opowiedziało się za nowelizacją konstytucji a 32,16% (421 tysięcy) przeciwko zmianom w ustawie zasadniczej. Ogółem za nowelizacją konstytucji opowiedziało się 32,16% uprawnionych do głosowania. Warunkiem uznania referendum i przyjęcia zmian był udział w nim co najmniej 50% uprawnionych do głosowania i poparcie zmian przez nie mniej niż 25% uprawnionych do głosowania.

Zwraca uwagę duża liczba głosów przeciwnych w Erywaniu i Giumri, dwóch największych miastach, w których odbywały się protesty opozycji (średnio w obu miastach około 52% głosujących było „za”, natomiast przeciw około 42%)¹³². Wyniki referendum dają słaby mandat znowelizowanej konstytucji, która zamiast dokonać rzeczywistej zmiany systemu politycznego, najprawdopodobniej w dużej mierze przyczyni się do jeszcze większej konsolidacji dotychczasowego obozu władzy, ograniczenia działania opozycji parlamentarnej oraz pogłębienia społecznej apatii wobec braku możliwości decydowania o losach własnego kraju.

Zdaniem armeńskiego politologa, Stepana Grigoriana, dyrektora Centrum Analiz Globalizacji i Współpracy Regionalnej w Erywaniu, dokonana zmiana konstytucji i przekształcenie Armenii w republikę parlamentarną nie doprowadzi w najbliższej przyszłości do znaczącej poprawy demokratycznych standardów obecnych częściowo w życiu politycznym tego kraju. Jego zdaniem Armenia nie jest gotowa jeszcze do przyjęcia parlamentarnej formy rządów, a obecna zmiana konstytucji jest jedynie działaniem kreowanym na użytek zewnętrznych aktorów politycznych a głównym jej celem jest zachowanie władzy przed dotychczasowy obóz rządzący. Pod pozorem demokracji dokonuje się operacja związana z utrzymaniem władzy przy dość mocnym jej „odświeżeniu” w postaci parlamentarnej formy rządów. Stepan Grigorian zwraca uwagę, że Armenia w związku z konfliktem o Górski Karabach funkcjonuje w reżimie „półwojskowym”, a realnie działający system wertykalny nie jest przygotowany na radykalne zmiany systemu politycznego. Ponadto kraj od dawna zmaga się z ogromną korupcją i wpływem oligarchów na system politycznym. To tym bardziej przemawia ze argumentami, iż kolejna nowelizacja konstytucji jest działaniem pozorowanym, które nie wniesie pozytywnego elementu do systemu¹³³.

Interesujące, że kwestię konstytucyjnej reformy i zmiany formy rządu niejednznacznie oceniają nawet rosyjscy politologowie. Siergiej Markedonow określa konstytucyjną reformę w Armenii mianem ryzykownego lawirowania w poszu-

¹³² *Referendum on amendments to the Constitution of the Republic of Armenia, December 06, 2015 Referendum*, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/referendum/election-26015/> (dostęp: 4.08.2016).

¹³³ Informacje uzyskane przez autora podczas wywiadu z Stepanem Grigorianem we wrześniu 2016 roku w Erywaniu.

kiwaniu względnej stabilizacji politycznej i uniknięcia gwałtownych perturbacji związanych z coraz większym społecznym niezadowoleniem. Wskazuje on na dotychczasowe przykłady państw poradzieckich, które postanowiły eksperymentować z tą formą rządów. Przykłady Mołdawii, Ukrainy, Gruzji czy Kirgistanu jego zdaniem nie potwierdzają obecnej szeroko na Zachodzie tezy o zdecydowanie korzystnym wpływie parlamentarnej formy rządów na systemy polityczne państw przechodzących proces transformacji ustrojowej. Zwraca on uwagę na dużą podatność strony armeńskiej na sygnały płynące z ośrodków zewnętrznych. Reforma ma być polityczną demonstracją woli kompromisu elity politycznej, rozwoju konsensusu społecznego i „wygaszeniem” tłących się w społeczeństwie armeńskim dążeń do radykalnych zmian w systemie politycznym.

Podobnie jak poprzednia reforma w 2005 roku, ma być odpowiedzią władz na społeczne i międzynarodowe żądania i sugestie reform politycznych. Podobnie jak armeńscy naukowcy, uważa on, iż reforma służyć będzie głównie utrzymaniu władzy przez dotychczasowego prezydenta, który po zakończeniu drugiej kadencji w 2018 roku może zacząć pełnić funkcje premiera, który w republice parlamentarnej posiada kompetencje zdecydowanie większe od głowy państwa. Markedonow zwraca jednak uwagę na przykład Gruzji, gdzie w 2013 roku taki scenariusz niespodziewanie nie powiódł się. Nie ma pewności, że w Armenii ten scenariusz się uda, gdyż mogą się uaktywnić siły wewnętrzne i zewnętrzne zainteresowane zmianą dotychczasowego lidera. Jego zdaniem w przypadku Armenii taka sytuacja może doprowadzić do poważnych zaburzeń polityczno-społecznych związanych z niespodziewaną utratą władzy przez dotychczasowe elity, co w połączeniu z „rozmrąającym się” konfliktem w Górskim Karabachu może doprowadzić sytuacji wysoce kryzysowej i nieprzewidywalnej¹³⁴.

2.6. Struktura naczelnych organów władzy państwa

W Republice Armenii podstawowe zasady ustrojowe oraz struktura naczelnych organów państwa sformułowane zostały w rozdziale pierwszym ustawy zasadniczej, przyjętej w 1995 roku w wyniku referendum i znowelizowanej 6 grudnia 2015 roku¹³⁵. Art. 1 w sposób generalny określa charakter armeńskiego państwa stanowiąc, iż Republika Armenia jest suwerennym, demokratycznym i socjalnym państwem prawa. Wynikają z tego artykułu trzy podstawowe zasady ustroju politycznego: zasada państwa demokratycznego, zasada państwa prawnego i zasada państwa socjalnego.

¹³⁴ С. Маркедонов, *Конституционная реформа в Армении: рискованное лавирование*, <http://politcom.ru/18781.html> (dostęp: 18.01.2017).

¹³⁵ *Конституция Республики Армения с изменениями, Принята 06.12.2015*, http://www.parliament.am/law_docs/06122015.pdf (dostęp: 4.8.2016).

Zasada państwa demokratycznego sytuuje naród w charakterze podmiotu najwyższej władzy w państwie, udziela obywatelom gwarancji prawa wyborczego i możliwość bezpośredniego wpływania przez nich na sprawowanie władzy państwowej, deklaruje pluralizm polityczny i ideologiczny, kształtuje strukturę władz publicznych i relacje między nimi na demokratycznych zasadach oraz przewiduje możliwość podejmowania istotnych dla państwa rozstrzygnięć większością głosów. Zasada państwa prawa z kolei oznacza, iż wszystkie organy państwowe są zobowiązane do podejmowania działań wyłącznie na podstawie obowiązującego prawa, a podejmowane przez nie rozstrzygnięcia muszą być zgodne z konstytucją i ustawami. Natomiast zasada państwa socjalnego powoduje, iż organy państwowe w ramach realizacji swoich funkcji są zobowiązane uwzględniać podstawowe prawa socjalne jednostki oraz zapewnić ich realizację.

Dla właściwego określenia charakteru ustroju politycznego Republiki Armenii istotne znaczenie mają kwestie fundamentalne, takie jak wskazanie w treści ustawy zasadniczej suwerena oraz formy sprawowania najwyższej władzy w państwie. Art. 2 ustawy zasadniczej jednoznacznie określa suwerena stanowiąc, że władza w Republice Armenii należy do narodu. Wynika z tego jednoznacznie, że suwerenem jest naród, który sprawuje najwyższą władzę w państwie. Przepisy konstytucji gwarantują ogółowi obywateli prawo do bezpośredniego decydowania o składzie Zgromadzenia Narodowego i innych organów przedstawicielskich. Konstytucja jednoznacznie i definitywnie stanowi, że obywatele, przesądzając o składzie politycznym parlamentu, wywierają jednocześnie pośredni wpływ na skład organu wykonawczego oraz na kierunki realizowanej przez niego polityki.

Władza najwyższa jest sprawowana przez naród w formie demokracji przedstawicielskiej za pośrednictwem deputowanych do parlamentu w drodze wyborów powszechnych oraz w drodze głosowania powszechnego w referendum, które przeprowadza się w celu podejmowania najważniejszych decyzji o znaczeniu ogólnokrajowym. W tym względzie decydujące znaczenie ma referendum konstytucyjne, poprzez które obywatele mogą rozstrzygać zarówno o kształcie ustroju politycznego państwa, jak i o roli i zakresie funkcjonowania odpowiednich organów państwa. Jednocześnie art. 2 stanowi, iż uzurpacja władzy przez jakąkolwiek organizację lub osobę stanowi przestępstwo. Taki zapis jeszcze bardziej podkreśla fakt, że jedynym podmiotem najwyższej władzy jest naród.

Ustawa zasadnicza określa strukturę naczelných organów państwa Republiki Armenii. Jest ona oparta na zasadzie podziału i równowagi władz. Zasadę tę formułuje art. 4 konstytucji, który stanowi, iż władza państwowa sprawowana jest zgodnie z konstytucją i ustawami w oparciu o zasadę podziału oraz równowagi władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Do sprawowania każdej z tych władz powołane zostały określone organy państwowe. Jednak w odróżnieniu od większości współczesnych konstytucji, w armeńskiej ustawie zasadniczej art. 4 nie wymienia, jakie organy zostały powołane do sprawowania każdej z wy-

mienionych w jego treści władz. Aby to ustalić, konieczne jest przeprowadzenie analizy tych artykułów ustawy zasadniczej, które regulują ustrój naczelnych organów państwa.

Władza ustawodawcza została powierzona w całości jednoizbowemu parlamentowi (Zgromadzenie Narodowe), władza wykonawcza znalazła się w gestii rządu a zadania z zakresu władzy sądowniczej przypadły w udziale sądom i Sądowni Konstytucyjnemu.

Konstytucja Republiki Armenii w sposób jednoznaczny wskazuje organ powołany do sprawowania władzy ustawodawczej. Art. 88 stanowi, iż Zgromadzenie Narodowe sprawuje władzę ustawodawczą. Ten sam artykuł w dalszej części głosi, iż Zgromadzenie Narodowe sprawuje kontrole nad władzą wykonawczą, przyjmuje budżet i wykonuje inne funkcje określone przez konstytucję. Ponadto parlament musi działać zgodnie z uchwalonym regulaminem. Art. 89 stanowi z kolei, iż Zgromadzenie Narodowe składa się z nie mniej niż 101 deputowanych wybieranych w wyborach powszechnych według metody proporcjonalnej. Ponadto parlament w sposób określony w kodeksie wyborczym wydziela 4 miejsca dla przedstawicieli największych mniejszości narodowych w Armenii. Art. 90 ustala czas pełnomocnictw dla Zgromadzenia Narodowego na 5 lat. W ramach funkcji kontrolnej, parlament posiada uprawnienia do sprawowania parlamentarnej kontroli działań podejmowanych przez egzekutywę. Ponadto Zgromadzenie Narodowe wykonuje funkcję ustrojodawczą oraz posiada uprawnienia w zakresie obsady personalnej najważniejszych konstytucyjnych organów państwa.

W sposób jednoznaczny ustawa zasadnicza wskazuje także organ powołany do sprawowania władzy wykonawczej. Artykuł 146 stanowi, iż rząd jest najwyższym organem władzy wykonawczej. Rząd na podstawie programu opracowuje i wdraża politykę wewnętrzną i zagraniczną. Do kompetencji rządu należą wszystkie kwestie odnoszące się do władzy wykonawczej, które nie są zastrzeżone dla innych organów administracji państwowej lub samorządu terytorialnego. Rząd składa się z premiera, wicepremiera i ministrów. Zgodnie z art. 149 prezydent ma obowiązek powołania na premiera kandydata wyłonionego przez parlamentarną większość. Dla efektywnego rządzenia i realizacji funkcji organu władzy wykonawczej rząd musi posiadać poparcie ze strony większości parlamentarnej. Premier przedstawia parlamentowi program działania rządu, który podlega głosowaniu. Jeżeli Zgromadzenie Narodowe nie zatwierdzi program rządu i wyboru nowego premiera, zostaje rozwiązane z mocy prawa. Zgodnie z art. 156 rząd co roku przedstawia Zgromadzeniu Narodowemu sprawozdanie z działalności.

Istotną zmianą, jaka zaszła w związku z nowelizacją konstytucji w 2015 roku, jest kwestia kontroli nad siłami zbrojnymi. Zgodnie z art. 155 od 2018 roku siły zbrojne Republiki Armenii będą podporządkowane rządowi. Premier będzie najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych i będzie posiadał kompetencje do obsadzania stanowisk w Sztabie Generalnym. Będzie także przewodniczącym Rady Bez-

pieczeństwa i będzie ustalał jej skład zgodnie z odpowiednimi ustawami. W czasie wojny premier będzie także naczelnym dowódcą sił zbrojnych. Premier i członkowie rządu ponoszą odpowiedzialność wyłącznie przed Zgromadzeniem Narodowym co oznacza, że mogą być odwołani w wyniku uchwalenia wotum nieufności.

W znowelizowanej konstytucji dość mocno osłabiona została pozycja prezydenta, wcześniej dominującego w systemie politycznym Armenii. Zmiany te wejdą w życie po zakończeniu kadencji obecnego prezydenta w 2018 roku. Znowelizowana konstytucja nie zalicza prezydenta *expressis verbis* do organów władzy wykonawczej. Zgodnie z art. 123 prezydent jest głową państwa i od 2018 roku spełniać będzie funkcję symboliczno-reprezentacyjną w systemie politycznym. Będzie wybierany przez parlament na 7 letnią kadencją, bez możliwości reelekcji. Prezydentem będzie mogła zostać osoba w wieku powyżej 40 lat, posiadająca obywatelstwo Armenii od 6 lat, stałe mieszkająca w Armenii od 6 lat i biegle władająca językiem ormiańskim. Większość jego dotychczasowych uprawnień w ramach władzy wykonawczej zostało przejęte przez premiera i rząd. Należy zwrócić uwagę, że do momentu nowelizacji konstytucji w 2005 roku, prezydent zajmował nadrzędną pozycję nad innymi organami państwa, w tym nad parlamentem. Gwarantował przestrzeganie konstytucji, zapewniał prawidłowe funkcjonowanie władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędziowskiej. Był też gwarantem niepodległości, terytorialnej niepodzielności i bezpieczeństwa państwa. Zgodnie z ówczesnymi unormowaniami, prezydent nie został zaliczony do organów władzy wykonawczej lecz jako instytucja nadrzędna, dysponująca wobec nich daleko idącymi uprawnieniami, szczególnie wobec władzy sędziowskiej, co ewidentnie naruszało zasadą trójpodziału władz.

Do 2005 roku zgodnie z konstytucją prezydent był gwarantem niezawisłości organów sędziowskich i pełnił funkcję przewodniczącego Rady Sądownictwa Armenii, której skład sam wyznaczał. Przysługiwało mu prawo odwoływania sędziów, wyrażania zgody na ich aresztowanie i pociąganie do odpowiedzialności. Wyłącznie prerogatywą prezydenta było powoływanie prezesów i sędziów Sądu Kasacyjnego, prezesów i sędziów Sądu Apelacyjnego, sądów pierwszej instancji i sądów specjalnych. Ponadto prezydent mianował połowę składu Sądu Konstytucyjnego oraz Prokuratora Generalnego. Nadmierne pełnomocnictwa prezydenta wobec wymiaru sprawiedliwości i egzekutywy naruszały fundamentalną zasadę podziału władzy i stawały pod znakiem zapytania efektywność wypełniania przez głowę państwa obowiązków zapewnienia właściwego funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędziowskiej.

Kwestia zapewnienia właściwej równowagi między władzą wykonawczą, ustawodawczą a zwłaszcza sędziowską została uregulowana w dopiero kolejnych nowelizacjach konstytucji w 2005 i 2015 roku. Obecnie zgodnie z art. 162 wymiar sprawiedliwości sprawują tylko sądy zgodnie z konstytucją i ustawami. Artykuł 163 wymienia z kolei wszystkie rodzaje sądów w Armenii. Należą do nich: Sąd

Konstytucyjny, Sąd Kasacyjny, sądy apelacyjne, sądy pierwszej instancji oraz Sąd Administracyjny. W przypadkach przewidzianych przez prawo mogą być tworzone sądy wyspecjalizowane. Zakazane jest tworzenie sądów nadzwyczajnych.

Zgodnie z art. 166 Sąd Konstytucyjny składa się z 9 sędziów wybieranych na 12 letnią kadencję przez Zgromadzenie Narodowe większością 3/5 głosów. Po trzech kandydatów przedstawiają prezydent, rząd i zgromadzenie sędziów. Z kolei sędziów Sądu Kasacyjnego powołuje na 6 lat prezydent na wniosek Zgromadzenia Narodowego. Parlament dokonuje wyboru kandydatów na sędziów Sądu Kasacyjnego na podstawie propozycji Rady Sądownictwa. Na wniosek Rady Sądownictwa, prezydent powołuje także sędziów sądów pierwszej instancji oraz sądów administracyjnych na okres 3 lat. Istotnym organem jest także Rada Sądownictwa. Zgodnie z art. 173 Rada Sądownictwa jest samodzielnym i niezależnym organem, który gwarantuje niezależność sądów i niezawisłość sędziów. Składa się z 10 członków wybieranych na 10-letnią kadencję. Połowę składu wybiera zgromadzenie ogólne sądów, a drugą część Zgromadzenie Narodowe.

Niezależnie od sądów, jako dopełnienie sądowej ochrony praw człowieka wymienić należy urząd obrońcy Praw Człowieka, powołany w 2004 roku na mocy specjalnej ustawy. Obecnie instytucja obrońcy Praw Człowieka znalazła swoje umocowanie w konstytucji w rozdziale 10, który określa tryb powołania i zadania armeńskiego ombudsmana. Tym samym nowelizacje konstytucji z 2005 i 2015 roku sprawiły, iż w strukturze naczelnych organów państwa Armenii zachowany został właściwy podział i równowaga między trzema zasadniczymi sferami aktywności państwa, a mianowicie władzą ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą.

2.7. Podsumowanie

Kwestia stanowienia ustroju konstytucyjnego na przykładzie Armenii dowodzi, iż mimo funkcjonowania we współczesnym świecie wielu istniejących i sprawdzonych wzorców, nie jest to zadanie łatwe i bezproblemowe. W tej najmniejszej republice byłego ZSRR kształtowanie właściwych rozwiązań konstytucyjnych, czyli fundamentu państwa, do dnia dzisiejszego charakteryzuje się dużą zmiennością i niestabilnością.

Sam proces kształtowania konstytucji, uchwalonej dopiero w 1995 roku, trwał zbyt długo i charakteryzował się głębokimi podziałami politycznymi dotyczącymi podstaw ustroju politycznego. Po kilku latach prac, zwyciężyła opcja ukształtowania silnej władzy prezydenckiej w obliczu prowadzonego konfliktu zbrojnego. W imię wyższych celów i potrzebnej stabilizacji, zdecydowano się na ukształtowanie republiki prezydencko-parlamentarnej. Przyjęte wówczas rozwiązania konstytucyjne wywarły nieodwracalny wpływ na kształt i funkcjonowanie systemu politycznego Armenii przez następne 25 lat. Dominacja głowy państwa, zarówno

formalna jak i nieformalna, stała się znakiem rozpoznawczym systemu politycznego Armenii.

Rozwiązania ustrojowe przyjęte w konstytucji z 1995 roku już po kilku latach okazały się jednak wadliwe i wymagające poprawek. W wyniku silnej presji zewnętrznej podjęto nieudaną próbę rewizji konstytucji w 2003 roku. Dopiero w 2005 roku sukcesem zakończyła się podjęta ponownie próba nowelizacji konstytucji. Postanowiono zmniejszyć szerokie uprawnienia głowy państwa i nadać systemowi politycznemu cechy właściwe rozwiązaniom parlamentarno-prezydenckiej formy rządów. Z jednej strony starano się przekonać społeczność międzynarodową o dokonującej się demokratyzacji systemu politycznego, a z drugiej strony próbowano uprzedzić ewentualną „kolorową rewolucję” poprzez demonstracyjną gotowość do zmian. Po kolejnych dziesięciu latach postanowiono (tzw. prezydent postanowił) o kolejnej nowelizacji konstytucji i przekształceniu Armenii w republikę parlamentarną.

Należy zauważyć, że w ciągu ostatnich dwudziestu lat od momentu przyjęcia konstytucji w 1995 roku, miały miejsca dwie gruntowne nowelizacje ustawy zasadniczej. W ciągu tego okresu system polityczny Armenii w kwestii rozwiązań ustrojowych dokonał radykalnego zwrotu, od republiki prezydenckiej (1991-1995), poprzez republikę prezydencko-parlamentarną (lub semi-prezydencką w latach 1996-2005)), parlamentarno-prezydencką (2006-2017) do klasycznej republiki parlamentarnej (od 2018 roku). Tak radykalne zmiany w stosunkowo krótkim czasie ewidentnie dowodzą dużej niestabilności systemu politycznego.

Pozytywną cechą charakterystyczną armeńskiej konstytucji (i jej kolejnych nowelizacji) jest fakt, iż były przyjmowane w wyniku ogólnonarodowego referendum. Mimo uchwalenia ich przez parlament, głos narodu był pod tym względem decydujący. Należy jednak dodać, że konstytucja z 1995 roku przyjęta została w referendum minimalną ilością głosów. Próba nowelizacji w 2003 roku zakończyła się niepowodzeniem, gdyż zmiany nie zostały poparte w referendum. Także ostatnia nowelizacja w 2015 roku została przyjęta w referendum, choć nie cieszyła się dużym poparciem, szczególnie w Erywaniu i drugim największym mieście Giumri, gdzie różnica między „za” i „przeciw” wyniosła mniej niż 10%. Świadczy to o dużym poczuciu niepewności społeczeństwa, które w referendum ma „jedynie” dokonać aktu legitymizacji nowych rozwiązań.

Z kolei negatywnym elementem był fakt, iż każda nowelizacja konstytucji miała swoje źródło w ośrodku prezydenckim. Ponadto proces nowelizowania ustawy zasadniczej odbywał się głównie w zaciszu gabinetów przy udziale wąskiej grupy ekspertów i polityków. Brakowało powszechnej informacji o przyczynach, skali i zamierzeniach nowelizacji. Nie uwzględniano (lub też nie zamierzano uwzględniać) zdania i opinii społeczeństwa, które praktycznie zostało wyłączone z tego procesu i w stosownym czasie było jedynie informowane o zmianach, bez możliwości artykulacji swojego zdania. W zasadzie udział społeczeństwa w referendum

ograniczał się do aktu powszechnej legitymizacji decyzji podjętych w wąskim gronie w kwestii nowelizacji najważniejszego aktu prawnego. Tym samym na podstawie dokonanej analizy stanowienia konstytucji Armenii można powiedzieć, że pod tym względem nie doszło jeszcze w tym kraju do konsolidacji ustroju konstytucyjnego. Proces ten charakteryzuje się dużą niestabilnością i trwa nadal.

PREZYDENT ARMENII W PROCESIE TRANSFORMACJI USTROJOWEJ

3.1. Pozycja ustrojowa i rola prezydenta w systemie politycznym Armenii w latach 1991-1995

W funkcjonowaniu urzędu prezydenta w Armenii można wyróżnić kilka istotnych faz. Pierwszą z nich są lata 1991-1995, kiedy to wprowadzono do systemu politycznego funkcję głowy państwa i brak było szczegółowych uregulowań dotyczących jego roli, pozycji i kompetencji w systemie politycznym. Wynikał to z faktu przedłużających się prac nad nową konstytucją, która miała regulować te kwestie. Prezydent funkcjonował na podstawie specjalnej ustawy i jego rzeczywista rola i pozycja była pochodną bardziej siły autorytetu i stylu sprawowania urzędu, niż uregulowań prawnych. Ponadto w tym okresie stał na czele Komisji Konstytucyjnej, która prowadziła prace nad nową ustawą zasadniczą i pozycją ustrojową prezydenta. Nie pozostało to bez wyraźnego wpływu na kształt konstytucji i przyjętego modelu prezydentury (system półprezydencki). Ponadto w tym okresie czasowym poważny wpływ na kształt i styl prezydentury wywierała katastrofalna sytuacja gospodarcza (blokada Armenii ze strony Turcji i Azerbejdżanu) będąca konsekwencją konfliktu zbrojnego o Górski Karabach i pośredniego zaangażowania się Armenii w toczącą się wojnę w latach 1992-1994.

Druga faza rozpoczyna się w 1995 roku, kiedy to przyjęto konstytucję Armenii i uregulowano ostatecznie pozycję ustrojową prezydenta i kończy się w 2005 roku w momencie nowelizacji konstytucji. W tej fazie mamy do czynienia ze słabnącą pozycją prezydenta Lewona Ter-Petrosiana i pogłębianiem się rozbieżności między nim a elitą polityczną na tle najważniejszych problemów. Efektem jest dymisja prezydenta w 1998 roku i ukształtowanie się nowej elity politycznej związanej z byłym prezydentem nieuznawanej Republiki Górskiego Karabachu, Robertem Koczarianem. Trzecia faza związana jest z nowelizacją konstytucji w 2005 roku i formalnym ograniczeniem uprawnień prezydenta. Ostatnia faza ma swoje źródło

w kolejnej nowelizacji konstytucji w roku 2015, która doprowadzi (od 2018 roku) do przekształcenia Armenii w republikę parlamentarną i radykalnego ograniczenia uprawnień prezydenta, który będzie odgrywał role symboliczno-reprezentacyjną w systemie politycznym Armenii.

Wielopłaszczyznowe przeobrażenia systemu społeczno-politycznego w Armenii i czas konfliktu zbrojnego o Górski Karabach na początku lat 90. XX w. wymagały sprawnie działającej egzekutywy. Wzorem większości byłych republik ZSRR funkcję głowy państwa postanowiono powierzyć prezydentowi wybranemu w wyborach powszechnych i bezpośrednich¹. System polityczny z dominującą rolą prezydenta dawał nadzieję na osiągnięcie względnej stabilizacji w funkcjonowaniu państwa, przy jednoczesnym utrzymaniu demokratycznych pryncypiów². Wobec braku nowej konstytucji parlament wydał przepisy regulujące podstawowe kwestie ustrojowe.

Role najwyższego organu władzy państwowej miał pełnić parlament (Rada Najwyższa), a funkcje głowy państwa – prezydent. 25 czerwca 1991 roku Rada Najwyższa Armenii, na podstawie Deklaracji o niepodległości, podjęła decyzję o ustanowieniu w Armenii urzędu prezydenta. Tym samym rozpoczęto dyskusję nad przyszłymi uprawnieniami głowy państwa i jego pozycją w systemie politycznym. Podczas dyskusji na forum parlamentu natychmiast ujawniły się zasadnicze różnice związane z kompetencjami głowy państwa³. W szczególności różnice dotyczyły takich kwestii jak zakres kompetencji prezydenta, jego uprawnienia do powoływania najważniejszych urzędników w państwie oraz sposób i zakres kontroli nad działalnością prezydenta.

Ujawniły się dwa obozy polityczne, jeden optujący za silną pozycją prezydenta, związany z deputowanymi z Komisji Konstytucyjnej (na czele której stał przewodniczący parlamentu Lewon Ter-Petrosjan, wybrany później na pierwszego prezydenta Armenii) i drugi związany z deputowanymi opowiadającymi się za prezydenturą symboliczną. W dyskusji pojawił się wniosek powołania specjalnego niezależnego organu uprawnionego do oceny działań głowy państwa, który na wniosek parlamentu mógłby dokonać odwołania prezydenta z urzędu. Zastanawiano się także na możliwości powołania urzędu wiceprezydenta. Jednak te propozycje nie spotkały się z poparciem większości. Podobnie nie zyskały poparcia

¹ W. Zajączkowski, *Elity polityczne WNP*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2013, rok 11, zeszyt 3, s. 71.

² P. Sarnecki, *Konstytucyjna pozycja prezydenta wybieranego przez parlament w państwach Europy Środkowo- Wschodniej*, [w:] *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów*, S. Bożyk (red.), Białystok 2009, s. 330.

³ A. Маркаров, *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В.Г. Егоров (red.), Москва 2012, s. 189-190.

propozycje przekazania dużych uprawnień rządowi. Ostatecznie przyjęta została propozycja Komisji Konstytucyjnej⁴.

Rada Najwyższa przyjęła ustawę *O prezydencie Republiki Armenii* z 1 sierpnia 1991 roku, a dzień później, 2 sierpnia 1991 roku, ustawę *O wyborach prezydenta Republiki Armenii*. Te akty prawne zasadniczo zmieniły system polityczny Armenii. Do tego czasu Armenia funkcjonowała w zasadzie jako republika parlamentarna, gdyż jedynym legitymizowanym organem był parlament, wybrany w 1990 roku w demokratycznych i wolnych wyborach. Był najwyższym organem władzy, dysponował szerokimi uprawnieniami, miał monopol na działalność ustawodawczą i posiadał możliwość zmiany dotychczasowej konstytucji. Sprawował także funkcję kontrolną wobec pozostałych organów władzy.

W momencie przyjęcia aktów prawnych o prezydencie i przeprowadzenia pierwszych powszechnych wyborów prezydenckich 16 października 1991 roku, nastąpiła istotna zmiana i pojawienie się drugiego organu władzy wykonawczej, który dysponował społeczną legitymacją i szerokimi uprawnieniami. Nastąpiło przesunięcie balansu sił na rzecz władzy wykonawczej, a konkretnie na rzecz prezydenta. Podjęte decyzję wprowadzały do systemu politycznego instytucje silnego prezydenta. Uznano, że w sytuacji kryzysu politycznego związanego z konfliktem w Górskim Karabachu i katastrofalną sytuacją gospodarczą, należy przekazać sporą część władzy w ręce silnego jednoosobowego organu, zdolnego do natychmiastowego podejmowania decyzji bez konieczności zawierania politycznych kompromisów⁵. Do tej pory to parlament był jedynym organem uprawnionym do wydawania ustaw. Teraz prezydent dysponował prawem weta i mógł odrzucić niektóre ustawy⁶. Przyjęte akty prawne stanowiły, iż prezydent stoi na czele władzy wykonawczej i nią kieruje, a parlament stanowi najwyższą władzę ustawodawczą.

Latem 1990 roku na armeńskiej scenie politycznej Armenii pojawiło się dwóch wyraźnych liderów pochodzących z kierownictwa Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego, którzy będąc wyrazicielami narodowych interesów Ormian na początku swojej działalności otrzymali od obywateli „nieograniczony kredyt zaufania”. Jego przewodniczący Lewon Ter-Petrosjan został 4 sierpnia 1990 roku wybrany przewodniczącym parlamentu a Wazgen Manukian otrzymał funkcję premiera. Pierwsze powszechne i demokratyczne wybory prezydenckie⁷ odbyły się w Arme-

⁴ A. Маркаров, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16), s. 112-113.

⁵ A. Markarov, *Regime Formation and Development in Armenia* [w:] *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*, T. Uyama (red.), Sapporo 2007, s. 307.

⁶ A. Маркаров, *Реформа политических...*, op. cit., s. 113.

⁷ Armeński politolog Aleksandr Balajan podkreśla, iż były to najbardziej uczciwe wybory w historii Armenii, gdyż ich wyniki nie spowodowały napięć społecznych i były zaakceptowane przez większość ludności państwa. Patrz: A. Balayan, *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski*

nii 16 października 1991 roku, a ich zwycięzcą został dotychczasowy przewodniczący parlamentu Lewon Ter-Petrosjan⁸, uzyskując poparcie ponad 83,4% głosujących⁹. Tym samym w wyniku demokratycznego procesu zdecydowana większość władzy znalazła się w rękach przedstawicieli demokratycznej opozycji i jej lidera¹⁰.

Nie oznaczało to jednak całkowitego zawłaszczenia sceny politycznej przez jedną siłę polityczną. Prezydent Lewon Ter-Petrosjan nie miał długiego stażu w polityce i bazował na swojej legendzie opozycyjnego lidera. Jak wspomina Wojciech Jagielski, już jako małe dziecko uważał się za lepszego od innych. Jako pracownik naukowy całymi dniami przebywał w archiwach i bibliotekach studiując starożytne księgi i manuskrypty. Przed wyborami prezydenckimi oświadczył zaś, że niczego nie obiecuje, nie ma żadnego programu a wszystko co miał do powiedzenia, powiedział na wiecach opozycyjnych. I wezwał Ormian aby na niego głosowali¹¹. Tym samym doszło do pierwszych różnic poglądów.

Wśród jednolitej ideowo armeńskiej elicie politycznej, pojawiły się pierwsze podziały w kwestii eskalacji konfliktu w Górskim Karabachu. W drugiej połowie 1991 roku część działaczy Komitetu „Karabach”, dążąca do zjednoczenia Armenii

Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 29-30.

⁸ Lewon Ter-Petrosjan urodził się w styczniu 1945 roku w syryjskim mieście Aleppo. Rok później razem z rodziną wrócił do Armenii, gdzie uzyskał wyższe wykształcenie i rozpoczął pracę naukową. W wykształcenia filozof, badacz starożytnych i średniowiecznych manuskryptów. Od 1978 roku pracował w Instytucie Matenadaran (repozytorium dawnych rękopisów) w Erywanii. W drugiej połowie lat 80. mocno zaangażował się w działalność opozycyjną. Był jednym z działaczy i założycieli „Komitetu Karabach” w 1987 roku, który był ruchem armeńskiej inteligencji postulującym przyłączenie Górskiego Karabachu do Armenii. W 1989 roku na bazie „Komitetu Karabach” powstał Armeński Ruch Ogólnonarodowy jako masowa organizacja społeczna. Lewon Ter-Petrosjan został jej liderem. W 1990 roku w wyniku wyborów parlamentarnych znalazł się w armeńskim parlamencie i jako lider największego ugrupowania został wybrany w sierpniu 1990 roku przewodniczącym Rady Najwyższej. Wybrany w październiku 1991 roku na prezydenta stał się charyzmatycznym przywódcą, z biegiem czasu oddalającym się od rzeczywistości społeczno-politycznej swego kraju.

⁹ *Levon Ter-Petrosian – biografia, Levon Ter-Petrosian for President*, <http://www.levonpresident.am/?catID=11> (dostęp: 11.08.2016); *The first President of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/levon-ter-petrosyan/> (dostęp: 11.08.2016).

¹⁰ Należy jednak zaznaczyć, że według Andrzeja Nowosada, Lewon Ter-Petrosjan doszedł do władzy dzięki dwuznacznej sytuacji jego brata, Telmana Ter-Petrosjana, który był mocno osadzony w komunistycznych strukturach i weteranów wojny z Afganistanu (a potem także Karabachu). Był posądzany o wytransferowanie za granicę majątku armeńskiej partii komunistycznej (za co został aresztowany przez władze ZSRR), który później posłużył do finansowania wojny w Górskim Karabachu. Zdaniem Nowosada, Lewon Ter-Petrosjan swoją pozycję opierał nie na instytucji władzy, ale na autorytecie brata, który umożliwił mu przejęcie instrumentów władzy. Uważa on, że rodzina Ter-Petrosjanów zawłaszczyła najważniejsze struktury, urzędy i majątek państwa korzystając z faktu, iż Lewon był prezydentem. Szerzej na ten temat patrz: A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego*, [w:] *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2008, s. 99-101.

¹¹ W. Jagielski, *Dobre miejsce do umierania*, Warszawa 2010, s. 294.

z Karabachem lub uznania niepodległości Republiki Górskiego Karabachu, utworzyła blok opozycyjny wobec Lewona Ter-Petrosjana. Prezydent uważał, że zjednoczenie z Górskim Karabachem doprowadzi do jeszcze większej eskalacji konfliktu zbrojnego z Azerbejdżanem, co w konsekwencji przyczyni się do międzynarodowej izolacji Armenii jako agresora. Nie wyrażał także zgody na dyplomatyczne uznanie powstałej samorządnie Republiki Górskiego Karabachu. Po pierwsze nie chciał dopuścić, aby Armenia była postrzegana jako państwo wykorzystujące rozpad ZSRR do zmiany granic, a po drugie uważał, że Armenia powinna nieformalnie popierać Górski Karabach i pełnić rolę „trzeciej strony”, ale nie bezpośredniego uczestnika konfliktu. To stanowisko spotkało się ze sprzeciwem części dotychczasowych władz Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego, a szczególnie wśród Ormian powracających do ojczyzny z emigracji, skupionych w radykalnej (nacjonalistycznej) partii „Dasznakcutiun”¹².

W lutym 1992 roku Rada Najwyższa Armenii anulowała decyzję z 1988 roku o wyrażeniu zgody na przyłączenie Górskiego Karabachu w skład kraju. Argumentowano, iż Armenia respektuje prawo międzynarodowe i zasadę niezmienności granic. Liderzy opozycyjnych partii zgłosili swój sprzeciw w parlamencie i zaczęli organizować mityngi z żądaniem odsunięcia prezydenta Ter-Petrosjana od władzy w wyniku zmiany jego polityki wobec kwestii Karabachu. Z kolei premier Wazgen Manukian pod koniec 1991 roku podał się do dymisji i przystąpił do opozycyjnej organizacji Sojusz Narodowo-Demokratyczny. Tym samym rozpoczął się proces konsolidacji ugrupowań opozycyjnych wobec prezydenta.

Jednak działalność i konsolidacja partii opozycyjnych spotkała się ze skutecznym oporem ze strony prezydenta. Lewon Ter-Petrosjan przedstawił liderowi opozycji Wazgenowi Manukianowi propozycję objęcia urzędu ministra obrony. W listopadzie 1992 roku został on ministrem stanu ds. bezpieczeństwa oraz pełniącym obowiązki ministra obrony. Podczas jego urzędowania miały miejsce liczne sukcesy militarne w Górskim Karabachu. Znaczna część spornych obszarów została wyzwolona, powstał korytarz lądowy łączący Armenię z Górskim Karabachem, a latem 1993 roku zajęto rejon miasta Agdam, które znajduje się już poza obszarem Górskiego Karabachu. Popularność Wazgena Manukiana rosła nie tylko w siłach zbrojnych, ale także wśród społeczeństwa¹³. Prezydent czując się zagrożony w połowie 1993 roku odwołał go z pełnionych funkcji. Ten niezadowolony tą decyzją zajął się rozbudową „Sojuszu Narodowo-Demokratycznego” i stał się nieformalnym liderem opozycji¹⁴.

¹² K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii* [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 50-51.

¹³ J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the crossroads*, London and New York 1999, s. 46-48.

¹⁴ A. Курдов, *Независимая Армения: взгляд российских аналитиков*, „Центральная Азия и Кавказ”, 1999, nr 2 (3), s. 102-103.

Konflikt w Górskim Karabachu nie był jednak jedynym problemem z jakim musiała się zmierzyć polityczna elita Armenii w pierwszej połowie lat 90. XX wieku. Po podpisaniu zawieszenia broni w maju 1994 roku między siłami Górskiego Karabachu, Armenii i Azerbejdżanu kwestia karabachska zeszła na plan dalszy, a pierwszoplanowymi stały się kwestie transformacji gospodarczej państwa i pogarszająca się sytuacja ekonomiczna większości obywateli Armenii. Kształtowanie nowych demokratycznych struktur władzy i konstytucyjnych podstaw dokonywało się w bardzo trudnych warunkach wewnętrznych i zewnętrznych¹⁵.

W wyniku walk o Górski Karabach w latach 1990–1994 przestał istnieć dotychczasowy system ekonomiczny, działający na zasadach współzależności i kooperacji ekonomicznej radzieckich republik. Większość państwowych przedsiębiorstw przestała funkcjonować albo w wyniku braku surowców do produkcji, albo utraty rynków zbytu. Militarne sukcesy Ormian oraz starcia w okolicy Nachiczewania (azerbejdżańska eksklawa położona między Armenią i Turcją) spowodowały polityczne i ekonomiczne sankcje ze strony Turcji, w tym zamknięcie granicy. W Armenii zaczęło brakować żywności, gazu i paliw, pojawił się niedobór wody. Rząd wprowadził racjonowanie żywności oraz reglamentację dostaw prądu. W grudniu 1992 roku prezydent Lewon Ter-Petrosjan ogłosił w państwie stan wyjątkowy.

Aby złagodzić naciski międzynarodowe na zakończenie walk, prezydent postanowił nie uznawać niepodległości powstałej 10 grudnia 1991 roku Republiki Górskiego Karabachu. Równocześnie w wyniku trwającej w Gruzji wojny domowej pojawiły się trudności w dostarczaniu poprzez ten kraj pomocy i zaopatrzenia¹⁶. Armenia, która była najlepiej rozwinięta przemysłowo spośród wszystkich republik byłego ZSRR, w połowie lat 90. XX wieku znalazła się wśród najmniej uprzemysłowionych państw poradzieckich. Duże zakłady przemysłowe za niewielkie sumy zostały one sprzedane krewnym i znajomym najwyższego kierownictwa państwowego, wskutek czego 8% rodzin (klanów) w państwie dysponowało 90% sprywatyzowanych przedsiębiorstw. Prywatyzacja, która przekształciła się w powszechną grabież, stosunki wolnorynkowe, które materializowały się w postaci ulicznych bazarów nie mogły nie mieć destrukcyjnych konsekwencji. Doprowadziło to do zapaści ekonomicznej, wzrostu bezrobocia oraz także stało się powodem popieranej przez władze masowej emigracji¹⁷.

Głównym powodem krytyki władz państwowych, a szczególnie prezydenta, była wszechobecna korupcja i prowadzona polityka kadrowa. Obsadzanie stanowisk

¹⁵ С. Минасян, *Армения в Карабахе, Карабах в Армении (карабахский фактор во внешней и внутренней политике Армении)*, [w:] *Kaukaz: механизмы легитимизации и функционирования элит политических*, Том VII, Т. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 107-109.

¹⁶ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów parlamentarnych i prezydenckich*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 2001, t. VIII, s. 97.

¹⁷ E. Minasyan, *Armenia na ciernistym szlaku niepodległości*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 14-20.

państwowych, według liderów opozycji, odbywało się na zasadzie protekcjonizmu i łapówkarstwa. W ich ocenie władze wyraźnie obrały kurs na budowę reżimu autorytarnego, czy nawet dyktatury. Wskazywano na skandale korupcyjne rodziny Petrosjanów¹⁸, które skutecznie nadwyrężyły zaufanie społeczeństwa do instytucji władzy. Krytykowano też zbyt bliskie związki prezydenta Lewona Ter-Petrosjana i jego braci, Telmana i Petrosa¹⁹, którzy odpowiadali za prywatyzację i zarządzanie funduszami na odbudowę kraju zniszczonego trzęsieniem ziemi w 1988 roku²⁰.

W lutym 1993 roku doszło do poważnego konfliktu między prezydentem a premierem Chosrowem Harutiunianem na tle proponowanego programu liberalizacji gospodarki i wprowadzenia elementów wolnorynkowych. Premier wystąpił z ostrą krytyką programu rozwoju gospodarczego (który przewidywał masową prywatyzację i elementy tzw. „terapii szokowej”) zaakceptowanego przez prezydenta. W efekcie prezydent zdymisjonował dotychczasowego premiera i mianował na jego stanowisko Hranta Bagratiana, dotychczasowego ministra gospodarki i autora kontrowersyjnego programu²¹.

Na przełomie 1993/1994 roku, podobnie jak większości państw WNP, w Armenii rozpoczął się etap walki o realną władzę między parlamentem a prezydentem. Parlament był oskarżany przez prezydenta o blokowanie radykalnych reform gospodarczych. Poszczególni deputowani czuli się bardziej związani z regionem pochodzenia (na rzecz którego lobbowali) niż z interesem państwa. Niektóre inicjatywy rządu w dziedzinie reform gospodarczych były blokowane przez parlament. Tym samym konflikt między egzekutywą i legislatywą stawał się nieuchronny. Sprzyjało to tendencji zmierzającej do ograniczania uprawnień parlamentu i poszerzenia kompetencji prezydenta²². W tym samym czasie w Armenii decydo-

¹⁸ L. Abrahamian, *Armenian Identity in a Changing World*, Costa Mesa California 2006, s. 222-223.

¹⁹ A. Nowosad, *Armenia – kraj między...*, op. cit., s. 101.

²⁰ 7 grudnia 1988 roku w północno-zachodniej części Armenii w okolicy miast Giumri (Lenakan), Spitak i Wanadzor (Kirowakan) miało miejsce silne trzęsienie ziemi w wyniku którego w ciągu 30 sekund zginęło około 25 tysięcy osób, około 30 tysięcy odniosło rany i zostało inwalidami, a ponad 500 tysięcy straciło dach nad głową. Ogromne zniszczenia materialne szacowane były wówczas na około 16-17 mld USD. Skala i rozmiar zniszczeń, szczególnie materialnych, miała ogromny wpływ na armeńską gospodarkę szczególnie w pierwszej połowie lat 90. Region ten do dnia dzisiejszego nie podniósł się z ruin, a liczba mieszkańców miasta Giumri (które przed 1988 roku było drugim największym miastem Armenii) spadła o połowę. W licznych publikacjach dotyczących pierwszych lat niepodległości Armenii kwestia ta często jest pomijana, jednak zdaniem autora, miała ona bardzo negatywne znaczenie dla procesu kształtowania systemu politycznego, zwłaszcza w wymiarze ekonomicznym i częściowo psychologicznym. Patrz: A. Э. Хачикян, *История Армении*, Ереван 2009, s. 214-215; G. Szagojan, *Pamięć o trzęsieniu ziemi w Giumri*, [w:] *Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym*, L. Obrahamian, K. Siekierski (red.), Warszawa 2014, s. 119-140.

²¹ A. Czajowski, *Republika Armenii* [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007, s. 176.

²² T. Bodio, J. Wojnicki, P. Załęski, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2006, nr 2 (7), s. 105.

wały się losy konstytucji, która miała określić model systemu politycznego i uregulować relacje między władzami²³.

Szybko ujawnił się wzrost napięcia w polityce wewnętrznej spowodowany rosnącym niezadowoleniem wobec władzy. W 1994 roku pozycja prezydenta zaczęła słabnąć a dawni współpracownicy Lewona Ter-Petrosjana (Dawid Wartanian, Wazgen Manukian i Arsak Sadojan) założyli opozycyjny Sojusz Narodowo-Demokratyczny. W lipcu 1994 roku w centrum Erywania opozycja zorganizowała demonstracje, w których uczestniczyło ponad 50 tysięcy osób, domagając się ustąpienia rządu i prezydenta. Wskazywano, że w kraju funkcjonuje kontrolujący politykę i gospodarkę dyktatorski triumwirat składający się z prezydenta, ministra spraw wewnętrznych Wano Siradeghiana oraz przewodniczącego parlamentu Babkena Ararkcjana. Zarzucano im wszystkim łamanie prawa i zmierzanie do dyktatury. Oskarżano też o morderstwa polityczne, które od 1991 roku wstrząsały opinią publiczną. W okresie tym zbito między innymi 5 deputowanych i mera Erywania Hambarcuma Galstiana²⁴.

Przed zaplanowanymi na 1995 roku wyborami parlamentarnymi prezydent przystąpił do konsolidacji swoich zwolenników. Z jego inicjatywy powstał rządowy blok „Republika”. Także opozycja przystąpiła do działań konsolidacyjnych i jesienią 1994 roku powstał opozycyjny „Związek Narodowego Odrodzenia”, w którego skład weszły partie o skrajnych poglądach. Pogłębił się także konflikt między prezydentem a jedną z większych partii opozycyjnych, „Dasznakcutiun”²⁵.

Prezydent przystąpił do walki z opozycją pod hasłem eliminacji zachowań siłowych w polityce. Pod koniec 1994 roku służby specjalne wykryły terrorystyczną organizację „Dro”, której celem było fizyczne likwidowanie politycznych przeciwników, polityczny i ekonomiczny wywiad a także udział w tranzycie narkotyków. „Dro” okazało się zakonspirowanym elementem partii „Dasznakcutiun”, która nie ukrywała, że terror jest jedną z metod prowadzenia politycznej walki. 28 grudnia 1994 roku prezydent Lewon-Ter Petrosjan podjął decyzję o zdelegalizowaniu na sześć miesięcy partii „Dasznakcutiun” pod zarzutem organizowania działalności terrorystycznej i finansowaniem jej z zagranicznych źródeł. Ponadto argumentowano, że naruszone zostały przepisy ustawowe, zgodnie z którymi niedopuszczalny jest udział obcokrajowców we władzach organizacji społeczno-politycznych.

²³ A. Markarov, *Regime Formation...*, op. cit., s. 305-308.

²⁴ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii...*, op. cit., s. 99.

²⁵ Ormiańska Rewolucyjna Federacja Dasznakcutiun powstała w 1890 roku w Tbilisi jako jedna z pierwszych ormiańskich partii politycznych, która prowadzi działalność do dnia dzisiejszego. Jej politycznym i militarnym celem była walka z turecką okupacją i budowa „Wielkiej Armenii”. Po upadku ZSRR partia stała się jedną z większych formacji opozycyjnych o dość skrajnie prawicowych, nacjonalistycznych poglądach, skupiająca w swoich szeregach przedstawicieli ormiańskiej diaspory. W działalności nie wyrzekała się stosowania siły i przemocy w celu realizacji programowych założeń.

Tymczasem większość liderów tej partii stanowili Ormianie legitymujący się obywatelstwem Iranu, Libanu, Kanady i Grecji²⁶. Krok ten poważnie zachwiał stosunkami władz Armenii z ormiańską diasporą, która w dużym stopniu utożsamiała się z tą właśnie partią. Jej delegalizacja stanowiło duży cios dla opozycji przed wyborami parlamentarnymi, które odbyły się latem 1995 roku²⁷. Bez udziału w nich największej partii opozycyjnej, zakończyły się zwycięstwem proprezydenckiego bloku „Republika”, który z popierającymi go organizacjami zdobył około 70 % miejsc w parlamencie.

3.2. Pozycja ustrojowa i rola prezydenta w systemie politycznym Armenii w latach 1996-2005

W lipcu 1995 roku odbyło się referendum konstytucyjne, w którym zatwierdzono nową konstytucję Armenii. Określiła ona podstawy ustroju politycznego Armenii, szczególnie w odniesieniu do struktury naczelnych władz państwa. Wprowadziła do systemu politycznego elementy klasycznego parlamentaryzmu i systemu prezydenckiego, kształtujące model mieszanej formy rządów. W tym przypadku połączenie parlamentarnej formy rządów z modelem prezydenckim było wzorowane na doświadczeniach systemu semiprezydenckiego V Republiki Francji²⁸.

W sposób szczególny wyeksponowała ona stanowisko prezydenta wybieranego w wyborach powszechnych na pięcioletnią kadencję. Został on uznany nie tylko za głowę państwa, ale też za gwaranta konstytucji oraz organ dominujący pod względem formalnoprawnym nad pozostałymi organami władzy. Stał się gwarantem harmonijnego funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej oraz sądowniczej. Nie został usytuowany w ramach władzy wykonawczej, ale jako instytucja nadrzędna²⁹. Prezydent mógł nominować i odwoływać premiera według własnego uznania.

Pomimo wyodrębnienia funkcji premiera, to prezydent był rzeczywistym szefem rządu, przewodniczył posiedzeniom, a wszelkie podejmowane decyzje musiały być aprobowane przez niego. Premier mógł to robić jedynie z polecenia

²⁶ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы в независимой Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В.Г. Егоров (red.), Москва 2012, s. 99; A. Balayan, *Polityczne transformacje...*, op. cit., s. 36; P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii...*, op. cit., s. 100.

²⁷ T. Papazian, *From Ter-Petrosian to Kocharian: Explaining Continuity in Armenian Foreign Policy, 1991-2003*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization”, 2006, nr 2, s. 242-243.

²⁸ A. Markarov, *Regime Formation...*, op. cit., s. 308.

²⁹ *Первая Конституция Армении*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2425&lang=rus> (dostęp: 11.08.2016).

prezydenta lub w czasie jego choroby tylko na żądanie większości członków rządu. Oprócz prawa mianowania premiera i członków gabinetu, prezydent posiadał kompetencje do mianowania prokuratora generalnego i naczelnego wodza sił zbrojnych. Ponadto w jego gestii pozostawiono decydujący głos w kwestiach związanych z polityką zagraniczną, bezpieczeństwem państwa czy przeprowadzaniem reform gospodarczych³⁰. Prezydent dysponował także prawem do rozwiązania parlamentu i ogłoszenia przedterminowych wyborów bez istotnych powodów już po upływie roku od wyborów. Mógł to uczynić jedynie po konsultacjach z przewodniczącym parlamentu i premierem.

Chociaż w konstytucji uwzględniono zasady podziału władzy, to w rzeczywistości przyznano prezydentowi znaczący wpływ na działania władzy ustawodawczej, wykonawczej a także sądowniczej, co budziło największe kontrowersje. Zgodnie z konstytucją prezydent był gwarantem niezawisłości organów sądowniczych i pełnił funkcję przewodniczącego Rady Sądownictwa Armenii. Przysługiwało mu prawo odwoływania sędziów, wyrażania zgody na ich aresztowanie i pociąganie do odpowiedzialności. Ponadto w drodze dekretów i rozporządzeń z mocą ustawy (z czego często korzystał) mógł regulować kwestie, które nie były prawnie uregulowane³¹. Nadmierne pełnomocnictwa prezydenta wobec wymiaru sprawiedliwości i egzekutywy naruszały fundamentalną zasadę podziału władzy i stawiały pod znakiem zapytania efektywność wypełniania przez głowę państwa obowiązków zapewnienia właściwego funkcjonowania władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej. Ponadto pozycję prezydenta wzmacniał fakt, iż był on wybierany nie przez parlament, a przez naród w wyborach bezpośrednich. Posiadający tak rozbudowane kompetencje prezydent Armenii pełnił funkcję „superarbitra” w systemie politycznym wnosząc się ponad pozostałe organy władz³².

Konsekwencją tak silnej pozycji prezydenta w systemie politycznym Armenii było znaczne osłabienie pozycji ustrojowej i roli parlamentu, który od tej pory miał być zasadniczo organem ustawodawczym o wyraźnie ograniczonych możliwościach realizacji funkcji kontrolnej. W sytuacji posiadania przez prezydenta większości w parlamencie praktycznie dysponował on nieograniczonymi pełnomocnictwami we wszystkich sferach władzy państwowej. W Armenii taka sytuacja miała miejsce w latach 1995-1997, kiedy to prezydent wyraźnie dominował w życiu politycznym, co w zasadzie oznaczało funkcjonowanie systemu superprezydenckiego³³.

³⁰ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki Armenii*, Rzeszów 2004, s. 56-59.

³¹ K. Fedorowicz, *Pozycja ustrojowa prezydenta w systemie politycznym Armenii*, „Białostockie Studia Prawnicze”, 2016, zeszyt 20, tom 2, s. 352-353.

³² R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 62.

³³ A. Маркаров, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16), s. 117.

Mimo szerokich uprawnień i poważnych sukcesów w wojnie o Górski Karabach, popularność prezydenta Armenii stale spadała, głównie za sprawą pogarszającej się sytuacji ekonomicznej. W pierwszej połowie lat 90. XX wieku można było to jeszcze wyjaśnić w kontekście działań zbrojnych, ale po ich wstrzymaniu fatalny stan gospodarki większość obywateli uznała jako dalej nieakceptowalny. Ormianie byli niezadowoleni z prywatyzacji, w wyniku której majątek został skoncentrowany w rękach niewielkiej grupy biznesmenów należących do tzw. „korporacji weteranów”. Osamotniony na scenie politycznej prezydent w celu zapewnienia stabilności w okresie swojej kadencji zmuszony był poszukiwać poparcia innych silnych aktorów polityczno-gospodarczych. Na przełomie 1994/1995 roku pozycja polityczna prezydenta Armenii stała się w dużym stopniu rezultatem konsensusu między różnymi grupami elit. W kwestii przetrwania prezydenta na stanowisku decydowały nieformalne porozumienia pomiędzy kluczowymi urzędnikami państwowymi i coraz silniejszą elitą biznesową³⁴. Mimo nasilających się opinii krytycznych wobec prezydenta i spadku zaufania społecznego, Lewon Ter-Petrosjan postanowił jednak ubiegać się o reelekcję w wyborach prezydenckich 22 września 1996 roku³⁵.

W wyborach udział wzięło czterech kandydatów: Lewon Ter-Petrosjan, Wazgen Manukian, Sergej Badalian i Aszot Manuczarian, faktycznie jednak głównymi konkurentami byli dotychczasowy prezydent Lewon Ter-Petrosjan oraz były premier Wazgen Manukian. Obaj prowadzili szeroką kampanię wyborczą.

Urzędujący prezydent skupił się na podkreślaniu swoich zasług do których zaliczył: odzyskanie niepodległości, utrzymanie wewnętrznej stabilności w kraju, prestiż międzynarodowy dzięki zrównoważonej polityce zagranicznej, zapewnienie demokratycznych praw obywateli, realizacja radykalnej reformy gospodarczej, stworzenie sprawnej armii, skuteczne zapewnienie bezpieczeństwa narodowego oraz osiągnięcie przez Górski Karabach niezależności. Zwracał także uwagę na pojawiające się problemy, do których zaliczył trudności w relacjach Armenii z ormiańską diasporą i zakazem posiadania podwójnego obywatelstwa. Mówiąc o kwestii Górskiego Karabachu, zauważył potrzebę wprowadzenia bardziej elastycznego i konstruktywnego podejścia do negocjacji w sprawie rozwiązania konfliktu, przy jednoczesnym zapewnieniu bezpieczeństwa w Górskim Karabachu.

Z kolei Wazgen Manukian szczególnie mocno akcentował konieczność poprawy sytuacji ekonomicznej obywateli i państwa, zapowiadał podwyżki płac i pomoc socjalną. W kwestiach politycznych podstawowym celem było utworzenie rządu jedności narodowej, przeprowadzenie przedterminowych wyborów parlamentarnych i przyjęcie nowej konstytucji, pozbawiającej prezydenta większości kompetencji³⁶.

³⁴ A. Balayan, *Polityczne transformacje...*, op. cit., s. 35-36.

³⁵ L. Abrahamian, *Armenian Identity...*, op. cit., s. 211.

³⁶ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы...*, op. cit., s. 111-115.

25 września 1996 roku podano wstępne wyniki głosowania. Frekwencja wyniosła 60,30% uprawnionych do głosowania. Lewon Ter-Petrosjan uzyskał 52% % głosów a jego rywal Wazgen Manukian 40% głosów. Tym samym wybory prezydenckie już w pierwszej turze wygrał dotychczasowy prezydent Lewon Ter-Petrosjan. Opozycja uznała, że wobec tak niewielkiej przewagi, wybory zostały z pewnością sfalszowane. W Erywaniu doszło do masowych wystąpień³⁷. Demonstracje przeciwników prezydenta przez kilkanaście dni paraliżowały Erywań. Pod parlamentem doszło do starć pomiędzy demonstrantami a siłami porządkowymi, wyprowadzonymi na ulice na rozkaz Lewona Ter-Petrosjana. Zamieszki objęły też gmach parlamentu, dokąd wdarła się grupa demonstrantów³⁸. Urzędujący prezydent potraktował to jako próbę zamachu stanu i dokonał prewencyjnych aresztowań działaczy opozycji a tym ośmiu deputowanych³⁹.

Jeszcze przed opublikowaniem wstępnych wyników sondaże wskazywały na zwycięstwo Wazgena Manukiana. Według wstępnych wyników w Erywaniu uzyskał większą liczbę głosów (około 205 tysięcy) niż urzędujący prezydent (około 155 tysięcy). Opozycja wskazywała na szereg nieprawidłowości podczas głosowania: obecność w lokalach wyborczych osób niepowołanych, wywieranie presji na żołnierzy pełniących służbę, by głosowali na konkretnego kandydata, znaczne rozbieżności (około 22 tysięcy) między liczbą wyborców, którzy podpisali i otrzymali karty wyborcze, a liczbą kart policzonych w urnach i zarejestrowanych w oficjalnych protokołach a także liczne przypadki frekwencji ponad 100%⁴⁰.

Wazgen Manukian zaskarżył wyniki wyborów do Sądu Konstytucyjnego. Należy zwrócić uwagę, że spora część zarzutów została potwierdzona przez niezależnych obserwatorów OBWE w ich raporcie, w którym zwracano uwagę na dużą liczbę poważnych uchybień, które mogły mieć wpływ na końcowy wynik. Zwracano uwagę, że Lewon Ter-Petrosjan został wybrany na urząd prezydenta i przekroczył 50% próg wyborczy jedynie minimalną liczbą 22 tysięcy głosów a wskazane uchybienia mogą być podstawą zakwestionowania wyników tych wyborów⁴¹.

1 października 1996 roku podano ostateczne i oficjalne wyniki wyborów. Frekwencja wyniosła 60,5% uprawnionych do głosowania. Lewon Ter-Petrosjan otrzymał 51,75% głosów (646 tysięcy), Wazgen Manukian 41,29% głosów (516 tysięcy)⁴². Z kolei skarga na wyborcze fałszerstwa została przez Sąd Konstytucyjny

³⁷ T. Akopian, *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus”, 2002, nr 5(17), s. 104–105.

³⁸ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii...*, op. cit., s. 101.

³⁹ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 177.

⁴⁰ B. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы...*, op. cit., s. 116.

⁴¹ *Armenian Presidential Elections, September 24, 1996 Final Report*, OSCE, Office for Democratic Institutions and Human Rights, <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/14149?download=true> (dostęp: 12.08.2016).

⁴² Dane za: B. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы...*, op. cit., s. 118.

odrzucona, mimo że na 303 skontrolowanych lokali wyborczych aż w 101 stwierdzono uchybienia. Tym samym kryzys polityczny wywołany nieprawidłowościami podczas wyborów został zażegnany, a Lewon Ter-Petrosjan wybrany na ponowną kadencję prezydencką przystąpił do umacniania swojej nadwyżęzonej pozycji⁴³. Jednak polityczne perturbacje i napięta wewnętrzna walka polityczna w Armenii w związku z wyborami prezydenckimi przyciągnęła uwagę innych krajów i organizacji międzynarodowych zaniepokojonych brakiem demokratycznych standardów w tej republice. Jak już wskazano, podczas tych wyborów swoje misje obserwacyjne wysłały do Armenii OBWE i Międzyparlamentarne Zgromadzenie WNP. Również amerykański Departament Stanu wydał oświadczenie, że USA są zaniepokojone informacjami na temat naruszeń podczas wyborów prezydenckich w Armenii⁴⁴.

Po wyborach prezydenckich w 1996 roku, charakteryzujących się szeregiem nieprawidłowości i związaną z tym wątpliwą legitymizacją prezydenta, Lewon Ter-Petrosjan podjął działania zmierzające do odbudowy swojego autorytetu i umocnienia pozycji na scenie politycznej. Postępujący kryzys gospodarczy i wzrastające niezadowolenie społeczne stały się przyczyną powołania na stanowisko premiera Armenii w marcu 1997 roku Roberta Koczariana, byłego prezydenta Republiki Górskiego Karabachu i bohatera wojny karabachskiej⁴⁵. Tym sposobem urzędujący prezydent próbował umocnić swoją pozycję autorytetem weteranów walczących w Górski Karabachu⁴⁶. Tym samym tzw. „kwestia karabchaska” stała się głównym elementem politycznych zabiegów prezydenta zmierzających do utrzymania się na politycznej scenie.

Niewątpliwie utrzymanie przez Ormian terytorium Górskiego Karabachu w wyniku konfliktu zbrojnego z Azerbejdżanem potwierdziło mandat Lewona Ter-Petrosjana do dalszego sprawowania funkcji głowy państwa, ale jednocześnie postawiło go przed koniecznością znalezienia nowego i trwałego rozwiązania „zamrożonego” tymczasowo konfliktu. Początkowo jego poglądy w tej kwestii w pełni odzwierciedlały nastroje społeczne zarówno w Armenii jak i w Górskim Karabachu. Jednak w miarę upływu czasu jego poglądy ewoluowały, począwszy od przyznania ludności tego parapaństwa prawa do samostanowienia (nie wykluczając żadnego z możliwych rozwiązań takich jak pełna niepodległość, zjednoczenie z Armenią i inne) do decyzji o nieuznaniu niepodległości Republiki Górskiego Karabachu.

Wykorzystując autorytet nowego premiera Roberta Koczariana, prezydent Lewon Ter-Petrosjan podjął działania zmierzające do uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu. Od połowy 1997 roku publicznie głosił stanowisko, że konieczne

⁴³ J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the...*, op. cit., s. 57-59.

⁴⁴ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы...*, op. cit., s. 118.

⁴⁵ T. Papazian, *From Ter-Petrosian...*, op. cit., s. 246.

⁴⁶ T. Marciniak, P. Nieczuja-Ostrowski, *Położenie międzynarodowe Armenii: uwarunkowania i perspektywy*, [w:] *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, K. Iwańczuk, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2008, s. 74.

jest szybkie uregulowanie konfliktu. Z uwagi na pogarszającą się sytuację ekonomiczną, związaną z blokadą granicy przez Turcję i Azerbejdżan, prezydent żywił przekonanie, że społeczność międzynarodowa nigdy nie wyrazi zgody na uznanie niepodległości Górskiego Karabachu. W związku z tym zaproponował kompromisowe rozwiązanie sporu, które miałyby polegać na pozostawieniu Karabachu w składzie Azerbejdżanu z dużą autonomią za cenę przełamania ekonomicznej blokady i przewyciężenia w związku z tym wewnętrznych problemów gospodarczych. Uznał, że kwestia poprawy sytuacji ekonomicznej państwa jest ważniejsza niż utrzymywanie nieokreślonego statusu Górskiego Karabachu bez realnych szans na jego zmianę ze strony społeczności międzynarodowej⁴⁷. Istotną kwestią była także postępująca izolacja państwa na arenie międzynarodowej w wyniku sztywnego stanowiska Armenii odnośnie uregulowania konfliktu poprzez uznanie niepodległości Karabachu. Prezydent przekonał się o tym osobiście w grudniu 1996 roku podczas szczytu OBWE w Lizbonie, gdzie wielu czołowych polityków europejskich przekonywało go do zmiany sztywnego stanowiska i ewentualnych korzyści ekonomicznych wynikających z bardziej elastycznego podejścia do tej kwestii⁴⁸.

Momentem przełomowym była konferencja prasowa prezydenta 26 września 1997 roku, podczas której publicznie wypowiadał się o wyższości i potrzebie kompromisu w kwestii Karabachu zgodnie z oczekiwaniami społeczności międzynarodowej, a szczególnie tzw. Grupy Mińskiej, powołanej do uregulowania tego właśnie konfliktu. Mówił wprost o nierealnej polityce podtrzymywania istniejącego *status quo*. 1 listopada 1996 roku w prasowym artykule o znamienym tytule „*Wojna albo pokój? Czas pomyśleć*”, szczegółowo przedstawił propozycje regulacji konfliktu, które w społeczeństwie potraktowane zostały jako zdrada. Szczególnie ostre komentarze pojawiły się ze strony władz Republiki Górskiego Karabachu⁴⁹.

Szczególnie na przełomie 1997/1998 roku poglądy prezydenta dość mocno się zmieniły, a momentem przełomowym były publiczne wypowiedzi sugerujące możliwość daleko idących kompromisów w rozmowach z Azerbejdżanem w kwestii ostatecznego uregulowania statusu Górskiego Karabachu. Prezydent gotowy był uznać postulat Azerbejdżanu dotyczący przywrócenia azerbejdżańskiej kontroli nad tym terenem z równoczesnym przyznaniem szerokiej autonomii. Ceną miało być przełamanie izolacji ekonomicznej i przewyciężenie związanych z tym wewnętrznych problemów gospodarczych. Ponadto Azerbejdżan miał udzielić gwarancji bezpieczeństwa dla Górskiego Karabachu i wyrazić zgodę na zachowanie armeńskiej kontroli nad tzw. korytarzem lacińskim, łączącym Armenię z Kara-

⁴⁷ N. Konarzewska, *Nacjonalizm elit politycznych w republikach Kaukazu Południowego – źródła, przejawy i konsekwencje*, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, Tom VI, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 174-175.

⁴⁸ Т. Акопян, *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны – ни мира*, Ереван 2010, s. 279-281.

⁴⁹ Т. де Ваал, *Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной*, Москва 2014, s. 307.

bachem. Tym samym prezydent, kierując się względami pragmatycznymi⁵⁰, przedłożył interes Armenii ponad interes Republiki Górskiego Karabachu⁵¹. W dalszych wypowiedziach prezydent sugerował uregulowanie konfliktu na drodze pokojowej w kilku etapach. Proponował pozostawienie Górskiego Karabachu w składzie Azerbejdżanu z dużą autonomią, wstrzymanie przez Armenię udzielania pomocy rodakom lub wymianę terytoriów (Górski Karabach w zamian za prowincje Zangezur, co umożliwiłoby władzom Azerbejdżanu połączenie się z Nachiczewanem). Takie poglądy spotkały się ze zdecydowanym sprzeciwem opinii publicznej i doprowadziły do poważnych rozbieżności w ocenie kwestii karabachskiej w elitach politycznych Armenii, co skutkowało rozpoczęciem „wojny na górze”, początkowo za zamkniętymi drzwiami⁵².

W takiej sytuacji stanowisko prezydenta w sprawie Górskiego Karabachu zdecydowanie rozchodziło się o poglądy grupy wysokich urzędników państwowych i było nie do przyjęcia przez premiera Roberta Koczarianiana, który szybko wyrastał na nowego lidera politycznego i coraz bardziej umacniał się na swoim stanowisku kosztem prezydenta tracącego popularność⁵³. Na początku 1998 roku w pełni ujawniły się sprzeczności stanowisk między prezydentem a premierem Robertem Koczarianem, ministrem obrony Wazgenem Sargsjanem oraz ministrem spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa narodowego Serżem Sargsjanem. Ta grupa osób zagrażała urzędującemu prezydentowi zamachem stanu i skłoniła Lewona Ter-Petrosjana do złożenia dymisji w dniu 3 lutego 1998 roku⁵⁴. W telewizyjnym wystąpieniu prezydent oświadczył, że ustępuje ze stanowiska, gdyż znane organy władzy zażądały tego od niego. Jego zdaniem partia pokoju i pojednania straciła w Armenii swoje poparcie. Dodał, że w zaistniałej sytuacji dalsze sprawowanie przez niego funkcji głowy państwa mogłoby doprowadzić do poważnej destabilizacji państwa. Tym samym próba sił między prezydentem a „korporacją weteranów z Karabachu”

⁵⁰ Zdaniem Wojciech Jagielskiego, Lewon Ter-Petrosjan postanowił zapisać się w dziejach Armenii nie tylko jako romantyczny rewolucjonista, ale także jako mąż stanu przerywający wojny i godzący wrogów. Miał nadzieję, że jeśli pogodzi Ormian z Turkami i Azerbejdżanami, otrzyma pokojową nagrodę Nobla. Swoich rodaków przestrzegał, że w kwestii Górskiego Karabachu nie można trzymać się zasady „wszystko albo nic”. W jednym z telewizyjnych wywiadów powiedział wprost, że niepodległość Górskiego Karabachu lub jego zjednoczenie jest nierealne. Patrz: W. Jagielski, *Dobre miejsce...*, op. cit., s. 306-307.

⁵¹ S. Kardaś, *Rola elit politycznych w konfliktach na obszarze WNP (na przykładzie armeńsko-azerbejdżańskiego sporu o Górski Karabach)*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP, Tom II*, T. Bodio, W. Jakubowski (red.), Warszawa 2010, s. 420-421.

⁵² K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 41-42. Także: A. Курдов, *Независимая Армения...*, op. cit., s. 104.

⁵³ T. Papazian, *From Ter-Petrosian...*, op. cit., s. 247.

⁵⁴ N. Konarzewska, *Nacjonalizm elit politycznych w republikach Kaukazu Południowego – źródła, przejawy i konsekwencje*, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych, Tom VI*, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 175.

zakończyła się ich zwycięstwem. Dotychczasowy układ klanowy uległ zachwianiu na rzecz nowej opcji związanej z radykalnymi siłami pochodzącymi z Górskiego Karabachu⁵⁵.

W zaistniałej sytuacji obowiązki głowy państwa przejął premier Robert Koczarian. Przedterminowe wybory prezydenckie odbyły się w marcu 1998 roku. W pierwszej turze największą liczbę głosów uzyskali Robert Koczarian (38,8%) i Karen Demirczian (30,6%) przy frekwencji 63%. W drugiej turze największe poparcie uzyskał były premier Robert Koczarian (59,49% głosów) a jego kontrkandydat Karen Demirczian (40,51% głosów)⁵⁶. Po tym zwycięstwie rozpoczął się w Armenii tzw. proces „karabachizacji” elit politycznych, czyli obsadzanie wysokich stanowisk państwowych osobami pochodzącymi z Górskiego Karabachu, co doprowadziło do jeszcze większej polaryzacji na scenie politycznej zwłaszcza po wyborach parlamentarnych w 1999 roku⁵⁷.

Utrata stanowiska przez Lewona Ter-Petrosjana i przejęcie władzy przez Roberta Koczariana, przedstawiciela tzw. klanu karabachskiego, była konsekwencją trwającego od połowy lat 90. procesu pogłębiania się fundamentalnych różnic w kwestii rozwiązania problemu Górskiego Karabachu między erywańską inteligencją (do której zaliczał się Ter-Petrosjan) a częścią elit, wywodzącą się z Górskiego Karabachu i opierającą swoje poglądy na bezpośrednich doświadczeniach z frontu (Robert Koczarian, Serż Sargsjan, Wazgen Sargsjan).

Po zakończeniu walk tzw. korporacja weteranów podzieliła się na kilka grup. Jedni rozpoczęli działalność biznesową a inni postanowili odnaleźć się w polityce⁵⁸. Ich wpływy w systemie gospodarczym i politycznym Armenii widoczne były już od momentu formalnego zakończenia walk w 1994 roku i podpisania zawieszenia broni na froncie. Jednak dopiero po objęciu urzędu prezydenta przez Roberta Koczariana nastąpiło realne przejęcie wpływu karabachskich Ormian na politykę wewnętrzną i zagraniczną Armenii. Uzasadniano to tym, że tylko elity władzy, które wywodzą się z Górskiego Karabachu będą w stanie doprowadzić do skutecznego i zgodnego z interesem Ormian uregulowania konfliktu z Azerbejdżanem i tylko one mają możliwość przekonania społeczeństwa do zaakceptowania ewentualnego porozumienia pokojowego⁵⁹.

Pierwsze lata prezydentury Roberta Koczariana, zdaniem Andrzeja Nowosada, można określić mianem prezydenckiej dyktatury oligarchii polowej, gdyż w swoich działaniach kierował się bardziej działaniami doraźnymi uwarunkowa-

⁵⁵ A. Nowosad, *Armenia...*, op. cit., s. 106.

⁵⁶ Dane za: A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 178.

⁵⁷ A. Курдов, *Независимая Армения...*, op. cit., s. 104; A. Э. Хачикян, *История Армении...*, op. cit., s. 226; K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, s. 53; W. Górecki, *Toast za przodków*, Wołowiec 2010, s. 349-350.

⁵⁸ Т. де Ваал, *Черный сад...*, op. cit., s. 307-309.

⁵⁹ S. Kardaś, *Rola elit politycznych...*, op. cit., s. 421.

nymi aktualną sytuacją, niż dalekosiężną strategią państwa. Celem stało się zabezpieczenie interesów otaczającej go elity władzy, a system polityczny miał być przekształcony w narzędzie utrzymania dominującej pozycji. Miały temu służyć wybory parlamentarne, które odbyły się w maju 1999 roku. Jednak ich wyniki doprowadziły do kolejnej polaryzacji sceny politycznej i pojawienia się kolejnego podziału, tym razem wśród dotychczasowych sojuszników⁶⁰.

W wyniku wyborów parlamentarnych w maju 1999 roku pozycję dominującą w parlamencie posiadał wyborczy blok „Jedność” (uzyskał poparcie 41,6%), składający się Republikańskiej Partii Armenii i Ludowej Partii Armenii, którą utworzył Karen Demirczian⁶¹, główny rywal Roberta Koczariana z wyborów prezydenckich. 10 czerwca 1999 roku na pierwszym posiedzeniu parlamentu przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego wybrany został Karen Demirczian⁶², a były minister obrony narodowej i do niedawna najbliższy współpracownik prezydenta Roberta Koczariana, Wazgen Sargsjan, otrzymał funkcję premiera⁶³. W politycznej elicie Armenii nastąpiło kolejne biopolarne rozbitcie i wyraźny podział na zwolenników prezydenta i premiera, do niedawna bliskich sojuszników.

Dzięki koalicji z ugrupowaniem Karena Demircziana, stopniową przewagę zaczął zyskiwać premier, który posiadając w parlamencie przychylną większość, przejmował faktyczne uprawnienia szefa rządu kosztem prezydenta⁶⁴. Byli sojusznicy szybko stali się wrogami⁶⁵. Prezydent Robert Koczarian zaczął tracić sojuszników na rzecz Wazgena Sargsjana, byłego dowódcy grup polowych z Górskiego Karabachu, byłego ministra obrony i człowieka legendy, który cieszył się coraz większym poparciem i poważaniem wśród społeczeństwa⁶⁶, ale także co ważniejsze, wśród

⁶⁰ A. Nowosad, *Armenia...*, op. cit., s. 108.

⁶¹ Karen Demirczian w latach 1974-1988 pełnił funkcję I sekretarza KC Komunistycznej Partii Armenii. Szerzej patrz: L. Abrahamian, *Armenian Identity...*, op. cit., s. 211-212.

⁶² *История армянского парламента, Национальное Собрание Республики Армения второго созыва*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus>, (dostęp: 16.08.2016).

⁶³ *Vazgen Sargsyan, Former Prime Minister Republic of Armenia*, <http://www.gov.am/en/prime-ministers/info/90/> (dostęp: 16.08.2016).

⁶⁴ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 179.

⁶⁵ Podziały miały miejsce do tego stopnia, że obaj pozwalali sobie na publiczne uwagi. Sargsjan uważał, że dymisja Ter-Pertosjana była błędem, a Koczarian oskarżał Sargsjana o niepohamowane ambicje i uzurpowania władzy. Ten z kolei nie ukrywał też, że myśli w przyszłości o prezydenturze. Z kolei Karen Demirczian był najbardziej lubianym politykiem w Armenii. Jako komunistyczny sekretarz dobrze zapisał się w pamięci ludzi. Reprezentował zarówno nadzieję, jak i nostalgię za starymi czasami. Szerzej: W. Jagielski, *Dobre miejsce...*, op. cit., s. 311.

⁶⁶ Wazgen Sargsjan w Armenii określany jest jako człowiek legenda. Podczas najtragiczniejszych walk o Górski Karabach, kiedy armia ponosiła porażki, wystosował on apel do narodu, w wyniku którego zgłosiło się ponad 500 osób „kamikadze”, którzy dokonywali akcji dywersyjnych na tyłach wroga, przyczyniając się tym samym do odwrócenia biegu wojny na korzyść Ormian. Do dziś Wazgena Sargsjana nazywa się w literaturze nie z imienia i nazwiska, ale mianem „Sparapet”. Tym terminem określano w starożytnej Armenii głównodowodzących armią dziedzicznie,

wojska i służb bezpieczeństwa Armenii. Dla prezydenta momentem przełomowym było nawiązanie współpracy przez Wazgena Sargsjana z Karenem Demirczianem, w wyniku której pozycja prezydenta coraz bardziej stawała się nominalna wobec silnego bloku antyprezydenckiego, jaki ukształtował się w parlamencie⁶⁷.

Inną kwestią, będącą przyczyną pojawiających się rozbieżności, była potencjalna możliwość uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu. W wyniku międzynarodowych i dwustronnych negocjacji, coraz bardziej realnym stało się przyjęcia tzw. „Planu Goble’a”, amerykańskiego dyplomaty. Wobec wykluczających się stanowisk, doszedł on do wniosku, że jedyną realną szansą rozwiązania długotrwałego sporu jest przekazanie Ormianom większej części Górskiego Karabachu a w zamian Azerbejdżan otrzymałby południową część Armenii (Zangezur) aż do granicy z Iranem. Takie rozwiązanie pozwoliłoby na połączenie Nachiczewanu z Azerbejdżanem. Aby z kolei ochronić strategiczne interesy Armenii, Goble postulował utworzenie na terenie ziem przekazanych Azerbejdżanowi korytarza prowadzącego do miasta Meghri położonego na granicy z Iranem, w którym miałyby być rozmieszczone międzynarodowe siły pokojowe.

Plan wymiany terytoriami miał być omawiany na pierwszym spotkaniu prezydentów Azerbejdżanu i Armenii, które zorganizowano w 1999 r. w Waszyngtonie. Nie przyniosło ono żadnych konkretnych rezultatów, ale na następnym spotkaniu obu przywódców, do którego doszło jeszcze tego samego roku w Genewie, podpisano deklarację o chęci osiągnięcia kompromisu drogą pokojową. Początkowo Robert Koczarian miał nawet zaakceptować propozycję, jednak później zmienił zdanie. Oddanie wrogowi jakiegokolwiek części „ziemi ojców” mogłoby zostać potraktowane jako zdrada interesów narodowych i tym samym mogłoby się przyczynić do zachwiania pozycji obozu rządzącego⁶⁸. Mimo tego, premier Wazgen Sargsjan, który rok wcześniej był współautorem „dymisji” prezydenta Lewona Tet-Petrosjana, tym razem był przekonany o korzyściach płynących z porozumienia pokojowego w sprawie Górskiego Karabachu i był gotowy do kontynuacji rozmów w sprawie wymiany terytoriów między Armenią i Azerbejdżanem⁶⁹.

Postępująca polaryzacja armeńskiej sceny politycznej skutkująca powstaniem dwóch przeciwstawnych bloków, prezydenckiego i antyprezydenckiego, oraz kwestia coraz bardziej realnego porozumienia pokojowego w kwestii uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu, stały się z dużą dozą prawdopodobieństwa, przyczyną tragicznych wydarzeń w Zgromadzeniu Narodowym Armenii w październiku 1999 roku. 27 października 1999 roku pięć uzbrojonych osób wtargnęło do

a w Armenii feudalnej z nominacji. Patrz: A. Nowosad, *Armenia...*, op. cit., s. 109; M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław 1990, s. 314.

⁶⁷ T. Papazian, *From Ter-Petrosian...*, op. cit., s. 247-248.

⁶⁸ P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012, s. 233.

⁶⁹ Т. де Ваал, *Черный сад...*, op. cit., s. 312-313.

parlamentu i zastrzeliło najważniejsze osoby w kraju⁷⁰. Zginął premier Wazgen Sargsjan, przewodniczący parlamentu Karen Demirczian, dwóch jego zastępców, trzech deputowanych i minister w randze wicepremiera⁷¹. Zginęli główni przeciwnicy polityczni urzędującego prezydenta, co w połączeniu z przedłużającym się śledztwem nad sprawcami zamachu zrodziło spekulacje, że władze były w to częściowo zamieszane. Pojawiły się nawet oskarżenia pod adresem prezydenta Roberta Koczariana, że zamach był inspirowany przez jego otoczenie, tym bardziej że zginęli jego najwięksi rywale polityczni⁷².

Zginęli wszyscy, którzy mogliby w przyszłości stanowić jakąkolwiek konkurencję czy zagrożenie dla prezydenta Roberta Koczariana. Wprawdzie podczas śledztwa nigdy nie udowodniono ani prezydentowi, ani żadnym innym siłom politycznym inspiracji do zamachu, to jednak liczne niejasności podczas procesu i niewyjaśnione samobójstwa części sprawców w areszcie⁷³ spowodowały, że do dziś o inspirację do tego czynu podejrzewany jest prezydent Robert Koczarian lub ewentualnie inne osoby powiązane z ówczesnymi władzami Górskiego Karabachu.

Oslabienie opozycji antyprezydenckiej w wyniku zamachu oraz wcześniejsze usunięcie Lewona Ter-Petrosjana pozwoliły Robertowi Koczarianowi na umocnienie się u władzy. W powstałej sytuacji, prezydent podpisał z przywódcami głównych partii politycznych tzw. Porozumienie Sardarapatskoje w celu zapewnienia stabilizacji w państwie. Przewidziano w nim dopuszczenie do rządu przedstawicieli opozycji. 2 listopada 1999 roku na nadzwyczajnym posiedzeniu parlamentarnym przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego wybrano Armena Chaczatriana, a 3 listopada 1999 roku premierem został Aram Sargsjan młodszy brat zabitego premiera Wazgena Sargsjana. Jednak w maju 2000 roku prezydent usunął go ze stanowiska i powołał proprezydencki rząd z Andranikiem Markarianem. W połowie 2000 roku prezydent wykorzystał podziały między RPA i LPA stanowiącymi większość antyprezydenckiego bloku „Jedność” i przekształcił go w partię prezydencką⁷⁴. Odsunął także od władzy weteranów wojny karabachskiej, którzy do tej pory stanowili jego zaplecze polityczne. To pozwoliło prezydentowi także zneutralizować wpływy funkcjonującej jeszcze opozycji i wygrać kolejne wybory prezydenckie w roku 2003.

Przeprowadzone na przełomie lutego i marca 2003 roku wybory prezydenckie miały odbywać się w warunkach silnej polaryzacji politycznej, związanej z całym istniejącym społecznym niezadowoleniem z rządów prezydenta Roberta Koczariana. O urząd głowy państwa ubiegało się dziewięciu kandydatów, w tym Robert Koczarian oraz Stepan Demirczian, syn zabitego w 1999 roku Karena Demir-

⁷⁰ Szerzej na temat przyczyn, okoliczności i konsekwencji tego zamachu patrz rozdział poświęcony parlamentowi Armenii.

⁷¹ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, s. 54.

⁷² K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego...*, op. cit., s. 41-42.

⁷³ Patrz: W. Jagielski, *Dobre miejsce...*, op. cit., s. 310-313.

⁷⁴ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 179-180.

cziana. Frekwencja wyniosła 63,15%. Robert Koczarian uzyskał najwięcej głosów (49,48 %) a Stepan Demirczian (28,22%). Tym samym konieczna była druga tura wyborów, która odbyła się 5 marca 2003 roku. Frekwencja wyniosła 68,44%. Wygrał Robert Koczarian, którego poparło około 67,45% głosujących, jego rywala poparło około 32,55% głosujących⁷⁵. Jednak wyniki tych wyborów doprowadziły do ulicznych zamieszek i protestów opozycji, która zgłaszała zastrzeżenia co do uczciwości tych wyborów i szeregu nadużyć w ich trakcie. Rozpoczęły się masowe protesty w Erywaniu, podobnie jak po wyborach w 1998 roku.

Obserwatorzy międzynarodowi z ramienia OBWE uznali wprawdzie wyniki tych wyborów, ale zarzucili administracji państwowej sporo nieprawidłowości. Ich zdaniem ze względu na liczne rażące nieprawidłowości i nierówność warunków wyborczych dla kandydatów wybory dalekie były od międzynarodowych standardów. Wskazywano na negatywną atmosferę kampanii, w której miało miejsce sporo incydentów zakłócających przebieg kampanii. Przed drugą turą doszło do aresztowania około dwustu zwolenników opozycji. Część z nich przetrzymywano przed dwa tygodnie, stosując przesłuchania i nie pozwalając na skorzystanie z pomocy prawnej. Media publiczne ukazywały kandydatów tendencyjnie, faworyzując urzędującego prezydenta, nie zapewniając im też równego dostępu innym kandydatom. Zwracano uwagę na nieprawidłowości zarówno podczas głosowania, jak i podczas liczenia głosów. Stwierdzono też liczne przypadki fałszowania kart wyborczych⁷⁶.

Opozycja nie uznała wyników wyborów i zaskarżyła je do Sądu Konstytucyjnego. Sąd Konstytucyjny utrzymał w mocy wyniki wyborów i uznał wygraną Roberta Koczariana⁷⁷, ale zasugerował zarówno prezydentowi i parlamentowi, przeprowadzenie referendum zaufania do prezydenta w ciągu roku od przeprowadzonych wyborów. Komentując tę decyzję, Prezes Sądu Konstytucyjnego Gagik Harutiunian powiedział, że takie posunięcie byłoby skutecznym sposobem na przewycięzenie sprzeciwu opinii publicznej oraz potwierdzeniem zasadności drugiej kadencji prezydenta Roberta Koczariana⁷⁸.

Należy zwrócić uwagę, iż propozycja zorganizowania referendum potwierdzającego legitymizację prezydenta było rozwiązaniem nie prawnym, ale politycznym, które miało na celu wyjście z twarzą z tego konfliktu każdej ze stron. Zarówno prezydent, który mógł interpretować decyzję Sądu jako potwierdzenie swojej prezydentury, jak i opozycja, upatrując w tej decyzji szanse na publiczne wotum nieufności dla prezydenta. Ta propozycja stanowiła też możliwość przeniesienia sporu politycz-

⁷⁵ March 5, 2003, *Election for President, Republic of Armenia*, <http://www.electionguide.org/elections/id/1893/> (dostęp: 17.08.2016).

⁷⁶ *Republic of Armenia, Presidential Election 19 February and 5 March 2003, Final Report*, OSCE, Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw 2003, s. 1-24.

⁷⁷ А. Маркаров, *Трансформация политических институтов...*, op. cit., s. 195.

⁷⁸ А. Крылов, *Армения: Некоторые особенности современной политики*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2004, nr 4 (34), s. 165-166.

nego z ulicy na poziom „sfery konstytucyjnej” i rozwiązania problemu politycznego metodami konstytucyjnymi, a nie ulicznymi⁷⁹. Niestety, nie została ona podjęta zarówno przez prezydenta, który odmówił przeprowadzenia referendum, jak i przez opozycję, która masowymi protestami próbowała zmusić prezydenta do ustąpienia.

W lutym 2004 roku rozpoczęły się opozycyjne demonstracje żądające ustąpienia prezydenta, który nie zgodził się na przeprowadzenie referendum legitymizującego jego władzę zgodnie z propozycją Sądu Konstytucyjnego. Działania przeciw uczestnikom wieców rozpoczęła prokuratura, uznając je za nielegalne. Kryzys pogłębił się wraz z bojkotem uczestnictwa w pracach parlamentu partii opozycyjnych. W protestach w kwietniu 2004 roku w Erywaniu uczestniczyło kilkadziesiąt tysięcy osób. Demonstracje zostały brutalnie rozprzeczony przez policję a w rozwiązanie konfliktu zaangażowało się Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, które wysłało misję obserwacyjną do Armenii⁸⁰. Po wyborach prezydenckich i parlamentarnych w 2003 roku opozycja w Armenii przestała odgrywać większą rolę w systemie politycznym. Kontrolny pakiet władzy znalazł się w rękach prezydenta Roberta Koczarianiana i Serża Sargsjana (minister obrony i sekretarz Rady Bezpieczeństwa Narodowego), którzy skupili wokół siebie wszystkie najważniejsze sfery władzy państwowej i nie podlegali praktycznie jakiegokolwiek kontroli⁸¹.

3.3. Pozycja ustrojowa i rola prezydenta w systemie politycznym Armenii w latach 2006-2016

W wyniku dokonanej nowelizacji konstytucji w 2005 roku w systemie politycznym Armenii doszło do znacznego ograniczenia zakresu uprawnień prezydenta. Nowe uregulowania przede wszystkim istotnie umocniły pozycję armeńskiego Zgromadzenia Narodowego i rządu, przyznając im szerszy zakres kompetencji. Wzajemne relacje między parlamentem a prezydentem i rządem oparte zostały na zasadach zbliżonych do modelu rządów parlamentarno-prezydenckich. Prezydent formalnie przestał być organem dominującym w strukturze aparatu państwowego. Wzmocniona została pozycja parlamentu i przede wszystkim rządu wobec prezydenta. Zgodnie ze znowelizowaną konstytucją, władzę ustawodawczą sprawuje jedynie parlament, prezydent posiada przede wszystkim tradycyjne funkcje głowy państwa a faktyczną władzę wykonawczą posiada rząd wyłaniany z grona większości parlamentarnej w Zgromadzeniu Narodowym⁸².

⁷⁹ С. Золян, *Это сладкое слово стабильность: Армения в 2004*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2006, s. 90-91.

⁸⁰ P. Nieczuja-Ostrowski, *Idee wystąpień społecznych w państwach Kaukazu Południowego w XXI wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2012, rok 10, zeszyt 2, s. 142-143.

⁸¹ А. Крылов, *Армения: Некоторые...*, op. cit., s. 168-169.

⁸² K. Fedorowicz, *Pozycja ustrojowa prezydenta...*, op. cit., s. 354.

Zgodnie z art. 49 znowelizowanej konstytucji prezydent określany jest jako głowa państwa. Po zmianach przestał być gwarantem obowiązującej konstytucji i stanął na straży jej przestrzegania. W dalszym ciągu jest jednak gwarantem niepodległości, terytorialnej integralności i bezpieczeństwa państwa. Jest wybierany w wyborach powszechnych na najwyżej dwie pięcioletnie kadencje. Głową państwa może zostać każda osoba, mająca co najmniej 35 lat, będąca obywatelem Armenii przez ostatnie dziesięć lat i zamieszkująca na stałe Armenię od co najmniej dziesięciu lat⁸³. Prezydentem zostaje wybrany kandydat, za którym opowiedziała się co najmniej połowa wyborców głosujących na wszystkich kandydatów (kandydat musi otrzymać ponad połowę ważnie oddanych głosów). W przeciwnym wypadku po czternastu dniach odbywa się druga tura, w której rywalizują ze sobą dwaj kandydaci, którzy uzyskali największą liczbę głosów w pierwszej turze. Zwycięzcą zostaje ten, który otrzyma największą liczbę głosów⁸⁴.

Do czasu nowelizacji konstytucji prezydent Armenii był gwarantem niezawisłości organów sądowych, pełnił także rolę przewodniczącego Rady Sądownictwa, mianował sędziów, prokuratorów i członków Rady Sądownictwa. W nowej konstytucji dokonano zmiany przepisów w systemie sądownictwa, a art. 91 znowelizowanej ustawy zasadniczej nie pozostawił w tym względzie żadnych wątpliwości, wskazując iż wymierzanie sprawiedliwości w republice Armenii należy tylko do sądów⁸⁵. Tym samym usunięto wątpliwy przepis dający wcześniej głowie państwa możliwość ingerencji w wymiar sprawiedliwości.

Istotnie zmieniły się też wzajemne relacje prezydenta z premierem i rządem. Głowa państwa nie może już nominować i odwoływać premiera wedle swego uznania, jak to czynił wcześniej. Prezydent jest zobowiązany do konsultowania kandydatury premiera z większością parlamentarną oraz powołanie na ten urząd osoby, która cieszy się zaufaniem parlamentu. Przy podejmowaniu tej decyzji prezydent musi uwzględnić istniejący w danym momencie układ sił politycznych w Zgromadzeniu Narodowym. Wyłoniony w ten sposób rząd musi przedstawić parlamentowi do zaakceptowania program swojego działania. Przepis ten znacznie ogranicza możliwość wpływu prezydenta na personalną obsadę rządu, jednak w przypadku dysponowania przez głowę państwa silnym zapleczem parlamentarnym, taka możliwość nadal istnieje. Ponadto w swojej działalności rząd i premier odpowiadają przed parlamentem, a nie przed prezydentem⁸⁶. Premier decyduje o składzie rządu, kieruje jego działalnością i przewodniczy posiedzeniom rządu.

⁸³ M. Hartliński, *Konstytucyjne podstawy przywództwa politycznego w państwach Kaukazu Południowego*, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, Tom VI, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 199.

⁸⁴ *Конституция Республики Армения, Принята 27.11.2005*, <http://www.president.am/ru/constitution-2005/> (dostęp: 17.08.2016).

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ S. Bożyk, *Zgromadzenie Narodowe. Parlament Armenii*, Warszawa 2012, s. 14, 34.

Wyjątkiem są posiedzenia rządu, na których rozpatrywane są zagadnienia z zakresu polityki zagranicznej, obronności i bezpieczeństwa państwa. Posiedzenia takie może zwoływać oraz im przewodniczyć także prezydent.

Obecnie parlament ma wyłączność ustawodawczą w wielu kwestiach, które zostały szczegółowo przedstawione w konstytucji. Prezydent utracił możliwość inicjatywy ustawodawczej, a kompetencje związane z wydawaniem dekretów z mocą ustawy zostały znacznie ograniczone do spraw, które nie są zastrzeżone dla parlamentu. Dekrety te nie mogą być sprzeczne w obowiązującymi ustawami a ich materia powinna być ograniczona do kwestii, które nie zostały unormowane wcześniej. Wprawdzie prezydent nadal posiada możliwość rozwiązyania parlamentu przed upływem kadencji, ale tylko w ściśle określonych przez konstytucję przypadkach. Poprzednio mógł to uczynić w każdym momencie po konsultacjach z premierem i przewodniczącym parlamentu⁸⁷. Prezydent podpisuje i ogłasza akty ustawodawcze, które zostały uchwalone przez parlament, w terminie 21 dni od jej otrzymania. Ma prawo jednak nie podpisać ustawy i odesłać ją do parlamentu, dołączając własne uwagi i propozycje zmian. W tym wypadku parlament może odrzucić weto prezydenta, jednak do tego potrzebna jest bezwzględna większość wszystkich deputowanych zasiadających w parlamencie. W tym wypadku prezydent jest zmuszony podpisać kwestionowaną ustawę⁸⁸.

Prezydent Armenii, podobnie jak głowa państwa w większości innych państw, nie ponosi odpowiedzialności politycznej przed parlamentem. Ponosi jednak odpowiedzialność konstytucyjną, a parlamentowi przysługuje prawo do wszczęcia procedury odsunięcia prezydenta Armenii od sprawowania urzędu. Art. 57 znowelizowanej konstytucji przewiduje, że Zgromadzenie Narodowe może skierować sprawę do Sądu Konstytucyjnego w przypadku, kiedy głowa państwa dopuści się zdrady stanu lub popełni inne ciężkie przestępstwo. Jeśli Sąd Konstytucyjny orzeknie o winie prezydenta, Zgromadzenie Narodowe może podjąć uchwałę o odsunięciu głowy państwa od sprawowania urzędu większością co najmniej 2/3 ogólnej liczby deputowanych. Oznacza to, że systemie politycznym Armenii znacząca rola w procedurach wygaszania kadencji urzędującej głowy państwa wyznaczona została organowi władzy ustawodawczej. W tej sytuacji muszą być przeprowadzone przedterminowe wybory prezydenckie w ciągu czterdziestu dni od momentu opróżnienia urzędu. Do czasu objęcia urzędu przez nowo wybranego prezydenta, jego obowiązki pełni przewodniczący Zgromadzenia Narodowego, a jeśli nie jest to możliwe, premier⁸⁹.

Prezydent zachował jednak sporo uprawnień w stosunku do innych organów państwowych. Do jego kompetencji należy zgłaszanie Zgromadzeniu Na-

⁸⁷ А. Маркаров, *Институциональная трансформация в Армении 1990-2010 гг.*, „Вестник Ереванского университета”, 2011, s. 41.

⁸⁸ S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012, s. 40.

⁸⁹ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 190.

rodowemu kandydatów na stanowiska prokuratora generalnego, prezesa Banku Centralnego i Najwyższej Izby Kontroli oraz mianowanie trzech sędziów Sądu Konstytucyjnego. Do jego obowiązków należy także obsada najwyższych stanowisk wojskowych włącznie z powoływaniem głównodowodzącego sił zbrojnych Armenii. Ponadto konstytucja wyposażała go w uprawnienia nadzwyczajne, które dotyczą kwestii obronności. Poza wykonywaniem funkcji zwierzchnika sił zbrojnych prezydent posiada prawo ogłaszania stanu wojennego i wyjątkowego. Może to uczynić jedynie w ściśle określonych w konstytucji sytuacjach. Ponadto w dziedzinie stosunków międzynarodowych prezydent sprawuje ogólne kierownictwo nad realizacją polityki zagranicznej, reprezentuje państwo w stosunkach międzynarodowych, zawiera umowy międzynarodowe, występuje z wnioskami do Zgromadzenia Narodowego o ratyfikację umów międzynarodowych, podpisuje umowy międzynarodowe ratyfikowane przez parlament, oraz zatwierdza, zawiesza lub anuluje umowy międzynarodowe niewymagające ratyfikacji⁹⁰.

Armeński politolog Aleksandr Markarow uważa, że w procesie zmniejszania uprawnień prezydenta Armenii można zauważyć pewną specyficzną, zarówno dla Armenii jak i Federacji Rosyjskiej, prawidłowość. Otóż po zmianach w konstytucji ważne są nie tylko jego kompetencje *de iure*, ale przede wszystkim analiza jego uprawnień *de facto*, ponieważ w praktyce w wielu dziedzinach, które są istotne dla zrozumienia funkcjonowania instytucji politycznych, prezydent posiada znaczący wpływ nawet wtedy, gdy jest *de iure* jest ograniczony w swoich działaniach. Najbardziej uderzającym przykładem jest kwestia kształtowania gabinetu. Pomimo pewnych ograniczeń nałożonych przez konstytucję, prawdziwe wpływy polityczne w sprawie mianowania szefa rząd i członków gabinetu ma w zasadzie prezydent. Jego zdaniem system półprezydencki czy parlamentarno-prezydencki w takich państwach jak Armenia, Ukraina czy Federacja Rosyjska wykazuje zawsze oznaki niestabilności w procesie transformacji systemowej. Niestabilność i nieustanna walka pomiędzy prezydentem, parlamentem i rządem potwierdza jego tezę, że ze względu na różne warunki polityczne w tych systemach pozycja przewodniczącego parlamentu, premiera i prezydenta zależy nie tylko od ich formalnych uprawnień, ale także od tradycji i praktyki zachowań politycznych⁹¹.

Zmiany wprowadzone w konstytucji w wyniku nowelizacji w 2005 roku można oceniać jako próbę nadania systemowi politycznemu cech parlamentaryzmu i osłabienia jego prezydenckiego charakteru. Należy jednak zauważyć, że w specyficznych warunkach armeńskich ta parlamentaryzacja nie jest konsekwentna, gdyż realny model wzajemnych relacji między prezydentem, premierem i parlamentem

⁹⁰ S. Bożyk, *System konstytucyjny...*, op. cit., s. 41; M. Hartliński, *Konstytucyjne podstawy...*, op. cit., s. 201.

⁹¹ А. Маркаров, *Институциональная трансформация...*, op. cit., s. 43-45; А. Маркаров, *Трансформация политических институтов...*, op. cit., s. 195-197.

odbiega od założeń reżimu parlamentarno-prezydenckiego i parlamentarnego⁹². Mimo zmian, system polityczny Armenii nadal charakteryzuje się wzmocnioną pozycją ustrojową głowy państwa, co wymusza słabszą pozycję parlamentu. Wprawdzie sukcesywnie wzmacnia on swoją pozycję, przynajmniej formalnie, ale praktyka wskazuje na dominującą jeszcze pozycję prezydenta.

Jak zauważa Janusz Karp, system polityczny Armenii po nowelizacji konstytucji w 2005 roku można określić jako system z ewidentnie wzmocnioną pozycją prezydenta, którą ewolucyjnie uszczuplają uprawnienia i konstytucyjne usytuowanie organu przedstawicielskiego⁹³. Należy również pamiętać o deformacji systemu politycznego Armenii przez specyficzny system partyjny, w którym funkcjonowanie jednej dominującej partii politycznej będącej zapleczem politycznym prezydenta, zdecydowanie osłabia znaczenie zmian instytucjonalnych wprowadzonych nowelą konstytucyjną.

Nowelizacja konstytucji oraz osłabienie pozycji prezydenta w systemie politycznym Armenii dawało możliwość pozytywnych zmian w rzeczywistości politycznej tego państwa, tym bardziej, że uzależnionej od międzynarodowej pomocy finansowej Armenii zależało na polepszeniu międzynarodowego wizerunku i choćby częściowym wyodrębnieniu go z „szarej strefy” postradzieckich reżimów politycznych. Okazją do wcielenia w życie przepisów znowelizowanej konstytucji były wybory parlamentarne w 2007 roku, których wynik odczytać można jako brak zgody elektoratu na radykalne zmiany w polityce wewnętrznej i zagranicznej państwa. Potwierdziły one legitymizację społeczną dotychczasowego układu charakteryzującego się dominacją na scenie politycznej tzw. klanu karabachskiego. Zwycięzcą wyborów została proprezydencka Republikańska Partia Armenii, kierowana przez Serża Sargsjana, który 7 czerwca 2007 roku został powołany na stanowisko premiera.

Wybory parlamentarne w 2007 roku były pierwszymi po nowelizacji konstytucji i wprowadzały w życie nowe regulacje dotyczące ustroju politycznego. Zmieniały one dotychczasowy system prezydencko-parlamentarny na parlamentarno-prezydencki i przekazywały znacznie więcej uprawnień legislatywie⁹⁴. Po ukonstytuowaniu się nowego parlamentu, od jesieni 2007 roku ujawnił się stopniowy wzrost napięcia związany ze zbliżającymi się wyborami prezydenckimi, zaplanowanymi na wiosnę 2008 roku.

W lutym 2008 roku odbyły się wybory prezydenckie, w których zdecydowanymi faworytami było dwóch polityków: kandydat obozu władzy, dotychczasowy premier Serż Sargsjan i były prezydent Lewon Ter-Petrosjan, który stanął na

⁹² R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów...*, op. cit., s. 63.

⁹³ J. Karp, *Parlament Armenii i jego funkcje*, [w:] *Parlament, prezydent, rząd. Zagadnienia konstytucyjne na przykładach wybranych państw*, T. Mołdawa, J. Szymanek (red.), Warszawa 2008, s. 31-32.

⁹⁴ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, op. cit., s. 59-60.

czyle opozycji. Deklaracja Lewona Ter-Petrosjana o starcie w wyborach zmieniła niespodziewanie układ sił na armeńskiej scenie politycznej, wzmocniła opozycję i skomplikowała plany grupie rządzącej. Pojawiły się wyraźne przesłanki, na których podstawie można było się spodziewać ponownego zaostrzenia walki politycznej, a w sytuacji manipulowania wynikami wyborów, także protestów społecznych. W przeprowadzonych 19 lutego 2008 roku wyborach prezydenckich już w pierwszej turze zwyciężył kandydat obozu władzy, premier Serż Sargsjan, uzyskując oficjalnie 52,82% głosów. Jego rywal, lider opozycji Lewon Ter-Petrosjan uzyskał 21,50 % głosów⁹⁵.

Kandydaci opozycyjni wnieśli do Sądu Konstytucyjnego skargi na przebieg i wynik wyborów. Ten jednak odrzucił je ze względów proceduralnych. Lewon Ter-Petrosjan uznał wybory za sfałszowane i już następnego dnia wezwał zwolenników do publicznego protestu. 21 lutego 2008 roku w centrum Erywania rozpoczęły się wielotysięczne demonstracje, których uczestnicy domagali się powtórzenia wyborów. Inspirowano się „kolorowymi rewolucjami” z Ukrainy i Gruzji, (m. in. niesiono ze sobą flagi Ukrainy, zorganizowano miasteczko namiotowe na wzór kijowskiego majdanu). W protesty licznie zaangażowała się młodzież. Do początku marca przebiegały one generalnie w spokojnej atmosferze. Czynniki oficjalne określiły je jednak jako próbę bezprawnego przejęcia władzy⁹⁶.

Mimo faktu oczywistych nadużyć, które miały na celu uniknięcie drugiej tury wyborów, ich przebieg nie został zakwestionowany ani przez Zachód, ani przez Rosję. Misja OBWE uznała wprawdzie wybory za odbiegające od przyjętych norm wyborów demokratycznych, ale nie zakwestionowała ich wyników i uznała je za wiążące. W raporcie podkreślano brak publicznego zaufania do procesu wyborczego. Zwrócono uwagę na szereg nieprawidłowości, zarówno w czasie kampanii, jak i głosowania. Kwestionowano zwłaszcza niezależność administracji wyborczej, równość szans i bezstronność mediów podczas kampanii, przejrzystość procesu liczenia głosów oraz skuteczność procedur skarg i odwołań. Odnotowano też takie nieprawidłowości, jak próby zastraszania wyborców oraz komisji podczas wyborów i manipulowania nimi, akty przemocy wobec uczestników kampanii, manipulacje kartami i protokołami wyborczymi. Zastrzeżenia wzbudziły w niektórych okręgach niemal stuprocentowa frekwencja oraz znacznie wyższa niż gdzie indziej liczba głosów uznanych za nieważne⁹⁷. Opozycja jednak nie rezygnowała i postanowiła protestować do skutku.

⁹⁵ *Information on the results of the elections of the President of the Republic Armenia (Tuesday, February 19, 2008 Presidential elections)*, Central Electoral Commission of the Republic Armenia, <http://www.elections.am/presidential/election-22052/> (dostęp: 18.08.2016).

⁹⁶ P. Nieczuja-Ostrowski, *Idee wystąpień społecznych...*, op. cit., s. 144.

⁹⁷ *Presidential Election 19 February 2008, Republic of Armenia*, OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report, Warsaw 2008, <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/32115?download=true> (dostęp: 18.08.2008).

1 marca 2008 roku władze użyły siły i brutalnie spacyfikowały protestujących⁹⁸. Zginęło 8 osób, a kilkadziesiąt zostało rannych (20 osób rannych podczas pacyfikacji zmarło później w szpitalach w wyniku odniesionych ciężkich ran i obrażeń). Kontrolę nad miastem przejęło wojsko, wprowadzono stan wyjątkowy i rozpoczęto represje wobec opozycji. Krwawej pacyfikacji towarzyszyły podpalenia samochodów i grabieże sklepów. Zakazano zgromadzeń i zawieszono niezależne media. Przystąpiono także do aresztowań opozycjonistów⁹⁹.

Organizatorów wystąpień oskarżono o wzniecanie „kolorowej rewolucji”, choć organizowane akcje nie były w stanie doprowadzić do zmiany rządów. Warto podkreślić, że kraje Zachodu, choć z pewnymi oznakami niezadowolenia, uznały wybór Serża Sargsjana na urząd prezydenta Armenii. Wobec tego wystąpienia opozycji nie miały zewnętrznego wsparcia i motywów do protestów. Co więcej, Lewon Ter-Petrosjan nie mógł stać się liderem opozycji i postacią konsolidującą społeczeństwo armeńskie, gdyż wciąż kojarzył się on z katastrofalną sytuacją w kraju w latach 90. XX wieku, a jego udział w tych wyborach postrzegano jako dalszą część walki z reprezentantami jego dawnego obozu politycznego, Robertem Koczarianem i Serżem Sargsjanem¹⁰⁰.

Brutalna pacyfikacja powyborczych protestów sprawiła, że Armenia wkroczyła w najpoważniejszy w swojej współczesnej historii kryzys polityczny. Echa tych wydarzeń zdecydowanie niekorzystnie wpłynęły na międzynarodowy wizerunek Armenii i mocno pogorszyły postrzeganie tego państwa w świecie. Społeczność międzynarodowa wyraziła duże zaniepokojenie głębokim kryzysem politycznym, w jakim znalazła się Armenia¹⁰¹. Elity polityczne Armenii były zaskoczone skalą zainteresowania się gremiów międzynarodowych wydarzeniami w stolicy oraz ich reakcją.

Brutalny sposób tłumienia protestów stał się przedmiotem krytyki ze strony Stanów Zjednoczonych i Rady Europy. Specjalni sprawozdawcy Rady Europy ds. Armenii podkreślili, że podczas pacyfikacji użyto nieuzasadnionej przemocy, a wojsko stosowało broń bojową (np. transportery opancerzone i czołgi) oraz granaty. Zwrócono uwagę na brak niezależnego dochodzenia i bezpodstawne przetrzymywanie w aresztach uczestników protestów. Stwierdzono poważne naruszenia w dziedzinie praw człowieka i wolności słowa oraz niedoskonałości systemu wyborczego. Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy rozważało nawet możliwość pozbawienia głosu delegacji Armenii w sytuacji niezastosowania się rządu do zaleceń¹⁰². Mające miejsce w 2008 roku wydarzenia w Erywaniu znalazły się także

⁹⁸ *Armenia: Police Beat Peaceful Protesters i Yerevan*, Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/news/2008/02/29/armenia-police-beat-peaceful-protesters-yerevan> (dostęp: 18.08.2016).

⁹⁹ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, op. cit., s. 60.

¹⁰⁰ A. Balayan, *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii...*, op. cit., s. 42-43.

¹⁰¹ K. Fedorowicz, *Konflikty na Kaukazie Południowym...*, op. cit., s. 182.

¹⁰² R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych...*, s. 271-272.

w raporcie Human Rights Watch, która zwróciła uwagę, że Armenia znajduje się na drodze do autorytaryzmu i łamania podstawowych praw człowieka. Również w corocznym raporcie Departamentu Stanu USA odniesiono się do sytuacji politycznej w Armenii po wyborach prezydenckich. Zwrócono uwagę na złą sytuację w zakresie wolności mediów, bezkarność struktur siłowych oraz uchybienia w sądownictwie i siłach zbrojnych. Swoje niezadowolenie wyraziła także Unia Europejska podczas wizyty specjalnego wysłannika ds. Kaukazu Południowego w maju 2008 r. Oczekiwano niezależnego śledztwa w sprawie wydarzeń, przywrócenia swobód obywatelskich i dialogu władzy z opozycją, grożąc usunięciem Armenii z Rady Europy¹⁰³.

Fatalna inauguracja prezydentury Serża Sargsjana w 2008 roku położyła się cieniem na jego prezydenturze, kojarzonej bezpośrednio z siłową pacyfikacją powyborczych protestów metodami rodem z Ameryki Łacińskiej. Brak społecznej i międzynarodowej legitymizacji rządzących elit zdeterminował prezydenta do osiągnięcia sukcesu w polityce zagranicznej.

Międzynarodowa krytyka władz Armenii stała się przyczyną pewnego zwrotu prezydenta w polityce zagranicznej, aby skutecznie odwrócić uwagę społeczności międzynarodowej od wewnętrznych problemów tego państwa. Takim sukcesem mogło być ocieplenie i nawiązanie stosunków dyplomatycznych z Turcją, z którą Armenia nie utrzymywała stosunków dyplomatycznych¹⁰⁴. W połowie 2008 roku prezydent Serż Sargsjan podjął działania zmierzające do zainicjowania politycznego dialogu z Turcją i zaprosił prezydenta Turcji Abdullaha Gula do Erywania na mecz piłki nożnej reprezentacji Turcji i Armenii (tzw. dyplomacja futbolowa)¹⁰⁵. Była to pierwsza historyczna wizyta tureckiego prezydenta w Armenii, który spotkał się z przedstawicielami elity politycznej i biznesu tego kraju¹⁰⁶. Konsekwencją było podpisanie w kwietniu 2009 roku tzw. „mapy drogowej” w celu pełnej normalizacji stosunków dyplomatycznych. Jesienią 2009 roku ministrowie spraw zagranicznych Armenii i Turcji podpisali dwa protokoły: o ustanowieniu stosun-

¹⁰³ *Democracy on Rocky Ground. Armenia's Disputed 2008 Presidential Election, Post-Election Violence, and the One-Sided Pursuit of Accountability*, <http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/armenia0209webwcover.pdf> (dostęp 18.08.2016); *2008 Human Rights Report: Armenia* (February 25, 2009), <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2008/eur/119066.htm> (dostęp 18.08.2016).

¹⁰⁴ Armenia nie utrzymuje stosunków dyplomatycznych z Turcją. Konflikt między państwami dotyczy kwestii historycznych, zwłaszcza wydarzeń w 1915 roku we wschodniej Turcji, kiedy to dokonano na masową skalę eksterminacji ok. 1,5 mln Ormian. Tragedia ta jest przez Armenię i część państw uznawana za ludobójstwo. Strona turecka stara się unikać odpowiedzialności za wydarzenia. Również na wzajemne relacje mają wpływ bliskie i przyjazne relacje Turcji z Azerbejdżanem, który jest głównym wrogiem Armenii (kwestia Górskiego Karabachu).

¹⁰⁵ S. Minasyan, *Deterrence in the Karabakh Conflict*, Yerevan 2016, s. 217-218.

¹⁰⁶ J. Bocheńska, *Na wschód od Karsu. Kaukaz w obiektywie tureckiej polityki*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2009, nr 3-4 (V-VIII), s. 79-80.

ków dyplomatycznych i rozwoju stosunków dwustronnych. Oba dokumenty miały wejść w życie po ich ratyfikacji, a miesiąc później miała być otwarta granica (zamknięta od 1993 roku)¹⁰⁷.

Podjęta przez prezydenta Armenii próba normalizacji stosunków dyplomatycznych z Turcją została zauważona przez społeczność międzynarodową, która postrzegała to jako chęć dobrej woli i rzeczywistego unormowania dotychczas nierozwiązanego konfliktu na Kaukazie. Dla władz Armenii, oprócz publicznego zademonstrowania politycznej woli kompromisu na arenie międzynarodowej i tymczasowego odsunięcia niewygodnej kwestii brutalnej rozprawy z opozycją w marcu 2008 roku, było to też szansą na przynajmniej częściowe uniezależnienie się od Rosji w obliczu konfliktu rosyjsko-gruzińskiego w 2008 roku. W Armenii to posunięcie w polityce zagranicznej interpretowano jako aktywizacja polityki komplementaryzmu i możliwość ukształtowania polityki zagranicznej wobec Rosji na zasadach zbliżonych do „polityki finlandyzacji”¹⁰⁸.

Perspektywa otwarcia granicy z Turcją dla władz Armenii także była atrakcyjna w kontekście wojny w Gruzji i faktycznego zamknięcia granicy gruzińsko-rosyjskiej, co dotkliwie odczuła Armenia. Konflikt w Gruzji sprawił, że prezydent Serż Sargsjan skłonny był także do znaczącej poprawy swoich stosunków z państwami Unii Europejskiej. W kontekście skomplikowanej i napiętej sytuacji polityczno-wojskowej w Gruzji Armenia była postrzegana na arenie międzynarodowej jako państwo dążące do kompromisu i zapewnienia stabilności na obszarze Kaukazu Południowego¹⁰⁹. Plan prezydenta Armenii zakładał głęboką redefinicję polityki zagranicznej, a normalizacja stosunków z Turcją miała pozwolić na wyjście kraju z wieloletniej izolacji i dać szansę na częściowe uniezależnienie się od Rosji. Serż Sargsjan liczył także, że w przypadku powodzenia planu jego pozycja wewnątrz kraju zdecydowanie się umocni i nie będzie kojarzony wyłącznie z brutalnej rozprawy z opozycją.

Jednak kwestie historyczne okazały się barierą nie do pokonania. Prezydent Turcji uzależnił ratyfikację podpisanych protokołów o normalizacji stosunków postęпами w rozwiązywaniu konfliktu w Górskim Karabachu (a konkretnie od wycofania wojsk armeńskich z terenu Górskiego Karabachu). Zaznaczył także, że podnoszenie przez stronę armeńską kwestii ludobójstwa Ormian w 1915 roku blokuje proces pojednania. Z kolei prezydent Armenii uznał za niedopuszczalne wysuwanie przez Turcję warunków wstępnych normalizacji i stwierdził, że kwe-

¹⁰⁷ А. Искандарян, *Армения – 2010: год без событий но с тенденциями*, „Кавказ 2010. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2012, s. 9-10.

¹⁰⁸ S. Minasyan, *Deterrence in the...*, op. cit., s. 210-214.

¹⁰⁹ K. Zasztowt, *Zmiany w polityce regionalnej Turcji, Armenii i Azerbejdżanu po konflikcie zbrojnym w Gruzji w sierpniu 2008 roku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2008, rok (6), s. 117.

stia ludobójstwa nie może podlegać jakiegokolwiek dyskusji¹¹⁰. Ostatecznie w kwietniu 2010 roku Serż Sargsjan poinformował o zawieszeniu ratyfikacji podpisanych z Turcją w październiku 2009 roku protokołów o ustanowieniu stosunków dyplomatycznych i otwarciu wspólnej granicy¹¹¹. Prezydent obawiał się konieczności ustępstw w sprawie Górskiego Karabachu i nie widział możliwości uznania żądań Turcji w kwestii ludobójstwa Ormian w Imperium Osmańskim¹¹².

Niepowodzenie na arenie międzynarodowej spowodowało aktywizację opozycji, która postanowiła domagać się od władz ukarania winnych brutalnej rozprawy demonstrantów w marcu 2008 roku. 1 marca 2009 roku odbyły się wielotysięczne demonstracje w Erywaniu w związku z rocznicą brutalnie stłumionych wystąpień społecznych z 2008 roku. Organizatorami i głównymi uczestnikami manifestacji byli opozycyjny lider Lewon Ter-Petrosjan i jego zwolennicy. Protestujący domagali się przedterminowych wyborów, uwolnienia więźniów politycznych, zmiany metod działania i dialogu rządu z opozycją oraz demokratyzacji życia politycznego¹¹³. Protesty te jednak nie wpłynęły na zmianę polityki prezydenta Serża Sargsjana, ale były wyraźnym znakiem politycznej aktywizacji byłego prezydenta Lewona Ter-Petrosjana, który dążył do stworzenia ogólnonarodowego ruchu na rzecz radykalnych zmian polityczno-społecznych w Armenii.

Na bazie społecznego niezadowolenia po brutalnym stłumieniu protestów 1 marca 2008 roku, latem 2008 roku zainicjował powstanie Armeńskiego Kongresu Narodowego (w skład którego weszło siedemnaście partii zarówno prawicowych jak i lewicowych), który miał stanowić platformę porozumienia między przeciwnikami prezydenta Sargsjana. Głównym celem Kongresu stało się uwolnienie zatrzymanych w czasie zamieszek po wyborach prezydenckich opozycjonistów, zapewnienie wolności słowa, organizacja wieców i pochodów przeciwko polityce rządu oraz doprowadzenie do przedterminowych wyborów prezydenckich i parlamentarnych¹¹⁴.

Prezydent Serż Sargsjan po raz kolejny musiał się zmierzyć z masowymi wystąpieniami w lutym 2011 roku, kiedy to w Erywaniu miały miejsce największe od 2008 roku protesty organizowane przez Armeński Kongres Narodowy, na którego czele stoi były prezydent, Lewon Ter-Petrosjan. Krytykowano politykę społeczno-gospodarczą władz i domagano się przedterminowych wyborów, zarówno prezydenckich jak i parlamentarnych. Demonstranci odwoływali się do „rewolucji” w krajach arabskich i grozili kontynuacją protestów. Oskarżono elitę władzy o ko-

¹¹⁰ *Brak postępów w procesie normalizacji relacji turecko-armeńskich*, „Tydzień na Wschodzie OSW”, 14.04.2010.

¹¹¹ A. Cianciara, *Problematyka trudnej pamięci w relacjach armeńsko-tureckich i jej implikacje międzynarodowe*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2012, rok 10, zeszyt 2, s. 93-94.

¹¹² A. Balcer, *Ankara podważa monopol Kremla*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, nr 6 (XX), s. 97.

¹¹³ P. Nieczuja-Ostrowski, *Idee wystąpień społecznych...*, op. cit., s. 144-145.

¹¹⁴ *Выступление Левона Тер-Петросяна на первой конференции Армянского национального конгресса 21.12.2008*, <http://www.levonpresident.am/?catID=20&contID=409> (dostęp: 18.08.2016).

rupcję i brak mandatu demokratycznego. Nacisk kładziono na problemy społeczno-gospodarcze, inflację i bezrobocie oraz rosnące obciążenia fiskalne obywateli, a także obniżenie poziomu życia i masową emigrację z powodów ekonomicznych. Domagano się ustąpienia prezydenta, uwolnienia więźniów politycznych, przestrzegania praw obywatelskich, a przede wszystkim ukarania winnych pogromu opozycji w marcu 2008 roku¹¹⁵. Skala tych protestów oraz obawa przed kolejną negatywną reakcją międzynarodową spowodowały, że prezydent nie odważył się na ponowne użycie siły i dość niespodziewanie zgodził się na rozmowy z opozycją.

W lipcu 2011 roku odbyły się bezprecedensowe rozmowy pomiędzy rządem a główną siłą opozycyjną – Armeńskim Kongresem Narodowym¹¹⁶. Dotyczyły one zwolnienia więźniów politycznych, zgody na demonstracje na głównym placu w Erywaniu oraz śledztwa w sprawie brutalnie rozpędzonej w marcu 2008 roku manifestacji. Decyzja o rozpoczęciu dialogu została wymuszona postępującym kryzysem wewnętrznym, narastającym niezadowoleniem społecznym oraz nasilającą się krytyką ze strony USA, Rady Europy i Unii Europejskiej w kwestii przestrzegania podstawowych praw obywatelskich. Krytyka ta przekładała się bezpośrednio na kwestie finansowe. W związku z sytuacją w sferze wolności obywatelskich i politycznych w 2011 roku Armenia została skreślona przez USA z listy państw mogących ubiegać się o środki z funduszu pomocowego Millenium Challenge (około 60 mln USD)¹¹⁷. Opozycji nie udało się jednak uzyskać zgody na przedterminowe wybory parlamentarne i prezydenckie. Zakończono negocjacje, a działalność opozycyjna ograniczyła się do sporadycznie organizowanych wieców. Planowane rozmowy strony rządowej z opozycją nie przyniosły satysfakcjonujących obie strony rezultatów, jednak wpłynęły na bardziej kompromisową postawę władz w kwestii dialogu społecznego. Nie używano siły i strony usiadły przy jednym stole, bez groźby aresztowania czy innych represji¹¹⁸.

Pozytywnym efektem rozmów prezydenta z przedstawicielami opozycji była decyzja głowy państwa o amnestii. Amnestia została ogłoszona w 2011 roku w związku z 20 rocznicą niepodległości Armenii, jaka miała miejsce 21 września 2011 roku. Tym samym doszło do uwolnienia ponad 400 osób aresztowanych i skazanych po wydarzeniach z marca 2008 roku. Wśród nich znajdowało się kilkunastu współpracowników byłego prezydenta Lewona Ter-Petrosjana. Po ich

¹¹⁵ L. Aghajanian, *Opposition Protests in Armenia*, <https://storify.com/writepudding/opposition-protests-in-armenia-march-17-2011> (dostęp: 18.08.2016).

¹¹⁶ *Armenian Government Makes Concession To Opposition*, RFE/RL, http://www.rferl.org/content/armenian_government_makes_concession_to_opposition/16795248.html (dostęp: 18.08.2016); A. Manukyan, *Opposition: dialogue with authorities seems more real*, <http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/71151/> (dostęp: 18.08.2016).

¹¹⁷ *Armenia: Jubileuszowa amnestia obejmie część więźniów politycznych*, „Tydzień na Wschodzie OSW”, 1.06.2011.

¹¹⁸ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, op. cit., s. 64–65.

wypuszczeniu w armeńskich więzieniach nie było już osób przetrzymywanych za udział w powyborczych protestach w 2008 roku¹¹⁹.

Prezydent Serż Sargsjan podczas swojej pierwszej kadencji na stanowisku głowy państwa prowadził dość ofensywną politykę wewnętrzną. Mimo znacznych ograniczeń jego kompetencji w wyniku nowelizacji konstytucji w 2005 roku i przyjęcia systemu rządów zbliżonego do parlamenatno-prezydenckiego, prezydent nadal zdecydowanie dominował w systemie politycznym i wykraczał poza swoje uprawnienia. Jego polityka wewnętrzna charakteryzowała się deprecjonowaniem rządu i samego premiera, który stał się organem wykonawczym głowy państwa. Mimo formalnej zależności i odpowiedzialności rządu przed Zgromadzeniem Narodowym, to prezydent był faktycznym zwierzchnikiem i szefem rządu, często przewodniczył posiedzeniom gabinetu i podejmował decyzje będące w kompetencjach premiera i rządu.

Podejmował także działania zmierzające do uzyskania jeszcze większej reprezentacji parlamentarnej Republikańskiej Partii Armenii, której cały czas był przewodniczącym. Celem tych zabiegów była chęć uniezależnienia się od poparcia w parlamencie partii „Rozkwitającej Armenii” oligarchy Gagika Carukiana, który coraz częściej demonstrował swoją niezależność i możliwość wycofania swojego poparcia dla partii prezydenta. W tym celu na przełomie 2010/2011 roku w Armenii doszło do dużych roszad kadrowych na wysokim i średnim poziomie systemu politycznego. Prezydent pozbywał się osób związanych z poprzednim układem i wprowadzał na najwyższe stanowiska swoich zaufanych. W ten sposób doszło do poważnej rekonstrukcji rządu premiera Tigrana Sargsjana z inicjatywy prezydenta. Zmiany nastąpiły na stanowisku ministra sprawiedliwości, ekonomii i finansów. Na te stanowiska powołani zostali młodzi typowi technokraci, nie związani dotychczas z działalnością partyjną lub posiadający jakiegokolwiek związki z oligarchami. Tym samym prezydent kierował w stronę społeczeństwa jasny sygnał, że dystansuje się od grupy oligarchów takich jak Gagik Carukian. Był to jednak tylko sygnał lub demonstracja woli „odoligarchizowania” instytucji państwa od osób związanych z tą grupą. Nie była to próba ich likwidacji, gdyż przy wysokim już stopniu symbiozy państwa i oligarchów było to po prostu niemożliwe¹²⁰.

Publiczne dystansowanie się samego prezydenta od obozu oligarchów związane było także z osiągnięciem innego celu politycznego w 2012 roku. Na ten rok przewidziane były wybory do Zgromadzenia Narodowego, w którym proprezydencka Republikańska Partia posiadała wprawdzie największą ilość deputowanych, jednak w celu podejmowania najważniejszych decyzji (lub po prostu ich akceptowania na życzenie prezydenta) konieczne było wsparcie deputowanych „Rozkwita-

¹¹⁹ А. Искандарян, *Армения: предвыборный год*, „Кавказ 2011. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2013, s. 28-29.

¹²⁰ А. Искандарян, *Армения – 2010: год...*, op. cit., s. 13-14.

jącej Armenii” Gagika Carukiana. Ugrupowanie to w zasadzie popierało politykę realizowaną przez prezydenta i jego obóz, jednak coraz częściej „koszty” takiego poparcia były coraz większe. Poza tym ugrupowanie to powstało jako zaplecze byłego prezydenta Roberta Koczariana, co nie do końca odpowiadało Serżowi Sargsjanowi. Prezydent chciał po prostu posiadać w parlamencie taką większość, która umożliwiała by mu możliwość bezskrupowanego działania i politycznej legitymizacji ze strony Zgromadzenia Narodowego. Dlatego kwestia uzyskania wysokiego poparcia dla Republikańskiej Partii Armenii w wyborach parlamentarnych było dla prezydenta istotne. Tym bardziej że partie opozycyjne (np. Armeński Kongres Narodowy) podejmowały próby budowy z „Rozkwitającą Armenią” dużego bloku opozycyjnego¹²¹. Poza tym wybory parlamentarne w 2012 roku stanowiły wstęp do planowanych na 2013 roku wyborów prezydenckich, w których po raz drugi chciał kandydować Serż Sargsjan.

Wybory parlamentarne w 2012 roku z uwagi na następujące po nich wybory prezydenckie charakteryzowały się wyraźnym wykorzystaniem przez obóz władzy tzw. zasobów administracyjnych w celu uzyskania odpowiedniego wyniku. Efektem było wysokie zwycięstwo Republikańskiej Partii Armenii, która w 131 osobowym parlamencie uzyskała 69 mandatów, co dało jej bezwzględną większość i możliwość rządzenia bez zawierania koalicji. Co istotne, i zgodne z założeniami prezydenta, spadło poparcie dla „Rozkwitającej Armenii”, która zdobyła w Zgromadzeniu Narodowym 37 mandatów (wobec 56 w poprzedniej kadencji). Posiadając tak solidne zaplecze, prezydent rozpoczął przygotowania do wyborów prezydenckich.

Pierwszą rundą przedwyborczej kampanii było ponowne zaostrezenie walki z głównym problemem borykającym system polityczny, a mianowicie korupcją, które szybko stała się głównym tematem wyborczej kampanii. We wrześniu 2012 roku z inicjatywy prezydenta wzmożone zostały działania służb odpowiedzialnych za zwalczanie korupcji wśród państwowych urzędników. Na jaw wychodziło coraz więcej skandali finansowych, wszczynano śledztwa w sprawie podejrzenia korupcji wśród urzędników wysokiego szczebla. Doszło też do spektakularnych aresztowań, np. wysokiego urzędnika ministerstwa spraw wewnętrznych, byłego dyrektora państwowego zakładu ubezpieczeń społecznych. Równoległe trwały śledztwa i aresztowania wśród urzędników średniego szczebla. Podczas tych działań prezydent Serż Sargsjan publicznie krytykował premiera i jego ministrów, obwiniając ich za zaistniały stan rzeczy. Tradycyjnie już przed wyborami prezydent „przerzucał” odpowiedzialność za istniejącą sytuację na rząd i publicznie demonstrował silną rękę i konieczność zaprowadzenia porządku i ukarania winnych. Publiczny

¹²¹ Г. А. Погосян, *Армянские выборы: неоконченная пьеса для власти и оппозиции*, «Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены», 2013, nr 1 (113), s. 138.

przekaz był wyraźny, iż tylko powtórny wybór Serża Sargsjana pozwoli na zachowanie stabilności w kraju i wzmocną walkę z korupcją¹²².

Na pół roku przed wyborami głównym tematem, po walce z korupcją, stała się kwestia udziału w nich głównych kontrkandydatów urzędującego prezydenta. Doszło do wyraźniej aktywizacji politycznej dwóch byłych prezydentów, Roberta Koczariana i Lewona Ter-Petrosjana, którzy publicznie nie ukrywali chęci wystartowania w nadchodzących wyborach. Wśród kandydatów opozycyjnych swoje zamiary kandydowania ogłosił także lider partii „Dziedzictwo” Rafii Howannisjan. Jednak najważniejszą kwestią był potencjalny udział w tych wyborach lidera partii „Rozkwitająca Armenia”, największego armeńskiego oligarchy, Gagika Carukiana. W połowie 2012 roku w przeprowadzanych sondażach jego poparcie oscylowało w granicach od 27% do 32%, co biorąc pod uwagę sondażowe poparcie urzędującego prezydenta Serża Sargsjana (w granicach 35% – 39%) sprawiało, że powtórna wygrana urzędującego prezydenta wcale nie była przesądzona. Mimo posiadania dominującej przewagi w parlamencie w postaci Republikańskiej Partii Armenii, prezydent nie miał pewności że zostanie wybrany na drugą kadencję¹²³.

Gagik Carukian szybko stał się najpoważniejszym zagrożeniem dla urzędującego prezydenta i całego obozu władzy. Miał duże szanse na przejście do drugiej rundy i pokonanie urzędującego prezydenta. Tym bardziej że prowadzone były rozmowy z innymi partiami opozycyjnymi w kwestii wystawienia jednego kandydata zjednoczonej opozycji. Sam Carukian intensywnie jeździł po kraju, publicznie krytykując urzędujące władze. Armeński oligarcha, lider drugiej największej partii w parlamencie, był jedynym kandydatem zdolnym do nawiązania walki i być może zwycięstwa z Serżem Sargsjanem. Tym bardziej, że podobny polityczny projekt w 2012 roku zakończył się powodzeniem w sąsiedniej Gruzji, gdzie miliarder Bidzina Iwaniszwili i jego ugrupowanie „Gruzińskie Marzenie” odsunęło od władzy elity polityczne związane z Michaelem Saakaszwilim. Z tego powodu w kampanii wyborczej Gagika Carukiana określano mianem „armeński Iwaniszwili”. Z uwagi na swój ekscentryczny sposób bycia, publiczną krytykę prezydenta, posiadane zasoby polityczne (w postaci partii „Rozkwitająca Armenia”) oraz zasoby finansowe, stał się poważnym zagrożeniem dla Sargsjana. W sytuacji przejścia do drugiej tury wyborów mógł doprowadzić do procesu akumulacji głosów nie tylko opozycji, ale także głosów protestu przeciwko dotychczasowym elitom¹²⁴. Sytuacja dla obozu rządzącego i samego prezydenta była o tyle niepokojąca, że jak wynikała z przeprowadzonych badań socjologicznych, elektorat samego prezydenta stanowił około 49% wyborców, co nie było wystarczające dla zwycięstwa. Dodatkowo

¹²² Г. Микаелян, *Армения: год выборов*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2013, nr 1 (16), s. 104.

¹²³ Ibidem, s. 103.

¹²⁴ А. Искандарян, *2012 год в Армении: институционализация стагнации*, „Кавказ 2012. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2014, s. 28-29.

prezydent mógł liczyć na około 7% poparcia ze strony członków i sympatyków „Rozkwitającej Armenii”, co łącznie wskazywało na możliwość uzyskania poparcia maksymalnie około 56% wyborów (bez fałszerstw i oszustw wyborczych)¹²⁵.

Mimo publicznych deklaracji sam Gagik Carukian wstrzymywał się z oficjalnym zgłoszeniem swojej kandydatury w wyborach prezydenckich, co jeszcze bardziej podnosiło atmosferę kampanii. Jednak na początku grudnia 2012 roku spotkał się z urzędującym prezydentem, by 12 grudnia 2012 roku publicznie ogłosić, że nie będzie się ubiegał o urząd prezydenta i nie będzie popierał (on i jego partia) jakiegokolwiek kandydata¹²⁶. Dzień później o swojej rezygnacji poinformował także były prezydent Robert Koczarian, który bez poparcia „Rozkwitającej Armenii” również nie mógł liczyć na dobry rezultat. Z kolei 25 grudnia 2012 roku o swojej rezygnacji poinformował kolejny były prezydent, Lewon Ter-Petrosjan. Tym samym z wyborów prezydenckich wycofali się wszyscy kandydaci, którzy mogli mieć większy lub mniejszy wpływ na ich wynik. W rezultacie, nadchodzące wybory prezydenckie coraz częściej określano mianem „techniczne” i bezalternatywne, gdyż zwycięzca był już znany. Żaden z pozostałych kandydatów praktycznie nie mógł nawet stanowić hipotetycznego zagrożenia dla urzędującego prezydenta, gdyż jak wynikało z dotychczasowej ich działalności, nie mieli oni możliwości skupienia wokół siebie większej części opozycji. Najpoważniejszy z nich, Raffi Howannisjan, lider partii „Dziedzictwo” uzyskał w 2012 roku w wyborach parlamentarnych poparcie 6%¹²⁷.

Tym samym w tak komfortowej sytuacji administracja państwowa przystąpiła do działań zmierzających do osiągnięcia odpowiedniej legitymizacji władzy poprzez uzyskanie poparcia nie większego niż 80%. Uznano, że uzyskanie tak wysokiego poparcia może wzbudzić podejrzenia i zastrzeżenia międzynarodowych gremiów co do nierównych warunków wyborczej elekcji. Z jednej strony świadczyło to o wysokim stopniu pewności czy wręcz zarozumiałości politycznej elity o swojej dominacji w systemie politycznym, a z drugiej dowodziło całkowitej marginalizacji ze strony prezydenta liderów partii opozycyjnych, których uznano za nie sprawiających jakiegokolwiek zagrożenia¹²⁸. Wprawdzie im bliżej było do wyborów, tym bardziej rosło sondażowe poparcie dla Raffiego Howannisjana, który na przełomie grudnia 2012 i stycznia 2013 roku mógł liczyć na poparcie średnio około 20% wyborców. Jednak polityczne elity związane z prezydentem Sargsjanem nie traktowały tych sondaży jako zagrożenia, gdyż urzędujący prezydent w tym samym czasie cieszył się poparciem na poziomie 65-75%¹²⁹.

¹²⁵ Г. А. Погосян, *Армянские выборы...*, op. cit., s. 141.

¹²⁶ А. Искандарян, *2012 год в Армении...*, op. cit., s. 29.

¹²⁷ Г. Микаелян, *Армения: год выборов...*, op. cit., s. 104-106.

¹²⁸ А. Искандарян, *2012 год в Армении...*, op. cit., s. 29-30.

¹²⁹ Г. Микаелян, *Армения: год выборов...*, op. cit., s. 106.

Wyniki wyborów prezydenckich, jakie odbyły się 18 lutego 2013 roku, były jednak szokiem, zarówno dla zwycięzcy jak i przegranego. Zgodnie z nimi urzędujący prezydent Serż Sargsjan uzyskał poparcie 58,6% wyborców (otrzymał 861 tysięcy głosów) a jego najpoważniejszy kontrkandydat, Raffi Howannisjan uzyskał poparcie 36,7 % wyborców (otrzymał 539 tysięcy głosów). Wobec optymistycznych prognoz przedwyborczych zaskoczeniem było zdecydowanie niższe od oczekiwanego poparcie dla urzędującego prezydenta, jak również nadzwyczajnie wysokie poparcie dla kandydata opozycji, Raffiego Howannisjana, który zdecydowanie wygrał wybory w drugim największym mieście Armenii, Giumri, gdzie na niego głosowało około 43 tysiące osób, wobec 16 tysięcy głosów na urzędującego prezydenta. Również w Erywaniu, odsetek głosów na Howannisjana był wysoki, gdyż uzyskał on poparcie 181 tysięcy osób wobec 208 tysięcy głosujących na Sargsjana. Wyraźnie było widać, że mieszkańcy stolicy i dużych miast masowo poparli Howannisjana¹³⁰. Niespodziewany fenomen jego wysokiej popularności, zdaniem armeńskiego politologa Aleksandra Iskandariana, był funkcją dwóch czynników. Po pierwsze, w wyborach prezydenckich w 2008 roku dwaj główni przeciwnicy Serża Sargsjana, Lewon Ter-Petrosjan oraz Artur Baghdasarian uzyskali łącznie poparcie około 40%. Jego zdaniem Raffi Howannisjan zdołał zebrać elektorat protestu dzięki nowatorskiej jak na Armenię bezpośredniej kampanii wyborczej typu „od drzwi do drzwi” skierowanej głównie do mieszkańców dużych miast. Tym samym udowodnił, że za pomocą „zachodnich” technologii wyborczych można w kraju poradzieckim uzyskać wysoki stopień poparcia, który jednak jeszcze nie pozwala na przejęcie władzy. Z drugiej strony Iskandarian zwraca uwagę, że duży odsetek wyborców głosował nie na kandydata Howannisjana, ale na kandydata „anty-Sargsjana”, co skutkowało wysokim poparciem. Okazało się, że w społeczeństwie „drzemie” około 40% elektorat protestu, który mimo słabości partii opozycyjnych i ich marginalizacji, może się uaktywnić podczas wyborów¹³¹.

Z kolei innym armeński politolog, Hrant Mikajelian, zwraca uwagę na decydujące znaczenie wykorzystania tzw. zasobów administracyjnych w zwycięstwie Serża Sargsjana. Jego zdaniem nieformalny wpływ państwowej administracji na wynik wyborów był szczególnie widoczny w przypadku więzień, wojska i ośrodków dla przesiedleńców, gdzie urzędujący prezydent uzyskał poparcie ponad 90%. Ponadto zwraca on uwagę na wykorzystanie powszechnego zwyczaju kupowania głosów. Według niego można to było zaobserwować szczególnie na obszarach wiejskich, gdzie zwłaszcza późnym wieczorem miało miejsce „masowe” głosowanie za pomocą kupionych głosów. Uważa on, że obie te „metody” pozwoliły

¹³⁰ *Monday, February 18, 2013 Presidential Elections*, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/presidential/> (dostęp: 20.08.2016).

¹³¹ А. Искандарян, *Армении – 2013: сбор урожая*, „Кавказ 2013. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2015, s. 36-37.

urzędującemu prezydentowi uzyskać dodatkowe poparcie około 6% wyborców. Mikajelian dowodzi, że bez wykorzystania administracyjnych zasobów (naciski, kupowanie głosów, drobne fałszerstwa) Serż Sargsjan mógł liczyć na poparcie maksymalnie 52% wyborców. Tym samym wskazał na istotną rolę pozaprawnych mechanizmów w wyborczej elekcji, które miały duży wpływ na zwycięstwo Serża Sargsjana w wyborach prezydenckich w 2013 roku i konsolidację obozu władzy z nim związanego¹³².

Po wyborach parlamentarnych w 2012 roku oraz prezydenckich w 2013 roku w systemie politycznym Armenii doszło do zdecydowanej dominacji Republikańskiej Partii Armenii, na czele której stoi prezydent Serż Sargsjan. Do końca 2013 roku przedstawiciele tej partii zajęli najważniejsze stanowiska w państwie, poczynając od prezydenta, premiera, przewodniczącego parlamentu, mera Erywania; dysponowali większością w parlamencie kraju jak i stolicy. Sam prezydent dysponował społeczną legitymizacją i mógł prowadzić politykę zgodnie ze swoim lub partii interesem bez względu na społeczne postulaty. Jednym z przykładów takiego działania, mającego fundamentalny wpływ na geopolityczną przyszłość Armenii, była decyzja prezydenta o wstąpieniu do Unii Euroazjatyckiej i rezygnacja z podpisania umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską.

Po blisko trzech latach żmudnych negocjacji jesienią 2013 roku Armenia i Unia Europejska wynegocjowały ostateczny tekst Umowy o stowarzyszeniu Armenii z UE i stworzeniu wspólnej strefy wolnego handlu. Umowa miała być uroczyste podpisana podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego w Wilnie w listopadzie 2013 roku. Tym samym Armenia mogła dokonać zdecydowanego przyspieszenia w procesie europejskiej integracji i wybrać wariant kształtowania demokratycznego państwa prawa w europejskim słowa tego znaczeniu. Nie bez znaczenia były także potencjalne korzyści gospodarcze, wynikające z podpisanej umowy. Po podpisaniu tej umowy najprawdopodobniej doszłoby do liberalizacji reżimu wizowego dla obywateli Armenii i realnego zbliżenia Armenii z UE na poziomie politycznym i gospodarczym. Podpisanie umowy oznaczało także gotowość armeńskiego rządu do stopniowej zmiany przepisów i krajowych regulacji w sferze gospodarki oraz ich harmonizacji z obowiązującymi w państwach członkowskich UE¹³³. Zgodnie z obowiązującą konstytucją (art. 81) uprawnienia do ratyfikacji umów międzynarodowych natury politycznej i wojskowej posiada jedynie Zgromadzenie Narodowe na wniosek Prezydenta.

Tymczasem 3 września 2013 roku prezydent Armenii Serż Sargsjan podczas wizyty w Moskwie u rosyjskiego prezydenta Władimira Putina poinformował, że Armenia (de facto decyzje podjął jednoosobowo prezydent, nie pytając nikogo o zdanie) podjęła decyzje o wstąpieniu do Unii Celnej Rosji, Białorusi i Ka-

¹³² Г. Микаелян, *Армения: год выборов...*, op. cit., s. 110-112.

¹³³ J. Dziuba, *Armenia bliżej Europy*, <http://www.new.org.pl/1401.post.html>, (dostęp: 7.10.2016).

zachstanu i w związku z tym nie podpisze uzgodnionej i gotowej Umowy stowarzyszeniowej z UE¹³⁴. Tym samym prezydent sam bez jakichkolwiek konsultacji w parlamencie (lub społecznych) bez zgody jakiegokolwiek innego organu władzy samodzielnie zadecydował o geopolitycznym wyborze swego kraju i politycznej przyszłości Armenii. Pod tym względem parlament pozbawiony został jakiejkolwiek możliwości decydowania czy choćby polemiki z prezydentem. Dla mieszkańców Armenii, ale także polityków z UE był to szok. Tym bardziej że kwestia ta była wcześniej przedmiotem politycznego jak i społecznego konsensusu. Decyzja prezydenta była niespodziewanym ciosem dla społeczeństwa i politycznych elit zainteresowanych pogłębioną współpracą Unią Europejską w ramach programu Partnerstwo Wschodnie.

Przyczyn takiej decyzji należy się doszukiwać w uwarunkowaniach zewnętrznych związanych z relacjami armeńsko-rosyjskimi. Strona rosyjska dość negatywnie podchodziła do współpracy państw poradzieckich, szczególnie tych objętych programem Partnerstwo Wschodnie, z Unią Europejską, czemu dawała swój szczególny wyraz odnośnie Ukrainy. Sposób, w jaki została potraktowana przez Rosję Ukraina miał duży wpływ na decyzję prezydenta Armenii. Jednak decydujący wpływ na takie posunięcie miały kwestie bezpieczeństwa narodowego Armenii w związku z konfliktem w Górskim Karabachu. Rosja posiadała pod tym względem sporo możliwości wpływu na Armenię: na terenie tego kraju stacjonują rosyjskie wojska ochraniające granicę z Turcją, ponadto Armenia jest członkiem sojuszu wojskowego (Układ o Bezpieczeństwie Zbiorowym). Z geopolitycznego punktu widzenia Rosja jest dla Armenii jedynym liczącym się realnie gwarantem bezpieczeństwa. W takiej sytuacji, kiedy w sierpniu 2013 roku Rosja poinformowała o sprzedaży Azerbejdżanowi broni o wartości 4 mld USD i planowanej podwyżce cen za gaz dla armeńskich odbiorców, stało się jasne, że do podpisania umowy z Unią Europejską nie może dojść. Paradoksalnie, zdaniem Aleksandra Iskandariana, Armenia postawiona między wyborem między umową stowarzyszeniową z UE i członkostwem w Unii Euroazjatyckiej, wybrała sojusz wojskowy z Rosją¹³⁵.

Kolejny przykład podejmowania przez prezydenta decyzji bez politycznych i społecznych konsultacji, mających istotne znaczenie dla systemu politycznego państwa, miało miejsce 4 grudnia 2013 roku, dzień po decyzji o wstąpieniu do Unii Euroazjatyckiej. Tego dnia prezydent Serż Sargsjan po powrocie z Rosji bez konsultacji z innymi organami władzy powołał prezydencką komisję konstytucyjną w celu nowelizacji ustawy zasadniczej i przekształcenia Armenii w republikę

¹³⁴ S. Ananicz, *Armenia odwraca się od UE*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-09-04/armenia-odwraca-sie-od-ue> (dostęp: 7.10.2016); K. Zasztowt, *Armenia w Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej – wyzwania dla UE*, Biuletyn PISM, nr 21, 23.02.2015, https://www.pism.pl/files/?id_plik=19274 (dostęp: 7.10.2016).

¹³⁵ A. Искандарян, *Армении – 2013...*, op. cit., s. 40-41.

prezydencką¹³⁶. W rezultacie prac, w październiku 2015 roku Zgromadzenie Narodowe większością głosów przyjęło projekt nowelizacji konstytucji, który został przyjęty w ogólnonarodowym referendum 6 grudnia 2015 roku¹³⁷. Tym samym można z dużą pewnością potwierdzić, iż dwie decyzje podjęte przez prezydenta Armenii 3 i 4 grudnia 2013 roku miały fundamentalne znaczenie dla procesu transformacji tego kraju. Co istotne, zostały podjęte praktycznie osobiście przez głowę państwa bez jakiejkolwiek konsultacji z pozostałymi organami władzy państwowej, takich jak Zgromadzenie Narodowe, rząd czy premier, o obywatelach już nie wspominając. To ewidentny przykład marginalizowania przez prezydenta w swojej działalności roli, pozycji i uprawnień pozostałych organów państwa. Świadczy też o wysokim stopniu lekceważenia prawa i demokratycznych metod podejmowania decyzji przez prezydenta państwa¹³⁸.

Zbudowany przez prezydenta Serża Sargsjana podczas drugiej kadencji wertykalny system zarządzania państwem wydawał się solidny i stabilny. Oparty na dominacji nieformalnych i klanowych uregulowaniach, pomijał demokratyczne mechanizmy funkcjonowania państwa, aczkolwiek traktował je jako zewnętrzną i symboliczną dekorację. Jednak w 2016 roku dwa wydarzenia sprawiły, że częściowo została naruszona budowana od lat stabilność państwa i wiara w sprawczą moc prezydenta, regulującego wszelkie konflikty i czuwającego nad państwem. W wyniku niespodziewanego „rozrożenia” konfliktu w Górskim Karabachu i wybuchu najcięższych walk od momentu podpisania zawieszenia broni w 1994 roku walk (tzw. wojna pięciodniowa), doszło do naruszenia dotychczasowych, wydawało się stabilnych, fundamentów armeńskiego państwa.

Zbrojna konfrontacja, która była dużym zaskoczeniem dla armeńskich władz, ujawniła szereg zaniedbań i zweryfikowała dotychczasowy bardzo optymistyczny ton w kwestii konfliktu w Górskim Karabachu. Po pierwsze, podczas pierwszych godzin zbrojnej konfrontacji, prezydent Armenii przebywał w samolocie w drodze od USA. Przez kilka godzin nie było z nim łączności, co spowodowało potężny chaos i paraliż organizacyjny w kraju. Żadna z uprawnionych osób nie chciała podjąć wiążących decyzji, dotyczących konieczności ataku, obrony lub wycofania się z pola walki. Skutkowało to utratą części terytorium w Górskim Karabachu. Po raz pierwszy od 1994 roku doszło do utraty części terytorium¹³⁹. Ponadto walki ujawniły ogromne zapóźnienie technologiczne armeńskiej armii. Żołnierze dys-

¹³⁶ Szerzej na ten temat patrz rozdział poświęcony konstytucji.

¹³⁷ *Referendum on amendments to the Constitution of the Republic of Armenia, December 06, 2015 Referendum*, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/referendum/election-26015/> (dostęp: 4.08.2016).

¹³⁸ С. Минасян, *Армения-2014: между европейским и евразийским союзами*, Кавказ 2014. Ежегодник Института Кавказа, Ереван 2016, s. 40-42.

¹³⁹ Informacje uzyskane przez autora podczas wywiadu z Stepanem Grigorianem we wrześniu 2016 roku w Erywaniu.

ponowali starymi karabinami, często bez odpowiedniej amunicji. Szybko padł mit o niezwyciężoności armeńskiej armii. Militarna porażka ukazała rzeczywistą siłę armii, która od lat przesiąknięta jest korupcją. Dla przeciętnego mieszkańca Armenii było szokiem, że korupcja w armii okazała się najpoważniejszym zagrożeniem bezpieczeństwa państwa. Padł mit bezpieczeństwa i pomocy największego sojusznika, Rosji, która nie tylko nie pomogła Armenii, ale jeszcze publicznie poinformowała o sprzedaży broni do Azerbejdżanu. Ormianie, przez ostatnich 20 lat zapewniani o gwarancjach bezpieczeństwa ze strony Rosji, w sytuacji kryzysowej ich nie otrzymali. To w sposób szczególny dotknęło mieszkańców Armenii, często pracujących w Rosji. Efektem była aktywizacja radykalnej opozycji, siłowe zajęcie budynku policji w Erywaniu i wzięcie zakładników w czerwcu 2016 roku.

Porażka w Górskim Karabachu, utrata terytorium i ujawnione nieprawidłowości w armii wstrząsnęły armeńskim społeczeństwem i doprowadziły do fali protestów i niezadowolenia¹⁴⁰. Pierwszymi „ofiarami” tych politycznych perturbacji „tradycyjnie” stał się premier i rząd, zdymisjonowani we wrześniu 2016 roku. Nowym premierem został mianowany Karen Karapetian, który przez ostatnich sześć lat mieszkał i pracował w Rosji. Prezydent po raz kolejny zdecydował się na „lifting” rządu i mianowanie premierem osoby z zewnątrz, nie uwikłanej w bieżącą politykę. Nie bez znaczenia jest też fakt, iż premier posiada dobre kontakty w Rosji, gdyż przez ostatnie sześć lat pracował jako dyrektor jednej ze spółek Gazpromu. To też sygnał do strony rosyjskiej potwierdzający geopolityczny wybór Armenii. Trudno jednak prognozować, czy taka zmiana wystarczy do ustabilizowania sytuacji w kraju w obliczu nadchodzących poważnych zmian ustrojowych związanych z wejściem w życie znowelizowanej konstytucji Armenii w 2018 roku i przekształceniu państwa w republikę parlamentarną.

3.4. Podsumowanie

Biorąc pod uwagę dokonaną analizę należy stwierdzić, że funkcjonowanie instytucji głowy państwa w Armenii w latach 1991-2016 wyraźnie nie sprzyja procesowi demokratycznej konsolidacji reżimu. Wpływ na to ma nie tylko ukształtowanie na początku lat 90. XX wieku silnej prezydentury w systemie polityczny, ale przede wszystkim działania osób pełniących ten urząd, w szczególności Roberta Koczariana i Serża Sargsjana. W ich przypadku należy wyraźnie odróżnić kwestię konstytucyjnych uprawnień oraz rzeczywistej praktyki działania.

¹⁴⁰ P. Гирагосян, *Армения: Испытания, изменения и избранники*, „ЕаР Think Bridge” 2017, nr 1, s. 6-7; P. Гирагосян, *Армения в переходный период: поворот или переворот?*, „ЕаР Think Bridge” 2017, nr 1, s. 17-20.

Skomplikowane uwarunkowania pierwszej połowy lat 90. XX wieku związane z konfliktem w Górskim Karabachu i jednoczesnym procesem kształtowania rozwiązań ustrojowych spowodowały, że zdecydowano się na wybór silnej prezydentury, mającej być gwarancją stabilności systemu. O ile taka dominacja głowy państwa była pożądana w okresie konfliktu zbrojnego, to po jego zakończeniu w drugiej połowie lat 90. XX wieku nie było już konieczności utrzymywania tak silnej pozycji głowy państwa. Mimo tego w uchwalonej w 1995 roku konstytucji głowie państwa przyznano szerokie uprawnienia i dominującą rolę w systemie politycznym względem innych organów. System półprezydencki, określany przez Aleksandra Markarowa jako superprezydencki w latach 1995-1997, stał się źródłem poważnych deformacji w systemie politycznym. Głowa państwa stała się arbitrem, regulującym wszystkie kwestie związane z systemem politycznym, nie podlegającym ograniczeniom i kontroli.

Mimo dominującej pozycji, w 1998 roku prezydent został zmuszony do dymisji przez siły sprzeciwu w postaci grupy wojskowych, mających zdecydowanie bardziej radykalne poglądy niż głowa państwa na kwestię uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu. Kolejni dwaj prezydenci, Robert Koczarian i Serż Sargsjan, mimo przeprowadzonych dwukrotnie nowelizacji konstytucji zmniejszających uprawnienia i pozycję głowy państwa, nadal faktycznie posiadali pełnię władzy i w swoich działaniach często wykraczali poza swoje kompetencje. Czynili to dzięki obecności w parlamencie silnej Republikańskiej Partii Armenii, które stała się politycznym zapleczem prezydenta i umożliwiała swobodne manewry. Nawet w latach 2005-2015, kiedy to na mocy nowelizacji konstytucji znacznie osłabiono pozycję głowy państwa, nadal zachował możliwość nieformalnego wpływu na podejmowane decyzje. Odpowiednim przykładem jest kwestia mianowania premiera, co od 2005 roku wymaga posiadania parlamentarnej większości i nie jest wyłączną kompetencją prezydenta. Mimo tego, każdy premier był kandydatem prezydenta, powoływanym i odwoływanym (formalnie przez parlament) w momencie dogodnym dla głowy państwa.

Prezydent nadal jest zwierzchnikiem (formalnym i realnym) sił zbrojnych, sam jest wojskowym, posiada decydujący wpływ na politykę zagraniczną i bezpieczeństwa państwa, czego szczególnym wyrazem było podjęcie jednoosobowo fundamentalnych decyzji dotyczących geopolitycznego wyboru Armenii bez jakichkolwiek konsultacji z innymi organami państwa w 2013 roku. Nie tylko w tej kwestii głowa państwa marginalizuje właściwe organy państwa. Również w przypadku inicjatywy nowelizacji konstytucji i kierunku zmian w systemie politycznym, to sam prezydent był inicjatorem zmian i wyznaczył ich kierunek, bez politycznych jak i społecznych konsultacji.

Dominacja głowy państwa w systemie politycznym Armenii, mimo formalnego ograniczenia jego kompetencji, ma negatywny wpływ na proces konsolidacji systemu. Praktycznie właściwe funkcjonowanie państwa uzależnione jest od

ośrodka prezydenckiego. Pozostałe organy, choć formalnie wypełniają swoje zadania, zawsze będą uzależnione od ostatecznej decyzji głowy państwa, co powoduje ich deprecjacje w systemie politycznym i potocznej wiadomości obywatela, postrzegającego system polityczny zgodnie z kaukaską specyfiką: silny prezydent równa się silne państwo. O tym jednak jak kruche mogą być fundamenty takiego państwa świadczy sytuacja z kwietnia 2016 roku i wznowienie walk w Górskim Karabachu. W sytuacji nieobecności w kraju prezydenta i kilkugodzinnego braku kontaktu z nim, w sytuacji kryzysowej zagrażającej bezpieczeństwu kraju, państwo praktycznie przestało funkcjonować i zostało sparaliżowane w wyniku braku właściwych procedur działania i kompetencyjnej niemocy właściwych organów. Sytuacja ta ewidentnie pokazuje, że funkcjonowanie urzędu prezydenta z perspektywy konsolidacji demokratycznych instytucji budzi wiele zastrzeżeń i nie pozwala na uznanie, że proces konsolidacji w tym wymiarze został zakończony.

RZĄD ARMENII W PROCESIE TRANSFORMACJI USTROJOWEJ

W działalności i funkcjonowaniu rządu w systemie politycznym Armenii można wyróżnić kilka charakterystycznych tendencji. Po pierwsze, zarówno na poziomie formalnym (a jeszcze wyraźniej na poziomie nieformalnym) pozycja i rola rządu oraz samego premiera była na niskim lub bardzo niskim poziomie. Na poziomie formalnym wynikało to z zapisów konstytucyjnych i ukształtowanej formy rządów. Do roku 1995 możemy mówić o funkcjonowaniu w Armenii systemu rządów prezydenckich, gdzie pozycja rządu była bardzo słaba. Uchwalona w 1995 roku konstytucja przyjęła konstrukcję rządów prezydencko-parlamentarnych (określanych też jako półprezydenckie)¹, która praktycznie potwierdzała zdecydowaną dominację głowy państwa nad rządem i premierem. Dopiero nowelizacja konstytucji w 2005 roku i przyjęcie parlamentarno-prezydenckiej formy rządów, doprowadziło do wzmocnienia roli i pozycji tego organu egzekutywy względem prezydenta. Z kolei nowelizacja konstytucji w 2015 roku (która wejdzie w życie w 2018 roku) doprowadzi do ukształtowania republiki parlamentarnej, gdzie pozycja rządu i premiera będzie dość silna. Nie zmienia to jednak tego, że pozycja rządu i premiera w Armenii, bez względu na jego formalno-prawne usytuowanie w konstytucji i wobec pozostałych organów władzy, jest zdecydowanie słaba i praktycznie podporządkowana głowie państwa.

Po drugie, paradoksalnie mimo niskiej pozycji i roli, stanowisko premiera Armenii kilkakrotnie było wykorzystane przez polityków do budowania własnego zaplecza politycznego w celu późniejszej walki o najwyższy urząd w państwie. Przykładem jest pierwszy premier Armenii w latach 1990-1991 Wazgen Manukian, który po swojej dymisji przystąpił do budowy własnego zaplecza i w wybo-

¹ Armeński politolog Aleksandr Markarow uważa, że nowelizacja konstytucji Armenii w 2005 roku doprowadziła do ukształtowania pół-prezydenckiej formy rządów tak jak w Rosji, na Ukrainie i w Polsce. Patrz: A. Маркаров, *Становление, развитие и особенности функционирования полупрезидентализма в России и в Польше*, Ереван 2009, s. 4-5.

rach prezydenckich w 1996 roku niewielką ilością głosów przegrał z urzędującym prezydentem Lewonem Ter-Petrosjanem. Z kolei były prezydent Robert Koczarian i obecny Serż Sargsjan, przez rok sprawowali urząd premiera (Koczarian w latach 1997-1998², Sargsjan 2007-2008)³, by później objąć urząd prezydenta Armenii. Mimo niewielkich uprawnień i słabej pozycji ustrojowej, obaj wykorzystali stanowisko premiera w późniejszej walce o najwyższy urząd w państwie.

Po trzecie, cechą charakterystyczną rządów w Armenii był bardzo krótki średni okres trwania rządu. W latach 1990-2000 w Armenii było dziesięć rządów a średni czas ich funkcjonowania wynosił niecały rok (wyjątkiem był rząd premiera Hrant'a Bagratiana, który funkcjonował 3,5 roku)⁴. Do głównych przyczyn takiego stanu rzeczy należy zaliczyć przede wszystkim perturbacje związane z konfliktem w Górskim Karabachu i próbami kształtowania systemu politycznego w warunkach wojennych połączonych z katastrofalną zapaścią gospodarczą (szczególnie w pierwszej połowie lat 90. XX wieku).

Natomiast w okresie późniejszym (w latach 1996-2000) miało to związek przede wszystkim z licznymi protestami wyborczymi po wyborach prezydenckich w 1996 roku, zmianą obozu rządzącego w 1998 roku w wyniku wymuszonej dymisji prezydenta Lewona Ter-Petrosjana oraz tragicznymi wydarzeniami z października 1999 roku w Zgromadzeniu Narodowym co ewidentnie wpłynęło na destabilizację sytuacji politycznej. To z kolei przekładało się na częste zmiany gabinetów rządowych i bardzo krótki (czasami kilka miesięcy) okres ich funkcjonowania, co powodowało zaostrzenie wewnątrzpolitycznej walki o władzę i wzrost nastrojów antyrządowych. W konsekwencji, permanentna niestabilność polityczna i brak odpowiedniego systemu zarządzania publicznego stały się przyczyną braku realnych przekształceń politycznych i społeczno-ekonomicznych⁵.

Po czwarte, mimo nierozwiniętych w pełni norm i instytucji organów państwowych w demokratycznym reżimie, należy podkreślić koalicyjny charakter większości armeńskich rządów. Część naukowców mówi wręcz o specyficznej tradycji koalicyjnych rządów w Armenii. Czołowy armeński politolog, Aleksandr Iskandarian, uważa, że tradycja kształtowania w Armenii koalicyjnych gabinetów, nawet w warunkach, kiedy koalicja nie jest wymogiem lub koniecznością, powoduje, iż Armenii nie można nazywać krajem w pełni autorytarnym⁶.

² *Former Prime Ministers Robert Kocharyan*, <http://www.gov.am/en/prime-ministers/info/99/> (dostęp: 23.11.2016).

³ *Former Prime Ministers Serzh Sargsyan*, <http://www.gov.am/en/prime-ministers/info/77/> (dostęp: 23.11.2016).

⁴ A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego*, [w:] *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2008, s. 105.

⁵ E. Minasyan, *Armenia na ciernistym szlaku niepodległości*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 15-16.

⁶ A. Искандарян, *Армения между автократией и полиархией*, „Pro et Contra”, 2011, nr 3-4, s. 26-27.

O dużym znaczeniu koalicyjnych gabinetów dla rozwoju systemu politycznego Armenii przekonuje inny armeński politolog, Aleksandr Markarow, który zwraca uwagę na fakt funkcjonowania takiej praktyki od roku 1998. Wówczas to ukształtował się zwyczaj nominowania przez prezydenta kandydata na premiera, który posiada poparcie parlamentarnej większości. W latach 1998-2005 był to jedynie zwyczaj, który w 2005 roku w wyniku nowelizacji konstytucji stał się wręcz wymogiem, uzyskując konstytucyjne umocowanie. Markarow wskazuje na istotne znaczenie faktu, iż ten sposób kształtowania gabinetu w Armenii pojawił się znacznie wcześniej niż formalno-prawne uregulowania i dowodzi ewolucyjnego charakteru procesu kształtowania się organu władzy wykonawczej⁷.

Inną charakterystyczną cechą w funkcjonowaniu gabinetów rządowych w Armenii jest zjawisko wykorzystywania działalności rządu najczęściej przez prezydenta w celu zrzucenia na niego odpowiedzialności za ewentualne niepowodzenia polityczno-gospodarcze, które nie są autorstwa rządu. Nie jest to armeńska specyfika, gdyż takie działania mają miejsce w innych państwach, aczkolwiek należy zauważyć, że w Armenii jest to kwestia nagminna, szczególnie od roku 2000.

Władze, od dłuższego czasu niezdolne do skutecznego rozwiązania palących problemów w kraju, stają się coraz bardziej niepopularne w społeczeństwie. Powoduje to także zjawisko opuszczania koalicji rządowej przez ugrupowania, które chcą zdjąć z siebie odpowiedzialność za sprawowanie władzy i nie chcą być kojarzone z niepowodzeniami lub z konkretnymi działaniami najwyższych władz. Obawa przed odstraszeniem potencjalnych wyborców na skutek zbyt długiego pozostawania w koalicji może być powodem do wycofania się danej partii z rządowej koalicji. Tym samym głowa państwa w takiej sytuacji, mając konstytucyjne uprawnienia do rozwiązania parlamentu, musi wybierać między tą decyzją a konstruowaniem nowej koalicji lub powstaniem gabinetu mniejszościowego o ograniczonej efektywności. Sytuacja taka miała miejsce w Armenii w roku 2009, kiedy to tworząca rządową koalicję partia Dasznakcutiun, w wyniku podjętej przez prezydenta polityki zbliżenia z Turcją, wypowiedziała koalicję rezygnując z obsadzanych stanowisk ministerialnych i przechodząc do opozycji⁸.

Strategią pozwalającą na zrzucenie części odpowiedzialności z prezydenta za efekty sprawowanych rządów jest metoda polegająca na wprowadzaniu profesjonalnych biurokratów i ekspertów na wysokie stanowiska państwowe w celu zastąpienia partyjnych liderów. Prowadzenie polityki gospodarczej można w ten sposób „przekazać” w ręce np. uchodzącego za apolitycznego dyrektora banku

⁷ А. Маркаров, *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В.Г. Егоров (red.), Москва 2012, s. 196.

⁸ P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska w polityce Armenii: relacje i obszary działania*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 167.

centralnego. Tym samym odpowiedzialność za sprawowanie władzy i podejmowanie najbardziej kontrowersyjnych decyzji przekazuje się politykom drugorzędnym, którzy nie cieszą się dużym autorytetem i dysponują ograniczonymi możliwościami samodzielnego funkcjonowania, gdyż najczęściej są uzależnieni od innych polityków i są gotowi wypełniać ich polecenia.

Nie do końca jasny charakter związków między zastępującymi a zastępowanymi powoduje, że pojawia się problem społecznej komunikacji i zanika autentyczność demokratycznych instytucji takich jak rząd lub parlament. Natomiast takie działania prowadzą do wzmacniania pozycji i wpływów głowy państwa, która kierując się własnym osądem, prowadzi do dalszego osłabienia stabilności gabinetu⁹. Przykładem tego typu działań w armeńskim systemie politycznym jest rząd premiera Tigrana Sargsjana w latach 2008-2014, byłego dyrektora Banku Centralnego Armenii w latach 1998-2008¹⁰. Podobnym przykładem jest także rząd premiera Karen Karapetiana (od września 2016), który do czasu objęcia funkcji premiera pełnił funkcję zastępcy generalnego dyrektora firmy „Gazprom energia”¹¹. Dodatkowo cechą szczególnie wyróżniającą działalność rządu w Armenii jest często brak jasnych kryteriów dymisji premiera i rządu, przyczyn i okoliczności takiej decyzji¹². Od 2005 roku formalnie rząd w Armenii może zostać postawiony w stan dymisji w wyniku procedury wotum nieufności ze strony parlamentarnej większości, jednak większość dotychczasowych dymisji miała miejsce w wyniku inicjatywy prezydenta, co ponownie dowodzi słabej pozycji tego organu egzekutywy względem głowy państwa.

Lata 1991-2006 to czas, kiedy to mieliśmy do czynienia ze stosunkowo krótkim okresem funkcjonowania rządu, który wynosił niespełna rok. Należy również zauważyć, iż w roku 1995 doszło do przyjęcia konstytucji, która w sposób formalno-prawny uregulowała kwestię roli, pozycji i uprawnień gabinetu rządowego w systemie politycznym Armenii. Mimo tego nie doszło wówczas do radykalnych zmian w jego sposobie kształtowania i funkcjonowaniu, a w zasadzie do potwierdzenia jego dotychczasowej słabej pozycji i praktycznie całkowitego podporządkowania głowie państwa. Paradoksalnie, słaba pozycja rządu w tym czasie nie stała na przeszkodzie, aby funkcja premiera stała się podstawą do budowania własnego zaplecza politycznego i kształtowania silnych osobowości na scenie politycznej. Dotyczy to głównie premiera Wazgena Manukiana oraz Wazgena Sargsjana, a także późniejszego prezydenta Roberta Koczariana. Dla nich ograniczone uprawnienia rządu nie stały się przeszkodą, a wręcz atutem do podjęcia działań

⁹ J. J. Linz, *Kryzys, załamanie i powrót do równowagi*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998, s. 54-55.

¹⁰ *Central Bank President as Prime Minister*, <http://www.panorama.am/en/news/2008/04/08/prime/1337880> (dostęp: 26.11.2016).

¹¹ *Key: Karen Karapetyan*, <http://www.mediamax.am/en/news/parzabanum/19765/> (dostęp: 26.11.2016).

¹² *Непрозрачные отставки*, <http://ru.aravot.am/2016/11/02/225536/> (dostęp: 26.11.2016).

zmierzających do uczynienia z funkcji premiera organu skutecznie rywalizującego z prezydentem (szczególnie dotyczy to Roberta Koczariana i Wazgena Sargsjana).

4.1. Pozycja ustrojowa rządu w Armenii w latach 1991-1995

Dokonując analizy funkcjonowania rządów w Armenii w pierwszym okresie należy zauważyć, iż do roku 1995 działalność i funkcjonowanie gabinetu miało miejsce na podstawie jeszcze radzieckich uregulowań prawnych. Do czasu uchwalenia konstytucji w 1995 roku drugi organ egzekutywy funkcjonował na podstawie przepisów Konstytucji Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej z 1978 roku (art. 75). Jednak w wyniku liberalizacji życia społeczno-politycznego i niepodległościowych dążeń ormiańskiego narodu, Rada Najwyższa ASRR 11 stycznia 1990 roku przyjęła ustawę o zmianie art. 75 ustawy zasadniczej ASRR, zgodnie z którym akty prawne i przepisy wykonawcze ZSRR dotyczące interesów tej republiki były obowiązujące jedynie po ich ratyfikacji przez Radę Najwyższą ASRR¹³.

Aleksander Markarow zwraca uwagę, iż w wyniku pierwszych wolnych i demokratycznych wyborów parlamentarnych, jakie miały miejsce w Armenii na przełomie maja i czerwca 1990 roku, doszło do ukształtowania tzw. quasi republiki parlamentarnej. Premier oraz pozostali członkowie gabinetu byli wybierani przez parlament, a rząd z premierem na czele ponosił odpowiedzialność przed parlamentem, który w wyniku procedury wotum nieufności mógł większością kwalifikowaną (2/3 składu parlamentu) odwołać rząd. Parlament był wówczas najważniejszym organem władzy i to zdaniem armeńskiego politologa uprawnia do określenia ukształtowanego wówczas systemu rządów jako parlamentarny, który charakteryzował się dość silną pozycją rządu. Sytuacja ta jednak nie trwała długo, gdyż zdaniem Markarowa przyjęcie ustawy o urzędzie prezydenta z lipca 1991 roku doprowadziło do ukształtowania silnej władzy prezydenckiej i znacznego ograniczenia roli i pozycji rządu¹⁴.

Inny armeński politolog, Aszot Aleksanian, uważa, że ograniczanie pozycji rządu i proces ewolucyjnego podporządkowywania go prezydentowi rozpoczął się w sierpniu 1990 roku, kiedy to lider Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego, Lewon Ter-Petrosjan został wybrany przewodniczącym Rady Najwyższej. To wówczas rozpoczęto proces kształtowania przyszłej silnej prezydenckiej władzy z ogromnymi formalnymi i nieformalnymi uprawnieniami, upatrując w tym po-

¹³ A. A. Куртов, *Конституционное устройство Республики Армения*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998, s. 11.

¹⁴ A. Маркаров, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16), s. 112.

trzebę zabezpieczenia „okresu przejściowego” przez charyzmatycznego przywódcę, który znacząco (czy wręcz dominująco) wpływał na kształt i kierunek transformacji swego kraju. Zwraca on przy tym uwagę, że w przypadku Armenii mieliśmy do czynienia z bezkrwawym i pozbawionym rozwiązań siłowych dojściem do władzy ruchu narodowego, co nie było rozwiązaniem częstym na obszarze poradzieckim.

Ponadto jego zdaniem decydującą rolę w procesie kształtowania nowych rozwiązań ustrojowych odegrały pierwsze wolne wybory w Armenii, jakie odbyły się na przełomie maja i czerwca 1990 roku jeszcze w ramach ZSRR. Ich wyniki doprowadziły do faktycznego podziału sceny politycznej w Armenii na zwolenników Komunistycznej Partii Armenii i Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego¹⁵. W wybranym parlamencie zdecydowaną przewagę uzyskały siły opozycyjne i to one, posiadając społeczną legitymizację, rozpoczęły proces kształtowania nowych rozwiązań ustrojowych. Dlatego jego zdaniem wszelkie analizy dotyczące kształtowania systemu politycznego Armenii należy rozpoczynać nie w momencie proklamowania niepodległości we wrześniu 1991 roku, a w momencie ukształtowania się nowego składu jeszcze radzieckiej Rady Najwyższej Armenii, co nastąpiło w czerwcu 1990 roku¹⁶. Tym bardziej że w Armenii po ogłoszeniu niepodległości we wrześniu 1991 roku nie nastąpiło rozwiązanie parlamentu i przedterminowe tzw. „wybory otwarcia”, gdyż ich wynik nie różniłby się znacząco od tych przeprowadzonych w 1990 roku.

Pierwszy rząd, na czele którego stanął Wazgen Manukian, został powołany 13 sierpnia 1990 roku. Wazgen Manukian był jednym z liderów Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego i bliskim współpracownikiem Lewona Ter-Petrosjana, który objął funkcję przewodniczącego Rady Najwyższej. Powołany jeszcze w czasie funkcjonowania ZSRR rząd stanął przed trudnym zadaniem budowy nowego systemu politycznego odradzającego się państwa. W ówczesnym czasie w rękach premiera znajdowała się duża część uprawnień, aczkolwiek w tym samym czasie powołany na stanowisko przewodniczącego Rady Najwyższej Lewon Ter-Petrosjan nie zamierzał odgrywać tylko roli typowego spikera, ale także głowy państwa. Już wówczas ujawnił się dualizm władzy i chęć odgrywania zdecydowanej roli przez przewodniczącego parlamentu.

Jednak pierwsze miesiące funkcjonowania rządu Wazgena Manukiana stały pod znakiem odpowiedniego ukształtowania relacji z władzami w Moskwie w obliczu niepodległościowych dążeń Ormian. Jak wspomina Wazgen Manukian, w ówczesnym czasie relacje obozu niepodległościowego z Kremlem były napięte z uwa-

¹⁵ Верховный Совет Армении первого созыва, <http://parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 30.11.2016).

¹⁶ А. Алексанян, *Цивилизационные основы демократизации политического режима в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2011, nr 3 (14), s. 139-141.

gi na odmienne podejście do kwestii Górskiego Karabachu. Dla Ormian celem było albo przyłączenie tego obszaru do Armenii lub uznanie jego niepodległości. Z kolei Moskwa nie wyrażała zgody na jakiegokolwiek zmiany granic. Z drugiej strony strona rządowa miała świadomość konieczności kształtowania pozytywnych relacji z władzami ZSRR dla zabezpieczenia ekonomicznych podstaw republiki. Dlatego premier Wazgen Manukian początkowo wyciszył karabachską retorykę na rzecz zachowania ekonomicznych związków z władzami ZSRR. Taka postawa sprzyjała także przewodniczącemu Rady Najwyższej, Lewonowi Ter-Petrosjanowi, który publicznie deklarował gotowość kompromisu w sprawie Górskiego Karabachu na podstawie radzieckich propozycji, które nie przewidywały bliższych związków Armenii z tym regionem i skłaniały się ku pozostawieniu go w ramach Azerbejdżanu¹⁷.

Celem rządu Wazgena Maukiana było proklamowanie niepodległości w sposób bezkrwawy, bez rewolucji i użycia siły i przygotowanie się na rozpad ZSRR jako już niepodległe państwo. Dlatego priorytetem stały się kwestie ekonomiczne i przygotowanie procesu prywatyzacji dużych zakładów przemysłowych oraz gruntów rolnych. Jednak przeprowadzony pośpiesznie proces prywatyzacji ziemi był mocno krytykowany, gdyż rolnicy, którzy otrzymali grunty na których dotychczas gospodarowali, szybko ją sprzedali co spowodowało później gwałtowny proces ich zubożenia w społeczeństwie i niedostatek podstawowych produktów spożywczych¹⁸.

Jednak po kilku miesiącach funkcjonowania rządu Wazgena Manukiana coraz wyraźniej ujawniały się różnice zdań w kwestiach fundamentalnych wśród dotychczasowego kierownictwa Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego. Przewodniczący Rady Najwyższej, Lewon Ter-Petrosjan, prezentował kompromisową postawę względem Górskiego Karabachu. Z kolei premier Manukian coraz bardziej stał na stanowisku, że ewentualne kompromisy w tej kwestii pod dyktando Kremla nie doprowadzą do rozwiązania problemu Górskiego Karabachu. Dlatego już w maju 1991 roku z jego inicjatywy był sformowany Komitet Obrony, który stał się załącznikiem późniejszego ministerstwa obrony Armenii. Premier był zdania, że Armenia powinna dysponować profesjonalną armią, a nie ochotniczymi oddziałami partyzantów, którzy mogą doprowadzić do zguby armeńskie państwo. Jego zdaniem w kwestii Górskiego Karabachu nie można iść na kompromis i trzeba być przygotowanym na długą walkę zbrojną¹⁹.

¹⁷ Т. Акопян, *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны – ни мира*, Ереван 2010, s. 98-99.

¹⁸ Вазген Манукян: „Если бы мне дали переписать историю, я бы семь раз переписал”. *Экс-премьер Армении – о войне и мире на старте независимости*, https://republic.ru/app.php/posts/74256?utm_source=slon.ru&utm_medium=internal&utm_campaign=most-popular (dostęp: 30.11.2016).

¹⁹ Т. Акопян, *Карабахский дневник*:... op. cit., s. 99, 202.

W drugiej połowie 1991 roku, w związku z dużą eskalacją wydarzeń wokół Górskiego Karabachu wynikających z postępującego rozpadu ZSRR, rozbieżności dotyczące przyszłości tego regionu pogłębiły się do tego stopnia, że po pierwszych powszechnych i bezpośrednich wyborach prezydenckich, które wygrał Lewon Ter-Petrosjan, premier Wazgen Manukian podał się do dymisji, co nastąpiło 22 listopada 1991 roku²⁰. Rozbieżności dotyczące polityki Armenii wobec Górskiego Karabachu stały się tak duże, że doprowadziły do ostrego podziału wśród liderów Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego i dymisji pierwszego premiera Wazgena Manukiana.

Lewon Ter-Petrosjan uważał, że przyłączenie Górskiego Karabachu do Armenii doprowadzi do jeszcze większej konfrontacji zbrojnej z Azerbejdżanem i międzynarodowej izolacji kraju. Dlatego kwestia przyłączenia/zjednoczenia nie była brana pod uwagę. Nie rozważał on także uznania niepodległości tzw. Republiki Górskiego Karabachu. Pierwszy prezydent przyjął stanowisko, że Armenia nie będzie stroną w tym konflikcie i nie będzie brała udziału w bezpośrednich walkach, a jedynie udzielała pomocy wojskowej swoim rodakom w Karabachu. Tym samym przyjął taktykę funkcjonowania Armenii jako tzw. „trzeciej strony” zainteresowanej zwycięstwem w Górskim Karabachu, ale nie uczestniczącej oficjalnie w tym konflikcie. Ponadto dążył do ograniczenia demonstracyjnego poparcia dla Karabachu aby nie pogorszyć relacji z Turcją i Rosją. Takie podejście spowodowało głośne protesty nie tylko wśród opozycji, ale także w szeregach najbliższych

²⁰ A. Czajowski, *Republika Armenii*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007, s. 175. Należy jednak zaznaczyć, że kwestia określenia dokładnego terminu powołania i dymisji rządu Wazgena Manukiana jest trudna do ustalenia. Na stronie internetowej armeńskiego rządu poświęconej pierwszemu premierowi Armenii (<http://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/124/>) dowiadujemy się, że Wazgen Manukian pełnił funkcję premiera od 1 września 1990 roku do 30 stycznia 1991 roku. Z kolei jego następcą, Gagik Harutiunian objął funkcję premiera 22 listopada 1991 roku. Wynika z tego, że przez ponad 9 miesięcy stanowisko premiera Armenii było nieobsadzone (najprawdopodobniej jest to błąd). Z kolei Andrzej Nowosad w swoim artykule pt. *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego* podaje, iż rząd Wazgena Manukiana funkcjonował od 13 sierpnia 1990 roku do 22 listopada 1991 roku (tak jak A. Czajowski wyżej). Z kolei Tatul Hakopian w publikacji pt. *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны – ни мира* podaje daty: 13 sierpnia 1990 – 2 października 1991. Natomiast w rosyjskiej publikacji pt. *Армения: проблемы независимого развития*, W. Mitjajew podaje informację (s. 83) że dymisja rządu Wazgena Manukiana nastąpiła dzień po przyjęciu deklaracji niepodległości, a więc 26 września 1991 roku w wyniku braku zgody Lewona Ter-Petrosjana na dyplomatyczne uznanie powstałej 2 września 1991 roku tzw. Republiki Górskiego Karabachu (patrz: *Декларация о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики*, <http://www.president.nkr.am/ru/nkr/nkr1>). Na podstawie podanych informacji można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że rząd Wazgena Manukiana funkcjonował od 13 sierpnia 1990 roku do września/listopada 1991 roku.

współpracowników prezydenta²¹. Dymisja premiera Manukiana doprowadziła do trwałego podziału wśród dotychczas jednolitego przywództwa ruchu narodowego. Przy prezydencie pozostała większość liderów Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego, natomiast wokół Wazgena Manukiana zaczęła się kształtować grupa opozycyjna wobec prezydenta²².

Były premier Wazgen Manukian po swojej dymisji przystąpił do budowy opozycyjnej wobec prezydenta organizacji Sojusz Narodowo-Demokratyczny. Wokół tego sojuszu zaczęły się skupiać opozycyjne siły, początkowo w postaci parlamentarnych frakcji, które później przekształciły się w partie polityczne. Wazgen Manukian jako lider tego sojuszu stawał się główną postacią opozycyjnych ruchów i budował struktury ogólnonarodowego ruchu mając w perspektywie chęć udziału w najbliższych wyborach prezydenckich. Zdecydowanie pozytywnym elementem tego założenia była postępująca rozbieżność w polityce wobec Górskiego Karabachu i społeczne poparcie dla bardziej radykalnych metod rozwiązania tego konfliktu, jakie proponował Manukian.

W lutym 1992 roku Rada Najwyższa Armenii anulowała decyzję z 1988 roku o wyrażeniu zgody na przyłączenie Górskiego Karabachu w skład Armenii. Podkreślono, że Armenia respektuje prawo międzynarodowe i zasadę niezmienności granic. Wobec takiej decyzji liderzy opozycyjnych frakcji wyrazili w parlamencie swój sprzeciw i wystąpili z żądaniem odsunięcia prezydenta Lewona Ter-Petrosjana od władzy w wyniku radykalnej zmiany jego polityki wobec kwestii Górskiego Karabachu²³. Doszło do spontanicznych demonstracji w Erywaniu i innych miastach z żądaniem dymisji prezydenta. W połowie 1992 roku doszło do powstania dużego opozycyjnego bloku „Narodowy Sojusz” w skład którego weszło siedem partii (największą reprezentację posiadała partia Dasznakcutiun). Do tego bloku przystąpił także Sojusz Narodowo-Demokratyczny Wazgena Manukiana, który stał się liderem opozycji. Tym samym popularność byłego premiera w społeczeństwie gwałtownie rosła, pośrednio stając się przyczyną dużej marginalizacji rządu i stanowiska premiera wobec pojawienia się dwóch wyraźnie przeciwstawnych sił politycznych, prezydenta i byłego premiera²⁴.

W atmosferze narastającego konfliktu i publicznych rozbieżności dotyczących kwestii fundamentalnych dla armeńskiego państwa, zadaniem dość trudnym okazało się znalezienie następcy premiera Wazgena Manukiana. Prezydent Lewon

²¹ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы в независимой Армении*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998, s. 83.

²² Т. Акопян, *Карабахский дневник*:... op. cit., s. 122.

²³ К. Федорович, *Роль силы и протесты в формировании системы политической Армении* [w:] *Кавказ: механизмы легитимизации и функционирования элит политических*, Том VII, red. Т. Бодю, Warszawa 2012, s. 51.

²⁴ А. Курдов, *Независимая Армения: взгляд российских аналитиков*, „Центральная Азия и Кавказ”, 1999, nr 2 (3), s. 102.

Ter-Petrosjan 22 listopada 1991 roku powierzył funkcję p.o. premiera Gagikowi Harutiunianowi, dotychczasowemu wiceprezydentowi²⁵. Premier był osobą z najbliższego kręgu współpracowników prezydenta i nie miał własnych ambicji politycznych. Nie zakładał kształtowania własnego obozu politycznego i nie zamierzał wykorzystywać urzędu do walki politycznej. Jako ekonomista był zdecydowanym wykonawcą poleceń prezydenta i osobą, która wybrana została do objęcia wakuującego stanowiska bez większych uprawnień, co gorsza w dramatycznie pogarszającej się sytuacji gospodarczej państwa²⁶. Prezydent potraktował rząd i premiera jako swego rodzaju „zderzaki” w celu skupienia na nich społecznego niezadowolenia i przekierowania krytyki z osoby prezydenta na premiera i rząd. Świadczy o tym fakt, iż premier Gagik Harutiunian cały czas pełnił obowiązki premiera, jednocześnie będąc wiceprezydentem²⁷.

Gagik Harutiunian pełnił obowiązki premiera bardzo krótko, gdyż zaledwie osiem miesięcy. Jednak jego rządy przypadają na bardzo ciężki okres funkcjonowania państwa. Postępujący konflikt militarny w Górskim Karabachu doprowadził do politycznej i ekonomicznej izolacji państwa. W wyniku wojny i ciężkiej sytuacji społeczno-gospodarczej, a w konsekwencji niemal całkowitego braku wsparcia logistycznego i braku innych środków niezbędnych do prawidłowej realizacji zadań operacyjnych niemal całego aparatu państwowego, państwo praktycznie przestało funkcjonować.

Kwestią priorytetową było podejmowanie działań niezbędnych do zapewnienia fizycznego bezpieczeństwa ludności Górskiego Karabachu i Ormian zamieszkających wzdłuż granicy z Azerbejdżanem. Okoliczności funkcjonowania aparatu państwowego Armenii w latach 1991-1994 znakomicie opisuje w swojej książce Wojciech Jagielski, który podaje przykład Ministerstwa Energetyki Armenii, w którym nie było prądu, nie grzały kaloryfery a urzędnicy z ministrem na czele siedzieli za biurkami w kurtkach, szalikach i rękawiczkach²⁸.

Armenia znajdowała się w całkowitej blokadzie ekonomicznej i energetycznej. Z jednej strony całkowita blokada granicy wschodniej z Azerbejdżanem (z którego pochodziła energia elektryczna, gaz i paliwo) a z drugiej blokada zachodniej granicy ze strony Turcji, będącej sojusznikiem Azerbejdżanu. Z uwagi na wojnę domową w Gruzji również zaopatrzenie przez ten kraj nie było możliwe. Pozostawał jedynie transport lotniczy i jedno czynne przejście graniczne z Iranem. Nie było paliwa i gazu, w związku z tym przestały funkcjonować fabryki i inne zakła-

²⁵ Бывшие премьер-министры, Гагик Арутюнян, <http://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/123/> (dostęp: 2.12.2016).

²⁶ J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the crossroads*, London and New York 2005, s. 36.

²⁷ Команда тринадцатого премьер-министра. Премьер-министры Армении: краткая история, http://arka.am/ru/news/analytics/obobshchenie_komanda_trinadtsatogo_premier_ministra/ (dostęp: 2.12.2016).

²⁸ W. Jagielski, *Dobre miejsce do umierania*, Warszawa 2010, s. 284-286.

dy przemysłowe. Działały tylko piekarnie i szpitale²⁹. Pierwszy premier Wazgen Manukian wspomina, iż sytuacja była tak tragiczna, że w 1993 roku władze były zmuszone do wprowadzenia kartek na chleb, świece i zapalki. Jego zadaniem Armenii była jedynym państwem WNP, w którym po upadku ZSRR wprowadzono reglamentację chleba³⁰.

Dodatkowo w połowie 1992 roku znacznie pogorszyła się sytuacja na froncie w Górskim Karabachu. Mimo udzielanej przez Armenię pomocy, strona azerbejdżańska przeszła do kontrofensywy i odniosła spore sukcesy. Jak wspomina Robert Koczarian, sytuacja była wręcz paniczna, azerbejdżańskie wojska zajęły 48% powierzchni Górskiego Karabachu i pojawiły się tysiące uchodźców uciekających przed wojną. Istniała realna groźba całkowitej utraty przez Ormian Górskiego Karabachu³¹. W tej sytuacji krytyka za podejmowane działania spadła na prezydenta, który zdymisjonował rząd i powołał na stanowisko premiera 1 sierpnia 1992 roku Chosrowa Harutiuniana, członka Chrześcijańsko-Demokratycznej Partii. Jednak zarówno jak jego poprzednik, on także sprawował ten urząd bardzo krótko, bo zaledwie sześć miesięcy³². Nie zapobiegł on istniejącym napięciom politycznym a tym bardziej nie doprowadził do poprawy sytuacji gospodarczej w kraju. Kwestie ekonomiczne stały się zresztą przyczyną jego dymisji w styczniu 1993 roku. Doszło do ostrego sporu między prezydentem a premierem na temat proponowanej polityki ekonomicznej. Prezydent był zdecydowanym zwolennikiem radykalnych reform ekonomicznych i liberalizacji całej gospodarki. Premier z kolei wystąpił z ostrą krytyką zatwierdzonego już przez prezydenta budżetu i tym samym stracił stanowisko. Prezydent oskarżył go o brak jasnej i klarownej polityki ekonomicznej i odwołał 2 lutego 1993 roku ze stanowiska³³.

Polityczne napięcia na szczytach władzy znalazły swoje ujście na ulicy. 5 lutego 1993 roku w Erywaniu opozycja zorganizowała 100 tysięczną demonstrację z żądaniem dymisji prezydenta, zarzucając mu odpowiedzialność za kryzys energetyczny, katastrofalną sytuację ekonomiczną i porażki na froncie w Górskim Karabachu. Z otwartą krytyką wobec prezydenta i rządu wystąpiło także 120 deputowanych. Wychodząc na przeciw żądaniom, Lewon Ter-Petrosjan zaproponował czołowym partiom przedstawienie swoich kandydatów na urząd premiera. Propozycja została odrzucona. Opozycja wystąpiła jednak z propozycją utworzenia „rządu jedności narodowej”, który mógłby wziąć obowiązki prowadzenia polityki państwa. Warunkiem było jednak osłabienie kompetencji prezydenta, gdyż zda-

²⁹ Ibidem.

³⁰ Вазген Манукян: „Если бы...” op. cit.

³¹ Т. де Ваал, *Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной*, Москва 2014, s. 238, 252.

³² Бывшие премьер-министры, Хосров Арутюнян, <http://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/122/> (dostęp: 2.12.2016).

³³ А. Курдов, *Независимая Армения...*, op. cit., s. 103.

niem opozycji niczym nie ograniczona władza prezydenta i brak jasnych regulacji i podziału kompetencji między egzekutywą a legislatywą jest główną przyczyną katastrofalnej sytuacji polityczno-ekonomicznej państwa. Co ciekawe, do tego apelu przyłączyła się lojalna do tej pory wobec prezydenta Liberalno-demokratyczna Partia Armenii, stawiając tym prezydenta w trudnym położeniu³⁴.

Postępująca konsolidacja partii opozycyjnych oraz katastrofalna sytuacja na froncie spotkały się jednak ze skutecznymi posunięciami ze strony prezydenta. W momencie największych niepowodzeń w Górskim Karabachu, 20 października 1992 roku zaproponował on liderowi opozycji, Wazgenowi Manukianowi objęcie funkcji ministra obrony narodowej Armenii i wzięcie odpowiedzialności za kwestie militarne³⁵. Manukian przyjął propozycje prezydenta. Jak wspomina po latach, nie mógł tego nie zrobić. Karabach skonsolidował naród, był nie tylko problemem terytorialnym, ale przede wszystkim kwestią tożsamości Ormian. Wyzwolony Górski Karabach uwolnił Ormian od kompleksów i stał się mitem założycielskim poradzieckiej Armenii. W pierwszym roku niepodległości państwo znajdowało się na skraju upadku a ludzie coraz częściej zadawali pytanie, czy to jest cena za niepodległość³⁶.

Podczas urzędowania Wazgena Manukiana w ministerstwie obrony narodowej Armenii podjęto działania na rzecz utworzenia profesjonalnej armii, a na froncie w Górskim Karabachu miały miejsce liczne sukcesy militarne. Została wyzwolona znaczna część terytoriów, powstał drugi korytarz lądowy łączący Górski Karabach z Armenią a latem 1993 roku zajęto 150 tysięczne miasto Agdam, leżące poza obszarem Górskiego Karabachu. Nastąpiło zwiększenie pomocy militarnej ze strony Armenii, która de facto stała się fizycznie stroną konfliktu³⁷. Ogromna popularność w społeczeństwie i sukcesy militarne miały jednak miejsce w warunkach „nieformalnej autonomii” ministra, który jak wspomina, często nie informował prezydenta o militarnych posunięciach i sam decydował o udziale armeńskich wojsk w konflikcie, w których zgodnie z prawem Armenia nie uczestniczyła.

Bez wiedzy prezydenta minister obrony narodowej Wazgen Manukian zdecydował o operacji wyzwolenia rejonu Kelbadżar³⁸ wiosną 1993 roku, dzięki czemu uzyskano drugi korytarz lądowy z Karabachem i tym samym odwrócono losy konfliktu³⁹. Kwestia zajęcia tego regionu przez wojska armeńskie bez wiedzy i zgody prezydenta miała swoje poważne konsekwencje. Z jednej strony przechylała szansę zwycięstwa w konflikcie na rzecz Ormian, dawała możliwość utworzenia drugiego korytarza lądowego łączącego Armenię i Górski Karabach oraz przywra-

³⁴ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы...* op. cit., s. 86-87.

³⁵ J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the...*, op. cit., s. 46.

³⁶ Т. Акопян, *Карабахский дневник...* op. cit., s. 134-135.

³⁷ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы...* op. cit., s. 84.

³⁸ Rejon Kelbadżar znajduje się pomiędzy Armenią i Górskim Karabachem a jego kontrola pozwala na utworzenie korytarza lądowego łączącego oba państwa.

³⁹ Т. де Ваал, *Черный сад. Армения...*, op. cit., s. 253.

cała ducha walki walczącym żołnierzom i społeczeństwu, dając nadzieję na ostateczne zwycięstwo. Z drugiej strony doprowadziła do poważnych reperkusji na arenie międzynarodowej. Takie działania spotkały się z radykalnym sprzeciwem Turcji, która w odpowiedzi na ten krok w kwietniu 1993 roku jednostronnie podjęła decyzję o zamknięciu liczącej ponad 260 kilometrów granicy z Armenią (która jest zamknięta do dnia dzisiejszego). Ponadto Rada Bezpieczeństwa ONZ wydała rezolucję nr 822 wzywającą Armenię do natychmiastowego opuszczenia zajętych bezprawnie terytoriów Azerbejdżanu⁴⁰. Swoją niepokój wyraziły władze Iranu, USA i Rosji. Tym samym doszło do pogłębienia izolacji Armenii na arenie międzynarodowej i praktycznie całkowitej blokady ekonomicznej ze strony Azerbejdżanu i Turcji z uwagi na zamknięte granice⁴¹.

W czerwcu 1993 roku prezydent Armenii Lewon Ter-Petrosjan przybył do stolicy Górskiego Karabachu Stepanakertu, gdzie spotkał się z kierownictwem politycznym tego quasi-państwa. Doszło do ostrej i szczerzej rozmowy obu stron na temat dotychczasowych działań i ich skutków⁴². Konsekwencją tego spotkania była dymisja Wazgena Manukiana ze stanowiska ministra obrony narodowej w lipcu 1993 roku, gdyż jego popularność i autorytet w społeczeństwie zdecydowanie nie odpowiadał prezydentowi, który tracił popularność i sojuszników.

Były minister zajął się rozbudową opozycyjnego Sojuszu Narodowo-Demokratycznego, krytyką dotychczasowych rządów prezydenta Lewona Ter-Petrosjana oraz przygotowaniem do wyborów prezydenckich, w których miał zamiar wziąć udział. Zwracał uwagę na odchodzenie Armenii od demokratycznych zasad w życiu politycznym i działania prezydenta zmierzające do uzurpacji władzy kosztem parlamentu i rządu. Oskarżał prezydenta o pojednawczą politykę z Turcją i apelował o nie pokładania całych nadziei na uregulowanie konfliktu w Górskim Karabachu w rękach polityków Federacji Rosyjskiej. Politycznym elitom wspierającym prezydenta zarzucił korupcję i budowę państwa oligarchicznego⁴³.

Prezydent w skomplikowanej sytuacji polityczno-ekonomicznej, powodującej spadek poparcia społecznego dla jego poczynań oraz braku kompromisu z partiami opozycyjnymi co do obsady stanowiska premiera, 12 lutego 1993 roku desygnował na premiera Hranta Bagratiana, dotychczasowego ministra ekonomii. Był on zwolennikiem radykalnych reform ekonomicznych i wprowadzenia zasad gospodarki wolnorynkowej, co spotkało się z dużą życzliwością ze strony państw

⁴⁰ Резолюция 822 (1993) Совета Безопасности ООН „Ситуация в отношении Нагорного Карабаха”, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/73/IMG/N9324773.pdf?OpenElement> (dostęp: 3.12.2016).

⁴¹ Т. Акопян, *Карабахский дневник*:... op. cit., s. 211-220.

⁴² Dokładny zapis tej rozmowy zamieszczony jest w publikacji Tatula Hakopiana *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны – ни мира*, Ереван 2010, s. 223-228.

⁴³ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы*:... op. cit., s. 85-86.

Europy Zachodniej⁴⁴. Jednak pierwszy rok jego funkcjonowania jako premiera nie zapowiadał znaczącej poprawy sytuacji. Armeńska gospodarka znajdowała się w tragicznym położeniu, a jej mieszkańcy byli najbiedniejszymi obywatelami wśród państw WNP. Skutki konfliktu w Górskim Karabachu wywarły nieodwracalny wpływ na sytuację społeczno-ekonomiczną kraju. Dopiero podpisanie 12 maja 1994 roku dokumentu o bezterminowym zawieszeniu działań wojennych w Górskim Karabachu umożliwiło przeprowadzenie pierwszych realnych reform gospodarczych.

W grudniu 1994 roku rząd premiera Hrant Bagratiana przedstawił pierwszy „Program socjalno-ekonomicznego rozwoju Armenii”, który przewidywał całkowite przejście armeńskiej gospodarki na zasady gospodarki wolnorynkowej, liberalizację cen, stabilizację narodowej waluty, ograniczenie inflacji, rozwój tradycyjnych i nowych gałęzi gospodarki oraz podniesienie poziomu życia obywateli⁴⁵. Program był zgodny z zaleceniami Międzynarodowego Funduszu Walutowego, który na jego realizację udzielił Armenii pożyczki na sumę 100 mln UDS. Dopiero otrzymanie tego kredytu w 1995 roku i jego uruchomienie część armeńskich naukowców uważa faktyczny początek radykalnych reform rynkowych w Armenii⁴⁶. Jednym z największych ekonomicznych sukcesów rządu Hrant Bagratiana był program masowej prywatyzacji. Jednak część ekonomistów uważa, że tzw. voucherowa prywatyzacja stała się głównym czynnikiem sprzyjającym pojawieniu się struktur oligarchicznych w Armenii, które dzięki prywatyzacji skupiły w swoich rękach większość narodowego majątku⁴⁷.

Interesujące, że mimo propozycji radykalnych i „szokowych” reform, premier nie był zwolennikiem szybkiego wprowadzenia własnej waluty. Podobnie jak prezydent, opowiadał się za jak najdłuższym pozostaniem Armenii w strefie rublowej, nie widząc w tym żadnych negatywnych przeciwwskazań ekonomicznych i choćby częściowej utraty suwerenności, ku przerażeniu opozycji. Argumentował, że jedynie w ten sposób będzie można utrzymać ekonomiczne związki z Rosją i innymi państwami WNP, co pozwoli na odbudowę kooperacyjnych powiązań z czasów ZSRR⁴⁸. Jednak ta kwestia została dość szybko rozwiązana przez Rosję, która nie zgodziła się na dalsze funkcjonowanie strefy rublowej, co zmusiło Armenię do wprowadzenia pod koniec 1993 roku własnej waluty, armeńskiego drama (AMD)⁴⁹.

⁴⁴ H. Bagratyan, *Economic Reform and War*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization”, 2006, nr 2, s. 184-195.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ю. Е. Пузанов, *Вопросы экономического развития Армении*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998, s. 231-234.

⁴⁷ D. Petrosyan, *Oligarchy in Armenia*, „Caucasus Analytical Digest”, nr 53-54, 17.07.2013, s. 11-13.

⁴⁸ Е. Минасян, *Республика Армения: на тернистом пути независимости*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2007, nr 2 (50), s. 96.

⁴⁹ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы...* op. cit., s. 89.

Jeden z najdłużej funkcjonujących rządów Armenii w latach 1993-1996 był zdominowany przede wszystkim przez kwestie ekonomiczne, będące najważniejszym i najtrudniejszym zadaniem do rozwiązania (oprócz kwestii Górskiego Karabachu, która była absolutnym priorytetem). Jednak już w trakcie jego funkcjonowania doszło do pierwszych nieporozumień i próby budowy swojego zaplecza politycznego przez osoby zajmujące stanowiska w tzw. resortach siłowych.

To wówczas, w rządzie premiera Hrant'a Bagratiana w latach 1993-1996 zapoczątkowane zostały procesy kształtowania dużej autonomii (wobec premiera, ale także prezydenta) przez ministerstwa spraw wewnętrznych i obrony narodowej, co późniejszym etapie doprowadziło do przejęcia całkowitej władzy w państwie przez osoby wywodzące się ze struktur wojskowych. Miało to wówczas i ma obecnie bardzo duży wpływ na kształt i funkcjonowanie systemu politycznego i jego elit w niepodległej Armenii. Powstały wówczas sprzyjające warunki do kształtowania się tzw. „ukrytych obszarów władzy”, które pozostawały poza kontrolą odpowiednich organów państwowych.

Część stanowisk i ministerstw funkcjonowała niejako poza kontrolą premiera i prezydenta, którzy milcząco dawali na to przyzwolenie w imię wyższych celów. W tym czasie kwestia zwycięstwa w konflikcie w Górskim Karabachu była kwestią priorytetową, dla której powstało publiczne przyzwolenie na łamanie i naginanie kształtowanych od podstaw demokratycznych standardów państwa prawa. Zastosowano metodę „cel uświęca środki”, co z jednej strony pozwoliło na „zamrożenie” konfliktu karabachskiego na armeńskich warunkach, ale z drugiej strony doprowadziło do deformacji kształtowanego systemu politycznego i przyjęcia nieformalnego priorytetu powszechnej akceptacji systemu niejawnych i pozaprawnych uregulowań życia polityczno-społecznego. Próba niwelacji czy też likwidacji tego nieformalnego systemu w latach późniejszych okazała się już niemożliwa, co w sposób zdecydowanie negatywny wpłynęło na proces konsolidacji demokratycznego systemu politycznego.

W sierpniu 1993 roku podał się do dymisji główny doradca prezydenta ds. bezpieczeństwa narodowego, Aszot Manuczarian. Jego odejście doprowadziło do obniżenia autorytetu pozostałych członków władz, a szczególnie prezydenta Lewona Ter-Petrosjana. Manuczarian był członkiem Komitetu Karabach i najbliższym współpracownikiem prezydenta, w latach 1990-1993 miał duży wpływ na decyzje prezydenta dotyczące kwestii bezpieczeństwa narodowego i polityki zagranicznej. Swoją dymisję tłumaczył stopniowym zwiększaniem wpływów w politycznym kierownictwie państwa ministra spraw wewnętrznych, Wano Siradeghiana, który pełnił tę funkcję w latach 1992-1996. Zarzucał mu nadmierne kompetencje i zawłaszczanie władzy nielegalnymi metodami a także brak kontroli nad jego poczynaniami⁵⁰. Warto zauważyć, że już na początku 1993 roku podczas opozycji-

⁵⁰ Ibidem, s. 88.

nych demonstracji zwracano uwagę na zbyt bliskie związki między prezydentem a ministrem spraw wewnętrznych, któremu zarzucano obsadzanie państwowych stanowisk na zasadzie protekcjonizmu i łapówkarstwa⁵¹.

W 1993 roku po dymisji Wazgena Manukiana, ministrem obrony narodowej Armenii został pochodzący z Górskiego Karabachu Serż Sargsjan, który również rozpoczął działania zmierzające do budowy własnego zaplecza politycznego składającego się z wojskowych pochodzących z Karabachu. Serż Sargsjan był ministrem obrony narodowej w latach 1993-1995. W 1995 roku służby specjalne Armenii (Państwowy Departament Bezpieczeństwa Narodowego) zostały przemianowane na Ministerstwo Narodowego Bezpieczeństwa, na czele którego stanął Serż Sargsjan. Z kolei w 1996 roku dokonano połączenia dwóch ministerstw w jedno tzw. „super-ministerstwo siłowe” (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Bezpieczeństwa Narodowego). Na jego czele stanął Serż Sargsjan i pełnił swoją funkcję do listopada 1999 roku⁵². Był to okres intensywnego kształtowania własnych wpływów polityczno-wojskowych przez Serża Sargsjana w celu późniejszego przejęcia władzy⁵³.

Cechą charakterystyczną rządu Hrantu Bagratiana było także coraz wyraźniejsze akcentowanie rosyjskiego wektora w polityce zagranicznej. Pierwsze lata niepodległości z uwagi na priorytetowe znaczenie kwestii Górskiego Karabachu charakteryzowały się pewną konfrontacją w relacjach armeńsko-rosyjskich. Polityka zagraniczna Armenii przede wszystkim cechowała się wysokim stopniem komplementaryzmu, czyli świadomym unikaniem jednoznacznego określania swojej orientacji geopolitycznej i utrzymywaniem w polityce międzynarodowej swoistego balansu między interesami regionalnych mocarstw w regionie⁵⁴. Najbardziej uwidoczniło się to w pierwszych latach niepodległości (1991-1992), kiedy w związku z konfliktem w Górskim Karabachu Armenia kupowała uzbrojenie w Rosji, pieniądze na kształtowanie podstaw systemu politycznego otrzymywała od USA (głównie za pośrednictwem swojej diaspory)⁵⁵, żywność i humanitarna pomoc docierała z Europy przez Turcję a niezbędne do prowadzenia działań wojennych paliwo otrzymywała z Iranu⁵⁶.

⁵¹ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, op. cit., s. 52.

⁵² *Краткая история органов безопасности Армении*, <http://www.sns.am/index.php/ru/history/brief-history/72-brief-history-of-nss> (dostęp: 3.12.2016).

⁵³ T. Papazian, *From Ter-Petrosian to Kocharian: Explaining Continuity in Armenian Foreign Policy, 1991-2003*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization”, 2006, nr 2, s. 246.

⁵⁴ T. Stepniowski, *Geopolityka regionu Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin-Warszawa 2011, s. 289.

⁵⁵ Szerzej na temat relacji Armenia-USA w latach 90. XX wieku patrz: Н. Геворкян, *Армяно-американские взаимоотношения в контексте внешнеполитических приоритетов США на Южном Кавказе (1991-2001гг.)*, Ереван 2012, s. 103-170.

⁵⁶ С. Минасян, *Некоторые концептуальные основы внешней политики Армении*, http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=1999 (dostęp: 5.12.2016). Szerzej na temat relacji armeńsko-irańskich patrz: Э. Казарян, *К вопросу об армяно-иранских отношениях*,

Jednak już na przełomie 1992/1993 roku Rosja stała się jednym z najważniejszych partnerów Armenii, zarówno pod względem ekonomicznym jak i militarnym. Rosja stała się gwarantem bezpieczeństwa Armenii, gdzie ulokowała swoją bazę wojskową w drugim największym mieście Giumri przy granicy z Turcją, ponadto wspierała Ormian w konflikcie z Azerbejdżanem. Armenia w 1992 roku stała się członkiem WNP i wstąpiła do Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym, stając się tym samym jedynym pewnym rosyjskim przyczółkiem na Kaukazie Południowym⁵⁷. Wyraźny zwrot w politycznej orientacji Armenii w kierunku Rosji nastąpił szczególnie po podpisaniu w Biszkeku porozumienia o zawieszeniu walk zbrojnych w Górskim Karabachu, co nastąpiło 12 maja 1994 roku przy wydatnym udziale rosyjskich dyplomatów, a szczególnie przedstawiciela prezydenta Federacji Rosyjskiej ds. uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu, Władimira Kazimirowa⁵⁸.

4.2. Pozycja ustrojowa rządu w Armenii w latach 1996-2005

5 lipca 1995 roku odbyły się w Armenii pierwsze po odzyskaniu niepodległości wybory parlamentarne. Razem z nimi odbyło się także referendum konstytucyjne, w którym ponad 68% głosujących (przy 55% frekwencji) opowiedziało się za przyjęciem nowej konstytucji Armenii. Nowa ustawa zasadnicza dokonała określenia podstaw ustroju politycznego Armenii, eksponując w sposób wyraźny stanowisko prezydenta republiki, co oznaczało nawiązanie do modelu rządów półprezydencjalnych. Konsekwencją było znaczne osłabienie roli i pozycji zarówno parlamentu, jak i rządu. Praktycznie oznaczało to usankcjonowanie z punktu widzenia formalno-prawnego i tak słabej do tej pory pozycji samego premiera i rządu. Pod tym względem nie doszło do radykalnych zmian w dotychczasowym położeniu rządu, a jedynie do wyraźnego określenia w ustawie zasadniczej jego pozycji względem prezydenta i parlamentu⁵⁹.

Konstytucja Armenii z 1995 roku w rozdziale piątym określiła rolę i pozycję rządu w systemie politycznym. Artykuł 85 dość wyraźnie mówił, że władze wykonawczą w Armenii sprawuje rząd, który składa się z premiera i ministrów. Organizację i tryb funkcjonowania rządu reguluje dekret prezydenta wydany na wniosek premiera. Z kolei art. 86 precyzował, iż posiedzenia rządu zwołuje i przewodniczy

[w:] *Ориентиры внешней политики Армении*, Г. Новиковой (red.), Центр стратегического анализа Spectrum, Ереван 2002, s. 62-70.

⁵⁷ Г. Микаелян, *Внешняя политика Армении: Попытка совместить интересы США, Европы и России*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2009, nr 3 (63), s. 138-141.

⁵⁸ Szczegóły dotyczące procesu uregulowania konfliktu i okoliczności podpisania samego zawieszenia ognia Władimir Kazimirow ujawnia w swojej publikacji: В. Н. Казимиров, *Мир Карабаху: посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта*, Москва 2009.

⁵⁹ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki Armenia*, Rzeszów 2004, s. 21-22.

mu prezydent, lub na jego polecenie, premier. Uchwały rządu podpisuje premier i zatwierdza prezydent. W szczególnych przypadkach, związanych z niemożnością sprawowania swojej funkcji przez prezydenta, premier na żądanie większości członków rządu, zwołuje i przewodniczy posiedzeniom. Premier kieruje bieżącą działalnością rządu i koordynuje pracę ministrów.

Kwestię powołania i odwołania premiera regulował art. 55, który mówił, iż to prezydent powołuje i odwołuje premiera. Jednoznacznie wskazywało to na fakt istnienia realnej odpowiedzialności rządu i samego premiera przed prezydentem, który mógł jednoosobowo decydować o powołaniu lub odwołaniu premiera bez uwzględniania rozkładu sił politycznych w parlamencie⁶⁰. Nie był przy tym obligowany do jakichkolwiek negocjacji czy zawierania kompromisów. Premierem mógł zostać praktycznie każdy, kto spełniał oczekiwania prezydenta, bez względu na wcześniejsze polityczne doświadczenie i poparcie (lub jego brak) ze strony liczących się sił politycznych. Sprzyjało to kształtowaniu tzw. rządów prezydenckich (czy też eksperckich, na czele których stali ekonomiści a nie politycy), które składały się z osób posiadających zaufanie głowy państwa i spełniających jego oczekiwania polityczne. Wadą takich rządów była możliwość ich szybkiego i bezproblemowego odwołania w dogodnym momencie, najczęściej w sytuacjach kryzysowych czy przełomowych, co sprzyjało też obarczaniu tych rządów wszelkimi niepowodzeniami, niekoniecznie związanymi z działalnością konkretnego rządu.

Sytuacja taka była szczególnie wyraźnie widoczna w latach 1990-2000, kiedy to średni okres funkcjonowania rządu wynosił około jednego roku a dymisje miały miejsce w sytuacjach wyraźnie niesprzyjających prezydentowi, który w ten sposób przerzucał odpowiedzialność za swoje działania na rząd i tym samym umacniał wizerunek głowy państwa egzekwującej odpowiedzialność polityków za pogarszające się warunki życia. Zdecydowanie negatywnie wpływało to na proces konsolidacji rządów, gdyż były one traktowane jako „organy wykonawcze prezydenta” pozbawione własnej podmiotowości i realnych możliwości działania (z wyjątkiem tzw. resortów siłowych, które cieszyły się własną autonomią).

W nowej konstytucji kwestia podporządkowania rządu prezydentowi była widoczna także w relacjach rządu z parlamentem. Zgodnie z art. 74 konstytucji, rząd nie miał nawet obowiązku dymisji po ukonstytuowaniu się nowego parlamentu. W tym przypadku zobligowano jedynie rząd do przedstawienia nowo wybranemu parlamentowi w ciągu dwudziestu dni programu swojego działania i złożenia wniosku o wyrażenie wotum zaufania. Taki obowiązek spoczywał także na nowym gabinecie.

Co ciekawe, parlament nie mógł jednak głosować nad przyjęciem lub odrzuceniem programu działania rządu. Jedynie na wniosek nie mniej niż jednej trzeciej ogólnej liczby deputowanych, w ciągu 24 godzin od wniesienia wniosku o wotum zaufania, mógł być wniesiony projekt uchwały o wyrażeniu wotum nieufności dla

⁶⁰ Ibidem, s. 57.

rządu. Rozpatrywanie tego wniosku mogło jednak nastąpić jedynie w ściśle określonym przedziale czasowym (nie wcześniej niż 48 godzin i nie później niż 72 godziny od jego wniesienia). Uchwałę podejmowano większością głosów ogólnej liczby deputowanych. W przypadku przyjęcia takiej uchwały o wyrażeniu wotum nieufności, rząd podawał się do dymisji. Jeżeli jednak taki projekt nie został wniesiony lub był odrzucony, program rządu uważano za przyjęty⁶¹.

Oprócz prezydenta także parlament także miał możliwość odwołania rządu. Zgodnie z art. 84 konstytucji, parlament większością głosów ogólnej liczby deputowanych mógł wyrazić wotum nieufności wobec rządu. Nie mógł jednak tego czynić podczas stanu wojny i w sytuacji bezpośredniego zagrożenia ustroju konstytucyjnego i podjęciem przez prezydenta działań w związku z istniejącymi zagrożeniami. W sytuacji wyrażenia przez parlament wotum nieufności wobec rządu, prezydent w terminie dwudziestu jeden dni przyjmuje dymisję, powołuje nowego premiera i formuje rząd⁶².

Konstytucja w art. 89 wymieniała zadania jakie postawiono przed rządem. Należały do nich: przedkładanie Zgromadzeniu Narodowemu do zatwierdzenia programu działania, projektu budżetu oraz zapewnienie jego wykonania. Ponadto do zadań rządu należało zarządzanie majątkiem państwa, prowadzenie jednolitej polityki finansowo-ekonomicznej, kredytowej i podatkowej, zapewnienie prowadzenia polityki państwa w dziedzinie nauki, oświaty, kultury, ochrony zdrowia, ubezpieczenia społecznego oraz ochrony środowiska, zapewnienie wykonywania obrony, bezpieczeństwa narodowego i polityki zagranicznej oraz podejmowanie działań na rzecz umocnienia praworządności oraz ochrony praw i wolności obywateli. Z kolei art. 90 obligował rząd do wniesienia pod obrady Zgromadzenia Narodowego projektu budżetu państwa nie później niż 60 dni przed końcem roku budżetowego. W sytuacji wyrażenia przez parlament wotum nieufności dla rządu w związku z uchwaleniem budżetu nowy rząd w terminie 20 dni przedkłada Zgromadzeniu Narodowemu projekt budżetu, który jest rozpatrywany i uchwalany w terminie 30 dni. Ponadto zgodnie z art. 107 i 108 rząd powołuje i odwołuje gubernatorów prowincji (z wyjątkiem Erywania, którego burmistrza powołuje i odwołuje prezydent), którzy są zobligowani do realizacji polityki rządu⁶³.

Konstytucja Armenii z 1995 roku ukształtowała silną pozycję prezydenta, któremu przyznano znaczący wpływ na działania władzy wykonawczej. Mimo wyodrębnienia funkcji premiera, to prezydent był rzeczywistym szefem rządu. Prezydent przewodniczył posiedzeniom rządu, a wszelkie decyzje rządu musiały być przez niego aprobowane. Uzyskał prawo mianowania premiera i członków gabinetu. W jego

⁶¹ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 188-189.

⁶² A. A. Куртов, *Конституционное устройство...*, op. cit., s. 64-65; A. Маркаров, *Реформа политических институтов...*, op. cit., s. 116.

⁶³ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki...*, op. cit., s. 66-67, 72.

gestii pozostawiono decydujący głos w kwestiach związanych z polityką zagraniczną, bezpieczeństwem państwa czy przeprowadzaniem reform gospodarczych. Konsekwencją tak silnej pozycji prezydenta w systemie politycznym Armenii było znaczne osłabienie pozycji ustrojowej i roli nie tylko parlamentu, ale przede wszystkim rządu, który w zasadzie pozostał ubezwłasnowolniony wobec głowy państwa.

Przyjęcie ustawy zasadniczej w 1995 roku w Armenii nie doprowadziło automatycznie do trwałej stabilizacji na scenie politycznej oraz znaczącej demokratyzacji w zakresie sprawowania władzy państwowej⁶⁴. Armeński politolog Gework Poghosjan uważa, że po referendum konstytucyjnym i wyborach parlamentarnych w 1995 roku w Armenii doszło do poważnego zaburzenia w procesie kształtowania demokratycznego systemu politycznego. Demokratyczne instytucje, chociaż były utworzone i prawnie „zakotwiczone” w konstytucji, to jednak w praktyce były jeszcze niedostatecznie rozwinięte, aby samodzielnie wspierać proces demokratyzacji społeczeństwa. Ukształtowany po 1991 roku system władzy z dominującym prezydentem i pozbawionym realnego znaczenia premierem, chociaż został formalnie potwierdzony i prawnie umocowany, zaczął się załamywać⁶⁵.

Po wyborach prezydenckich w 1996 roku, w których dotychczas urzędujący prezydent Lewon Ter-Petrosjan niewielką przewagą wygrał z byłym premierem Wazgenem Manukianem, doszło do masowych wystąpień i protestów. Opozycja nie uznała wyników wyborów, uznała je za sfałszowane, wyprowadziła ludzi na ulicę i siłą zdobyła gmach parlamentu⁶⁶. Interweniowało wojsko, aresztowano ośmiu opozycyjnych deputowanych i siłą przywrócono porządek. Na pewien czas zakazano publicznych demonstracji i mityngów. Minister obrony narodowej, Wazgen Sargsjan otwarcie mówił, że nawet gdyby Wazgen Manukian wygrał wybory prezydenckie, to tzw. resorty siłowe nie uznały by go prawowitym prezydentem. Stało się oczywiste, że Lewon Ter-Petrosjan został po raz drugi prezydentem jedynie dzięki pomocy grupy wojskowych i polityków reprezentujących resorty siłowe (Wazgen Sargsjan, Serż Sargsjan)⁶⁷. W 1998 roku doszło do wymuszonej dymisji prezydenta, a w 1999 roku do masakry w parlamencie. Stopniowo narastał kryzys związany z legitymizacją władzy, co sprzyjało podejmowaniu decyzji ad hoc i braku stabilizacji systemu politycznego⁶⁸.

Szczególnie wyraźnie można dostrzec wpływ tego kryzysu legitymizacji władzy na przykładzie rządów. W latach 1996-2000 dochodziło do częstych zmian na

⁶⁴ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, (red.) P. Nieczuja-Ostrowski, Poznań 2016, s. 38-40.

⁶⁵ Г. А. Погосян, *Армянское общество в трансформации*, Ереван 2003, s. 165.

⁶⁶ T. Akopian, *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus”, 2002, nr 5 (17), s. 105.

⁶⁷ Т. Акопян, *Карабахский дневник...* op. cit., s. 273.

⁶⁸ А. Алексанян, *Цивилизационные основы...*, op. cit., s. 140-141.

stanowisku premiera a średni czas trwania gabinetu spadł poniżej jednego roku. Prezydent Lewon Ter-Petrosjan wybrany na drugą kadencję z dużą pomocą tzw. grupy siłowników, borykał się z problemem wątpliwej legitymizacji i coraz bardziej spadającego poparcia w społeczeństwie. W takiej chwili armeńską „tradycją” stało się dymisjonowanie rządu i zrzucanie całej odpowiedzialności na premiera.

Po objęciu urzędu prezydenta, Lewon Ter-Petrosjan w październiku 1996 roku publicznie dał do zrozumienia, że czas rządu premiera Hrant Bagratiana dobiega końca. I chociaż prezydent chwalił premiera za jego wkład w rozwój wolnorynkowej gospodarki Armenii i program prywatyzacji, to porównał premiera do lekarza, który zbyt długo zajmuje się jednym pacjentem bez dalszej poprawy zdrowia. 4 listopada 1996 roku prezydent zdymisjonował rząd Hrant Bagratiana, który funkcjonował ponad trzy lata w najgorszym okresie kształtowania podstaw niepodległego państwa. Tym samym należy podkreślić zasługi premiera Bagratiana, który stojąc na czele rządu doprowadził do ukształtowania podstaw gospodarki wolnorynkowej w Armenii i swoimi działaniami potrafił przeprowadzić trudne i bolesne reformy ekonomiczne (takie jak np. program powszechnej prywatyzacji)⁶⁹ w celu przyszłego rozwoju armeńskiej gospodarki. Zbudował solidne podstawy gospodarki, doprowadził do umocnienia waluty narodowej, współtworzył profesjonalną armię i zapoczątkował współpracę z Międzynarodowym Funduszem Walutowym i innymi globalnymi instytucjami ekonomicznymi, wspierającymi proces transformacji ekonomicznej kredytami⁷⁰.

4 listopada 1996 roku prezydent Lewon Ter-Petrosjan powierzył misję utworzenia rządu premierowi Armenowi Sargsjanowi, bezpartyjnemu ekonomiście, dotychczasowemu ambasadorowi Armenii w Wielkiej Brytanii. Nowy gabinet z premierem pochodzącym z „zewnątrz” i nie funkcjonującym w dotychczasowych „układach” był jednym z elementów prezydenckich posunięć w celu odbudowy jego autorytetu i popularności wśród społeczeństwa. Jak po latach wspominał sam prezydent Lewon Ter-Petrosjan o kulisach powołania Armena Sargsjana, atmosfera w kraju była wówczas tak napięta, że nominowanie premiera z Armenii doprowadziło by do natychmiastowego społecznego wzburzenia. Tylko kandydat pochodzący z „zewnątrz” gwarantował względny spokój⁷¹.

Dodatkowo, podczas konstruowania ostatecznego kształtu rządu doszło z inicjatywy prezydenta do istotnych roszad kadrowych, mających na celu potwierdzenie „nowego otwarcia” w politycznej działalności głowy państwa podczas drugiej kadencji. Odsunięty został od władzy dotychczasowy minister spraw wewnętrz-

⁶⁹ Szerzej na temat przeprowadzonego przez rząd Hrant Bagratiana procesu powszechnej prywatyzacji w Armenii i współpracy z międzynarodowymi instytucjami finansowymi patrz: J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the...*, op. cit., s. 75-84.

⁷⁰ H. Bagratyan, *Economic Reform...*, op. cit., s. 189-191.

⁷¹ Т. Акопян, *Карабахский дневник...* op. cit., s. 291.

nych, Wano Siradeghiana, kojarzony w społeczeństwie z siłowymi metodami zarządzania i brutalnymi akcjami porządkowymi podczas protestów powyborczych. Ponadto stanowisko stracił niepopularny minister spraw zagranicznych, Wahan Papazjan. Na stanowisko szefa dyplomacji został powołany Aleksandr Arzumanian, dotychczasowy ambasador Armenii przy OZN. Jego głównym zadaniem był rozwój stosunków dyplomatycznych z państwami zachodnimi, pogłębienie dobrych relacji z Iranem (szczególnie w dziedzinie ekonomicznej) oraz utrzymanie strategicznego partnerstwa z Rosją. Z kolei były ambasador Armenii w Kanadzie, Garnik Nanagulian, został ministrem handlu i turystyki, a lider Komunistycznej Partii Armenii, Władimir Mowsisjan objął urząd ministra rolnictwa⁷².

Zmiany zaszły także w resortach siłowych. Nowym ministrem obrony został posiadający spory autorytet społeczny Wazgen Sargsjan, a na czele ministerstwa spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa narodowego (tzw. super-ministerstwa) stanął dotychczasowy minister obrony, Serż Sargsjan. Ponadto powołane zostało zupełnie nowe ministerstwo prywatyzacji i inwestycji zagranicznych. Większość członków rządu Armena Sargsjana pochodziła z tzw. „nowego rozdania” i nie była wcześniej związana z funkcjonującymi klanami i grupami (z wyjątkiem osób stojących na czele tzw. resortów siłowych). Sam premier również cieszył się dużym autorytetem wśród społeczeństwa jako osoba „niezależna i spoza układu”. Pokładano w nim nadzieje na polepszenie sytuacji materialnej państwa i doprowadzenie do politycznej stabilizacji, tym bardziej że swoje urzędowanie rozpoczął od rozmów z partiami opozycyjnymi (przede wszystkim Dasznakcutiun i komunistami)⁷³.

Jednak polityczne zmiany, dokonywane przez nowego premiera, szybko zostały wstrzymane ze względu na jego poważne problemy zdrowotne. Już w styczniu 1997 roku premier musiał się udać na operację do Wielkiej Brytanii, a długi okres rehabilitacji zmusił go do złożenia urzędu z uwagi na niemożność pełnienia urzędu premiera. Prezydent jednak nie przyjął tej dymisji od razu, wstrzymując ją aż do marca 1997 roku. Dopiero 20 marca 1997 roku prezydent przyjął jego dymisję i powierzył misję sformowania rządu w ręce byłego prezydenta Republiki Górskiego Karabachu, Roberta Koczariana. Tym samym Armen Sargsjan był jednym z najkrócej urzędujących premierów Armenii, gdyż na swoim stanowisku przebywał około czterech miesięcy⁷⁴.

Desygnowanie popularnego karabachskiego przywódcy Roberta Koczariana na premiera Armenii miało doprowadzić do zakończenia przedłużającej się coraz bardziej ostrej konfrontacji między władzą a opozycją w sytuacji postępującego kryzysu gospodarczego, częściowo wynikającego z ekonomicznej blokady państwa ze strony Turcji i Azerbejdżanu. Prezydent, czyniąc Koczariana premierem, chciał po raz kolejny podeprzeć się autorytetem polityków mających spore zasługi w wal-

⁷² J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the...*, op. cit., s. 58-59.

⁷³ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы...* op. cit., s. 127-128.

⁷⁴ A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją...*, op. cit., s. 105.

ce o Górski Karabach⁷⁵. Ponadto, Robert Koczarian, podobnie jak jego poprzednik, był niejako „z zewnątrz” i nie był zamieszany w wewnętrzną polityczną walkę w Armenii, co z pewnością mogłoby go zdyskredytować.

Miał duży autorytet wśród politycznych elit, także wśród opozycji, spore zasługi w walce o Górski Karabach i umiejętności funkcjonowania w niesprzyjających warunkach. Dużym jego atutem, zdaniem prezydenta, była możliwość spojrzenia na kwestię Górskiego Karabachu z perspektywy Armenii. Zdaniem prezydenta, autorytet i silna osobowość premiera dają gwarancję, że przez co najmniej pół roku będzie trwał na stanowisku bez względu na okoliczności zewnętrzne. Innym, bardziej zakamuflowanym celem głowy państwa, było przywrócenie autorytetu Lewona Ter-Petrosjana nie tylko jako prezydenta, ale także jako lidera Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego w obliczu zbliżającego się zjazdu tej formacji w połowie 1997 roku. Dotychczasowa polityka prezydenta powodowała radykalny spadek jego znaczenia wśród liderów tego ugrupowania, co groziło jego pominięciem podczas wyborów do władz Ruchu i utratą resztek dawnej popularności pierwszego lidera tego ugrupowania⁷⁶. Sam Koczarian traktował swój awans na stanowisko premiera Armenii jako realną możliwość uregulowania konfliktu o Górski Karabach.

Wykorzystując autorytet nowego premiera Roberta Koczariana, prezydent Lewon Ter-Petrosjan podjął działania zmierzające do uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu. Od połowy 1997 roku publicznie głosił stanowisko, że konieczne jest szybkie uregulowanie konfliktu. Takie polityczne deklaracje doprowadziły do poważnych rozbieżności w armeńskich elitach, co ujawniło się z całą mocą na początku stycznia 1998 roku podczas posiedzenia Rady Bezpieczeństwa. Podczas tego spotkania, premier Robert Koczarian, minister obrony narodowej Wazgen Sargsjan i minister narodowego bezpieczeństwa i spraw wewnętrznych Serż Sargsjan zażądali od prezydenta ustąpienia w wyniku zbyt poważnych rozbieżności dotyczących kwestii priorytetowych. W lutym 1998 roku prezydent Lewon Ter-Petrosjan ustąpił ze stanowiska, które tymczasowo (do momentu wyboru nowego prezydenta) przejął zgodnie z konstytucją dotychczasowy premier, Robert Koczarian⁷⁷.

Gwałtowne zmiany na scenie politycznej Armenii związane z dymisją Lewona Ter-Petrosjana i objęciem urzędu prezydenta przez Roberta Koczariana miały duży wpływ na postępującą niestabilność kolejnych ekip rządowych. 10 kwietnia 1998 roku powstał nowy rząd, na czele którego stanął bezpartyjny ekonomista Armen Darbinian, w latach 1997-1998 pełniący obowiązki ministra gospodarki i finansów Armenii⁷⁸. Z uwagi na dominujące kwestie ekonomiczne i koncentracje

⁷⁵ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 177-178.

⁷⁶ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы...* op. cit., s. 128-129.

⁷⁷ Т. Акопян, *Карабахский дневник...* op. cit., s. 287-288.

⁷⁸ *Бывшие премьер-министры, Армен Дарбинян*, <http://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/91/> (dostęp: 8.12.2016).

działań rządu i premiera na problemach gospodarczych kraju, zyskał nawet opinię rządu „profesjonalistów”. Premier przedstawił Zgromadzeniu Narodowemu program rozwoju gospodarki z założeniem osiągnięcia 7% wzrostu w ciągu roku⁷⁹. Priorytetem rządu stała się silna gospodarka, perspektywiczna polityka makroekonomiczna i rozwój instytucjonalny w celu osiągnięcia stabilnego wzrostu gospodarczego w dłuższym okresie czasu. W dziedzinie polityki podatkowej rząd przyjął formułę stosowania liberalnych rozwiązań podatkowych mających na celu tworzenie nowych miejsc pracy i zwiększenia transakcji inwestycyjnych.

Podjęto działania zmierzające do odzyskania zaległości podatkowych od nieuczciwych podatników i postanowiono wprowadzić sankcje przewidziane przez prawo w odniesieniu do szefów przedsiębiorstw nie płacących podatków. Priorytetem premiera stało się angażowanie środków finansowych na realizację konkretnych programów mających na celu poprawę sektorów infrastrukturalnych w gospodarce, a także współpraca z instytucjami gwarancji rządowych w krajach rozwiniętych w celu zapewnienia dostępu do rynku dla zagranicznych firm oferujących nowe technologie i ich rozwój w Armenii⁸⁰. Ten dość obszerny program przedstawiony przez premiera Armena Darbiniana oparty został na realistycznych przesłankach i w dłuższej perspektywie czasu mógł doprowadzić do rzeczywistego wzrostu armeńskiej gospodarki i jej stopniowej adaptacji do światowych standardów, jednak zbyt krótki czas funkcjonowania tego rządu i jego odwołanie w maju 1999 roku nie pozwoliły na praktyczną realizację tych założeń.

W maju 1999 roku odbyły się w Armenii wybory parlamentarne, które zakończyły się zwycięstwem bloku wyborczego „Jedność”. Uzyskał on poparcie ponad 42% głosujących i zdobył 65 mandatów w 131 osobowym Zgromadzeniu Narodowym. W skład bloku „Jedność” weszła Republikańska Partia Armenii (powstała na bazie sojuszu weteranów z Karabachu „Erkrapa”) oraz Ludowa Partia Armenii. Na czele bloku „Jedność” stanął dotychczasowy minister obrony narodowej Wazgen Sargsjan oraz były I sekretarz Komunistycznej Partii Armenii, Karen Demirczian, główny rywal Roberta Koczariana w wyborach prezydenckich w 1998 roku. Na pierwszej sesji nowo wybranego Zgromadzenia Narodowego przewodniczącym parlamentu został Karen Demirczian, a premierem nowego rządu 1 czerwca 1999 roku został wybrany Wazgen Sargsjan⁸¹.

W powstałym gabinecie szybko wykształcił się wyraźny podział na ludzi prezydenta Koczariana i premiera Sargsjana. Nastąpiło kolejne biopolarne rozbitcie władzy, a dotychczasowi sojusznicy, Koczarian i Wazgen Sargsjan, coraz częściej funkcjono-

⁷⁹ *Премьеры приходят и уходят: кто станет главой кабмина?* <http://ru.armeniasputnik.am/exclusive/20160908/4842026/premyeri-Armenia.html> (dostęp: 8.12.2016).

⁸⁰ *Премьер-министр РА Армен Дарбинян представил программу деятельности правительства*, <http://nt.am/ru/news/124344///?hayworld=> (dostęp: 8.12.2016).

⁸¹ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 179.

wali jako rywale. Nowy rząd z charyzmatycznym premierem, będącym bohaterem wojny w Górskim Karabachu, szybko stał się poważną alternatywą dla prezydenta Koczariana. Biorąc pod uwagę fakt, iż koalicja rządowa posiadała niezbędną większość w parlamencie do podejmowania kluczowych decyzji, następowało stopniowe przejmowanie faktycznych uprawnień władczych przez premiera, który dysponował niezbędnym poparciem w parlamencie⁸². Sytuacja ta była niczym innym jak klasycznym przykładem koabitacji przewidzianej w systemie półprezydenckim.

Warto zauważyć, że był to formalnie pierwszy rząd koalicyjny w Armenii, składający się z polityków dwóch ugrupowań, a premierem został lider zwycięskiego ugrupowania, który dysponował parlamentarną większością. Chociaż rozwiązania konstytucyjne nie przewidywały konieczności powierzenia stanowiska premiera liderowi zwycięskiej partii, to właśnie w 1999 roku zapoczątkowano w Armenii taki model kształtowania gabinetu rządowego. Polityczny zwyczaj z czasem, po zmianach konstytucji w 2005 roku, stał się obowiązującym modelem dowodząc ewolucyjnych możliwości armeńskiego systemu politycznego⁸³.

Jednak dla prezydenta Roberta Koczariana, przyzwyczajonego do dominacji głowy państwa i podmiotowej roli rządu w systemie politycznym, taka sytuacja była mocno niekomfortowa i groziła utratą zarówno prestiżu w społeczeństwie, jak i realnego wpływu na procesy polityczne w państwie. Tym bardziej, że premier jako osoba wybitnie zasłużona wśród weteranów z Karabachu, od samego początku funkcjonowania na stanowisku premiera uzyskał silniejsze niż prezydent poparcie wojska i sił bezpieczeństwa⁸⁴. Mimo tego Wazgen Sargsjan nigdy nie wystąpił otwarcie przeciwko swojemu przyjacielowi, jak określał Roberta Koczariana. Jak wspominał, nigdy nie wtrącał się w problematykę ekonomiczną i roszady personalne w rządzie zarówno w czasach Lewona Ter-Petrosjana jak i Koczariana. Swoje relacje z prezydentem Koczarianem określał jako bliskie i przyjacielskie, ukształtowane na froncie i związane żołnierskim losem. Mówił wprost, że nigdy nie będzie przeciwko Koczarianowi a sam najlepiej czuje się na stanowisku ministra obrony narodowej⁸⁵.

Jednak coraz lepiej funkcjonująca koalicja Sargsjan-Demirczian, posiadająca zaplecze parlamentarne sprawiła, że na armeńskiej scenie politycznej prezydent Robert Koczarian coraz częściej pełnił funkcje nominalną, a nie realną. Jak uważa Andrzej Nowosad, być może to było powodem tego, że rządy premiera Wazgena Sargsjana trwały zaledwie pięć miesięcy i zakończyły się tragicznym zamachem terrorystycznym w parlamencie 27 października 1999 roku, w którym zginął

⁸² Ibidem.

⁸³ О. И. Зазнаев, *Парламентаризация в постсоветских странах*, „Ученые запiski казанского государственного университета”, Том 151, кн. 1, 2009, s. 121.

⁸⁴ A. Nowosad, *(Geo)polityczne ukształtowanie Armenii po upadku ZSRR*, [w:] *Wyzwania XXI wieku. Gospodarka i polityka*, B. Bednarczyk, M. Lasoń (red.), Kraków 2005, s. 152-153.

⁸⁵ Т. Акопян, *Карабахский дневник*:... op. cit., s. 303.

premier i przewodniczący parlamentu Karen Demirczian⁸⁶. Z kolei Przemysław Adamczewski uważa, że pewne znaczenie mógł mieć fakt stopniowego zmniejszania się wpływów prezydenta Roberta Koczariana na życie polityczne kraju i próba przekształcenia Armenii w republikę parlamentarną, jaką zamierzali podjąć Karen Demirczian i Wazgen Sargsjan⁸⁷. Natomiast Andrzej Brzeziecki zwraca uwagę, że Ormianie szanowali zarówno Sargsjana jak i Demircziana. Pierwszego za zasługi wojenne w Karabachu, a drugiego za czasy radzieckie, które Ormianie wspominali bardzo dobrze. Sargsjan stał się tak wpływowym premierem, że Koczarian publicznie narzekał, iż przypadła mu rola tylko obserwatora⁸⁸.

Natomiast armeński politolog Tatul Hakopian i brytyjski naukowiec Thomas de Waal uważają, że główną przyczyną tragicznej śmierci premiera Wazgena Sargsjana był jego brak zgody na kompromisowe propozycje uregulowania konfliktu karabachskiego poprzez wymianę terytoriów, do czego ewolucyjnie skłaniał się prezydent Robert Koczarian⁸⁹. Poszukując przyczyn tragicznej śmierci premiera warto także zwrócić uwagę na jego radykalne działania wewnątrz systemu politycznego.

Już w pierwszych dniach swojego urzędowania publicznie wystąpił z sensacyjną informacją, że deficyt budżetowy Armenii wynosi około 51 mld AMD, przy całym budżecie szacowanym na około 230 mld AMD. W związku z tym zamienił on swojego służbowego Mercedesa na Wołgę i tego samego zażądał od swoich ministrów. Rozpoczął twardą walkę z monopolistami i szarą strefą w gospodarce. Gdy Bank Światowy odmówił Armenii kolejnego kredytu, oświadczył że w takim razie trzeba sobie poradzić samemu. 22 października 1999 roku w publicznym wystąpieniu w telewizji poinformował naród o rozpoczęciu wojny z korupcją na wszystkich frontach. Pięć dni później już nie żył⁹⁰.

Po tragicznej śmierci premiera kraj stanął na krawędzi wojny domowej. W celu politycznej stabilizacji, utworzenia nowego rządu i kierownictwa parlamentu, liderzy głównych partii politycznych podpisali z prezydentem tzw. Porozumienie Sardarapatskoje, które określało dalsze działania w celu wyjścia z kryzysowej sytuacji w jakiej znalazło się państwo. Na mocy tego porozumienia nowym premierem został 3 listopada 1999 roku brat zamordowanego premiera, Aram Sargsjan, który do tej pory nie zajmował się działalnością polityczną. Mimo podpisanego porozumienia i jego częściowej realizacji, napięcie w elitach politycznych nadal się utrzymywało, szczególnie między prezydentem – oskarżanym o zlecenie zabójstwa swoich politycznych przeciwników, a parlamentarną większością, która za-

⁸⁶ A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją...*, op. cit., s. 108-109.

⁸⁷ P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012, s. 234.

⁸⁸ A. Brzeziecki, M. Nocuń, *Armenia. Karawany śmierci*, Wołowiec 2016, s. 69.

⁸⁹ Т. Акопян, *Карабахский дневник...* op. cit., s. 309-310; Т. де Ваал, *Черный сад. Армения...*, op. cit., s. 312-314.

⁹⁰ *Премьеры приходят и уходят: кто станет главой кабинета?* <http://ru.armeniasputnik.am/exclusive/20160908/4842026/premyeri-Armenia.html> (dostęp: 8.12.2016).

rzuciła organom ścigania zbyt wolne tempo śledztwa i brak jego rezultatów. Część deputowanych z tego powodu próbowała nawet rozpocząć procedurę odwołania prezydenta z zajmowanego stanowiska⁹¹.

W marcu 2000 roku na konferencji prasowej premier Aram Sargsjan, Stepan Demirczian (syn zabitego Karena Demircziana), prokurator wojskowy i prokurator generalny zażądali od prezydenta dymisji sekretarza Rady Bezpieczeństwa Narodowego, Serża Sargsjana. W takiej sytuacji 12 maja 2000 roku prezydent zdymisjonował premiera Arama Sargsjana i powierzył funkcje premiera liderowi Republikańskiej Partii Armenii, Andranikowi Margarianowi, który sprawował tę funkcję aż do 2007 roku⁹². Choć rząd nadal pozostał koalicyjny, to doszło do pewnych roszad kadrowych, związanych z jego „demilitaryzacją” czyli usunięciem z jego szeregów osób związanych z zamordowanym premierem Wazgenem Sargsjanem. Większość współpracowników byłego premiera została zastąpiona działaczami młodszego pokolenia. Wynikało to nie tylko z przyczyn związanych z zabójstwem premiera, ale także z potrzeby rotacji elit politycznych średniego szczebla w celu zabezpieczenia sobie przez prezydenta lojalnej grupy ludzi w nowej rzeczywistości politycznej. Prezydent Koczarian początkowo nie posiadał wystarczających wpływów w Erywaniu i po prostu potrzebował wsparcia lokalnych liderów, dlatego też przy tej okazji włączył ich w kształtowaną przez siebie nową elitę polityczną⁹³.

Powołany 12 maja 2000 roku rząd był najdłużej funkcjonującym nieprzerwanie gabinetem niepodległej Armenii. Andranik Margarian był premierem prawie siedem lat do 25 marca 2007 roku, kiedy to niespodziewanie zmarł na atak serca⁹⁴. Najprawdopodobniej gdyby nie ta tragiczna śmierć, pełnił by swoją funkcję jeszcze dłużej. Jego rząd kontynuował zapoczątkowany w Armenii polityczny zwyczaj powierzania funkcji premiera liderowi zwycięskiej formacji politycznej. Obejmując urząd premiera był przewodniczącym parlamentarnej frakcji „Jedność”⁹⁵, wyborczej koalicji Republikańskiej Partii Armenii i Ludowej Partii Armenii, która w wyborach parlamentarnych w 1999 roku uzyskała ponad 42% poparcia. Tym samym można zauważyć, iż od tego momentu proces wyboru kandydata na urząd premiera oraz kształtowania składu rządu stał się w Armenii bardziej demokratyczny i zgodny z regułami systemu prezydencko-parlamentarnego, określanego również jako półprezydencki. Głównie dotyczy to powierzania funkcji premiera

⁹¹ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 179.

⁹² Т. Акопян, *Карабахский дневник...* op. cit., s. 311.

⁹³ S. Minasyan, *Armenia w Karabachu, Karabach w Armenii: polityka z nieuregulowanym konfliktem w tle* [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 99.

⁹⁴ A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją...*, op. cit., s. 105.

⁹⁵ Республиканская Партия Армении, *История Партии, 25 год активной деятельности в политической системе Независимой Армении*, <http://www.hhk.am/ru/history/> (dostęp: 9.12.2016).

osobom nie pochodzącym z tzw. pierwszej linii polityków. Po 2008 roku funkcje premiera pełniły osoby zajmujące się wcześniej działalnością gospodarczą lub pełniące ważne funkcje w instytucjach ekonomicznych (np. prezes Narodowego Banku Armenii). Dominująca stała się tendencja powierzania stanowiska premiera bezpartyjnym fachowcom bez politycznych ambicji.

Pozytywnym elementem w procesie konsolidacji rządów w Armenii od roku 2000 była wyraźna tendencja do wydłużenia okresu funkcjonowania gabinetów rządowych. Średnia długość funkcjonowania gabinetów rządowych w latach 2000-2016 wyniosła ponad cztery lata, co jest wynikiem bardzo zbliżonym z okresem kadencji parlamentu, która wynosi pięć lat. A więc od roku 2000 średnio każdy rząd w Armenii funkcjonuje praktycznie całą kadencję parlamentu. Porównując to z wynikami z lat 1990-2000, kiedy to rząd zmieniał się średnio co rok, jest to bardzo wyraźna i utrzymująca się tendencja dowodząca znaczącej stabilizacji w funkcjonowaniu egzekutywy w Armenii w wyniku ewolucyjnych zmian systemu politycznego w kierunku demokratycznych rozwiązań systemowych.

Pozytywne tendencje dotyczyły także koalicyjnego charakteru tworzonych rządów. Wprawdzie utworzony w 1999 roku koalicyjny blok praktycznie rozpadł się jesienią 2001 roku w wyniku przejścia do opozycji Ludowej Partii Armenii, to jednak należy zaznaczyć, iż po wyborach parlamentarnych w 2003 roku rząd nadal miał charakter koalicyjny. Mimo wyborów i ukształtowania nowego składu parlamentu, rząd nie podał się do dymisji (nie miał takiego obowiązku). Doszło jednak do rozmów dotyczących ukształtowania nowego, bardziej koalicyjnego kształtu tego rządu. Wyniki wyborów parlamentarnych w 2003 roku zdecydowanie preferowały model koalicyjnego rządu, gdyż żadne ugrupowanie nie zdobyło przeważającej większości. W Zgromadzeniu Narodowym największą liczbę mandatów uzyskała Republikańska Partia Armenii premiera Andranika Margariana (40 mandatów). Blok „Sprawiedliwość” uzyskał 14 mandatów, Partia „Państwo prawa” 20 mandatów a Dasznakcutiun 11 mandatów⁹⁶. W wyniku przeprowadzonych rozmów liderów partyjnych charakteryzujących się dużym wpływem prezydenta Roberta Koczariana na ich treść, doszło do podpisania memorandum o współpracy i utworzeniu parlamentarnej koalicji przez liderów trzech partii, Republikańskiej Partii Armenii, Państwa Prawa i Dasznakcutiun. W wyniku negocjacji ustalono podział stanowisk.

Stanowisko premiera pozostawiono w gestii Republikańskiej Partii Armenii i jej dotychczasowego lidera, Andranika Margariana. Stanowisko przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego przypadło Państwu Prawa, o co szczególnie zabiegał prezydent. Natomiast Dasznacy otrzymali stanowisko zastępcę przewodniczącego parlamentu. RPA otrzymała ponadto sześć stanowisk ministerialnych (tzw. kluczowe ministerstwa czyli m. in finansów, energetyki, przemysłu), Państwo

⁹⁶ *Национальное собрание РА третьего созыва*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 10.12.2016); А. Алексанян, *Цивилизационные основы...*, op. cit., 142.

Prawa otrzymało ministerstwo budownictwa, kultury oraz młodzieży i nauki. Z kolei Dasznacy otrzymali stanowiska ministrów rolnictwa, zdrowia i spraw społecznych. Natomiast tzw. resorty siłowe, czyli ministerstwo obrony, spraw zagranicznych i sprawiedliwości pozostały w gestii prezydenta Roberta Koczariana, który pozostawił na ich czele dotychczasowych ministrów, Serża Sargsjana, Wartana Wołskaniana i Gagika Harutiuniana⁹⁷.

Powstanie tego koalicyjnego gabinetu było sukcesem prezydenta Roberta Koczariana, który osobiście zaangażował się w jego powstanie i skład. Potwierdziło to ewolucyjną tendencję do kształtowania rządów o charakterze koalicyjnym i zdaniem Aleksandra Markarowa było dowodem na zaaprobowanie w armeńskim systemie politycznym demokratycznych zasad formowania gabinetu obecnych już wcześniej jako nieformalny zwyczaj⁹⁸.

Jednak rosyjski politolog Aleksandr Kryłow uważa, że w tym wypadku mieliśmy do czynienia ze specyficznym rodzajem koalicji, która na dłuższy czas pozbawiła realnego wpływu na życie polityczne Armenii partie opozycyjne. Wskazuje on, iż po wyborach parlamentarnych w 2003 roku opozycja w Armenii przestała odgrywać znaczącą rolę w systemie politycznym. Dwie największe partie opozycyjne w parlamencie, blok „Sprawiedliwość” i „Partia Narodowego Zjednoczenia” nie miały praktycznie żadnego wpływu na proces kształtowania prawa w parlamencie, a już zupełnie zostały pozbawione możliwości współkształtowania nowelizacji konstytucji, dlatego bojkotowały posiedzenia komisji konstytucyjnej.

Władza skupiona była w rękach prezydenta Roberta Koczariana oraz nieformalnego lidera struktur siłowych, ministra obrony Serża Sargsjana. Jak wskazuje Kryłow, nie podlegali oni żadnym instytucjom kontrolnym. Natomiast funkcjonująca koalicja nie była typową parlamentarną koalicją tylko wewnętrznym porozumieniem kilku partii władzy, które ustaliły warunki współpracy w celu niedopuszczenia do władzy pozostałych ugrupowań. Jego zdaniem wskazuje na to brak realnych działań zmierzających do wyeliminowania z życia politycznego Armenii najbardziej negatywnych zjawisk, takich jak pogłębiająca się oligarchizacja gospodarki, powszechna korupcja, protekcjonizm, nepotyzm i monopolizacja poszczególnych sektorów gospodarki przez klany związane z elitami władzy⁹⁹.

O specyficznym rodzaju powstałej w Armenii w 2003 roku koalicji pisze inny armeński politolog, Suren Zolian. Jego zdaniem koalicja powstała ponieważ żadna z trzech największych partii nie miała szans na monopol stanowienia prawa w parlamencie i wymusiło to na nich konieczność specyficznej symbiozy, którą

⁹⁷ А. Крылов, *Армения: Некоторые особенности современной политики*, „Центральная Азия и Кавказ” 2004, nr 4 (34), s. 168.

⁹⁸ А. Маркаров, *Институциональная трансформация в Армении 1990-2010 гг.*, „Вестник Ереванского университета”, 2011, s. 39-40.

⁹⁹ А. Крылов, *Армения: Некоторые...*, op. cit., s. 170-171.

nazwano koalicją. Ukształtowała się symbioza bezpartyjnej prezydenckiej władzy z partiami, które zainteresowane były udziałem w podziale stanowisk państwowych. Zwraca on uwagę na czwartego uczestnika tej koalicji – prezydenta, zainteresowanego utrzymaniem kontroli nad kluczowymi stanowiskami. Powstała sytuacja specyficznego kłinczu, w którym jeden uczestnik nic nie znaczy, ale wszyscy razem stanowią już grupę, która może skutecznie zablokować dostęp do władzy innym podobnym ugrupowaniom¹⁰⁰.

4.3. Pozycja ustrojowa rządu w Armenii w latach 2006-2016

W procesie konsolidacji i stabilizacji armeńskich rządów istotnym elementem wpływającym na ich funkcjonowanie była nowelizacja konstytucji w 2005 roku, która znacząco zmieniła pozycje i rolę rządu oraz premiera w systemie politycznym Armenii. Doszło do istotnego zwiększenia kompetencji rządu i zmiany dotychczasowych relacji rządu z prezydentem i parlamentem. Znowelizowana konstytucja w odpowiedni dla reżimu parlamentarnego sposób ukształtowała dotychczasowe nierównoprawne relacje na linii prezydent-premier i doprowadziła do swego rodzaju „reglamentacji” części uprawnień prezydenta wobec rządu.

Zdaniem Aleksandra Markarowa nowelizacja konstytucji Armenii w 2005 roku doprowadziła do istotnych zmian w systemie politycznym. Przede wszystkim wskazuje on na duże zmiany w procesie kształtowania rządu i wyznaczania premiera. W procesie kształtowania rządu zmniejszony został wpływ prezydenta i zwiększono tym samym wolę narodu i parlamentu. Zgodnie z art. 55.4 prezydent, jak wcześniej, wyznacza kandydata na premiera, jednak bezwzględnie jest zobowiązany do przeprowadzenia wcześniej konsultacji z frakcjami parlamentarnymi, przeprowadzonej na podstawie liczby uzyskanych mandatów¹⁰¹.

Konstytucja zobowiązuje prezydenta do powołania na stanowisko premiera osoby, która cieszy się poparciem największej liczby deputowanych i przy podejmowaniu tej decyzji głowa państwa musi uwzględniać istniejący w danym momencie układ sił w Zgromadzeniu Narodowym. Tym samym prezydent powierza misję sformowania rządu przywódcy lub jednemu z czołowych polityków tego ugrupowania, które dysponuje największą liczbą mandatów. Nie może już dowolnie wg własnego uznania wyznaczać kandydatów na premiera, jak często zdarzało się wcześniej¹⁰².

Formalnie nowe zapisy dość znacznie ograniczają wpływ prezydenta na personalną obsadę rządu i przez wszystkim premiera. Jednak należy zauważyć, że w sytuacji

¹⁰⁰ С. Золян, *Это сладкое слово „стабильность”*. Армения в 2004, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2006, s. 93-94.

¹⁰¹ Конституция Республики Армения (с изменениями), <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus> (dostęp: 13.12.2016).

¹⁰² А. Маркаров, *Трансформация политических институтов...*, op. cit., s. 196-197.

funkcjonowania w parlamencie silnej proprezydenckiej większości, zapis ten może nie spełniać swojego zadania a prezydent w dalszym ciągu będzie miał możliwość desygnowania na stanowisko premiera osobę odpowiadającą interesom głowy państwa. Taka sytuacja miała miejsce w Armenii po wyborach parlamentarnych w 2007 roku, kiedy to doszło do ukształtowania w Zgromadzeniu Narodowym silnej proprezydenckiej większości w postaci dominującej Republikańskiej Partii Armenii¹⁰³.

Nastąpiło także wzmocnienie kompetencji premiera w procesie kształtowania składu rządu. Obecnie to premier decyduje o składzie rządu i jego korekcie, natomiast rola prezydenta ogranicza się w tym wypadku jedynie do formalnej aprobaty podjętych przez premiera decyzji. Na wniosek premiera, prezydent powołuje rząd w pełnym składzie. Nominacja premiera musi nastąpić w ciągu dziesięciu dni od dymisji poprzedniego a wyłonienie pełnego składu rządu w ciągu dwudziestu jeden dni od nominacji premiera.

Powołany w ten sposób przez prezydenta rząd dla swojej działalności potrzebuje poparcia parlamentarnej większości, dlatego jest zobowiązany do przedstawienia Zgromadzeniu Narodowemu programu swego działania z wnioskiem o udzielenie mu wotum zaufania. Program ten jest rozpatrywany na specjalnie w tym celu zwołanym posiedzeniu Zgromadzenia Narodowego nie później niż pięć dni od jego wniesienia i jest akceptowany (lub nie) w formie uchwały podjętej większością głosów ogólnej liczby deputowanych. Jednak zgodnie z art. 74.1 znowelizowanej konstytucji, jeżeli Zgromadzenie Narodowe w ciągu dwóch miesięcy dwa razy odrzuci program działania rządu, to prezydent jest zobligowany do rozwiązania parlamentu i ogłoszenia nowych wyborów¹⁰⁴.

Nowelizacja konstytucji z 2005 roku wzmocniła pozycję rządu względem prezydenta i zgodnie z regułami klasycznego systemu rządów parlamentarnych rząd ponosi wyłączną odpowiedzialność polityczną jedynie przed parlamentem. Tym samym odwołanie premiera lub rządu nie leży w gestii prezydenta, jak to było wcześniej. Prezydent może tylko przyjąć rezygnację lub potwierdzić decyzję parlamentu w sprawie wotum nieufności lub odmowy wotum zaufania. Prezydent może jedynie wystąpić z uzasadnionym wnioskiem o wotum nieufności, jednak ostateczną decyzję podejmuje parlament większością ogólnej liczby deputowanych, co skutkuje natychmiastową dymisją rządu.

Wniosek o wotum nieufności dla rządu może złożyć także 1/3 ogólnej liczby deputowanych, z tym że zgodnie z art. 84. konstytucji, wniosku o wotum nieufności nie wolno wносить w trakcie trwania stanu wojennego i wyjątkowego¹⁰⁵. Z kolei art. 55 precyzuje sytuację, kiedy rząd ma obowiązek podać się do dymisji. Musi to uczynić w dniu zebrania się nowo wybranego Zgromadzenia Narodowego

¹⁰³ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego...*, op. cit. s. 46-47.

¹⁰⁴ S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012, s. 51-52.

¹⁰⁵ S. Bożyk, *Zgromadzenie Narodowe. Parlament Armenii*, Warszawa 2012, s. 34.

na pierwszym po wyborach posiedzeniu (wcześniej nie było takiego obowiązku), z chwilą objęcia urzędu przez nowo wybranego prezydenta, wskutek uchwalenia przez parlament wotum nieufności, w razie odrzucenia przez parlament programu działania rządu, po złożeniu dymisji przez premiera i gdy z jakiegokolwiek powodu powstanie wakat na stanowisku szefa rządu¹⁰⁶.

W stosunku do członków rządu stosuje się zasadę *incompatibilitas*. Żaden z członków rządu nie może zasiadać w parlamencie i żadnym innym organie przedstawicielskim ani sprawować jakiejkolwiek funkcji w aparacie państwowym czy też podejmować płatnego zatrudnienia (wyjątkiem jest działalność naukowa, pedagogiczna i twórcza). Rząd pracuje na posiedzeniach, które są zwoływane przez premiera, który także im przewodniczy, co jest dużą zmianą z poprzednimi zapisami konstytucji z 1995, kiedy to prezydent zwoływał posiedzenia rządu i im przewodniczył.

Po 2005 roku prezydent może (ale nie ma takiego obowiązku) zwołać posiedzenie rządu i mu przewodniczyć wówczas, kiedy to rozpatrywane są kwestie polityki zagranicznej, obrony i bezpieczeństwa narodowego. Prezydent posiada także prawo do zawieszania na okres jednego miesiąca aktów normatywnych rządu z jednoczesnym zwróceniem się do Sądu Konstytucyjnego o stwierdzenie zgodności tego aktu z konstytucją i ustawami¹⁰⁷. Doprecyzowaniu uległy przepisy dotyczące zakresu kompetencji rządu. Art. 85 stanowi, iż rząd określa i realizuje politykę wewnętrzną państwa. Z kolei politykę zagraniczną rząd określa i realizuje wspólnie z prezydentem.

Do rządu należą także wszystkie sprawy z zakresu administracji państwowej, które nie są regulowane ustawami lub nie leżą w gestii innych organów państwowych oraz samorządu terytorialnego. W art. 89 w sposób bardziej szczegółowy określono zakres kompetencji gabinetu. Do zadań rządu należy: przedkładanie Zgromadzeniu Narodowemu do zatwierdzenia programu swego działania, projektu budżetu, zapewnienie realizacji budżetu oraz przedstawianie parlamentowi sprawozdania z jego wykonania, zarządzanie własnością państwową, prowadzenie jednolitej polityki finansowej, kredytowej oraz podatkowej, prowadzenie polityki regionalnego rozwoju, realizacja polityki w sferze nauki, oświaty, kultury, ochrony zdrowia opieki socjalnej i ochrony przyrody, zapewnienie realizacji polityki obronnej, bezpieczeństwa narodowego i polityki zagranicznej oraz zapewnienie ochrony porządku publicznego oraz praw i wolności obywateli¹⁰⁸. Ponadto do zadań gabinetu należy kierowanie pracą całej administracji rządowej na szczeblu lokalnym. Zadania te są realizowane przez gubernatorów w poszczególnych rejonach. Każdy z gubernatorów jest przedstawicielem premiera w danej prowincji i realizuje jego

¹⁰⁶ Конституция Республики Армения (с изменениями), <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus> (dostęp: 13.12.2016).

¹⁰⁷ A. Antoszewski, *Instytucjonalne uwarunkowania transformacji politycznej*, [w:] *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, R. Herbut, W. Baluk (red.), Wrocław 2010, s. 63.

¹⁰⁸ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 196-197.

politykę. Do kompetencji rządu należy także powoływanie i odwoływanie gubernatorów, co wymaga jeszcze zatwierdzenia przez prezydenta.

Nowelizacja konstytucji w 2005 roku¹⁰⁹ dokonała gruntownej zmiany szczególnie w zakresie określenia wzajemnych relacji między rządem a parlamentem i prezydentem. Rząd przestał być, przynajmniej formalnie, organem wykonawczym prezydenta. Nowe zapisy w konstytucji znacznie zwiększają zakres kompetencji i znaczenie rządu w systemie politycznym Armenii. Co ciekawe, ta istotna zmiana nie doprowadziła do jednomyslności naukowców co do formy rządów w Armenii po 2005 roku.

Większa część polskich badaczy uważa, że nowelizacji konstytucji w 2005 roku przyczyniła się do wprowadzenia do systemu politycznego zasad właściwych dla klasycznego systemu rządów parlamentarnych (Stanisław Bożyk)¹¹⁰. O tym, że w Armenii w 2005 roku zdecydowano się na wprowadzenie systemu parlamentarno-prezydenckiego przekonują Tadeusz Bodio, Jacek Wojnicki i Piotr Załęski¹¹¹. Z kolei Andrzej Antoszewski, Ryszard Herbut i Walenty Baluk oceniają wprowadzone do konstytucji zmiany jako krok w kierunku nadania reżimowi politycznemu cech parlamentaryzmu i osłabienia jego prezydenckiego charakteru¹¹². Z tą oceną polemizuje Janusz Karp, zwracając uwagę, iż ukształtowany po 2005 roku model konstytucyjnych relacji między władzą ustawodawczą i wykonawczą wprawdzie odpowiada założeniom systemu parlamentarnego, jednak w rzeczywistości od niego odstaje i mamy do czynienia z ewidentnie wzmocnioną pozycją ustrojową prezydenta w Armenii¹¹³. Z kolei armeński politolog Aleksandr Markarow uważa, iż mimo przyjęcia wielu poprawek do konstytucji, które sprzyjają demokratyczności systemu, nadal w Armenii mamy do czynienia z systemem półprezydenckim¹¹⁴.

Wprowadzone zmiany miały zacząć obowiązywać od 2007 roku po stopniowym dostosowaniu do aktualnego stanu konstytucji odpowiednich ustaw. Nie spodziewanie jednak system polityczny został poddany pierwszemu testowi dwa miesiące przed planowanymi wyborami parlamentarnymi. W marcu 2007 niespo-

¹⁰⁹ Należy jednak zauważyć, że część badaczy uważa, iż w 2005 roku w Armenii uchwalono nową konstytucję. Patrz: A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją...*, op. cit., s. 112. Twierdzenie to jest jednak niewłaściwe, gdyż w 2005 roku dokonano, wprawdzie gruntownej, ale jednak nowelizacji konstytucji z 1995 roku, o czym informuje strona internetowa Zgromadzenia Narodowego. Przy tekście konstytucji z 2005 roku jest wzmianka, iż została ona przyjęta w 1995 roku, a tekst zawiera wprowadzone w 2005 roku zmiany. Patrz: <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus> (dostęp: 13.12.2016).

¹¹⁰ S. Bożyk, *System konstytucyjny...*, op. cit. s. 58.

¹¹¹ T. Bodio, J. Wojnicki, P. Załęski, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2006, nr 2 (7), s. 107.

¹¹² H. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010.

¹¹³ J. Karp, *Parlament Armenii i jego funkcje*, [w:] *Parlament, prezydent, rząd. Zagadnienia konstytucyjne na przykładach wybranych państw*, T. Mołdawa, J. Szymanek (red.), Warszawa 2008, s. 31-32.

¹¹⁴ A. Маркаров, *Институциональная трансформация...*, op. cit., s. 45.

dziewanie zmarł premier Andranik Margarian i pojawiła się potrzeba szybkiego znalezienia jego następcy. Funkcje przewodniczącego Republikańskiej Partii Armenii przejął minister obrony narodowej Serż Sargsjan i to on zgodnie z decyzją prezydenta Roberta Koczariana został 4 kwietnia 2007 roku premierem rządu¹¹⁵. Dwa miesiące później w maju 2007 roku odbyły się wybory parlamentarne i zgodnie z konstytucją w dniu pierwszego posiedzenia nowo wybranego Zgromadzenia Narodowego premier złożył dymisję na ręce prezydenta.

W wyniku przeprowadzonych wyborów powstała koalicja rządowa, składająca się z Republikańskiej Partii Armenii (która uzyskała poparcie 33,91%), Partii „Rozkwitającej Armenii” (15,13% poparcia) oraz Partii Dasznakcutiun (13,16% poparcia). Partie podpisały umowę koalicyjną, w ramach której ustalono podział ministerstw w rządzie i stanowisk w parlamencie. 7 czerwca 2007 roku prezydent po raz drugi powierzył misję sformowania rządu byłemu premierowi. Tym samym Serż Sargsjan w czerwcu 2007 roku, po niespełna trzech miesiącach urzędowania, ponownie objął urząd premiera Armenii¹¹⁶. Należy jednak zauważyć, że sukces Serża Sargsjana nie był łatwą drogą. Po śmierci premiera Andranika Margariana w Republikańskiej Partii Armenii istniała spora grupa zwolenników byłego premiera, którzy wyrażali swoje niezadowolenie z objęcia przywództwa partii przez Sargsjana. Podejmowano nawet próby odwołania go z tej funkcji. Zwracano wówczas uwagę, że Serż Sargsjan ma zbyt dużą kontrolę nad partią, która służy mu do politycznej walki o urząd prezydenta a partia tym samym traci swój tradycyjny elektorat i staje się typową „machiną wyborczą” nastawioną na zdobycie pełni władzy¹¹⁷.

Rząd Serża Sargsjana rozpoczął funkcjonowanie w specyficznym okresie, niespełna pół roku przed planowanymi na marzec 2008 roku wyborami prezydenckimi. Ponieważ dotychczasowy prezydent Robert Koczarian pełnił już drugą kadencję, powstała konieczność wyboru jednego kandydata obozu władzy, który byłby zdolny do zwycięstwa i zachowania dotychczasowego stanu posiadania przez rządzące elity. Tym samym rok 2007 stał pod znakiem przygotowań do wyborów prezydenckich i poszukiwania właściwego kandydata, zarówno po stronie rządowej, jak i opozycyjnej. Spowodowało to naturalną konsekwencję w postaci zdominowania politycznego dyskursu podstawowym pytaniem: Kto po Koczarianie? Odpowiedź na to pytanie była ważna nie tylko dla przeciętnego obywatela, ale także dla struktur biznesowych, zainteresowanych brakiem poważniejszych zmian.

W tym celu jeden z najbogatszych armeńskich oligarchów, Gagik Carukian już w 2004 roku utworzył partię „Rozkwitająca Armenia” w celu ukształtowania

¹¹⁵ *Бывшие премьер-министры: Серж Саргсян*, <http://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/77/> (dostęp: 14.12.2016).

¹¹⁶ А. Маркаров, *Трансформация политических институтов...*, op. cit., s. 198.

¹¹⁷ Р. Гирагосян, *Армения в 2009 г.*, „Кавказ. Ежегодник института Кавказа”, Ереван 2009, s. 32-33.

w parlamencie stabilnej większości gwarantującej polityczno-ekonomiczne profity. Deklarował także poparcie premiera Sargsjana w wyborach prezydenckich. Sam premier stopniowo stawał się jedynym kandydatem obozu władzy i coraz częściej wymieniany był jako następca Roberta Koczariana¹¹⁸.

Warto zauważyć, że w Armenii poważnie rozważano zastosowanie wariantu rosyjskiego „Putin-Miedwiediew” polegającego na czasowej zamianie funkcji prezydenta i premiera. Jednak w odróżnieniu od Rosji, w Armenii to dotychczas urzędujący premier, a nie prezydent, miał większe wpływy i możliwości kształtowania społecznych preferencji. Za Sargsjanem przemawiał fakt, iż był liderem partii dominującej w parlamencie, miał wpływ na aparat administracyjny, kadrowy oraz dostęp do materialno-finansowych zasobów partii. Będąc premierem znajdował się w dość wygodnym położeniu i z punktu widzenia możliwości i mechanizmów wpływania na polityczne procesy, miał solidne zaplecze w postaci koalicji Republikańskiej Partii Armenii i Partii Rozkwitającej Armenii. Jego wybór gwarantował polityczną stabilizację i funkcjonowanie organów państwa bez zakłóceń, co odpowiadało elitom politycznym jak i biznesowym.

Ostatecznie w listopadzie 2007 roku na zjeździe Republikańskiej Partii Armenii dokonano wyboru kandydata na urząd prezydenta, którym został Serż Sargsjan¹¹⁹. Dla części armeńskich politologów była to decyzja określana jako „krok wstecz” w procesie demokratyzacji systemu. Aleksander Iskandarian uważał, że prawdopodobne objęcie urzędu prezydenta przez osobę będącą premierem, liderem partii dominującej w parlamencie i posiadającej duże wpływy w tzw. resortach siłowych doprowadzi do istotnego ograniczenia znaczenia i roli opozycji w systemie politycznym Armenii. Wydarzenia na przełomie 2007/2008 roku postrzegał on jako wewnętrzną walkę poszczególnych grup obozu władzy, a nie realną rywalizację polityczną dającą możliwość alternacji władzy¹²⁰.

Z kolei Suren Zolian zwrócił uwagę na dalsze umacnianie ukształtowanego jeszcze w 1988 roku tandemu Koczarian-Sargsjan i wskazywał na postępujący autorytaryzm mechanizmów politycznych Armenii. Uważał, że mamy do czynienia ze specyficznym stylem sprawowania władzy, który można określić jako „tandemokrację”, co doprowadzi do upodobnienia się armeńskiego systemu politycznego do wzorców rosyjskich, gdzie w procesie alternacji władzy główną rolę odgrywa nominacja, a nie wolne i demokratyczne wybory¹²¹. Tym bardziej że system polityczny został „skażony” brutalną rozprawą z demonstrantami w marcu 2008 roku po wyborach prezy-

¹¹⁸ А. Искандарян, *Армения – 2007: публичность против элитности*, „Кавказ. Ежегодник института Кавказа”, Ереван 2007, s. 28-30.

¹¹⁹ А. Маркаров, *Трансформация политических институтов...*, op. cit., s. 201.

¹²⁰ А. Искандарян, *Армения – 2007:...*, op. cit., s. 28-30.

¹²¹ С. Золян, *Армения в 2008 г.: феодальная демократия или демократический феодализм*, „Кавказ 2008. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2010, s. 25-29.

denckich¹²². Wprowadzone zmiany do konstytucji od samego początku natrafiły na polityczne perturbacje, co nie pozwoliło w pełni ich „uruchomić” i zastosować.

W atmosferze powyborczych konfliktów i represji, przy niskim poziomie społecznej akceptacji i legitymizacji, w kwietniu 2008 roku premierem został Tigran Sargsjan. Prezydent nominował na stanowisko premiera bezpartyjnego, młodego technokratę, który wcześniej nie zajmował się polityką i był w niej nieobecny. Z wykształcenia ekonomista, w latach 1998-2008 pełnił funkcję prezesa Narodowego Banku Armenii. Mimo braku partyjnej legitymacji, jego kandydatura została poparta przez większość parlamentarną i zgodnie z oczekiwaniami prezydenta Serża Sargsjana 9 kwietnia 2008 roku Tigran Sargsjan objął urząd premiera.

Jego głównym zadaniem było odbudowanie zaufania społecznego do instytucji państwowych po krwawym stłumieniu protestów (dlatego premierem został ekonomista a nie polityk), uchronienie Armenii od skutków światowego kryzysu finansowo-ekonomicznego, proces eurointegracji i przygotowanie Armenii do wejścia w struktury Unii Euroazjatyckiej. Jako bezpartyjny technokrata zajmujący się głównie kwestiami ekonomicznymi, zapowiedział kolejną „wojnę” przeciw korupcji i oligarchicznym strukturom¹²³. Nowy premier stał przed poważnymi problemami związanymi nie tylko z kwestiami ekonomicznymi. Masowe protesty w marcu 2008 roku uświadomiły politycznym elitom, że kraj znajduje się fatalnej sytuacji psychiczno-moralnej, nastąpił rozkład społeczeństwa, brak jest społecznego zaufania do instytucji państwowych i prezydenta, dominującą rolę odgrywa w gospodarce „szara strefa”, kwitnie korupcja i samowola urzędników.

Tigran Sargsjan w swoim programie rządowym obiecał dokonanie radykalnych zmian w systemie polityczno-gospodarczym i ukształtowanie społecznego konsensusu wokół kwestii priorytetowych dla państwa. Miał świadomość dużego potencjału konfliktowego w społeczeństwie po wydarzeniach z marca 2008 roku i starał się to zmienić. Jednak nie miał politycznego zaplecza do dokonania tych konkretnych zmian (walka z korupcją, oligarchami i „szarą strefą”), gdyż wiązało by się to z utratą korzyści przez dotychczasowe elity, które nie mogły sobie na to pozwolić. Dlatego szybko doszło do nieformalnego sojuszu między władzą a „lokalnymi autorytetami”, które nadal pozostały nienaruszalne.

Niepowodzeniem zakończyła się „wojna” z korupcją i oligarchami, która zdaniem Surena Zoliana przypominała imitację walki bokserskiej bez rywalizacji. W zastępstwie władze rozpoczęły walkę z „szarą strefą” przejawiającą się masowymi kontrolami bazarów oraz małego i średniego biznesu. Przynosiło to efekt propagandowy, ale nie owocowało realną zmianą negatywnych trendów, gdyż nie eliminowa-

¹²² Szerzej na temat brutalnych pacyfikacji powyborczych manifestacji w marcu 2008 roku, w wyniku których zginęło kilkanaście osób, patrz rozdział poświęcony prezydentowi.

¹²³ Р. Гирагосян, *Армения в 2009 ...*, op. cit., s. 33-36.

no źródeł tych problemów tkwiących głęboko w strukturach państwa¹²⁴. Na dodatek w 2009 roku doszło do gospodarczego załamania w Armenii i dużego wzrostu cen na towary spożywcze, co spowodowało serię masowych protestów na tle ekonomicznym, ale także politycznym. 1 marca 2009 roku odbyła się wielotysięczna demonstracja w Erywaniu na podczas której żądano uwolnienia więźniów politycznych, dymisji zarówno premiera jak i prezydenta, zmiany metod działania i dialogu rządu z opozycją. Kolejna „fala” demonstracji już o charakterze ekonomicznym miała miejsce wiosną 2011 roku, kiedy to demonstracje były inspirowane wystąpieniami społecznymi w krajach arabskich¹²⁵. Co gorsza, w 2013 roku dziennikarze ujawnili, że sam premier jest zamieszany w aferę związaną z udzielaniem wysokich kredytów z państwowych banków firmom zarejestrowanym na Cyprze, których współwłaścicielem był... premier Armenii. Wyprowadzone z Armenii środki miały być przeznaczone na transakcje z firmami z Sierra Leone, zajmującymi się poszukiwaniem diamentów. Po ujawnieniu tych faktów kwestia ta stała się przedmiotem debaty w parlamencie i przyczyniła się do jego odwołania w kwietniu 2014 roku z funkcji premiera¹²⁶.

Funkcjonujący w latach 2008-2014 rząd premiera Tigrana Sargsjana został zapamiętany w armeńskim społeczeństwie jako współwinny korupcyjnych skandali i charakteryzujący się gwałtownym spadkiem dochodów (w 2009 roku spadek PKB o ponad 14%)¹²⁷. Swoimi działaniami doprowadził do bardzo niskiego poziomu zaufania społecznego do państwowych instytucji. Niemożność przeprowadzenia skutecznych i odczuwalnych reform, szczególnie w obszarze ekonomii (które zostały zaniechane także przez poprzednie gabinety) doprowadziło do wyraźnej niestabilności politycznej.

W Armenii mieliśmy do czynienia z sytuacją w której władze odgórnie próbują narzucić swoje rozwiązania bez społecznej aprobaty i dialogu. Ponadto dokonywane reformy przeważnie nie obejmowały sedna problemu i nie sięgały do źródeł problemów, gdyż to groziłoby rozpadem ukształtowanych nieformalnych powiązań władzy i oligarchów. To z kolei prowadziło do tego, że obywatele nie ufali władzy i pogłębiał się konflikt. W okresie działalności rządu Tigrana Sargsjana mieliśmy wyraźnie do czynienia z postępującym brakiem wzajemnego zaufania między władzą a społeczeństwem, co stało się główną przyczyną politycznej niestabilności.

Brak dyskursu między władzą, opozycją i społeczeństwem stał się katalizatorem konfliktu i doprowadził do braku możliwości petryfikacji systemu politycznego. Społeczeństwo zostało pozbawione wpływu na procesy polityczne i podejmowane

¹²⁴ С. Золян, *Армения в 2008 г.: феодальная...*, op. cit., s. 32-35.

¹²⁵ P. Nieczuja-Ostrowski, *Idee wystąpień społecznych w państwach Kaukazu Południowego w XXI wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2012, rok 10, zeszyt 2, s. 144-145.

¹²⁶ *Offshore Scandal: More Than a Mere “Chain of Coincidences”*, <http://hetq.am/eng/news/31897/offshore-scandal-more-than-a-mere-chain-of-coincidences.html> (dostęp: 15.12.2016).

¹²⁷ *Премьеры приходят и уходят: кто станет 14-м главой кабинета*, <http://ru.armeniasputnik.am/exclusive/20160908/4842026/premyeri-Armenia.html> (dostęp: 15.12.2016).

przez władze decyzje. Poziom kultury politycznej gwałtownie spadł, a przykładem jej stanu niech będzie historia kilku polityków partii „Państwo Prawa”, którzy w momencie opuszczenia koalicji rządowej przez ich partię w 2014 roku woleli oddać partyjne legitymacje niż opuścić ministerialne stanowiska¹²⁸. I chociaż rząd Sargsjana po wyborach parlamentarnych w 2012 roku oraz po wyborach prezydenckich w 2013 roku ponownie otrzymał poparcie prezydenta i większości parlamentarnej do kontynuowania swojej misji, to pogarszającą się radykalnie sytuacja ekonomiczna, spadek zaufania obywateli do politycznej elity oraz skandale korupcyjne samego premiera przyczyniły się do jego odwołania przez parlament w kwietniu 2014 roku.

Tym razem, po całkowitej kompromitacji funkcji premiera przez osobę nie będącą wcześniej w polityce, stanowisko to powierzono „zawodowemu” politykowi, Howikowi Abrahamianowi. Od 2000 do 2012 roku pełnił wiele funkcji ministerialnych w kilku rządach, a w latach 2012-2014 był przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego. Ponownie premierem została osoba nie będąca partyjnym liderem, lecz spełniająca oczekiwania prezydenta, który w sytuacji drastycznego spadku zaufania społeczeństwa do władz postanowił „poświęcić” premiera w celu odsunięcia od siebie społecznego niezadowolenia.

Howik Abrahamian pełnił funkcję premiera ponad dwa lata, do września 2016 roku, kiedy to został zdymisjonowany z inicjatywy prezydenta. Dymisja miała związek z kadrowymi rozszadami w sektorze militarnym po tzw. „wojnie czterodniowej” w Górskim Karabachu w kwietniu 2016 roku. Doszło wówczas do największego od 1994 roku (kiedy podpisano porozumienie o przzerwaniu walk) nasilenia walk w wyniku którego Armenia i Górski Karabach straciły niewielką część spornego terytorium i prawie 100 osób. Wznowienie walk ujawniło spore braki logistyczne w armii, brak koordynacji i przede wszystkim osamotnienie Ormian na arenie międzynarodowej oraz brak gwarancji bezpieczeństwa ze strony największego sojusznika czyli Rosji. Konflikt doprowadził do niespodziewanej mobilizacji i konsolidacji armeńskiego społeczeństwa oraz rozbudzenia nastrojów nacjonalistycznych. Nastąpił ogromny wzrost nacjonalizmu i nastrojów radykalnych w społeczeństwie, jak również aktywizacja środowisk kombatanckich i napływ do Górskiego Karabachu setek ochotników z całej Armenii.

Nastąpiła również mobilizacja diaspory ormiańskiej, w tym zwykle mało aktywnej, nowej emigracji. Nastąpiła aktywizacja niektórych polityków i środowisk, które nie są szczególnie pozytywnie odbierane przez władze. Uaktywnił się obóz byłego prezydenta Roberta Koczariana, z kolei były minister spraw zagranicznych Wartan Woskanyan ogłosił powstanie nowej partii politycznej Konsolidacja, zaś do Armenii wrócił popularny w kręgach kombatanckich były minister obrony Ka-

¹²⁸ E. Ordukhanyan, *Problemy kształtowania się kultury politycznej w Armenii i możliwości ich pokonania*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 69-72.

rabachu Samwel Babajan, od 2004 roku przebywający na politycznym wygnaniu w Moskwie. Udzielił on bardzo krytycznego wobec obecnych władz wywiadu dla jednej z miejscowych gazet gdzie skrytykował ministerstwo obrony za dopuszczenie do utraty terytoriów.

Poważnie wzrosło ryzyko wznowienia regularnej, długotrwałej wojny. Natomiast ewentualna zgoda władz na kompromis w Górskim Karabachu (którego elementem musiałoby być wycofanie sił armeńskich przynajmniej z części terytoriów okupowanych), przy obecnych nastrojach społecznych, byłaby równoznaczna z wewnętrznymi turbulencjami. Nie można wykluczyć nie tylko gwałtownych sporów politycznych czy wielotysięcznych demonstracji, ale również prób przewrotu bądź sięgnięcia po metody terrorystyczne przez środowiska nacjonalistyczne. Jeszcze jesienią 2015 roku w Armenii doszło do wydarzeń wskazujących, że taki rozwój wypadków jest możliwy. Armeńskie służby specjalne aresztowały kilkudziesięcioosobową grupę zbrojną, która miała planować zamachy na wysoko postawionych urzędników (w tym prezydenta), chcąc zablokować ewentualne porozumienie w sprawie Górskiego Karabachu.

W tak napiętej sytuacji, w obliczu zbliżających się wyborów parlamentarnych (planowanych na kwiecień 2017 roku) i wejścia w życie znowelizowanej konstytucji przekształcającej Armenię od 2018 roku w republikę parlamentarną, prezydent po raz kolejny zdecydował się na „lifting” władzy i zdymisjonował we wrześniu 2016 roku premiera Howika Abrahamiana. 13 września 2016 roku premierem został pochodzący z Górskiego Karabachu, Karen Karapetian. Nie związany z polityką, ekonomista, w latach 2011-2016 wiceprzewodniczący Gazprombanku, także w latach 2012-2016 zastępca generalnego dyrektora kompanii Gazprom Mezregiongaz¹²⁹.

4.4. Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonej analizy dotyczącej funkcjonowania rządów w systemie politycznym Armenii można wysunąć kilka wniosków. Po pierwsze, cechą bardzo charakterystyczną jest fakt, iż dominującym podmiotem egzekutywy był i jest nadal prezydent. Składy osobowe oraz linia polityczna zdecydowanej większości rządów były ściśle podporządkowane głowie państwa. Jedynie rząd Wazgena Sargsjana, który funkcjonował kilka miesięcy w 1999 roku można określić jako niepodlegający całkowitej zależności od prezydenta.

To prezydent w zasadzie wyznaczał (formalnie ale też realnie) kandydata na premiera i to zgoda prezydenta warunkowała powodzenie misji sformowania i funkcjonowania gabinetu. Po zmianach w konstytucji w 2005 roku premier i jego gabinet

¹²⁹ Премьер-министр РА Карен Карпетян, <http://www.gov.am/ru/prime-minister/> (dostęp: 16.12.2016).

potrzebowali także poparcia większości parlamentarnej, ale to była wyraźnie formalność w obliczu dominującej roli prezydenckiej Republikańskiej Partii Armenii.

Z całą pewnością można zaznaczyć, że w kwestii powołania jak i funkcjonowania rządu w Armenii w całym omawianym okresie, bez względu na zmiany w konstytucji, jedynym podmiotem mającym największy wpływ na rząd był i jest prezydent. Gabinety rządowe w Armenii można postrzegać jako organ wykonawczy prezydenta, zobowiązany do realizacji jego polityki, a nie większości parlamentarnej (chyba że większość parlamentarna na charakter prezydencki).

Rządowe gabinety w Armenii, zarówno w badaniach politologicznych jak i potocznej świadomości społeczeństwa, zajmują marginalną rolę o czym świadczy niewielka ilość naukowych publikacji poświęconych funkcji premiera i gabinetu rządowego. Powszechnie dominuje przekonanie, graniczące z pewnością, że większość roszad kadrowych w gabinecie jest jeżeli nie inspirowanych, to przynajmniej akceptowanych przez prezydenta. Podstawowym kryterium uzyskania lub utraty stanowiska premiera lub ministra wcale nie były przedstawiane programy czy umiejętności, ale zaufanie prezydenta.

Należy również podkreślić dający się zauważyć, szczególnie w latach 1990-2000 poważny brak stabilności funkcjonujących rządów. W omawianym okresie średnia długość trwania rządu wynosiła rok czasu. To zbyt mały przedział czasowy do realizacji skutecznych programów politycznych czy zwłaszcza ekonomicznych, dla realizacji których potrzeba minimum kilku lat. Ta praktyczna ciągła rotacja na stanowisku premiera wybitnie nie sprzyjała ukształtowaniu silnych fundamentów tego elementu egzekutywy i sprzyjała traktowaniu go jako organu mało skutecznego i pełniącego w zasadzie rolę marginalną w systemie politycznym.

Dopiero po roku 2000 średni okres trwania gabinetów rządowych wyniósł prawie cztery lata, a dwa gabinety funkcjonowały nawet dłużej niż jedna kadencja (rząd Andranika Margariana w latach 2000-2007 oraz rząd Tigrana Sargsjana w latach 2008-2014). W kwestii braku stabilności należy zauważyć, że w przypadku większości dymisji premierów mamy do czynienia z brakiem jasnych kryteriów tego faktu. Zarówno przed rokiem 2005 jak i po wprowadzeniu zmian do konstytucji w wyniku których rząd ponosi jednoznacznie odpowiedzialność przed parlamentem, dymisja premiera najczęściej wynikała z utraty zaufania prezydenta i ogłaszana była formalnym komunikatem. Brak było jakiegokolwiek merytorycznego uzasadnienia. Co gorsza, nie uległo to zmianie po roku 2005, a szczególnym przykładem jest tutaj dymisja premiera Howika Abrahamiana w 2016 roku bez jakichkolwiek formalnych przyczyn¹³⁰.

Elementem sprzyjającym niestabilności gabinetów rządowych był także moment ich dymisji, najczęściej mający związek z przyczynami nie związanymi z bieżącą działalnością rządu. Przykładem może być dymisja rządu Gagika Harutiuniana

¹³⁰ *Непрозрачные отставки*, <http://ru.aravot.am/2016/11/02/225536/> (dostęp: 16.12.2016).

w konsekwencji radykalnego pogorszenia się sytuacji na froncie w wojnie o Górski Karabach, w której Armenia formalnie nie brała udziału. Innym ewidentnym przykładem wykorzystania niesprzyjającej sytuacji do odwrócenia uwagi od źródła problemu była dymisja premiera Hrant Bagratiana w listopadzie 1996 roku w wyniku masowych demonstracji antyprezydenckich po wyborach głowy państwa, podczas których zanotowano sporo uchybień mogących mieć wpływ na ich wynik.

Także ostatnia dymisja rządu Howika Abrahamiana w 2016 roku formalnie bez merytorycznego uzasadnienia, ale związana z rozładami kadrowymi w strukturach siłowych po tzw. „wojnie czterodniowej” w Górskim Karabachu w kwietniu 2016 roku. Należy jednak zaznaczyć, że w przypadku dwóch dymisji istniały uzasadnione względy merytoryczne takie jak np. objęcie urzędu prezydenta przez dotychczasowego premiera (Robert Koczarian w 1998 roku oraz Serż Sargsjan w 2008 roku). W dwóch innych przypadkach dymisja była wynikiem aktu terroru i śmierci premiera (Wazgen Sargsjan w 1999 rok) oraz niespodziewanej śmierci premiera z przyczyn zdrowotnych (premier Andranik Margarian w 2007 roku).

W funkcjonowaniu rządów należy także zauważyć pewną charakterystyczną tendencję, dotyczącą samych premierów. Reprezentowali oni dwie skrajne grupy ze względu na dotychczasową działalność. Z jednej strony mieliśmy do czynienia z osobami, które przed objęciem urzędu premiera pełniły różne funkcje polityczne i były związane z polityką (np. Wazgen Manukian, Hrant Bagratian, Wazgen Sargsjan, Serż Sargsjan, Robert Koczarian i Howik Abrahamian). Z drugiej zaś strony premierem zostawały osoby praktycznie wcześniej nie związane z polityką w jakikolwiek sposób (Aram Sargsjan) lub zajmujące się działalnością gospodarczą czy pracą w instytucjach ściśle finansowych takich jak np. bank czy międzynarodowe koncerny (przykłady tzw. technokratów: Tigran Sargsjan, Karen Karapetian, Armen Darbinian). Dało się zauważyć praktykę polegającą na nominowaniu na stanowisko premiera ekonomistów i osób bez politycznej przeszłości w sytuacjach znacznie obniżonego zaufania obywateli do instytucji państwowych w celu tzw. nowego otwarcia, czyli dokonania (formalnego i medialnego) przełomu w funkcjonowaniu instytucji rządowych w celu przywrócenia do nich zaufania publicznego.

Częstą praktyką, szczególnie ze strony prezydenta, było wykorzystywanie premiera czy całego rządu jako instytucji ponoszącej odpowiedzialność i winę za całokształt polityki państwa, a konkretnie głowy państwa. W sytuacji wzrastającego niezadowolenia z warunków życia prezydent szukał tzw. „kozła ofiarnego”, którym najczęściej był premier ze swoim rządem. Tym bardziej nie sprzyjało to stabilności nie mówiąc już o społecznym postrzeganiu takich metod służących do odwrócenia uwagi od siebie i zrzucenia odpowiedzialności na innych.

Mimo marginalnej pozycji rządu i premiera, warto zauważyć, iż funkcja premiera trzy razy posłużyła jako tzw. „trampolina” do osiągnięcia celu wyższego, czyli prezydentury. Pierwszym, który postanowił wykorzystać funkcję premiera (a później także ministra obrony) do budowy własnego zaplecza politycznego w celu

sięgnięcia po prezydenturę, był Wazgen Manukian. Była to jednak próba nieudana, gdyż w wyborach prezydenckich w 1996 roku przegrał nieznacznie z urzędującym prezydentem. Kolejne dwa przykłady, tym razem udane, to Robert Koczarian, który zamienił fotel premiera na urząd prezydenta w 1998 roku oraz Serż Sargsjan, który uczynił to samo w roku 2008.

Do pozytywnych cech armeńskich rządów zaliczyć można ich koalicyjny charakter. Wprawdzie pierwsze lata to praktycznie rządy jednopartyjne, jednak od 1999 roku mamy do czynienia wręcz z politycznym zwyczajem i tradycją kształtowania rządów koalicyjnych, mimo braku takiego obowiązku wynikającego z konstytucji. Przykładem takiego rządu koalicyjnego jest rząd Wazgena Sargsjana z 1999 roku, który utworzony został przez koalicję dwóch partii, Republikańskiej Partii Armenii i Ludowej Partii Armenii.

Koalicyjne rządy powstawały także po 2005 roku, kiedy to przepisy znowelizowanej konstytucji wymagały uzyskania przez rząd poparcia parlamentarnej większości, co w sposób naturalny sprzyjało powstawaniu koalicji. Ta swoista „koalicyjność” pozytywnie wyróżniała armeńskie rządy na tle innych rządów państw poradzieckich zaliczanych do autorytaryzmów nieskonsolidowanych lub reżimów hybrydowych. Pewnym minusem tej koalicyjności jest fakt, iż od roku 2007 podstawowym partnerem koalicyjnym proprezydenckiej Republikańskiej Partii Armenii jest partia Rozkwitającej Armenii założona przez największego armeńskiego oligarchę Gagika Carukiana. Ugrupowanie to nie jest typową partią polityczną zainteresowaną polityczną rywalizacją, lecz politycznym przedstawicielstwem owego oligarchy w parlamencie, który zgodnie z zasadami biznesu dysponuje parlamentarnymi mandatami niezbędnymi do kształtowania koalicji i chętnie wspiera (otrzymując za to właściwe profity) obóz prezydencki. W rzadkich przypadkach braku koalicjanta obóz rządzący „korzysta” z deputowanych niezależnych/bezpartyjnych i przy ich udziale tworzy tzw. „koalicję z narodem”.

Głównym problemem w funkcjonowaniu rządów w Armenii jest niski poziom kultury politycznej najważniejszych aktorów politycznych przejawiający się przede wszystkim w ich dominacji nad formalnymi procedurami. Powoduje to funkcjonowanie tzw. demokracji nieformalnej, w której przy formalnych procedurach w regulacjach konstytucyjnych, życie polityczne toczy się jakby w „drugim obiegu” według odgórnie ustalonych nieformalnych uregulowań, które nie podlegają społecznej kontroli¹³¹. Tym samym dotychczasowy proces demokratycznej konsolidacji gabinetów rządowych w Armenii nie może być uznany za wystarczający i dokonany.

¹³¹ А. Крылов, *Южный Кавказ: особенности формирования элит и выбор моделей социально-политического развития*, [w:] *Kaukaz: трансформация приwódства и элит политических*, Том VI, Т. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 149-150.

PARLAMENT ARMENII W PROCESIE TRANSFORMACJI USTROJOWEJ

5.1. Pozycja ustrojowa Rady Najwyższej Armenii w latach 1991-1995

Cechą charakterystyczną, która w sposób zdecydowany wpływa na działanie i funkcjonowanie parlamentów państw rozpoczynających proces transformacji, był początkowo brak silnych i zinstytucjonalizowanych partii politycznych, ich słabe fundamenty w społeczeństwie i skrajnie niestabilny system partyjny. Niekorzystny wpływ miało także, szczególnie na obszarze poradzieckim, brak tradycji politycznych i instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Ponadto, w obliczu kształtowania silnego urzędu prezydenta i władzy wykonawczej, często brak było zgody na to, aby instytucje państwowe takie jak parlament odgrywały główną rolę w procesie przekształceń ustrojowych. Parlamente były też miejscem, w którym powstawały partie polityczne (z frakcji politycznych), które z kolei miały bardzo słabe związki z elektoratem. Parlament też stał się miejscem rekrutacji liderów politycznych, których większość rozpoczynała polityczne kariery w wyniku uzyskania mandatu deputowanego.

W państwach, które nie poradziły sobie z procesem przekształceń i lokują się w tzw. „szarej strefie”, cechą charakterystyczną stało się wykorzystywanie parlamentu w charakterze instytucji wspierającej urzędującą głowę państwa w jej działaniach. W przypadku odmowy wypełniania przez parlament takiej funkcji lub podjęcia próby politycznej neutralizacji głowy państwa w wyniku ukształtowania się w parlamencie antyprezydenckiej koalicji, dochodzi do ostrych napięć politycznych lub aktów terroru, jak miało miejsce w Armenii w 1999 roku. Cechą charakterystyczną większości parlamentów poradzieckich (z wyłączeniem republik bałtyckich) jest ich słaba lub bardzo słaba pozycja (szczególnie w Azji Centralnej) w systemie politycznym i spełnianie funkcji fasadowej, legitymizującej w zasadzie poczynania głowy państwa¹.

¹ K. Fedorowicz, *Uwarunkowania wewnętrzne państw Azji Centralnej*, [w:] Nowa Wielka Gra w regionie Azji Centralnej, T. Stępniewski (red.), Lublin-Warszawa 2012, s. 44.

Udany proces konsolidacji parlamentaryzmu ma miejsce w przypadku spełnienia przez dany parlament ściśle określonych warunków. Podstawowym elementem jest posiadanie konstytucyjnie umocowanych uprawnień i podejmowanie działań zgodnie z ustawą zasadniczą. Ponadto skład parlamentu powinien w dużym stopniu odzwierciedlać rzeczywiste zróżnicowanie społeczeństwa i być jego realnym przedstawicielstwem (politycznym ale także terytorialnym). W jego składzie powinny znaleźć się wszystkie istotne grupy i mniejszości, narodowe, etniczne i wyznaniowe. Parlament powinien być wybierany w wolnych, równych i uczciwych wyborach z realną możliwością alternacji dotychczasowego jego stanu. Sam proces wyborczy powinien być przejrzysty i jasny, bez ukrytych obszarów, z gwarancjami równości każdego głosu. Natomiast mandat parlamentarny powinien być mandatem wolnym i nieskrępowanym. We współczesnych systemach politycznych często jednak mamy do czynienia z dominacją partyjnych struktur, wobec których deputowany musi być lojalny. Tym samym jego bezpośrednia więź z wyborcami, którzy na niego głosowali, jest zaburzona i niepełna, co powoduje często wrażenie pozostawienia wyborców samym sobie przez wybranego deputowanego.

W funkcjonowaniu parlamentu Armenii w analizowanym przedziale czasowym można wyróżnić generalnie trzy wyraźne fazy. Pierwsza obejmuje lata 1990-1995 w których funkcjonował parlament (Rada Najwyższa Armenii) wybrany jeszcze w czasach ZSRR. W tym czasie jego rola była dość duża i istotna z uwagi na konieczność przyjęcia podstawowych aktów prawnych o charakterze konstytucyjnym w celu sprawnego funkcjonowania odradzającego się państwa. Symbolicznym końcem „epoki radzieckiej” był przyjęcie nowej konstytucji w 1995 roku i pierwsze po ogłoszeniu niepodległości wybory parlamentarne. Druga faza obejmuje lata 1996-2006 po przyjęciu konstytucji, która ostatecznie ukształtowała prezydencko-parlamentarny (lub semi-prezydencki) reżim polityczny i wyznaczyła miejsce i rolę armeńskiego parlamentu w systemie politycznym. Z kolei trzecia faza obejmuje okres od 2006 roku, kiedy to dokonano nowelizacji konstytucji, która w sposób szczególny wyeksponowała parlament w systemie politycznym Armenii i ukształtowała reżim parlamentarno-prezydencki.

W procesie konsolidacji parlamentaryzmu w Armenii należy uwzględnić funkcjonowanie radzieckiej Rady Najwyższej Armenii w latach 1990-1995. Ma to związek przede wszystkim z liberalizacją systemu sprawowania władzy w ZSRR zapoczątkowaną przez sekretarza generalnego KC KPZR Michaiła Gorbaczowa. To z kolei przełożyło się w sposób bezpośredni na liberalizację systemu wyborczego, co w Armenii miało szczególne znaczenie. W lutym 1990 roku Rada Najwyższa ASRR przyjęła ustawę o wyborach deputowanych. Ten akt prawny wprowadzał bardziej demokratyczne zasady wyborcze. Nastąpiło odejście od monopolu partii komunistycznej w zgłaszaniu kandydatów na deputowanych i przyznanie tego prawa innym ugrupowaniom polityczno-społecznym oraz niezrzeszonym wybor-

com². Nowe, bardziej demokratyczne i przejrzyste zasady znalazły swoje zastosowanie w Armenii już na przełomie maja i czerwca 1990 roku podczas wyborów do Rady Najwyższej ASRR. Wybory do Rady Najwyższej, liczącej wówczas 260 deputowanych, odbyły się w dwóch turach (20 maja i 3 czerwca 1990 roku) w oparciu o zasadę większościowego systemu wyborczego.

Podczas tych wyborów doszło do konfrontacji dwóch głównych sił politycznych: Komunistycznej Partii Armenii (KPA) i narodowo-nacjonalistycznego Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego (ARO). Zdecydowanym zwycięzcą tych wyborów był Armeński Ruch Ogólnonarodowy, który wprowadził do Rady Najwyższej największą liczbę deputowanych. Skład nowego parlamentu szybko uległ rozczłonkowaniu na liczne grupy i frakcje, co z jednej strony było efektem kształtującego się już wówczas pluralizmu politycznego w armeńskim społeczeństwie, a z drugiej przyczyniało się do kształtowania podstaw systemu wielopartyjnego³. Deputowani z ramienia Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego utworzyli w parlamencie kilka frakcji, takich jak: „Republika” (38 mandatów), „Arcach” (11 mandatów), „Liberalni demokraci” (11 mandatów), „Dasznakcutiun” (11 mandatów) oraz „Narodowy postęp” (10 mandatów). Utworzona także została frakcja „Komuniści” (25 mandatów), „Arcachi kancz” (Zew Arcachu) (26 mandatów) oraz „Azgajnakan” (31 mandatów)⁴. Parlament w takim składzie w dużej mierze odpowiadał społecznym nastrojom i miał charakter w pełni reprezentatywny.

W przypadku Armenii należy zwrócić uwagę na fakt, iż władze tej republiki nie zdecydowały się na przedterminowe rozwiązanie wybranego jeszcze w czasach ZSRR parlamentu po ogłoszeniu niepodległości we wrześniu 1991 roku. Nie zdecydowano się nawet na zmianę nazwy parlamentu, pozostawiając nadal (do 1995 roku) nazwę radziecką, Rada Najwyższa Armenii. Część republik po rozpadzie ZSRR zdecydowała się na przedterminowe wybory i wyłonienie nowego składu parlamentu w warunkach pełnej niepodległości. Pod tym względem Armenia należała do republik, które nie dokonały rozwiązania radzieckich parlamentów, które funkcjonowały do końca swoich kadencji (np. Białoruś)⁵. W przypadku Armenii nie wynikało to z powodu chęci zachowania dotychczasowej elity u władzy i prób zachowania radzieckiej przeszłości. Armeński parlament, Rada Najwyższa (1990-1995), mimo iż został wybrany w czasach ZSRR, stanowił już wówczas miejsce politycznej działalności głównego nurtu patriotyczno-narodowego w postaci Ar-

² S. Bożyk, *Zgromadzenie Narodowe. Parlament Armenii*, Warszawa 2012, s. 9-10.

³ A. Czajowski, *Republika Armenii*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007, s. 174-175.

⁴ *Верховный Совет Армении первого созыва*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 9.09.2016).

⁵ W. Baluk, *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdowy i Białorusi*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009, s. 28-29.

meńskiego Ruchu Ogólnonarodowego. Przedterminowe wybory parlamentarne, które mogłyby być rozpisane po odzyskaniu niepodległości we wrześniu 1991 roku, najprawdopodobniej nie przyniosłyby większych zmian w składzie Rady Najwyższej. Ponadto Armenia znajdowała się już w początkowej fazie konfliktu o Górski Karabach, który coraz szybciej ewoluował w stronę konfrontacji zbrojnej (co nastąpiło na przełomie 1991/1992 roku i trwało do połowy 1994 roku).

Rada Najwyższa Armenii, mimo że wybrana w czasach ZSRR, ma duże zasługi w budowie niepodległego państwa armeńskiego. 4 sierpnia 1990 roku wybrała na stanowisko przewodniczącego parlamentu lidera Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego, Lewona Ter-Pertosjana, który w 1991 roku został wybrany pierwszym prezydentem Armenii. Z jego inicjatywy, 23 sierpnia 1990 roku Rada Najwyższa Armenii przyjęła najważniejszy akt prawny – Deklarację Niepodległości Armenii, która stała się punktem zwrotnym w procesie odrodzenia narodowego Armenii⁶. Deklaracja stała się fundamentem i podstawą procesu kształtowania konstytucyjnego prawodawstwa Armenii i rozwoju jej państwowości. Ustalała podstawowe zasady budowania narodowej państwowości i rozwoju społeczeństwa: podział władzy, równość form własności, wolność słowa, prasy, sumienia, pluralizm polityczny, system wielopartyjny i depolityzację sił zbrojnych i policji. Z tego powodu posiada historyczne znaczenie. Dzień później przyjęto ustawę o przemianowaniu Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej na Republikę Armenii⁷. Postanowiono również o przemianowaniu funkcjonującej dotychczas Rady Najwyższej Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej XII kadencji w Radę Najwyższą Armenii I kadencji⁸.

Oprócz Deklaracji Niepodległości, Rada Najwyższa przyjęła kilka istotnych aktów prawnych w celu sprawnego funkcjonowania państwa. W dobie przekształceń należało zapewnić funkcjonowanie dotychczasowych organów państwa i pogodzić regulacje prawne z czasów radzieckich z bieżącymi oczekiwaniami. Wobec braku nowej konstytucji postanowiono tymczasowo dokonywać zmian i uzupełnień w dotychczasowej radzieckiej konstytucji i opierać się na republikańskim systemie prawnym. 10 grudnia 1990 roku Rada Najwyższa przyjęła ustawę konstytucyjną „O aktach prawnych przyjętych zgodnie z Deklaracją niepodległości” która stanowiła, że do czasu przyjęcia nowej konstytucji zawiesza się dotychczasowe akty konstytucyjne, sprzeczne z deklaracją niepodległości. Z kolei w celu sprawnego funkcjonowania parlamentu już w sierpniu 1990 roku przyjęto „Tymczasowy regulamin Rady Najwyższej” oraz „Tymczasowe przepisy funkcjonowania deputowanych Rady Najwyższej”⁹.

⁶ Декларация о независимости Армении, <http://www.gov.am/ru/independence/%20http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1172853>, (dostęp: 9.09.2016).

⁷ А. А. Куртов, Конституционное устройство Республики Армения, [w:] Армения: проблемы независимого развития, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998, s. 12-13.

⁸ Верховный Совет Армении, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus>, (dostęp: 10.09.2016).

⁹ А. А. Куртов, Конституционное устройство....op. cit., s. 11.

W okresie gwałtownych przemian w latach 1990-1991 w Armenii rolę najważniejszego organu państwowemu początkowo powierzono Radzie Najwyższej. Zdaniem armeńskiego politologa, Aleksandra Markarowa, do momentu ogłoszenia niepodległości w sierpniu 1991 roku, Armenia funkcjonowała jako republika parlamentarna, gdyż jedynym legitymizowanym organem był parlament, wybrany w 1990 roku w demokratycznych i wolnych wyborach. Był najwyższym organem władzy, dysponował szerokimi uprawnieniami, miał monopol na działalność ustawodawczą i posiadał możliwość zmiany dotychczasowej konstytucji. Sprawował także funkcję kontrolną wobec pozostałych organów władzy. Jednak w sierpniu 1991 roku Rada Najwyższa przyjęła ustawę O prezydencie Republiki Armenii z 1 sierpnia 1991 roku, a dzień później, 2 sierpnia 1991 roku, ustawę O wyborach prezydenta Republiki Armenii.

Przyjęte akty prawne zasadniczo zmieniły system polityczny Armenii oraz osłabiły pozycję i rolę parlamentu. W wyniku przeprowadzenia pierwszych powszechnych wyborów prezydenckich 16 października 1991 roku, nastąpiła istotna zmiana i pojawienie się drugiego organu władzy, który dysponował społeczną legitymizacją i szerokimi uprawnieniami. Nastąpiło przesunięcie balansu sił na rzecz władzy wykonawczej, a konkretnie na rzecz prezydenta. Do tej pory to parlament był jedynym organem uprawnionym do wydawania ustaw. Teraz prezydent dysponował prawem weta i mógł odrzucić niektóre ustawy. Przyjęte akty prawne stanowiły iż prezydent stoi na czele władzy wykonawczej i nią kieruje, a parlament stanowi najwyższą władzę ustawodawczą¹⁰.

Jednym z najważniejszych zadań stojących przez Radą Najwyższą I kadencji było uchwalenie nowej konstytucji Armenii. Jednak w wyniku sporych rozbieżności co do dalszego charakteru systemu politycznego oraz pozycji parlamentu i prezydenta, prace nad nową ustawą zasadniczą trwały aż do 1995 roku¹¹. Mimo swojej radzieckiej przeszłości, Rada Najwyższa I kadencji odegrała decydującą rolę w odzyskaniu niepodległości Armenii i procesie kształtowania zrębów nowego systemu politycznego armeńskiego państwa. Jak wspomina pierwszy przewodniczący Rady Najwyższej, Lewon Ter-Petrosjan (późniejszy pierwszy prezydent), pierwszy parlament okazał się bardzo dojrzałym organem, gdzie w pełni można było doświadczyć ducha systemu wielopartyjnego. Mnogość partii, frakcji i grup sprawiła że parlament stał się rzeczywiście wielopartyjny, gdzie większość obywateli miała swoich przedstawicieli. Dowiódł też swojej odpowiedzialności i zdolności do cywilizowanej debaty parlamentarnej w okresie konfliktu zbrojnego o Górski Karabach i warunkach ciężkiej sytuacji materialnej państwa w pierwszej połowie lat 90. XX wieku.

¹⁰ A. Маркаров, *Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16), s. 112-113.

¹¹ Szerzej na ten temat patrz rozdział poświęcony konstytucji.

Pierwsza sesja Rady Najwyższej rozpoczęła się 20 lipca 1990 roku i trwała ponad 7 miesięcy. Utworzono 16 stałych komisji i jedną komisję ad hoc. W tym okresie przyjęto Deklarację Niepodległości Armenii, 244 dekretów, 21 ustaw i 10 wniosków i odwołań. Wśród nich były najbardziej istotne dla sprawnego funkcjonowania państwa (Prawo własności, Kodeks ziemski, ustawa o amnestii, ustawa w sprawie aktów prawnych przyjętych zgodnie z Deklaracją Niepodległości Armenii, o wprowadzeniu na terytorium stanu wyjątkowego w Armenii, decyzja o depolityzacji organów publicznych, przedsiębiorstw, instytucji, organizacji, instytucji oświatowych i jednostek wojskowych oraz ustawa w sprawie prywatyzacji)¹². Rada Najwyższa Armenii I kadencji w okresie od 20 lipca 1990 roku do 15 maja 1995 roku odbyła 10 sesji, podczas których miało miejsce 459 posiedzeń. Przyjęto 188 ustaw, 1169 dekrety oraz ratyfikowano 148 międzynarodowych umów i traktatów¹³. W tym czasie Prezydium Rady Najwyższej odbyło 374 posiedzeń na których przyjęto 1646 postanowień. Ogólnie należy zauważyć, że Rada Najwyższa I kadencji pracowała dość intensywnie i skutecznie realizowała swoje funkcje ustawodawcze oraz była głównym organem życia politycznego odradzającego się państwa armeńskiego¹⁴.

Parlament stał się także podstawowym miejscem prezentowania własnych poglądów przez szereg partii i ugrupowań mających swoją reprezentację w organie władzy ustawodawczej. Sprzyjało to rozwojowi pluralizmu i systemu wielopartyjnego w Armenii, a jednocześnie dowodziło istotnej roli parlamentu, jako miejsca do realizacji politycznych celów. Powodowało to także różnorodne konflikty, które w omawianym czasie nie wykraczały poza przyjęte w demokratycznym państwie reguły walki politycznej. Jednym z ich była kwestia konieczności reformy prawa o Radzie Najwyższej, jaka pojawiła się na początku 1993 roku.

Armeński Ruch Ogólnonarodowy liczący około 65 deputowanych w celu obrony swoich interesów zaczął stosować przyjęte we współczesnych demokracjach metody polegające na chronicznym braku quorum (poprzez nieuczestniczenie w nich swoich deputowanych) na posiedzeniach, na których omawiano najważniejsze kwestie w państwie. Tym sposobem starano się uniemożliwić dokonania przeglądu istniejących przepisów prawa dotyczących przewodniczącego parlamentu i ograniczyć na jego rzecz prerogatywy głowy państwa. W szczególności chciano obniżenia wymaganej liczby głosów do jednej trzeciej ogólnej liczby deputowanych w przypadku głosowań nad ustawami oraz obniżenia liczby wymaganych głosów w celu odrzucenia prezydenckiego weta z kwalifikowanej większości 2/3 do 50% + 1. Postulowano także poszerzenie katalogu możliwości parlamentu

¹² *Заключительное слово Председателя Верховного Совета РА Левона Тер-Петросяна на первой сессии первого созыва Верховного Совета*, <http://press.karabakh.info/> (dostęp: 10.09.2016).

¹³ *Верховный Совет Армении первого созыва...*, op. cit.

¹⁴ A. A. Куртов, *Конституционное устройство...*, op. cit., s. 16.

w celu wyrażenia wotum nieufności dla rządu. Najbardziej radykalne stanowisko w tym względzie prezentowała partia „Dasznakcutiun” i Unia Narodowo-Demokratyczna. Jednak z uwagi na małą liczbę swoich przedstawicieli postulaty te nie mogły zostać zrealizowane¹⁵.

Pod tym względem armeński parlament nie wyróżniał się z szeregu innych parlamentów państw poradzieckich. Pierwsza połowa lat 90. XX wieku charakteryzowała się intensywnym procesem kształtowania nowych rozwiązań ustrojowych, co przede wszystkim objawiało się walką o władzę między parlamentami i głowami państw (które często miały duże zasługi i decydujące znaczenie w procesie ogłoszenia niepodległości). Parlamentey pragnęły zachować nadal swój szczególny status najważniejszego organu władzy i nie były skłonne do dzielenia się swoimi uprawnieniami z coraz bardziej umacniającymi się prezydentami.

Wspólną cechą większości parlamentów państw poradzieckich (w tym także Armenii) w latach 1990-1991 była jednolitość władzy państwowej i formalna koncentracja najważniejszych kompetencji w rękach parlamentu i jego prezydium. Po ogłoszeniu niepodległości w wyniku modyfikacji dotychczasowych regulacji prawnych dochodziło do wzmacniania instytucji prezydenta, który szybko stawał się drugim obok parlamentu najważniejszym organem w państwie. Po okresie niepodległościowego zrywu, rozpoczął się czas kształtowania fundamentów nowego ustroju politycznego. W przypadku Armenii prezydent zarzucał parlamentowi blokowanie niezbędnych reform ekonomiczno-społecznych¹⁶.

Z kolei parlament dążył do wzmocnienia pozycji przewodniczącego i przekształcenia Armenii w republikę parlamentarną. Tym samym armeński parlament do końca swojej kadencji stał się miejscem debaty i walki politycznej o przyszły kształt ustroju politycznego, jaki miał zostać zagwarantowany w nowej konstytucji. Dlatego proces kształtowania ustawy zasadniczej w Armenii był głównym zadaniem w pracach parlamentu, który zdecydowanie większą część swojego czasu poświęcał na kwestie związane z powstaniem i ustaleniem trybu wyboru nowej konstytucji.

5.2. Pozycja ustrojowa Zgromadzenia Narodowego Armenii w latach 1996-2005

Nowa konstytucja Armenii przyjęta w drodze ogólnonarodowego referendum w dniu 5 lipca 1995 roku ukształtowała ustrój polityczny tego państwa na nowych zasadach, szczególnie w odniesieniu do struktury naczelnych władz państwa i przede wszystkim miejsca parlamentu w ramach tej struktury. W okresie obowią-

¹⁵ Ibidem, s. 15-16.

¹⁶ T. Bodio, J. Wojnicki, P. Załęski, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2006, nr 2 (7), s. 104-106.

zywania tej konstytucji w latach 1995-2005 system rządów w dużej mierze nawiązywał do modelu rządów prezydencko-parlamentarnych (półprezydenckich)¹⁷.

W treści konstytucji wyeksponowana została w sposób szczególny pozycja ustrojowa prezydenta i daleko idące jego uprawnienia wobec parlamentu i rządu. Oznaczało to wyraźne osłabienie roli parlamentu i jego pozycji ustrojowej w systemie politycznym Armenii. Jego pozycja została zredukowana do roli organu ustawodawczego, który posiadał mocno ograniczone możliwości realizacji funkcji kontrolnej. Zdaniem Andrzeja Nowosada, konstytucja postawiła prezydenta *de facto* ponad prawem, gdyż nie został zaliczony do żadnej władzy, tylko usytuowany ponad nimi¹⁸.

Jeszcze przed referendum konstytucyjnym, w marcu 1995 roku Rada Najwyższa Armenii przyjęła ustawę konstytucyjną, na mocy której postanowiono przemianować Radę Najwyższą na Zgromadzenie Narodowe Armenii, jednoizbowy parlament, którego czas pełnomocnictw ustalono na 4 lata. Jednocześnie postanowiono zmniejszyć liczbę deputowanych z 260 do 190, z których 150 wybieranych było w jednomandatowych okręgach wyborczych, a pozostałych 40 wybierano z list partyjnych w systemie proporcjonalnym przy zachowaniu 5% progu wyborczego. Te przepisy znalazły zastosowanie w przeprowadzonych razem z referendum konstytucyjnym wyborach parlamentarnych 5 lipca 1995 roku¹⁹.

Nowa konstytucja utrzymała jednoizbową strukturę parlamentu, zmniejszając jednak istotnie liczbę deputowanych Zgromadzenia Narodowego z 190 do 131, z których 56 deputowanych miało być wybieranych w systemie proporcjonalnym w jednym ogólnokrajowym okręgu wyborczym spośród kandydatów na partyjnych listach wyborczych, a 75 deputowanych w systemie większościowym w jednomandatowych okręgach wyborczych. Te uregulowania wprowadzone na mocy konstytucji znalazły zastosowanie podczas kolejnych wyborów parlamentarnych w 1999 roku²⁰. Tym samym w Armenii w ówczesnym czasie mieliśmy do czynienia z tendencją do znacznej redukcji liczby deputowanych, gdyż w ciągu niespełna 9 lat ich liczba spadła praktycznie o połowę (z 260 deputowanych wybranych w 1990 roku do 131 wybranych w 1999 roku).

Zgodnie z konstytucją na deputowanego może zostać wybrana każda osoba, która osiągnęła wiek 25 lat, przez ostatnie pięć lat posiadała obywatelstwo Armenii i przez ostatnie pięć lat zamieszkuje na stałe na terytorium Armenii oraz posiada prawo wyborcze. Prawo wyborcze nie przysługuje osobom uznanym przez sąd za

¹⁷ А. Маркаров, *Институциональная трансформация в Армении 1990-2010 гг.*, „Вестник Ереванского университета”, 2011, s. 38.

¹⁸ A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego*, [w:] *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2008, s. 102-103.

¹⁹ А. А. Куртов, *Конституционное устройство...*, op. cit., s. 18-19.

²⁰ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów parlamentarnych i prezydenckich*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 2001, t. VIII, s. 99-100, 103.

niezdolne do czynności prawnych, skazanym na karę pozbawienia wolności na podstawie prawomocnego wyroku sądowego oraz odbywającym karę pozbawienia wolności. Deputowany nie może zajmować innego stanowiska państwowego lub wykonywać innej funkcji odpłatnie, z wyjątkiem działalności naukowej, dydaktycznej lub twórczej. Jest przedstawicielem całego narodu i nie może być związany żadnymi zobowiązaniami wobec określonej grupy wyborców. Tym samym nie ma możliwości odwołania deputowanego przez wyborców ze składu parlamentu przed upływem jego kadencji. Nie jest związany mandatem imperatywnym, a w wykonywaniu swoich obowiązków powinien kierować się własnym sumieniem i przekonaniami. Jest on także chroniony immunitetem i nie może być prześladowany ani pociągnięty do odpowiedzialności za czynności wynikające z wykonywania mandatu, w tym również za wystąpienia w parlamencie, o ile nie zawierają pomówień i obrazy. Nie może zostać on pociągnięty do odpowiedzialności karnej ani administracyjnej, a także aresztowany (z wyjątkiem ujęcia na gorącym uczynku podczas popełnienia przestępstwa) bez zgody Zgromadzenia Narodowego. Mandat deputowanego wygasa z chwilą zakończenia kadencji Zgromadzenia Narodowego, rozwiązania, objęcia innego urzędu państwowego, utraty obywatelstwa ormiańskiego, nieusprawiedliwionej nieobecności na połowie głosowań w ciągu jednej sesji, skazania na karę pozbawienia wolności, utraty zdolności do czynności prawnych lub rezygnacji²¹.

Zgodnie z art. 62 Konstytucji z roku 1995, władze ustawodawczą w Armenii wykonuje Zgromadzenie Narodowe. Jedną z najważniejszych funkcji parlamentu jest stanowienie ustaw. Zgodnie z konstytucją z 1995 roku prawo inicjatywy ustawodawczej posiadali deputowani i rząd. Należy zwrócić uwagę na fakt, iż przepisy konstytucji z 1995 roku w tym względzie wyraźnie uprzywilejowywały rząd. Przejawem tego była możliwość uznania przez rząd swojego projektu za pilny co wiązało się z koniecznością rozpatrzenia go i głosowania nad nim w terminie jednego miesiąca. Ponadto rząd w związku z uchwaleniem wniesionego przez niego projektu ustawy może wnieść sprawę o wotum zaufania. Jeśli w ciągu 24 godzin od wniesienia wniosku w tej sprawie nie dojdzie do przedstawienia projektu uchwały o wyrażeniu wotum nieufności albo projekt ten nie uzyska poparcia większości deputowanych, to projekt ustawy wniesiony przez rząd uważa się za uchwalony (taka sytuacja mogła mieć miejsce jednak tylko dwa razy podczas jednej sesji). Poza tym rząd otrzymał na mocy art. 75 prawo do ustalania kolejności rozpatrywania wniesionych przez niego projektów ustaw i może zażądać, aby zostały one poddane pod głosowanie tylko z takimi poprawkami, jakie akceptuje rząd. Dodatkowo nad projektami ustaw ograniczających dochody bądź zwiększającymi wydatki państwa

²¹ *Первая Конституция Армении*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2425&lang=rus>, (dostęp: 13.09.2016).

Zgromadzenie Narodowe mogło debatować tylko na podstawie wniosku rządu i uchwalać je większością głosów ogólnej liczby deputowanych²².

Innym dość istotnym ograniczeniem funkcji ustawodawczej parlamentu był art. 78 konstytucji, który w celu zabezpieczenia programu działalności rządu zezwalał Zgromadzeniu Narodowemu na upoważnienie rządu do wydawania rozporządzeń z mocą ustawy, które obowiązują w czasie ustanowionym przez Zgromadzenie, nie mogą być sprzeczne z ustawami i muszą być podpisane przez prezydenta. Biorąc pod uwagę fakt, iż art. 56 konstytucji dawał prezydentowi możliwość wydawania postanowień i dekretów²³, które podlegały wykonaniu na terenie całego kraju, było to dość istotne ograniczenie funkcji ustawodawczych armeńskiego parlamentu poprzez upoważnienie prezydenta i władzy wykonawczej w instrumenty prawne powodujące obniżenie rangi i pozycji Zgromadzenia Narodowego w systemie politycznym.

Ponadto prezydent dysponował jeszcze jedną możliwością, tzw. ukrytym prawem inicjatywy ustawodawczej. Każda ustawa uchwalana przez parlament była przekazywana do prezydenta w celu jej podpisania. Prezydent miał na to 21 dni. Mógł jednak odmówić podpisania ustawy i korzystając z przysługującego mu prawa weta zwrócić ją do parlamentu w celu ponownego uchwalenia. Głowa państwa może uzależnić podpisanie ustawy od uwzględnienia przez deputowanych zgłoszonych przez niego uwag i propozycji zmian legislacyjnych. Jego sugestie nie są jednak dla parlamentu wiążące, gdyż deputowani mogą odrzucić weto prezydenta bezwzględną większością głosów²⁴. Konstytucja z 1995 roku dawała też prezydentowi prawo przedterminowego rozwiązania Zgromadzenia Narodowego bez podawania przyczyny praktycznie w każdej chwili²⁵ jedynie po konsultacji z Przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego i premierem.

Konstytucja normowała także funkcję kreacyjną Zgromadzenia Narodowego, polegającą na powoływaniu innych organów konstytucyjnych (lub ich obsady). Zwrócić należy uwagę na cechę charakterystyczną tej funkcji, która w dużej mierze uzależniona była od decyzji prezydenta. Zgromadzenie Narodowe Armenii na wniosek prezydenta powoływało Prezesa Banku Centralnego i jego zastępcę. Z kolei na wniosek Przewodniczącego Zgromadzenia izba powoływała Prezesa Izby Kontroli Zgromadzenia Narodowego, członków Sądu Konstytucyjnego (5 z 9) i spośród jego składu, Prezesa Sądu Konstytucyjnego. W razie niepowołania w ter-

²² S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki Armenii*, Rzeszów 2004, s. 31-32, 62-63.

²³ Ibidem, s. 59.

²⁴ J. Karp, *Parlament Armenii i jego funkcje*, [w:] *Parlament, prezydent, rząd. Zagadnienia konstytucyjne na przykładach wybranych państw*, T. Mołdawa, J. Szymanek (red.), Warszawa 2008, s. 42-43.

²⁵ Z wyjątkiem sześciu ostatnich miesięcy pełnienia przez prezydenta swojej funkcji, w sytuacji bezpośredniego zagrożenia ustroju konstytucyjnego, w ciągu jednego roku po wyborach oraz sytuacji, gdy wszczęto sprawę o odsunięcie prezydenta od sprawowania urzędu.

minie 30 dni Prezesa Sądu Konstytucyjnego, powołany on zostaje przez prezydenta. Ponadto parlament na wniosek prezydenta ogłasza amnestię, ratyfikuje i wypowiada niektóre umowy międzynarodowe, wypowiada wojnę a także zatwierdza podział administracyjno-terytorialny państwa²⁶.

Parlament praktycznie został pozbawiony funkcji kreowania składu rządu. Zgodnie z konstytucją uprawnienia do powoływania i odwoływania premiera rządu i jego składu miał wyłącznie prezydent. Jedyne uprawnieniem parlamentu wobec rządu była możliwość wyrażenia wotum nieufności dla rządu większością ogólnej liczby deputowanych. Do momentu nowelizacji konstytucji w 2005 roku rząd nie podawał się do dymisji w związku z rozpoczęciem kadencji nowo wybranego Zgromadzenia Narodowego. Był jedynie zobowiązany do przedstawienia parlamentowi w ciągu 21 dni programu swojego działania i złożenia wniosku o wotum zaufania. Parlament nie mógł jednak głosować nad programem działania²⁷.

Zgromadzenie Narodowe Armenii miało też dość skromne możliwości wykonywania funkcji kontrolnej. Zgodnie z art. 74, 75 i 84 w ramach tej funkcji parlament sprawuje kontrolę nad wykonaniem budżetu, a także nad wykorzystaniem pożyczek i kredytów udzielonych przez inne państwa i organizacje międzynarodowe. Rozpatruje też i zatwierdza roczne sprawozdanie w sprawie wykonania budżetu na podstawie wniosku Izby Kontroli. Może wyrazić wotum zaufania lub nieufności wobec rządu. W ramach funkcji kontrolnych deputowani mają prawo kierowania pytań do rządu a premier i członkowie rządu są zobowiązani do udzielania odpowiedzi na nie w czasie jednego posiedzenia w tygodniu.

Zgromadzenie Narodowe posiada także uprawnienia do odsunięcia prezydenta z zajmowanego urzędu za zdradę stanu lub inne ciężkie przestępstwo. W celu rozstrzygnięcia sprawy parlament, na podstawie decyzji podjętej większością głosów ogólnej liczby deputowanych, kieruje sprawę do Sądu Konstytucyjnego. Kiedy Sąd orzeknie o winie prezydenta, Zgromadzenie Narodowe podejmuje uchwałę o odsunięciu prezydenta od sprawowania urzędu większością 2/3 głosów ogólnej liczby deputowanych. Ponadto do 2005 roku parlament większością głosów ogólnej liczby deputowanych przyjmował rezygnację prezydenta z urzędu. Dodatkowo, w razie ciężkiej choroby prezydenta lub istnienia innych okoliczności uniemożliwiających pełnienie przez niego urzędu, parlament na wniosek rządu i na podstawie orzeczenia Sądu Konstytucyjnego, większością co najmniej 2/3 głosów ogólnej liczby deputowanych podejmował uchwałę o niemożności sprawowania urzędu przez prezydenta²⁸.

²⁶ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki...*, op. cit. s. 34.

²⁷ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 189.

²⁸ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki...*, op. cit. s. 59.

Konstytucja reguluje także ogólny tryb pracy parlamentu. Zgodnie z nią Zgromadzenie Narodowe pracuje w trybie sesji i posiedzeń. Na pierwszą sesję nowo wybrany parlament zwoływany jest w drugi czwartek miesiąca po wyłonieniu co najmniej 2/3 ogólnej liczby deputowanych. Sesję inauguracyjną parlamentu nowej kadencji zwołuje uchwałą Państwowa Komisja Wyborcza a otwiera uroczystości prezydent oraz głowa Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego – Katolikos Wszystkich Ormian²⁹.

W praktyce pierwsza sesja rozpoczyna się przeważnie w czerwcu. Sesje Zgromadzenia zwołuje się dwa razy w roku: od drugiego poniedziałku września do drugiej środy grudnia oraz od pierwszego poniedziałku lutego do drugiej środy w czerwcu. Istnieje możliwość zwołania sesji nadzwyczajnej przez prezydenta na wniosek rządu lub co najmniej 1/3 ogólnej liczby deputowanych. Nie może ona trwać dłużej niż sześć dni. Konstytucja reguluje także ilość komisji (sześć komisji stałych i możliwość powołania komisji doraźnych).

Cechą charakterystyczną Zgromadzenia Narodowego jest brak rozbudowanej struktury organizacyjnej, co ma miejsce w większości współczesnych parlamentów. Wewnętrznymi organami armeńskiego parlamentu są: przewodniczący Zgromadzenia Narodowego, jego zastępcy oraz komisje parlamentarne. Przewodniczącym jest wybierany na pierwszym po wyborach posiedzeniu w głosowaniu tajnym większością wszystkich deputowanych. W praktyce wybór jest dokonywany spośród członków partii dysponującej największą liczbą mandatów. Przeważnie funkcja ta jest powierzana deputowanemu posiadającemu stosunkowo długi staż i duże doświadczenia, gwarantujące efektywne kierowanie pracami parlamentu i jego organami. Do jego kompetencji należą wszelkie sprawy związane z procedurą debat, głównie prowadzenie obrad, określanie kolejności wystąpień, przedkładanie pod głosownie projektów i inne. Do jego obowiązków należy także reprezentowanie Zgromadzenia Narodowego wobec pozostałych organów państwa oraz w stosunkach z parlamentami innych państw. W sytuacjach szczególnych i wyjątkowych przewodniczący Zgromadzenia Narodowego może pełnić obowiązki głowy państwa. W przypadku śmierci prezydenta, rezygnacji, jego odwołania lub niemożności sprawowania urzędu, do czasu wyboru nowego prezydenta jego obowiązki pełni z mocy prawa przewodniczący Zgromadzenia Narodowego, a jeśli on oświadczy że nie jest w stanie ich wykonywać, obowiązki te przejmuje premier³⁰.

Istotne kwestie dotyczące organizacji wewnętrznej i trybu funkcjonowania parlamentu określa w swej treści regulamin Zgromadzenia Narodowego. Już w lipcu 1991 roku wszedł w życie nowy regulamin Rady Najwyższej Armenii składający się ze 160 artykułów, które dotychczas były nieobecne w życiu parlamentarnym Armenii (np. mechanizmy zapewniające swobodne wyrażenie woli depu-

²⁹ J. Karp, *Parlament Armenii...*, op. cit., s. 35.

³⁰ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki...*, op. cit. s. 27-28.

towanych, formowanie partyjnych frakcji i grup deputowanych)³¹. W większości współczesnych parlamentów konieczne jest sprawne funkcjonowanie izby poprzez określenie i uregulowanie wszystkich szczegółowych kwestii związanych z działalnością izby. Najczęściej regulacji wszystkich kwestii proceduralnych dokonuje się poprzez ich wyszczególnienie w regulaminie parlamentu, będącego najczęściej osobnym wewnętrznym aktem prawnym izby.

W przypadku Armenii mamy jednak do czynienia z zupełnie innym rozwiązaniem. Otóż regulamin Zgromadzenia Narodowego nie jest aktem wewnętrznym izby, a ma charakter ustawy, którą musi podpisać prezydent. Tym samym znacznie ogranicza to możliwość decydowania parlamentu o trybie i charakterze własnej pracy³². Obecnie obowiązujący regulamin został uchwalony w lutym 2002 roku i był wielokrotnie (do połowy 2016 roku dwadzieścia pięć razy) nowelizowany³³. Składa się ze 114 artykułów i jest podzielony na 16 rozdziałów, których tytuły charakteryzują zakres problematyki uregulowanej w jego treści (np. status deputowanego, frakcje i grupy deputowanych, przewodniczący i jego zastępcy, komisje itp.).

Zgromadzenie Narodowe Armenii w czasie obowiązywania konstytucji z 1995 roku (lata 1995-2005) charakteryzowało się wysokim stopniem pluralizmu i dużej różnorodności partii politycznych zasiadających w izbie. Należy podkreślić wysoki stopień reprezentatywności parlamentu. W wyborach parlamentarnych w 1995 roku w walce o 150 mandatów w okręgach jednomandatowych udział wzięło 1369 kandydatów (około 9 na jedno miejsce). Z kolei w walce o 40 miejsc wybieranych z list partyjnych w systemie proporcjonalnym udział wzięło 540 kandydatów.

W Zgromadzeniu Narodowym I kadencji (1995-1999) swoją reprezentację miało 12 partii i organizacji, z 49 oficjalnie zarejestrowanych. 56,8 % wybranych deputowanych było członkami partii politycznych, a 43,2 % miało status bezpartyjnych. Jedynie udział kobiet był na bardzo niskim poziomie gdyż w Zgromadzeniu Narodowym I kadencji było jedynie 12 kobiet co stanowiło 6,3 % ogółu deputowanych³⁴. Z kolei w wyborach parlamentarnych w 1999 roku udział wzięło 15 partii i 6 sojuszy wyborczych. W Zgromadzeniu Narodowym II kadencji (1999-2003) swoją reprezentację miało 6 partii i bloków wyborczych, co stanowiło początek procesu ograniczenia liczby podmiotów politycznych mających swoich reprezentantów w parlamencie.

W 1999 roku po raz pierwszy od uzyskania niepodległości przez Armenię, w wyborach parlamentarnych zwycięstwo odniósł antyprezydencki blok „Jedność”

³¹ A. A. Куртов, *Конституционное устройство...*, op. cit., s. 15.

³² Ibidem, s. 54-55.

³³ *Регламент Национального Собрания Республики Армения, Принят 20.02.2002 (с изменениями и дополнениями по 16 марта 2016 года)*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=bylaw&lang=rus>, (dostęp: 14.09.2016).

³⁴ A. A. Куртов, *Конституционное устройство...*, op. cit., s. 50-51.

powstały z połączenia Republikańskiej Partii Armenii (RPA) oraz Ludowej Partii Armenii (LPA). Zdobył on 62 mandaty (w wyborach proporcjonalnych uzyskał 29 miejsc – 41,69 procent, w większościowych 33). 10 czerwca 1999 roku na pierwszym posiedzeniu Zgromadzenia Narodowego II kadencji przewodniczącym parlamentu został wybrany Karen Demirczian, przeciwnik polityczny urzędującego prezydenta, lider LPA. Z kolei premierem został inny przywódca antyprezydencyjnej opozycji, Wazgen Sargsjan, lider RPA³⁵.

Zgromadzenie Narodowe Armenii w latach 1995-2005 i praktyka konstytucyjna wskazywały na próbę wdrożenia mieszanej formy rządów, łączącej w sobie elementy systemu parlamentarnego i prezydenckiego, z wyraźnym wskazaniem na model francuski (semi-prezydencjalizm). Krótki okres funkcjonowania konstytucji nie pozwolił jednak na prawidłowe wykształcenie się właściwych relacji między władzą ustawodawczą i wykonawczą. Teoria konstytucyjna i realia życia politycznego wskazywały na duże niedostatki w procesie implementacji przepisów prawa w codzienne funkcjonowanie instytucji politycznych. Nie wszystkie zapisy konstytucji były właściwie interpretowane i przestrzegane. Jako największą przeszkodę w funkcjonowaniu właściwych relacji między władzą wykonawczą i ustawodawczą w latach 1995-2005 wskazuje się brak politycznej odpowiedzialności rządu przed parlamentem i nadmierne uprawnienia prezydenta kosztem parlamentu, który został zredukowany do roli instytucji politycznej pozbawionej realnego wpływu na procesy polityczne w państwie. W zasadzie do dymisji Lewona Ter-Petrosjana w lutym 1998 roku parlament w większości składał się z deputowanych lojalnych wobec prezydenta, spełniając rolę instytucji wspierającej głowę państwa.

Zgromadzenie Narodowe Armenii mimo skromnych kompetencji i szerokich uprawnień głowy państwa, szczególnie po wyborach parlamentarnych w 1999 roku, stało się miejscem sprzyjającym zawieraniu politycznych kompromisów i kształtowania się alternatywnej wobec prezydenta grupy polityków. W politycznej elicie Armenii nastąpił wyraźny podział na zwolenników prezydenta Roberta Koczariana i premiera Wazgena Sargsjana, do niedawna bliskich sojuszników. Dzięki koalicji z ugrupowaniem Karena Demircziana, stopniową przewagę zaczął zyskiwać premier, który posiadając w parlamencie przychylną większość, stopniowo przejmował faktyczne uprawnienia szefa rządu, kosztem prezydenta. Koalicja Sargsjana i Demircziana posiadała odpowiednią liczbę deputowanych do zmiany konstytucji, ponadto Wazgen Sargsjan był osobą bardzo lubianą i popularną w społeczeństwie (za zasługi podczas wojny w Górskim Karabachu). Prezydent Robert Koczarian coraz częściej tracił inicjatywę i przestał być politykiem dominującym w państwie i zaczął pełnić funkcję nominalną. Po rozbiciu elit związanych z byłym prezydentem Lewonem Ter-Petrosjanem musiał się teraz zmierzyć z grupą swoich byłych współpracowników. Premier Wazgen Sargsjan, jako wete-

³⁵ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii...*, op. cit., s. 104-105.

ran z Górskiego Karabachu, szybko uzyskał poparcie wojska i sił bezpieczeństwa, stają się tym samym zbyt groźnym partnerem dla prezydenta Roberta Koczariana. Paradoksalnie, prezydent Armenii, sam wymuszając w 1998 roku na Lewonie Ter-Petrosjanie dymisję i ustąpienie ze stanowiska, znalazł się w podobnej sytuacji³⁶.

Postępujący mimo wielu problemów i konfliktów rozwój armeńskiego parlamentaryzmu został w brutalny sposób przerwany 27 października 1999 roku w wyniku terrorystycznego zamachu. Do gmachu Zgromadzenia Narodowego wdarło się pięć uzbrojonych osób pod przywództwem Nairi Unianana, który zastrzelił premiera Wazgena Sargsjana, przewodniczącego parlamentu Karena Demircziana, zastępców przewodniczącego parlamentu Jurija Bachsziana i Rubena Mirojana, ministra Leonarda Petrosjana, deputowanego Henrika Abramiana, Armena Armenakiana i Mikajela Kotaniana³⁷.

W tym bezprecedensowym akcie terroru śmierć ponieśli główni przeciwnicy polityczni urzędującego prezydenta, co w połączeniu z przedłużającym się śledztwem nad sprawcami zamachu zrodziło spekulacje, że władze były w to częściowo zamieszane. Pojawiły się nawet oskarżenia pod adresem prezydenta Roberta Koczariana, że zamach był inspirowany przez jego otoczenie, tym bardziej że zginęli jego najwięksi rywale polityczni³⁸. Zginęli wszyscy, którzy mogliby w przyszłości stanowić jakąkolwiek konkurencję czy zagrożenie dla prezydenta Roberta Koczariana. Wprawdzie podczas śledztwa nigdy nie udowodniono ani prezydentowi, ani żadnym innym siłom politycznym inspiracji do zamachu, to jednak liczne niejasności podczas procesu i niewyjaśnione samobójstwa części sprawców w areszcie³⁹ spowodowały, że do dziś o inspirację do tego czynu podejrzewany jest prezydent Robert Koczarian lub ewentualnie inne osoby powiązane z ówczesnymi władzami Górskiego Karabachu.

Niejasna jest rola służb specjalnych, które wcześniej wiedziały o planowanym zamachu i nie podjęły działań zapobiegawczych. Znały także wcześniej głównego zamachowca, dziennikarza Nairi Unianana i jego radykalne wypowiedzi i zamiary wobec władz. Służby nie podjęły działań albo w wyniku zlekceważenia informacji lub w wyniku czyjegoś nacisku. Co ciekawe, w negocjacje z terrorystami, którzy jako zakładników wzięli pozostałych deputowanych, włączył się osobiście prezydent Robert Koczarian i przekonał ich do złożenia broni.

Z kolei ówczesny szef służb specjalnych Serż Sargsjan, dla którego była to osobista porażka, zamiast podać się do dymisji (co w demokratycznym kraju w takiej sytuacji byłoby normą), po kilku miesiącach awansował i został szefem kancelarii

³⁶ A. Nowosad, *(Geo)polityczne ukształtowanie Armenii po upadku ZSRR*, [w:] *Wyzwania XXI wieku. Gospodarka i polityka*, B. Bednarczyk, M. Lasoń (red.), Kraków 2005, s. 143-144.

³⁷ Т. Акопян, *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны – ни мира*, Ереван 2010, s. 301-302.

³⁸ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego...*, op. cit., s. 41-42.

³⁹ Patrz: W. Jagielski, *Dobre miejsce...*, op. cit., s. 310-313.

prezydenta Roberta Koczariana, sekretarzem Rady Bezpieczeństwa Narodowego i ministrem obrony⁴⁰. Podczas procesu, prowadzonego powierzchownie, organy sądowe szukały dowodów potwierdzających inspirację prezydenta do zamachu, jednak większość bezpośrednich świadków wyjechała zagranicę, a inni, jak współnicy zamachowca, zginęli w więzieniu w niewyjaśnionych okolicznościach. Ostatecznie ukarano tylko bezpośrednich sprawców, którzy otrzymali wyroki dożywotniego więzienia⁴¹.

Wśród motywów wymienia się kwestię uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu. Od początku 1999 roku trwały intensywne konsultacje dyplomatyczne Armenii, Azerbejdżanu i USA w celu ostatecznego uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu w wyniku wymiany terytoriów. W dniu zamachu premier Wazgen Sargsjan spotkał się w Erywaniu z sekretarzem stanu USA Strobem Talbotem i omawiał kwestie wymiany terytoriów z Azerbejdżanem. Tego dnia kwestia uregulowania konfliktu jak dotąd była najbliższa realizacji, jednak w wyniku zamachu w parlamencie, strona armeńska zaprzestała w późniejszym czasie dalszych rozmów.

Najprawdopodobniej akt terroru wymierzony był także w ewentualne porozumienie dotyczące uregulowania konfliktu⁴². Inna wersja zakłada, iż była to próba obrony przez Roberta Koczarina swojej pozycji, która słabła. W 1999 roku w kręgach rządowych rozważano zmianę konstytucji i przyjęcie modelu republiki parlamentarnej, w której prezydent pełniłby jedynie funkcję reprezentacyjną. Częściowym potwierdzeniem tej wersji może być duża „czystka” kadrowa po zamachu w latach 1999-2000 w organach bezpieczeństwa i sprawiedliwości, skutkująca obsadzeniem najważniejszych stanowisk osobami lojalnymi wobec prezydenta⁴³.

Po zamachu w parlamencie Armenia stanęła na progu wojny domowej, gdyż większość wojska oraz oddziałów sił specjalnych, które było wierne premierowi Wazgenowi Sargsjanowi, ruszyło z koszar na Erywań. Do wybuchu wojny nie doszło jednak tylko dzięki osobistemu zaangażowaniu Grety Sargsjan (żony zabitego premiera) i wielu osobistości armeńskiej i rosyjskiej sceny politycznej, którzy zażegnali konflikt w wyniku osiągnięcia politycznego kompromisu⁴⁴.

2 listopada 1999 roku na nadzwyczajnym posiedzeniu parlamentu przewodniczącym Zgromadzenia Narodowego wybrano Armena Chaczatriana. Z kolei 3 listopada 1999 roku premierem został Aram Sargsjan, młodszy brat zabitego

⁴⁰ A. Brzeziecki, M. Nocuń, *Armenia. Karawany śmierci*, Wołowiec 2016, s. 69-74, 94-95.

⁴¹ W. Jagielski, *Dobre miejsce ...*, s. 309-313.

⁴² Т. де Ваал, *Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной*, Москва 2014, s. 308-313; Т. Акопян, *Карабахский дневник...*, op. cit., s. 304-309.

⁴³ *Теракт в парламенте Армении 27 октября 1999 года*, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/232322/>, 29.08.2016.

⁴⁴ A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego*, [w:] *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2008, s. 109-110.

premiera Wazgena Sargsjana. Mimo tego porozumienia w dalszym ciągu utrzymywało się napięcie między prezydentem a częścią deputowanych, którzy po pewnym czasie usiłowali nawet wszcząć procedurę impeachmentu wobec prezydenta, zarzucając mu zbyt wolne tempo śledztwa w sprawie aktu terroru w parlamencie⁴⁵. To przyczyniło się do zdymisjonowania przez prezydenta premiera Arama Sargsjana w maju 2000 roku i zastąpienia go Andranikiem Margarianem, który utworzył nowy rząd zgodny z oczekiwaniami głowy państwa. Ponadto prezydent wykorzystał coraz większe podziały między dotychczasowymi koalicjantami, Ludową Partią Armenii i Republikańską Partią Armenii, doprowadzając do jej rozpadu i „przejęcia” Republikańskiej Partii Armenii, która od tego czasu ma charakter zdecydowanie proprezydencki i stanowi polityczną reprezentację głowy państwa w parlamencie. Odsunął także od władzy weteranów wojny karabachskiej, którzy do tej pory stanowili jego zaplecze polityczne. Tym samym osłabienie opozycji antyprezydenckiej w wyniku zamachu oraz wcześniejsze usunięcie Lewona Ter-Petrosjana pozwoliły Robertowi Koczarianowi na umocnienie się u władzy uzyskanie przewagi nad parlamentem, który od tej chwili stał się instytucją podporządkowaną politycznym zamiarom prezydenta.

5.3. Pozycja ustrojowa Zgromadzenia Narodowego Armenii w latach 2006-2016

Pozycja ustrojowa i rola armeńskiego Zgromadzenia Narodowego uległa znacznemu wzmocnieniu w sposób formalny w wyniku nowelizacji konstytucji Armenii w roku 2005. Nowe regulacje konstytucyjne, które zaczęły obowiązywać na przełomie 2007/2008 roku w sposób dość istotny wzmocniły pozycję ustrojową parlamentu (a także rządu) przede wszystkim wobec prezydenta. Przyjęte w znowelizowanej konstytucji wzajemne zasady współpracy między prezydentem i parlamentem w dużej mierze oparte zostały na zasadach zbliżonych do modelu rządów parlamentarnych, aczkolwiek z uwagi na istotną pozycję prezydenta w systemie politycznym Armenii, należało by określić ten model jako zmierzający w stronę parlamentarno-prezydenckiego⁴⁶.

Doszło do ograniczenia zakresu uprawnień prezydenta, który formalnie przestał być organem dominującym w strukturze aparatu państwowego. Nowe regulacje przede wszystkim w sposób formalny umocniły pozycję armeńskiego parlamentu i rządu, przyznając im szerszy zakres kompetencji. Zadaniem nowelizacji było wzmocnienie pozycji armeńskiego parlamentu i zrównoważenie wzajemnych relacji między władzą ustawodawczą i wykonawczą. Część dotychczasowych

⁴⁵ A. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 179-180.

⁴⁶ K. Fedorowicz, *Pozycja ustrojowa prezydenta w systemie politycznym Armenii*, „Białostockie Studia Prawnicze”, 2016, zeszyt 20, tom 2, s. 354.

uprawnień prezydenta została uzupełniona o konieczność współdziałania z parlamentem i rządem. Od tej pory niektóre pełnomocnictwa prezydenta nie mogły być wykonywane jednoosobowo i wymagały porozumienia i kompromisu z drugą stroną⁴⁷.

Jedną z najważniejszych zmian w funkcjonowaniu i roli Zgromadzenia Narodowego Armenii było wyraźne określenie w znowelizowanej w 2005 roku konstytucji kwestii, które pozostają w wyłącznej kompetencji parlamentu. Do tego momentu prezydent i rząd, w drodze dekretów i rozporządzeń, mogli regulować niemal wszystkie sprawy nieunormowane. Od 2005 roku wyłącznej kompetencji parlamentu podlegają sprawy związane ze sferą praw i wolności osób fizycznych i prawnych, warunki i tryb ich realizacji, ochrony, ograniczania tych praw, ustanawiania rodzajów i zakresu odpowiedzialności oraz trybu pociągania do niej, środków przymusu i trybów ich stosowania, opłaty z tytułu podatków i ceł i innych obowiązkowych należności.

Do wyłącznej kompetencji parlamentu należy także ustanawianie trybu przeprowadzania referendum, wyborów prezydenta, parlamentu i organów samorządu terytorialnego, tryb tworzenia i wydatkowania budżetu państwa, tryb i warunki zawierania i wypowiedzania umów międzynarodowych, prawny status partii i innych organizacji społecznych oraz środków masowego przekazu. Poza tym parlament na wniosek rządu ustanawia podział administracyjno-terytorialny kraju, a na wniosek prezydenta ogłasza amnestię⁴⁸.

Istotne zmiany zaszły w kwestii powołania rządu i jego odpowiedzialności. Nowym rozwiązaniem jest zobowiązane głowy państwa do konsultowania kandydatury premiera z większością parlamentarną celem wskazania osoby, która może liczyć na poparcie bezwzględnej większości deputowanych i powołanie na ten urząd osoby, która cieszy się zaufaniem parlamentu, a nie tylko prezydenta, jak było w zwyczaju do 2005 roku. Wyłoniony w ten sposób rząd musi przedstawić parlamentowi do zaakceptowania program swojego działania, który musi być przez parlament zaakceptowany. Powołanie premiera wymaga więc istnienia parlamentarnego zaplecza jego kandydatury, czego poprzednia konstytucja nie wymagała⁴⁹. Przepis ten w sposób formalny znacznie ogranicza możliwość wpływu prezydenta na personalną obsadę rządu, jednak w przypadku dysponowania przez głowę państwa silnym zapleczem parlamentarnym, taka możliwość nadal istnieje.

Doszło także do zwiększenia kontroli parlamentu nad rządem poprzez wprowadzenie instytucji wotum nieufności. Konstytucja usankcjonowała także wyłącz-

⁴⁷ А. Маркаров, *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В.Г. Егоров (red.), Москва 2012, s. 198.

⁴⁸ А. Czajowski, *Republika Armenii...*, op. cit., s. 196.

⁴⁹ А. Маркаров, *Институциональная трансформация в Армении 1990-2010 гг.*, „Вестник Ереванского университета”, 2011, s. 40-41.

ną (oraz solidarną)⁵⁰ odpowiedzialność rządu przed parlamentem, czego również wcześniej nie było. Parlament zgodnie ze swoimi uprawnieniami dysponuje możliwością uchwalenia wotum nieufności wobec rządu (na wniosek prezydenta lub co najmniej 1/3 deputowanych) tym samym powodując jego dymisję. Wniosek o wotum nieufności dla rządu nie może być jednak zgłoszony podczas stanu wojennego i wyjątkowego. Jego rozpatrzenie nie może nastąpić wcześniej niż po 48 godzinach ale nie później niż po 72 godzinach od jego przedstawienia. Wotum nieufności uchwalane jest przez Zgromadzenie Narodowe bezwzględną większością głosów ustawowej liczby deputowanych i skutkuje natychmiastową dymisją. Nie przewidziano jednak tzw. konstruktywnego wotum nieufności, gdyż wnioskodawcy nie mogą jednocześnie zgłosić nowego kandydata na premiera⁵¹.

Istotne zmiany nastąpiły także w kwestii przedterminowego rozwiązania parlamentu. Do momentu nowelizacji parlament mógł zostać rozwiązany przez prezydenta praktycznie w każdym momencie (po upływie roku od wyborów parlamentarnych) jedynie po odbyciu konsultacji z premierem i przewodniczącym parlamentu. Nowelizacja konstytucji przyniosła zmiany w tej kwestii.

Od 2005 roku prezydent nadal może rozwiązać parlament, jednak tylko w ściśle określonych przypadkach. Obligatoryjnie prezydent rozwiązuje parlament i skraca jego kadencję w przypadku, gdy Zgromadzenie Narodowe dwukrotnie z rządu odrzuci program działania rządu w ciągu dwóch miesięcy. Ponadto głowa państwa może rozwiązać parlament na wniosek przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego lub premiera jeśli parlament w ciągu trzech miesięcy kolejnej sesji nie podejmie decyzji w sprawie projektu ustawy uznanego przez rząd jako pilny; jeśli w ciągu kolejnej sesji przez trzy miesiące nie zostanie zwołane posiedzenie parlamentu oraz jeżeli w ciągu kolejnej sesji przez trzy miesiące parlament nie podejmie jakiegokolwiek decyzji w sprawie diskutowanych problemów.

Zgromadzenie Narodowe nie może być rozwiązane podczas obowiązywania stanu wojennego i wyjątkowego, w czasie ostatnich sześciu miesięcy urzędowania prezydenta oraz trakcie trwania procedury impeachmentu⁵². Wprawdzie parlament nie może być rozwiązany podczas stanu wojennego i wyjątkowego, ale jego działalność zostaje w tym czasie zawieszona⁵³, a kadencja zostaje automatycznie wydłużona o czas zawieszenia.

Nowelizacja konstytucji wprowadziła także instytucję Obrońcy Praw Człowieka, który zgodnie z art. 81.3 jest powoływany na sześcioletnią kadencję przez

⁵⁰ Wyraża się to w tym, iż parlament nie może uchwalić wotum nieufności poszczególnym członkom rządu lub premierowi, a jedynie rządowi w pełnym składzie.

⁵¹ J. Karp, *Parlament Armenii...*, op. cit., s. 44.

⁵² A. Маркаров, *Институциональная трансформация...*, op., cit. s. 41-44.

⁵³ Aczkolwiek ta sama konstytucja mówi, że w przypadku wprowadzenia stanu wojennego lub wyjątkowego prezydent ma obowiązek niezwłocznego zwołania nadzwyczajnego posiedzenia Zgromadzenia Narodowego.

Zgromadzenie Narodowe większością 3/5 głosów ogółu deputowanych. Interesującą, że osoba wybrana na tę funkcję nie może być odwołana przed zakończeniem kadencji. Konstytucja wydłużyła także czas kadencji parlamentu do lat pięciu oraz pozbawiła inicjatywy ustawodawczej prezydenta, wskazując w art. 75, iż prawo inicjatywy ustawodawczej należy do deputowanych i rządu⁵⁴. Parlament zachował także prawo odsunięcia prezydenta z urzędu w ściśle ustalonych przypadkach.

Należy jednak zwrócić uwagę, że zasady udziału parlamentu w procedurze stwierdzenia dopuszczenia się przez prezydenta czynu niedozwolonego mogą budzić wątpliwości. Wynika to z konieczności potwierdzenia przez parlament orzeczenia Sądu Konstytucyjnego o winie prezydenta większością 2/3 głosów, które skutkuje odwołaniem, pomimo że ten sam parlament stawia prezydenta w stan oskarżenia bezwzględną większością głosów. Teoretycznie może wystąpić sytuacja, że parlament uzna prezydenta winnego popełnienia przestępstwa, ale nie będzie w stanie zebrać odpowiedniej większości 2/3 głosów, aby go odwołać.

Podobnie ma się sytuacja ze stwierdzeniem faktu trwałej niezdolności prezydenta do sprawowania urzędu. Potwierdzenie tego faktu należy do kompetencji Sądu Konstytucyjnego, ale jego orzeczenie w tej sprawie nie wywołuje skutków prawnych w postaci przekazania kompetencji głowy państwa przewodniczącemu Zgromadzenia Narodowego. Konieczne jest potwierdzenie tego orzeczenia przez parlament większością 2/3 głosów. W tym przypadku także może wystąpić sytuacja, w której prezydent uznany za niezdolnego do sprawowania swojej funkcji (np. choroba) nawet wbrew sobie może nadal (lub musi) sprawować urząd z woli parlamentu, który jako ostatni organ decyduje o wygaszeniu lub nie kadencji głowy państwa⁵⁵. Zmianie uległa także kwestia rezygnacji prezydenta z urzędu. Wcześniej mógł on zrezygnować z urzędu jedynie po potwierdzeniu jego oświadczenia przez parlament bezwzględną większością głosów. Obecnie nie przewiduje się konieczności głosowania przez parlament nad tym oświadczeniem. Decyzja o dymisji prezydenta staje się aktualna po ponownym złożeniu przez prezydenta swojej rezygnacji na ręce przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego w ciągu 12 dni od przedłożenia pierwszego oświadczenia w tej sprawie.

W przypadku opróżnienia urzędu prezydenta jego funkcje z mocy prawa przejmuje tymczasowo przewodniczący Zgromadzenia Narodowego, a jeśli oświadczy, że nie jest w stanie wykonywać tych obowiązków, przejmuje je premier⁵⁶. Należy również zauważyć, iż parlament dzieli z prezydentem i rządem prawo do zarządzania referendum. Referendum może zarządzić prezydent, ale tylko na wniosek lub za zgodą bezwzględnej większości deputowanych Zgromadzenia Narodowe-

⁵⁴ Конституция Республики Армения, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus> (4.10.2016).

⁵⁵ J. Karp, *Parlament Armenii...*, op. cit., s. 46-47; S. Bożyk, *Zgromadzenie Narodowe...*, op. cit., s. 33-34.

⁵⁶ Ibidem.

go. Wniosek o przeprowadzenie referendum może być także zgłoszony przez rząd w takim samym trybie.

Nowelizacja konstytucji w 2005 roku, dokonana częściowo pod presją społeczności międzynarodowej (Rada Europy) i z obawy o możliwość wystąpienia tzw. kolorowej rewolucji, może być oceniana jako posunięcie władz Armenii mające na celu osłabienie (przynajmniej w wymiarze formalnym) zdecydowanie prezydenckiego charakteru armeńskiego reżimu politycznego i nadanie mu cech właściwych reżimowi parlamentarnemu. Formalnie nastąpiło dość istotne osłabienie dotychczasowego prezydenckiego charakteru systemu politycznego i wzmocnienie pozycji ustrojowej parlamentu i rządu w systemie politycznym Armenii.

Istniejącą do tej pory silną i monokratyczną egzekutywę, w rękach której postanowiono początkowo skupić proces zarządzania państwem, poddano kosmetycznemu zabiegowi mającemu nadać mu bardziej demokratyczny charakter i niejako dostosować do panujących trendów demokratyzacyjnych na obszarze poradzieckim w latach 2003-2005. W sposób formalny ukształtowano relacje między władzą ustawodawczą a głową państwa na zasadzie względnej równowagi. Jednak głównym celem tych zabiegów nie była chęć rzeczywistej przemiany w systemie politycznym poprzez zwiększenie uprawnień parlamentu kosztem prezydenta, lecz demonstracja gotowości władz wobec społeczeństwa i opinii międzynarodowej do liberalizacji życia społeczno-politycznego i rozładowania istniejącego napięcia społecznego bez nadmiernych turbulencji politycznych (takich jakie miały miejsce w Gruzji w 2003 roku i na Ukrainie w 2004)⁵⁷.

Zgromadzenie Narodowe Armenii od połowy lat 90. XX wieku nie stanowiło centrum życia politycznego, nie było także głównym ośrodkiem kształtowania się najważniejszych rozwiązań ustrojowych Armenii (z wyjątkiem pierwszej połowy lat 90. XX wieku, kiedy to w parlamencie decydowały się losy konstytucji). Rola ta była zarezerwowana dla głowy państwa, która stanowiła polityczne centrum i realny ośrodek decyzyjny w państwie. Odpowiadało to ówczesnym realiom na obszarze poradzieckim w połowie lat 90. XX wieku, kiedy to w silnej władzy wykonawczej upatrywano szans na skuteczne zarządzanie państwem. W przypadku Armenii kwestią dodatkową była wojna w Górskim Karabachu, która generowała dodatkowe problemy i potrzebę jednoosobowej silnej władzy⁵⁸. Tym samym parlament w Armenii w drugiej połowie lat 90. XX wieku nie stał się głównym organem władzy państwowej i nie zdołał wywalczyć sobie odpowiedniej roli i pozycji w systemie politycznym. Także społeczne postrzeganie parlamentu jako jednego z kilku

⁵⁷ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 46-47.

⁵⁸ A. Antoszewski, *Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji politycznej w państwach poradzieckich*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom I, T. Bodio (red.), Warszawa 2010, s. 101-102.

organów państwowych (ale nie najważniejszego) miało wpływ na późniejsze decyzje dotyczące prób jego wzmocnienia w ramach reżimu politycznego.

Tym samym autorowi trudno zgodzić się opiniami Stanisława Bożyka, który w publikacjach poświęconych systemowi konstytucyjnemu Armenii i Zgromadzeniu Narodowemu dowodzi, iż nowelizacja konstytucji Armenii w 2005 roku sprawiła, że wzajemne relacje między władzą ustawodawczą i wykonawczą zostały oparte na zasadach zbliżonych do klasycznego modelu rządów parlamentarnych⁵⁹. Autor bardziej przychylił się do stanowiska prezentowanego przez Janusza Karpa i Andrzeja Antoszewskiego, którzy uważają, że działania podejmowane przez armeńskie władze w celu dalszej parlamentaryzacji systemu nie są konsekwentne, a funkcjonujący realnie model relacji między parlamentem, rządem i prezydentem zdecydowanie odbiega od założeń reżimu parlamentarnego.

Ich zdaniem parlamentaryzm obejmuje nie tylko określone w konstytucji ramy instytucjonalne, ale także odpowiednio ukształtowany system partyjny, w skład którego wchodzi partia zdolna do efektywnej rywalizacji, różniące się od siebie ofertą programową i personalną⁶⁰. Tymczasem praktyka ostatnich lat dowodzi, że parlamentarno-prezydencki model rządów nie jest konsekwentnie wcielany w życie. Pozycja prezydenta Armenii nadal jest silna, a istnienie proprezydenckiej partii dominującej w parlamencie, znacznie osłabia pragmatyczny wymiar wprowadzonych zmian ustawodawczych.

Zmiany instytucjonalne skutecznie zostały „zamortyzowane” poprzez specyficzny system partyjny, w którym brak jest dużych i trwałych partii politycznych, zdolnych do efektywnej rywalizacji politycznej. Praktycznie od 2003 roku w armeńskim parlamencie siłą dominującą jest proprezydencka Republikańska Partia Armenii. Jest to ugrupowanie konserwatywne będące w zasadzie głównym przedstawicielem klanu karabachskiego. Po dojściu do władzy Roberta Koczarianiana w 1998 roku, partia ta zaczęła dominować w parlamencie i na scenie politycznej.

W parlamencie IV kadencji (w latach 2007-2012) spośród 131 deputowanych, 63 było członkami parlamentarnej frakcji Republikańskiej Partii Armenii. Od 2007 roku drugą największą partią polityczną w parlamencie jest ugrupowanie „Rozkwitającej Armenii” (26 mandatów w Zgromadzeniu Narodowym IV kadencji), założone przez jednego z najbogatszych armeńskich oligarchów, Gagika Carukiana i czynnie wspierające głowę państwa. Tym samym sojusz obu partii zapoczątkowany w 2007 roku daje prezydenckiemu obozowi wystarczającą większość do podejmowania we własnym gronie najważniejszych decyzji w państwie z pominięciem słabej i nielicznej opozycji⁶¹. System partyjny Armenii można

⁵⁹ S. Bożyk, *Zgromadzenie Narodowe...*, op. cit., s. 14; S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012, s. 58.

⁶⁰ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów...*, op. cit., s. 63.

⁶¹ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego...*, op. cit., s. 46-47.

scharakteryzować jako wielopartyjny z jedną partią dominującą, która skutecznie zapewnia prezydentowi poparcie polityczne i możliwość swobodnych manewrów na scenie politycznej, mimo ograniczenia jego kompetencji. O „ponadstandardowej” symbiozie ośrodka prezydenckiego z dominującą partią w parlamencie może świadczyć fakt, że obecny prezydent Armenii Serż Sargsjan jest przewodniczącym Republikańskiej Partii Armenii⁶².

Nowelizacja konstytucji w 2005 roku i chęć wzmocnienia pozycji ustrojowej parlamentu należy postrzegać także jako próbę zmniejszenia wyraznie pro-prezydenckiego modelu i próbę ukształtowania modelu pośredniego, między rozwiązaniami charakterystycznymi dla parlamentaryzmu a rozwiązaniami, które są obecne w modelu silnej władzy wykonawczej. To także próba znalezienia właściwego miejsca parlamentu w systemie politycznym.

5.4. Podsumowanie

Obecnie ukształtowany rzeczywisty model funkcjonowania parlamentu, prezydenta i rządu, choć formalnie odpowiada założeniom systemu zbliżonego do parlamentarnego, to w rzeczywistości zdecydowanie od niego odstaje. Mimo formalnych zmian, nadal centrum życia politycznego Armenii jest prezydent i to wokół niego koncentruje się cały system polityczny. Realna pozycja parlamentu nadal jest słaba i drugoplanowa a system polityczny w dalszym ciągu związany jest z silnym ośrodkiem prezydenckim, który tym samym marginalizuje pozycję parlamentu.

Praktyka nie potwierdza wzmocnionej pozycji ustrojowej armeńskiego parlamentu, aczkolwiek można mówić o próbach uczynienia z parlamentu jednego z ważniejszych organów władzy, ale bez naruszania dotychczasowej silnej pozycji prezydenta. Dotychczasowe działania elit politycznych Armenii, zmierzające do demonstracyjnego wzmocnienia w sposób jedynie formalny pozycji Zgromadzenia Narodowego najprawdopodobniej należy postrzegać jako dążenie do odpowiedniego umocowania organu władzy ustawodawczej w ramy funkcjonującego systemu półprezydenckiego, bez nadmiernego uszczuplania uprawnień władzy wykonawczej⁶³.

Analizując pozycję ustrojową Zgromadzenia Narodowego po nowelizacji konstytucji w 2005 roku należy także zaznaczyć, iż część armeńskich i rosyjskich politologów nie potraktowała tych zmian jako przejścia do parlamentarnej formy rządów, lecz jako kosmetyczne zmiany nie naruszające dotychczasowego półprezydenckiego systemu rządów.

⁶² *The Republican Party of Armenia (Executive Body)*, <http://www.hhk.am/ru/executive-body/> (5.10.2016).

⁶³ J. Karp, *Parlament Armenii...*, op. cit., s. 32.

Aleksander Markarow uważa, że zmiany w konstytucji nie naruszyły półprezydenckiego charakteru rządów, a miały za zadanie uporządkowanie kwestii wzajemnej współpracy między prezydentem, rządem i parlamentem. Celem tego zabiegu było uregulowanie kwestii dotychczas wątpliwych i „usunięcie” ewentualnych możliwości pojawienia się konfliktów oraz zapobieganie możliwym tendencjom niedemokratycznym. Jego zdaniem zmiany uczyniły system polityczny bardziej przewidywalny, a rola, pozycja i dynamika funkcjonowania parlamentu w dużej mierze zależęć będzie od charakteru i jakości ugrupowań parlamentarnych w nim zasiadających. To od nich będzie zależało, czy półprezydencki system będzie podlegał stopniowej parlamentaryzacji, czy będzie sprzyjał dalszemu umacnianiu reguł systemu prezydenckiego⁶⁴. Tym samym rola i pozycja Zgromadzenia Narodowego w Armenii jest de facto zbliżona do pozycji parlamentu w systemie semiprezydenckim we Francji, gdzie jest uzależniona od aktualnego układu partyjnego, wynikającego z wyników wyborów parlamentarnych.

W podobnym tonie wypowiada się inny armeński politolog, Mkrticz Gimiżian, uważając że formalne wzmocnienie pozycji parlamentu miało charakter jedynie kosmetyczny i nie wniosło do systemu politycznego oczekiwanego impulsu parlamentarnego⁶⁵. Wzrostu roli znaczenia parlamentu w systemie politycznym Armenii nie widzi także rosyjski politolog Oleg Zaznaiew, który uważa zmiany z 2005 roku jedynie jako drobną korektę, polegającą na przekazaniu części uprawnień prezydenta na rzecz parlamentu i rządu. Jego zdaniem mamy do czynienia z próbą parlamentaryzacji systemu politycznego w wyniku której Armenia wyrażnie zbliżyła się do francuskiego modelu semi-prezydenckiej republiki. Proces ten określa on mianem „parlamentaryzacji w wersji francuskiej”⁶⁶.

Suren Zolian wskazuje na fasadowość wprowadzonych zmian w konstytucji, które jego zdaniem miały być jedynie działaniem pozornym na użytek społeczności międzynarodowej. Tymczasem głównym celem było zachowanie względnej stabilności systemu i przygotowanie się do operacji przekazania władzy (urzędu prezydenta) kolejnej osobie z klanu karabachskiego. Przypominając wydarzenia z 2008 roku w Armenii (masowe protesty i rozwiązanie siłowe) dowodzi, że po 2005 roku nie doszło do zasadniczych zmian w systemie politycznym i roli par-

⁶⁴ А. Маркаров, *Институциональная трансформация...*, op., cit. s. 43-44; А. Маркаров, *Трансформация политических институтов...*, op. cit., s. 197-199.

⁶⁵ М. Гимизян, *Политическая и конституционная реформа в Армении*, http://www.idea.int/europe_cis/upload/Gimishyan_rus_ed.pdf (dostęp: 7.10.2016); А. Аракелян, Г. Нодина, *Процесс конституционно- политической реформы в Грузии, Армении и Азербайджане: политическая элита и голос народа*, Тбилиси 2015, s. 134.

⁶⁶ О.И. Зазнаев, *Парламентаризация в постсоветских странах*, Ученые запiski казанского государственного университета, Том 151, кн. 1, 2009, s. 124; Зазнаев О.И. *Индексный анализ полупрезидентских государств Европы и постсоветского пространства*, „Полис”, 2007, nr 2, s. 146-164.

lamentu, a jedynie miało miejsce umocnienie dotychczasowego obozu władzy i przekształcenie Armenii w feudalną demokrację na wzór rosyjski⁶⁷.

Podobna sytuacja miała miejsce w związku z reformą konstytucyjną. Zarówno pierwsza w 2005 roku, jak i druga nowelizacja konstytucji z 2015 roku miała swoje źródło w ośrodku prezydenckim. To prezydent decydował o konieczności zmian w konstytucji, był czynnikiem inicjującym i sprawczym, i to z grona jego doradców wywodzili się eksperci przygotowujący nowe rozwiązania konstytucyjne. Rola parlamentu ograniczała się jedynie do przyjęcia gotowego projektu konstytucji i wyrażenia zgody na przeprowadzenie referendum.

Warto zauważyć, że kolejna nowelizacja konstytucji przyjęta w referendum w grudniu 2015 roku (znowelizowana konstytucja wejdzie w życie wiosną 2018 roku po zakończeniu drugiej kadencji prezydenta) dokonana była pod hasłem „głębokiej parlamentaryzacji” systemu politycznego i przekształcenia Armenii w republikę parlamentarną. Jednak analiza zapisów znowelizowanej ustawy zasadniczej nie wskazuje na ponowne zwiększenie roli i pozycji ustrojowej Zgromadzenia Narodowego, co powinno być zgodne z rolą parlamentu w klasycznym systemie parlamentarnym. Można wręcz zauważyć tendencje do delikatnego zmniejszenia roli parlamentu kosztem przede wszystkim premiera i rządu.

Od 2018 roku Zgromadzenie Narodowe będzie liczyło tylko 101 deputowanych (wobec 131 obecnie) wybieranych w systemie proporcjonalnym. Zgromadzenie Narodowe będzie wybierało prezydenta, który będzie pełnił jedynie funkcje reprezentacyjną. Pewnym osłabieniem pozycji parlamentu może być art. 89 nowej konstytucji, który przewiduje możliwość przedterminowego rozwiązania parlamentu przez prezydenta po wyborach, jeżeli nie uda się sformować stabilniejszej większości parlamentarnej⁶⁸.

Zdaniem autora podejmowane przez armeńskie elity polityczne próby większej parlamentaryzacji systemu politycznego nie zmierzają w efekcie końcowym do ukształtowania klasycznej republiki parlamentarnej, z właściwym podziałem kompetencji między władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, ale są próbą ukształtowania systemu politycznego formalnie parlamentarnego, ale realnie funkcjonującego bez większych zmian z zachowaniem silnej pozycji głowy państwa lub innego ośrodka decyzyjnego.

Na obszarze poradzieckim znakomitą ilustracją takiej hybrydowej postaci systemu parlamentarnego jest przykład Mołdawii w latach 2001-2009, która będąc formalnie republiką parlamentarną była *de facto* zdominowana przez prezyden-

⁶⁷ С. Золян, *Армения в 2008 г.: феодальная демократия или демократический феодализм*, „Кавказ 2008. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2010, s. 25-32;

⁶⁸ Конституция Республики Армения, Принята 06.12.2015, http://www.parliament.am/law_docs5/06122015.pdf (dostęp: 7.10.2016).

ta Władimira Woronina, pełniącego również formalnie funkcje reprezentacyjną, a w rzeczywistości rządzącego jednoosobowo krajem⁶⁹.

Innym rozwiązaniem jest możliwość ewolucji systemu politycznego Armenii w kierunku systemu kanclerskiego (do czego bardziej skłania się autor), który mieszcząc się w kanonie europejskich demokracji parlamentarnych nadal zapewnia wzrost roli egzekutywy i jej szefa wobec pozostałych organów władzy. W tym przypadku szczególna pozycja szefa rządu – kanclerza, w dużej mierze odpowiada zapotrzebowaniu elit politycznych w Armenii. Jego odrębność, w porównaniu z szefami rządów w innych państwach opartych na systemie parlamentarno-gabinetowym, uwydatnia się najsilniej w sposobie jego powołania, przynależnych mu uprawnień oraz zakresie i procedurze jego parlamentarnej odpowiedzialności za działalność własną i gabinetu⁷⁰.

⁶⁹ W wyniku wyborów parlamentarnych w 2001 roku w Mołdawii doszło do obsadzenia wszystkich stanowisk w państwie przez przedstawicieli Komunistycznej Partii Republiki Mołdawii. Lider tej partii, Władimir Woronin, wybrany przez parlament na prezydenta, szybko rozpoczął proces zawłaszczania państwa. Uzależnił od siebie pozostałe ośrodki władzy państwowej, a swoje prerogatywy realizował z naruszeniem norm konstytucyjnych. Tym samym ukształtował się niebezpieczny precedens wykraczania poza swoje uprawnienia przez prezydenta, który stał się osobą rządzącą republiką parlamentarną. Szerzej patrz: K. Fedorowicz, *System rządów parlamentarnych na obszarze poradzieckim. Casus Mołdawii i Łotwy*, „Przegląd Politologiczny” 2012, nr 2, s. 124-126; T. Kapuśniak, M. Słowikowski, *Mołdawia – rara avis in terris? Charakterystyka mołdawskiego reżimu politycznego na tle poradzieckich doświadczeń transformacyjnych*, Lublin-Łódź 2009, s. 32-33.

⁷⁰ E. Zwierzchowski, *Rola Federalnego Urzędu Kanclerskiego w procesie realizacji konstytucyjnych funkcji kanclerza i gabinetu*, [w:] *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Stembrowicza*, S. Bożyk (red.), Białystok 2009, s. 360-361.

SYSTEM WYBORCZY I SYSTEM PARTYJNY ARMENII W PROCESIE TRANSFORMACJI USTROJOWEJ

6.1. Rola i znaczenie systemu wyborczego w procesie transformacji ustrojowej

W opublikowanej w 1942 roku pracy pt. „Kapitalizm, socjalizm, demokracja” Joseph Schumpeter powszechnie przyjął, iż linią graniczną, która oddziela ustroje demokratyczne od niedemokratycznych jest fakt przeprowadzania rywalizacyjnych i cyklicznych wyborów. W przestrzeni politycznej wszystkie te kraje, w których regularnie przeprowadzano wybory, gdzie co najmniej dwa obozy, ugrupowania walczyły o głosy wyborców, traktowane były jako demokratyczne. Z kolei po stronie niedemokratycznej umieszczano te reżimy, w których uzyskanie władzy politycznej miało miejsce poprzez mechanizmy pozawyborcze (drogą dziedziczenia, kooptacji, zamachów, przewrotów itp.). Dużą zaletą tej koncepcji jest jej jednoznaczność i prostota¹. Jednak z biegiem czasu powstała konieczność wyjścia poza ramy tej koncepcji, a tranzytolodzy zaczęli powątpiewać, czy cykliczne i rywalizacyjne wybory są jedynym kryterium służącym do określania stopnia demokratyczności lub nie. Andrzej Antoszewski demarkacji między demokracją i autorytaryzmem poszukuje także w charakterystyce samych wyborów. Uważa, że najbardziej widocznym i jedynym symptomem autorytaryzmu jest ich (wyborów) brak. Jednak sam fakt ich organizowania i cykliczności nie przesądza jego zdaniem automatycznie o ich demokratyzmie².

Mimo tego koncepcja Schumpetera w pewnym sensie nadal jest aktualna, gdyż politolodzy i tranzytolodzy są zgodni, że system wyborczy jest postrzegany jako jeden z ważniejszych elementów kształtujących system polityczny. We współczesnym świecie synonimem demokracji stały się wolne wybory, które odgrywają

¹ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 15-16.

² A. Antoszewski, *Teoretyczne i metodologiczne aspekty badań nad autorytaryzmem*, [w:] *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne*, J. G. Otto (red.), Warszawa 2015, s. 73-74.

ważną rolę także w realizowaniu zasad i wartości demokratycznych. Fakt odbywania cyklicznych i rywalizacyjnych wyborów w dużym stopniu pozytywnie wpływa na proces demokratyzacji systemu politycznego. Wyborca może w ten sposób zdecydować, komu powierzyć władzę, o którą starają się co najmniej dwa podmioty. Tym samym rywalizacyjne oznaczają, że ktoś musi je przegrać. Rywalizacyjność, traktowana jako przejaw demokracji systemu politycznego rozumiana jest głównie jako stworzenie równych pod względem prawa warunków dla wszystkich uczestniczących w wyborach podmiotów. Zaś podstawowym wymogiem stawianym wyborom rywalizacyjnym jest to aby były one wolne i uczciwe, czyli stwarzały opozycji szanse wykorzystania tych samych procedur i instytucji przed głosowaniem, w trakcie i po głosowaniu³.

W dzisiejszych czasach istnieje szereg innych czynników i uwarunkowań, które mają większy lub mniejszy wpływ na to czy system jest demokratyczny, czy nie. W państwach, w których organizowane są wybory do parlamentu, musi istnieć jasno zdefiniowany system norm regulujących szczegółowo prawo do czynnego i biernego uczestnictwa w wyborach, zasady procesu wyłaniania kandydatów, zasady prowadzenia kampanii wyborczej, organizację głosowania, sposób przeliczania głosów na mandaty oraz kontrolę prawidłowości postępowania wyborczego. Całokształt tych norm określany jest mianem systemu wyborczego.

W dyskusji dotyczącej systemu wyborczego i jego roli oraz wpływu na kształt i stabilność systemu politycznego Adam Przeworski uważa, że demokracja to taki system, w którym partie polityczne przegrywają wybory. Przegrana nie oznacza jednak niesławy i kresu istnienia partii. Jedne wygrywają, inne przegrywają, ale gra toczy się dalej a współzawodnictwo przebiega wedle określonych zasad. Podstawową zasadą jest otwarte dla wszystkich współzawodnictwo. Wybory powodują iż władza zdobyta w ten sposób sprawowana jest *pro tempore*, czasowo.

Wybory pozwalają także na niwelowanie konfliktów. Nie są one całkowicie likwidowane, lecz okresowo zawieszane czy wygaszane w ramach przyjętych i akceptowanych przez wszystkich reguł. Wybory dają możliwość obejmowania stanowisk przez zwyciężkich kandydatów, legislatury ustalają reguły a sądy rozstrzygają spory. Wszystkie te rozstrzygnięcia są wiążące do momentu, kiedy nie zostaną zmienione stosownie do obowiązujących reguł. Rozstrzygnięcia te wiążą zainteresowane strony tymczasowo, ponieważ ci, którzy przegrali nie tracą prawa do współzawodnictwa w następnych wyborach, w których mogą wygrać. Wówczas mogą ponownie negocjować zawarte wcześniej porozumienia, wpływać na procesy legislacyjne i wywierać naciski na decyzje podejmowane przez biurokratów. W wyniku wysokiego zwycięstwa w wyborach można także zmieniać fundamentalne zasady konstytucyjne, gdyż i one nie są nienaruszalne. Mogą one ulegać

³ Ibidem, s. 208.

zmianie, pod warunkiem że dzieje się to zgodnie z odpowiednimi procedurami⁴. Wybory stwarzają szanse dla współzawodnictwa rozmaitych sił politycznych w ramach określonej struktury instytucjonalnej. Jednak rezultaty tego współzawodnictwa są wyznaczone przez zasoby i instytucje, a to oznacza, że różne partie/grupy będą realizowały swoje interesy w różnym stopniu i w określony sobie właściwy sposób.

Giovanni Sartori określa system wyborczy jako najbardziej specyficzny instrument manipulacyjny polityki wpływający na spectrum reprezentacji i system partyjny. Daje tym samym do zrozumienia, że wyniki wyborów nie zawsze mogą wiernie odzwierciedlać istniejące nastroje w społeczeństwie. Uważa on, że wyborcze reguły mogą być częstszym obiektem manipulacji niż inne elementy systemu politycznego. Jego zdaniem wybory wcale nie wcielają określonej linii politycznej w życie, lecz przesadzają jedynie, kto będzie tę linię wcielał w życie. Nie rozstrzygają o tym, tylko kto będzie je rozstrzygał. Wybory ujawniają jedynie jakie są pierwsze preferencje niektórych obywateli spośród kandydatów ubiegających się o urząd⁵. Podobnie uważa Eva Etzioni-Halevy argumentując, że skuteczność mechanizmów wyborczych w poszczególnych państwach jest zróżnicowana i pod wieloma względami niedoskonała. Jej zdaniem wybory i inne elementy demokracji nie zapewniają równości ekonomicznej ani politycznej. Elita polityczna która sprawuje władzę, nie zawsze może się kierować społecznymi oczekiwaniami. Może nie traktować wyników wyborów jako wyrazu społecznej woli i być zdecydowana bronić swych przywilejów wbrew społecznym oczekiwaniom. Rządzące elity mogą manipulować społeczeństwem aby ono uwierzyło, że dostaje to czego chce, albo aby zechciało tego, co otrzymuje.

Mimo tego jej zdaniem wybory odgrywają istotną rolę w procesie kształtowania i konsolidacji systemu politycznego. Nie tylko umożliwiają obywatelom dokonywanie pewnego wyboru elit i projektów politycznych ale także stawiają dotychczas rządzącą elitę wobec możliwości zastąpienia jej przez inną elitę. Tym samym jednym z najważniejszych elementów wyborów jest sam mechanizm wyborczy umożliwiający ograniczanie władzy elity rządzącej. Wybory powodują, że elity mają świadomość tymczasowości sprawowanej władzy i możliwości oceny ich działania przez społeczeństwo. Z kolei dla obywateli wybory są gwarancją, iż mogą oni zastąpić rządzące elity innymi, które tak jak poprzednicy będą ponosić odpowiedzialność za swoje działania⁶.

⁴ A. Przeworski, *Demokracja i rynek*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998, s. 119-120.

⁵ G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1994, s. 142-143.

⁶ E. Etzioni-Halevy, *Władza w demokracji: teoria elit demokratycznych*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 121.

Kwestią podstawową są funkcje jakie powinny realizować wybory. Część autorów uważa, że w skonsolidowanych i ustabilizowanych demokracjach systemy wyborcze powinny dążyć do osiągnięcia czterech podstawowych celów.

Po pierwsze reprezentatywności (powierzenie władzy tym, którzy mają za sobą poparcie większości), po drugie stabilności politycznej (co wiąże się z ukształtowaniem większości zdolnej do powołania stabilnego rządu), po trzecie zgodności działań rządu z oczekiwaniami i preferencjami większości oraz po czwarte pozytywnej selekcji kadr poprzez dobór najlepszych osób na stanowiska publiczne.

Należy jednak zauważyć, że żaden system wyborczy nie jest w stanie zapewnić efektu czwartego, a efekt trzeci także nie w pełni zależy od systemu wyborczego. Problemem może być także pogodzenie efektywności rządzenia z efektem reprezentatywności. Szczególnie w państwach wkraczających na drogę demokratyzacji wybór między efektywnością rządzenia a reprezentatywnością może stać się elementem poważnego sporu politycznego.

Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut uważają, że w przypadku skonsolidowanych demokracji możemy mówić o co najmniej trzech zasadniczych ich funkcjach: legitymizacji, egzekwowaniu odpowiedzialności politycznej i umożliwieniu alternacji władzy oraz zapewnieniu reprezentacji mniejszości (co jest kluczowym elementem modelu demokracji konsensualnej Arenda Lijpharta).

System wyborczy powinien zapewnić możliwość zorganizowania się opozycji oraz nie zamykać jej możliwości przejęcia władzy (co nie musi mieć miejsce podczas każdego wyborów). Kwestią problematyczną może być zapewnienie reprezentacji mniejszości, gdyż w społeczeństwach podzielonych kulturowo na nierówne części istnieje możliwość zdominowania mniejszości przez grupę większą. W tym przypadku żadna formuła wyborcza nie chroni mniejszości, a częściowe rozwiązanie problemu tkwi w geografii wyborczej (specyficzny podział na okręgi) oraz w rozwiązaniach, które łamią zasady równości (określenie proporcji, wydzielone mandaty, nieobowiązywanie progu wyborczego itp.). Z kolei w państwach wkraczających na drogę demokratyzacji wybory mogą dodatkowo przyczynić się do budowy zaufania do demokracji, zapewnić niezbędny poziom stabilizacji politycznej, stanowić instrument edukacji społeczeństwa, inaugurować nowy ład polityczny, powstrzymać lub obniżyć poziom konfliktów politycznych oraz przyczynić się do poszerzenia społecznej bazy władzy⁷.

Zdaniem Wojciecha Sokoła wybory powinny realizować trzy podstawowe i uniwersalne funkcje: zapewnić odzwierciedlenie kształtu opinii publicznej w parlamencie, zapewnić wystarczający poziom legitymacji rządzącym elitom oraz zapewnić możliwość ukształtowania stabilnej i zdolnej do rządzenia większości. Również i on zwraca uwagę, że nie ma systemu wyborczego, który w pełni umożliwiłby realizację każdej z tych funkcji.

⁷ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, op. cit., s. 210-212.

Zapewnienie maksymalnej realizacji woli wyborców i wyłonienie parlamentu idealnie lub wiernie odzwierciedlającego preferencje różnych grup społecznych najczęściej prowadzi do destabilizacji politycznej, utrudnienia lub uniemożliwienia wyłonienia stabilnego rządu. Z drugiej strony wyłonienie stabilnej większości w wyniku zastosowania formuły większościowej pozwala na odzwierciedlenie kształtu opinii publicznej najwyżej w tzw. „krzywym zwierciadle” i może powodować problemy związane z legitymizacją władzy⁸. Ponadto systemy wyborcze w dużej mierze odzwierciedlają w przypadku konkretnego państwa jego tradycje polityczne, strukturę społeczną, językową, geograficzną czy klanową co jest szczególnie istotne na Kaukazie Południowym.

Oprócz tych trzech podstawowych funkcji, systemy wyborcze mają za zadanie zwiększenie politycznej roli parlamentu, zapewnienie efektywnej partycypacji politycznej, zapewnienie uczciwej konkurencji międzypartyjnej, przyczynianie się do politycznej integracji społeczeństwa, ułatwianie kształtowania mechanizmów egzekwowania odpowiedzialności rządzących, przyczynianie się do kształtowania się silnej opozycji parlamentarnej, skuteczną reprezentację wszystkich okręgów wyborczych oraz zrozumiałość przez wyborców⁹.

Systemy wyborcze powszechnie dzielą się na trzy podstawowe typy wyróżniane ze względu na kryterium formuły wyborczej: większościowe, proporcjonalne i mieszane. W ramach tych trzech typów występuje z kolei wiele wariantów określonych przez różne rozwiązania w zakresie rozmiaru i kształtu okręgów wyborczych, preferencji wyborców, metod transformacji głosów na mandaty, progów wyborczych itp. Zarówno systemy większościowe jak i systemy proporcjonalne mają swoich zwolenników i przeciwników.

W literaturze powszechna jest teza sformułowana w latach 50. XX wieku przez Maurice'a Duvergera, że system większościowy przy jednej turze głosowania kreuje system dwupartyjny, natomiast głosowanie w systemie proporcjonalnym kształtuje system wielopartyjny. Systemy wyborcze powodują, że jedne partie są nadreprezentowane (tzn. uzyskują większy procent mandatów niż oddanych na nie głosów) a inne są podreprezentowane (tzw. uzyskują znacznie mniejszą reprezentację parlamentarną, aniżeli wynikało by to ze skali poparcia społecznego)¹⁰. Jego zdaniem w systemach większościowych funkcjonuje mechaniczny efekt prawa wyborczego polegający na tym, że wszystkie uczestniczące w wyborach partie,

⁸ W. Sokół, *Partie polityczne na arenie wyborczej i gabinetowej*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Lublin 2003, s. 167.

⁹ W. Sokół, *Geneza i ewolucja systemów wyborczych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin 2007, s. 144-145.

¹⁰ M. Duverger, *Les parties politiques*, Paris 1951, s. 246 – cyt. za: W. Sokół, *Partie polityczne na arenie wyborczej i gabinetowej*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Lublin 2003, s. 164.

z wyjątkiem dwóch najsilniejszych, są permanentnie podreprezentowane. Z kolei drugi, psychologiczny efekt prawa wyborczego powoduje, że wyborcy są skłonni głosować na partie najsilniejsze z obawy przed zmarnowaniem swojego głosu.

Wykorzystując terminologię M. Duvergera, można dokonać podziału konsekwencji systemów wyborczych na te, które mają miejsce przed głosowaniem (psychologiczne) i te które pojawiają się po głosowaniu (mechaniczne). Skutki mechaniczne wypływają bezpośrednio z zasad systemu wyborczego. Skutki psychologiczne mają związek z reakcją na te zasady ze strony partii politycznych oraz wyborców. Mogą oni zmienić swoje zachowanie ze względu na oczekiwanie co do mechanicznych skutków systemu, a także pod wpływem reakcji innych uczestników procesu wyborczego. Psychologiczne skutki wpływają na głosowanie, skutki mechaniczne zaś na wynik wyborów. Konsekwencje, które wynikają z mechanicznego efektu systemów wyborczych dzielą się na bezpośrednie i pośrednie. Bezpośrednie dotyczą stopnia deformacji między liczbą głosów i liczbą mandatów uzyskanych przez poszczególne podmioty wyborcze. Konsekwencje pośrednie odnoszą się zaś do liczby partii reprezentowanych w parlamencie¹¹. Należy jednak zauważyć, że ci którzy decydują o kształcie systemów wyborczych mogą także zdecydować o zastosowaniu mechanicznego efektu deformacji. Mogą decydować o metodzie transformacji głosów na mandaty i zastosowaniu ustawowego progu oraz o rozmiarze i kształcie okręgów wyborczych i strukturze głosów.

Kwestia wyboru odpowiedniej formuły wyborczej, czyli reguł określających m. in. w jaki sposób głosy zdobyte w wyborach zostaną przeliczone na konkretne mandaty w okręgach wyborczych, przeważnie decyduje także o kształcie pozostałych elementów procedury wyborczej. System wyborczy w dużej mierze determinuje mechanizm funkcjonowania praktycznie całego systemu politycznego, gdyż bezpośrednio rozstrzyga o stopniu proporcjonalności i dysproporcjonalności wyborów, co jest miernikiem stopnia deformacji woli społeczeństwa wyrażonej w wyborach. Przyczynia się też do tego, ile partii politycznych znajdzie się w parlamencie i tym samym pośrednio przyczynia się do kształtu systemu partyjnego.

Przed wszystkim jednak system wyborczy jest najbardziej podatnym na manipulację i zmiany elementem systemu politycznego. Każda zmiana systemu wyborczego w mniejszym lub większym stopniu może doprowadzić do modyfikacji dotychczasowych mechanizmów i procesów zachodzących wewnątrz systemu politycznego¹². Dlatego kwestia wyboru odpowiedniego systemu wyborczego i jego stabilność jest tak ważna w procesie kształtowania demokratycznego systemu po-

¹¹ W. Sokół, *Systemy wyborcze w wyborach parlamentarnych i oceny ich politycznych efektów*, [w:] *Parlamentaryzm w świecie współczesnym. Między ideą a rzeczywistością*, T. Mołdawa, J. Zaleśny (red.), Warszawa 2011, s. 62-63, 73-74.

¹² B. Michalak, *Spór o system wyborczy czy o model demokracji? O związkach pomiędzy kształtem demokracji a ordynacją wyborczą*, „Wrocławskie Studia Polilogiczne”, 2008, nr 9, s. 44-45.

litycznego, szczególnie wśród państw dopiero wkraczających na ścieżkę demokratycznych zmian. Zły dobór systemu wyborczego, jego niestabilność, częste zmiany, modyfikacje determinowane potrzebą zachowania stanu posiadania przez dotychczasowe elity może przyczynić się do pojawienia się braku możliwości alternacji władzy i w konsekwencji do przedłużenia się okresu przejściowego a nawet do nawrotu do autorytaryzmu¹³.

W dyskusji dotyczącej wyboru najbardziej sprawiedliwego i reprezentatywnego systemu wyborczego zdania są podzielone i nie ma jak na razie argumentów jednoznacznie przeważających skuteczność jednego czy drugiego systemu. Zazwyczaj za zachowaniem aktualnego systemu wyborczego w danym państwie opowiadają się te partie polityczne, które w wyniku zmiany tegoż systemu utraciłyby dotychczasowy stan posiadania. Ponadto w państwach w których funkcjonuje system większościowy, mamy do czynienia z dużym ruchem na rzecz zmiany tego systemu na proporcjonalny. Z kolei w państwach preferujących system proporcjonalny, większą aktywność przejawiają zwolennicy systemu większościowego lub mieszanego¹⁴.

Zwolennicy systemu większościowego, nazwanego przez Arenda Lijpharta westminsterskim modelem demokracji, uważają, że systemy proporcjonalne znacznie utrudniają, a czasami nawet uniemożliwiają wyborcom odsunięcie niepopularnych rządów. Łamią także zależność między decyzjami podjętymi przez wyborców a tworzeniem rządów. Innym ich argumentem jest fakt, iż system wyborów proporcjonalnych nie zapewnia liczby udziałów/stanowisk proporcjonalnie do liczby uzyskanych głosów¹⁵.

Michael Pinto-Duchinsky zwraca uwagę, że wybory według formuły proporcjonalnej posiadają charakter kratyczny, czyli zdecydowanie rzadziej prowadzą do zmiany układu rządzącego. W tym przypadku alternacja władzy jest efektem nie wyborów, a negocjacji koalicyjnych¹⁶. Zwolennicy systemu większościowego zwracają uwagę, że w państwach z systemem proporcjonalnym rządy zwykle posiadają charakter koalicyjny i w związku z tym mają niższy poziom stabilności.

Innym argumentem przeciwko systemowi proporcjonalnemu jest dysproporcjonalność w rozdziale stanowisk rządowych pomiędzy partiami koalicyjnymi. Najczęściej korzystają na tym partie małe, tzw. obrotowe, bez których utworzenie koalicji rządowej jest niemożliwe. Np. w RFN w latach 1949-1998 mała Wolna Partia Demokratyczna (FDP) średnio posiadała około 20% stanowisk ministerialnych

¹³ A. Antoszewski, *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie pokomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 2014, nr 16, s. 9-10.

¹⁴ M. Pinto-Duchinsky, *Jak pozbyć się złego rządu? Wady systemu proporcjonalnego i zalety modelu westminsterskiego*, [w:] *Nowa ordynacja wyborcza: zmiana czy trwałość?* A. Wołek (red.), Warszawa 1999, s. 36-40.

¹⁵ W. Sokół, *Partie polityczne na...*, op. cit., s. 167-168.

¹⁶ M. Pinto-Duchinsky, *Jak pozbyć się...*, op. cit., s. 38.

uzyskując czterokrotnie mniejszą liczbę głosów niż pozostali koalicjanci. Ponadto w systemie większościowym mamy do czynienia z wyższym poziomem personalizacji wyborów, gdyż wyborcy zwracają większą uwagę na osobowość kandydatów, ich program i dotychczasowe efekty ich działalności politycznej. Tym samym komitety wyborcze są zorientowane na kreowanie wizerunku kandydata, a nie oblicza partii. Nie bez znaczenia jest także bliższy kontakt wyborcy z kandydatem oraz niższe koszty wyborów przeprowadzanych w jednomandatowych okręgach wyborczych¹⁷.

Interesującym faktem jest iż ordynacja oparta na formule większościowej była zastosowana jako pierwsza w systemie wyborczym i dominowała w Europie do początku XX wieku. Wyborcy głosowali na konkretnego kandydata w danym okręgu wyborczym i miało to wymiar reprezentacji terytorialnej. Z kolei wprowadzana sukcesywnie zasada proporcjonalności wyrażała zmianę w podejściu do reprezentacji terytorialnej na reprezentacje poszczególnych grup interesów¹⁸. Zwolennicy systemu większościowego argumentują, iż ordynacja proporcjonalna w nadmierny sposób uprzywilejowuje partie polityczne, których liderzy polityczni faktycznie decydują, kto i gdzie ma kandydować. Tym samym prowadzi to do zakłócenia bezpośrednich więzi pomiędzy elektoratem a kandydatem na parlamentarzystę i rozmywaniu odpowiedzialności partii rządzących wskutek kształtowania koalicyjnych gabinetów. Ponadto generuje liczne paradoksy matematyczne podważające w praktyce proporcjonalność oraz skomplikowany i trudny do wyjaśnienia przeciętnemu wyborcy mechanizm transformacji głosów na mandaty.

Tymczasem system większościowy charakteryzuje się znaczną prostotą i przejrzystością mechanizmu agregacji głosów i alokacji mandatów. Jest on najbliższy założeniom demokracji partycypacyjnej opartej na aktywnym i osobistym udziale w przeciwieństwie do systemu proporcjonalnego, który punkt ciężkości przesuwają z wyborcy na partie polityczne. Tylko przy ordynacji większościowej partycypant może liczyć na zachowanie minimalnych wymagań sformułowanych przez niego pod adresem instytucji demokracji przedstawicielskiej. System większościowy nie stawia oddolnych inicjatyw na straconej pozycji. Daje możliwość małym, ale zintegrowanym (np. terytorialnie) wspólnotom możliwość wprowadzania swoich reprezentantów na forum ogólnonarodowe. Należy to postrzegać jako główną zaletę tego systemu, gdyż to właśnie więzi lokalne tworzą społeczeństwo obywatelskie. W przypadku systemu większościowego opartego na jednomandatowych okręgach wyborczych partie polityczne są przede wszystkim osadzone terytorialnie co oznacza, że proces kształtowania ich poparcia zaczyna się od „dołu”, od szczybla lokalnego, a nie od „góry” jak to ma miejsce w przypadku systemu proporcjonalnego¹⁹.

¹⁷ W. Sokół, *Partie polityczne na...*, op. cit., s. 168-170.

¹⁸ J. Buczkowski, *Podstawowe zasady prawa wyborczego III Rzeczypospolitej*, Lublin 1998, s. 327.

¹⁹ B. Michalak, *Spór o system wyborczy...*, op. cit., s. 45, 52-53.

Zwolennicy systemu proporcjonalnego, określanego przez badaczy mianem konsensusowym, podkreślając jego zalety wskazują przede wszystkim na ograniczenie efektu dysproporcjonalności, który ma miejsce szczególnie w systemie większościowym. Wybory w systemie proporcjonalnym prowadzą do wyłonienia reprezentatywnego składu parlamentu i tym samym uniemożliwiają groźbę tyranii większości. Zaletą tego systemu jest zdecydowane zwiększenie szans na uzyskanie reprezentacji politycznej przez małe partie (np. mniejszości narodowych i etnicznych). Pojawiają się też opinie o wyższym udziale kobiet w parlamentach wybieranych na zasadzie proporcjonalnej. Ponadto eksperci wskazują, iż system wyborów proporcjonalnych powoduje wyższą, średnio o 10% frekwencję wyborczą²⁰.

Największy zwolennik systemu proporcjonalnego, holenderski politolog Arend Lijphart uważa, że podstawowym celem systemu reprezentacji proporcjonalnej jest podział miejsc w parlamencie między partie w sposób jak najbardziej proporcjonalny do uzyskiwanych przez nie głosów. Wybór formuły proporcjonalnej uważa on za dobry wybór zwłaszcza dla tzw. młodych demokracji, gdyż sprzyja to zapewnieniu reprezentacji wszystkim istotnym grupom społecznym, co ma prowadzić do przezwyciężenia wewnętrznych konfliktów oraz stabilizacji demokratycznego porządku²¹. Lijphart uważa, że proporcjonalna reprezentacja jest synonimem sprawiedliwości wyborczej, gdyż daje on szansę każdej mniejszości, a nie tylko tej szczególnie uprzywilejowanej przez prawo wyborcze (najczęściej mniejszości etniczne i narodowe). W porównaniu z innymi systemami proporcjonalna reprezentacja posiada moc dopuszczania każdej mniejszości, która pragnie zabiegać o parlamentarne mandaty. W ten sposób unika się też zjawiska faworyzowania pewnych grup mniejszościowych. Ponadto ogólna tendencja zmian prawa wyborczego w Europie zdaniem Lijpharta wskazuje na zwiększanie się znaczenia proporcjonalności. Ogólny kierunek tych zmian to wprowadzanie coraz bardziej proporcjonalnych reguł w systemach wyborczych²².

Przeciwnicy systemu większościowego zwracają uwagę na silną deformację wyniku wyborów w tym systemie. Ich zdaniem im większa jest liczba kandydatów w okręgu, tym mniejsza liczba głosów jest potrzebna do zdobycia mandatu. W przypadku trzech kandydatów ubiegających się o mandat w okręgu wyborczym do zwycięstwa wystarczy niewiele ponad 30 % głosów. W sytuacji gdy kandydatów jest sześciu, do zdobycia mandatu wystarczy poparcie rzędu 20%. Tym samym może to prowadzić do sytuacji, w której realna większość głosujących (około 80%) nie ma swojego kandydata i jest reprezentowana przez mniejszość. W skrajnym

²⁰ W. Sokół, *Partie polityczne na...*, op. cit., s. 172.

²¹ A. Lijphart, *Konsensualny model demokracji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiwak (red.), Warszawa 2005, s. 153-159.

²² A. Lijphart, *Inżynieria wyborcza: ograniczenia i możliwości*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998, s. 69-70.

przypadku może dojść do sytuacji w której tylko jedna partia zdobędzie wszystkie miejsca w parlamencie²³. Tak więc stosowanie reguły większości nie prowadzi wcale do wyodrębnienia realnej większości wiernie odzwierciedlającej poglądy społeczeństwa i nie jest wystarczającym determinantem przesądzającym o demokratyczności całego systemu politycznego.

Wszelkie dyskusje dotyczące wyboru większościowego czy proporcjonalnego systemu wyborczego wydają się sporem o istotę demokracji i jej fundamenty. Ordynacja wyborcza, jako podstawowy instrument demokracji, nie może być traktowana jako wygodne narzędzie do zwiększania czy zmniejszania wpływów politycznych przez poszczególne ugrupowania. Decyzja o jej wyborze nie może być działaniem pochopnym czy nieprzemyślanym, lub być skutkiem aktualnej koniunktury politycznej. Arent Lijphart uważa, że system wyborczy musi być szeroko akceptowany i niezbyt często zmieniany. Szczególnie w przypadku państw demokratyzujących się (tzw. nowych demokracji) wybór pierwszego systemu wyborczego, który będzie dobrze służył przez długi czas, jest istotny w procesie konsolidacji systemu. Dlatego ważne jest sprawdzenie wszelkich możliwych opcji, rozważenie ich wad i zalet i dokonanie gruntowanej analizy dotychczasowych doświadczeń stabilnych i skonsolidowanych demokracji²⁴.

W rozważaniach dotyczących wyboru optymalnego modelu systemu wyborczego należy uwzględnić jeszcze dwie istotne kwestie. Pierwszą z nich jest współczynnik proporcjonalności i dysproporcjonalności (tzw. indeks proporcjonalności) systemów wyborczych oraz wpływ innych elementów prawa wyborczego. Wspomniany już indeks proporcjonalności wskazuje nam stopień dysproporcjonalności danego systemu²⁵. Ryszard Herbut i Andrzej Antoszewski podają, iż jego wielkość w przypadku państw Europy Zachodniej wynosi około 80 (dla systemu większościowego) i 86-98 przy systemie proporcjonalnym (pełna proporcjonalność wynosi 100)²⁶. Wojciech Sokół uważa, że w tej kwestii można sformułować kilka istotnych wniosków.

Po pierwsze, deformacja wyniku wyborczego jest silniejsza w systemach opartych na formule większościowej, słabsza natomiast w systemach proporcjonalnych. Po drugie, indeks proporcjonalności wzrasta wraz ze zwiększaniem się rozmiaru okręgu. Im większy okręg wyborczy, tym mniejsza deformacja wyników wyborów.

²³ B. Michalak, *Spór o system wyborczy...*, op. cit., s. 49.

²⁴ A. Lijphart, *Inżynieria wyborcza...*, op. cit., s. 77-78.

²⁵ Aby go obliczyć, należy zsumować wszystkie dysproporcje między zdobytymi przez partie odsetkami głosów i odsetkiem uzyskanych przez nie mandatów. Otrzymany w ten sposób wynik dzielimy przez dwa a następnie odejmujemy go od 100. Pełna proporcjonalność oznaczona jest wynikiem 100. Im bliżej tej liczby, tym bardziej prawidłowy jest indeks proporcjonalności. Szerzej na ten temat patrz: W. Sokół, *Geneza i ewolucja...*, op. cit., s. 108-109.

²⁶ A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, Wrocław 2008, s. 281.

Po trzecie, indeks proporcjonalności wzrasta wraz ze stabilizacją systemu partyjnego i redukcją efektywnej liczby partii. Tym samym można podać tzw. „prawdziwe prawo socjologiczne” sformułowane przez Duvergera które głosi, iż istnieje dwustronna relacja pomiędzy rozmiarem okręgu wyborczego i przyjętą formułą wyborczą a kształtem systemu partyjnego. Jednomandatowe okręgi wyborcze i formuła większości względnej umacniają system dwupartyjny, a utrzymanie takiego prawa wyborczego leży w interesie obu wielkich partii. Z kolei wielomandatowość i system proporcjonalny sprzyjają wielopartyjności, a interes małych partii skłania je do nacisków na zwiększanie rozmiarów okręgów wyborczych oraz stosowania korzystniejszych dla nich sposobów obliczania zdobytych mandatów²⁷.

Powodem wyborczych dysproporcji może być także stosowanie tzw. klauzuli zaporowej, wyznaczającej próg poparcia niezbędny do udziału w podziale mandatów i eliminującej z góry ugrupowania, które okażą się niezdolne do jego przejścia (najczęściej wynosi ona 5% ważnie oddanych głosów w skali całego kraju dla pojedynczej partii politycznej). Intencją tego rozwiązania jest zapobieżenie zbyt niuansowemu rozproszeniu sceny politycznej. Jest to skierowane przede wszystkim przeciwko małym partiom i ma zapobiegać nadmiernemu rozdrobnieniu partyjnemu w parlamencie. W przypadku jej stosowania istotne jest ile głosów zostaje oddanych na partie które nie przekroczyły wymaganego progu. Głosy oddane na takie partie istotnie przyczyniają się do zwiększania poziomu nadreprezentacji tych partii, które do parlamentu się dostały. Jak podają Andrzej Antoszewski i Ryszarda Herbut, w 1993 roku w Polsce łączna liczba głosów uzyskanych przez partie, które nie przekroczyły progu wyborczego, wyniosła aż 34,7%. Spowodowało to olbrzymią nadreprezentację pierwszych dwóch ugrupowań, która osiągnęła poziom ponad 30%. Obie partie, SLD i PSL łącznie uzyskały 35,8% głosów poparcia co przełożyło się na 65,6% mandatów w parlamencie. Był to skrajny przykład deformacji wyborczej w wyniku zastosowania progu wyborczego (w kolejnych wyborach w 1997 roku nadreprezentacja dwóch największych partii wyniosła tylko 18%, a partie które nie przekroczyły wymaganego progu, uzyskały poparcie tylko 12,4% głosów)²⁸.

Wśród elementów systemu wyborczego, które mają realny wpływ na liczbę mandatów w parlamencie nie można pominąć czynników o charakterze matematycznym, które występują w proporcjonalnej formule wyborczej. W systemie większościowym tego typu kwestia nie występuje, gdyż mandat uzyskuje ten kandydat, który zdobył największą liczbę głosów w myśl zasady „zwycięzca bierze wszystko”. Natomiast przy formule proporcjonalnej pojawia się konieczność wybrania określonej metody podziału mandatów. Stosowane są różne matematyczne formuły wyborcze, służące przeliczeniu głosów na mandaty. Przyjęcie jednej z nich ma istotne znaczenie z punktu widzenia reprezentatywności systemu.

²⁷ W. Sokół, *Partie polityczne na...*, op. cit., s. 174-175.

²⁸ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, op. cit., s. 226.

Obecnie najczęściej mamy do czynienia z kilkoma metodami. Najbardziej popularna i najczęściej stosowana jest metoda d'Hondta, nazywana też metodą największych ilorazów. Jest stosowana w większości państw Europy Zachodniej oraz w części państw Europy Środkowo-Wschodniej (np. w Polsce). Metoda ta jest najmniej korzystna dla małych partii i zdecydowanie faworyzuje duże partie (szczególnie w okręgach, w których jest do zdobycia mała ilość mandatów), które mogą liczyć przy tej metodzie na poważną nadreprezentację. Aby uczynić ją bardziej sprawiedliwą dla małych partii, można dokonać powiększenia rozmiarów okręgu. Innym wariantem jest metoda Sainte-Lague, zwana też metodą dzielników nieparzystych, która daje największe szanse partiom średniej wielkości. Najczęściej stosowana jest w państwach skandynawskich. Natomiast metodą najwierniej odzwierciedlającą wolę wyborców jest metoda Hare-Niemeyera, zwana także metodą najwyższych reszt, która zapewnia reprezentację w parlamencie nie tylko ugrupowaniom dużym, ale przede wszystkim partiom stosunkowo małym. Jest ona jednak najrzadziej stosowaną metodą przeliczania głosów. Była używana na początku lat 90. XX wieku w Polsce, Bułgarii i b. NRD. Mimo różnic, wad i zalet, żadna z nich nie likwiduje tzw. efektu Mateusza (*Matthew effect*) powodującego, że partie największe i najsilniejsze są zawsze nadreprezentowane, czasami w stopniu znacznie wypaczającym wolę wyborców²⁹.

Elementem mogącym również wpływać na deformację systemu wyborczego i końcowego ich wyniku poprzez stwarzanie nierównych szans różnym partiom politycznym jest zjawisko tzw. geografii wyborczej. Może dochodzić do zjawiska nadreprezentacji jednych okręgów kosztem innych. Brak zmian w strukturze okręgów wyborczych w dłuższym czasie przy migracji ludności prowadzi często nadreprezentacji okręgów wiejskich, a w praktyce do uprzywilejowania partii konserwatywnych. Często spotykane nadużycia wyborcze wiążą się z manipulowaniem wielkością i granicami okręgów wyborczych. Określona wielkość i przebieg granic okręgów mogą być korzystne dla jednych partii, a niekorzystne dla innych. Ci którzy decydują o ich wyznaczaniu, mogą tym samym pośrednio wpływać na wynik wyborów. Zjawisko to określane jest mianem gerrymanderingu, od nazwiska gubernatora stanu Massachusetts Elbrigde Gerry'ego, który na początku XIX wieku często z „tego korzystał”³⁰. Gerrymandering wykorzystywany jest przez te siły polityczne, które sprawują władzę i kontrolują proces wyborczy. Dlatego w państwach demokratycznych średnio raz na 10 lat dostosowuje się wielkość okręgów do liczby wyborców zamieszkałych w każdym z nich, a granice okręgów ustala się bezstronnie, biorąc pod uwagę przestrzenne rozlokowanie ludności.

Do pewnych deformacji w systemie wyborczym może przyczynić się przewidziany w niektórych państwach przymus wyborczy, który wyraża się w tym,

²⁹ Szerzej na temat metod i sposobów przeliczania głosów na mandaty patrz: W. Sokół, *Partie polityczne na...*, op. cit., s. 176-179; A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, op. cit., s. 224-226.

³⁰ W. Sokół, *Partie polityczne na...*, op. cit., s. 179.

że sam fakt udziału w głosowaniu jest prawnym obowiązkiem obywateli, którzy mogą podlegać sankcjom finansowym za nie wywiązywanie się z tego obowiązku. Na podstawie dotychczasowych badań można jedynie zauważyć, że przyczyniło się to do przechwycenia części głosów przez partie opozycyjne i wpłynęło na proces powstawania nowych partii³¹.

W państwach postkomunistycznych, a szczególnie w krajach byłego ZSRR, zdaniem Tadeusza Bodio mamy do czynienia z jeszcze jednym elementem, który może mieć istotny wpływ na wyborczy wynik. Jego zdaniem na tym obszarze mamy do czynienia ze zjawiskiem tzw. „polityki bez ideologii”, co polega na udziale w wyborach i głosowaniu nie na konkretną partię i jej program, a na ugrupowanie reprezentujące interesy elity politycznej będącej u władzy, bez względu na ich zaplecze programowe. Najczęściej na czele takiej elity stoi prezydent a samo głosowanie dotyczy przeważnie kwestii poparcia lub nie danego układu politycznego sprawującego władzę. Przywódcy i elity polityczne w państwach poradzieckich wykazują tendencje, w większym lub mniejszym stopniu, do ingerencji w demokratyczne reguły wyborczego procesu, szczególnie w okresie poprzedzającym wybory. Dochodzi do nieformalnych nacisków np. na administrację lokalną, która podejmuje działania zmierzające do osiągnięcia wymaganego poparcia dla sił politycznych będących u władzy (nieformalny przymus głosowania urzędników, poszukiwanie sponsorów i pieniędzy, zapewnienie wysokiej frekwencji). Tzw. „polityka bez ideologii” tworzy wyjątkowo korzystne warunki dla osób związanych z wielkim biznesem dla „wynajęcia” polityków lub nawet przejęcia władzy w niektórych obszarach życia społeczno-politycznego danego państwa³². Znakomitym przykładem jest Armenia, gdzie w każdych wyborach sporo mandatów uzyskują tzw. kandydaci niezależni (bezpartyjni), którzy po pewnym czasie stają się albo grupą popierającą dotychczasowe elity lub kształtują własną grupę nacisku związaną z danym oligarchą, zainteresowanym posiadaniem własnego „przedstawicielstwa” w parlamencie w celu kreowania zmian korzystnych dla siebie i swojej grupy. W tym przypadku polityka staje się towarem, który można kupić (dosłownie) a nie wybrać.

6.2. Kodeks wyborczy w Armenii

Pierwsze wolne, demokratyczne i wielopartyjne wybory do parlamentu Armenii odbyły się na przełomie maja i czerwca 1990 roku jeszcze w ramach istniejącego ZSRR. Na podstawie uchwalonej 13 lutego 1990 roku ustawy „O wyborach deputowanych Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej” odbyły się

³¹ Ibidem, s. 181.

³² T. Bodio, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „Studia Politologiczne”, 2001, nr 5, s. 220-222.

wybory do Rady Najwyższej ASRR liczącej 260 deputowanych³³. Wybory zostały przeprowadzone, tak jak w całym ZSRR, w dwóch etapach (20 maja i 3 czerwca 1990 roku) w oparciu o zasadę większościowego systemu wyborczego. Aby uzyskać mandat w pierwszej turze należało otrzymać 50% + 1 głosów. Jeżeli żaden z kandydatów nie otrzymał takiego poparcia, po dwóch tygodniach odbywała się druga tura w której do zwycięstwa wystarczyła tzw. większość względna. Znacznie została poszerzona lista podmiotów uprawnionych do zgłaszania kandydatów. Nastąpiło odejście od monopolu partii komunistycznej w zgłaszaniu kandydatów i przyznano to prawo także innym ugrupowaniom oraz niezrzeszonym wyborcom, co doprowadziło do pojawienia się wielu kandydatów niezależnych³⁴.

W miarę zbliżania się terminu kolejnych wyborów, powstała konieczność prawnego uregulowania kwestii wyborczych i pozostawienia lub zmiany dotychczasowego modelu wyborczego. Interesujące jest, iż do marca 1995 roku w Armenii nie było prawnej regulacji wyborów parlamentarnych, które miały odbyć się za kilka miesięcy. Nie było jeszcze konstytucji ani kodeksu wyborczego, które określały by nie tylko podstawowe reguły, ale także kalendarz wyborczy. W coraz bardziej napiętej sytuacji politycznej, wynikającej z masowych protestów antyprezydenckich i delegalizacji przez Lewona Ter-Petrosjana największej partii opozycyjnej „Dasznakcutiun” w grudniu 1994 roku³⁵, partyjni liderzy nie dysponowali podstawowymi informacjami o zbliżającym się procesie wyborczym. Miało to negatywne skutki logistyczno-organizacyjne, gdyż uniemożliwiało planowanie przyszłych działań i opracowanie strategii wyborczej. Nie wiadomo nawet kiedy rozpocząć kampanię wyborczą i w jaki sposób ją prowadzić. Przede wszystkim wynikało to z przedłużających się prac w parlamencie nad kształtem przyszłej konstytucji, która miała te kwestie regulować. Spory dotyczące ustrojowego kształtu państwa przyczyniały się do znacznego opóźnienia regulacji kwestii wyborczych.

Dopiero w marcu 1995 roku Rada Najwyższa Armenii przyjęła Ustawę konstytucyjną Republiki Armenii (nie była to konstytucja, a jedynie nazwa ustawy mająca podkreślić jej doniosłość) w której uregulowano jedynie podstawowe kwestie związane z wyborami. Na mocy tej ustawy dokonano zmiany nazwy parlamentu z Rady Najwyższej na Zgromadzenie Narodowe Armenii i ustalono czas pełnomocnictw na cztery lata (do tego momentu było pięć lat). Postanowiono że deputowani nie mogą być członkami rządu ani pełnić żadnej funkcji publicznej. Ponadto podjęto decyzję, że zmniejszony zostanie skład parlamentu z 260 do 190 deputowanych, którzy będą wybierani w systemie mieszanym. 150 deputowa-

³³ A. A. Куртов, *Конституционное устройство Республики Армения*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998, s. 11.

³⁴ A. Czajowski, *Republika Armenia*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007, s. 174-175.

³⁵ Szerzej na ten temat patrz rozdział poświęcony prezydentowi i parlamentowi.

nych będzie wybieranych w systemie większościowym z jednomandatowych okręgów wyborczych, a pozostałych 40 w systemie proporcjonalnym z list partyjnych z jednego okręgu wyborczego, którym będzie cała Armenia.

Należy podkreślić, że decyzja o ustanowieniu jednego okręgu wyborczego w przypadku wyborów proporcjonalnych wyraźnie sprzyjała maksymalizacji efektu proporcjonalności, co z pewnością należy potraktować jako pozytywny element zmian w regulacji wyborczej. Ustalono także, że wybory zostaną przeprowadzone zgodnie z zapisami ustawy „*O wyborach deputowanych do Zgromadzenia Narodowego*”. Wspomniana ustawa została uchwalona przez Radę Najwyższą dopiero 5 kwietnia 1995 roku i regulowała wyłącznie tryb przeprowadzania wyborów parlamentarnych. Ustalono, że wybory odbędą się 5 lipca 1995 roku w systemie mieszanym. Czas pełnomocnictw Zgromadzenia Narodowego ustalono na cztery lata (do tej pory kadencja wynosiła pięć lat). Wprowadzono także 5% próg wyborczy dla partii biorących udział w wyborach w systemie proporcjonalnym³⁶.

Dość zaskakującym przykładem radykalnych zmian elementów systemu wyborczego, była w przypadku Armenii decyzja o istotnym zmniejszeniu liczby deputowanych o 50% (!), z 260 do 131 w bardzo krótkim przedziale czasowym. Na początku 1995 roku Rada Najwyższa liczyła 260 deputowanych. Już w marcu 1995 roku uchwalona ustawa konstytucyjna zmniejszyła liczbę deputowanych do 190. Z kolei przyjęta w referendum kilka miesięcy później (w lipcu 1995 roku) konstytucja w art. 63 ponownie zmniejszyła liczbę deputowanych do 131 (zapis ten dotyczył Zgromadzenia Narodowego wybieranego od 1999 roku)³⁷.

Dokonując analizy zmian w prawie wyborczym Armenii należy wyraźnie podkreślić, iż w połowie lat 90. XX wieku polityczne elity były przekonane o konieczności modyfikacji rozwiązań wyborczych z czasów ZSRR i tym samym choćby częściowej rezygnacji z formuły większościowej. Mamy tutaj wyraźnie do czynienia z chęcią zmiany tych regulacji i próbą ukształtowania formuły najbardziej zbliżonej do ideału, czyli systemu mieszanego.

Przeprowadzone w 1995 roku wybory parlamentarne w Armenii ujawniły nagłą potrzebę formalno-prawnego uregulowania kwestii wyborczych w jednym lub kilku aktach prawnych, gdyż uchwalona w kwietniu 1995 roku ustawa „*O wyborach deputowanych do Zgromadzenia Narodowego*” dotyczyła jedynie wyborów parlamentarnych i miała charakter tymczasowy, wynikający z potrzeby chwili i konieczności zorganizowania wyborów. Zakładano, że kwestie te zostaną całościowo uregulowane po przyjęciu konstytucji.

Armeński ustawodawca postanowił umieścić źródła prawa wyborczego w jednolitym akcie prawnym, którym jest Kodeks prawa wyborczego uchwalony 5 lute-

³⁶ Ibidem, s. 48.

³⁷ *Первая Конституция Республики Армения (Принята 05.07.1995)*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2425&lang=rus> (dostęp: 29.12.2016).

go 1999 roku³⁸. Z chwilą wejścia w życie tego kodeksu utraciła moc ustawa z dnia 5 kwietnia 1995 roku „O wyborach deputowanych do Zgromadzenia Narodowego”. Przyjęty kodeks prawa wyborczego poza regulacją wyborów do parlamentu określił również tryb przeprowadzania wyborów prezydenckich i samorządowych. Należy jednak zauważyć, że podstawowe elementy prawa wyborczego zostały wcześniej zapisane w konstytucji, przyjętej w referendum w lipcu 1995 roku. W związku z tym Kodeks prawa wyborczego częściowo powtarza w niektórych przepisach gwarancje konstytucyjne dotyczące zasad prawa wyborczego. Tym samym Armenia dołączyła do grupy państw, w których zasady oraz tryb przeprowadzania wyborów zostały unormowane kompleksowo w jednym obszernym akcie normatywnym.

W wyborach do Zgromadzenia Narodowego czynne prawo wyborcze przysługuje osobom posiadającym armeńskie obywatelstwo, jeżeli najpóźniej w dniu wyborów mają ukończone 18 lat. Prawo takie posiadają także osoby posiadające armeńskie obywatelstwo i przebywające zagranicą. Czynnego prawa wyborczego nie posiadają osoby ubezwłasnowolnione, skazani wyrokiem sądu lub odbywający karę pozbawienia wolności. Z kolei bierne prawo wyborcze posiadają osoby posiadające czynne prawo wyborcze, które ukończyły 25 lat i mają obywatelstwo armeńskie od co najmniej 5 lat. Tym samym mamy do czynienia z prawem domicylu, które uzależnia bierne prawo wyborcze od spełnienia wymogu co najmniej 5 letniego okresu stałego zamieszkiwania na terytorium Armenii. Biernego prawa wyborczego nie posiadają osoby pozbawione czynnego prawa wyborczego oraz osoby w danym momencie sprawujące funkcje we wszelkiego rodzaju organach państwowych i instytucjach publicznych. Zasadę *incompatibilitas* jednoznacznie potwierdza konstytucja w art. 65, który stanowi, iż deputowany nie może zajmować innego stanowiska państwowego lub wykonywać innej funkcji odpłatnie, z wyjątkiem działalności naukowej, dydaktycznej lub twórczej³⁹.

Wprowadzenie w Armenii mieszanego systemu wyborczego (proporcjonalno-większościowego) sprawiło, że mamy do czynienia z odmiennymi procedurami zgłaszania i rejestrowania kandydatów. Procedury są uzależnione od tego, czy kandydat jest wysuwany w okręgach jednomandatowych, czy też ma być zgłoszona lista wyborcza w okręgu wielomandatowym.

Kandydaci w okręgach jednomandatowych mogą być zgłaszani zarówno przez partie polityczne i koalicje wyborcze, a także przez niezrzeszonych wyborców tworzących w tym celu komitety wyborcze obywateli. Taki komitet może być założony przez co najmniej 50 obywateli posiadających czynne prawo wyborcze i może zgłosić swojego kandydata w dowolnym okręgu wyborczym. Z kolei partie i ko-

³⁸ Избирательный кодекс Республики Армения, принятый 5 февраля 1999 года, http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=27342 (dostęp: 30.12.2016).

³⁹ S. Bożyk, *Zgromadzenie Narodowe. Parlament Armenii*, Warszawa 2012, s. 16, 19.

alicje wyborcze mogą zgłosić i zarejestrować po jednym kandydacie w każdym jednomandatowym okręgu. Warto zauważyć, że kandydat zarejestrowany w jednomandatowym okręgu wyborczym może być jednocześnie zgłoszony na liście kandydatów jednego z komitetów wyborczych w okręgu wielomandatowym.

Inna procedura obowiązuje w przypadku zgłaszania list kandydatów na deputowanych w okręgu wielomandatowym, gdzie stosuje się proporcjonalny system obliczania głosów. W takim okręgu listy wyborcze mogą być zgłaszane wyłącznie przez partie polityczne lub koalicje i ich komitety wyborcze. Do zarejestrowania listy wymagane jest zebranie co najmniej 30 tysięcy podpisów wyborców popierających jej zgłoszenie. W Armenii każda partia i jej komitet wyborczy mogą zgłosić tylko jedną listę wyborczą w okręgu, który obejmuje obszar całego kraju.

Odmierna jest także procedura rejestracji kandydatów w wyborach do parlamentu. Kandydaci w jednomandatowych okręgach wyborczych rejestrowani są w okręgowych komisjach wyborczych, natomiast listy wyborcze partii politycznych, wobec których stosowana jest proporcjonalna metoda przeliczania głosów, rejestrowane są przez Państwową Komisję Wyborczą. Warunkiem zarejestrowania list partyjnych i kandydatów jest wpłacenie kaucji wyborczej. Dla listy wyborczej jest to kwota odpowiadająca wysokości dwóch i pół tysiąca najniższego wynagrodzenia, a przypadku kandydatów w okręgach jednomandatowych jest to kwota będąca iloczynem tysiąca najniższego wynagrodzenia. Kaucja jest zwracana, jeżeli komitet wyborczy partii uzyskał co najmniej jeden mandat, zaś kandydat w okręgu jednomandatowym uzyskał co najmniej 5% ważnie oddanych głosów⁴⁰.

Wybory przeprowadzane są w dniu wolnym od pracy, zwykle w sobotę, co ma gwarantować wysoką frekwencję wyborczą. Nie ma jednak żadnych uregulowań dotyczących minimalnej frekwencji, aczkolwiek do tej pory kształtowała się ona powyżej 50%. Wyborcy oddają swoje głosy w siedzibach obwodowych komisji wyborczych, które są tworzone dla co najmniej trzech tysięcy wyborców. Przyjęta w konstytucji oraz kodeksie wyborczym zasada równości wyborów zakłada, że każdy wyborca dysponuje taką samą liczbą głosów. Ponieważ w Armenii od 1995 roku obowiązuje mieszany system, tym samym każdy wyborca dysponuje dwoma głosami. Jeden głos na listę partii politycznych w okręgu wielomandatowym i drugi na kandydata ubiegającego się o mandat w okręgu jednomandatowym. Oba głosy nie są ze sobą powiązane, to znaczy że jeden głos można oddać na kandydata z listy wyborczej innej partii niż ta, której kandydat uzyskał jego poparcie (poprzez oddanie drugiego głosu) w okręgu jednomandatowym.

Podczas ustalania wyników głosowania w przypadku okręgów jednomandatowych zastosowanie ma zasada zwykłej większości głosów. W danym okręgu man-

⁴⁰ J. Karp, *Parlament Armenii i jego funkcje*, [w:] *Parlament, prezydent, rząd. Zagadnienia konstytucyjne na przykładach wybranych państw*, T. Mołdawa, J. Szymanek (red.), Warszawa 2008, s. 32-33.

dat deputowanego zdobywa ten kandydat, który uzyskał największe poparcie wyborców, nawet, jeśli było to mniej niż 50% ogólnej liczby głosów oddanych w tym okręgu. Z kolei w rozdziale mandatów według proporcjonalnej metody liczenia głosów biorą udział tylko te komitety partii politycznych, na których listy oddano co najmniej 5% ważnie oddanych głosów w skali całego kraju (7% dla koalicji wyborczych)⁴¹.

Określenie podstawowych zasad i reguł prawa wyborczego w konstytucji oraz kodeksie wyborczym nie doprowadziło jednak do ustabilizowania kwestii wyborczych w armeńskim systemie politycznym. Silne napięcia i emocje towarzyszące wyborom prezydenckim w roku 1996 i 1998 sprawiły, że dynamiczna i gwałtowna rywalizacja polityczna stała się także udziałem wyborów parlamentarnych, do tej pory cieszących się mniejszym zainteresowaniem. Zastrzeżenia i uwagi międzynarodowych obserwatorów, zarówno z wyborów prezydenckich jak i parlamentarnych ujawniły występujące niedociągnięcia i nadużycia mające miejsce podczas wyborczych elekcji. Nie miały one wprawdzie charakteru całkowicie dyskredytującego proces wyborczy, ale nie pozwalały na określenie ich mianem demokratyczne i w pełni wolne. Uregulowania normatywne nie zawsze przekładały się na działania w sferze realnej. Dodatkowo silna polaryzacja na scenie politycznej po przedterminowych wyborach prezydenckich w 1998 roku sprawiła, że wybory parlamentarne zaplanowane na 1999 roku zapowiadały się w stylu konfrontacyjnym. Pojawiające się w elitach stopniowo rozbieżności dotyczące fundamentalnych kwestii politycznych związanych z Górskim Karabachem znalazły swoje ujście podczas wyborów parlamentarnych w 1999 roku.

Bezpośrednio przed wyborami w 1999 roku dokonano kolejnych zmian w systemie wyborczym. Zgodnie z konstytucją, parlament wybrany w 1999 roku miał liczyć zaledwie 131 deputowanych. Pozostawiono system mieszany, ale bezpośrednio przed wyborami dokonano zmian w podziale mandatów z systemu większościowego i proporcjonalnego. W przyjętym 5 lutego 1999 roku kodeksie wyborczym przewidziano wybranie 131-osobowego parlamentu w systemie mieszanym, 80 deputowanych wybieranych większością głosów w okręgach jednomandatowych a 51 w formule proporcjonalnej w jednomandatowym okręgu obejmującym cały kraj. Jednak ten podział oceniono jako kontrowersyjny i po miesiącu uległ zmianie. Ostatecznie przyjęto, że 56 deputowanych wybieranych będzie w systemie proporcjonalnym w jednym ogólnokrajowym okręgu wyborczym spośród kandydatów na partyjnych listach wyborczych, a 75 deputowanych wybieranych będzie w systemie większościowym w jednomandatowych okręgach wyborczych⁴².

⁴¹ S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012, s. 29-32.

⁴² P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów parlamentarnych i prezydenckich*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 2001, t. VIII, s. 103.

W lipcu 2002 roku dokonano nowelizacji kodeksu wyborczego. Utrzymano dotychczasowy okres czterech lat pełnomocnictw parlamentu i jego składu – 131 deputowanych. Dokonano jednak zmiany proporcji pomiędzy funkcjonującymi formułami wyboru deputowanych. Do tej pory 56 deputowanych wybierano według formuły proporcjonalnej, a 75 w formule większościowej. Tym razem postanowiono odwrócić te proporcje i ustalono, że w wyborach parlamentarnych w 2003 roku 75 deputowanych zostanie wybranych w systemie proporcjonalnym, a 56 w systemie większościowym⁴³. Rok później parlament postanowił jednak o wydłużeniu kadencji parlamentu do pięciu lat od następnych wyborów w 2007 roku.

W kolejnej elekcji większość deputowanych (75) została wybrana z list partyjnych w systemie proporcjonalnym, co wyraźnie sprzyjało dużym partiom politycznym, które przy takim systemie były praktycznie zawsze nadreprezentowane. Z jednej strony świadczyło to o ukształtowaniu się systemu partyjnego i funkcjonowaniu licznych partii politycznych, zdolnych do politycznej konfrontacji podczas wyborów. Z drugiej jednak strony coraz większa preferencja rozwiązań proporcjonalnych, wprowadzanych stopniowo przed kolejnymi elekcjami, wskazywało na świadome działania obozu władzy w celu utrudnienia małym partiom opozycyjnym dostępu do parlamentu. Mimo tego potwierdzało to kształtującą się od dłuższego czasu tendencję w armeńskim systemie wyborczym do ewolucji tego systemu i większej preferencji systemu proporcjonalnego w celu wyboru deputowanych.

Tradycyjnie przed kolejnymi wyborami parlamentarnymi, zaplanowanymi na maj 2007 roku, doszło do nowelizacji kodeksu wyborczego. Nowe regulacje zwiększyły liczbę mandatów do uzyskania w wyborach proporcjonalnych w jednym okręgu wielomandatowym do 90, jednocześnie zmniejszając liczbę mandatów do uzyskania w systemie większościowym z jednomandatowych okręgów wyborczych do 41⁴⁴. Tym samym blisko 69% mandatów (90 ze 131) w armeńskim parlamencie było do obsadzenia w systemie proporcjonalnym, który ewidentnie premiował duże partie polityczne, dając im skuteczną nadreprezentację. Stwarzało to optymalne warunki dotychczasowym elitom na uzyskanie odpowiedniej liczny mandatów, pozwalających na zabezpieczenie swoich interesów.

W maju 2011 roku kolejny raz dokonano nowelizacji kodeksu wyborczego⁴⁵. Najbardziej kontrowersyjnym elementem tej nowelizacji, który spotkał się z licznymi protestami opozycji, była kwestia porządku formowania wyborczych komisji wszystkich szczebli. Postanowiono, że w składzie komisji wyborczych będzie równa reprezentacja wszystkich politycznych frakcji obecnych w parlamencie (w ów-

⁴³ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii...*, op. cit., s. 105.

⁴⁴ *Избирательный кодекс Республики Армения, принятый 5 февраля 1999 года*, http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=27342 (dostęp: 3.1.2017); P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii...*, op. cit., s. 109.

⁴⁵ *Избирательный кодекс Республики Армения, принятый 26.05.2011*, <http://parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=4216&lang=rus> (dostęp: 3.1.2017).

czesnym momencie było to tylko pięć partii). Opozycja domagała się możliwości dopuszczenia ich przedstawicieli do składu tych komisji, na co nie wyrażono zgody⁴⁶. Ponadto ugrupowania opozycyjne domagały się rezygnacji z większościowej ordynacji wyborczej i przeprowadzenia wyborów jedynie w oparciu o ordynację proporcjonalną. Tym samym upatrywano swojej szansy w systemie proporcjonalnym, gdzie nadreprezentowane są przede wszystkim duże partie. Argumentowano, że wybory w jednomandatowych okręgach wyborczych generują największą liczbę nieprawidłowości i są miejscem, gdzie można po prostu kupić głosy, co pozwala na objęcie mandatu deputowanego osobie posiadającej najwięcej zasobów finansowych, a nie atrakcyjny program wyborczy⁴⁷.

Postulaty opozycji dotyczące przeprowadzenia wyborów w systemie proporcjonalnym i zmiany armeńskiego systemu wyborczego zostały podjęte przez władze przy okazji reformy konstytucyjnej. W jej wyniku, potwierdzono w referendum w 2015 roku zamiar ukształtowania od roku 2018 rozwiązań ustrojowych właściwych typowej republice parlamentarnej. Zmiany te również dotyczą systemu wyborczego, co znalazło swój wyraz w uchwaleniu zupełnie nowego kodeksu wyborczego Armenii w dniu 25 maja 2016 roku⁴⁸.

Nowy kodeks wyborczy, który wszedł w życie 1 czerwca 2016 roku, dokonuje zasadniczych zmian w dotychczasowym systemie wyborczym Armenii. Znajdują się tam elementy prawa wyborczego dotychczas nie występujące. Zgodnie z nimi (art. 9) prawo do udziału w wyborach parlamentarnych mają wyłącznie obywatele Armenii zarejestrowani w powszechnym spisie wyborców (Rejestr Wyborczy Republiki Armenii). Rejestr wyborców Republiki Armenii obejmuje obywateli Republiki Armenii, wpisanych do Państwowego Rejestru Ludności Republiki Armenii, którzy są zarejestrowani w jednej z gmin Republiki Armenii. Taki zapis ogranicza możliwość udziału w wyborach obywateli Armenii mieszkających zagranicą i nie posiadających meldunku w Armenii. Ponadto w składzie centralnej i okręgowych komisji wyborczych mogą się znaleźć osoby legitymujące się odpowiednim wykształceniem prawniczym (art. 42). Z kolei przy formowaniu składu obwodowej komisji wyborczej ich członków wyznaczają jedynie partie/bloki posiadające frakcje w Zgromadzeniu Narodowym.

Wyłonione w wyborach parlamentarnych w 2017 roku Zgromadzenie Narodowe składać się będzie ze 101 deputowanych (art. 76) (dotychczas parlament liczył 131 deputowanych). Wszyscy deputowani zostaną wybrani z list partyjnych przy zastosowaniu zasady proporcjonalnej z jednego wielomandatowego okręgu

⁴⁶ А. Искандарян, *Армения: предвыборный год*, „Кавказ 2011. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2013, s. 28.

⁴⁷ P. Charkiewicz, *Armenia: opozycja chce zmian w ordynacji wyborczej*, <http://www.eastbook.eu/2011/12/30/armenia-opozycja-chce-zmian-w-ordynacji-wyborczej/> (dostęp: 3.1.2017).

⁴⁸ *Избирательный кодекс Республики Армения, принятый 22 мая 2016 года*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=5479&lang=rus> (dostęp: 4.1.2017).

wyborczego, którym będzie terytorium całej Armenii (art. 77). Ponadto każdy wyborca będzie dysponował tylko jednym głosem.

Bierne prawo wyborcze posiadają osoby, które ukończyły 25 lat i od co najmniej czterech lat posiadają obywatelstwo Armenii (i w tym czasie nie posiadały żadnego innego obywatelstwa) oraz co najmniej cztery lata nieprzerwanie zamieszkują Armenię. Ponadto takie osoby muszą posiadać czynne prawo wyborcze oraz władać językiem ormiańskim (art. 80). Prawo zgłaszania kandydatów na deputowanych posiadają wyłącznie partie polityczne lub bloki partii politycznych. Nie ma możliwości zgłoszenia kandydatów poprzez grupy wyborców lub na zasadzie samogłoszenia (art. 81). Zgłoszony kandydat może się znajdować tylko na jednej liście wyborczej. Podczas rejestracji kandydat zobowiązany jest do przedstawienia specjalnego zaświadczenia o znajomości języka ormiańskiego (lub dokumentów potwierdzających uzyskanie wykształcenie w armeńskich szkołach) (art. 84).

Podziału mandatów dokonuje się z uwzględnieniem list wyborczych partii politycznych, które otrzymały poparcie co najmniej 5% głosów oraz bloków wyborczych, które uzyskały nie mniej niż 7% głosów. W przypadku wystąpienia sytuacji, w której ustawowe progi wyborcze przekroczyło mniej niż 3 partie lub bloki wyborcze, to podziału mandatów dokonuje się z uwzględnieniem trzech partii/bloków, które uzyskały największą liczbę głosów (art. 95).

Nowy kodeks wyborczy wprowadził także zasadę wydzielenia przez partie i bloki czterech mandatów przeznaczonych dla przedstawicieli czterech największych mniejszości narodowych Armenii zgodnie z wynikami ostatniego spisu narodowego. Art. 96 z kolei głosi, iż w sytuacji, gdy jedna partia uzyska więcej niż $\frac{2}{3}$ mandatów w parlamencie, to pozostałe partie otrzymują dodatkowe mandaty, aby łącznie posiadać nie mniej niż $\frac{1}{3}$ mandatów w Zgromadzeniu Narodowym.

Kodeks wyborczy reguluje także kwestię powołania nowej koalicji rządowej. Sześć dni po wyborach partie, które uzyskały największą liczbę mandatów i dysponują większością mandatów w parlamencie, mogą utworzyć rządową koalicję, która nie może składać się z więcej niż trzech partii/bloków. Fakt powstania takiej koalicji trzeba zgłosić w Centralnej Komisji Wyborczej. Jeżeli powstała koalicja dysponuje większością mandatów nie większą niż 54%, to otrzymuje dodatkowe mandaty do momentu osiągnięcia przewagi mandatów powyżej 54% (art. 97). Jeżeli jednak w wyznaczonym czasie nie powstanie koalicja rządowa, to Centralna Komisja Wyborcza ogłasza drugą turę wyborów (28 dni po pierwszej turze), w której udział biorą dwie partie/bloki, które uzyskały największą liczbę głosów. Celem takiego rozwiązania jest uzyskanie przez dwie największej partii takiej ilości głosów, która będzie gwarantowała możliwość uformowania stabilnej większości parlamentarnej i będzie zapobiegała częstym kryzysom koalicyjnym wynikającym z niewielkiego poparcia.

Przyjęte rozwiązania w nowym kodeksie wyborczym znajdują zastosowanie podczas wyborów parlamentarnych w 2017 roku i dużym prawdopodobieństwem

można oczekiwać, że przyczynią się z jednej strony do znacznego upartyjnienia życia politycznego i dalszej marginalizacji inicjatyw obywatelskich, rodzących się ad hoc przy okazji wystąpienia sytuacji kryzysowych, a z drugiej strony do dalszej marginalizacji opozycji.

Paradoksalnie, zgodnie z tezą Maurice'a Duvergera, głosowanie w systemie proporcjonalnym kształtuje system wielopartyjny. Podkreśla się jego zalety wskazując przede wszystkim na ograniczenie efektu dysproporcjonalności, który ma miejsce szczególnie w systemie większościowym. Wybory w systemie proporcjonalnym prowadzą do wyłonienia reprezentatywnego składu parlamentu i tym samym uniemożliwiają groźbę tyranii większości. Jednak sprzyjają one głównie dużym partiom, które uzyskują tzw. nadreprezentację. Ogólnie ewolucja armeńskiego systemu wyborczego w stronę rozwiązań proporcjonalnych jest zgodna ze światowym trendem w tej dziedzinie. Jednak właśnie w przypadku Armenii, gdzie mamy do czynienia z występowaniem małych i niestabilnych partii opozycyjnych, dla których przekroczenie progu wyborczego jest sporym problemem, wprowadzenie tylko i wyłącznie zasady proporcjonalnej doprowadzi do deformacji systemu partyjnego, jeszcze bardziej utrudni możliwość uzyskania parlamentarnej reprezentacji małym partiom i mocnej skonsoliduje Republikańską Partię Armenii i jej nieformalnego sojusznika „Rozkwitającą Armenię”. Tym samym praktycznie na trwałe dojdzie w Armenii do tzw. „zamknięcia” sceny politycznej, szczególnie na forum parlamentu, gdzie będzie funkcjonować jedna silna i dominująca partia (Republikańska Partia Armenii) oraz drugi duży i nieformalny sojusznik „Rozkwitająca Armenia” i kilka małych, wręcz drobnych partii opozycyjnych, które nie będą miały realnego wpływu na sytuację polityczną w kraju.

6.3. Wybory parlamentarne

6.3.1. Wybory do Rady Najwyższej Armenii

W literaturze politologicznej powszechna jest teza o przełomowym znaczeniu pierwszych wolnych i demokratycznych wyborów po upadku autorytarnego reżimu. Wybory takie określa się mianem założycielskich lub konstytuujących. Andrzej Antoszewski w kontekście pierwszych demokratycznych wyborów mówi o wydarzeniach krytycznych, a same wybory określa mianem „wyborów otwierających”. W zdecydowanej większości państw postkomunistycznych w parlamentarnych elekcjach w latach 1989-1991 udział wzięła zorganizowana opozycja, a same wybory były zróżnicowane pod względem systemów wyborczych, terminów, poziomu zorganizowania poszczególnych sił politycznych i wyników.

Jednak najistotniejszym elementem tych „pierwszych” wyborów, który miał ogromne znaczenie dla kierunku dalszych przemian, był ich rezultat. W wyborach

otwierających w dużej mierze partie komunistyczne dotychczas rządzące ponosiły klęskę lub porażkę. Najczęściej zwycięzcą tych wyborów był szeroko pojmowany „obóz demokratycznej opozycji” w postaci zorganizowanego ruchu antykomunistycznego, lub koalicji, partii politycznych czy też w formie szerokiej reprezentacji kandydatów niezależnych⁴⁹. Należy jednak zwrócić uwagę, że kwestia tzw. wyborów otwierających dotyczy głównie państw, w których najpierw doszło do obalenia starych reżimów, a potem do wolnych wyborów.

W niektórych państwach okazało się, że wybór systemu wyborczego w pierwszej fazie demokratyzacji został zakwestionowany i radykalnie zmieniony już podczas następnej elekcji. Niemiecki politolog Dieter Nohlen i chorwacka politolog Mirjana Kaspović w połowie lat 90. XX wieku doszli do wspólnego wniosku, iż w kwestii tzw. wyborów otwierających możemy mówić o nowym zjawisku polegającym na podziale wyborów organizowanych w pierwszej fazie demokratyzacji na przedzałożycielskie (przedkonstytuujące) i założycielskie (konstytuujące). Powodem takiego podziału jest fakt, iż jedynie pięć państw Europy Środkowo-Wschodniej istniejących w 1996 roku było narodowymi państwami istniejącymi przed rokiem 1989 i upadkiem starego porządku.

Określenie wyborów przedzałożycielskich powstało przede wszystkim na określenie pierwszych wolnych wyborów w byłych republikach ZSRR oraz państw powstałych w wyniku rozpadu byłej Jugosławii. Argumentują oni, iż w tych republikach najpierw doszło do wolnych wyborów a później w wyniku ich konsekwencji do proklamowania niepodległości i budowy nowych państw narodowych⁵⁰. Zwracają oni również uwagę, że w przeważającej części państw poradzieckich i b. Jugosławii w wyborach przedzałożycielskich i założycielskich stosowane były zdecydowanie odmienne formuły wyborcze. W przypadku Armenii (ale także innych państw poradzieckich), pierwsze wybory przedzałożycielskie odbywały się w formule większościowej, co było pozostałością po dawnym systemie i próbą (z reguły nieudaną) utrzymania choćby części władzy przez siły komunistyczne. Natomiast kolejne elekcje, (np. w Armenii) charakteryzowały się radykalnymi zmianami w ordynacji wyborczej. Z polskich politologów kwestię wyborów przedzałożycielskich i założycielskich analizuje Dominika Mikucka-Wójtowicz w swojej publikacji poświęconej demokratycznej transformacji Serbii i Chorwacji⁵¹.

W wyborach przedzałożycielskich do Rady Najwyższej Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w 1990 roku o parlamentarne mandaty walczyli przedstawiciele różnych partii politycznych, ale także przedstawiciele inteligencji, pracownicy naukowcy i działacze kulturalni, którzy w pierwszych dniach rodzącego

⁴⁹ A. Antoszewski, *Wyboista droga ku demokracji...*, op. cit., s. 10-11.

⁵⁰ D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Warszawa 2004, s. 222.

⁵¹ D. Mikucka-Wójtowicz, *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Kraków 2014, s. 317-318.

się w 1988 roku ruchu na rzecz zjednoczenia Armenii z Górskim Karabachem zajmowali się aktywnie działalnością społeczno-polityczną. Rzeczywista rywalizacja miała jednak miejsce między dwoma dużymi ugrupowaniami, Komunistyczną Partią Armenii (KPA) oraz Armeńskim Ruchem Ogólnonarodowym (ARO) będącym szeroko pojętą koalicją ugrupowań narodowo-antykomunistycznych. Interesującym faktem było, iż część kandydujących członków KPA publicznie sympatyzowało z Armeńskim Ruchem Ogólnonarodowym i go popierało, co sprawiło, że po wyborze do parlamentu jawnie wspierali ARO i tym samym uniemożliwili komunistom uzyskanie większości parlamentarnej⁵².

Armeński Ruch Ogólnonarodowy był w 1990 roku główną polityczną siłą w Armenii i w pierwszych wolnych oraz demokratycznych wyborach parlamentarnych uzyskał około 36% głosów⁵³, dzięki czemu w parlamencie odgrywał kluczową rolę, a większość jego przedstawicieli weszło w skład prezydium Rady Najwyższej i objęło najwyższe stanowiska w państwie (lider Lewon Ter-Petrosjan został przewodniczącym parlamentu a jego najbliższy współpracownik Wazgen Manukian, został premierem). To z ich inicjatywy doszło do referendum niepodległościowego i w konsekwencji jego wyników, do ogłoszenia niepodległości Armenii w 1991 roku. Niepodległość i kształtowanie fundamentów państwa stało się zasługą politycznych przedstawicieli Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego, którzy znaleźli się w parlamencie w wyniku przedzałożycielskich wyborów parlamentarnych w Armenii w 1990 roku⁵⁴. Tym samym spełniły one fundamentalną rolę w proce-

⁵² Г. Керян, *Утверждение многопартийности в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16), s. 120-121.

⁵³ Kwestia ustalenia dokładnych wyników wyborów parlamentarnych w Armenii w 1990 roku jest dość problematyczna. Andrzej Czajowski podaje, iż w 1990 roku w wyborach do parlamentu Armeński Ruch Ogólnonarodowy uzyskał 90% mandatów w parlamencie (patrz: A. Czajowski, *Republika Armenia*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007, s. 175.). Te same dane podaje Stanisław Bożyk (patrz: S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012, s. 14). Z kolei Viktoria Serzhanova i Stanisław Sagan podają, że Armeński Ruch Ogólnonarodowy w wyborach w 1990 roku uzyskał 55 mandatów na 260, co z jednej strony ich zdaniem dawało tej partii większość, która jednak mogła być zachwiana przez deputowanych niezależnych (patrz: S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki Armenia*, Rzeszów 2004, s. 24). Natomiast Joseph Masih i Robert Krikorian podają, że w parlamencie wybranym w 1990 roku 120 deputowanych (czyli 1/3) określało się jako niezależni, choć część z nich była członkami partii komunistycznej (patrz: J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the crossroads*, London and New York 1999, s. 37). Dokładnych wyników nie ma na oficjalnej stronie internetowej Centralnej Komisji Wyborczej, natomiast na stronie internetowej armeńskiego parlamentu (www.parliament.am) znajduje się wykaz deputowanych z 1990 roku z ich przynależnością do frakcji politycznych powstałych już po wyborach parlamentarnych, co nie może być miarodajne, gdyż nie zawiera informacji o ich przynależności partyjnej do czasu wyborów.

⁵⁴ А. Балаян, *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир*, „Центр исследований модернизации”, 2012, nr М-29/12, Санкт-Петербург 2012, s. 6, 16.

się kształtowania niepodległego państwa armeńskiego i przyszłego kształtu jego systemu politycznego. Niepodległa Armenia powstała dzięki wynikom wyborów przedkonstituujących, które zakończyły się sukcesem zjednoczonej opozycji opierającej swój program na hasłach uzyskania niepodległości⁵⁵.

Po przeprowadzeniu wyborów i ustaleniu składu parlamentu, szybko uległ on rozczłonkowaniu na liczne frakcje i grupy deputowanych, co z jednej strony było odwzorowaniem kształtującego się pluralizmu politycznego, a z drugiej kształtowało podstawy już rozwijającego się systemu wielopartyjnego. Dwie główne siły polityczne, Komunistyczna Partia Armenii i Armeński Ruch Ogólnonarodowy w parlamencie dały początek nowym frakcjom, które powstały już w pierwszym roku funkcjonowania Rady Najwyższej. Zaraz po wyborach powstały frakcje „Republika” (38 deputowanych), „Artsach” (11), „Liberalni Demokracji (10), „Narodowy Postęp” (10), „Dasznacy” (12). Natomiast we wrześniu 1990 roku powstały kolejne grupy deputowanych takie jak „Arcachi kancz” (Zew Arcachu) (26), „Azgajnakan” (31), „Komuniści” (35) i „Narodowi Demokraci” (10)⁵⁶.

5 lipca 1995 roku razem z referendum konstytucyjnym odbyły się wybory parlamentarne do Zgromadzenia Narodowego I kadencji. Do udziału w wyborach w okręgach jednomandatowych zarejestrowano 1369 kandydatów, którzy mogli zdobyć 150 mandatów. Stanowiło to średnio 9 kandydatów na jeden mandat. Do udziału w wyborach proporcjonalnych zarejestrowano 13 organizacji (partie i bloki wyborcze). Na 40 mandatów przypadło 540 kandydatów co stanowiło średnio 13 osób na jeden mandat⁵⁷. Spośród 190 deputowanych 150 zostało wybranych w systemie większościowym a 40 w systemie proporcjonalnym. 108 deputowanych (56,8%) było członkami partii politycznych, a 82 (43,2%) deputowanych którzy znaleźli się w parlamencie oficjalnie było zarejestrowanych jako kandydaci bezpartyjni.

Przy frekwencji 55% w systemie proporcjonalnym pięcioprocentowy próg wyborczy przekroczyło tylko pięć ugrupowań. Największe poparcie (50% i 20 mandatów) uzyskał proprezydencki blok „Republika” utworzony przez członków dotychczasowego Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego i organizacji weteranów wojny karabachskiej Erkapa. Poparcie 20% i 8 mandatów zanotowało ugrupowanie „Szamiram” (Partia Kobiet). Komunistyczna Partia Armenii otrzymała 15% głosów co dało 6 mandatów. Do parlamentu z list proporcjonalnych weszło także po 3 deputowanych z Narodowo-Demokratycznego Sojuszu oraz Zjednoczenie na Rzecz Narodowego Samostanowienia⁵⁸.

⁵⁵ L. Abrahamian, *Armenian Identity in a Changing World*, Costa Mesa California 2006, s. 241.

⁵⁶ Верховный Совет Армении первого созыва, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 29.12.2016).

⁵⁷ А. Курдов, *Независимая Армения: взгляд российских аналитиков*, „Центральная Азия и Кавказ”, 1999, nr 2 (3), s. 100.

⁵⁸ А. Алексанян, *Цивилизационные основы демократизации политического режима в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2011, nr 3 (14), s. 140.

Łącznie po zsumowaniu uzyskanych mandatów w systemie większościowym i proporcjonalnym największą liczbą deputowanych i absolutną większością dysponował proprezydencki blok „Republika” (114 deputowanych z 190). Z pozostałych partii „Szamiram” miał 8 mandatów, komuniści 7, Liberalno-Demokratyczna Partia Armenii 6 mandatów i Narodowo-Demokratyczny Sojusz 5 mandatów. Z kolei 35 deputowanych bezpartyjnych założyło frakcje „Reformy”. Ogółem w parlamencie znaleźli się przedstawiciele 12 z 49 oficjalnie zarejestrowanych partii politycznych i innych organizacji⁵⁹. Spośród 190 deputowanych jedynie 12 stanowiły kobiety, co było bardzo niskim współczynnikiem ich udziału w życiu politycznym kraju.

Wybory parlamentarne w 1995 roku w Armenii były wyborami konstytuującymi, ponieważ wprowadzały nowe zasady ich przeprowadzania i potwierdzały tezę Dietera Nohlena i Mirjany Kaspowić o zastosowaniu zdecydowanie odmiennych formuł wyborczych w wyborach przed-założycielskich i konstytuujących. Wybory konstytuujące z 1995 roku z jednej strony doprowadziły do dużego rozdrobnienia politycznego w parlamencie, ale z drugiej strony dały możliwość uzyskania parlamentarnej reprezentacji sporej ilości nowych partii i ugrupowań, jakie pojawiły się na armeńskiej scenie politycznej. Zastosowanie formuły mieszanej, z wyraźną przewagą jednak systemu większościowego, doprowadziło do dominacji w parlamencie bloku proprezydenckiego i pojawienia się wielu małych ugrupowań, które nie były zdolne do przeciwstawienia się ugrupowaniu największemu.

Jednak największym negatywnym elementem tej elekcji, który najprawdopodobniej częściowo zdeformował ich wynik, była delegalizacja w grudniu 1994 roku na pół roku największej opozycyjnej partii „Dasznakcutiun”. Spowodowało to znaczne rozproszenie głosów opozycji ich rozdrobnienie, co zapewne było ukrytym celem działań podjętych przez prezydenta Lewona Ter-Petrosjana w obliczu narastających protestów antyprezydenckich i prób konsolidacji opozycji⁶⁰.

Pozbawienie możliwości udziału w wyborach największej partii opozycyjnej uznane zostało przez międzynarodowych obserwatorów z ramienia OBWE za największe uchybienie tej elekcji. Ponadto wśród czynników negatywnie wpływających na proces wyborczy wymieniali oni arbitralność interpretacji prawa wyborczego przez Centralną Komisję Wyborczą oraz wadliwe rejestry kandydatów opozycyjnych partii. Zwracano także uwagę na zjawisko zastraszania kandydatów opozycyjnych i zmuszania ich do wycofywania swojego zgłoszenia. Uznano, że wybory były „wolne, ale nie fair”, gdyż wyborcy mogli oddać głosy bez przeszkód, aczkolwiek warunki kampanii wyborczej nie były dla wszystkich równe. Mimo tych uchybień, które najczęściej miały miejsce na etapie przedwyborczym, uznano,

⁵⁹ Г. Керян, *Утверждение многопартийности...*, op. cit., s. 123.

⁶⁰ Т. Акопян, *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны – ни мира*, Ереван 2010, s. 266-268.

że były to uchybienia proceduralne i nie miały poważnego charakteru, który mógłby znacznie wypaczyć wynik wyborów⁶¹.

6.3.2. Wybory do Zgromadzenia Narodowego w latach 1996-2005

W wyborach parlamentarnych w maju 1999 roku udział wzięło 21 partii, bloków wyborczych i koalicji wyborczych. Cechą charakterystyczną tej elekcji było to, iż w wyniku wyborów większość w parlamencie uzyskały ugrupowania anty-prezydenckie, co dowodziło funkcjonowania w armeńskim systemie wyborczym podstawowej funkcji, jaka jest możliwość alternacji władzy. Te wybory w sposób realny doprowadziły do ukształtowania nowej politycznej koalicji, która nie miała charakteru proprezydenckiego. Możliwość w miarę swobodnej walki politycznej i warunki sprzyjające obywatelom do wyrażenia swojego zdania doprowadziły do alternacji władzy w sposób demokratyczny i pokojowy, co było pozytywnym akcentem, biorąc pod uwagę fakt, iż praktycznie wszystkie dotychczasowe elekcje, szczególnie prezydenckie (1996, 1998) ale także parlamentarne (1995) kończyły się zarzutami o ich fałszowanie i ulicznymi demonstracjami. Po raz pierwszy proces wyborczy umożliwił partiom opozycyjnym uzyskanie politycznej reprezentacji w parlamencie w takiej skali, że stała się siłą rządzącą⁶². To świadczyło o postępującej w prawidłowy sposób konsolidacji systemu wyborczego w Armenii.

W systemie proporcjonalnym pięcioprocentowy próg wyborczy przekroczyło tylko sześć partii. Wyraźnie zwyciężył wyborczy blok „Jedność” uzyskując poparcie 41,69% głosów, co przełożyło się na 29 mandatów. Dodatkowo w jednomandatowych okręgach wyborczych reprezentanci tego bloku uzyskali 33 mandaty. Łącznie wyborczy blok „Jedność” uzyskał 62 mandaty w 131 osobowym parlamencie, co zapewniło mu dominującą pozycję w parlamencie. Składał się on z Republikańskiej Partii Armenii oraz Ludowej Partii Armenii. Liderami tego bloku byli coraz bardziej popularni w społeczeństwie, były minister obrony Wazgen Sargsjan oraz

⁶¹ *Armenia's Parliamentary Election and Constitutional Referendum, 5 July 1995*, Report Prepared by the Staff of the Commission on Security and Cooperation in Europe, Yerevan 1995, s. 1-18.

⁶² Należy jednak zaznaczyć, że nie wszyscy podzielają taką opinię. Andrzej Nowosad uważa, że prezydent Robert Koczarian do czasu wyborów parlamentarnych w 1999 roku usunął ze sceny politycznej wszystkich jawnych i opcjonalnych przeciwników. Jego zdaniem alternacja była możliwa jedynie wewnątrz tzw. partii władzy, która była podzielona na dwa nurty, jeden bardziej popierający prezydenta i drugi, skłaniający się ku ministrowi obrony, Wazgenowi Sargsjanowi. Patrz: A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego*, [w:] *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2008, s. 107-108. Autor nie zgadza się z tym poglądem, argumentując, iż fakt funkcjonowania danych polityków w tzw. elicie władzy nie dyskredytuje ich w momencie podjęcia działań mających wyraźnie opozycyjny charakter (budowa koalicji wyborczej, chęć uzyskania reprezentacji parlamentarnej, próba osłabienia dominacji głowy państwa).

były I sekretarz partii komunistycznej, Karen Demirczian, który w 1998 roku wyborach prezydenckich był głównym przeciwnikiem⁶³ Roberta Koczariana.

Na drugim miejsce uplasowała się Komunistyczna Partia Armenii z poparciem 12,09% (co dało 8 mandatów w systemie proporcjonalnym i dodatkowo 2 w okręgach jednomandatowych), trzeci był blok „Prawo i Jedność” 7,96% (6 mandatów plus 1 z jednomandatowych), partia „Dasznakcutiun” 7,86% (5 mandatów plus 3), partia „Państwo Prawa” 5,28% (4 mandaty plus 2) oraz Sojusz Narodowo-Demokratyczny 5,17% (4 mandaty plus 2). Pozostały 32 mandaty uzyskali kandydaci niezależni. Frekwencja wyniosła 51,72 procent⁶⁴.

Na pierwszej sesji Zgromadzenia Narodowego jego przewodniczącym został Karen Demirczian, a premierem rządu były minister obrony narodowej, Wazgen Sargsjan. Rządząca koalicja dysponowała odpowiednią większością w parlamencie i tym samym w Armenii doszło do kolejnego biopolarnego rozbitcia elity politycznej. Stopniowo następowało także przejmowanie niektórych uprawnień przez premiera kosztem prezydenta⁶⁵ i system polityczny powoli ewoluował w kierunku rozwiązań republiki prezydencko-parlamentarnej, odchodząc od dotychczasowych rozwiązań typowych dla republiki prezydenckiej.

Dotychczasowe trzy elekcje parlamentarne, wybory przedzałożycielskie w 1990 roku, wybory konstytuujące w 1995 roku oraz wybory w 1999 roku stały się jednym z głównych elementów kształtującego się systemu partyjnego. Powstające nowe partie polityczne i ruchy brały aktywny udział we wszelkich działaniach związanych z organizacją i przeprowadzaniem wyborów. Mieliśmy do czynienia z dużą skalą ich aktywności przejawiającej się w selekcji jak i wysuwaniu kandydatów na deputowanych, prowadzeniu kampanii wyborczej oraz pozyskiwaniu funduszy. Istniejący system wyborczy, przy swoich niedoskonałościach, w sposób nieskrępowany umożliwił partiom politycznym i kandydatom niezależnym udział w procesie wyborczym⁶⁶.

Wybory w 1999 roku dowiodły także funkcjonowania prawidłowości, zgodnie z którą sukces i zwycięstwo partii politycznej w wyborach w sposób nieproporcjonalnie duży uzależniony jest od osobowości i silnej woli ich liderów. Było to szczególnie widoczne w 1999 roku, kiedy większość Ormian oddała swoje głosy na tandem Wazgen Sargsjan – Karen Demirczian, a nie na konkretne partie polityczne, które oni reprezentowali. Najważniejszą kwestią był ich dotychczasowy autorytet

⁶³ W wyborach prezydenckich w 1998 roku Robert Koczarian, reprezentujący tzw. klan karabachski, uzyskał poparcie 59,49% wyborców, a jego główny konkurent, Karen Demirczian 40,51% głosów. Tym samym dla przegranych wyborów parlamentarnych w 1999 roku były traktowane jako tzw. dogrywka po wyborach prezydenckich w celu uzyskania poparcia społecznego w takiej skali, aby stać się realną przeciwwagą w systemie politycznym wobec dominującego prezydenta Roberta Koczariana.

⁶⁴ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii...*, op. cit., s. 104.

⁶⁵ A. Czajowski, *Republika Armenia...*, op. cit., 179.

⁶⁶ S. Bożyk, *System konstytucyjny...*, op. cit., s. 32.

i pozycja w społeczeństwie a nie partyjne legitymacje. Potwierdziło się to po zamachu w parlamencie jesienią 1999 roku, kiedy to w jego wyniku zginęli obaj liderzy. Po ich śmierci rządowa koalicja rozpadła się w 2001 roku, a partie polityczne straciły na znaczeniu. Ludowa Partia Armenii, na czele której stanął syn zabitego premiera Stepan Demirczian, szybko straciła swoich zwolenników. Z kolei Republikańska Partia Armenii została „przejęta” przez obóz prezydencki i stały się częścią jego zaplecza politycznego. Bez swoich liderów obie partie utraciły swój charakter i nie powróciły już do stanu sprzed zamachu. Brak liderów doprowadził do destabilizacji i postawienia pytania o sens istnienia tych partii na scenie politycznej⁶⁷.

Cechą charakterystyczną parlamentarnej elekcji w 1999 roku była znacznie mniejsza ilość nieprawidłowości i uchybień zanotowanych podczas procesu wyborczego. Międzynarodowi obserwatorzy z ramienia OBWE w swoim powyborczym raporcie wykazali znaczną poprawę w zakresie wypełniania dotychczasowych zaleceń. Kampanię wyborczą oceniono jako spokojną i bez znaczących naruszeń przepisów. Przestrzegano wolności zrzeszania się i zgromadzeń oraz wolności słowa. Interesujące, że nie odnotowano przypadków represji politycznych. Nie dostrzeżono też istotnych naruszeń w sferze mediów. Ugrupowaniom politycznym zapewniono wolny dostęp i czas emisji wyborczych reklam. Ogólnie programy o partiach politycznych w państwowej telewizji i innych mediach uznano za wyważone i neutralne.

Zdaniem obserwatorów wybory przeprowadzono generalnie w sposób spokojny i uporządkowany, jednak zwrócono uwagę na występujące w dalszym ciągu kwestie problematyczne. Obawy wzbudził brak przejrzystości w procedurach zbierania i weryfikacji podpisów na listach poparcia. Tym samym zalecono zmianę ordynacji wyborczej odnośnie do składu komisji wyborczych i statusu ich członków. Nadal praca części lokali wyborczych (około 10%) została negatywnie oceniona. Poruszono ponownie kwestię konieczności zagwarantowania głosującym żołnierzom braku nacisków ze strony przełożonych oraz kwestie obecności osób nieuprawnionych w lokalach wyborczych w trakcie głosowania i liczenia głosów. Podniesiono także konieczności wprowadzenia jasnych regulacji dotyczących obecności oraz interwencji w lokalach przedstawicieli władz, służb bezpieczeństwa oraz pełnomocników kandydatów i bezstronnych obserwatorów. Zwrócono uwagę na pilną konieczność aktualizacji spisów wyborców w całym kraju z uwagi na obecność na nich osób przebywających na stałe zagranicą lub zmarłych. Z drugiej strony zauważono pojawiające się braki w spisach osób młodych, które ukończyły 18 lat i nabyły czynne prawo wyborcze. Zalecono także likwidację opcji „przeciw wszystkim” stosowanej dotychczas na kartach do głosowania⁶⁸.

⁶⁷ Г. Керян, *Утверждение многопартийности...*, op. cit., s. 125; А. Алексанян, *Гражданские основы...*, op. cit., s. 141.

⁶⁸ *Republic of Armenia, Parliamentary Election, 30 May 1999, Final Report*, OSCE-ODIHR, Election Observer, Warsaw, 30 July 1999, s. 1-27.

Po zamachu w parlamencie w 1999 roku opozycyjna koalicja rozpadła się, a główne partie ją reprezentujące straciły swój impet. Po stronie opozycji nie było już jednego silnego i zjednoczonego ugrupowania, które w systemie proporcjonalnym z pewnością byłoby nadreprezentowane. Od tej pory opozycja reprezentowana była przez kilka małych partii, dla których poważnym problemem było przekroczenie 5% progu wyborczego. Poza tym w systemie proporcjonalnym małe partie są podreprezentowane i otrzymują mniejszą reprezentację niż wynikałoby to z otrzymanych głosów. Obóz polityczny skupiony wokół prezydenta Roberta Koczariana stanął przed koniecznością konsolidacji i budowy dużej oraz silnej partii politycznej, która pełniłaby rolę politycznego zaplecza prezydenta w parlamencie. Sukces opozycji w wyborach 1999 roku stał się inspiracją dla prezydenta, który zdał sobie sprawę, że w celu całkowitego zdominowania systemu politycznego potrzebna jest jeszcze parlamentarna reprezentacja oraz ograniczenie lub utrudnienie opozycji możliwości uzyskania „dostępu” do Zgromadzenia Narodowego.

Parlamentarna elekcja w 2003 roku zbiegła się z wyborami prezydenckimi. Ponownie na charakterze parlamentarnych wyborów zaważyła prezydencka elekcja. W marcu 2003 roku odbyły się wybory prezydenckie w warunkach silnej polaryzacji politycznej, związanej z istniejącym społecznym niezadowoleniem z rządów prezydenta Roberta Koczariana. O urząd głowy państwa ubiegało się dziewięciu kandydatów, w tym Robert Koczarian oraz Stepan Demirczian, syn zabitego w 1999 roku Karena Demircziana. Wybory w drugiej turze wygrał Robert Koczarian, którego poparło około 67,45%, jego rywala, lidera opozycji Stepana Demircziana poparło 32,55% wyborców⁶⁹. Opozycja oskarżyła władze o fałszerstwo wyników. Następnego dnia w Erywanu zaczęły się wielotysięczne demonstracje antyprezydenckie.

Powybiorczy raport międzynarodowych obserwatorów z ramienia OBWE wskazał, iż ze względu na liczne rażące nieprawidłowości i nierówność warunków wyborczych dla kandydatów, wybory dalekie były od międzynarodowych demokratycznych standardów. Zwracano uwagę na nieprawidłowości zarówno podczas głosowania, jak i podczas liczenia głosów. Stwierdzono też liczne przypadki fałszowania kart wyborczych⁷⁰. Opozycja nie uznała wyników wyborów i zaskarżyła je do Sądu Konstytucyjnego, który utrzymał je w mocy i uznał wygraną Roberta Koczariana.

Jednak w celu przezwyciężenia sprzeciwu opinii publicznej oraz potwierdzenia zasadności drugiej kadencji prezydenta Roberta Koczariana, Sąd Konstytucyjny

⁶⁹ March 5, 2003, *Election for President, Republic of Armenia*, <http://www.electionguide.org/elections/id/1893/> (dostęp: 2.1.2017).

⁷⁰ *Republic of Armenia, Presidential Election 19 February and 5 March 2003, Final Report*, OSCE, Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw 2003, s. 1-24, <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/14054> (dostęp: 2.1.2017).

zarekomendował zarówno prezydentowi i parlamentowi, przeprowadzenie referendum zaufania do prezydenta w ciągu roku od przeprowadzonych wyborów co byłoby skutecznym sposobem na potwierdzenie legitymizacji prezydenta Roberta Koczariana. Prezydent odmówił przeprowadzenia referendum, a opozycja postanowiła masowymi protestami zmusić prezydenta do ustąpienia⁷¹. W takich konfrontacyjnych warunkach w maju 2003 roku odbyły się kolejne wybory parlamentarne.

Po raz kolejny wybory parlamentarne w Armenii miały charakter „dogrywki” po wyborach prezydenckich i traktowane były jako „trzecia tura” tychże wyborów. Przedstawiciele partii opozycyjnych podjęli próbę konsolidacji we wspólnej walce z prezydentem i pod przewodnictwem Stepana Demircziana utworzyli opozycyjny sojusz „Sprawiedliwość”. Wybory parlamentarne dla opozycji stały się kolejnym „polem bitwy” z prezydentem i przebiegały pod hasłem odsunięcia głowy państwa z urzędu⁷². Wybory odbyły się 25 maja 2003 roku. Frekwencja wyniosła 52,7%. Do udziału w wyborach Centralna Komisja Wyborcza zarejestrowała 17 partii i 4 bloki wyborcze. Łącznie wystartowało ponad 1000 kandydatów. Trzy ugrupowania wystawiły po ponad 100 kandydatów. Najwięcej, bo aż 136 wystawił opozycyjny sojusz „Sprawiedliwość”. W wyborach większościowych w 56 jednomandatowych okręgach wyborczych wystartowało 272 kandydatów.

W wyborach według formuły proporcjonalnej ustawowy próg 5% przekroczyło pięć partii i jeden blok wyborczy. Zdecydowane zwycięstwo odniosły partie popierające prezydenta Roberta Koczariana. Najwięcej poparcie (23,66%) zdobyła proprezydencka Republikańska Partia Armenii (w wyborach proporcjonalnych uzyskała 23 miejsca, w większościowych 10).

Na drugim miejscu był opozycyjny sojusz „Sprawiedliwość” (13,71%) który otrzymał 14 mandatów w wyborach proporcjonalnych i 3 mandaty w jednomandatowych okręgach wyborczych. Kolejne miejsca zajęły partia „Państwo Prawa (12,60% głosów co dało 12 mandatów plus 7 w systemie większościowym), „Dasznakcutiun” (11,45% głosów co przełożyło się na 11 mandatów), partia „Jedność Narodowa” (8,91% i 9 mandatów) oraz Zjednoczona Partia Pracy (5,67% i 6 mandatów). Kandydaci niezależni z kolei zdobyli aż 37 mandatów z 56 możliwych do zdobycia⁷³.

Międzynarodowi obserwatorzy z ramienia OBWE wyraźnie zaznaczyli, iż wybory parlamentarne w 2003 roku istotnie odbiegały od międzynarodowych standardów. Podkreślono jednocześnie pewną poprawę w stosunku do niedawnych wyborów prezydenckich. Jednak przedstawione zastrzeżenia obejmowały coraz więcej kwestii. Dotyczyły niekonsekwentnego i wybiórczego stosowania

⁷¹ А. Маркаров, *Трансформация политических институтов постсоветской Армении*, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В.Г. Егоров (red.), Москва 2012, s. 195.

⁷² С. Золян, *Это сладкое слово стабильность: Армения в 2004*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2006, s. 90-91.

⁷³ Dane za: А. Алексанян, *Цивилиархические основы...*, op. cit., s. 141-142.

przepisów w zakresie rejestracji kandydatów i ugrupowań, obecności osób niepowołanych w lokalach wyborczych, przypadków fałszowania wyników wyborów, zastraszania obserwatorów i przedstawicieli komitetów oraz braku pociągania do odpowiedzialności sprawców naruszeń prawa.

Jako pozytywny element wyborczego procesu wymieniono niezależność i obiektywizm Sądu Konstytucyjnego, który po rozpatrzeniu skarg, w przypadku dwóch okręgów, gdzie doszło do poważnych nieprawidłowości, zalecił ponowne przeprowadzenie wyborów (ostatecznie powtórzone wybory odbyły się w połowie czerwca 2003 roku w trzech okręgach jednomandatowych)⁷⁴. Przedstawiciele armeńskich mediów informowali o próbach przekupywania wyborców i procederze kupowania głosów, co miało miejsce szczególnie w okręgach jednomandatowych, w wyniku czego mandaty parlamentarne zdobyło wielu biznesmenów i osób związanych z grupami przestępczymi w Armenii. Jak wskazywano, nieprawidłowości były po stronie rządowej, jak i opozycji. Niektórzy liderzy partyjni (np. lider Liberalno-Demokratycznej Partii Armenii) zwracali uwagę na powszechny charakter nieprawidłowości, które jednak jego zdaniem nie miały poważnego charakteru, który mógłby radykalnie wpłynąć na wyniki wyborów. Jego zdaniem Armenia znajduje się jeszcze na etapie przejściowym od autorytaryzmu do demokracji i drobne uchybienia w procesie wyborczym świadczą jedynie o chwilowych problemach które są nieodłącznym elementem transformacji systemowej⁷⁵.

Po ukonstytuowaniu się Zgromadzenia Narodowego i powołaniu rządowej koalicji, nie doszło do uspokojenia sytuacji w kraju. Opozycja nie tylko nie uznawała wyników tych wyborów (a także prezydenckich), ale domagała się także odsunięcia prezydenta z urzędu, który nie zgodził się na przeprowadzenie referendum legitymizującego jego władzę zgodnie z propozycją Sądu Konstytucyjnego. W tym celu na przełomie 2003/2004 roku kontynuowała masowe protesty i jednocześnie bojkotowała posiedzenia Zgromadzenia Narodowego.

Rok po wyborach prezydenckich, w kwietniu 2004 roku w masowych protestach w Erywaniu uczestniczyło kilkadziesiąt tysięcy osób. Demonstracje zostały brutalnie rozprężone przez policję a w rozwiązanie konfliktu zaangażowało się Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, które wysłało misję obserwacyjną do Armenii⁷⁶. Opozycja próbowała wykorzystać powyborcze protesty i brak legitymizacji władz w celu wywołania tzw. kolorowej rewolucji, tym bardziej, że w sąsiedniej Gruzji taki scenariusz jesienią 2003 roku doprowadził do alternacji władzy i realnego przełomu w procesie transformacji systemowej Gruzji. Tego samego

⁷⁴ *Final report on the parliamentary election in Armenia, 25 May 2003*, ODIHR, Warsaw 31 July 2003, s. 3–26, <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/42371> (dostęp: 2.1.2017).

⁷⁵ А. Крылов, *Армения: Некоторые особенности современной политики*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2004, nr 4 (34), s. 166–167.

⁷⁶ P. Nieczuja-Ostrowski, *Idee wystąpień społecznych w państwach Kaukazu Południowego w XXI wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2012, rok 10, zeszyt 2, s. 142–143.

spodziewano się w Armenii, jednak władze postanowiły uprzedzić społeczne protesty inicjatywą zmian w konstytucji i zmniejszeniem uprawnień głowy państwa. Tym samym nie dopuszczono do zmiany władzy drogą masowych protestów⁷⁷.

Wybory parlamentarne w 2003 roku okazały się przełomowe dla armeńskiej opozycji, która, zdaniem rosyjskiego politologa Aleksandra Kryłowa, przestała odgrywać na armeńskiej scenie politycznej istotną rolę. Sojusz „Sprawiedliwość” oraz partia „Jedność Narodowa” w wyniku wyborów znalazły się w Zgromadzeniu Narodowym, jednak z uwagi na niewielką liczebność (łącznie 26 deputowanych na 131) nie miały faktycznych możliwości wpływu na ustawodawczą działalność parlamentu⁷⁸. Między innymi z tego powodu obie partie bojkotowały także prace specjalnej komisji ds. eurointegracji, która zajmowała się wniesieniem poprawek do konstytucji zgodnie z zaleceniami Rady Europy. Po nieudanym referendum konstytucyjnym w 2003 roku⁷⁹, komisja rok później przedstawiła do rozpatrzenia nowy projekt poprawek do konstytucji. Główne partie opozycyjne jednak bojkotowały posiedzenia komisji. Jedynie lider najmniejszej partii w parlamencie (Zjednoczona Partia Pracy), biorący udział w pracach komisji, wniósł poprawkę w celu likwidacji zapisu o konieczności uzyskania przez partie polityczne co najmniej 5% głosów w wyborach w systemie proporcjonalnym w celu umożliwienia mniejszym partiom posiadania swojej reprezentacji w parlamencie. Poprawka ta została odrzucona, ale postanowiono o wydłużeniu kadencji parlamentu do pięciu lat od następnych wyborów w 2007 roku⁸⁰.

Tym samym opozycja sama się wykluczyła z teoretycznych możliwości choćby manifestowania swoich propozycji zmian w konstytucji. Sojusz „Sprawiedliwość”, największe opozycyjne ugrupowanie, składało się z koalicji 9 partii, które nie zgadzały się polityką prezydenta. Jednak była to struktura nieefektywna, posiadająca niestabilne poparcie elektoratu protestu, wewnętrznie podzielona, często działająca spontanicznie i pod presją chwili. Jedynym wspólnym mianownikiem większości opozycyjnych struktur było odsunięcie prezydenta Roberta Koczariana od władzy. Część opozycji chciała tego dokonać metodami konstytucyjnymi, inni masowymi protestami a lider partii „Jedność Narodowa” liczył na koalicyjne rozbicie i „przeciągnięcie” dwóch współkoalicjantów (Dasznacy i Państwo Prawa) na stronę opozycji.

Brak jedności, siły i wspólnego pomysłu doprowadziły do trwałej marginalizacji partii opozycyjnych w Armenii po wyborach parlamentarnych w 2003 roku. To jedynie „zmotywowало” elitę polityczną będącą u władzy do jeszcze bardziej szczelnego „zabezpieczenia” swoich interesów poprzez budowę parlamentarnego zaplecza i nie uwzględnianie w politycznej działalności funkcjonowania silnych i trwałych partii opozycyjnych. Począwszy od 2007 roku w armeńskim parlamencie, oprócz dominu-

⁷⁷ С. Золян, *Это сладкое...*, op. cit., s. 98-99.

⁷⁸ А. Крылов, *Армения: Некоторые...*, op. cit., s. 169.

⁷⁹ Szerzej na ten temat patrz rozdział poświęcony konstytucji.

⁸⁰ А. Маркаров, *Трансформация политических...*, op. cit., s. 195-196.

jącej Republikańskiej Partii Armenii, znalazły się ugrupowania określane jako „koncesjonowana opozycja”, które nie stwarzały realnego zagrożenia dla obozu władzy⁸¹.

6.3.3. Wybory do Zgromadzenia Narodowego w latach 2006-2016

Piąta elekcja parlamentarna w Armenii odbyła się 12 maja 2007 roku i ponownie miała ona charakter przełomowy, gdyż odbywała się na rok przed wyborami prezydenckimi, w których nie mógł już brać udziału dotychczasowy prezydent Robert Koczarian, sprawujący drugą kadencję. Konstytucja Armenii zabraniała kandydowania po raz trzeci, w związku z tym aktualne było pytanie o następcę prezydenta i utrzymanie dotychczasowego układu władzy. Z tego powodu walka polityczna w kampanii miała ostry charakter, przy czym cechą charakterystyczną była marginalizacja kwestii ideologicznych podczas kampanii wyborczych. Poza tym występowały ograniczenia w dostępie do mediów dla kandydatów opozycji oraz miały miejsce nieudane zamachy na życie kandydatów do parlamentu nie popierających Roberta Koczariana, szczególnie na Wazgena Manukiana – lidera antyprezydenckiej Narodowej Unii Demokratycznej⁸².

W wyborach udział wzięły 22 partie i jeden blok wyborczy. Realna konkurencja podczas wyborów miała miejsce nie między partiami, a pomiędzy grupami interesów. Struktury biznesowe bardzo silnie były związane z wertykalnym systemem władzy, aparatem administracyjnym i regionalnymi elitami. System polityczny Armenii w 2007 roku można scharakteryzować jak poliarchię, w której poszczególne segmenty tego systemu, takie jak duży biznes, mają wspólny mianownik z polityką. Miejszem, w którym możliwy jest konsensus między licznymi grupami interesów, jest parlament. Dlatego posiadanie własnej reprezentacji w parlamencie stało się bardzo ważnym zadaniem dla większości dużych i znaczących armeńskich biznesmenów. W rezultacie biznesowe struktury znalazły się na listach wyborczych wielu partii politycznych, które umożliwiły im możliwość wejścia do parlamentu i utworzenie swojej reprezentacji. Dla tych struktur miało to bardzo ważne znaczenie, ponieważ w 2008 roku miało dojść wyborów prezydenckich i istniało spore prawdopodobieństwo zmiany dotychczasowego układu rządzącego. Przy zmianie prezydenta jedyną gwarancją zachowania swoich dotychczasowych wpływów biznesowych struktur stało się posiadanie swojego parlamentarnego zaplecza czy reprezentacji. Dlatego wybory parlamentarne w 2007 roku w Armenii miały zdecydowanie „oligarchiczny” charakter i po raz kolejny stanowiły swoiste „prawybory” prezydenckie⁸³.

⁸¹ A. Крылов, *Армения: Некоторые...*, op. cit., s. 169 -171.

⁸² A. Nowosad, *Armenia – kraj między...*, op. cit., s. 111.

⁸³ A. Искандарян, *Армения – 2007: публичность против элитности*, „Кавказ – 2007. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2009, s. 27.

Jeden z najbogatszych armeńskich biznesmenów, Gagik Carukian, już kilka przed wyborami założył nowe ugrupowanie, partię „Rozkwitającej Armenii”, będącą polityczną reprezentacją grupy oligarchów i pośrednio wspierającą dotychczasowego prezydenta Roberta Koczarianiana. Idea powołania takiego ugrupowania bezpośrednio przed wyborami była wyraźna – powstała w celu sformowania w przyszłym parlamencie silnej i dominującej frakcji politycznej aby po zmianie na stanowisku prezydenta zachować dotychczasowe struktury i wpływy w państwie.

Celem miała być bezproblemowa operacja „zmiany” na stanowisku prezydenta i dbałość o to, aby nie spowodowała ona radykalnych zmian i usunięcia z politycznego piedestału dotychczasowych grup interesów. Przy czym projekt ten nie przewidywał jakiegokolwiek ideologicznej nadbudowy. Dla zachowania pozorów czystej i równej walki, w kampanii wyborczej Republikańska Partia Armenii premiera Serża Sargsjana występowała jako konkurencyjna siła polityczna wobec „Rozkwitającej Armenii”. Przeciętny wyborca został postawiony przed wyborem między partią premiera a nowym ugrupowaniem dotychczasowego prezydenta i oligarchy. Nie było to jednak walka polityczna między dotychczasową władzą a opozycją. Była to walka elitarnych grup interesów między sobą, już będących u władzy, a nie grup próbujących się dopiero dostać na szczyty władzy⁸⁴.

Wyborcza frekwencja wyniosła 59,98% a pięcioprocentowy próg wyborczy w wyborach według formuły proporcjonalnej przekroczyło pięć partii: Republikańska Partia Armenii (33,91% głosów co przełożyło się na 41 mandatów plus 22 w systemie większościowym), „Rozkwitająca Armenia” (15,13% głosów co dało 18 mandatów plus 7), „Dasznacy” (13,16 % co dało 16 mandatów), „Państwo Prawa” (7,05% co dało 8 mandatów plus 2), partia „Dziedzictwo” (6,00% co dało 7 mandatów). Jeden mandat uzyskał kandydat partii „Przymierze” (w okręgu jednomandatowym)⁸⁵. Kandydaci niezależni uzyskali 9 mandatów. Trzy największe partie, Republikańska Partia Armenii (63 mandaty), „Rozkwitająca Armenia” (25 mandatów) oraz „Dasznacy” (16 mandatów) utworzyły rządową koalicję dysponującą większością 104 mandatów w 131 osobowym parlamencie. Opozycja („Państwo Prawa”, „Dziedzictwo”, „Przymierze”) łącznie posiadała 18 mandatów, poza tym w parlamencie zasiadało jeszcze 9 deputowanych niezależnych.

Zdaniem armeńskiego politologa, Aleksandra Markarowa, wyniki wyborów parlamentarnych w Armenii w 2007 roku potwierdzają trwający od połowy lat 90. XX wieku polityczny trend, zmierzający do trwałej marginalizacji ugrupowań opozycyjnych w armeńskim systemie politycznym. Wobec niemożliwości ukształtowania jednej silnej partii opozycyjnej, funkcjonują one w systemie wyborczym jako małe i słabe partie, niezdolne często do przekroczenia ustawowego 5% progu

⁸⁴ Ibidem, s. 28-29.

⁸⁵ *Saturday, 12 May, 2007 Parliamentary (Proportional) Elections*, Central Electoral Commission, <http://www.elections.am/proportional/election-82/> (dostęp: 3.1.2017).

wyborczego. Nie posiadając dostatecznie silnej reprezentacji w parlamencie, zostały one zepchnięte na margines życia politycznego i nie mają praktycznie żadnego wpływu na podejmowane decyzje dotyczące kształtu systemu politycznego Armenii. Zwraca on uwagę, że w najnowszej historii niepodległej Armenii opozycji ani razu nie udało się przed i podczas wyborów utworzyć jednego skonsolidowanego ruchu i wystartować w wyborach jako jeden blok wyborczy⁸⁶. Z kolei Suren Zolian wyniki wyborów parlamentarnych w 2007 roku postrzega jako początek etapu całkowitej dominacji Serża Sargsjana w systemie politycznym, zarówno na forum parlamentu, jak i na stanowisku prezydenta (od 2008 roku), co jego zdaniem dowodzi postępującego procesu feudalizacji demokracji w Armenii⁸⁷.

Opozycja wyciągnęła wnioski ze swojej dotychczasowej działalności i przed wyborami prezydenckimi w 2008 roku powstał jeden duży polityczny blok, Armeński Kongres Narodowy, założony przez byłego prezydenta Lewona Ter-Petrosjana. Jednak do czasu kolejnych wyborów parlamentarnych stracił na swoim znaczeniu i w wyborach parlamentarnych w 2012 roku uzyskał niewielką reprezentację. Pewną zasługą tego ruchu i przeprowadzanych przez niego masowych demonstracji w roku 2011 w Erywaniu, było zwrócenie uwagi międzynarodowym gremiom na konieczność dokonania pewnych zmian w dotychczasowym kodeksie wyborczym.

Marginalizacja opozycji w życiu politycznym spowodowała, że nie miała ona podstawowych narzędzi kontroli procesu wyborczego. Przy czym proces ewentualnych nieprawidłowości podczas wyborów w Armenii raczej nie dotyczył kwestii fałszowania wyników wyborów, lecz okresu przedwyborczego, a szczególnie kwestii ustalania składu komisji wyborczych, które miały wpływ na realizację procesu wyborczego. Argumentowano, że na listach wyborczych jest zbyt duża liczba osób aniżeli wynikałoby to z rzeczywistości (konkretnie dowodzone, że w spisach wyborców figurują osoby zmarłe i mieszkające na stałe zagranicą). Podkreślano także wybiórcze traktowanie prawa wyborczego przez członków komisji i administracyjny „nadzór” nad wyborami w celu uzyskania odpowiedniego wyniku (lokalne organy władzy nieformalnie były zobowiązane do „uzyskania” na swoim terenie określonego procenta głosów na ugrupowanie prorządowe).

Kolejna elekcja parlamentarna odbyła się w maju 2012 roku i stała pod znakiem konfrontacji sił prorządowych z opozycją pozaparlamentarną. W odbywających się w 2008 roku wyborach prezydenckich, dwóch czołowych kandydatów opozycyjnych, Lewon Ter-Petrosjan i Artur Baghdasarian, otrzymało razem około 40% głosów, co stanowiło spory potencjał do „zagospodarowania” podczas wyborów parlamentarnych. Zasadniczo był to elektorat „protestu”, gotowy głosować

⁸⁶ А. Маркаров, *Трансформация политических...*, op. cit., s. 198-199.

⁸⁷ С. Золян, *Армения в 2008 г.: феодальная демократия или демократический феодализм*, „Кавказ 2008. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2010, s. 28-29.

przeciw dotychczasowym elitom podczas nadzwyczajnej mobilizacji. Dlatego jesienią 2011 roku główne ugrupowanie opozycyjne rozpoczęło organizowanie szeregu mitingów i demonstracji w celu podtrzymania społecznego niezadowolenia do czasu wyborów parlamentarnych. Jednak protesty te gromadziły od czterech do dziesięciu tysięcy osób i nie gwarantowały wysokiego poparcia wyborczego. Mimo tego, dla Republikańskiej Partii Armenii walka z pozaparlamentarną opozycją w postaci Armeńskiego Kongresu Narodowego była głównym elementem kampanii wyborczej. Chociaż pod znakiem zapytania stała kwestia lojalności wobec partii rządzącej ugrupowania Gagika Carukiana, „Rozkwitającej Armenii”, to jednak potencjał pozaparlamentarnej opozycji stał się zasadniczym problemem dla grupy rządzącej⁸⁸.

Armeński politolog, Gework Poghosjan, zwraca uwagę na specyfikę wyborów parlamentarnych w Armenii i na ich szczególną atmosferę, zdecydowanie inną niż podczas wyborów prezydenckich. Jego zdaniem, w większości państw byłego ZSRR podczas wyborów mamy do czynienia z przejawami ingerencji podmiotów zewnętrznych na wynik wyborów (które pochodzą zarówno ze strony Europy, USA jak i Rosji). Ingerencja ma miejsce w momencie, gdy wyniki wyborów nie odpowiadają interesom któreś ze stron. Jego zdaniem w przypadku Armenii mamy do czynienia z brakiem takiego zjawiska, gdyż dotychczas podczas wyborów parlamentarnych nie było takich działań czy nacisków zewnętrznych. A funkcjonująca rządowa koalicja w równym stopniu odpowiada zarówno USA jak i Rosji. To z kolei było przyczyną braku tzw. kolorowej rewolucji w Armenii, gdyż nie było zewnętrznego wsparcia dla pojawiających się protestów powyborczych⁸⁹.

W wyniku przeprowadzonych w maju 2012 roku wyborów parlamentarnych, w Zgromadzeniu Narodowym znaleźli się przedstawiciele pięciu partii politycznych dotychczas obecnych w parlamencie i przedstawiciele nowego ugrupowania opozycji pozaparlamentarnej, Armeńskiego Kongresu Narodowego.

Największe poparcie otrzymała Republikańska Partia Armenii (44,11% co dało 40 mandatów w systemie proporcjonalnym oraz 29 z większościowych). W ten sposób RPA posiadała 69 deputowanych w 131 osobowym parlamencie i dysponowała absolutną większością. Na drugim miejscu była „Rozkwitająca Armenia” z poparciem 30,19% co dało 28 mandatów w systemie proporcjonalnym oraz 9 z większościowych (łącznie 37 deputowanych). Trzecie miejsce zajął opozycyjny Armeński Kongres Narodowy z poparciem 7,10% co dało 7 mandatów. Kolejne miejsce zajęła również partia opozycyjna „Dziedzictwo” uzyskując poparcie 5,78% co dało 5 mandatów. Również 5 mandatów uzyskali „Dasznacy” z popar-

⁸⁸ А. Маркаров, *Трансформация политических...*, op. cit., s. 204.

⁸⁹ Г. А. Погосян, *Армянские выборы: неоконченная пьеса для власти и оппозиции*, „Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены” 2013, nr 1 (113), s. 136-137.

ciem 5,68% oraz partia „Państwo Prawa”, która otrzymała poparcie 5,52% głosów. Pozostałe 8 mandatów uzyskali kandydaci niezależni⁹⁰.

Ilość uzyskanych mandatów pozwalała Republikańskiej Partii Armenii na samodzielne rządy i całkowitą dominację w systemie politycznym, jednak zgodnie z praktykowaną tradycją w Zgromadzeniu Narodowym powstała rządowa koalicja dwóch partii: Republikańskiej Partii Armenii oraz „Państwa Prawa”. Łącznie koalicja posiadała 74 mandaty. Należy także zauważyć, że formalnie pozostająca poza koalicją „Rozkwitająca Armenia” wielokrotnie wspierała w parlamencie rządzącą większość i przez wielu politologów traktowana była i jest jako nieformalny element rządowej koalicji⁹¹. Co interesujące, obie partie podczas kampanii wyborczej występowały jako konkurencyjne ugrupowania, a ich kandydaci często ze sobą rywalizowali w okręgach wyborczych. Polityczne i ideologiczne niedookreślenie „Rozkwitającej Armenii”, uzależnione od potrzeby chwili i kaprysów jej założyciela, największego armeńskiego oligarchy, coraz większe poparcie w kolejnych wyborach i finansowa niezależność doprowadziło do tego, że ze strony opozycyjnego Armeńskiego Kongresu Narodowego pojawiła się „oferta” współpracy i utworzenia wspólnego bloku antyprezydenckiego⁹². Początkowo nie spotkało się to z zainteresowaniem ze strony kierownictwa „Rozkwitającej Armenii”.

Jednak w 2015 roku Gagik Carukian podjął się zadania budowy sojuszu sił opozycyjnych. Wystąpił z krytyką dotychczasowego systemu politycznego i sytuacji w kraju, domagając się nowej jakości życia politycznego. Wyraźnie sprzeciwił się planowanej reformie konstytucyjnej i zagroził masowymi demonstracjami. Z jego inicjatywy doszło do spotkania trzech liderów opozycji (Lewon Ter-Petrosjan, Gagik Carukian i Raffi Howannisjan – lider partii „Dziedzictwo”) i utworzenia wspólnego sojuszu politycznego w celu odnowy życia politycznego Armenii⁹³. Ze strony prezydenta Serża Sargsjana szybko jednak doszło do podjęcia działań „dyscyplinujących” ekscentrycznego oligarchy w postaci finansowych kontroli jego imperium, które wykazały poważne nieprawidłowości. Tym samym biznesmen szybko zmienił zdanie a partię „Rozkwitającej Armenii” opuściło wielu deputowanych, którzy przeszli do Republikańskiej Partii Armenii lub funkcjonują jako deputowani niezależni. Tym samym próby „przecignięcia” ugrupowania oligarchy do opozycji całkowicie zawiodły⁹⁴.

⁹⁰ Sunday, May 06, 2012 Parliamentary Elections, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/proportional/> (dostęp: 4.1.2017).

⁹¹ А. Искандарян, 2012 год в Армении: институционализация стагнации, „Кавказ 2012. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2014, s. 23-24.

⁹² Г. А. Погосян, Армянские выборы:..., op. cit., s. 138.

⁹³ Гагик Царукян и Левон Тер-Петросян обсудили новую политическую обстановку в Армении, <http://www.panorama.am/ru/news/2015/02/13/carukyan-ter-petrosyan/113109>, (dostęp: 4.1.2017).

⁹⁴ Гагик Царукян: „Я ухожу из активной политики”, <http://hetq.am/rus/news/58850/gagik-carukyan-ya-ukhozhu-iz-aktivnoiy-politiki.html>, (dostęp: 4.1.2017).

Gework Poghosjan uważa, że konieczność „wypromowania” nowego lidera politycznego i nowej politycznej grupy jest już w Armenii spóźniona i raczej niemożliwa, czego dowodzą wyniki wyborów parlamentarnych. Ukształtowana została oligarchiczna struktura, która nie pozwoli na zmiany grożące jej radykalną przebudową istniejącego systemu. Ponadto wybory parlamentarne nie charakteryzują się dużą mobilizacją elektoratu, jak to ma miejsce podczas wyborów prezydenckich, podczas których wyborca wybiera między 4-5 konkretnymi kandydatami. Armenia jako państwo półautorytarne charakteryzuje się tym, że większość kwestii zależy od głowy państwa, która uosabia państwo. Podobnie jak w większości państw byłego ZSRR, tak i w Armenii parlament jest traktowany jest jako „instytucja dodatkowa” głowy państwa. W potocznym rozumieniu mieszkańców Armenii, Zgromadzenie Narodowe zajmuje się skomplikowaną i nie do końca rozumianą działalnością polityczną, podejmuje uchwały i inne akty prawne, które następnie są ignorowane w realnej rzeczywistości i nie mają (teoretycznie) większego znaczenia dla przeciętnego obywatela. W sytuacji, kiedy głównymi problemami kraju są bezrobocie, ubóstwo i korupcja, część wyborców wykazuje się dużą pasywnością podczas wyborów parlamentarnych, zdając sobie sprawę, że realną władzę i możliwość dokonania zmian posiada głowa państwa, a nie parlament⁹⁵.

6.4. Kształtowanie się systemu partyjnego Armenii

Bezpośrednim następstwem upowszechnienia prawa wyborczego na grupy społeczne, które takich praw wcześniej nie posiadały, było pojawienie się nowoczesnych partii politycznych i systemów partyjnych. Zdaniem R. T. Mc Kenziego nowoczesny system partyjny jest bezpośrednim produktem ekspansji elektoratu. Przy definiowaniu systemu partyjnego najczęściej przedstawia się go jako grupę partii politycznych działających według prawnie określonych reguł w ramach danego społeczeństwa. Giovanni Sartori uważa, że o systemie partyjnym można mówić tylko wtedy, gdy funkcjonują w nim co najmniej dwie współzawodniczące partie. Z kolei Maurice Duverger system partyjny sprowadza do form i warunków koegzystencji partii istniejących w danym państwie.

W literaturze polskiej na uwagę zasługuje definicja Wojciecha Sokoła, który uważa, że system partyjny należy rozumieć jako formy i warunki współpracy lub rywalizacji partii politycznych w walce o zdobycie władzy politycznej albo w jej sprawowaniu. W skład takiego systemu partyjnego wchodzić będą wszystkie funkcjonalne w stosunku do systemu i istniejące w danym kraju partie polityczne, z pominięciem innych różnego rodzaju organizacji społecznych, których oddziaływanie nie stwarza nowych jakościowo treści i programów politycznych. Tak więc

⁹⁵ Г. А. Погосян, *Армянские выборы...*, op. cit., s. 140.

w systemie partyjnym funkcjonują te partie, które działają legalnie i opierają swoją wewnętrzną strukturę oraz metody działania na zasadach demokratycznych, biorą udział w wyborach i oddziałują na programową działalność organów władzy państwowej i innych partii politycznych⁹⁶.

Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut w swojej definicji systemu partyjnego akcentują przede wszystkim fakt występowania układu/konfiguracji wzajemnych powiązań między partiami politycznymi, które kształtują się ewolucyjnie jako reakcja każdej z nich na zachowania pozostałych. Traktują oni system partyjny zarówno jako statyczną konfigurację partii politycznych aktywnych na narodowej scenie politycznej, jak i dynamiczny układ wzajemnych powiązań, będący efektem międzypartyjnej rywalizacji, zdeterminowany przede wszystkim walką o głosy wyborcze oraz koniecznością poszukiwania ewentualnych partnerów gotowych do wzięcia udziału w procesie kształtowania gabinetów koalicyjnych⁹⁷. Z kolei samą partię polityczną traktują jako dobrowolną organizację polityczną, której celem jest zdobycie lub utrzymanie władzy państwowej. A jeżeli w demokracjach jedyną możliwością osiągnięcia tego celu są wybory, to partie polityczne wysuwają swoich kandydatów w wyborach powszechnych lub uczestniczą w procesie wyborczym.

Zwracają oni uwagę, że w pewnych sytuacjach, związanych z występowaniem politycznego przełomu (rewolucje, zamach stanu, kształtowanie nowego systemu politycznego) mamy do czynienia z pojawieniem się dość często organizacji/ruchów, których liderzy świadomie nie nazywają ich mianem partii politycznej. Powodem tego jest akcentowaniem tego co łączy a nie dzieli. Związane jest to z faktem, że tożsamość takiej organizacji budowana jest najczęściej na podstawie kryterium negatywnego, np. stwierdzenia, że różne grupy łączy niechęć do obecnego reżimu i jest to cel priorytetowy, przy którym ewentualne różnice zdań i poglądów schodzą na plan dalszy.

Sytuacja taka miała miejsce w większości państw byłego ZSRR, gdzie w poszczególnych republikach powstawały tzw. fronty/ruchu narodowe, pełniące właśnie funkcje takiej „zbiorowej” organizacji, których dominującym celem było przejęcie władzy z rąk komunistów lub obalenie istniejącego reżimu. Wzorcowym przykładem takiego ruchu w Armenii był powstały już w lutym 1988 roku „Komitet Karabach”, który szybko stał się potężną siłą polityczną i wyrazicielem niepodległościowych dążeń Ormian z Armenii i Górskiego Karabachu.

Ugrupowania tego typu wypełniały typowe funkcje partii, lecz ze względu na skalę i tempo przeobrażeń, w których brały udział, lub których były inicjatorami, musiały się posługiwać czasami metodami daleko odbiegającymi od alternacji władzy znanej z demokratycznych społeczeństw⁹⁸. Wprawdzie wypełniały one

⁹⁶ W. Sokół, *Systemy partyjne*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Lublin 2003, s. 110-111.

⁹⁷ A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne...*, op. cit., s. 116-118.

⁹⁸ Ibidem, s. 52-56.

określone zadania o charakterze programowym, a fakt zdobycia lub przejścia władzy traktowały jako prostą konsekwencję przyjętych założeń, to w miarę upływu czasu albo przekształcały się w typową partię polityczną lub rozpadały się. Nie zawsze jednak proces przekształcenia w partię polityczną gwarantował dalsze sukcesy, gdyż realizacja trzech podstawowych celów partii politycznej (zdobycie poparcia wyborczego, przechwycenie stanowisk publicznych i realizacja określonej koncepcji programowej) dla dotychczas „luźnego” i niezinstytucjonalizowanego ruchu było sporym problemem. Często sama konieczność funkcjonowania w ramach określonych regulacji prawnych dla takiego ugrupowania powodowała szereg komplikacji i nieumiejętność odnalezienia się w nowej rzeczywistości.

Dokonując analizy systemu partyjnego w procesie transformacji ustrojowej, należy podkreślić, że funkcje systemu partyjnego są trochę odmienne od funkcji partii politycznych. Związane jest to z faktem, iż system partyjny spełnia zadania o wiele szersze niż pojedyncze partie polityczne. Dlatego funkcje systemu partyjnego dzielimy na polityczne i kulturowe.

Wśród typowych funkcji politycznych systemu partyjnego należy wskazać, iż po pierwsze stanowi on forum legalnej walki o władzę polityczną. Partie, wchodzące w skład systemu, muszą być legalne, a stosowane przez nie formy walki politycznej muszą być prawnie dozwolone. Po drugie, systemy partyjne pełnią ważną funkcję mechanizmu umożliwiającego organizowanie wyborów i kształtowaniu zasady alternacji władzy politycznej. Partie tworzące system partyjny są jednym z najlepszych mechanizmów umożliwiających dokonanie selekcji kandydatów i ich programów przez suwerena. Po trzecie, system partyjny odgrywa istotną rolę w integracji i aktywizacji politycznej społeczności. Ponadto w ramach systemów partyjnych partie wyłaniają ekipy rządowe i formują ośrodki władzy.

Funkcje kulturowe są z przyczyn oczywistych inne niż polityczne. Przede wszystkim system partyjny jest forum kształtowania opinii publicznych, co jest istotne w sytuacji, gdy partia rządząca przedstawia swoje działania wyłącznie w wymiarze pozytywnym. Rolą partii opozycyjnych jest merytoryczna krytyka działań partii rządzących poprzez przedstawienie jako alternatywy własnych programów i propozycji rozwiązań. Systemy partyjne spełniają też ważną rolę w rozwoju kultury politycznej społeczeństwa, przez którą należy rozumieć całokształt wartości, norm i reguł zachowań, utrwalonych w świadomości podmiotów biorących udział w działaniach politycznych⁹⁹.

W systemach politycznych przechodzących proces przemian ustrojowych istotną sprawą jest faza instytucjonalizacji partii politycznej. Celem tego jest osiągnięcie statusu stabilnego i pełnoprawnego uczestnika rozgrywek politycznych zarówno na poziomie wyborczym, jak i parlamentarno-gabinetowym. W tym procesie wyróżnić można trzy fazy: identyfikacji, organizacji i stabilizacji.

⁹⁹ W. Sokół, *Systemy partyjne...*, op. cit., s. 112-113.

W fazie identyfikacji partie są zainteresowane przede wszystkim ukształtowaniem określonej formuły partii poprzez tożsamość programową i wyznaczeniem wyraźnego dla przeciętnego wyborcy miejsca w rywalizacji międzypartyjnej (np. na osi prawica-lewica). Natomiast w fazie organizacji partia i jej liderzy muszą się wykazać posiadaniem umiejętności organizacyjnych w celu opracowania efektywnej struktury zapewniającej skuteczną penetrację środowisk wyborczych. Z kolei w fazie stabilizacji celem partii jest maksymalizacja wyników wyborczych, a następnie na szczęblu parlamentu przeprowadzenie skutecznych negocjacji koalicyjnych, zmierzających do wyłonienia koalicji gabinetowej. Instytucjonalizacja partii politycznej poprzez przedstawione trzy kolejne fazy rozwojowe w dużej mierze jest warunkiem realizacji głównego motywu działalności, czyli funkcji rządzenia. Czasami jednak szczególne uwarunkowania procesu transformacji systemowej mogą sprawić, że niektóre partie polityczne znajdują się bezpośrednio w fazie stabilizacji, z pominięciem fazy identyfikacji i organizacji¹⁰⁰.

Pod względem typologii systemów partyjnych najprostsze z nich brały pod uwagę liczbę partii politycznych w danym systemie lub liczbę partii, które są liczącym się partnerem w potencjalnej koalicji rządowej. Przy takim podejściu można wyróżnić systemy jednopartyjne, dwupartyjne i wielopartyjne.

Często podstawowym kryterium jest nie fizycznie funkcjonująca w systemie politycznym liczba partii, a liczba ugrupowań czynnie uczestniczących w życiu politycznym. Podkreślano duże różnice między systemami dwupartyjnymi i wielopartyjnymi próbując dowieść, który z nich jest bardziej reprezentatywny i stabilny oraz lepiej odzwierciedla preferencje wyborców. Z jednej strony uważano, że systemy wielopartyjne lepiej odzwierciedlają różnorodne interesy i wartości danego społeczeństwa a z drugiej strony wykazywano, że są w nich konieczne rządy koalicyjne, co często bywa przyczyną niestabilności i kryzysów rządowych.

Zwolennicy systemów dwupartyjnych argumentowali, że w tych systemach partie polityczne są umiarkowane i bardziej centrystyczne, gdyż muszą pozyskać poparcie różnorodnych grup społecznych i nie mogą się zamykać tylko i wyłącznie na określoną grupę społeczeństwa. Przeciwnicy systemów dwupartyjnych uważają jednak, że systemy wielopartyjne są bardziej efektywne w społeczeństwach przechodzących proces demokratyzacji, w których istnieją wyraźne podziały ekonomiczne, etniczne czy regionalne.

Ogólnie w ramach kryteriów ilościowych najbardziej powszechnym podziałem jest typologia oparta na zasadzie konkurencyjności partii, w której wyróżnia się systemy oparte na zasadzie konkurencyjności oraz systemy niedopuszczające konkurencyjności. Alternacja polityczna charakteryzuje się swobodą tworzenia i działania partii politycznych i jest jedną z podstawowych zasad i wartości systemów demokratycznych. Z kolei system niedopuszczający konkurencyjności może

¹⁰⁰ Ibidem, s. 136-137.

występować na trzech płaszczyznach. Jedną z nich jest delegalizacja partii w systemie politycznym w celu niedopuszczenia jej do udziału np. w wyborach. Z taką sytuacją mieliśmy do czynienia w Armenii w 1994 roku, kiedy to prezydent Lewon Ter-Petrosjan na pół roku przed wyborami parlamentarnymi zdelegalizował największą partię opozycyjną, „Dasznakcutiun”.

Inną sytuacją jest niedopuszczenie partii do udziału w wyborach lub taka manipulacja ordynacją wyborczą, która radykalnie obniża szanse niektórych ugrupowań. Trzecim przypadkiem jest trwale wykluczenie partii z udziału w rządach, mimo iż jest ona reprezentowana w parlamencie¹⁰¹.

Inny podział oparty na kryterium jakościowym wyróżnia system hegemoniczny, w którym jedna partia pozostaje u steru rządów przez dłuższy czas oraz system zmienny, charakteryzujący się częstą i praktycznie regularną zmianą partii u steru rządów. Z kolei pod względem kryterium przedmiotu rywalizacji wyróżniamy systemy pragmatyczne, w których partie walczą ze sobą przy pomocy argumentacji nieideologicznej oraz systemy zideologizowane, w których konkurencja między partiami opiera się przede wszystkim na różnicach ideologicznych i to one są głównym elementem walki politycznej.

Jednak posługiwanie się tylko kryteriami ilościowymi lub jakościowymi nie powoduje usunięcia wszystkich ograniczeń przy klasyfikacji systemów partyjnych, dlatego najczęściej stosuje się kryteria ilościowo-jakościowe. Tym samym można wyróżnić typologie oparte na kryteriach relewantności i liczby partii. Termin relewantne partie został wprowadzony w celu podkreślenia znaczenia pewnych partii w systemie politycznym. Relewantne partie to znaczy istotne dla funkcjonowania całego systemu partyjnego, które mają potencjał do zmiany charakteru całego systemu i nadania mu kierunku ewolucji.

Partia może zostać uznana za relewantną, jeżeli posiada możliwość wpływu na kształt możliwej koalicji parlamentarnej. Tym samym uwzględniając liczbę partii i ich rozmiar w ramach systemu partyjnego można dokonać wyróżnienia kilku podstawowych typów systemów: system dwupartyjny składający się z dwóch dużych partii; system dwuipółpartyjny, w którym występują dwie duże i jedna mała partia (tzw. „partia jęczyczka uwagi”), która ma duży wpływ na cały system i jest pożądanym partnerem koalicyjnym przez obie duże partie; system wielopartyjny oparty na dominacji jednej partii politycznej, która wyróżnia się rozmiarem i jest niezbędna do utworzenia koalicji (ale sama nie jest w stanie rządzić), oraz systemy wielopartyjne bez partii dominującej, gdzie żadna partia nie jest niezbędna do utworzenia koalicji.

Interesującą typologię systemów partyjnych opartych na kryteriach ilościowych i jakościowych przedstawił Marek Sobolewski, który w ramach systemu wielopartyjnego wyodrębnił cztery jego warianty. Pierwszy to system rozbicia

¹⁰¹ Ibidem, s. 115-116.

wielopartyjnego, podobny do wielopartyjności bez partii dominującej. Drugi to system wielopartyjny ustabilizowany (system dwublokowy) oparty na rywalizacji pomiędzy blokami partii. Trzeci z kolei to system kooperacji partii, w którym partie konkurują ze sobą w czasie kampanii wyborczej, lecz po wyborach rezygnują z konkurencji i podejmują współpracę w ramach np. tzw. „wielkiej koalicji”. Ostatni wariant to system partii dominującej, która w wyniku wyborów posiada absolutna większość głosów wyborczych i tworzy gabinet jednopartyjny¹⁰².

Czołowy armeński socjolog, Gework Poghosjan, zajmujący się problematyką przemian polityczno-społecznych w Armenii, przy analizie systemu partyjnego zwraca uwagę na konieczność uwzględnienia dłuższej perspektywy czasowej dla właściwej analizy naukowej tego zjawiska. Choć dokonujące się w Armenii od końca lat 90. XX wieku przemiany mają dynamiczny charakter, a zmiany i konsekwencje reform są dostrzegane i zauważane w życiu codziennym mieszkańców tego kraju, to jednak ich fundamentalny charakter w zakresie politycznym, społecznym i gospodarczym wymaga spojrzenia w dłuższym horyzoncie czasowym. Zwraca on szczególną uwagę na podstawowy problem, będący nie tylko udziałem Armenii, jakim był brak ukształtowanych własnych modeli modernizacyjnych. Okres przejściowy, który trwa już wiele lat, dowodzi jedynie, że dotychczasowy system całkowicie się rozpadł. Natomiast dalsze etapy transformacji nawet dla ich inicjatorów mogą być zagadką.

Z uwagi na specyfikę polityczno-ekonomicznego dziedzictwa poradzieckiego, nie jest możliwe dokładne kopiowanie rozwiązań zachodnioeuropejskich. Wynika to przede wszystkim z nadmiernej centralizacji władzy w poprzedniej epoce i związanej z tym słabością i ułomnością kształtującego się od podstaw społeczeństwa obywatelskiego. Poradziecki obywatel w pierwszej fazie przemian charakteryzował się brakiem indywidualnej przedsiębiorczości i wysokim stopniem nieufności do instytucji państwowych, co spowodowało, że szybko znalazł się w biedzie i nie przejawiał zainteresowania wykształceniem się instytucji demokracji w celu zmiany tego stanu rzeczy.

Poghosjan zwraca uwagę na istotną różnicę w rozumieniu demokracji w społeczeństwach zachodnich i poradzieckich. Na Zachodzie demokracja kojarzy się z możliwością udziału obywateli w procesie podejmowania decyzji przez organy państwowe różnego szczebla. Możemy mówić w tym przypadku o demokracji partycypacyjnej. Dla przeciętnego mieszkańca obszaru poradzieckiego, demokracja kojarzy się z zapewnieniem różnych swobód, takich jak wolność słowa, przemieszczania się, brak cenzury i odgórnych nakazów. Swoje udział w procesach politycznych sprowadzają jedynie do udziału w wyborach, zadowolając się demokracją przedstawicielską. Natomiast udział w życiu politycznym w okresie między wyborami zredukowany został do minimum z uwagi na słabo rozwinięte nietradycyjne

¹⁰² M. Sobolewski, *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*, Warszawa 1977, s. 424-441.

formy uczestnictwa w życiu publicznym i wynikający z tego brak zainteresowania włączaniem się obywateli w procesy kierowania życiem publicznym i podejmowania decyzji ich dotyczących.

Cechą charakterystyczną armeńskiego społeczeństwa w okresie przemian ustrojowych jest przekonanie, że ich udział w jakichkolwiek wyborach w niewielkim stopniu może przyczynić się do realnego wpływu na proces podejmowania decyzji. Mimo takiego podejścia w Armenii można zaobserwować paradoksalną sytuację korelacji wysokiego poziomu ich upolitycznienia przy jednoczesnym braku zaufania do instytucji wyborów i możliwości wpływu elektoratu na wyborczy wynik¹⁰³. Coraz częściej objawia się to w zachowaniu charakterystycznym dla typowego elektoratu protestu. Postępujący tym samym kryzys zaufania do instytucji państwowych ma istotny wpływ na proces kształtowania się systemu partyjnego i roli partii politycznych w życiu publicznym Armenii.

W drugiej połowie lat 80. XX wieku jeszcze w czasach ZSRR i rządów komunistów w Armenii rozpoczął się proces kształtowania systemu wielopartyjnego. Na bazie armeńskiego ruchu narodowego zaczęły powstawać pierwsze nowe partie i organizacje społeczne. Swoją działalność w kraju wznowiły historyczne partie, które w czasach radzieckich funkcjonowały na obczyźnie wśród diaspory ormiańskiej. Po dojściu do władzy Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego i proklamowaniu niepodległości w 1991 roku system partyjny doświadczył gwałtownego rozwoju i przeistoczył się w typowy system wielopartyjny składając się z szeregu partii prorządowych jak i opozycyjnych. Część partii wprowadziła swoich przedstawicieli do parlamentu, gdzie stały się głównym motorem przemian ustrojowych¹⁰⁴.

Kształtowanie systemu wielopartyjnego w Armenii faktycznie miało miejsce w latach 1988-1990, jednak odbywało się to w warunkach nieformalnych bez odpowiednich uregulowań prawnych, które pojawiły się dopiero w lutym 1991 roku, kiedy to Rada Najwyższa ASRR przyjęła ustawę o organizacjach społeczno-politycznych. Pierwsze możliwości kształtowania wielopartyjnego systemu pojawiły się w momencie, w którym rozpad komunistycznego imperium był coraz bardziej realny i kiedy powstały fizyczne możliwości kształtowania i zakładania organizacji społecznych, które później przekształciły się w partie polityczne.

W przypadku Armenii proces powstawania i kształtowania współczesnych partii politycznych nierozzerwalnie związany jest z powstałym w lutym 1988 roku społeczno-politycznym „Komitetem Karabach”, którego celem stało się przyłączenie autonomicznego obwodu Górski Karabach do Armenii. Na fali karabachskiego odrodzenia zaczęły powstawać pierwsze polityczne ugrupowania w Armenii. „Ko-

¹⁰³ G. Poghosyan, *Los i kierunki modernizacji społeczeństwa Armenii*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 52-55.

¹⁰⁴ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы в независимой Армении* [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998, s. 79.

mitet Karabach” rozpoczął tworzenie swoich przedstawicielstw w całym kraju i to stało się podstawą funkcjonowania armeńskiego ruchu narodowego. Tak ukształtowała się nowa, masowa i wiodąca siła polityczna, z centralnymi i lokalnymi oddziałami, przemianowana później na „Komitet Karabachskiego Ruchu Armenii”.

Należy zwrócić uwagę, że cechą charakterystyczną spontanicznie kształtowanego systemu wielopartyjnego, szczególnie w latach 1988-1989, był jego dwubiegunowy charakter. Z jednej strony znajdowała się Komunistyczna Partia Armenii, która w swoich rękach nadal trzymała władzę w republice i była do samego końca istnienia ZSRR podtrzymywana przez władze centralne. Z drugiej strony błyskawicznie rozwijały się na karabachskim, narodowo-demokratycznym i antykomunistycznym podłożu nowe partie, które za cel postawiły sobie likwidację monopartyjnego systemu władzy i odsunięcie komunistów od najwyższych urzędów państwa. Pierwsza spektakularna porażka komunistów miała miejsce na przełomie 1988/1989 roku, kiedy to w wyborach uzupełniających do Rady Najwyższej ASRR mandat zdobyło trzech przedstawicieli opozycyjnego „Komitetu Karabach”, wśród których był Lewon Ter-Petrosjan, lider tego ruchu i późniejszy prezydent. Był to pierwszy w Armenii radzieckiej przypadek, aby wśród deputowanych było kilku liderów opozycyjnego ruchu¹⁰⁵.

Ważnym momentem dla rozwoju systemu wielopartyjnego w Armenii były pierwsze wolne wybory do parlamentu na przełomie maja i czerwca 1990 roku. Można je określić jako pierwsze wielopartyjne wybory parlamentarne od 1920 roku, kiedy to Armenia straciła niepodległość. Walka toczyła się między Komunistyczną Partią Armenii i Armeńskim Ruchem Ogólnonarodowym i miała charakter praktycznie dwublokowy. O mandaty deputowanych walczyli nie tylko przedstawiciele tych dwóch ugrupowań, ale także kandydaci innych partii, przedstawiciele inteligencji, ludzie kultury i nauki, którzy podczas karabachskiego odrodzenia aktywnie zaczęli się zajmować działalnością społeczno-polityczną. Także wśród członków partii komunistycznej było wielu sympatyków Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego, którzy po uzyskaniu mandatu nie dopuścili do uzyskania większości przez komunistów i przeszli na stronę opozycji. W wyniku wyborów utworzony został nowy niekomunistyczny rząd a lider opozycji, Lewon Ter-Petrosjan wybrany został przewodniczącym parlamentu. Tym samym oznaczało to fizyczną likwidację jednopartyjnego komunistycznego systemu w republice¹⁰⁶.

Wybory parlamentarne w 1990 roku i ogłoszenie niepodległości w 1991 roku stały się początkiem dynamicznego rozwoju systemu partyjnego w Armenii. Zaczęły powstawać masowo nowe partie, zarówno w parlamencie (w wyniku kształtowania się frakcji) jak i poza nim. W 1991 roku zarejestrowanych zostało 20 nowych partii a rok później kolejne 8. Przed wyborami parlamentarnymi

¹⁰⁵ Г. Керян, *Утверждение многопартийности...*, op. cit., s. 120.

¹⁰⁶ Ibidem, s. 120-121.

w 1995 roku w Ministerstwie Sprawiedliwości zarejestrowanych było już 35 partii politycznych, co świadczyło o dynamicznym rozwoju systemu partyjnego i udziale obywateli w życiu społeczno-politycznym¹⁰⁷. Nie było to zjawisko nowe na obszarze poradzieckim, który na przełomie lat 80/90 XX wieku charakteryzował się gwałtownym rozwojem systemu partyjnego i udziałem partii politycznych w procesach transformacji.

Wśród przyczyn rozwoju systemu partyjnego w Armenii Gework Poghosjan wymienia przede wszystkim kwestie historyczno-kulturowe, związane z wieloletnim funkcjonowaniem systemu jednopartyjnego i gwałtownym pojawieniem się nieograniczonych możliwości zrzeszania się obywateli i możliwością partycypacji w sprawach istotnych dla społeczeństwa. Ogromna różnorodność pojawiających się nowych partii na obszarze poradzieckim, ich niejednorodność, słabość oraz często tymczasowy charakter powodują, że pojawiają się trudności w ich klasyfikowaniu i typologizacji, ponieważ często nie odpowiada to już ustalonym klasycznym formułom. W przypadku Armenii zadaniem Poghosjana, dużą różnorodność partii można próbować wyjaśnić skłonnością Ormian do indywidualnych działań, wysokimi ambicjami oraz elementami anarchii w aspekcie psychologicznym. Poza tym istotną rolę odegrał też proporcjonalny mechanizm podziału mandatów, który sprzyjał powstawaniu partii politycznych¹⁰⁸.

W latach 1991-1995, po upadku komunistycznego systemu i odzyskaniu niepodległości, ukształtował się w Armenii typowy system wielopartyjny, charakteryzujący się małą stabilnością. Partie polityczne brały aktywny udział we wszelkich działaniach związanych z wyborami, co przejawiało się w ich wzmożonej aktywności, selekcji i wysuwaniu kandydatów na deputowanych do parlamentu, przygotowywaniem programów wyborczych, pozyskiwaniem funduszy, organizowaniem i prowadzeniem kampanii wyborczej. Należy przy tym zauważyć, że elementem wpływającym na dynamiczny rozwój tego systemu był funkcjonujący system wyborczy, który preferował działalność polityczną w ramach partii. To partiom przysługiwało prawo zgłaszania kandydata na prezydenta oraz kandydatów na deputowanych¹⁰⁹.

Funkcjonowanie systemu wielopartyjnego stało się wręcz jedną z podstawowych zasad ustroju politycznego co zostało zagwarantowane przez konstytucję. Uchwalona w 1995 roku konstytucja Armenii w art. 7 informowała, że w tym państwie funkcjonuje system wielopartyjny¹¹⁰. Znowelizowana w 2005 roku konstytucja także w art. 7 głosiła, iż w Armenii uznaje się ideologiczny pluralizm i wielopar-

¹⁰⁷ Ibidem, 121.

¹⁰⁸ Г. Погосян, *Современное армянское общество: особенности трансформации*, Москва 2005, s. 117-118.

¹⁰⁹ S. Bożyk, *System konstytucyjny...*, op. cit., s. 32-33.

¹¹⁰ *Первая Конституция Республики Армения (Принята 05.07.1995)* <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2425&lang=rus> (dostęp: 11.1.2017).

tyjność¹¹¹. Kolejna nowelizacja konstytucji w 2015 roku już bardziej szczegółowo reguluje te kwestie. Rozbudowany art. 8 głosi, iż w Armenii gwarantuje się ideologiczny pluralizm i wielopartyjność. Ponadto struktura i działalność partii politycznych nie mogą być sprzeczne z demokratycznymi zasadami¹¹².

Partie polityczne w Radzie Najwyższej w latach 1990-1995 odgrywały szczególną rolę w procesie przekształceń ustrojowych. W trakcie prac nad nową konstytucją, liderzy sześciu partii politycznych obecnych w parlamencie (Ormiańska Rewolucyjna Federacja Dasznakcutiun, Partia Demokratyczna, Partia Agrarno-Demokratyczna, Partia Republikańska, Liberalno-Demokratyczna Partia Armenii i sojusz „Konstytucyjne Prawo”) przygotowali alternatywny projekt konstytucji zakładający przekształcenie Armenii w republikę parlamentarną. Proponowali znaczne poszerzenie kompetencji i roli parlamentu oraz samorządów, ograniczenie prerogatyw prezydenta oraz jego wybór w wyborach pośrednich. Projekt przewidywał także posiadanie podwójnego obywatelstwa i umożliwienie każdemu obywatelowi Armenii bez względu na miejsce zamieszkania uczestnictwa w rządzeniu państwem¹¹³. Mimo, że ta propozycja nie spotkała się z uznaniem większości parlamentarnej, to jednak stanowiła istotny wkład partii politycznych w dyskusję nad przyszłym kształtem ustawy zasadniczej.

6.5. Pozycja i rola partii diasporalnych w systemie partyjnym Armenii

Cechą charakterystyczną i zdecydowanie odróżniającą armeński system partyjny od innych systemów partyjnych państw obszaru poradzieckiego, jest udział i funkcjonowanie w nim historycznych partii diasporalnych, które wywarły i nadal wywierają istotny wpływ na kształt systemu partyjnego w Armenii. Ich szybkie pojawienie się na terenie Armenii i Górskiego Karabachu już w drugiej połowie lat 80. XX wieku i wznowienie realnej działalności wywarło nieodwracalny wpływ na kształt późniejszego systemu partyjnego. Wynikało to z faktu, iż partie te w czasach radzieckich funkcjonowały nieprzerwanie na obczyźnie, a po wznowieniu działalności na terenie Armenii ich członkowie prezentowali bardzo radykalne poglądy (które można przedstawić jako nacjonalistyczne) na główne problemy polityczne młodego armeńskiego państwa, wkraczającego na drogę przemian ustrojowych¹¹⁴.

¹¹¹ Конституция Республики Армения (с изменениями) <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus> (dostęp: 11.1.2017).

¹¹² Конституция Республики Армения (с изменениями принята 6.12.2015) http://www.parliament.am/law_docs/06122015.pdf (dostęp: 11.1.2017).

¹¹³ А. Маркаров, Трансформация политических..., op. cit., s. 191-192.

¹¹⁴ А. Балаян, Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир, „Центр исследований модернизации”, 2012, nr М-29/12, Санкт-Петербург 2012, s. 17-18.

Obecnie w Armenii funkcjonują trzy partie diasporalne. Największą z nich jest Ormiańska Rewolucyjna Federacja „Dasznakcutiun”, partia o charakterze socjalistyczno-narodowym, powstała w 1890 roku. Jest najstarszą ormiańską partią polityczną funkcjonującą nieprzerwanie od momentu powstania. W latach 1918-1920 podczas tzw. pierwszej niepodległości była partią rządzącą. W czasach ZSRR funkcjonowała na obczyźnie, rozwijając swoje struktury w państwach z dużą ormiańską diasporą, czyli w USA, Francji, Grecji i Libanie. Po wznowieniu działalności w Armenii partia ta charakteryzowała się zdecydowanie antykomunistyczną retoryką. Od samego początku prezentowała własną wizję przemian ustrojowych, wystawiła swojego kandydata w wyborach prezydenckich w 1991 roku, który zajął trzecie miejsce. W Radzie Najwyższej w latach 1990-1995 posiadała 15 deputowanych i aktywnie brała udział w życiu politycznym. Występowała zdecydowanie za ukształtowaniem republiki parlamentarnej i zmniejszeniem uprawnień prezydenta. Wyraźnie sprzeciwiała się też polityce kompromisów prezydenta Lewona Ter-Petrosjana w kwestii Górskiego Karabachu i w związku z tym była jednym z organizatorów masowych wystąpień antyprezydenckich w 1994 roku.

Z uwagi na stosowanie metod siłowych i zewnętrzne formy finansowania, została na przełomie 1994/1995 roku zdelegalizowana przed wyborami parlamentarnymi. Ponownie powróciła na arenę polityczną w 1998 roku. Od tego czasu jest reprezentowana przez małą grupę deputowanych i uzyskuje poparcie w przedziale 5-15% w wyborach. Partia posiada wyraźny charakter ideologiczny, dobrze ukształtowaną strukturę w całej Armenii i Górskim Karabachu i posiada dość stały elektorat, co pozwala jej na realną ogólnokrajową działalność polityczną. Nie jest typową jak na warunki armeńskie partią jednego lidera i dysponuje możliwością powiększenia swojej bazy. Wymaga to jednak w przyszłości częściowego złagodzenia dotychczasowego nacjonalistycznego oblicza. Przedstawiciele tej partii dwukrotnie wchodziłi w skład rządów koalicyjnych, w 2007 i w 2016 roku¹¹⁵.

Kolejną partią diasporę, która wznowiła swoją działalność w drugiej połowie lat 80. XX wieku jest Partia Hynczak o charakterze marksistowskim i narodowym, która w przeciwieństwie do Dasznaków uznawała legitymizację władzy radzieckiej w Armenii, co było przyczyną konfliktu tej partii z innymi ugrupowaniami na obczyźnie. Powstała w 1887 roku w Genewie. Jednym z jej głównych celów programowych jest wyzwolenie zachodniej Armenii określane także jako prawo powrotu do historycznych granic, dążenie do międzynarodowego uznania ludobójstwa Ormian w 1915 roku i uzyskanie odszkodowania za nie. W czasach pierwszej republiki czynnie brała udział w życiu politycznym, posiadała parlamentarną repre-

¹¹⁵ P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska w polityce Armenii: relacje i obszary oddziaływania*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań, s. 164-167; A. Искандарян, *Армения между автократией и полиархией*, „Pro et Contra”, 2011, nr 3-4, s. 25-26.

zentację i była w opozycji do rządzących Dasznaków. Jednak od początku swojej działalności w niepodległej Armenii od 1991 roku partia zmagала się z niemożnością wyłonienia jednolitego przedstawicielstwa. Incydentalnie posiadała nieliczne parlamentarne przedstawicielstwo, obecnie nie odgrywa praktycznie istotnej roli w systemie partyjnym Armenii ze względu na śladowe poparcie (np. w 2007 roku w wyborach parlamentarnych na listę krajową tej partii głos oddało około tysięcy osób, co stanowiło 25% zadeklarowanych jej członków)¹¹⁶.

Trzecią partią diasporalną jest powstała w 1921 roku w Stambule Liberalno-Demokratyczna Partia Armenii odwołująca się do zachodnich idei demokratyczno-liberalnych. Podobnie jak Partia Hynczak, także miała spore trudności z uzyskaniem szerokiego poparcia społecznego i uzyskaniem parlamentarnej reprezentacji. Sporym problemem w początkowym okresie działania były trudności z wyłonieniem jednego przedstawicielstwa, w wyniku czego w pierwszej połowie lat 90. XX wieku w Armenii funkcjonowały dwie partie równolegle, Liberalno-Demokratyczna Partia Armenii oraz Partia Ramgavar-Azatakan Liberalno-Demokratyczna. Co ciekawe, obie zdołały wprowadzić swoich przedstawicieli do parlamentu w 1995 roku (łącznie 6 deputowanych). Później, po roku 1999 zjednoczona już partia nie zdołała uzyskać parlamentarnego przedstawicielstwa i jej możliwość oddziaływania na procesy polityczne została radykalnie zminimalizowana. Dziś nie odgrywa praktycznie istotnej roli w systemie partyjnym¹¹⁷.

Partie diasporalne w armeńskim systemie partyjnym charakteryzują się przede wszystkim wysokim stopniem ideologizacji, co pozwala w perspektywie minionych 25 lat przyjąć założenie o możliwości ukształtowania trzech orientacji politycznych z ich udziałem. Pierwsza opcja to narodowo (lub nacjonalistyczno)-socjalistyczna, reprezentowana przez Ormiańską Rewolucyjną Federację „Dasznakcutiun”. Druga to liberalno-demokratyczna idea reprezentowana przez Liberalno-Demokratyczną Partię Armenii oraz partie powstałe z Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego. Z kolei trzecią opcją jest opcja socjaldemokratyczna, reprezentowana przez partie komunistyczne i socjalistyczne¹¹⁸.

Oprócz partii diasporalnych wyróżnić należy jeszcze Komunistyczną Partię Armenii jako ugrupowanie o historycznych korzeniach, utworzoną w 1920 roku, mocno zideologizowaną i posiadającą do końca lat 90. XX wieku stały elektorat. Cechą charakterystyczną był spadek poparcia na początku okresu przemian do około 5%, a następnie wyraźny wzrost do poziomu 13-15% w latach 1998-2001 w wyniku pogarszającej się sytuacji społeczno-gospodarczej Armenii. Jednak po-

¹¹⁶ V. Dyatlov, E. Melkonian, *Armenian Diaspora: Essays on Sociocultural Typology*, Yerevan, 2009, s. 170-181; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormiańskie partie diasporalne w polityce Republiki Armenii* [w:] *Prawo i polityka na wschód od Europy*, J. Marszałek-Kawa, P. Wawrzyński (red.), Toruń 2014, s. 106-121.

¹¹⁷ P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska...*, op. cit., s. 154-155, 169.

¹¹⁸ Г. Погосян, *Армянское общество в трансформации*, Ереван 2003, s. 186.

cząwszy od 2001 roku partia ta praktycznie straciła większość swojego elektoratu i jej poparcie spadło do poziomu 1% w wyborach parlamentarnych w 2012 roku. Tym samym, tak jak w większości państw poradzieckich, partia komunistyczna przestała odgrywać jakąkolwiek rolę w systemie partyjnym i politycznym Armenii.

6.6. Specyfika funkcjonowania armeńskich partii politycznych

Poza partiami diasporalnymi i Komunistyczną Partią Armenii, pozostałe ugrupowania powstałe na przełomie lat 80/90. XX wieku charakteryzują się wieloma cechami wspólnymi. Zdecydowana większość z nich można zaliczyć do tzw. „partii bezpośrednich”, gdzie podstawą jest indywidualne członkostwo obywatela. Nie są to partie oparte o zawodowe zrzeszania, sojusze, stowarzyszenia i inne formy pośredniego członkostwa. Gework Poghosjan określa je jako partie w których mamy do czynienia z kilkoma kategoriami członkostwa, od kręgu najbliższych współpracowników lidera, poprzez szeregowych członków i sympatyków. Ich cechą jest członkostwo stałe i czasowe.

To co łączy większość partii politycznych w Armenii to osoba ich lidera. W systemie partyjnym dominują przeważnie tzw. partie jednego lidera, gdzie ich funkcjonowanie związane jest z działalnością praktycznie jednej osoby. Nie są to typowe partie masowe z wyraźną ideologią, lecz ugrupowania kojarzone przede wszystkim z nazwiskiem lidera. Sukces takiej partii nie zależy od jej programu czy ideologicznej orientacji, lecz od stopnia atrakcyjności i talentów jej przewodniczącego. Wyborcy nie głosują w wyborach na partię, lecz na osobę partyjnego przywódcy, od którego w dużym stopniu zależy przyszłość takiej partii. Często po wyborczym niepowodzeniu takiej osoby partia rozpada się lub funkcjonuje wyłącznie na papierze. Najlepszym przykładem jest historia bloku wyborczego „Jedność”, który w 1999 roku w wyborach parlamentarnych uzyskał poparcie ponad 40%. Jednak było to poparcie nie konkretnego bloku wyborczego, a liderów partii tworzących ten blok, Wazgena Sargsjana i Karena Demircziana. Kilka miesięcy później po zamachu w parlamencie i śmierci obu liderów, sojusz się rozpadł a tworzące ją partie straciły wysokie poparcie¹¹⁹.

Poza tym większość oficjalnie zarejestrowanych partii w zasadzie nie odgrywa ważniejszej roli w życiu politycznym Armenii, szczególnie dotyczy to ugrupowań pozaparlamentarnych. Spora część partii dysponuje minimalną bazą członkowską, nie ma rozbudowanych struktur i zasobów finansowych, nie reprezentują szerokich kręgów społeczeństwa i nie mają tym samym społecznego zaplecza. Ich funkcjonowanie związane jest z działalnością polityczną lidera, a same partie najczęściej „aktywują się” i ożywają wyłącznie w okresie przedwyborczym. Celem ich jest uzyskanie kilku mandatów w parlamencie a nie realizacja programu, lecz

¹¹⁹ A. Алексанян, *Цивилиархические основы...*, op. cit., s. 141.

ambicji liderów. Natomiast w okresie pomiędzy wyborami prezydenckimi i parlamentarnymi ugrupowania takie przechodzą w stan „hibernacji”.

Potwierdzają to wyniki prowadzonych od ponad dwudziestu lat badań naukowych armeńskiego socjologa Geworka Poghosjana, który dowodzi, że w tym okresie niewielka część obywateli „zaakceptowała” partie polityczne i ich rolę w systemie politycznym. Ponad 50% Ormian nie akceptuje istniejących partii i ich działalności, ma o nich negatywne zdanie i nie odczuwa pozytywnej sympatii do żadnego ugrupowania. Tym samym Poghosjan zwraca uwagę na konieczność uwzględnienia w systemie partyjnym Armenii największego nieformalnego ugrupowania, które posiada poparcie większości społeczeństwa, tj. „partii bezpartyjnych”¹²⁰.

Interesującą kwestią jest analiza programów politycznych sześciu partii politycznych obecnych w parlamencie pod kątem problemów ustroju państwowego i możliwości ich rozwiązania. Dominująca obecnie w systemie partyjnym Republikańska Partia Armenii w tych kwestiach ma bardzo podobne zdanie jak pięć innych czołowych partii, takich jak „Rozkwitająca Armenia”, „Dasznakcutiun”, „Dziedziectwo”, „Państwo Prawa” i „Armeński Kongres Ogólnonarodowy”.

Partie te zgadzają się z tym aby Armenia była demokratycznym, świeckim państwem prawa, system państwowy powinien funkcjonować zgodnie z zasadą trójpodziału władzy i należy zintensyfikować walkę z korupcją. Ogólnie większość partii oczekuje, iż Armenia powinna być państwem prawnym i unitarnym z parlamentarno-prezydenckim systemem politycznym. Wszystkie podkreślają także konieczność rozwiązania problemu Górskiego Karabachu w celu stabilizacji sytuacji w samej Armenii i regionie. Różnice dotyczą jedynie udziału Ormian z diaspory w życiu politycznym kraju. Ogólnie jednak można stwierdzić, że w programach politycznych czołowych armeńskich partii nie ma poważnych czy radykalnych różnic uwarunkowanych ideologicznie. W zasadzie nie ma elementów dyskursu konfliktu, chociaż paradoksalnie w polityce można zauważyć sytuację zdecydowanie odmienną – gdzie dyskurs konfliktu jest głównym elementem politycznej walki. Świadczy to o tym, że na armeńskiej scenie politycznej walka ma charakter nie ideologiczny, a zdecydowanie personalny. Walka między partiami toczy się nie o ideologie, a osobiste ambicje władzy¹²¹.

Innym elementem charakterystycznym systemu partyjnego w Armenii była do niedawna tendencja do powstawania nowych partii krótko przed wyborami. Rok przed wyborami w 1995 roku zostało zarejestrowanych 17 nowych partii, a przed wyborami parlamentarnymi w 1999 roku powstało 28 nowych ugrupowań¹²². Roz-

¹²⁰ Г. Погосян, *Армянское общество в трансформации...*, op. cit., s. 180-181.

¹²¹ E. Ordukhanyan, *Dyskurs polityczny we współczesnej Armenii. Analiza porównawcza*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 86-92.

¹²² Г. Погосян, *Армянское общество в трансформации...*, op. cit., s. 166.

poczęty na przełomie lat 80/90. XX wieku proces kształtowania się nowych ugrupowań, został jednak zahamowany w roku 2002 w związku z uchwaleniem nowej ustawy o partiach politycznych i koniecznością formalnego spełnienia określonych wymogów. Do roku 2002 w ministerstwie sprawiedliwości zarejestrowanych było aż 126 partii.

Przyjęta 3 lipca 2002 roku ustawa o partiach politycznych¹²³ wprowadziła nowe regulacje dotyczące partii politycznych. Przede wszystkim określiła, że partia nie może mieć mniej niż 200 członków i powinna mieć wydzielone oddziały w co najmniej 1/3 regionów, w tym w Erywanii. Powstała także konieczność posiadania przez każdą partię programu, siedziby i określonej liczby członków. Na dostosowanie się do tych wymogów partie miały dwa lata, w przeciwnym wypadku podlegały likwidacji. To sprawiło, że liczba partii spadła do 74 w 2007 roku, gdyż część z nich nie zdołała przejść procedury rejestracji. Widocznym stał się też spadek udziału partii politycznych w wyborach parlamentarnych. W 1999 i 2003 roku w wyborach konkurowało 21 partii, w 2007 roku 23 partie, ale już w 2012 roku w wyborach brało udział tylko 8 partii i jeden blok wyborczy¹²⁴.

W pierwszej fazie rozwoju systemu partyjnego w Armenii głównym ugrupowaniem był Armeński Ruch Ogólnonarodowy, który zdobywając 36% głosów w pierwszych wyborach parlamentarnych w 1990 roku odgrywał główną rolę w Radzie Najwyższej. Z kolei w pierwszych wyborach do Zgromadzenia Narodowego w 1995 roku ugrupowanie to wchodziło w skład bloku wyborczego „Republika”, który uzyskał koalicyjną większość. Od 1999 roku główną rolę w Zgromadzeniu Narodowym zaczyna odgrywać Republikańska Partia Armenii, która po rozpadzie koalicji w wyniku zamachu w parlamencie staje się typową partią władzy i parlamentarnym zapleczem prezydenta Roberta Koczarian a później Serża Sargsjana. Od 2007 roku ugrupowanie to ma dominującą pozycję w parlamencie (69 mandatów) i jest największą partią polityczną w Armenii reprezentującą interesy szeroko pojętego obozu władzy.

Drugą największą partią jest „Rozkwitająca Armenia” (37 mandatów), ugrupowanie założone przez najbogatszego oligarchę, Gagika Carukiana. Nie jest to typowa partia polityczna, a raczej polityczne przedstawicielstwo oligarchy w parlamencie. Ugrupowanie to określa się także mianem zrzeszenia polityczno-administracyjnego posiadającego w swoich szeregach przedstawicieli administracji państwowej i rządzącej elity. Typowe ugrupowanie pozbawione elementów ideologicznych utworzone do realizacji wąsko określonych celów o charakterze klan-

¹²³ Закон Республики Армения о партиях, принят 3.7.2002, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1326&dang=rus> (dostęp: 12.1.2017).

¹²⁴ P. Nieczuja-Ostrowski, *Państwo i społeczeństwo wobec wyzwań i przemian współczesności*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 72-73.

wo-korporacyjnym¹²⁵. Partia ta nie tworzy koalicji rządowej, aczkolwiek pełni rolę ugrupowania wspierającego Republikańską Partię Armenii. Po wyborach w 2012 roku partia ta, nie wchodząc w skład koalicji rządowej, ogłosiła się „nieopozycyjną siłą alternatywną”¹²⁶.

Ponadto w parlamencie ma swoją niewielką reprezentację partia „Państwo Prawa”, która traktowana jest jako partner koalicyjny RPA. Najważniejsze partie opozycyjne to założony w 2008 roku przez byłego prezydenta Lewona Ter-Petrosjana Armeński Kongres Narodowy, posiadający 7 deputowanych w Zgromadzeniu Narodowym, partia „Dziedzictwo” (5 mandatów) oraz Ormiańska Rewolucyjna Federacja „Dasznakcutiun” (5 mandatów).

Analizując system partyjny Armenii wyraźnie można zauważyć tendencję do ograniczania możliwości uzyskania parlamentarnej reprezentacji przez nowe ugrupowania od 2007 roku. W miarę wzrostu politycznej siły i dominacji w systemie Republikańskiej Partii Armenii obserwujemy sytuację, którą można określić jako „zamknięcie systemu partyjnego w parlamencie” poprzez brak nowych sił politycznych na jego forum.

W 2012 roku tylko jedna nowa partia (Armeński Kongres Narodowy) uzyskała niewielką parlamentarną reprezentację. System nie sprzyja politycznej aktywności partii politycznych, które w wyniku braku zaufania ze strony społeczeństwa nie mogą liczyć na masowe poparcie. Z drugiej strony system proporcjonalny i próg wyborczy na poziomie 5% skutecznie deformują system partyjny i preferują partie duże i silne, którymi akurat są ugrupowania rządzące. Partie opozycyjne, małe, rozdrobnione, bez jednolitego planu działania mają niewielkie szanse uzyskania mandatu w parlamencie. A nawet jeśli zdołają przekroczyć wyborczy próg, uzyskują symboliczną reprezentację i nie mają żadnego wpływu na procesy polityczne w państwie. Takie ukształtowanie systemu partyjnego powoduje duże trudności przy próbach jego klasyfikacji.

Zgodnie z konstytucją i ustawą o partiach politycznych w Armenii funkcjonuje system wielopartyjny, który można określić jako niestabilny lub nieustabilizowany. Istnieje swoboda zrzeszania się, zakładania partii politycznych i ich działalności na forum publicznym. Jednak większa część partii nie ma żadnego wpływu na procesy politycznych przemian w kraju, nawet jeśli mają niewielką reprezentację w parlamencie. Tym samym, mimo swego istnienia, nie mają one możliwości oddziaływania na programową działalność organów władzy państwowej. Spora część społeczeństwa, mimo udziału w wyborach, nie posiada swojej reprezentacji

¹²⁵ G. Poghosyan, *Losy i kierunki modernizacji społeczeństwa Armenii*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 56.

¹²⁶ A. Balayan, *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej* R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 42.

w parlamencie. To z kolei skutkuje utratą zaufania do instytucji partii politycznej i brakiem wiary w możliwość zmian sytuacji politycznej poprzez partie. Brak jest podstawowej więzi obywatela z partią polityczną, która jest traktowana jako zaplecze parlamentarne obozu władzy. Tym samym można potwierdzić, że w Armenii nie dokonała się jeszcze instytucjonalizacja partii politycznych.

Specyfika armeńskiego systemu partyjnego nie pozwala na wyciągnięcie jednoznacznych wniosków i właściwą jego klasyfikację. Wśród politologów istnieją spore różnice w kwestii oceny systemu partyjnego w Armenii. Zdaniem Aleksandra Balajana, w Armenii, którą on określa mianem „państwa klanowego”, funkcjonuje system wielopartyjny o nieustabilizowanym charakterze z nieformalną dominacją partii władzy, którą jest Republikańska Partia Armenii będąca typową partią rządowej biurokracji. To ugrupowanie jest wspierane przez „Rozkwitającą Armenię”, partię dużego i średniego biznesu. Ukształtowała się nieformalna korporacja klanowa, która nie pozwala innym uczestnikom walki politycznej na dokonanie zmian mimo formalnie funkcjonującego systemu wielopartyjnego. Tym nie mniej podkreśla on duże znaczenie partii diasporalnych w ukształtowaniu podstaw systemu wielopartyjnego¹²⁷.

Podobnie wypowiada się Aszot Aleksanian, opowiadając się za uznaniem armeńskiego systemu partyjnego jako wielopartyjny, o nieustabilizowanym charakterze, który nie przeszedł jeszcze całkowitej fazy instytucjonalizacji. Zwraca on uwagę, że demokratyczne instytucje, które pojawiły się w społeczeństwie, chociaż są obecne w Konstytucji, to jednak w życiu realnym w praktyce nie zostały jeszcze w pełni zaakceptowane i rozwinięte, co zresztą jest cechą charakterystyczną państw poradzieckich¹²⁸.

Garegin Kerian także stoi na stanowisku, iż w Armenii funkcjonuje system wielopartyjny, który jednak charakteryzuje się właściwą specyfiką. Z jednej strony jego zdaniem ukształtowanie wielopartyjnego systemu zapobiegło anarchii oraz autorytaryzmowi, co często było udziałem innych państw byłego ZSRR. Z drugiej strony kształtujący się system wielopartyjny pozwolił na rozwój i uzyskanie politycznej reprezentacji różnym klanowym grupom, które przeniknęły do życia politycznego. Dzięki wielopartyjności doszło do liberalizacji wielu dziedzin życia społeczno-politycznego, ale nie doszło do utrwalenia stabilizacji politycznej. Po trzecie, udział w wyborach dużej ilości nowych partii politycznych doprowadził do dezorientacji społeczeństwa i elektoratu. Permanentne zmiany rządów w latach 90. XX wieku oraz fatalna sytuacja gospodarcza przyczyniły się do obniżenia autorytetu partii politycznych, które przestały zajmować się rozwiązaniem problemów, a jedynie walką o władzę¹²⁹.

¹²⁷ А. Балаян, *Политические трансформации...*, op. cit., s. 17-20.

¹²⁸ А. Алексанян, *Цивилизационные основы...*, op. cit., s. 139-140.

¹²⁹ Г. Керян, *Утверждение многопартийности...*, op. cit., s. 125.

Czołowy armeński politolog Aleksander Markarow, nie zaprzeczając istnieniu systemu wielopartyjnego, zwraca uwagę na jego w istocie dwublokowy charakter. Z jednej strony wskazuje on na istnienie typowej „partii władzy” w postaci dominującej Republikańskiej Partii Armenii. Z drugiej strony wskazuje na funkcjonowanie bloku partii opozycyjnych, który jego zdaniem można podzielić na dwie grupy. Jedną określa mianem opozycji pryncypialnej i zalicza do niej Armeński Kongres Narodowy Lewona Ter-Petrosjana a z drugiej strony wskazuje na tzw. opozycję koncesjonowaną (która czasami odgrywa role współkoalicjanta, formalnie lub nieformalnie), obecną w parlamencie w postaci partii „Państwo Prawa”, „Dasznakcutiun” i „Rozkwitająca Armenia”, dzięki którym partia władzy ogranicza wpływ opozycji pryncypialnej¹³⁰.

Podobny ogląd wyrażają polscy badacze, tacy jak Tadeusz Bodio, Jacek Wojnicki i Piotr Załęski, którzy przedstawiając modele transformacji państw postkomunistycznych określają system partyjny Armenii jako dwublokowy, w którym głównym elementem podziału jest stosunek partii do obozu władzy urzędującego prezydenta. Zwracają jednak uwagę, że z uwagi na występujące nieprawidłowości podczas wyborów blok opozycyjny wobec prezydenta nie ma szans na przejęcie władzy w państwie. Ponadto wskazują na fakt dużej nieprzystawalności systemu partyjnego państw poradzieckich do zachodnich typologii¹³¹.

Gework Poghosjan z kolei zwraca uwagę na postępującą destabilizację systemu partyjnego Armenii i pogłębianie się zjawiska marginalizacji opozycji w życiu partyjnym. Wskazuje na słabość opozycyjnych ugrupowań, które nie mogą lub nie potrafią wyjść poza tradycyjne formy działalności politycznej i tym samym niejako skazują się na porażkę. Nieskuteczność partii opozycyjnych prowadzi do nowego procesu w społeczeństwie, który objawia się kształtowaniem się sieci obywatelskich sojuszy, forów, ruchów nieformalnych i stowarzyszeń, które nie przyjmują formatu partii politycznych i nie stawiają sobie za cel zdobycia władzy metodami demokratycznymi. Ich celem jest wywieranie nacisku i wpływu na władze, aby postępowały zgodnie z prawem i w ramach demokratycznych mechanizmów. To nowe zjawisko, które pojawiło się w Armenii w odpowiedzi na postępującą nieskuteczność partii politycznych¹³². Potwierdzeniem tego są wydarzenia jakie miały miejsce w Erywaniu latem 2015 roku, kiedy to przez blisko trzy miesiące odbywały się masowe demonstracje i blokady głównych ulic w stolicy w proteście przeciwko podwyższeniu cen na energię elektryczną (tzw. Elektryczny Majdan). Miały one spontaniczny oraz masowy charakter i nie przybrały charakteru politycznego. Mimo

¹³⁰ A. Маркаров, *Трансформация политических...*, op. cit., s. 200.

¹³¹ T. Bodio, J. Wojnicki, P. Załęski, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2006, nr 2 (7), s. 111.

¹³² Г. А. Погосян, *Армянские выборы...*, op. cit., s. 146.

długiego okresu ich trwania, nie stały się później podstawą do powstania nowych partii czy ruchów o charakterze polityczny, co potwierdza tezę Poghosjana.

Część armeńskich politologów prezentuje jednak bardziej radykalne stanowisko, uważając że w zasadzie mamy do czynienia z funkcjonowaniem w Armenii de facto systemu jednopartyjnego czy pseudowielopartyjnego, gdyż jedna partia (Republikańska Partia Armenii) dominuje we wszystkich organach przedstawicielskich, co nie może być impulsem do demokratycznego rozwoju. Takiego zdania jest Emil Ordukanian, który uważa, że taki system funkcjonuje w Armenii od 2009 roku i skutecznie uniemożliwia osiągnięcie politycznych kompromisów¹³³. Wtóruije mu Aleksandr Iskandarian dowodząc, że w Armenii powstał specyficzny „półtorapartyjny system”, w którym ugrupowanie rządzące (i dominujące) wchodzi w koalicję z małą partią w celu publicznej manifestacji koalicyjnego charakteru rządu¹³⁴. Wobec takich rozbieżności czołowych politologów i socjologów można jedynie podjąć próbę zdefiniowania systemu partyjnego Armenii jako formalnie wielopartyjnego. Natomiast realia i pragmatyzm powodują, że można go określić jako system partyjny z praktycznie dominującą jedną partią.

6.7. Podsumowanie

W procesie rozwoju systemu wyborczego w Armenii w analizowanym przedziale czasowym można wyróżnić kilka cech charakterystycznych. Część z nich nazwać można „syndromem wieku dziecięcego”, gdyż są one wspólne dla większości państw byłego ZSRR, które dokonują procesu transformacji ustrojowej. Inne zaś, mają charakter jednostkowy i występują lub występowały jedynie w Armenii lub jedynie kilku państwach poradzieckich.

W odróżnieniu od państw przechodzących proces transformacji, które zgodnie z opinią czołowych „tranzytologów” (P.C. Schmitter, G. O'Donnell) charakteryzują się dużą liczbą parlamentarnych elekcji zwłaszcza w pierwszej fazie przemian, Armenia zdecydowanie odbiega od tych tendencji. Należy zauważyć, iż w dotychczasowej historii współczesnego parlamentaryzmu Armenii nie mieliśmy do czynienia ani razu z przedterminowymi wyborami i skróceniem kadencji Zgromadzenia Narodowego (nawet w obliczu tak dramatycznych wydarzeń, jak terrorystyczny zamach w parlamencie w 1999 roku). Armeński parlament zawsze pracował do końca swojej kadencji, która w pierwszej fazie przemian wynosiła

¹³³ E. Ordukhanyan, *Problemy kształtowania się kultury politycznej w Armenii i możliwości ich pokonania*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 71.

¹³⁴ A. Искандарян, *2012 год в Армении: институционализация стагнации*, „Кавказ 2012. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2014, s. 23-24.

pięć lat, później w latach 1995-2007 cztery lata, by od roku 2007 ponownie powrócić do pięcioletniej kadencji. To zdecydowanie pozytywnie wyróżnia Armenię na tle większości państw poradzieckich, w których szczególnie w latach 90. XX wieku mieliśmy do czynienia z tzw. hiperelekcjonizmem, czyli częstym przeprowadzaniem wyborów, które przeważnie prowadziły do zmiany ekipy rządzącej ale jednocześnie powodowały niestabilność parlamentaryzmu.

Kolejnym elementem, wyraźnie odróżniającym Armenię od większości państw byłego ZSRR, było stosowanie aż do 2012 roku systemu mieszanego, łączącego formułę większościową z proporcjonalną. Należy to uznać po części jako próbę poszukiwania właściwego balansu między dwoma metodami, z których żadna nie jest doskonała i nie gwarantuje dokładnego odwzorowania społecznych preferencji podczas głosowania. Na uwagę zasługuje też stopniowe zwiększanie (podczas kolejnych wyborów) liczby mandatów obsadzanych zgodnie z zasadą proporcjonalną i zmniejszanie liczby okręgów jednomandatowych, w których deputowani wybierani są według metody większościowej. Efektem końcowym tych działań jest przyjęcie od 2017 roku w systemie wyborczym tylko metody proporcjonalnej, zdecydowanie preferującej duże i silne ugrupowania, takie jak rządząca Republikańska Partia Armenii.

Z jednej strony jest to zgodne z ogólną tendencją do większej preferencji rozwiązań proporcjonalnych, jednak w przypadku Armenii takie rozwiązanie powoduje marginalizację opozycji, która funkcjonuje w postaci wielu małych i słabych partii, dla których poważnym problemem jest przekroczenie 5% progu wyborczego. Tym samym postrzegany pozytywnie przez społeczność międzynarodową proces zmian w systemie wyborczym na korzyść rozwiązań proporcjonalnych, powoduje jeszcze większą marginalizację opozycji (szczególnie po roku 2003) i praktycznie brak możliwości alternacji władzy. Pośrednio można to potraktować jako działania władz zmierzające do zablokowania opozycji faktu posiadania parlamentarnej reprezentacji. Z drugiej strony nie jest to działanie niezgodne z prawem.

Ponadto Armenia należy do wąskiej grupy państw poradzieckich, które najwcześniej postanowiły o stopniowym procesie adaptacji w swoim systemie politycznym rozwiązań charakterystycznych dla klasycznego systemu rządów parlamentarnych. Jednym z pierwszych państw, które postanowiło porzucić typowy dla obszaru poradzieckiego system prezydencki, była Mołdawia w 2001 roku. Cztery lata później, w 2005 roku w Armenii dokonano nowelizacji konstytucji, która wprowadziła do systemu politycznego rozwiązanie nadające mu charakter parlamentarno-prezydencki. Z kolei w 2015 roku w wyniku kolejnej nowelizacji konstytucji postanowiono o przekształceniu Armenii w republikę parlamentarną od 2018 roku.

Parlamentarne elekcje w Armenii, które nie cieszyły się wzmożonym „zainteresowaniem” elektoratu w przeciwieństwie do wyborów prezydenckich, w systemie politycznym pełniły jednak rolę tzw. „dogrywki” lub „trzeciej tury” wyborów prezydenckich. Praktycznie każde wybory parlamentarne, począwszy od

1995 roku, odbywały się „chwile przed” lub „chwile po” wyborach prezydenckich w maksymalnym odstępie jednego roku (w 2003 roku wybory prezydenckie i parlamentarne miały miejsce w odstępie trzech miesięcy). Ponieważ praktycznie po każdych wyborach prezydenckich opozycja formułowała zarzuty dotyczące braku ich uczciwości, następujące po nich wybory parlamentarne były traktowane jako ich kontynuacja lub wstęp (jeśli przypadają przed wyborami prezydenckimi). Powodowało to skupienie uwagi wyborców nie na programach politycznych poszczególnych partii, a na osobie ich liderów, których cechą charakterystyczną było to, czy popierają prezydenta czy jednak są mu przeciwni.

Wśród elementów systemu wyborczego, które są charakterystyczne dla większości państw poradzieckich, wymienić należy przede wszystkim częste zmiany ordynacji wyborczej, następujące przeważnie krótko przed wyborami, co powodowało brak stabilności i zaburzenia związane z procesem prowadzenia kampanii wyborczej. Choć w przypadku Armenii zmiany te przeważnie nie miały charakteru radykalnego, to jednak nieustanne korekty nie przyczyniały się do konsolidacji systemu wyborczego.

Poza tym każde wybory parlamentarne w Armenii charakteryzowały się występowaniem szeregu nieprawidłowości. Wprawdzie żadne wybory nie zostały zakwestionowane przez międzynarodowych obserwatorów, jednak zawsze określane były jako „wolne, ale nie fair”. W formułowanych opiniach zwracano uwagę, że wybory ogólnie zgodne były z międzynarodowymi standardami, ale charakteryzowały się szeregiem mniej lub bardziej poważnych nieprawidłowości. Do najczęściej pojawiających się uchybień w Armenii należy zaliczyć nieobiektywność komisji wyborczych, co najczęściej związane jest z faktem obsadzania ich składu osobami pochodzącymi z administracji państwowej. Pod tym względem Armenia jest wręcz „recydystą”.

Cechą charakterystyczną wyborczych uchybień w Armenii jest fakt, iż mają one miejsce w dużej mierze przed wyborami lub w ich trakcie, a raczej nie występują po głosowaniu. Pojawiają się zarzuty dotyczące bezstronności komisji wyborczych, trudności z delegowaniem w nich swoich przedstawicieli przez partie opozycyjne lub partie, które nie mają swoich przedstawicieli w parlamencie. Brakuje też niezależności komisji wyborczych od organów władzy państwowej i innych uczestników systemu politycznego. Często w Armenii dochodziło do zawyżania liczby ludności w spisach wyborczych w celu osiągnięcia wyższej frekwencji. Dochodziło też do wywierania presji na wyborców, ich przekupywania i stosowania tzw. czynnika administracyjnego, czyli głosowania przez osoby zatrudnione w administracji państwowej na określone partie czy konkretnych kandydatów. Występowały także problemy związane z wykorzystywaniem publicznych mediów do promowania kandydatów partii rządzącej. Generalnie można też postawić zarzut funkcjonowania dużego rozziewu między pozytywnymi regulacjami prawnymi a ich stosowaniem, zwłaszcza przez komisje wyborcze.

Wśród negatywnych tendencji systemu wyborczego należy wyraźnie wskazać działania zmierzające do pozbawienia możliwości udziału w wyborach obywateli Armenii przebywających zagranicą, którzy nie są wpisani do Państwowego Rejestru Ludności Republiki Armenii. Jest to ewidentnie „skierowane” przeciwko licznej ormiańskiej diasporze, która posiada spory potencjał możliwości nieformalnego wpływu na system polityczny. Dodatkowym elementem mającym „utrudnić” przedstawicielom diaspory możliwość udziału w wyborach jest konieczność przedstawienia przez kandydatów zaświadczenia o znajomości języka ormiańskiego oraz zakaz posiadania innego niż armeńskie obywatelstwa.

Podsumowując, na podstawie przeprowadzonej analizy można założyć, że armeńskiego systemu wyborczego w chwili obecnej nie można określić mianem skonsolidowanego. Biorąc pod uwagę przeprowadzane dotychczas zmiany o charakterze ewolucyjnym i jego gruntowną regulację w 2016 roku w wyniku uchwalenia zupełnie nowego kodeksu wyborczego, można go określić jako system przechodzący proces konsolidacji, bez możliwości określenia obecnie szans na jego pozytywne czy negatywne zakończenie.

GRUPY NACISKU W PROCESIE TRANSFORMACJI USTROJOWEJ W ARMENII

We współczesnym badaniach nad demokratyzacją systemów politycznych część badaczy poświęca swoją uwagę występowaniu i funkcjonowaniu w życiu politycznym ukrytych obszarów reprezentowanych przez tzw. „weto-graczy” określanych także jako „nieformalne siły sprzeciwu”. Mianem tym określa się aktorów politycznych, którzy nie ponoszą odpowiedzialności przed wyborcami, ale swoją działalnością wpływają lub mogą wpływać na proces demokratyzacji spowalniając jej przebieg lub w istotny sposób deformują jego wyniki zgodnie z własnym interesem, który najczęściej nie jest zbieżny z interesem państwa. Działają tym samym wbrew elementarnym potrzebom i priorytetom swego kraju i świadomie doprowadzają (lub próbują doprowadzić) do podporządkowania sobie najważniejszych instytucji i organów władzy. Funkcjonują często poza prawem, nieoficjalnie i poza systemem, który nie przewiduje nich istnienia.

Klaus von Beyme w swoich badaniach nad siłami nieformalnego sprzeciwu zalicza do nich najczęściej wojskowych (weterani, służby specjalne, organizacje i grupy paramilitarne), przedsiębiorców (oligarchowie) i grupy radykalne (terrorystyczne)¹. Grupy te mogą w określonym czasie uaktywnić się w systemie politycznym i dość skutecznie doprowadzić do zaburzenia kształtowanego procesu transformacji ustrojowej. Najczęściej dochodzi to tego w momencie, kiedy legalnie funkcjonujące organy i instytucje państwa (władza wykonawcza, sądownicza, ustawodawcza, partie polityczne, elity sprawujące władzę) podejmują działania zmierzające do neutralizacji tzw. sił sprzeciwu lub całkowitej ich eliminacji. W takich okolicznościach występuje największe prawdopodobieństwo działań bezprawnych takich jak zamach stanu, wojskowy pucz, terror, zabójstwa oraz deregulacja gospodarki np. w wyniku manipulowania kursem waluty czy nagłego odpływu kapitału².

¹ K. von Beyme, *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2005, s. 217-218.

² W. Merkel, *Embedded and Defective Democracies*, „Democratization”, 2004, vol. 11, nr 5, s. 35-44.

W nowych demokracjach, kształtujących dopiero od niedawna podstawy swojego systemu politycznego, największym problemem najczęściej pozostaje kwestia zapewnienia cywilnej kontroli nad siłami zbrojnymi i ograniczenie wpływu wojskowego establishmentu. Jest to zresztą jeden z najstarszych problemów rządzenia. Odpowiedź na pytanie, czy i w jaki sposób społeczeństwo posiada kontrolę nad tymi, którzy mają w ręku ostateczną władzę fizycznego przymusu, albo w jaki sposób jest zapewniona lojalność wojska wobec konkretnego rządu znajdującego się u władzy, jest podstawową kwestią demokratycznego reżimu. Jest to istotne do tego stopnia, że Pakt Północnoatlantycki uznał cywilną kontrolę nad siłami zbrojnymi za warunek wstępny członkostwa, a USA i inne zachodnie demokracje traktują cywilną kontrolę nad wojskiem jako wyznacznik postępu w kierunku demokracji.

Młode demokracje, które nie posiadają długiego doświadczenia w łączeniu rządzenia i cywilnej kontroli, mają za zadanie zapewnić, że wojsko nie dokona zamachu stanu lub nie przeciwstawi się władzom cywilnym. Głównym zadaniem pozostaje wprowadzenie i ugruntowanie norm cywilnej kontroli, zapewnienie neutralności politycznej wojskowych elit i przeciwdziałanie jakiegokolwiek możliwości ich ingerencji w życie polityczne kraju. Teoretycznie jest to bardzo proste, wystarczy aby wszystkie decyzje rządu dotyczące bezpieczeństwa narodowego były podejmowane lub zatwierdzane przez urzędników spoza zawodowych sił zbrojnych, przez osoby sprawujące swe stanowiska w wyniku wyboru lub przez nie mianowane. Jednak rzeczywistość często jest zgoła odmienna.

W wyniku różnorodnych przyczyn elita wojskowa często uzyskuje znaczną władzę i osiąga autonomię nawet w tych państwach, które przez długi czas miały cywilną kontrolę. W wielu państwach siły zbrojne zwyczajowo sprawowały kontrolę nad znaczną częścią życia wojskowego. Nie wszystkim rządom udało się wypracować instrumenty, procedury, wpływy w elitach i prestiż w opinii publicznej niezbędny do uzyskania przewagi nad siłami zbrojnymi. Gdy kontrola cywilna jest słaba lub jej nie ma, rośnie wpływ wojskowych w innych obszarach polityki i życia społecznego. To powoduje zaburzenie funkcjonowania systemu poprzez pojawienie się w nim elementu nieprzewidzianego, który na dodatek posiada możliwości negatywnego wpływania na inne elementy.

Nawet w państwach tzw. ugruntowanej demokracji, które posiadają szerokie tradycje niezachwianej dominacji nad siłami zbrojnymi, bezpieczeństwo narodowe i wojna mogą się stać ważnym elementem w życiu narodu i państwa. Siły zbrojne, zwłaszcza w stanie wojny lub kryzysu, lub po ich zakończeniu, mogą wykorzystywać swoje umiejętności i prestiż społeczny do ograniczenia cywilnego wpływu na kwestie wojskowe³. Co gorsza, w niektórych wypadkach armia może zostać

³ R. H. Kohn, *Jak demokracje sprawują kontrolę nad siłami zbrojnymi*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.),

wręcz predysponowana do przeprowadzania interwencji i zamachów w systemie politycznym w momencie jego zagrożenia. Znakomitym przykładem może być Turcja i jej siły zbrojne, które mają obowiązek stać na straży świeckiego charakteru państwa i interweniować, kiedy to się zmieni.

W lipcu 2016 roku doszło w Turcji do nieudanego zamachu stanu, który miał na celu usunięcie urzędujących władz w obronie demokracji, konstytucji i świeckiego charakteru państwa. Tradycyjnie nieprzychylna wobec coraz częściej odwołujących się do islamu władz, stopniowo pozbawiana wpływów politycznych i biznesowych, wreszcie upokorzona czystkami i pokazowymi procesami w latach 2008-2013 turecka armia podjęła nieudaną próbę interwencji w życie polityczne kraju. Skutkiem jest autorytarny kurs obecnych władz oraz fala represji i czystek na szeroką skalę, obejmująca swym zasięgiem strukturę armii, administracji, sądownictwa i szkół wyższych. W polityce zagranicznej Turcji doszło do radykalnego antyeuropejskiego zwrotu i antyzachodniej retoryki. Pod znakiem zapytania stała także kwestia przyszłego członkostwa Turcji w Unii Europejskiej⁴.

Problem skutecznej i właściwej kontroli cywilnej nad siłami zbrojnymi występuje szczególnie w państwach, w których miała miejsce wojna⁵, interwencja wojskowa lub dyktatura, a także w państwach byłego ZSRR. W tych przypadkach opracowanie odpowiednich i możliwych do zrealizowania procedur i metod postępowania będzie wymagało odwagi ze strony cywili, przyzwolenia ze strony wojskowych i publicznego poparcia. Oprócz tego podstawowym wymogiem cywilnej kontroli nad siłami zbrojnymi jest samo demokratyczne państwo, charakteryzujące się rządami prawa, swobodami obywatelskimi, stabilnymi mechanizmami przekazywania władzy, wyboru rządzących oraz społeczną legitymizacją. Bez stabilnego i prawomocnego państwa, odpowiednio ukształtowanego i funkcjonującego systemu politycznego wojskowe elity mogą bez przeszkód interweniować i zmieniać reguły gry. Tym bardziej demokratyczne państwo powinno, w celu zapobieżenia ewentualnym interwencjom wojskowych, w ramach polityki narodowej jasno i wyraźnie ustalić rolę sił zbrojnych w państwie⁶. Wojskowi nie mogą sami definiować celu swojego istnienia, który należy ograniczyć do konieczności obrony zewnętrznej w interesie całego społeczeństwa. Powierzanie siłom zbrojnym funkcji codziennego egzekwowania prawa powoduje, że wojsko staje w opozycji do społeczeństwa i traci jego zaufanie.

Warszawa 1998. s. 150-152.

⁴ Nieudany pucz w Turcji i jego następstwa, „Analizy OSW”, 18.07.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-07-18/nieudany-pucz-w-turcji-i-jego-nastepstwa>, (dostęp: 13.10.2016).

⁵ Znakomitym przykładem jest tutaj publikacja Dominiki Mikuckiej-Wójtowicz „*Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*” w której autorka ukazuje skomplikowany proces przejmowania cywilnej kontroli nad wojskiem w państwach zdominowanych przez paramilitarne grupy i klany, będące pozostałością po wojnie bałkańskiej w latach 90. XX wieku.

⁶ R. H. Kohn, *Jak demokracje sprawują...*, op. cit., s. 152-153.

Zdaniem Samuela P. Huntingtona dla właściwego przebiegu procesu transformacji konieczne jest szybkie i skutecznie ograniczenie politycznych wpływów wojskowych elit i przekształcenie armii w profesjonalną strukturę przeznaczoną wyłącznie do obrony państwa. Nie można jej pozostawić samej sobie, konieczna jest odpowiednia troska i zainteresowanie sektorem wojskowym. Dlatego należy dostarczać wojsku nowe uzbrojenie i umożliwiać mu dostęp do najnowszych technologii wojskowych w celu doskonalenia zawodowego i ćwiczeń. Brak zajęć i pustka powoduje, że w nowym systemie wojskowe elity szybko tracą swoje pozycje i przywileje, czując się elementem niepotrzebnym. Tym samym próbują rekompensować sobie to działalnością polityczną, która może prowadzić do prób obalenia dotychczasowych władz. Zdaniem Huntingtona aby temu zapobiec, należy jak najszybciej przenieść w stan spoczynku lub zwolnić czołowych zwolenników poprzedniego reżimu wśród wojskowych⁷.

Problem aktywności i wpływu tzw. nieformalnych sił sprzeciwu na przebieg procesu transformacji systemowej jest szczególnie widoczny na przykładzie Armenii. To najmniejsze poradzieckie państwo jest klasycznym przykładem zdecydowanie negatywnego wpływu tzw. weto-graczy. Nieformalne mechanizmy funkcjonujące w systemie politycznym Armenii wręcz determinują stan tego państwa i są jednym z podstawowych elementów, skutecznie wstrzymujących lub blokujących możliwość ukształtowania demokratycznego systemu sprawowania władzy. Proces instytucjonalizacji kształtuje się poprzez nieformalne struktury polityczne. Dominują sieci nieformalnych powiązań i procedur, które nie podlegają jakimkolwiek formom kontroli, co dowodzi słabości instytucji państwa i przedkładaniu nad rządy prawa wyraźnego pragmatyzmu politycznego. Elity nie zamierzają przeprowadzić głębokich reform politycznych i społeczno-gospodarczych, ponieważ stałoby to w sprzeczności z ich interesami⁸.

Czołowy armeński politolog, Aleksandr Iskandarian, w 2007 roku analizując system polityczny Armenii uznał, że przemiany dokonujące się w tym państwie w dużej mierze prowadzą w kierunku specyficznej quasi-poliarchii, państwa w którym władza przestała brać pod uwagę klasyczną opozycję w swoich działaniach, a rzeczywiste linie podziału na władze i opozycję przebiegają między licznymi grupami interesów wewnątrz elity politycznej, która funkcjonuje na podstawie nieformalnych uregulowań i jest uzależniona od większego lub mniejszego wpływu nieformalnych grup.

Jego zdaniem Armenia przestała być państwem, w którym system polityczny jest miejscem współzawodnictwa silnej władzy ze słabą opozycją. Można mówić

⁷ S. P. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995, s. 255.

⁸ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 55.

jedynie o silnej władzy i wyeliminowanej (z życia politycznego) opozycji. Opozycja istnieje, ale nie ma wpływu na procesy polityczne. Jest czymś w rodzaju reliktu rewolucyjnej politycznej kultury, pozostałością po udanych (lata 1988-1991) i nieudanych (1996) próbach przewrotu. Jedyne zaś co łączy większość opozycyjnych grup, to podkreślanie braku legitymizacji rządzącej grupy i chęć jej obalenia metodami rewolucyjnymi (w obliczu braku możliwości udziału we władzy w wyniku demokratycznych metod takich jak rywalizacyjne wybory)⁹.

Kilka lat później, w 2011 roku w opublikowanym w rosyjskim czasopiśmie „*Pro et Contra*” artykule ten sam politolog sytuował już Armenię między autokracją a poliarchią. Jego zdaniem system polityczny Armenii zdecydowanie odbiega od systemów politycznych „normalnych poradzieckich państw”. Oprócz obiektywnych różnic takich jak położenie, wielkość terytorium, potencjał demograficzny i gospodarczy, system polityczny Armenii zdecydowanie odróżnia się od pozostałych jeszcze jedną specyficzną okolicznością. Jest nią konflikt w Górskim Karabachu, który w bardzo dużym stopniu wpływa na politykę wewnętrzną i zagraniczną Armenii.

Kwestia walki o Górski Karabach stała się na przełomie lat 80. i 90. XX wieku generatorem armeńskiej niepodległości. Zwycięstwo w wojnie o Górski Karabach było głównym celem i wyborem narodu, a niepodległość jedną z metod osiągnięcia tego celu. Kwestia Górskiego Karabachu szybko przestała być kwestią terytorialną i stała się centrum politycznej identyfikacji Ormian. Idea walki o Górski Karabach stała się główną ideą niepodległego armeńskiego państwa.

Tym samym najpoważniejszym problemem Armenii po zakończeniu „gorącej fazy” walk i podpisaniu zawieszenia broni w 1994 roku stał się nie proces kształtowania politycznych podwalin nowego państwa, a konieczność „zagospodarowania” i rozbrojenia tzw. „korporacji weteranów” walczących w Karabachu. Autor wskazuje na problemy związane z funkcjonowaniem dużej grupy byłych żołnierzy, którzy do dziś mają duże wpływy i możliwości ingerowania w system polityczny.

Próba ich neutralizacji poprzez rozdawnictwo preferencji w gospodarce doprowadziła z kolei do ukształtowania się kolejnej grupy nieformalnego wpływu – oligarchów, którzy do dziś dominują w systemie politycznym Armenii. Tym samym system ten jest pod wpływem dwóch dużych grup nieformalnego wpływu – weteranów wojskowych i oligarchów¹⁰.

Inny armeński politolog, Suren Zolian, po brutalnym stłumieniu społecznych protestów w 2008 roku w wyniku sfałszowania wyników wyborów prezydenckich, zadał retoryczne pytanie, czy po 2008 roku Armenia jest feudalną demokracją czy

⁹ А. Искандарян, *Армения в 2005 г.: конец постреволюционной эпохи*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2007, s. 10-11.

¹⁰ А. Искандарян, *Армения между автократией и полиархией*, „Pro et Contra”, 2011, nr 3-4, s. 19-28.

jednak mamy do czynienia z demokratycznym feudalizmem? Zwraca uwagę, że w momencie zakończenia drugiej kadencji prezydenta Roberta Koczariana, Armenia nie wybrała rozwiązania „rosyjskiego”, polegającego na zamianie miejsc premiera i prezydenta w systemie politycznym. Dokonano jednak „operacji” zmiany osoby pełniącej funkcję prezydenta, jednak bez naruszenia interesów grupy sprawującej władzę. Funkcjonujący tandem Koczarian-Sargsjan pozostał nadal nierozzerwalny i zapewnił tzw. grupie karabachskiej pozostanie u władzy, mimo odejścia Koczariana. Tym samym Zolian charakteryzuje system polityczny Armenii jako autorytarny z tendencjami do feudalizmu, czego dowodzi fragmentaryzacja władzy państwowej i prywatyzacja jej instytucji, kierowana demoralizacja społeczeństwa, cynizm i prowincjonalizm instytucji państwowych¹¹.

W analizowanym przypadku należy zwrócić uwagę na występowanie w Armenii różnych grup nieformalnego wpływu, które w różnym stopniu i różnym wymiarze wpływają na destabilizację systemu politycznego. Istniejących obecnie tzw. „weto-graczy” można podzielić na trzy grupy.

Do pierwszej zaliczyć należy ormiańską diasporę oraz Ormiański Kościół Apostolski. Z powodów historycznych i ogromnego znaczenia dla narodu ormiańskiego na przestrzeni wieków obie grupy mają ugruntowaną pozycję w społeczeństwie, cieszą się poparciem (także władz) i odgrywają paradoksalnie czasami pozytywną rolę w rozwoju społeczno-duchowym armeńskiego społeczeństwa. Ich stopień zakorzenienia w społeczności jest tak wielki, że niekiedy trudno wręcz określać je jako grupy nieformalnego sprzeciwu. Nie są one w ten sposób postrzegane w samej Armenii, jednak ze względu na ogromne możliwości wywierania nieformalnego wpływu na społeczeństwo a także polityczną elitę, zostały w tej analizie potraktowane jako tzw. „weto-gracze”.

Drugą grupą są wojskowi (lub szerzej osoby związane z armią i biorące udział w wojnie o Górski Karabach), do których zalicza się także tzw. korporację weteranów z czasów wojny o Górski Karabach, służby specjalne i organizacje radykalne (terrorystyczne) wywodzące się ze środowiska wojskowego. To bardzo specyficzna, niejednorodna i częściowo nieprzewidywalna grupa, która posiada ogromne możliwości ingerowania w społeczeństwie i politycznych elitach, a swoim działaniem udowodniła już nie raz, że w razie potrzeby nie zawaha się użyć siły w celu obrony swoich interesów lub interesów określanych jako strategiczne dla ormiańskiego narodu (które nie zawsze muszą się pokrywać z interesami państwa lub elit politycznych).

W 1998 roku w wyniku rozbieżności w elitach politycznych w kwestii uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu grupa przedstawicieli struktur wojsko-

¹¹ S. Zolyan, *Feudal Democracy or Democratic Feudalism: Armenia in 2008*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus: 2001-2011*, A. Iskandaryan (red.), Yerevan 2011, s. 35-39.

wych wymusiła na prezydencie Lewonie Ter-Petrosjanie dymisję i przejęła władzę w państwie. Od tej chwili Armenią rządzi tzw. „klan karabachski” składający się z osób pochodzących w Górskiego Karabachu. Zarówno były prezydent Armenii, Robert Koczarian¹², jak i obecny Serż Sargsjan¹³, wywodzą się z wojskowego establishmentu i pochodzą z Górskiego Karabachu. Także obecnie urzędujący premier Armenii, Karen Karapetian¹⁴, również pochodzi z Górskiego Karabachu.

Trzecią grupą, która swoim działaniem przyczynia się do powstania i funkcjonowania tzw. ukrytych obszarów władzy są oligarchowie. Początkowo wywodzili się z grupy tzw. weteranów, jednak po roku 2000 grupa ta jest reprezentowana przez nowe pokolenie, coraz mniej związane z armią i wojną w Górskim Karabachu. Ich wpływ na funkcjonowanie i stan państwa jest niepodważalny, wręcz dominujący. Szczególnie sektor gospodarczy jest pod władaniem oligarchów, o czym praktycznie codziennie przekonuje się praktycznie każdy obywatel Armenii dokonując zakupów lub prowadząc działalność gospodarczą.

Powszechnie uważa się, że Armenia jest typowym państwem oligarchicznym, rządzonym przez grupę około 40-50 rodzin oligarchicznych. Wielu z nich posiada duże wpływy w instytucjach państwowych, ma silne zaplecze lobbystyczne w elitach politycznych, część z nich posiada własne partie polityczne w parlamencie i współdziała z najważniejszymi politykami, zapewniając im poparcie w zamian za możliwość zawłaszczania i kontrolowania poszczególnych sektorów gospodarki. Dominująca pozycja nie oznacza, że oligarchowie bezpośrednio rządzą Armenią, gdyż ta rola jest zarezerwowana wyłącznie dla prezydenta, który stojąc ponad oligarchami stara się „regulować” ich działania zgodnie z interesem własnego klanu.

7.1. Pozycja i rola ormiańskiej diaspory w systemie politycznym Armenii

Dokonując analizy potencjalnych źródeł destabilizacji procesu demokratyzacji systemu politycznego w przypadku Armenii należy bezwzględnie rozpoznać obecności i oddziaływanie ormiańskiej diaspory. Jej funkcjonowanie ma nie tylko wpływ na politykę wewnętrzną Armenii, ale także nie pozostaje bez znaczenia dla międzypaństwowych relacji politycznych. Jest to grupa dość liczna i posiadająca duże możliwości nieformalnego wpływu, szczególnie na system polityczny małego państwa, jakim jest Armenia. Należy zauważyć, że diasporalność, czyli zamieszkiwanie większej części przedstawicieli danego narodu poza granicami swojej ojczy-

¹² Robert Kocharyan, *The second President of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/robert-kocharyan/> (dostęp: 14.10.2016).

¹³ Serzh Sargsyan, *The President of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/serzh-sargsyan/> (dostęp: 14.10.2016).

¹⁴ Karen Karapetyan, *Prime minister of Republic Armenia, Biography, The Government of the Republic of Armenia*, <http://www.gov.am/en/prime-minister/> (dostęp: 14.10.2016).

zny, uznaje się za jedną z cech charakterystycznych narodu ormiańskiego¹⁵, która wykształciła się w wyniku wielu wieków egzystencji w warunkach wychodźstwa. Jeszcze przed XX wiekiem diaspora stała się istotnym składnikiem armeńskiego odrodzenia narodowego, kultury i oświaty oraz nowych idei społeczno-politycznych. Ormiańskie kolonie na świecie szybko stawały się ważnymi ośrodkami politycznymi, które niejednokrotnie podejmowały zabiegi w celu ochrony i obrony narodu ormiańskiego pod tureckim panowaniem oraz poparcia dla idei odrodzenia suwerennego państwa armeńskiego.

Przyczyną ormiańskiego wychodźstwa był fakt, iż terytorium Armenii ze względu na swoje położenie geopolityczne na przestrzeni wieków stanowiło obszar wpływów potężnych imperiów i obiekt licznych najazdów (Arabów, Turków Seldżuckich, Tatarów, Mongołów). W ich wyniku Ormianie zmuszeni byli opuszczać swoje ziemie w nadziei na znalezienie bezpiecznego miejsca do życia w państwach sąsiednich lub dalekich krajach.

Początek procesu masowego rozproszenia Ormian związany jest z podziałem Armenii między Persję i Bizancjum w IV wieku. Stopniowo zasięg diaspory rozszerzał się, obejmując nowe państwa Europy, Azji i Afryki. Już od XII wieku zasięg ormiańskiego osadnictwa poszerzył się znacznie w Europie Wschodniej, docierając nawet na terytoria państwa polskiego, gdzie zakładano pierwsze ormiańskie osady¹⁶. Jednak na obliczu współczesnej ormiańskiej diaspory mocno i tragicznie zaważyły wydarzenia z końca XIX i początku XX wieku, a w największym stopniu zagłada (genocyd)¹⁷ tej społeczności w Zachodniej Armenii (dzisiejsze terytorium wschodniej Turcji) w wyniku zaplanowanej eksterminacji prowadzonej przez młodoturecki rząd Imperium Osmańskiego w 1915 roku. W wyniku rozpoczętych 24 kwietnia 1915 roku masowych egzekucji i deportacji, zginęło około 1,5 mln Ormian a ci którzy ocalili, zostali rozproszeni po całym świecie znacznie poszerzając tym samym zasięg i zróżnicowanie ormiańskiej diaspory¹⁸.

Kolejnym impulsem do masowej emigracji stała się utrata w 1920 roku świeżo odzyskanej po pięciu wiekach niepodległości w wyniku bolszewickiej rewolucji. W następstwie tych wydarzeń w pierwszej połowie XX wieku obszary Bliskiego Wschodu, Kaukazu, Bałkanów i Europy stały się celem dużego wychodźstwa, określanego mianem „wielkiej emigracji”. Z kolei zaburzenia polityczne na obsza-

¹⁵ A. Chodubski, *Ormianie jako diasporalna wspólnota narodowa i etniczna* [w:] *Tożsamość kulturowa. Szkice o mniejszościach narodowych na Pomorzu Gdańskim*, A. Chodubski, A. Waśkiewicz (red.), Gdańsk 2006, s. 67.

¹⁶ Szerzej na temat ormiańskiego osadnictwa w Polsce i jego znaczenia dla polskiej kultury patrz: P. Nieczuja - Ostrowski, *Ormianie w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Toruń 2011.

¹⁷ <http://www.genocide-museum.am/rus/index.php>, <http://armeniangenocide100.org/en/> (dostęp: 16.1.2017).

¹⁸ A. Stepanian, *Armenia: od ojczyzny mitycznej do rzeczywistej*, [w:] *Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym*, L. Abrahamian, K. Siekierski (red.), Warszawa 2014, s. 35-36.

rze Bliskiego Wschodu, zwłaszcza rewolucja w Egipcie w 1952 roku, wojna domowa w Libanie i rewolucja islamska w Iranie spowodowały kolejne fale migracji, tym razem do USA i Europy Zachodniej.

Ostania duża fala migracji rozpoczęła się w drugiej połowie lat 80. XX wieku w związku z rozpadem ZSRR i rozwojem konfliktu o Górski Karabach. Szacuje się, że od 1989 roku obszar dzisiejszej Armenii opuściło około 1 mln osób. Obecnie największe skupiska ludności ormiańskiej są w Federacji Rosyjskiej (około 1,1 mln), USA (około 650 tysięcy), Francji (około 450 tysięcy), Gruzji (około 250 tysięcy), Libanie (około 170 tysięcy), Iranie (około 150 tysięcy), Ukrainie, Kanadzie, Argentynie, Turcji (w każdym kraju po około 100 tysięcy), Brazylii i Australii (po około 50 tysięcy). Do 2012 roku miejscem dużej diaspory ormiańskiej szacowanej na około 150 tysięcy była Syria, jednak w wyniku wojny domowej większość z nich wyjechała do innych państw. Ponadto szacuje się że w Unii Europejskiej oprócz Francji mieszka jeszcze około 300 tysięcy Ormian¹⁹. Nie ma dokładnych danych dotyczących diaspory ormiańskiej poza granicami państwa, ale na podstawie danych dotyczących liczebności Ormian w poszczególnych państwach szacuje się ją na około 5 mln osób²⁰.

Cechą charakterystyczną ormiańskiej diaspory, odróżniającą ją od innych społeczności imigranckich, jest polityczny wymiar jej aktywności przejawiający się głównie w instytucjonalnej działalności nastawionej na pomoc utraconej z różnych przyczyn ojczyźnie. W ramach swojej działalności ormiańska diaspora podejmuje się kształtowania licznych instytucji ukierunkowanych na zaspokojenie potrzeb kulturalnych, religijnych, adaptacyjnych, bytowych i politycznych. Mimo formalnie apolitycznego charakteru, w rzeczywistości organizacje diasporalne podejmują działania polityczne lub quasi-polityczne, które przejawiają się w reprezentacji interesów społeczności w kraju osiedlenia, obronie i promocji interesów narodowych i polityki Armenii oraz w oddziaływaniu na relacje międzypaństwowe.

W procesie kształtowania systemu politycznego niepodległej Armenii diaspora odgrywała i nadal odgrywa ważną rolę przede wszystkim jako zaplecze finansowe i polityczne. Znaczące wsparcie finansowe ojczyzny przez szereg armeńskich organizacji powiązanych z diasporalnymi środowiskami politycznymi jest istotnym narzędziem wpływu na bieżącą politykę Armenii. Jest to bardzo ważny element politycznej działalności diaspory, z którym cały czas muszą się liczyć elity polityczne w Armenii. W dążeniu do realizacji swoich celów politycznych ormiańska diaspora wykorzystuje instrumenty wsparcia finansowego, poprzez różnego rodzaju instytucje pomocowe i fundacje, co ma wymiar szczególnie praktyczny.

¹⁹ P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska w polityce Armenii: relacje i obszary oddziaływania*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 150-151.

²⁰ А. Э. Хачикян, *История Армении*, Ереван 2009, s. 243.

Wsparcie finansowe i materialne ormiańskiej diaspory miało decydujące znaczenie dla fizycznego przetrwania Armenii jako państwa szczególnie w latach 1992-1994 podczas wojny o Górski Karabach²¹. Za pośrednictwem środków finansowych diaspora pomagała w ten sposób łagodzić skutki tragicznego trzęsienia ziemi w 1988 roku oraz ekonomicznej zapaści państwa po rozpadzie ZSRR i w wyniku konfliktu w Górskim Karabachu. Pomoc kierowano wówczas przede wszystkim na naprawę i rozbudowę infrastruktury, rozwój szkolnictwa, kultury i opieki zdrowotnej.

Szacuje się, że ormiańska diaspora z USA do końca 1991 roku przeznaczyła ponad 10 mln USD na pomoc ofiarom trzęsienia ziemi, zaś dla wsparcia procesów transformacji ustrojowej w latach 1991-2005 przeznaczyła około 100 mln USD. Oprócz tego do 2014 roku wdrożono w życie ponad 250 projektów pomocowych, społecznych, edukacyjnych i kulturalnych o wartości ponad 300 mln USD²².

Należy również podkreślić ogromne znaczenie pomocy dla Armenii ze strony indywidualnych donatorów. Powołana przez ormiańskiego miliardera z USA Kirka Kerkoriana w 1989 roku Lincy Foundation, przekazała 100 mln USD nieoprocentowanej pożyczki na program wdrożenia prywatnej przedsiębiorczości w Armenii oraz 165 mln USD na budownictwo mieszkaniowe na terenach dotkniętych kataklizmem oraz na poprawę stanu dróg w całej Armenii.

Z kolei znany francuski aktor ormiańskiego pochodzenia, Charles Aznavour założył w 1988 roku fundację, która niosła pomoc osobom poszkodowanym podczas trzęsienia ziemi i usuwała jego następstwa. Z kolei podczas wojny w latach 1992-1994 podczas niedoboru energii elektrycznej, wykupił dla każdego mieszkańca Armenii dodatkową godzinę energii elektrycznej. Inna Fundacja Rodziny Kafesdzian przekazała ponad 100 mln USD na cele charytatywne a około 130 mln zainwestowała w gospodarkę Armenii. Ormiańska diaspora doprowadziła do utworzenia w Erywaniu Amerykańskiego Uniwersytetu, który jest przez nią finansowany, podobnie jak Armeńska Orkiestra Filharmoniczna, centrum medyczne i szpital im. Św. Nersesa, seminarium duchowne, centra dla dzieci i osób starszych. Diaspora sfinansowała także budowę największej świątyni w Erywaniu, Cerkwi Świętego Grzegorza Odnowiciela. Ponadto od 2004 roku diaspora realizuje i finansuje projekt zasiedlania opuszczonych miejscowości w Górskim Karabachu oraz rozwoju szkolnictwa i kultury w tym regionie, na co przeznaczyła już ponad 165 mln USD²³.

Szacuje się, że od roku 1991 Armenia otrzymała kilka miliardów USD wsparcia tylko od samej diaspory z USA w postaci konkretnych programów ekonomicznych i kulturalnych. Ponadto istotnym wsparciem młodego państwa są przekazy pie-

²¹ S. Minasyan, *Deterrence in the Karabakh Conflict*, Yerevan 2016, s. 215.

²² P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska...*, op. cit., s. 160-161.

²³ V. Dyatlov, E. Melkonian, *Armenian Diaspora: Essays on Sociocultural Typology*, Yerevan, 2009, s. 168-169.

nieżne od ormiańskiej diaspory z całego świata dla członów rodzin mieszkających w Armenii, które szacuje się na około 1 mld USD rocznie. Szacunki Banki Światowego wskazują, że w przypadku Armenii przekazy pieniężne stanowią każdego roku około 20% PKB Armenii i wynoszą więcej niż łączny eksport tego kraju²⁴.

Tym samym ormiańska diaspora stała się istotnym uczestnikiem procesów modernizacyjnych Armenii, co nadało jej cechy zewnętrznego ośrodka politycznego. Stopień jej oddziaływania na politykę wewnętrzną i proces transformacji ustrojowej państwa cały czas wzrasta, wraz ze wzrostem aktywności politycznej w kraju przedstawicieli diaspory, tak indywidualnych jak i instytucjonalnych²⁵. Ponadto działalność organizacji diasporalnych stała się istotnym elementem oddziaływania politycznego, którego celem jest realizowanie żywotnych interesów Armenii i Ormian w stosunkach międzynarodowych.

W przeszłości diaspora aktywnie angażowała się na rzecz odbudowy niepodległego państwa. Już od połowy XIX wieku powstawały w diasporze organizacje o charakterze rewolucyjno-niepodległościowym, prowadzące aktywną działalność polityczną, jak i zbrojną²⁶ przeciwko państwom okupującym Armenię. Wobec realnego zagrożenia fizycznego unicestwienia narodu w 1915 roku działalność diaspory skoncentrowała się na zapewnieniu fizycznego i kulturowego przetrwania narodu w warunkach braku własnego państwa. W 1918 roku przy dużym udziale diaspory doszło do powstania niepodległego państwa armeńskiego, które funkcjonowało do roku 1920. Obecnie ormiańska diaspora podejmuje na całym świecie działania na rzecz uznania i potępienia przez społeczność międzynarodową ludobójstwa Ormian w 1915 roku, uznania Turcji za winną tej zbrodni, wspierania aspiracji Ormian w Górskim Karabachu, zwiększania bezpieczeństwa Armenii, wspierania jej rozwoju ekonomicznego oraz zachowania tożsamości narodowej Ormian w Armenii i na świecie²⁷.

²⁴ *Private remittances to Armenia in 2015 constituted 19.2% of its GDP*, <http://www.armbanks.am/en/2016/04/14/96979/> (dostęp: 19.10.2016).

²⁵ E. Melkonian, *Imported Politics: Diaspora Political Parties in Armenia's Domestic Landscape*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus 2001-2011*, A. Iskandaryan (red.), Yerevan 2011, s. 79-80.

²⁶ Przykładem takiej organizacji dążącej do realizacji politycznych celów metodą zbrojną, była powstała w 1975 roku w Libanie Tajna Ormiańska Armia Wyzwolenia Armenii (ASALA). Założona w środowisku ormiańskiej diaspory – potomków ofiar ludobójstwa, organizacja zbrojna o charakterze terrorystycznym miała za cel doprowadzenie do publicznego uznania odpowiedzialności Turcji za ludobójstwo w 1915 roku, wypłaty odszkodowań dla ofiar i zwrotu Armenii okupowanych ziem we wschodniej Turcji. Cele swoje próbowała realizować poprzez terrorystyczne ataki na tureckie przedstawicielstwa dyplomatyczne, tureckie linie lotnicze i przedstawicieli tureckich władz. Dokonała kilkudziesięciu zamachów, w latach 80. XX wieku uznana przez USA za organizację terrorystyczną. W połowie lat 90. XX wieku zaprzestała działalności.

²⁷ P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormiańskie partie diasporalne w polityce Republiki Armenii* [w:] *Prawo i polityka na wschód od Europy*, J. Marszałek-Kawa, P. Wawrzyński (red.), Toruń 2014, s. 102-104.

Znaczące możliwości ekonomicznego wsparcia, nieformalne możliwości oddziaływania na system polityczny i skuteczny proarmieński lobbing na arenie międzynarodowej²⁸ diaspory spowodowały, że armeńskie władze podjęły działania zmierzające do zwiększenia wpływu państwa na Ormian na obczyźnie. Działania zmierzające do pozyskania diaspory stały się udziałem przede wszystkim prezydenta Serża Sargsjana, który w 2008 roku postanowił o powołaniu specjalnego Ministerstwa ds. Diaspory²⁹, którego celem stał się rozwój partnerstwa Armenia-diaspora i koordynacja działań organów państwowych w kwestiach dotyczących diaspory³⁰. Politycznym celem nowego resortu było uzyskanie statusu głównego ośrodka łączącego, koordynującego i pośrednio realizującego interesy wszystkich Ormian w diasporze, a poprzez to zwiększenie możliwości oddziaływania władz Armenii na społeczność ormiańską poza granicami.

O dużym znaczeniu i wpływach ormiańskiej diaspory na elity w Armenii świadczą liczne zagraniczne wizyty prezydenta Serża Sargsjana, podczas których w latach 2008-2015 odbył on ponad sześćdziesiąt spotkań z przedstawicielami ormiańskiej diaspory. Jednym z przykładów udanej presji tej społeczności na władze w Erywanu było zablokowanie możliwości normalizacji relacji z Turcją i nawiązania z nią stosunków dyplomatycznych³¹.

Prezydent Serż Sargsjan na przełomie 2008/2009 roku podjął działania zmierzające do nawiązania stosunków dyplomatycznych z Turcją i otwarcia granicy³². Dzia-

²⁸ Za najbardziej spektakularne efekty działalności ormiańskiej diaspory na arenie międzynarodowej uznaje się przyjęcie przez Parlament Europejski w 1987 roku rezolucji o uznaniu i potępieniu ludobójstwa Ormian w Turcji w 1915 roku oraz wezwanie Turcji do uznania ludobójstwa i uczynienie z tego warunku akcesji do UE. Z kolei skuteczny lobbing i duże wpływy ormiańskiej diaspory w USA doprowadziły do uchwalenia w 1992 roku przez Kongres USA zakazu dostarczania broni do Azerbejdżanu w reakcji na blokadę ekonomiczną Armenii (zakaz ten uchylono w 2002 roku). Szerzej patrz: J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the crossroads*, London and New York 2005, s. 112-113.

²⁹ *Ministry of Diaspora of the Republic Armenia*, <http://www.mindiaspora.am/en/index> (dostęp: 18.10.2016).

³⁰ V. Dyatlov, E. Melkonian, *Armenian Diaspora...*, op. cit., s. 169-170.

³¹ M. Celikpala, *Not a single step ahead: Turkey and the South Caucasus in 2009*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus: 2001-2011*, A. Iskandaryan (red.), Yerevan 2011, s. 201-210.

³² Międzynarodowa krytyka władz Armenii po brutalnym stłumieniu protestów w marcu 2008 roku stała się przyczyną zwrotu w polityce zagranicznej, aby odwrócić uwagę społeczności międzynarodowej od wewnętrznych problemów tego państwa. Brak społecznej i międzynarodowej legitymizacji rządzących elit w Armenii zdeterminował prezydenta Serża Sarkisiana do osiągnięcia sukcesu w polityce zagranicznej. W połowie 2008 roku prezydent podjął działania zmierzające do zainicjowania politycznego dialogu z Turcją. Zaprosił prezydenta Abdullaha Gula do Erywanu na mecz piłki nożnej reprezentacji Turcji i Armenii. Była to pierwsza historyczna wizyta tureckiego prezydenta w Armenii, który spotkał się z przedstawicielami elity politycznej i biznesu tego kraju. Konsekwencją było podpisanie w kwietniu 2009 roku tzw. mapy drogowej w celu pełnej normalizacji stosunków dyplomatycznych. Jesienią 2009 roku ministrowie spraw

łania te spotkały się jednak z negatywną reakcją ormiańskiej diaspory, która zagroziła zaprzestaniem pomocy ekonomicznej dla Armenii w wyniku nieuwzględnienia żywotnych interesów Ormian i Górskiego Karabachu w procesie normalizacji stosunków dyplomatycznych z Turcją. Zaznaczono, że niedopuszczalne jest wysuwanie przez Turcję warunków wstępnych normalizacji (wycofanie armeńskich wojsk z Górskiego Karabachu i nieuznanie ludobójstwa Ormian w 1915 roku). W odpowiedzi na taką reakcję prezydent Serż Sargsjan w roku 2009 udał się w specjalną podróż do głównych ośrodków ormiańskiej diaspory tj. do Paryża, Nowego Jorku, Los Angeles, Bejrutu i Rostowa nad Donem tym samym po raz pierwszy w historii niepodległej Armenii podejmując otwarty dialog z przedstawicielami diaspory³³. W wyniku nieustępliwej postawy diaspory i groźby wstrzymania pomocy finansowej, w 2010 roku prezydent Armenii wstrzymał na czas nieokreślony możliwość normalizacji stosunków z Turcją. Ta sytuacja pokazała wyraźnie, że diaspora, jako nieformalna siła sprzeciwu, posiada możliwości realnego i skutecznego wpływu na polityczne elity Armenii w kwestiach fundamentalnych.

Ormiańska diaspora już w drugiej połowie lat 80. XX wieku podjęła działania zmierzające do uzyskania realnego wpływu na rozwiązanie kwestii Górskiego Karabachu a następnie na proces transformacji ustrojowej niepodległej Armenii. Wraz z uzyskaniem niepodległości przez Armenię 21 września 1991 roku i rozpoczęciem procesu przekształceń ustrojowych, możliwe stało się ponowne podjęcie oficjalnej działalności politycznej przez ormiańskie partie diasporalne, które nieformalnie pojawiły się na terenie Armenii i Górskiego Karabachu już w drugiej połowie lat 80. XX wieku. W 1991 roku możliwe stało się rejestrowanie partii politycznych w Armenii co pozwoliło na oficjalną rejestrację trzech największych partii diasporalnych: Ormiańska Rewolucyjna Federacja Dasznakcutiun, Liberalno-Demokratyczna Partia Armenii oraz Partia Hynczak. Od samego początku partie te posiadały istotne cechy odróżniające je od pozostałych współczesnych armeńskich partii politycznych. Wywodziły się one z rewolucyjnych i niepodległościowych ruchów i organizacji drugiej połowy XIX wieku i są najstarszymi nieprzerwanie działającymi ormiańskimi partiami politycznymi obejmującymi

zagranicznych podpisali dwa protokoły: o ustanowieniu stosunków dyplomatycznych i rozwoju stosunków dwustronnych. Oba dokumenty miały wejść w życie po ich ratyfikacji, a miesiąc później miała być otwarta granica. Dla władz Armenii, oprócz publicznego zademonstrowania politycznej woli kompromisu na arenie międzynarodowej i tymczasowego odsunięcia niewygodnej kwestii brutalnej rozprawy z opozycją w marcu 2008 roku, było to też szansą na przynajmniej częściowe uniezależnienie się od Rosji. Szerzej na te temat: K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii*, [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 62-63; K. Zasztowt, *Zmiany w polityce regionalnej Turcji, Armenii i Azerbejdżanu po konflikcie zbrojnym w Gruzji w sierpniu 2008 roku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2008, rok (6), s. 117-118.

³³ P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska...*, op. cit., s. 178.

diasporę. Współtworzyły pierwszą Republikę Armenii w 1918 roku, a po ukształtowaniu władzy radzieckiej kontynuowały swoją działalność na emigracji, aby na przełomie lat 80. i 90. XX wieku powrócić do niepodległej już Armenii³⁴.

Od samego początku funkcjonowania w armeńskim systemie partyjnym najsilniejszą pozycję miała partia Dasznakcutiun. Ugrupowanie o charakterze socjalistyczno-narodowym, zdecydowanie występujące przeciwko radzieckiej władzy z wyraźnie antysowiecką retoryką, od momentu pojawienia się w Armenii próbowało realizować własną wizję przemian, początkowo różniącą się od proponowanej przez masowy Armeński Ruch Ogólnonarodowy i jego liderów. Przejawem tego było wystawienie własnego kandydata w wyborach prezydenckich, którym był Sosa Sargsjan, który uzyskał 4,3% głosów i zajął trzecie miejsce. Nie był on jednak dużą konkurencją wobec Lewona Ter-Petrosjana, który uzyskując poparcie 83,4% głosów został wybrany na najwyższy urząd w państwie³⁵. W działalności Dasznakcutiun można wyraźnie wyodrębnić trzy fazy w kontekście polityki tej partii wobec władz Armenii. Pierwsza faza to lata 1991-1998, kiedy to Dasznacy pozostawali w opozycji do masowego ruchu niepodległościowego i jego lidera, Lewona Ter-Petrosjana, który w 1991 roku objął funkcję prezydenta. Druga faza to lata 1998-2008 i polityka wspierania prezydenta Roberta Koczariana, i trzecia faza od roku 2009, początkowo w opozycji do prezydenta Serża Sargsjana i przejście do koalicji.

W latach 1991-1998 Dasznakcutiun zajął zdecydowanie opozycyjne stanowisko wobec polityki prezydenta Lewona Ter-Petrosjana zwłaszcza w kwestii Górskiego Karabachu i roli parlamentu w państwie. Dasznacy nie akceptowali faktu, iż prezydent sprzeciwia się zjednoczeniu Górskiego Karabachu z Armenią oraz nie chce uznać państwowości tego quasi-państwa. Lewon Ter-Petrosjan uważał, że zjednoczenie Armenii z Górskim Karabachem doprowadzi do eskalacji konfliktu zbrojnego z Azerbejdżanem, a w konsekwencji również do międzynarodowej izolacji republiki. Uważał, że Armenia powinna nieformalnie popierać Górski Karabach i pełnić rolę „trzeciej strony”, ale nie uczestnika konfliktu³⁶. Takie stanowisko spotkało się ze sprzeciwem partii „Dasznakcutiun”, która miała bardziej radykalne zdanie na ten temat i duży wpływ na sytuację polityczno-wojskową w Karabachu na początku lat 90. XX wieku, gdyż dysponowała większością w parlamencie Republiki Górskiego Karabachu i własnymi oddziałami zbrojnymi³⁷.

Istotne różnice pojawiły się także w ocenie roli parlamentu i kształtu nowej konstytucji. Dasznacy skłaniali się ku systemowi parlamentarnemu, z prezydentem o słabych uprawnieniach i dominacją Zgromadzenia Narodowego w życiu

³⁴ E. Melkonian, *Imported Politics...*, op. cit., s. 79-81.

³⁵ P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormiańskie partie diasporalne...*, op. cit., s. 113-114.

³⁶ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemoc...*, op. cit., s. 51.

³⁷ Т. Акопян, *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны – ни мира*, Ереван 2010, s. 182-183.

politycznym. W kwestii konstytucji Dasznakcutiun stał na stanowisku, iż wypracowanie jej ostatecznego kształtu i uchwalenie powinno być udziałem specjalnego Zgromadzenia Konstytucyjnego, a nie podlegać referendum. Krytykowano także fakt, iż proces tworzenia konstytucji został zdominowany przez ośrodek prezydencki i jest szykowany pod urzędującego prezydenta Lewona Ter-Petrosjana.

Poważnym źródłem rozbieżności między prezydentem a Dasznakcutiun (i ogólnie całą diasporą) była kwestia miejsca i roli ludobójstwa Ormian przez Turcję w systemie politycznym. Dla prezydenta Lewona Ter-Petrosjana kwestia ludobójstwa była postrzegana jako element historii, a nie czynnik determinujący relacje międzynarodowe. Z kolei dla diaspory kwestia przywrócenia sprawiedliwości dziejowej i zadośćuczynienia za tę tragedię miały priorytetową wagę, bez względu na jej wpływ na stosunki międzynarodowe. Z tego powodu na początku lat 90. XX wieku partie diasporalne zajmowały raczej nieprzychylnie prezydentowi stanowisko³⁸.

Dasznakcutiun szybko stała się jedną z głównych partii opozycyjnych wobec prezydenta, czemu często dawała swój wyraz, krytykując go za nadmierne uprawnień i brak dialogu z innymi siłami politycznymi. Rozbieżności związane z różniącymi się stanowiskami stron odnośnie rozwiązania konfliktu w Górskim Karabachu pogłębiały się i radykalizowały. W połowie 1992 roku aresztowany został jeden z liderów partii, Hrajr Marukian, legitymujący się greckim obywatelstwem. Został on oskarżony o działalność antykonstytucyjną i wydalony z kraju. Był to pierwszy sygnał w stronę diaspory, że państwo nie pozwoli na aktywny udział jej przedstawicieli w rozwiązywaniu wewnętrznych problemów³⁹.

Rok przed wyborami parlamentarnymi konflikt między prezydentem a Dasznakcutiun pogłębił się. W lipcu 1994 roku z inicjatywy tej partii i innych opozycyjnych ruchów zorganizowano 50-tysięczną demonstrację w Erywaniu z żądaniem ustąpienia prezydenta i rządu. Zarzucano prezydentowi łamanie prawa, dążenie do dyktatury i polityczne morderstwa⁴⁰. Antysystemowe działania opozycji spotkały się także z siłą ze strony rządowej. Dla zaprowadzenia porządku na ulice Erywania wyprowadzono wojsko i rozpoczęto aresztowania uczestników zamieszek. Lewon Ter-Petrosjan tym razem przystąpił do neutralizacji wpływów Dasznaków w Armenii⁴¹. Podczas pobytu w 1994 roku w USA na spotkaniu z ormiańskimi organizacjami diasporalnymi raz jeszcze podkreślił, że centrum politycznego życia

³⁸ P. Nieczuja-Ostrowski, *Mec Jeghern: kwestia zagłady narodowej w polityce ormiańskiej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 118-119.

³⁹ V. Dyatlov, E. Melkonian, *Armenian Diaspora...*, op. cit., s. 174.

⁴⁰ P. Nieczuja-Ostrowski, *Wystąpienia społeczne w Republice Armenii w latach 1991-2012*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2012, nr 2 (3), s. 114.

⁴¹ T. Akopian, *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus” 2002, nr 5 (17), s. 104-105.

jest w Armenii, a nie w diasporze, dając tym samym do zrozumienia, że nie aprobuje ich wpływu na procesy polityczne w ojczyźnie⁴².

W odpowiedzi na nasilające się protesty przeciwko prezydentowi organizowane przez liderów Dasznakcutiun, Lewon Ter-Petrosjan w grudniu 1994 roku doprowadził do delegalizacji tej partii na 6 miesięcy aby uniemożliwić jej start w wyborach parlamentarnych. Delegalizację motywowano niezgodnym z prawem finansowaniem partii z zagranicy, udziałem we władzach partii osób będących obywatelami innych państw (Grecja, Liban, Kanada) oraz szeregiem powiązań tej partii z organizacjami terrorystycznymi⁴³. Przywódców partii aresztowano, a delegalizację partii uchylono dopiero pod koniec 1998 roku po objęciu urzędu prezydenta przez Roberta Koczariana.

Zmiana prezydenta w 1998 roku rozpoczęła proces odbudowy wpływów partii w systemie politycznym i realizację części swoich postulatów. W wyborach prezydenckich partia poparła Roberta Koczariana, byłego prezydenta Republiki Górskiego Karabachu, zdecydowanie zwiększyła także swoją pozycję w Zgromadzeniu Narodowym. W wyborach parlamentarnych w 1999 roku Dasznakcutiun uzyskała 8 mandatów i nieformalnie wspierała prezydenta w jego politycznej działalności. W roku 2003 roku ponownie poparto jego kandydaturę w wyborach prezydenckich, a w wyborach parlamentarnych w 2003 roku partia zdobyła 11 mandatów stając się czwartą siłą polityczną w kraju. To pozwoliło Dasznakom po raz pierwszy w czerwcu 2003 roku wejść do proprezydenckiej koalicji i objąć cztery stanowiska ministerialne (resort rolnictwa, oświaty i nauki, pracy i spraw społecznych oraz zdrowia)⁴⁴.

Udział w koalicji rządowej umożliwił częściowe uregulowanie prawne niektórych postulatów partii. W 2005 roku z inicjatywy tej partii przyjęto poprawki do konstytucji o prawie do podwójnego obywatelstwa i zobowiązanie Republiki Armenii do pogłębiania stosunków z diasporą ormiańską, ochrony wartości historycznych i kulturowych w innych krajach oraz rozwoju edukacji i kultury ormiańskiej. W 2007 roku uchwalono nową ustawę o obywatelstwie dającą prawo wszystkim osobom o ormiańskim pochodzeniu możliwość uzyskania obywatelstwa Armenii bez konieczności rezygnacji z dotychczasowego obywatelstwa kraju zamieszkania⁴⁵. Nie udało się jednak przeforsować w polityce zagranicznej kwestii uznania autonomii gruzińskiej Dżawachetii zamieszkałej w większości przez Ormian, gdyż administracja prezydenta Koczariana obawiała się negatywnych konsekwencji tych działań w relacjach z Gruzją. W tym okresie partia notowały wzrost

⁴² V. Dyatlov, E. Melkonian, *Armenian Diaspora...*, op. cit., s. 175.

⁴³ E. Melkonian, *Imported Politics...*, op. cit., s. 84-85.

⁴⁴ P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska...*, op. cit., s. 165-166.

⁴⁵ *Dual Citizenship, Ministry of Diaspora of the Republic Armenia*, <http://www.mindiaspora.am/en/erkqaghaqacutyun> (dostęp: 18.10.2016).

poparcia wśród społeczeństwa i w wyborach parlamentarnych w latach 1999-2007 uzyskiwała 12-15% głosów, stając się liczącą siłą polityczną.

Koniec kadencji Roberta Koczariana i objęciu urzędu prezydenta przez Serża Sargsjana stało się początkiem zmian w relacjach z władzami. W 2008 roku partia wystawiła swojego kandydata w wyborach prezydenckich, Wahana Howannisjana, który uzyskał poparcie 101 tysięcy osób (6,2%) i zajął czwarte miejsce. Początkowo Dasznacy utrzymywali poparcie dla prezydenta, jednak w wyniku jego prób normalizacji stosunków z Turcją wystąpili zdecydowanie przeciwko tej polityce i tym samym zerwano współpracę przechodząc do opozycji, w której pozostawała do roku 2015⁴⁶. Tym samym nastąpił znaczny spadek popularności partii i jej znaczenia w systemie politycznym Armenii. Należy jednak przy tym zauważyć utrzymujące się cały czas duże znaczenie tej partii w Republice Górskiego Karabachu, gdzie jest czołową partią polityczną, a jej członkowie pełnią lub pełnili ważne funkcje w systemie politycznym tej nieuznawanej republiki⁴⁷.

Pozostałe dwie partie diasporalne, Liberalno-Demokratyczna Partia Armenii oraz Partia Hynczakan, chociaż od samego początku procesu transformacji brały w nim udział i w pierwszej połowie lat 90. XX wieku posiadały kilku deputowanych w parlamencie, to uzyskały zdecydowanie mniejsze poparcie społeczne i nie odegrały tak znaczącej roli w systemie politycznym. Przede wszystkim wynikało to z faktu długoletniego okresu funkcjonowania poza Armenią, co z kolei było przyczyną trudności w tworzeniu struktur organizacyjnych, wyłonieniem jednego przedstawicielstwa i brakiem pomysłu na uzyskanie szerokiego poparcia⁴⁸.

W analizie wpływu diaspory na system polityczny Armenii nie można pominąć istotnego wkładu indywidualnego zaangażowania się w proces transformacji ustrojowej na przykładzie Raffiego Howannisjana. Urodzony w Kalifornii w USA w ormiańskiej rodzinie po tragicznym trzęsieniu ziemi w 1988 roku porzucił zawodową karierę i przybył do Armenii w celu pomocy poszkodowanym. Został dyrektorem projektu w celu odbudowy obszaru dotkniętego katastrofą. W 1991 roku na prośbę pierwszego prezydenta Armenii Lewona Ter-Petrosjana został pierw-

⁴⁶ P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska...*, op. cit., s. 168-169.

⁴⁷ Wynika to z dużej roli tej partii w procesie kształtowania się państwowości Górskiego Karabachu w pierwszej połowie lat 90. XX wieku, silniejszych nastrojów nacjonalistycznych w tym regionie i możliwością funkcjonowania struktur tej partii w latach jej delegalizacji w Armenii (1995-1998). Członkowie tej partii obejmowali stanowiska przewodniczącego parlamentu, ministra spraw zagranicznych i wicepremiera. Notują także wyższe poparcie w wyborach na poziomie około 18-21% głosów. W ostatnich wyborach parlamentarnych w Górskim Karabachu Dasznakcutiun uzyskał 7 mandatów w 33 osobowym parlamencie. Patrz: ЦИК НКР поведала итоги выборов в НКР, „Карабахский курьер” 2015, nr 2 (49), s. 6-7.

⁴⁸ Szerzej na temat funkcjonowania w Armenii Liberalno-Demokratycznej Partii Armenii oraz Partii Hynczak patrz: E. Melkonian, *Imported Politics...*, op. cit., s. 80-86; V. Dyatlov, E. Melkonian, *Armenian Diaspora...*, op. cit., s. 170-181; P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska...*, op. cit., s. 152-154; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormiańskie partie diasporalne...*, op. cit., s. 106-121.

szym ministrem spraw zagranicznych Armenii (w latach 1991-1992)⁴⁹. W 2002 roku założył partię polityczną „Dziedzictwo”, która w wyborach parlamentarnych w 2007 roku uzyskała około 6% poparcia i zdobyła 7 mandatów. Jako lider ugrupowania pełnił w parlamencie funkcję przewodniczącego partyjnej frakcji. Ponownie uzyskał mandat deputowanego w 2012 roku (wówczas jego partia Dziedzictwo uzyskała poparcie rządu 5,78 % i 5 mandatów)⁵⁰. Kilka miesięcy później zrezygnował z mandatu deputowanego i rozpoczął kampanię prezydencką.

W wyborach prezydenckich w 2013 roku jako kandydat opozycji nieoczekiwanie zajął drugie miejsce i uzyskał poparcie rządu 36,75 % wyborców uzyskując tym samym 540 tysięcy głosów (wobec 860 tysięcy jakie uzyskał dotychczasowy prezydent Serż Sargsjan)⁵¹. Innym przykładem wpływu diaspory na politykę zagraniczną Armenii stanowi przykład francuskiego artysty ormiańskiego pochodzenia, Charlesa Aznavoura, który w 2009 roku został mianowany przez prezydenta ambasadorem Armenii w Szwajcarii i stałym reprezentantem tego kraju w ONZ⁵².

7.2. Rola i znaczenie Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w procesie transformacji ustrojowej

Oprócz ormiańskiej diaspory, inną grupą nieformalnego wpływu mającą ogromne znaczenie dla narodu ormiańskiego na przestrzeni wieków jest Ormiański Kościół Apostolski. W hierarchii wartości narodowych Ormian od wieków zajmuje on najwyższe miejsce z uwagi na jego szczególną rolę w dziejach i historii narodu ormiańskiego. W sytuacjach zagrożenia stanowił ostoję duchową narodu, pełnił funkcję głowy państwa, był reprezentacją Ormian na arenie międzynarodowej. Pełnił też szczególną rolę jako źródło języka, nauki i kultury ormiańskiej, tradycji i obyczajów. Narodowa tożsamość Ormian nierozzerwalnie związana jest z chrześcijaństwem i odrębnym narodowym kościołem.

Armenia była pierwszym państwem na świecie, które ustanowiło chrześcijaństwo religią państwową w roku 301⁵³. Nowa religia wywarła ogromny wpływ na losy narodu, odegrała ważną rolę w konsolidacji kulturowej i dała możliwość do przeciwstawienia się religijnej i kulturowej ekspansji ościennych mocarstw. Często opór religijny pokrywał się z oporem narodowym. Kościół przez wieki pozostawał

⁴⁹ *Historical Review of the Ministry of Foreign Affairs*, <http://www.mfa.am/en/history/> (dostęp: 20.10.2016).

⁵⁰ *Sunday, May 06, 2012 Parliamentary (Proportional) Elections*, Republic of Armenia Central Electoral Commission, <http://www.elections.am/proportional/> (dostęp: 20.10.2016).

⁵¹ *Monday, February 18, 2013 Presidential Elections, Result*, Republic of Armenia Central Electoral Commission, <http://www.elections.am/presidential/> (dostęp: 20.10.2016).

⁵² P. Nieczuja-Ostrowski, *Diaspora ormiańska...*, op. cit., s. 178-179.

⁵³ M. Орманиян, *Армянская Церковь*, Ереван 2012, s. 21-23.

silną instytucją o charakterze narodowym, która po utracie państwowości przez Armenię spełniała, oprócz funkcji religijnej, także funkcje społeczno-polityczne. Kultywowała pamięć narodową, stała na straży rodzimej kultury i tradycji, była nośnikiem wartości narodowych i głównym ośrodkiem naukowym. Niektórzy przedstawiciele Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego na trwałe zapisali się w historii Armenii, jak mnich Mesrop Masztoc (361-440), twórca ormiańskiego (a także gruzińskiego) alfabetu.

Podczas wielu wieków przebywania pod zaborami i obcą dominacją, kościół stał się dla Ormian najważniejszą instytucją narodową, a odrębność wyznaniowa stała się później jednym z filarów tożsamości narodowej⁵⁴. Doprowadziło to do powszechnego przekonania, że przynależność do tego kościoła jest równoznaczna z przynależnością do narodu ormiańskiego. W efekcie, Ormianie którzy z różnych względów porzucali narodowy kościół, przestawali być uważani za Ormian, nawet jeśli używali ojczystego języka i zachowywali narodowe obyczaje. O sile i miejscu Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego wśród Ormian świadczy fakt, iż struktury tego kościoła funkcjonowały (oczywiście w bardzo ograniczonym zakresie) także w Armenii w czasach ZSRR podczas największego nasilenia walki z religią. Ponadto w ZSRR najwięcej otwartych i spełniających swoją funkcję religijną kościołów było właśnie w Armenii⁵⁵. Mimo ciężkiego okresu radzieckiego, Ormiański Kościół Apostolski przetrwał jako część dziedzictwa narodowego i instytucja, by w momencie odzyskania niepodległości przystąpić do odbudowy i poszerzania swoich struktur oraz pozycji w społeczeństwie i państwie.

Jego szczególna pozycja i ogromne znaczenie w historii ormiańskiego narodu znalazło swój wyraz w instytucjonalnym ukształtowaniu jego roli. Już w czerwcu 1991 roku parlament Armenii przyjął ustawę o swobodzie wyznania i związkach religijnych, gdzie w sposób wyraźny uprzywilejowano Ormiański Kościół Apostolski wobec pozostałych wyznań. Wprawdzie art. 17 deklarował rozdział kościoła od państwa, to dalsza jego analiza temu zaprzecza. W tym samym artykule państwo gwarantuje Ormiańskiemu Kościołowi Apostolskiemu, który jest traktowany jako kościół narodowy, szczególną ochronę w ramach prawa międzynarodowego. Po-

⁵⁴ P. Nieczuja-Ostrowski, *Religia w polityce w państwach Kaukazu Południowego*, [w:] *Religia i polityka na obszarze Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej*, T. Stępniewski (red.), Lublin-Warszawa 2013, s. 286-287.

⁵⁵ Komunistyczne władze traktowały Ormiański Kościół Apostolski jako partnera a nie instytucję religijną. Z kolei zabytki sztuki sakralnej traktowane były przeważnie w kategoriach dziedzictwa narodowego Ormian a wybitnych przedstawicieli kościoła traktowano z należytą powagą za ich wkład w rozwój kultury ormiańskiej. Specyfika ormiańskiego casusu polegała na tym, że Kościół traktowany był jako instytucja narodowa a nie religijna. Szerzej na temat funkcjonowania Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w czasach ZSRR patrz: K. Siekierski, *Księża i komisarze - Ormiański Kościół Apostolski w czasach władzy radzieckiej*, [w:] *Konflikty na Kaukazie Południowym*, P. Adamczewski (red.), Poznań 2010, s. 17-35.

nadto w preambule ustawy Ormiański Kościół Apostolski uznany został za ważną instytucję kształtującą życie duchowe ormiańskiego narodu i przechowującą pamięć narodową. Z kolei art. 8 ustawy wprowadza na terytorium Armenii całkowity zakaz prozelityzmu, który nie stosuje się wobec tradycyjnej działalności Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego⁵⁶. Ponadto art. 13 zakazuje finansowania organizacji religijnych, których centrum duchowe znajduje się poza granicami Armenii. Wszystkie organizacje religijne muszą być zarejestrowane. Interesujący jest także art. 22, który stanowi, iż osoba wybrana na urząd Katolikosy Wszystkich Ormian otrzymuje automatycznie obywatelstwo Armenii.

W 2011 roku złożono poprawki do tej ustawy, których celem było wprowadzenie odpowiedzialności karnej za przymusowe zaangażowanie ludzi w nietradycyjne organizacje religijne. Było to wymierzone szczególnie przeciwko różnego rodzaju grupom religijnym i sektom, które nie posiadały osobowości prawnej⁵⁷. Cechą charakterystyczną instytucjonalnej działalności Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego stał się radykalny sprzeciw wobec tzw. nietradycyjnych wyznań pojawiających się w Armenii po 1991 roku. Pojawiające się masowo nowe ruchy religijne traktowano jak klęskę żywiołową lub zagrożenie bezpieczeństwa narodowego, starając się za wszelką cenę je wyeliminować z Armenii⁵⁸. Na niezgodne z prawem ich traktowanie zwracała już uwagę w 2001 roku Rada Europy wskazując, że m. in. „Świadkowie Jehowy” nie są traktowani w Armenii jako organizacja religijna tylko jak sekta stosująca prozelityzm. Zwracano także uwagę na problemy osób należących do Świadków Jehowy, którzy odmawiają służby wojskowej z przyczyn religijnych ponosząc tego surowe konsekwencje⁵⁹.

Początkowo w pierwszych latach niepodległości Ormiański Kościół Apostolski nie radził sobie zbyt dobrze w kwestiach współistnienia z innymi wyznaniem. Tzw. „uwolnienie religijnego rynku” spod państwowej kontroli w wyniku rozpadu ZSRR spowodowało niekontrolowany napływ do Armenii przedstawicieli innych wyznań, którzy starali się zapęłnić duchową pustkę po ZSRR. W tej „walce o rząd dusz” dotychczas narodowy kościół musiał się zmierzyć nie tylko z nowymi wyznaniem, ale także z indyferentyzmem religijnym oraz nowymi wzorcami kulturowymi płynącymi ze świata zachodniego. Początkowo nie był na takie sytuacje przygotowany, zwłaszcza mentalnie, dlatego szukał pomocy u władz państwowych

⁵⁶ Закон о свободе совести и религиозных организациях, Принят 17.06.1991, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2041&lang=rus> (dostęp: 21.10.2016).

⁵⁷ R. Król-Mazur, *Rola religii w konflikcie o Górski Karabach*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 247.

⁵⁸ Г. Авакян, *Армянская Апостольская Церковь, ее место в современном армянском обществе*, „Центральная Азия и Кавказ” 1999, nr 2 (3), s. 168-170.

⁵⁹ Н. Вутова, *Армения: Вступление в Совет Европы и выполнение обязательств перед организацией*, „Центральная Азия и Кавказ” 2003, nr 5 (29), s. 198-199.

w postaci uprzywilejowanej pozycji gwarantowanej prawnie, którą otrzymał. W 1993 roku hierarchowie Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego wystosowali odezwę, w której wyrazili sprzeciw wobec traktowania Armenii przez inne kościoły i grupy religijne jako pola aktywności misyjnej. Dopiero w 2001 roku obchody 1700-lecia przyjęcia chrztu stały się początkiem działań zmierzających do edukacji chrześcijańskiej, wykształcenia nowego pokolenia duchownych a także odbudowy starych i budowy nowych świątyń. W 2003 roku w ramach działalności oświatowej wprowadzono do szkół nowy obowiązkowy przedmiot – historia Kościoła Ormiańskiego a na Uniwersytecie Erywańskim otwarto Wydział Teologii⁶⁰.

Nadal jednak kościół był uprzywilejowany przez państwo i z biegiem czasu stał się wręcz elementem państwa, o który coraz częściej zabiegali politycy⁶¹. Dzień przed referendum niepodległościowym we wrześniu 1991 roku Katolikos Wszystkich Ormian wezwał naród do głosowania za niepodległością. Kilka miesięcy później pierwszy prezydent Lewon Ter-Petrosjan podczas uroczystego objęcia urzędu całował pierścień Katolikosa i odbierał od niego błogosławieństwo⁶². Od tego czasu głowa Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego bierze udział we wszystkich najważniejszych uroczystościach państwowych. Każda sesja inauguracyjna Zgromadzenia Narodowego nowej kadencji oraz zaprzysiężenie nowego prezydenta otwierane jest uroczyszcem przez Katolikosa Wszystkich Ormian. W pierwszej połowie lat 90. Katolikos Wazgen I został jako pierwszy uhonorowany przez prezydenta orderem Narodowego Bohatera Armenii za służbę dla zachowania i rozwoju duchowych wartości narodu. Poparcie Kościoła stało się wręcz obowiązkiem dla nowej władzy w celu jej legitymizacji, podobnie jak i legitymizacja ze strony władzy dla Kościoła zgodnie z powiedzeniem Katolikosa Wazgena I: „*jeden wolny naród, jeden wolny rząd, jeden wolny Kościół narodowy*”⁶³.

Armeńskie władze nie tylko zabiegały o poparcie Kościoła, ale próbowały nawet ingerować w jego kwestie instytucjonalne. W 1994 roku zmarł Katolikos Wazgen I i kwestią otwartą stał się problem wyboru jego następcy. Ze względu na istniejące podziały w Ormiańskim Kościele Apostolskim, których konsekwencją jest funkcjonowanie dwóch konkurencyjnych katolikatów, eczmiadzyńskiego ze stolicą w Eczmiadzinie w Armenii i cylicyjskiego ze stolicą w Antelias w Libanie (głównie funkcjonujący wśród ormiańskiej diaspory), w próbę „zjednoczenia” dwóch

⁶⁰ K. Siekierski, *Ormiański Kościół Apostolski – od wielkiej przeszłości do trudnej teraźniejszości*, „Społeczeństwo i Polityka” 2008, nr 1 (14), s. 42-43.

⁶¹ Przykładem znakomitej symbiozy elit politycznych i Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego jest uroczysta parada wojskowa z okazji 25-lecia niepodległości Armenii, jak odbyła się w Erywaniu 21 września 2016 roku. Rozpoczęła się modlitwą Katolikosa i przemarszem oddziału księży. Na podstawie obserwacji własnych autora podczas udziału w paradzie wojskowej z okazji 25-lecia niepodległości Armenii, Erywań 21.09.2016.

⁶² L. Abrahamian, *Armenian Identity in a Changing World*, Costa Mesa California 2006, s. 210.

⁶³ K. Siekierski, *Ormiański Kościół Apostolski...*, op. cit., s. 38.

konkurencyjnych ośrodków religijnych włączył się dość dynamicznie prezydent Lewon Ter-Petrosjan⁶⁴. Jego celem stało się zjednoczenie i zakończenie podziałów w Ormiańskim Kościele Apostolskim poprzez wybór na stanowisko Katolikos eczmiadzyńskiego przedstawiciela katolikat cylicyjskiego⁶⁵. Jego życzeniem, publicznie wyrażanym, był wybór na Katolikos w Armenii dotychczasowego Katolikos Cylicyjskiego Garegina I. Z dużym prawdopodobieństwem można założyć, że w celu realizacji tego zadania miała pomóc prezydentowi delegalizacja partii Dasznakcutiun w grudniu 1994 roku, która to odgrywała główną rolę w podtrzymywaniu dotychczasowych różnic i opowiadała się za katolikatem cylicyjskim jako tym właściwym i nieskażonym sowiecką spuścizną. Tym posunięciem chciał umniejszyć wpływ Dasznaków wśród Kościoła na emigracji i doprowadzić do zjednoczenia obu katolikatów⁶⁶. Oprócz pojednania i zjednoczenia nie bez znaczenia byłby efekt polityczny.

Mimo formalnego rozdziału Kościoła od państwa, Ormiański Kościół Apostolski został poddany dużym naciskom w celu właściwego wyboru swojego przywódcy. Prezydent w przemówieniu otwierającym Zgromadzenie Narodowe Kościoła w kwietniu 1995 roku mówił, że obecna sytuacja związana z rozłamem wśród Kościoła jest narodową hańbą, a ci którzy się do niej przyczynili, nie mają nic na swoje usprawiedliwienie. Jego zdaniem dopiero dziś (czyli w 1995 roku) istnieje szansa na rozwiązanie tego problemu poprzez wybór na stanowisko głowy Kościoła dotychczasowego Katolikos Cylicyjskiego Garegina I⁶⁷. Jego starania przyniosły oczekiwany skutek i kolejnym Katolikosem został wybrany dotychczasowy Katolikos Cylicyjski Garegin I. Nie przyniosło to jednak pożądaných rezultatów i nie doprowadziło do zjednoczenia obu katolikatów, które do dnia dzisiejszego zachowały oddzielne struktury. Co więcej, nie zostało to dobrze przyjęte zarówno w Armenii jak i w środowisku ormiańskiej diaspory. Tym bardziej, że rok po ustąpieniu Lewona Ter-Petrosjan z urzędu prezydenta, Katolikos zmarł, a jego następcą został wybrany jego konkurent z 1995 roku, Garegin Nersissjan II, reprezentujący katolikat eczmiadzyński i cieszący się poparciem prezydenta Roberta Koczariana⁶⁸.

Po wyborze nowego Katolikos w 1999 roku i rezygnacji z prób zjednoczenia konkurencyjnych katolikatów, relacje państwa z Ormiańskim Kościołem Apostolskim w Armenii ponownie weszły ściśle związki. W 2005 roku w wyniku nowelizacji konstytucji pojawił się w niej art. 8.1 mówiący o rozdziale Kościoła od

⁶⁴ L. Abrahamian, *Armenian Identity...*, op. cit., s. 209-210.

⁶⁵ J. R. Masih, R. O. Krikorian, *Armenia at the crossroads*, London and New York 1999, s. 53-54.

⁶⁶ V. Dyatlov, E. Melkonian, *Armenian Diaspora...*, op. cit., s. 178-179.

⁶⁷ L. Ter Petrossian, *Address of the President of the Republic of Armenia Levon Ter Petrossian to the National Ecclesiastical Assembly*, „Window. View of the Armenian Church”, 1995, vol. 5, nr 1 & 2, s. 5-6.

⁶⁸ K. Siekierski, *Ormiański Kościół Apostolski...*, op. cit., s. 40-41.

państwa. Dalsze zapisy nie pozostawiają jednak wątpliwości o roli i znaczeniu Kościoła w Armenii. Mówią o uznaniu szczególnej historycznej misji Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego jako kościoła narodowego w życiu duchowym, rozwoju narodowej kultury i zachowaniu tożsamości narodowej narodu ormiańskiego.

W wyniku presji Rady Europy pojawił się w konstytucji zapis o swobodzie działalności wszystkich organizacji religijnych i prawie do zmiany wyznania⁶⁹. Z kolei w 2007 roku została przyjęta ustawa o relacjach pomiędzy Republiką Armenia a Ormiańskim Kościołem Apostolskim. Ponownie potwierdzono w niej zapis o szczególnym znaczeniu misji tego kościoła dla narodu ormiańskiego i uznano jego samorządność w hierarchicznej strukturze. Ponadto na mocy tej ustawy Kościół otrzymał istotne przywileje finansowe. Otrzymał prawo do organizowania zbiórki funduszy publicznych oraz zwolnienie z podatków zebranych funduszy i otrzymanych darów i prezentów. Ponadto zwolniono instytucje kościelne z opodatkowania produkcji oraz sprzedaży przedmiotów i akcesoriów o charakterze liturgicznym. Zagwarantowano tajemnice spowiedzi i potwierdzono prawną ochronę Kościoła poza Armenią zgodnie z zasadami prawa międzynarodowego. W art. 7 Państwo zagwarantowało coroczne wsparcie finansowe z budżetu Armenii na rzecz ochrony i wzbogacania instytucji kulturalnych, kolekcji, muzeów, bibliotek i archiwów, które są własnością Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego i stanowią część narodowego dziedzictwa kulturowego⁷⁰.

Również po objęciu urzędu prezydenta Armenii przez Serża Sargsjana elity polityczne wyraziły przekonanie o szczególnej roli Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w dziejach państwa i narodu, udzielając mu dalszego wsparcia w odbudowie struktur po okresie radzieckim. Prezydent Serż Sargsjan w 2008 roku podczas spotkania z katolikosami (eczmiaarzyńskim) Gareginem II i (cylicyjskim) Aramem I podkreślił, że państwo będzie kontynuować politykę wzmacniania Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, który jest jednym z filarów ormiańskiego ducha i tożsamości narodowej. Z kolei Katolikos Garegin II zaangażował się w życie publiczne kraju dążąc do wzmocnienia w społeczeństwie swojego znaczenia oraz instytucji katolikosa, jako najwyższego narodowego autorytetu. W związku z masowymi protestami społecznymi po wyborach prezydenckich w 2008 roku i próbach ich stłumienia przez władze, Katolikos Garegin II podjął się próby mediacji między stronami w celu zażegnania bratobójczych walk⁷¹.

Mimo znaczącej pozycji Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w systemie politycznym i wśród elit, które wręcz zabiegają o bardzo dobre wzajemne relacje,

⁶⁹ Конституция Республики Армения с изменениями, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus> (dostęp: 24.10.2016).

⁷⁰ *The Law of the Republic of Armenia Regarding the Relationship between the Republic of Armenia and the Holy Armenian Apostolic Church*, <http://www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=3&nid=724&y=2007&m=4&d=5&lng=en> (dostęp: 24.10.2016).

⁷¹ P. Nieczuja-Ostrowski, *Religia w polityce...*, op. cit., s. 289.

należy zauważyć pogłębiający się z biegiem czasu rozdział między hierarchami tego kościoła a wiernymi. Część z nich dostrzega fakt, iż Kościół stał się pożądanym partnerem dla politycznych elit i bardziej dba o relacje z władzą świecką niż z wiernymi. Dostrzegają ściśle relacje obu stron i wystawny styl życia części kościelnych hierarchów, wspólne interesy i szczególne traktowanie Kościoła przez państwo. Jednocześnie zdają sobie sprawę, że otwarta krytyka spotka się z dużym sprzeciwem i oskarżeniem o zdradę. Tylko nieliczni próbują publicznie o tym mówić i domagają się traktowania Kościoła bez specjalnego uprzywilejowania. Jednym z nich jest Hrant Bagratian, były premier Armenii w latach 1993-1995, który publicznie podnosi problem szczególnego traktowania Kościoła, domaga się opodatkowania wszystkich dochodów kościelnych i jest zdecydowanie przeciwny nadmiernym związkom władzy z Kościołem, które jego zdaniem przynoszą sporo szkód, głównie finansowych. Jednak jego starania do tej pory nie przyniosły rezultatów, gdyż w swoich działaniach jest osamotniony i ignorowany przez polityczne elity z uwagi na naruszenie tematu tabu⁷².

Dla większości Ormian Kościół postrzegany jest raczej w kategoriach narodowych a nie religijnych. Cechą charakterystyczną armeńskiego społeczeństwa jest powierzchowne utożsamianie się z Kościołem które przysłania to, co powinno być prawdziwą treścią społecznej identyfikacji Kościoła, czyli religijne zaangażowanie. Wielu Ormian do dziś nie posiada nawet podstawowej wiedzy religijnej. Z kolei Kościół, zdając sobie z tego sprawę, odwołuje się nie do sedna religii, lecz do określonych haseł i symboli starając się tym samym kreować pewną rzeczywistość zrozumiałą dla przeciętnego obywatela Armenii.

Kościół odwołując się do wartości chrześcijańskich, łączy je z ideą narodową. Wiąż z Kościołem budowana jest poprzez odwoływanie się do idei pierwszego chrześcijańskiego narodu, narodu męczennika, gotowego do największych poświęceń w imię wiary. Tym samym, każdy Ormianin, choćby niewierzący i nie znający podstawowych zasad wiary, jest nosicielem chrześcijaństwa niejako w genach. Z kolei Kościół jest przedstawiany jako odwieczna opoka narodu, jego obrońca i przedstawiciel w najcięższych latach historii.

Obecnie nie brakuje także odwołań do współczesności, niepodległości Armenii, duchowego odrodzenia i walki o Górski Karabach⁷³. Taka symbolika jest zrozumiała i do przyjęcia dla przeciętnego Ormianina, z których wielu uważa się za „niewierzących, ale praktykujących”, gdyż považają oni religijne instytucje za względu na przynależność do narodu ormiańskiego i tradycje, a nie prawdy wiary.

⁷² Hrant Bagratian: *Why shouldn't the Church pay taxes?* <http://www.panorama.am/en/video/2016/09/28/Hrant-Bagratyan-Why-shouldn-t-the-Church-pay-taxes/18362> (dostęp: 25.10.2016); *Hrant Bagratian suggests that Church pay taxes*, <http://en.a1plus.am/1246413.html> (dostęp: 25.10.2016); *No Separation of Church and State in Armenia? Opinion*, <http://www.epress.am/en/2010/12/23/no-separation-of-church-and-state-in-armenia-opinion.html> (dostęp: 25.10.2016).

⁷³ K. Siekierski, *Ormiański Kościół Apostolski...*, op. cit., s. 42.

Wielu z nich deklaruje swoje przywiązanie do Kościoła, traktowanego jako kościół narodowy, a wszelkie inne konkurencyjne grupy konfesyjne są przez nich traktowane jako wrogie i obce. Część badaczy uważa, że dzięki funkcjonowaniu od wieków wzorca ścisłego powiązania przynależności etniczno-narodowej i konfesyjnej, można powiedzieć, że w przypadku Armenii mamy do czynienia z pojęciem „religijnego nacjonalizmu”, w którym elity polityczne dbają o bardzo dobre relacje z Kościołem traktowanym jako pożądany partner w celu legitymizacji władzy w społeczeństwie, które z kolei traktuje Kościół w kategoriach podstawy tożsamości narodowej⁷⁴.

Podsumowując należy podkreślić, iż mimo deklaracji rozdziału kościoła od państwa, w przypadku Armenii nie można mówić o państwie świeckim. Ormiański Kościół Apostolski ma zagwarantowaną prawnie szczególną rolę i pozycję, cieszy się zaufaniem władz i otrzymał szereg przywilejów, religijnych ale także finansowych. W systemie politycznym spełnia rolę tzw. parasola tożsamości narodowej i legitymizacji układu rządzącego⁷⁵. Mimo pozytywnych czy też bardzo dobrych relacji z elitą polityczną, nie ma najprawdopodobniej dużego wpływu na kształt systemu politycznego i jego wewnętrzne przemiany. Głos Kościoła dotyczy najczęściej kwestii fundamentalnych dla narodu, takich jak ludobójstwo w 1915 roku oraz kwestie moralne. Nie obserwuje się istotnego wpływu Kościoła na bieżące kwestie polityczne, takie jak zmiana konstytucji, stosunki międzynarodowe czy wybór odpowiedniego systemu rządów⁷⁶.

Ormiański Kościół Apostolski stara się politycznym elitom „nie przeszkadzać” (ze wzajemnością) a wręcz pomagać poprzez wykorzystywanie kwestii religijnych jako składnika ideologii narodowej. Władze często sięgają do treści i symboli religijnych aby realizować cele polityczne takie jak pobudzanie patriotycznych postaw, mobilizacja społeczeństwa w sytuacjach kryzysowych, czy pełniejsza legitymizacja zdobytej władzy. Z kolei Kościół dąży do bliskiej i pozytywnej współpracy z władzami w celu zapewnienia sobie monopolu opieki państwa oraz dominującej pozycji wyznania narodowego⁷⁷. Część badaczy zwraca uwagę na pogłębiający się w ciągu ostatnich lat proces znacznej koegzystencji biznesowo-towarzyskiej największych armeńskich oligarchów z Kościołem przejawiający się w fundowaniu i budowaniu przez nich wielkich kościołów, otwieranych uroczystości w towarzystwie najwyższych władz państwowych i kościelnych, co pośrednio ma za zadanie

⁷⁴ K. Siekierski, *Religia i nacjonalizm w regionie Kaukazu Południowego*, [w:] *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, K. Iwańczuk, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2008, s. 37-38; R. Król-Mazur, *Rola religii...*, op. cit., s. 248.

⁷⁵ D. Rypel, *Vztah cirkve a státu v Arménii: Nejrovnější mezi rovnými?* <http://www.e-polis.cz/clanek/vztah-cirkve-a-statu-v-armenii-nejrovnejsi-mezi-rovnymi.html> (dostęp: 25.10.2016).

⁷⁶ J. Dziuba-Wiśniewska, *Zaangażowanie Katolików Wszystkich Ormian w debatę publiczną w Armenii*, „Studia Politologiczne”, 2016, vol. 41, s. 319-334.

⁷⁷ P. Nieczuja-Ostrowski, *Religia w polityce...*, op. cit., s. 301.

legitymizację ich działalności w państwie przez szerokie masy społeczeństwa, zadowolone z „dobroczynnej” działalności swoich oligarchów⁷⁸.

7.3. Wojskowi, służby specjalne, weterani i organizacje paramilitarne jako aktywne grupy nacisku w systemie politycznym Armenii

Próba dokonania analizy wpływu tzw. „czynnników wojskowych” na proces transformacji systemowej w Armenii jest paradoksalnie zadaniem dość trudnym. Związane jest to z faktem wpływu skomplikowanej oraz tragicznej historii Ormian i wielowiekowej tradycji walki zbrojnej jako jedyne go skutecznego środka fizycznego przetrwania narodu. Dla Ormian wojsko, armia, siła zbrojna, powstania, walka partyzancka, terror i inne militarne metody walki nie stanowią jakiegokolwiek tematu tabu, wręcz przeciwnie, są przedmiotem dumy i przykładem właściwej patriotycznej postawy.

We współczesnej Armenii, która we wrześniu 1991 roku uzyskała niepodległość, idea walki zbrojnej i militaryzacja całego państwa poprzez podporządkowanie kwestii polityczno-społecznych nadrzędnym kwestiom wojskowym jest czymś zupełnie normalnym. Służba wojskowa uważana jest za zaszczytny obowiązek każdego mężczyzny, a nieliczni którzy jej unikają, traktowani są jako zdrajcy i odszczepieńcy, niegodni bycia Ormianinem. W kraju, w którym najwyżsi jego przedstawiciele (np. byli i obecny prezydent) są wojskowymi, a armia i jej generałowie zajmuje czołowe miejsce w systemie politycznym i odgrywa w nim decydującą rolę, mówienie o cywilnej kontroli armii mija się z przeznaczeniem. Znaczna część obecnych elit politycznych rządzących Armenią to dawni działacze ruchu karabachskiego, przedstawiciele tzw. korporacji weteranów z Górskiego Karabachu, którzy odegrali decydującą rolę podczas konfliktu zbrojnego. Można wręcz mówić o klasycznym przejściu władzy w Armenii przez grupę wojskowych w 1998 roku poprzez wymuszoną dymisję jedyne go niezwiązanego z armią pierwszego prezydenta Lewona Ter-Petrosjana.

W latach 1998-2008 prezydentem Armenii był Robert Koczarian, który w latach 1992-1994 stał na czele Komitetu Obrony Republiki Górskiego Karabachu, pełnił funkcję premiera i dowodził oddziałami wojskowymi, a w latach 1994-1997 był prezydentem Republiki Górskiego Karabachu⁷⁹. Z kolei od 2008 roku prezydentem Armenii jest Serż Sargsjan, w latach 1989-1993 przewodniczący Komii

⁷⁸ Y. Antonyan, *Political power and church construction in Armenia*, [w:] *Religion, Nation and Democracy in the South Caucasus*, A. Agadjanian, A. Jödicke, E. van der Zweerde (red.), London and New York 2015, s. 86-89.

⁷⁹ *Второй Президент Республики Армения Роберт Кочарян*, <http://www.president.am/ru/robert-kocharyan/> (dostęp: 26.10.2016).

tetu Sił Samoobrony Górskiego Karabachu, w latach 1993-1995 oraz 2000-2007 minister obrony narodowej Armenii, szef służ specjalnych (w latach 1996-1999) i sekretarz Rady Bezpieczeństwa Narodowego⁸⁰.

Walka zbrojna o Górski Karabach jeszcze przed uzyskaniem niepodległości stała się kwestią nadrzędną i priorytetową w Armenii. Tzw. kwestia karabachska wiązała się z postawą antykomunistyczną i walką o niezależność od ZSRR i szybko stała się głównym elementem ideologii działaczy politycznych na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. Kwestia karabachska stała się priorytetową w procesie kształtowania tożsamości narodowej Ormian, a idea walki zbrojnej za Górski Karabach stała się główną ideą niepodległego państwa armeńskiego. Na początku lat 90. XX wieku, w państwie funkcjonującym w warunkach rzeczywistej wojny, utworzenie silnej armii stało się najważniejszym zadaniem⁸¹.

Konflikt w Górskim Karabachu w dużej mierze postrzegany jest cały czas jako główny wyznacznik armeńskiego bezpieczeństwa i polityki zagranicznej. Sprzyja i zarazem uzasadnia nadmierną z punktu widzenia procesów transformacyjnych militaryzację państwa, która jednocześnie powoduje dominację sektora militarnego w systemie politycznym, ograniczenie i zawężanie politycznego dyskursu do kwestii nadrzędnych oraz jest przyczyną mniejszej tolerancji dla grup opozycyjnych podważających dotychczasowe priorytety związane z koniecznością wojskowej mobilizacji społeczeństwa wokół kwestii Górskiego Karabachu. Tym samym choćby próby kształtowania polityki zagranicznej zostają ograniczone do nielicznych opcji i prowadzą do tendencji ograniczania polityki bezpieczeństwa narodowego poprzez uczynienie jej zakładnikiem kwestii Górskiego Karabachu⁸².

Utrzymanie Górskiego Karabachu w wyniku prowadzonych działań zbrojnych i podpisanie zwieszenia broni w 1994 roku sankcjonującego armeńskie zdobycze terytorialne, zarówno w kategoriach wojskowych i politycznych, było pierwszym i jedynym źródłem legitymizacji nowych władz niepodległej Armenii i stało się fundamentem armeńskiej państwowości. Tym samym czynnik militarny stał się jednym z podstawowych filarów państwa, a jego zachwianie czy dekompozycja w społecznej świadomości będzie równoznaczne z fizyczną niezdolnością ormiańskiego narodu do dalszego przetrwania. Pod wpływem tragicznej historii Ormian i próby całkowitego unicestwienia narodu w 1915 roku w Imperium Tureckim, siła zbrojna i militaryzacja jest silnie zakorzeniona w społeczeństwie, które postrzega ją jako niezbędny warunek fizycznego przetrwania narodu. Tym samym to na si-

⁸⁰ Третий Президент Республики Армения Серж Саргсян, <http://www.president.am/ru/serzh-sargsyan/> (dostęp: 26.10.2016).

⁸¹ A. Balayan, *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014, s. 32-33.

⁸² С. Минасян, *Нагорный Карабах после двух десятилетий конфликта: неизбежная пролонгация статус-кво?*, „Аналитические доклады Института Кавказа”, 2010, nr 2, s. 24-38.

łach zbrojnych i wojsku spoczywa ciężar zagwarantowania możliwości dalszego funkcjonowania narodu. Z przyczyn naturalnych wymaga to wyjątkowej roli i pozycji wojskowych tak w życiu społecznym jak i politycznym⁸³.

Dominacja czynnika wojskowego i militaryzacja Armenii ma zdecydowanie negatywny wpływ na proces kształtowania się i transformacji systemu politycznego. Jest podstawową przyczyną nadmiernej i ponadnormatywnej obecności czynnika siły i przemocy w procesie kształtowania systemu politycznego. Przemoc i terror, w najbardziej radykalnym wydaniu, już na stałe wpisały się w system polityczny tego kraju. W literaturze często można się spotkać z określeniem „ormiański terroryzm”, który ma swoje historyczne uzasadnienie⁸⁴. Czas wojny i polityczno-gospodarczej izolacji na arenie międzynarodowej w latach 1991-1994 na stałe zaznaczył się w armeńskim życiu politycznym. Przemoc i terror, instrumentalne traktowanie siły zbrojnej jako narzędzia w walce politycznej stały się teraz elementem systemu politycznego Armenii⁸⁵. Podstawową kwestią było zagwarantowanie bezpieczeństwa państwa oraz fizyczne przetrwanie w niesprzyjających okolicznościach.

⁸³ R. Giragosian, *Repositioning Armenian Security and Foreign Policy Within a Region at Risk*, „Working Paper”, 2006, nr 6, Armenian International Policy Research Group, Yerevan 2006, s. 1-16.

⁸⁴ Ormiański terroryzm ma swoją specyfikę, związaną z tragiczną historią tego narodu. Już w drugiej połowie XIX wieku we wschodniej Turcji kształtowały się załążki pierwszych ormiańskich organizacji sięgających do metod siłowych w walce z okupacją turecką. W ramach narodowo-wyzwoleńczej działalności coraz częściej udziałem ormiańskich organizacji stały się polityczne zabójstwa urzędników i polityków tureckich a także napady na banki. Tragedia masowej eksterminacji Ormian w 1915 roku przez reżim turecki doprowadziła do psychologicznej akceptacji terroru przez część społeczeństwa jako metody walki politycznej w imię wyższych celów. Na emigracji zaczęły powstawać liczne organizacje konspiracyjne do walki zbrojnej. Najbardziej znaną jest powstała w połowie lat 70. XX wieku w Libanie Tajna Ormiańska Armia Narodowowyzwoleńcza (ASALA), która odpowiadała za akty terroru na dyplomatów i urzędników tureckich, przedstawicieli tureckich linii lotniczych i innych przedstawicieli zachodnich kompanii, które współpracowały z władzami Turcji. Szacuje się, że bojownicy zabili na całym świecie ponad czterdziestu dyplomatów tureckich i członków ich rodzin. Jeden z członków tej grupy, Monte Melkonian, w pierwszej połowie lat 90. XX wieku przybył do Górskiego Karabachu, gdzie prowadził walki zbrojne ze swoim oddziałem aż do śmierci w 1993 roku. Oprócz ASALI powstawały także mniejsze grupy, np. ormiańskie legiony „Komandosi Sprawiedliwości”. Ich szczególna aktywność terrorystyczna przypadła na lata 1970-1980. W 1983 roku na lotnisku Orly w Paryżu dokonały one zamachu na siedzibę tureckich linii lotniczych, w wyniku którego śmierć poniosło osiem osób, a pięćdziesiąt pięć zostało rannych. Szerzej na temat ormiańskich organizacji zbrojnych o charakterze terrorystycznym patrz: П. Адамчевски, *История армянского терроризма в свете азербайджанских источников* [w:] *Международное сообщество и глобализация угроз безопасности*, Часть 2, В. Грохотова, Б. Ковалов, Е. Макарова (red.), НовГУ имени Ярослава Мудрого, Великий Новгород 2008, s. 245-251; Т. Акopian, *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus” 2002, nr 5 (17), s. 102-103; V. Dyatlov, E. Melkonian, *Armenian Diaspora...*, op. cit., s. 122-124.

⁸⁵ М. Карапетян, *Карабахский конфликт и стабильность на Южном Кавказе*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2003, nr 5 (29), s. 94-95.

Pierwsze objawy obecności siły w systemie politycznym miały miejsce już w latach 80. XX wieku, a więc jeszcze w czasach ZSRR, kiedy to w Armenii i Górskim Karabachu zaczęły powstawały nieformalne ugrupowania, często o charakterze zbrojnym. Głównym czynnikiem generującym przemoc był konflikt karabachski. Pierwsze zbrojne ugrupowania powstały w drugiej połowie lat 80. XX wieku z inicjatywy powracającej z emigracji partii Dasznakcutiun, której członkowie zajmowali się w Górskim Karabachu organizacją oddziałów bojowych mających wspomóc walkę polityczną o przyłączenie tego regionu do Armenii⁸⁶. Z kolei w samej Armenii proces formowania paramilitarnych oddziałów zbrojnych i grup samoobrony w celu pomocy rodakom z Górskiego Karabachu rozpoczął się na przełomie lat 1989/1990 roku. Szacuje się, że różne organizacje zbrojne powstałe na terenie Armenii w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych liczyły około 100 tysięcy osób. Największe z nich to powstała w 1989 roku Armeńska Armia Narodowa założona przez Razmika Vasiliana i Wardana Wardaniana oraz Armeńska Armia Niepodległości, założona przez Leonida Azgaldiana. Miała ona nawet swojego politycznego przedstawiciela w Radzie Najwyższej, którym był Aszot Nawasardian⁸⁷.

Pod hasłem pomocy dla Górskiego Karabachu powstawały nie tylko grupy paramilitarne, ale także organizacje przestępcze i mafijne. Coraz częściej dochodziło do użycia łatwo dostępnej broni. W kwietniu 1990 roku doszło do napadu na siedzibę KGB w Erywaniu, miesiąc później miała miejsce strzelanina na dworcu kolejowym w Erywaniu, gdzie zginęło 6 osób. Kryminalizacja i militaryzacja życia polityczno-społecznego w Armenii w momencie przeprowadzania wyborów do Rady Najwyższej na przełomie maja i czerwca 1990 roku spotkała się z reakcją władz centralnych. 25 czerwca 1990 roku prezydent ZSRR Michaił Gorbaczow wydał rozporządzenie o zakazie tworzenia i funkcjonowania organizacji paramilitarnych, którego celem była próba rozbrojenia nielegalnych oddziałów⁸⁸. Z kolei 29 sierpnia 1990 roku po napadzie członków Armeńskiej Armii Narodowej na siedzibę Armeńskiego Ruchu Ogólnonarodowego, władze republikańskie wprowadziły w Armenii stan wyjątkowy i podjęły próbę likwidacji oddziałów paramilitarnych, nad którymi utracono kontrolę⁸⁹. Dopiero pod koniec 1991 roku, kiedy wybuchły regularne starcia zbrojne w Górskim Karabachu, zdecydowana większość paramilitarnych oddziałów znalazła się na polu walki.

Armenia już na progu niepodległości musiała się zmierzyć z problemem wewnętrznego terroru. Bolesne procesy związane z rozpadem ZSRR, socjalna dez-

⁸⁶ P. Adamczewski, *Przywództwo polityczne na poradzieckim obszarze o nieustalonym statusie. Casus Górskiego Karabachu*, [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 182.

⁸⁷ Т. Акопян, *Карабахский дневник...*, op. cit., s. 95-98.

⁸⁸ Ibidem, s. 95.

⁸⁹ А. Курдов, *Независимая Армения: взгляд российских аналитиков*, „Центральная Азия и Кавказ” 1999, nr 2 (3), s. 101.

integracja, kryzys gospodarczy zmuszający ludzi do samowystarczalności, nieefektywność systemu prawnego – to wszystko przyczyniło się do pojawienia się ekstremizmu, jako jednej z bardziej skutecznych metod walki elit o władzę i model transformacji. Miejscem narodzin tego ekstremizmu stała się ulica, mitingi, wiece i marsze. To na nich wzywano do radykalnych działań takich jak sądy ludowe.

W momencie zamrożenia działań zbrojnych na froncie w Górskim Karabachu w wyniku podpisanego bezterminowego zawieszenia broni w maju 1994 roku, kwestie transformacji politycznej i ustrojowej stały się priorytetem, jednak terror i przemoc zbrojna, oraz dominacja wojskowych w politycznych elitach, skutecznie hamowały próby zmian. Tym samym można mówić o stałym i negatywnym wpływie tzw. czynnika wojskowego na proces transformacji ustrojowej w Armenii. Na przełomie 1994/1995 roku w systemie politycznym Armenii decydowała się kwestia kształtu nowej konstytucji i wyboru odpowiedniego modelu rządu. Pod tym względem dominującą pozycję miał urzędujący prezydent Lewon Ter-Petrosjan, który skutecznie forsował swoją wizję państwa i konstytucji, zakładając silną pozycję głowy państwa, republikę prezydencką oraz przyjęcie konstytucji w wyniku referendum, a nie poprzez uchwalenie jej przez specjalne Zgromadzenie Konstytucyjne.

Jednak w parlamencie ukształtowała się silna koalicja antyprezydencka, na czele której stanął popularny w społeczeństwie były premier i minister obrony narodowej, Wazgen Manukian. W 1993 roku utworzył on antyprezydencki „Sojusz Narodowo-Demokratyczny” i stał się nieformalnym liderem opozycji⁹⁰. Nie miał on jednak możliwości realizacji swoich postulatów metodami politycznymi. W związku z tym postanowiono je wyrażać poprzez organizowanie masowych demonstracji antyprezydenckich. Od połowy 1994 roku w centrum Erywania odbywały się masowe demonstracje przeciwko prezydentowi i jego polityce. Głównym powodem krytyki elit władzy państwowej była wszechobecna korupcja i prowadzona polityka kadrowa. Obsadzanie stanowisk państwowych, według liderów opozycji, odbywało się na zasadzie protekcjonizmu i łapówkarstwa. W ich ocenie władze wyraźnie obrały kurs na budowę reżimu autorytarnego, czy nawet dyktatury. Domagano się ukształtowania republiki parlamentarnej i dymisji władz.

W napiętej sytuacji dochodziło do eskalacji przemocy i zamachów na polityków. Początkowo państwo reagowało na to niejednoznacznie i nieadekwatnie. Z jednej strony starano się nie zauważać nasilającego się politycznego ekstremizmu i ignorowano te zjawiska jak najdłużej. Jednak im bliżej było do wyborów parlamentarnych (połowa 1995 roku) i prezydenckich, podjęto decyzję o walce z opozycją pod hasłem eliminacji zachowań siłowych w polityce. Pretekstem było zabójstwo w grudniu 1994 roku jednego z członków władz Erywania oraz przedstawiciela „Komitetu Karabach”, Hambarcuma Galstiana. Oba polityczne zabój-

⁹⁰ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy ...*, op. cit., s. 50-52.

stwa zmieniły podejście państwa do wewnętrznego terroru i zapoczątkowały walkę z przemocą w polityce⁹¹.

Po zamachu służby specjalne wykryły terrorystyczną organizację „Dro”, której celem było fizyczne likwidowanie politycznych przeciwników, polityczny i ekonomiczny wywiad a także udział w tranzycie narkotyków. „Dro” okazało się zakonspirowaną grupą będącą częścią partii „Dasznakcutiun”, która nie ukrywała, że terror jest jedną z metod prowadzenia politycznej walki. Prezydent wydał zarządzenie o delegalizacji partii, co potwierdził Sąd Najwyższy. Doszło też do aresztowania liderów tej grupy i likwidacji wydawnictw partii⁹². W połowie 1995 roku wykryto kolejną grupę terrorystyczną („Wahan Howannisjan +31”), która miała na swoim koncie zabójstwa przedstawicieli sił porządkowych. Grupa składała się z członków partii „Dasznakcutiun”.

Terror i przemoc jako narzędzia walki elit o władzę towarzyszyły także wyborom prezydenckim w 1996 roku. Wybory te wygrał Lewon Ter-Petrosjan. Niezadowolony z rezultatów wyborów lider opozycji Wazgen Maniukan kilka dni po wyborach doprowadził do szturm na parlament. Antysystemowe działania opozycji spotkały się także z siłą ze strony rządowej. Dla zaprowadzenia porządku na ulice Erywania wyprowadzono wojsko i rozpoczęto aresztowania uczestników zamieszek⁹³.

Należy wyraźnie zauważyć, iż w systemie politycznym Armenii siła i przemoc, oraz siły nieformalnego sprzeciwu takie jak służby specjalne i wojskowi, miały istotny a wręcz nieodwracalny wpływ na kształt przyjętych rozwiązań dotyczących fundamentalnych kwestii tego państwa.

Jednym z najbardziej oczywistych przykładów ingerencji służb specjalnych i wojskowych w życie polityczne Armenii był przeprowadzony w lutym 1998 roku tzw. „pałacowy zamach stanu” w wyniku którego urzędujący prezydent Lewon Ter-Petrosjan podał się do dymisji. Główną rolę w tych wydarzeniach odegrał ówczesny szef służb specjalnych, Serż Sargsjan stojący na czele ministerstwa spraw wewnętrznych i bezpieczeństwa narodowego, minister obrony narodowej Wazgen Sargsjan i premier Robert Koczarian (w latach 1994-1997 prezydent tzw. Republiki Górskiego Karabachu).

W zakulisowych rozmowach grupa ta zmusiła urzędującego prezydenta do ustąpienia, grożąc mu zamachem stanu jeśli tego nie uczyni. Głównym powodem były publiczne wypowiedzi prezydenta sugerujące możliwość daleko idących kompromisów w rozmowach z Azerbejdżanem w kwestii uregulowania statusu

⁹¹ В. Г. Митяев, *Внутриполитические процессы в независимой Армении* [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998, s. 93-94.

⁹² Т. Акопян, *Карабахский дневник...*, op. cit., s. 267-268.

⁹³ Т. Akopian, *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus”, 2002, nr 5 (17), s. 104-105.

Górskiego Karabachu⁹⁴. Próba sił między prezydentem a „korporacją weteranów z Karabachu” zakończyła się ich zwycięstwem i zapoczątkowała tzw. proces „karabachizacji” elit politycznych, czyli obsadzanie wysokich stanowisk państwowych w Armenii osobami pochodzącymi z Górskiego Karabachu⁹⁵.

Nowym prezydentem Armenii został Robert Koczarian, premierem Wazgen Sargsjan a szefem służb specjalnych nadal pozostał Serż Sargsjan. Resorty siłowe, kierownictwo służb specjalnych oraz kluczowe gałęzie gospodarki znalazły się w rękach osób pochodzących z Górskiego Karabachu⁹⁶. Był to klasyczny przykład bezkrawawego przejęcia władzy przez osoby związane z wojskiem i służbami specjalnymi Armenii skutkujący gwałtownymi przeobrażeniami w instytucjach państwowych. Tym samym wyrażono przyzwolenie na używanie siły w polityce.

Pierwszym aktem prawnym nowego prezydenta Roberta Koczariana było unieważnienie delegalizacji partii Dasznakcutiun, uwolnienie z więzienia jej lidera, który tworzył terrorystyczną komórkę „Dro” oraz Wahana Howannisjana, lidera innej zbrojnej komórki. Interesujące było uzasadnienie ich zwolnienia „w związku ze zmianą sytuacji politycznej w kraju”. Niedługo potem został zamordowany Prokurator Generalny Armenii, wiceminister obrony narodowej i spraw wewnętrznych⁹⁷.

Ostra polaryzacja sceny politycznej, pojawienie się podziału wśród dotychczasowych sojuszników oraz rozbieżności wobec potencjalnej możliwości uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu w wyniku wymiany terytoriów w dużej mierze stały się przyczyną największej i najbardziej tragicznej ingerencji tzw. sił sprzeciwu w systemie politycznym Armenii. 27 października 1999 roku pięć uzbrojonych osób pod przywództwem Nairi Unaniana wtargnęło do parlamentu i zastrzeliło najważniejsze osoby w kraju. Zginął premier Wazgen Sargsjan przewodniczący parlamentu Karen Demirczian oraz główni przeciwnicy polityczni prezydenta Roberta Koczariana⁹⁸.

⁹⁴ Prezydent zgadzał się na przywrócenie azerbejdżańskiej kontroli nad tym terenem z równoczesnym przyznaniem mu szerokiej autonomii. Ceną miało być przełamanie izolacji ekonomicznej i likwidacja związanych z tym wewnętrznych problemów gospodarczych. Proponował pozostawienie Górskiego Karabachu w składzie Azerbejdżanu z dużą autonomią, wstrzymanie przez Armenię udzielania pomocy rodakom lub wymianę terytoriów (Górski Karabach w zamian za prowincję Zangezur, co umożliwiłoby Azerbejdżanowi połączenie się z Nachiczewaniem). 3 lutego 1998 roku w telewizyjnym wystąpieniu oświadczył, że ustępuje ze stanowiska, gdyż znane organy władzy zażądały tego od niego. Dodał, że w zaistniałej sytuacji dalsze sprawowanie przez niego funkcji głowy państwa mogłoby doprowadzić do poważnej destabilizacji państwa. Patrz: T. Акопян, *Карабахский дневник ...*, s. 287-291.

⁹⁵ S. Kardaś, *Rola elit politycznych w konfliktach na obszarze WNP (na przykładzie armeńsko-azerbejdżańskiego sporu o Górski Karabach)*, [w:] T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP, Tom II*, Warszawa 2010, s. 420-421.

⁹⁶ P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012, s. 233.

⁹⁷ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy ...*, op. cit., s. 56.

⁹⁸ Szerzej na temat okoliczności tej tragedii patrz rozdział poświęcony parlamentowi.

Niewyjaśniona do dziś tragedia ma nadal ogromny wpływ na priorytetowe kwestie związane z Górskim Karabachem. Niejasna jest rola służb specjalnych, które wcześniej wiedziały o planowanym zamachu i nie podjęły działań zapobiegawczych. Służby nie podjęły działań albo w wyniku zlekceważenia informacji lub w wyniku czyjegoś nacisku. Wśród najczęstszych motywów wymienia się kwestię uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu. W dniu zamachu premier Wazgen Sargsjan spotkał się w sekretarzem stanu USA Strobem Talbottem i omawiał kwestie wymiany terytoriów z Azerbejdżanem. Jak twierdzi Thomas de Wall, kwestia spotkania premiera i amerykańskiego dyplomaty nie jest przypadkowa, gdyż tego dnia pokojowe rozwiązanie problemu Górskiego Karabachu było najbardziej realne i możliwe. Zwraca on uwagę, że premier Wazgen Sargsjan był bliskim sojusznikiem rosyjskiego establishmentu i struktur siłowych, które mogły być zainteresowane w zerwaniu prowadzonych rozmów w celu pokojowego rozwiązania konfliktu⁹⁹.

Z kolei ormiański dziennikarz i analityk, Tatul Hakopian uważa, sprawców należy szukać zarówno wewnątrz Armenii, jak i w otoczeniu zewnętrznym. Jako najbardziej prawdopodobną przyczynę uważa on brak zgody strony armeńskiej na tzw. wariant meghriński, czyli wymianę terytoriów z Azerbejdżanem¹⁰⁰. Podobną tezę można znaleźć w publikacji Wojciecha Jagielskiego, który również wskazuje na istotną rolę kwestii wymiany terytoriów¹⁰¹. Z kolei w publikacji Brzezieckiego i Nocuń nie wyklucza się Rosji, jako najbardziej zainteresowanej dalszą eskalacją konfliktu w Górskim Karabachu¹⁰². Bez względu jednak na prawdziwe motywy i osoby stojące za tą tragedią, można zauważyć, że od tego momentu kwestia porozumienia z Azerbejdżanem w sprawie Górskiego Karabachu nie była już podejmowana na tak wysokim szczeblu, a konsekwencją było znaczne usztywnienie stanowiska Armenii wobec tzw. kwestii karabachskiej. Tym samym osiągnięty został efekt, który prawdopodobnie przyświecał głównym organizatorom zamachu.

O istotnej roli tzw. czynnika karabachskiego w systemie politycznym Armenii świadczy fakt, iż kolejny akt terroru wewnętrznego miał miejsce w lipcu 2016 roku w Erywaniu zaledwie dwa miesiące po tzw. „wojnie czterodniowej” w Górskim Karabachu. Na początku kwietnia 2016 roku w Górskim Karabachu doszło do nie spodziewanej i gwałtownej eskalacji działań zbrojnych, w wyniku których po stronie armeńskiej śmierć poniosło prawie 100 osób. Były to największe walki zbrojne w Górskim Karabachu od momentu podpisania zawieszenia broni w 1994 roku¹⁰³.

⁹⁹ T. де Ваал, *Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной*, Москва 2014, s. 313-314;

¹⁰⁰ T. Акопян, *Карабахский дневник...*, op. cit., s. 302-304.

¹⁰¹ W. Jagielski, *Dobre miejsce do umierania*, Warszawa 2010, s. 310.

¹⁰² A. Brzeziecki, M. Nocuń, *Armenia. Karawany śmierci*, Wołowiec 2016, s. 75-79.

¹⁰³ A. Jarosiewicz, M. Falkowski, *Wojna czterodniowa w Górskim Karabachu*, „Analizy OSW”, 5.4.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-06/wojna-czterodniowa-w-gorskim-karabachu> (dostęp: 28.10.2016).

Dwa miesiące później, w lipcu 2016 roku trzydziestoosobowa grupa uzbrojonych osób określających się jako „Bojownicy Sasunu” zajęła posterunek policji w Erywaniu, zabijając jednego policjanta i biorąc kilku jako zakładników (m. in. zastępcę komendanta głównego policji w Armenii). Bojownicy, głównie weterani wojny karabachskiej, zażądali dymisji prezydenta Serża Sargsjana oraz uwolnienia Żirajra Sefiliana¹⁰⁴, opozycjonisty, przywódcy radykalnej partii Parlament Założycielski.

Akcja zbrojna była motywowana przede wszystkim niezadowoleniem środowisk kombatanckich skutkami tzw. wojny czterodniowej w Górskim Karabachu, w wyniku której Armenia utraciła kilka stanowisk bojowych oraz prawie 100 osób. Obnażyła też brak właściwej reakcji podczas konfliktu i unaoczniała większości Ormian, że ich przewaga w tym konflikcie jest czysto teoretyczna, a sojusznicy, na których do tej pory mieli polegać, sprzedają broń ich przeciwnikom. Ponadto strona rosyjska zasugerowała Armenii konieczność zwrotu części terytorium Górskiego Karabachu¹⁰⁵. Tym samym dotychczasowe skrajne poglądy na temat Górskiego Karabachu części organizacji kombatanckich i weteranów spotkały się ze zrozumieniem i poparciem sporej części armeńskiego społeczeństwa, które publicznie to okazywało manifestacjami poparcia dla zamachowców. Stanowiło to duże zaskoczenie dla władz, które początkowo zareagowały bardzo agresywnie. Wielokrotnie dochodziło do starć z policją (zarówno bojowników, jak i demonstrantów), masowych aresztowań i pobic demonstrantów oraz funkcjonariuszy. Ostatecznie, po blisko dwóch tygodniach, grupa zamachowców poddała się i złożyła broń¹⁰⁶.

Oprócz środowisk związanych z weteranami i kombatanami z okresu walk w Górskim Karabachu, istotnym elementem tzw. nieformalnych sił sprzeciwu od lat są służby specjalne. Prowadząc działania wywiadowcze i kontrwywiadowcze jako instytucje o charakterze specjalnym są wykorzystywane w interesie państwa i ich obywateli. Jednym z najważniejszych zadań służb specjalnych jest zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego państwa i obowiązek ochrony demokratycznych zasad ustrojowych jako fundamentu systemu politycznego. Jednak bezpieczeństwo może być wykorzystywane przez organy państwa do ograniczania innych wartości w imię realizacji celów nadrzędnych. Ponadto służby specjalne są elementem polityki państwa i uczestniczą czynnie w wykonywaniu politycznych funkcji państwa. Władze podejmują określone decyzje polityczne z zakresu bezpieczeństwa głównie na podstawie informacji, które pochodzą od służb specjal-

¹⁰⁴ Żirajr Sefiljan urodził się w Libanie, gdzie brał udział w wojnie domowej. Następnie zasłużył się jako weteran walk w Górskim Karabachu, na czym oparł swoją polityczną karierę. Krytykował władze za niewystarczające wspieranie ormiańskich separatystów z Karabachu.

¹⁰⁵ W. Górecki, *Górski Karabach – w co gra Rosja?*, „Analizy OSW”, 13.04.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-13/gorski-karabach-w-co-gra-rosja> (dostęp: 28.10.2016).

¹⁰⁶ M. Falkowski, *Armenia: między rewolucją a autorytaryzmem*, „Analizy OSW”, 10.08.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-08-10/armenia-miedzy-rewolucja-a-autorytaryzmem> (dostęp: 28.10.2016).

nych. Dostarczając lub manipulując informacją, służby wpływają lub mogą wpływać na kształt podejmowanych decyzji politycznych¹⁰⁷.

W Armenii służby specjalne wiele razy podejmowały działania zmierzające do przywrócenia porządku lub eliminacji zagrożeń i robiły to zgodnie z posiadanymi uprawnieniami. Jednak w niektórych przypadkach konsekwencje tych działań i ich okoliczności miały duży wpływ na bieżącą sytuację w państwie i powstawało wrażenie, że są one prowadzone niejako w celu ochrony partykularnych interesów urzędującej głowy państwa lub grupy rządzącej.

Na przełomie 1994/1995 roku w wyniku działalności operacyjnej służb specjalnych doszło do delegalizacji jednej z najstarszych ormiańskich partii politycznej Dasznakcutiun na kilka miesięcy przed wyborami parlamentarnymi. I choć przedstawione zarzuty upoważniały do podjęcia takiej decyzji, to jednak działanie to postrzegano jako chęć wyeliminowania jednej z najważniejszych sił politycznych z walki wyborczej. Krok ten poważnie zachwiał stosunkami władz Armenii z ormiańską diasporą, która w dużym stopniu utożsamiała się z tą właśnie partią¹⁰⁸. Delegalizacja stanowiła duży cios dla opozycji przed wyborami parlamentarnymi, które odbyły się latem 1995 roku i zakończyły się zwycięstwem proprezydenckiego bloku „Republika”, który z popierającymi go ugrupowaniami zdobył około 70% miejsc w parlamencie. Pozwoliło to także w 1996 roku Lewonowi Ter-Petrosjanowi wygrać po raz drugi wybory prezydenckie.

W marcu 2008 roku służby specjalne zostały także wykorzystane do stłumienia protestów powyborczych. 1 marca 2008 roku brutalnie spacyfikowały protestujących. W wyniku użycia broni przez jednostki sił specjalnych, zginęło 8 osób, a kilkadziesiąt zostało rannych (20 osób rannych podczas pacyfikacji zmarło później w szpitalach w wyniku odniesionych ciężkich ran i obrażeń). Wprowadzono stan wyjątkowy, zakazano zgromadzeń i rozpoczęto represje wobec opozycji (np. Lewon Ter-Petrosjan znalazł się areszcie domowym)¹⁰⁹.

W 2015 roku służby specjalne ingerowały w polityczną i gospodarczą działalność jednego z najbogatszych armeńskich oligarchów, Gagika Carukiana. Ekscentryczny biznesmen, lider drugiej największej partii „Rozkwitając Armenia” przez dłuższy czas funkcjonował w otoczeniu prezydenta Serża Sargsjana, a jego partia zapewniała proprezydenckiej Republikańskiej Partii Armenii większość parlamentarną i swobodę działań. Jednak w 2015 roku Gagik Carukian postanowił utworzyć sojusz sił opozycyjnych i poprzeć byłego prezydenta Roberta Koczariana

¹⁰⁷ R. Grochowski, *Rola służb specjalnych w demokratycznym państwie prawa*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 2013, Nr 4, s. 196-199.

¹⁰⁸ K. Fedorowicz, *Służby specjalne w systemie ustrojowym Armenii*, „Studia Politologiczne”, 2017, vol. 43, s. 44-45.

¹⁰⁹ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy ...*, s. 60; A. Brzeziecki, M. Nocuń, *Armenia. Karawany ...*, s. 79-88; *Armenia: Police Beat Peaceful Protesters in Yerevan*, Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/news/2008/02/29/armenia-police-beat-peaceful-protesters-yerevan>, 18.08.2016.

w walce o władzę. Wystąpił z krytyką dotychczasowego systemu politycznego i sytuacji w kraju, domagając się władzy nowej jakości oraz sprzeciwił się planowanej reformie konstytucyjnej. Zagroził także masowymi demonstracjami.

Z jego inicjatywy doszło do spotkania trzech liderów opozycji (Lewon Ter-Petrosjan, Gagik Carukian i Raffi Howannisjan – lider partii „Dziedzictwo”) i utworzenia wspólnego sojuszu politycznego w celu odnowy życia politycznego Armenii¹¹⁰. Ponadto udał się do Rosji, gdzie odbył szereg spotkań z rosyjskimi politykami, sondując możliwość ich wsparcia dla nowego projektu politycznego¹¹¹. Takie działania spotkały się jednak ze zdecydowaną odpowiedzią prezydenta.

Już po kilku dniach prezydent Serż Sargsjan zarzucił Carukianowi iż jest „pseudo-politycznym zjawiskiem” niegodnym Armenii i natychmiast wyrzucił go z Rady Bezpieczeństwa Narodowego. Ponadto służby specjalne dokonały rewizji i przeszukań w siedzibach jego firm, w konsekwencji czego „ujawniono” ogromne zaległości podatkowe biznesmena oraz jego przestępczą działalność. Podjęto także działania zmierzające do pozbawienia go mandatu deputowanego¹¹².

Biznesmen nie zrezygnował jednak ze swoich planów. Zapowiedział społeczną mobilizację, masowe protesty i odsunięcie od władzy prezydenta. Jednak po kilku dniach miało miejsce spotkanie Gagika Carukiana z prezydentem, po którym biznesmen poinformował, że rezygnuje z aktywnej działalności politycznej¹¹³. Odwołał zapowiadane demonstracje i oświadczył, że wszystkie problemy należy rozwiązywać politycznymi metodami zgodnymi z prawem. Tym samym prezydent przy pomocy służb specjalnych usunął z najbliższego otoczenia ewentualnego przeciwnika i mocno osłabił pozycję byłych prezydentów, Lewona Ter-Petrosjana i Roberta Koczariana, który przy pomocy Gagika Carukiana próbowali odzyskać swoje pozycje i podjąć próbę ponownego przejęcia władzy.

Służby specjalne Armenii wypełniając swoje konstytucyjne obowiązki, co najmniej od drugiej połowy lat 90. XX wieku stały się jednak gwarantem i podstawą funkcjonowania tzw. „klanu karabachskiego”. Od prawie dwudziestu lat znajdują się pod kontrolą osób wywodzących się z Górskiego Karabachu i w sytuacjach kryzysowych podejmują działania zmierzające do kreowania sytuacji politycznej w kraju.

¹¹⁰ Гагик Царукян и Левон Тер-Петросян обсудили новую политическую обстановку в Армении, <http://www.panorama.am/ru/news/2015/02/13/carukyan-ter-petrosyan/113109>, 30.08.2016.

¹¹¹ Гагик Царукян в Москве встретился с членами „Единой России”, <http://ru.1in.am/1081885.html>, 30.08.2016.

¹¹² А. Умарова, Чем разгневал Царукян президента?, <http://www.ekhokavkaza.com/a/26851014.html>, 30.08.2016; Президент Армении поручил проверить сообщения о неуплате Гагиком Царукяном налогов и уголовных преступлениях, <http://www.panorama.am/ru/news/2015/02/12/serzh-sargsyan-3/113708>, 30.08.2016; Лидер партии „Прцветающая Армения” Гагик Царукян расценил выступление президента как объявление войны и „принял вызов”, <http://www.panorama.am/ru/news/2015/02/13/gagik-carukyan/113209>, 30.08.2016.

¹¹³ Гагик Царукян: „Я ухожу из активной политики”, <http://hetq.am/rus/news/58850/gagik-carukyan-ya-ukhozhu-iz-aktivnoy-politiki.html>, 30.08.2016.

Są one podporządkowane nadrzędnemu interesowi państwa, którym jest zabezpieczenie ciągłości funkcjonowania obecnego układu rządzącego skupionego wokół prezydenta Serża Sargsjana¹¹⁴. W najbliższym czasie należy się spodziewać dużej aktywizacji służ specjalnych w Armenii w obliczu zbliżających się wyborów parlamentarnych (2017) oraz prezydenckich (2018) w celu neutralizacji możliwych zagrożeń politycznych, związanych z ciągłością władzy i próbami jej kwestionowania, zarówno z wewnątrz jak i z zewnątrz. Jednak wysoce nieprzewidywalną jest postawa służ specjalnych Armenii w sytuacji wypracowania przez społeczność międzynarodową w najbliższej perspektywie nowych propozycji rozwiązania konfliktu w Górskim Karabachu. Na podstawie dotychczasowych doświadczeń można domniemywać, że dojdzie wówczas do eskalacji wewnętrznej przemocy (czy wręcz terroru), czego pierwsze przejawy można było zaobserwować już w połowie 2016 roku w postaci terrorystycznego ataku grupy weteranów karabachskich „Bohaterowie Sasunu” na komendę policji w Erywanii. W takich warunkach służby specjalne Armenii będą stać na straży nie tylko konstytucyjnego porządku, ale przede wszystkim trwałości dotychczasowego układu klanowego rządzącego tym krajem.

7.4. Pozycja i znaczenie armeńskich oligarchów w systemie politycznym Armenii

Istotną grupą nieformalną, wywierającą duży wpływ na kształt systemu gospodarczego Armenii a także na rozwiązania instytucjonalne systemu politycznego są oligarchowie. Ze względu na ich dominujący wpływ na armeńską gospodarkę oraz ich udział w życiu politycznym, bliskie relacje z najważniejszymi osobami w kraju, stanowią oni wręcz jeden z fundamentów systemu politycznego państwa, bez którego trudno sobie wyobrazić dzisiejszą Armenię. Grupa ta stała się nieodłącznym elementem państwa, a w opinii części politologów klanowy charakter oligarchicznych imperiów i ich rola w polityce pozwala na wyciągnięcie wniosków, iż więzy rodzinno-towarzyskie łączące poszczególnych członków powodują, że w Armenii klany stały się nieformalnymi instytucjami, ważniejszymi od instytucji politycznych państwa czy partii politycznych¹¹⁵. Stopień ich zakorzenienia w systemie politycznym jest bardzo głęboki i sięga wręcz pierwszej połowy lat 90. XX wieku czyli początków kształtowania niepodległej Armenii.

Dwadzieścia pięć lat po ogłoszeniu niepodległości Armenii część ekspertów nadal uważa, że Armenia jest krajem rządzonym przez oligarchów. Takie jest także powszechne przekonanie w społeczeństwie oraz w mediach¹¹⁶. Dużym problemem

¹¹⁴ K. Fedorowicz, *Służby specjalne...*, op. cit., s. 54-55.

¹¹⁵ D. Petrosyan, *Oligarchy in Armenia*, „Caucasus Analytical Digest”, nr 53-54, 17.07.2013, s. 11-12.

¹¹⁶ *Weathering the Storm: A commentary on Armenia's Oligarchs*, <https://www.pf-armenia.org/press-release/weathering-storm-commentary-armenia%E2%80%99s-oligarchs> (dostęp: 4.11.2016);

przy badaniu wpływu oligarchów na proces demokratyzacji w Armenii jest ich nieformalny charakter, funkcjonowanie na podstawie zwyczajowych, nieformalnych i klanowych uregulowań, które nie podlegają jakimkolwiek mechanizmom kontroli i są niejako rzeczywistością paralelną do oficjalnych uregulowań administracyjno-prawnych. Nie ma możliwości jakiegokolwiek kodyfikacji tych zwyczajowych „norm” i ich uporządkowania wedle znanych schematów prawno-organizacyjnych. W systemie politycznym, a szczególnie w systemie gospodarczym Armenii funkcjonuje druga równoległa do oficjalnej „rzeczywistość realna”, która nie podlega procesowi instytucjonalizacji i kontroli ze strony odpowiednich instytucji państwowych do tego przeznaczonych.

W kwestii początków kształtowania się oligarchicznych struktur w Armenii armeńscy politologowie i eksperci w zasadzie są zgodni i przeważnie wskazują początek lat 90. XX wieku jako moment pojawienia się dogodnych warunków do powstania grupy oligarchów. Dawid Petrosjan wskazuje na dwie fundamentalne kwestie, które jego zdaniem stały się zaczątkiem oligarchicznych struktur.

Pierwszą był brak poparcia w parlamencie dla programu reform autorstwa wicepremiera Bagratiana w 1993 roku, który proponował stopniową prywatyzację i systemowe zmiany strukturalne. Główną gałęzią gospodarki, która miała przejść te zmiany, miało być górnictwo i metalurgia. W zamian zdecydowano się na „standardowe” reformy proponowane przez MFW w postaci masowej voucherowej (kuponowej) prywatyzacji, co w spauperyzowanym masowo społeczeństwie szybko doprowadziło do koncentracji niemal całego majątku narodowego Armenii w rękach 45-50 rodzin. Według różnych ocen, rodziny te kontrolują obecnie około 54-70% bogactwa narodowego kraju. Jego zdaniem tzw. voucherowa prywatyzacja stała się pierwszym i głównym środkiem pobudzania wzrostu struktur oligarchicznych w Armenii¹¹⁷.

Kolejnym była specyficzna sytuacja geopolityczna związana z prowadzonym konfliktem zbrojnym i pozostawianiem kraju w gospodarczej blokadzie. Z powodu ograniczeń nałożonych przez blokadę, kilka nieformalnych grup, mających wsparcie oficjalnych struktur, przejęło niemal monopolistyczną kontrolę nad najważniejszymi szlakami komunikacyjnymi i objęło swoim monopolem wszelkie operacje importowo-eksportowe¹¹⁸, kształtując ten sposób funkcjonujące do dziś

Armenia's Economy Minister Says Oligarchs Must Obey Laws, <http://asbarez.com/151850/armenias-economy-minister-says-oligarchs-must-obey-laws/> (dostęp: 4.11.2016); *Oligarchs in Armenia control levers of political power*, <http://www.azernews.az/aggression/78456.html>, (dostęp: 4.11.2016).

¹¹⁷ Ibidem, s. 13-14.

¹¹⁸ Jednym z pierwszych przykładów takiego państwowo-rodzinnego monopolu jest wprowadzony w 1994 roku obowiązek posiadania gaśnic w samochodach. Zarządzenie takie wydał ówczesny minister spraw wewnętrznych Wano Siradeghian. Natomiast jedynym importerem takich gaśnic w Armenii była firma prowadzona przez osobę z najbliższego kręgu rodzinnego ministra (Chaczatur Surkiasjan).

monopole i kartele związane z najważniejszymi sektorami armeńskiej gospodarki (np. sektor paliwowo-energetyczny).

Inny armeński politolog, Aleksandr Iskandarian, źródeł dzisiejszej oligarchii upatruje w nieudanym procesie „zagospodarowania” po wojnie grupy weteranów. Zwraca uwagę, że w Armenii nie zdążyła się wykształcić jeszcze swego rodzaju „kasta wojskowych” będąca formą arystokracji, jak to ma miejsce często w państwach afrykańskich lub latynoamerykańskich.

Po pierwsze cztery lata wojny to zbyt krótki czas do wykształcenia się specyficznych i silnych więzi mogących być podstawą takiej grupy, po drugie, państwo wyczerpane konfliktem zbrojnym nie stać było na ewentualne finansowe zabezpieczenie roszczeń takiej grupy. Zamiast pieniędzy państwo „obdarowało” swoich weteranów szczególnymi przywilejami w gospodarce, dzięki którym stali się oni często monopolistami w danej dziedzinie gospodarki. W zamian za poparcie udzielane członkom rządzącej elity uzyskali oni prawo do zawierania wyjątkowych kontraktów, otrzymywali licencje importowe i eksportowe oraz przejmowali po preferencyjnych cenach duże zakłady przemysłowe. Zresztą część z tych weteranów sama stała się władzą po wymuszonej dymisji prezydenta Lewona Ter-Petrosjana w 1998 roku.

W gospodarce formalnie mieliśmy do czynienia z wolnym rynkiem, aczkolwiek podstawowym elementem konkurencji stała się przynależność danego biznesu do określonej grupy, a nie jej konkurencyjność ceny czy jakości. Tzw. „kapitalizm wojenny” polegał na tym, że praktycznie każdy biznes podlegał lub był własnością konkretnej grupy weteranów, i aby go prowadzić, należało być w tej grupie lub do niej wstąpić. Bez tego nie było możliwości prowadzenia praktycznie większej działalności gospodarczej¹¹⁹. W takim układzie władze państwowe spełniały swego rodzaju funkcję konsensualną między quasi-feudalnymi strukturami, które de facto z kolei spełniały rolę regulatora gospodarki.

Dopiero na przełomie XX i XXI wieku pokolenie weteranów zaczęło powoli odchodzić, a ich miejsce zaczęli zajmować nowi przedstawiciele rodzącej się klasy oligarchów. Nastąpiła zmiana pokoleniowa i byłych wojskowych zastąpili biznesmeni bardziej obcy z ekonomicznymi realiami, którzy przejęli większość dotychczasowych biznesów i dostrzegli konieczność ich zabezpieczenia poprzez uzyskanie wpływu na polityczną elitę i proces stanowienia prawa. Tym razem do prowadzenia własnej działalności gospodarczej na dużą skalę nie wystarczyła już przynależność do danej grupy, a budowa własnej struktury quasi-politycznej i skuteczny lobbying na najwyższym szczeblu władz państwowych. Dotychczasowa kasta weteranów z przyczyn naturalnych nie mogła się powiększyć i poszerzać swojej

¹¹⁹ W pierwszej połowie lat 90. XX wieku nawet prowadzenie dobrej restauracji czy małej wytwórni np. wód mineralnych było związane z koniecznością „wstąpienia” do danej grupy lub wymagało jej „opieki”.

działalności. Z tego powodu doszło do jej przekształcenia w grupę typowych biznesmenów i oligarchów¹²⁰.

W przeprowadzonych w Armenii badaniach nad strukturą, składem i historią oligarchów w tym kraju wynika, że nie mają oni długoterminowej wizji przyszłości i nie czują się odpowiedzialni za losy swojego kraju. Dominuje postawa czysto pragmatyczna, postrzegania swojego działania jako większej całości nie ograniczającej się tylko do Armenii. Co ciekawe, badania zaprzeczają powszechnej tezie, że oligarchowie mają monopol w wielu dziedzinach gospodarki. Zdaniem naukowców, oligarchiczne firmy są krótkotrwale, funkcjonują w oparciu o nieformalne, stale odnawiane ustne umowy co zwiększa ich chaotyczny charakter i sprawia, że niemożliwe jest wypracowanie długofalowej strategii. Mają one charakter kartelu i są nieodłączną częścią systemu politycznego, zwłaszcza na wyższych szczeblach władzy.

W danej dziedzinie gospodarki mamy do czynienia z kartelem pomiędzy kilkoma dużymi grupami, które mają wsparcie oficjalnych struktur państwowych, bez którego nie mogły by funkcjonować. Ponadto strukturom oligarchicznym w Armenii brakuje niezbędnej stabilności finansowo-gospodarczego w porównaniu np. z Rosją. Dzięki temu ich wpływ na gospodarkę i politykę w dużym stopniu zależy od personalno-towarzyskich-klanowych relacji z przedstawicielami najwyższych władz. Oligarchowie także podlegają presji państwa i jego instytucji, nie mogą czuć się bezpiecznie i komfortowo, dlatego coraz częściej dla ochrony własnych interesów sięgają do polityki, próbując mieć wpływ na wydawane decyzje. Tym samym pojawiają się (osobiście, lub przy pomocy swoich przedstawicieli) w parlamencie i innych instytucjach państwowych, gdzie dbają o swój, a nie państwowych, interes¹²¹.

W procesie kształtowania się struktur oligarchicznych w Armenii wskazuje się dużą rolę byłego prezydenta Roberta Koczariana, który szczególnie w okresie swojej pierwszej kadencji w latach 1998-2003 doprowadził do okrzepnięcia tych struktur w Armenii i zdecydowanie sprzyjał ich powstawaniu. Tym tłumaczy się zadowolenie oligarchicznych struktur odsunięciem od władzy prezydenta Lewona Ter-Petrosjana, który raczej nie sprzyjał tym grupom. Robert Koczarian przede wszystkim zapoczątkował masową prywatyzację majątku państwowego, która stała się kołem zamachowym systemu oligarchicznego, w którym on sam brał czynny udział, stając się jednym z głównych oligarchów¹²². W 2010 roku jego osobisty majątek szacowano na około 4 mld USD. Jest właścicielem, osobiście lub poprzez podstawione osoby z najbliższej rodziny, m. in. kilku banków (Artsakhbank, Amexibank, Unibank, ABBbank). Ponadto posiada 50% udziały w Centrum Medycz-

¹²⁰ A. Искандарян, *Армения между автократией и полиархией*, „Pro et Contra”, 2011, nr 3-4, s. 21-24.

¹²¹ N. Shahnazaryan, *Oligarchs in Armenia*, Yerevan 2003, s. 1-20.

¹²² D. Petrosyan, *Oligarchy in...*, op. cit., s. 15-16.

nym „Nairi”, telewizji H2, sieci sklepów SAS, wytwórni koniaków „Noy” oraz 80% udziałów w imporcie telefonów komórkowych)¹²³.

W procesie kształtowania struktur oligarchicznych w Armenii istotnym momentem jest rok 2003, w którym Robert Koczarian po raz drugi objął urząd prezydenta, a w wyniku przeprowadzonych w tym samym roku wyborów parlamentarnych w Zgromadzeniu Narodowym pojawiła się grupa oligarchów lub osób ich reprezentujących. Ich pojawienie się w parlamencie było oznaką poszerzającego się wpływu na instytucje polityczne grupy osób zainteresowanych zabezpieczeniem swoich interesów. Od tego czasu interes oligarchów w parlamencie coraz częściej dominował nad interesem państwa. Utrzymywanie przez nich sieci szerokich powiązań, nieformalnych a nawet kryminalnych powodowało, że proces zarządzania państwem zdecydowanie odbiegał od standardów demokratycznych¹²⁴.

Po wykorzystaniu procesu prywatyzacji w celu uzyskania ekonomicznej dominacji, rozpoczął się drugi etap, związany z uzyskiwaniem coraz większego wpływu na funkcjonowanie państwa i przejęcia częściowej możliwości stanowienia prawa zgodnego z zabezpieczeniem prywatnych interesów kosztem interesów państwa. Oligarchowie uzyskali możliwość kształtowania najważniejszych elementów polityki państwa bez większych przeszkód ze strony suwerena. Tym samym doszło do nieformalnego usankcjonowania istniejących dotychczas karteli i grup oligarchicznych, które element konkurencji między sobą przeniosły na forum parlamentu. Tym samym doprowadzono do tzw. „zamknięcia gospodarki” poprzez jej podział na strefy wpływów poszczególnych grup i karteli, i wprowadzenia zamiast otwartości, konkurencyjności i przejrzystości, nieformalnych mechanizmów regulacyjnych.

Priorytetem tych grup stało się niedopuszczenie do rzeczywistych reform rynkowych i demokratyzacji systemu politycznego, gdyż byłoby to zagrożeniem dla ich interesów. Doprowadzono do osłabienia legitymizacji państwa poprzez rozparcelowanie najważniejszych dziedzin gospodarki nieformalnym grupom, funkcjonującym w ścisłej symbiozie z państwowymi instytucjami, które przestały realizować interes państwa kosztem interesów wybranych grup. Ponadto grupy te otrzymały możliwość współdecydowania o kwestiach dla siebie najważniejszych. Tym samym porządek publiczny, interes narodowy, oraz kwestia bezpieczeństwa ekonomicznego zeszły na plan dalszy¹²⁵.

¹²³ И Петров, *Грабители Армении – имущество президентов*, <http://armtoday.info/default.asp?NewsID=20968> (dostęp: 2.11.2016).

¹²⁴ S. Kardaś, *Rola elit politycznych w konfliktach na obszarze WNP (na przykładzie armeńsko-azerbejdżańskiego sporu o Górski Karabach)*, [w:] *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom 2, T. Bodio, W. Jakubowski (red.), Warszawa 2010, s. 422-423.

¹²⁵ R. Giragosian, *Repositioning Armenian Security and Foreign Policy Within a Region at Risk*, „Working Paper” 2006, nr 6, Armenian International Policy Research Group, Yerevan 2006, s. 10-11.

Dobrym przykładem ilustrującym ten stan rzeczy jest biznesowo-polityczna kariera największego armeńskiego oligarchy, Gagika Carukiana. W 2004 roku założył partię Rozkwitającej Armenii, która w wyborach parlamentarnych w 2007 roku uzyskała 25 mandatów i stała się drugą siłą polityczną w kraju. W kolejnych wyborach w 2012 roku uzyskała 37 mandatów i do 2015 roku odgrywała rolę koalicjanta proprezydencyjnej Republikańskiej Partii Armenii¹²⁶. Sam oligarcha, oprócz mandatu deputowanego, zasiadał w Radzie Bezpieczeństwa Narodowego i miał dostęp do najważniejszych informacji w państwie. W 2015 roku próbował nawet zagrozić pozycji urzędującego prezydenta Serża Sargsjana, co skończyło się rozbiciem partii i chwilowym ochłodzeniem osobistych relacji z prezydentem.

Mimo tego nieudanego przejścia władzy Gagik Carukian nadal jest głównym biznesowym partnerem obecnego prezydenta Serża Sargsjana, pełni funkcję przewodniczącego Narodowego Komitetu Olimpijskiego Armenii i jest w właścicielem potężnego wielobranżowego koncernu „Multi Group”. Działalność tej grupy obejmuje m. in. produkcję i sprzedaż cementu (Araratcement), piwa (Kotayk), wódek i koniaków (Ararat), obróbkę kamieni szlachetnych (Multi Group Stone) oraz kompleksy hotelowe (Multi Rest House). Co ciekawe, większość jego biznesowych grup znajduje się na stronie internetowej armeńskiego Narodowego Komitetu Olimpijskiego i figurują tam jako „oficjalni partnerzy”¹²⁷. Oprócz Carukiana do grupy czołowych oligarchów Armenii należy zaliczyć Chaczatura Sukiasjana (właściciela SIL Group – branża hotelarska, nieruchomości, budownictwo, banki), Mikajela Bagdasarowa (właściciel MIKA Ltd – import paliw i innych surowców, linie lotnicze, staje paliw), Hranta Wardaniana (właściciel GRAND Group i Grand Candy, produkcja słodczy, papierosów, alkoholu), oraz rodzinę Hajrapetian (hotele, sprzedaż samochodów)¹²⁸.

Jednym z przykładów ewidentnego negatywnego wpływu oligarchów na funkcjonowanie systemu ekonomicznego i politycznego Armenii była „operacja” sztucznego zawyżania kursu armeńskiego drama (AMD) w stosunku do głównych walut świata. W latach 2003 -2005 ówczesny dyrektor Banku Centralnego Armenii, Tigran Sargsjan (premier Armenii w latach 2008-2014), zawarł nieformalną umowę (najprawdopodobniej za przyzwoleniem prezydenta) z grupą czołowych importerów na sztuczne utrzymywanie wysokiego kursu drama. Sztucznie utrzymywany wysoki kurs drama i spadek kursów dolara i euro pomogło importerom, którymi głównie są oligarchowie. Różnica ta spowodowała gwałtowny wzrost dochodów importerów i gwałtownego spadku dochodów eksporterów. Zyskali nic nie

¹²⁶ *Национальное Собрание Республики Армения пятого созыва*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 2.11.2016).

¹²⁷ <http://www.armnoc.am/rus/> (dostęp: 2.11.2016).

¹²⁸ *Who controls what in Armenia – U.S. Embassy cable by WikiLeaks*, <https://news.am/eng/news/72188.html> (dostęp: 4.11.2016).

wnoszący do gospodarki Armenii importerzy, a stracili początkujący producenci, których towary stały się zbyt drogie na rynkach zagranicznych¹²⁹. Zgromadzony w wyniku tej nielegalnej operacji kapitał został reinwestowany w sektorze budownictwa. Dochodziło do wyburzania zabytkowego centrum Erywania, nielegalnego przesiedlania ludzi i masowej budowy apartamentowców i biurów w centrum Erywania. Budowano bez uwzględnienia opinii społeczeństwa i niezależnych opinii ekologów i architektów, łamiąc istniejące standardy i normy urbanistycznych. Biorąc pod uwagę fakt, iż duża część tych obiektów do dnia dzisiejszego jest niewykończona lub niewykorzystana i stoi pusta, należy przypuszczać, że kapitał do ich budowy pochodził z szarej strefy a całe przedsięwzięcie polegało na „praniu brudnych pieniędzy”¹³⁰.

Tigran Sargsjan, premier Armenii w latach 2008-2014, był także „bohaterem” innej afery finansowej z udziałem oligarchów. W 2013 roku dziennikarze internetowego portalu hetq.am (pol. ślad) ujawnili aferę związaną z udzielaniem wysokich kredytów z państwowych banków firmom zarejestrowanym na Cyprze, której współwłaścicielem był premier Armenii. Wyprowadzone z Armenii środki miały być przeznaczone na transakcje z firmami z Sierra Leone, zajmującymi się poszukiwaniem diamentów¹³¹. Po ujawnieniu tych faktów kwestia ta stała się przedmiotem debaty w parlamencie i pośrednio przyczyniła się do jego odwołania w kwietniu 2014 roku z funkcji premiera.

Ścisłe i bliskie związki polityczno-towarzyskie obecnej elity politycznej Armenii i przedstawicieli grupy oligarchów są na tyle mocne, że nie ma możliwości ich rozerwania w najbliższym czasie. Państwo i oligarchowie w Armenii stanowią jedność, bez której najprawdopodobniej instytucja państwa przestała by funkcjonować. Tak jak w systemie politycznym kwestią priorytetową jest tzw. czynnik karabachski, tak w ekonomii podstawowym elementem systemu gospodarczego są oligarchowie, kontrolujący ponad 50% zasobów państwa. Państwo potrzebuje oligarchów, a oligarchowie potrzebują państwa. Tym samym ten sojusz jest gwarancją dla każdej ze stron przetrwania. Z biegiem czasu oligarchowie zaczęli przejmować nie tylko wpływy w gospodarce, ale także w polityce. Posiadają własne partie polityczne, sami są w parlamencie lub mają tam swoich przedstawicieli i przede wszystkim mają wpływ na kształt wprowadzanego prawa i rozwiązań instytucjonalnych, które coraz częściej są zgodne z ich interesem a nie państwa.

Analizując funkcjonowanie tej grupy i jej znaczenie dla procesu konsolidacji demokracji w Armenii należy jednoznacznie podkreślić, iż stanowią oni dużą

¹²⁹ D. Petrosyan, *Oligarchy in...*, op. cit., s. 15-16.

¹³⁰ Ibidem, s. 15-16.

¹³¹ *Offshore Labyrinth: Armenian Style*, <http://hetq.am/eng/news/27709/offshore-labyrinth-armenian-style.html> (dostęp: 4.11.2016); *Offshore Scandal: More Than a Mere "Chain of Coincidences"*, <http://hetq.am/eng/news/31897/offshore-scandal-more-than-a-mere-chain-of-coincidences.html> (dostęp: 4.11.2016).

i wpływową grupę w systemie politycznym, która nie jest zainteresowana wprowadzaniem do systemu rozwiązań promujących szacunek do prawa, przejrzystość, instytucjonalizację i równość wszystkich wobec prawa. Zdecydowanie sprzeciwiają się i będą sprzeciwiać wszelkim próbom uregulowania systemu politycznego i ekonomicznego według reguł przyjętych w demokratycznych państwach. Ich funkcjonowanie, rozwój i przetrwanie nierozdzielnie związane jest z korupcją, nieformalnymi uregulowaniami, więzami rodzinno-klanowymi, współdziałaniem ze środowiskami kryminalnymi oraz wpływami w politycznej elicie. Tym samym próba walki z korupcją, wszelkiego rodzaju programy „naprawcze i restrukturyzacyjne” gospodarki, próby rozbicia monopolu i karteli skazane są w najbliższym czasie na niepowodzenie. Elementem negatywnym jest także fakt, iż oligarchowie cieszą się także swego rodzaju „opieką” państwa. Duża część ich działalności jest pod nieformalną kontrolą osób zajmujących najwyższe stanowiska w państwie, oligarchowie korzystają z nieformalnego wsparcia instytucji państwowych, które w zamian za łapówki, traktują ich w sposób uprzywilejowany. Tak długo jak instytucje państwa będą sprzyjały oligarchom i na tym zarabiały, tak długo będą oni dominującą siłą w gospodarce.

7.5. Podsumowanie

Podsumowując, należy zauważyć, że ewentualny sprzeciw czy opór wobec demokratycznych zasad funkcjonowania instytucji państwa przez hierarchów Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego oraz ormiańskiej diaspory, które to grupy cieszą się społecznym autorytetem, stanowi o wiele mniejsze zagrożenie dla konsolidacji demokratycznego porządku niż kilkakrotnie ujawnione siły sprzeciwu funkcjonujące w wojsku, służbach specjalnych oraz organizacjach weteranów i paramilitarnych.

Ormiański Kościół Apostolski jako instytucja religijna głęboko zakorzeniona w świadomości społecznej, swoje oddziaływanie opiera przeważnie na swoim autorytecie moralnym jako instytucji odpowiedzialnej za przetrwanie narodowej tożsamości Ormian przez wieki, w niewielkim stopniu może wpłynąć na obniżenie poziomu poparcia społecznego dla demokratycznych przemian i konsolidacji demokracji. Z dużym prawdopodobieństwem można założyć, że Kościół nie byłby w stanie realnie zagrozić czy zablokować tych procesów. Jego ewentualny sprzeciw może dotyczyć głównie kwestii obyczajowych i postępującej sekularyzacji życia społecznego. Jako kościół narodowy, obdarzony licznymi przywilejami, jest dla władz partnerem a nie przeciwnikiem i w sytuacjach kryzysowych, jak to już miało miejsce, będzie pełnił rolę rozjemcy i negocjatora. Dlatego nie należy się spodziewać ze strony Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego zdecydowanego głosu

sprzeciwu wobec kontynuowania procesu demokratyzacji systemu politycznego, w którym nie zostanie naruszona jego wyjątkowa pozycja i status.

Z kolei ormiańska diaspora, ze względu na swoje znaczenie finansowe dla kraju oraz posiadane możliwości politycznego oddziaływania na system polityczny, może w określonych sytuacjach doprowadzić do zmiany podstawowych priorytetów polityki zagranicznej państwa, jak to już miało miejsce na przełomie 2008/2009 roku, kiedy to zablokowała próbę uregulowania i nawiązania stosunków dyplomatycznych z Turcją. Nie należy jednak się spodziewać głosu sprzeciwu diaspery w kwestii demokratyzacji systemu. Zdecydowana większość ormiańskiej diaspery zamieszkuje kraje demokratyczne i wręcz jest zainteresowana jej rozwojem i konsolidacją w Armenii. Należy jednak zauważyć, że w kwestiach fundamentalnych, takich jak genocyd i rola Turcji oraz kwestia Górskiego Karabachu, środowiska diasporalne posiadają zdecydowanie bardziej radykalne zdanie (niż władze Armenii) i nie są skłonne do jakiegokolwiek kompromisu. Tak więc w sytuacji ewentualnych rozmów pokojowych dotyczących uregulowania statusu Górskiego Karabachu, w których to strona armeńska będzie zmuszona do znacznych kompromisów (np. wycofania się z części terytoriów Górskiego Karabachu, uznania jurysdykcji Azerbejdżanu nad spornym terenem) należy spodziewać się zdecydowanego głosu sprzeciwu diaspery.

Natomiast o wiele poważniejsze jest zagrożenie demokratycznych reform ze strony nieformalnych sił sprzeciwu w postaci wojskowych, służb specjalnych, weteranów i organizacji paramilitarnych. Siły te już dokonywały skutecznych ingerencji w funkcjonowanie systemu politycznego i swoimi działaniami doprowadzały do zmiany polityki państwa (antyprezydenckie protesty w 1994 roku, wymuszona dymisja prezydenta Lewona Ter-Petrosjana w 1998 roku, zamach w parlamencie w 1999 roku i fizyczna likwidacja przeciwników politycznych, pacyfikacja powybórczych protestów w 2008 roku, terror wewnętrzny – zajęcie posterunku policji w Erywaniu w 2016 roku przez grupę weteranów).

Z uwagi na wysoki stopień zmilitaryzowania armeńskiego państwa i praktycznie brak cywilnej kontroli nad armią, sprawowanie należytej kontroli nad tą formacją przez osoby nie będące wojskowymi w Armenii jest na dzień dzisiejszy niemożliwe. Formalnym i realnym zwierzchnikiem sił zbrojnych jest prezydent, który sam wywodzi się z grupy wojskowych elit Górskiego Karabachu. W przypadku wystąpienia ewentualnych politycznych perturbacji (np. podczas kształtowania parlamentarnej formy rządów w 2018 roku) należy się spodziewać ingerencji ze strony tych sił. Nie będą one zainteresowane demokratycznymi reformami, które zmierzać będą do ich „ucywilizowania” poprzez podporządkowanie cywilnemu ośrodkowi władzy. Pod tym względem nadal będą odgrywać zdecydowanie negatywną rolę w procesie demokratyzacji systemu politycznego.

Kolejną grupą, która stanowi realne i istotne zagrożenie dla procesu konsolidacji demokracji w Armenii są oligarchowie. Ta grupa dysponuje możliwością

zablokowania demokratycznych reform, co ciekawe może tego dokonać całkiem legalnie i w majestacie prawa. Dysponując polityczną reprezentacją w parlamencie ma możliwość kontrolowania procesu legislacyjnego i stanowienia prawa zgodnie ze swoim interesem. To grupa, której podstawą funkcjonowania są nieformalne i klanowe porozumienia, układy, strefy wpływów, korupcja, nepotyzm, brak reguł i ignorowanie prawa oraz bliskie relacje z polityczną elitą. Będzie dbała o to, aby nie dokonywać reform politycznych i gospodarczych naruszających ich status. A głównym celem demokratycznych reform jest właśnie likwidowanie takich sił nieformalnego sprzeciwu i kształtowanie wolnorynkowych reguł funkcjonowania gospodarki bez jakichkolwiek preferencji czy ulg. Tym samym ze strony tej grupy należy się spodziewać zdecydowanego oporu wobec ewentualnych zmian, co jest tym bardziej realne, że dysponują one wsparciem najwyższych czynników państwowych, również zainteresowanych brakiem realnych zmian.

Tzw. siły nieformalnego sprzeciwu mają w Armenii silną pozycję i duży wpływ. Ich wzrost znaczenia wynika jednoznacznie ze słabości innego głównego aktora, a mianowicie społeczeństwa obywatelskiego, które dopiero jest w fazie kształtowania się i nie ma jeszcze dużego wpływu na procesy polityczne w kraju. Ponadto mamy do czynienia z niskim poziomem zaufania społeczeństwa do instytucji państwa, które są postrzegane jako nieefektywne, skorumpowane, powiązane z oligarchami i działające w ramach tzw. demokracji nieformalnej. A skoro jest niski stopień zaufania do tych instytucji, to władze nie czują się odpowiedzialne za swoje czyny i działania. To z kolei wpływa na postępujący wzrost siły i znaczenia aktorów nieformalnych, które w realny sposób mogą zablokować proces demokratyzacji systemu politycznego Armenii.

OCHRONA PRAW CZŁOWIEKA I KSZTAŁTOWANIE SIĘ SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO W PROCESIE TRANSFORMACJI USTROJOWEJ ARMENII

8.1. Uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne ochrony praw człowieka i kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w Armenii

Proces transformacji ustrojowej we współczesnym świecie nierozzerwalnie związany jest z kwestią ochrony praw człowieka i funkcjonowaniem społeczeństwa obywatelskiego. Kwestia ta przez długi czas była przez tranzytologów niedoceniana i marginalizowana. Jednak obecnie we współczesnej polityce zdaniem Johna Halla nie ma istotniejszej kwestii niż charakter i stan społeczeństwa obywatelskiego. Różnorodne wskaźniki demokratyczności traktują prawa człowieka jako podstawowy miernik poziomu konsolidacji systemu politycznego. Nieskrępowana możliwość wyrażania swojego zdania i możliwość uczestnictwa przez obywatela w procesach politycznych swego państwa jest dziś traktowana jako podstawa funkcjonowania demokratycznego systemu politycznego.

Społeczeństwo obywatelskie z jednej strony można rozumieć jako silne i autonomiczne grupy, które posiadają zdolność do stanowienia przeciwwagi dla chęci niepohamowanej koncentracji władzy. Z drugiej strony społeczeństwo obywatelskie powinno się kojarzyć z cywilizowanymi obyczajami obecnymi w polityce, wolą niedoprowadzania do konfliktów zbyt daleko i funkcjonowania zgodnie w określonych i akceptowanych przez wszystkich regułami¹.

Proces przemian ustrojowych na obszarze poradzieckim nierozzerwalnie związany jest z kwestiami dotyczącymi przestrzegania praw człowieka, które wcześniej albo tam nie występowały, lub funkcjonowały w wymiarze symbolicznym. Demokratycz-

¹ J. A. Hall, *Utrwalanie demokracji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005, s. 73-75.

ne przemiany, podjęte przez elity i społeczeństwa byłego ZSRR, oznaczały zarówno walkę o odrodzenie państwa, ale także rozwój kultury tożsamości obywatelskiej, dotąd nieznanej szerokim masom społecznym. Oba procesy wzajemnie się warunkowały, gdyż nowe instytucje aby być demokratyczne, muszą być wypełnione treścią poprzez społeczną legitymizację. Z drugiej zaś strony sprawne funkcjonowanie demokratycznych instytucji warunkuje aktywność społeczeństwa obywatelskiego.

Elementem istotnie odróżniającym państwa Europy Zachodniej od państw obszaru poradzieckiego był fakt, iż te drugie zmuszone były do jednoczesnych działań na rzecz demokratyzacji państwa i społeczeństwa, co uczyniło proces przemian ustrojowych trudnym i nieprzewidywalnym zadaniem. Zdaniem Anny Wolff-Powęskiej, społeczeństwo obywatelskie oznacza spełnienie trzech podstawowych postulatów.

Po pierwsze powinno być zorganizowane poziomo w przeciwieństwie do pionowej organizacji w systemach autorytarnych. Po drugie powinno być społeczeństwem aktywnym w przeciwieństwie do pasywnego i po trzecie powinno być społeczeństwem otwartym. Tym samym powstaje społeczeństwo świadome swych praw i obowiązków, z pewną autonomią wobec państwa, wolne i aktywnie uczestniczące w życiu politycznym i publicznym państwa². W procesie kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego, szczególnie na obszarze byłego ZSRR, należy pamiętać, że wykształcenie się demokratycznej kultury politycznej, kształtującej obywatelską świadomość społeczeństwa oraz aktywność polityczną związane jest z pojawieniem się zróżnicowanych trudności. Wynika to z faktu, iż proces dostosowania się do nowego porządku jest uzależniony od specyfiki historycznego rozwoju i kultury reformujących się społeczeństw.

Z funkcjonowaniem społeczeństwa obywatelskiego nierozzerwalnie związana jest kwestia praw człowieka, które można zdefiniować jako zespół podstawowych i niezbywalnych praw przysługujących człowiekowi bez względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, religie, poglądy, pochodzenie narodowe lub społeczne. W państwach demokratycznych prawa człowieka są istotnym składnikiem systemu politycznego, ponieważ ich przestrzeganie stanowi często kryterium członkostwa danego państwa w organizacjach międzynarodowych. Ponadto państwa te stają się stronami konwencji organizacji międzynarodowych z czego wynikają konkretne obowiązki. Prawa człowieka w państwach demokratycznych podlegają ochronie gwarantowanej przez organy ochrony prawnej (wymiar sprawiedliwości, trybunał/sąd konstytucyjny, rzecznik praw człowieka) i znajdują się w konstytucjach i unormowaniach ustawowych. Prawa człowieka są także wytycznymi w procesie tworzenia prawa jak i w procesie stosowania prawa³.

² A. Wolff-Powęska, *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, Poznań 1998, s. 142-143.

³ I. Malinowska, *Prawa człowieka w reżimach demokratycznych*, [w:] *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne*, J. G. Otto (red.), Warszawa 2015, s. 37-38.

Istotną kwestią jest też fakt, iż państwa demokratyczne tworzą możliwości udziału swoich obywateli i innych podmiotów w życiu publicznym w celu realizacji ich praw i wolności. Realne ich wykorzystywanie świadczy o tym, że mamy do czynienia z państwem demokratycznym. Pod tym względem rozumie się możliwość udziału w wyborach, zarówno parlamentarnych, prezydenckich jak i samorządowych. Poza literą prawa, zgodną z demokratycznymi standardami, konieczne jest ich przestrzeganie w praktyce, co często bywa kwestią problematyczną, szczególnie na obszarze poradzieckim.

Innym przykładem udziału obywateli w życiu politycznym jest ich udział w referendum, lokalnych i ogólnokrajowych. To najbardziej powszechny element bezpośredniego udziału obywateli w podejmowaniu decyzji. Na terenie poradzieckim ważnym elementem w procesach transformacji ustrojowej jest budowa i funkcjonowanie społeczeństwa obywatelskiego, które wcześniej nie występowało na tym obszarze. W demokratycznym państwie muszą istnieć warunki i możliwości swobodnego i szerokiego uczestnictwa obywateli w życiu publicznym, co powinno się charakteryzować brakiem utrudnień w organizowaniu zgromadzeń publicznych, politycznych protestów, możliwości zakładania partii politycznych, stowarzyszeń, związków zawodowych i związków wyznaniowych.

Proces kształtowania mechanizmów ochrony praw człowieka i możliwość pojawienia się społeczeństwa obywatelskiego w Armenii przebiegał w sposób charakterystyczny dla większości państw byłego ZSRR. Konieczność ich pojawienia się w zapisach prawnych i życiu realnym wymuszona została w wyniku postępujących zmian ustrojowych i uzależniona była głównie od czynników zewnętrznych. Uchwalane na początku lat. 90 XX wieku nowe konstytucje państw poradzieckich zawierały i uwzględniały w swoim katalogu prawa i wolności człowieka, gdyż zobowiązywało ich do tego członkostwo w międzynarodowych organizacjach takich jak ONZ, Rada Europy czy OBWE.

Szeroko pojęty proces instytucjonalizacji praw człowieka w państwach poradzieckich przebiega według zróżnicowanych form. Należy przez to rozumieć implementację praw człowieka w bazę prawną danego państwa, stanowienie i rozwój instytucji stojących na straży tych praw, włączenie tej tematyki do publicznego dyskursu i rozwój organizacji pozarządowych zajmujących się problemami praw człowieka. Po dwudziestu pięciu latach funkcjonowania niepodległych państw poradzieckich można dostrzec, że przestrzeganie tych praw jest zróżnicowane i nie wszędzie ma charakter systemowy. Radziecka przeszłość w wielu przypadkach okazała się tak trwała, że w wielu dziedzinach prawa zachowała się do dziś. Próba implementacji zachodnich wzorców w dziedzinie ochrony praw człowieka nie wszędzie zakończyła się pozytywnie.

Warto zauważyć, że cechą charakterystyczną państw poradzieckich była tendencja do wzorowania się na rozwiązaniach stosowanych w międzynarodowych systemach takich jak ONZ i Rada Europy. Żadne państwo byłego ZSRR nie było

w stanie zaproponować skutecznych i sprawdzonych mechanizmów ochrony praw człowieka, ponieważ ich nie miały. Dlatego często dokonywano „sztucznych zapożyczeń”, najczęściej w kontekście przystępowania do kolejnych prestiżowych organizacji, i umieszczano je w uchwalanych konstytucjach i systemach prawnych. Problem pojawiał się jednak w momencie ich „uruchomienia i funkcjonowania”, gdyż jakość i skuteczność ochrony praw i wolności człowieka uzależnione były bezpośrednio od prawnych i instytucjonalnych rozwiązań na poziomie narodowym. A ponieważ większość państw poradzieckich nie uznało kwestii ochrony praw człowieka za jeden z najważniejszych priorytetów w polityce wewnętrznej w pierwszym okresie przemian, toteż potrzeba ich „stosowania” na gruncie krajowym nie cieszyła się zainteresowaniem⁴.

Jednak mimo tych problemów należy podkreślić, że proces kształtowania mechanizmów ochrony praw człowieka na obszarze poradzieckim w wyniku czynników zewnętrznych doprowadził do widocznych pozytywnych efektów, do których można zaliczyć powołanie instytucji rzecznika praw obywatelskich, reformę sądownictwa oraz gwałtowny rozwój organizacji pozarządowych (NGO). Nie bez znaczenia jest także z roku na rok powiększająca się świadomość swoich praw większości obywateli i umożliwienie im kształtowania zrębów społeczeństwa obywatelskiego, które powoduje, że tzw. „wielka polityka” i decydowanie o przyszłości kraju nie jest już wyłączną domeną zawodowych polityków.

W przypadku Armenii kwestia ochrony praw człowieka i możliwości kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w sposób nierozzerwalny związana jest dwoma wydarzeniami w najnowszej historii tego kraju. Po pierwsze, kształtowanie się mechanizmów ochrony praw człowieka i upowszechnienie tej kwestii wśród szerokich kręgów społeczeństwa związane jest z przystąpieniem Armenii do Rady Europy w 2001 roku. To wydarzenie, jak i cały proces przedakcesyjny, wywarło nieodwracalny wpływ w kwestii swobód obywatelskich na system polityczny tego kraju⁵. Podjęte wówczas decyzje i zaciągnięte zobowiązania, w sposób fundamentalny dokonały zmiany nie tylko w sensie prawnym i formalnym, ale także wywarły duży wpływ na społeczną świadomość. Obywatele „otrzymali” do dyspozycji podstawowy pakiet praw człowieka i obywatela i zaczęli z niego „korzystać”. W armeńskim

⁴ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010, s. 254-256.

⁵ W 2011 roku w Armenii z misją badawczą przebywała grupa pracowników Urzędu do Spraw Cudzoziemców w Warszawie. Podczas spotkania z przedstawicielami międzynarodowej organizacji (Biuro Wysokiego Komisarza NZ ds. Uchodźców) zajmującej się m. in. kwestiami ochrony praw człowieka pojawiła się wypowiedź szefa tej organizacji w Armenii, że nieoceniony wpływ na reformy i rozwój instytucji demokratycznych miało włączenie Armenii do grona państw członkowskich Rady Europy. Patrz: *Raport z misji badawczej do Republiki Armenii (4-10 maja 2011)*, Wydział Informacji o Krajach Pochodzenia, Urząd do Spraw Cudzoziemców, Warszawa 2011, s. 30.

systemie prawnym pojawiło się coraz więcej uregulowań dotyczących mechanizmów egzekwowania podstawowych praw człowieka, co w społeczeństwie pozbawionym takich praw przez ostatnie kilkadziesiąt lat, było wydarzeniem epokowym.

Drugim przełomowym wydarzeniem w historii Armenii w kwestii praw człowieka, były tragiczne wydarzenia, jakie miały miejsce w Erywaniu 1 marca 2008 roku związane z brutalną interwencją wojska i sił specjalnych w celu likwidacji powyborczych pokojowych protestów. Opozycja nie uznała ostatecznych wyników wyborów prezydenckich z lutego 2008 roku (zarzucono władzom masowe fałszerstwa) i postanowiła prowadzić bezterminowy pokojowy protest w centrum stolicy. Po dwóch tygodniach 1 marca 2008 roku doszło do brutalnej pacyfikacji tego protestu, w wyniku czego zginęło ponad 20 osób. Doszło do licznych aresztowań i radykalnego naruszenia podstawowych praw człowieka i obywatela.

Te wydarzenia dowiodły, że „mechaniczne” zapisanie i przyjęcie szeregu praw w ustawach i konstytucji ma ciąg dalszy w postaci ich wykonywania i przestrzegania. Okazało się, że nie wystarczy tylko „zapisać” tych praw. Brutalna pacyfikacja powyborczych protestów spowodowała gwałtowną falę krytyki i wzrost zainteresowania kwestią praw człowieka w Armenii przez społeczność międzynarodową, głównie USA, Unię Europejską i Radę Europy, co było dość dużym zaskoczeniem dla armeńskich władz, które nie spodziewały się aż tak wzmożonej krytyki na arenie międzynarodowej.

Uświadomiło to politycznym elitom Armenii odpowiedzialnym za użycie siły, że zaciągnięte zobowiązania nie stanowią „wirtualnej rzeczywistości” i wymagają realnej implementacji w systemie prawnym i społecznym. Ten tragiczny przykład stał się początkiem ewolucyjnej zmiany w podejściu władz do obowiązku przestrzegania międzynarodowych zobowiązań dotyczących praw człowieka. Efektem było nieużywanie siły do pacyfikacji społecznych protestów, zarówno w 2009, 2011 oraz 2015 roku, które miały miejsce w Erywaniu. Doszło nawet do pierwszych rozmów między władzą a protestującymi przy stole. Nie oznaczało to oczywiście nagłej akceptacji przez władze wszystkich zasad demokratycznego państwa prawa, ale doprowadziło do zmniejszenia poziomu konfrontacji i bezpośredniej wymiany stanowisk obu stron bez użycia siły.

Kwestia ochrony praw człowieka była już obecna, aczkolwiek w stopniu bardzo podstawowym, w armeńskim systemie politycznym jeszcze przed uzyskaniem członkostwa w Radzie Europy. Problematyka ta została uregulowana w sposób podstawowy w przyjętej w 1995 roku Konstytucji Armenii.

Rozdział drugi tej konstytucji zatytułowany „Podstawowe prawa i wolności człowieka i obywatela” w 35 artykułach w sposób nieco sztuczny próbował zagwarantować te prawa obywatelom. Jednak zapisany zakres regulacji praw i wolności był niewystarczający. Nie gwarantował np. w treści ustawy zasadniczej niezbędnego poziomu ochrony praw i statusu jednostki w państwie. W art. 17 gwarantowano prawo do życia, jednocześnie dopuszczając możliwość stosowania kary śmierci

ustanowionej w drodze ustawy jako nadzwyczajny wymiar kary za popełnienie szczególnie ciężkich przestępstw. Ponadto w art. 44 oraz art. 45 dopuszczono możliwość czasowego zawieszenia i ograniczenia podstawowych praw i wolności człowieka w drodze ustawy w razie konieczności ochrony bezpieczeństwa państwowego i porządku publicznego, zdrowia i moralności społeczeństwa. Ponadto konstytucja nie zawierała zapisu o tym, że człowiek, jego godność oraz podstawowe prawa i wolności są wartością najwyższą.

Nie zapewniano także ochrony praw i wolności człowieka oraz obywatela zgodnie z zasadami i normami prawa międzynarodowego. Co interesujące, art. 16 zapewniał, że wszyscy są równi wobec prawa w jednakowy sposób bez dyskryminacji, natomiast art. 28 konstytucji pozbawiał cudzoziemców i osoby bez obywatelstwa prawa do własności. Z kolei art. 25 informował, że jedynie obywatele Armenii mają prawo do tworzenia partii politycznych i wstępowania do nich. Wyraźnie można dostrzec, że zakres ochrony praw i wolności w konstytucji z 1995 roku był niedostateczny i wymagał uzupełnienia lub poprawy. Te niedostatki i braki w sferze gwarancji praw człowieka i obywatela spotkały się z negatywną oceną Rady Europy, która podczas negocjacji akcesyjnych wymusiła na Armenii dokonanie daleko idących zmian w konstytucji, do której doszło w 2005 roku. Gruntowna nowelizacja ustawy zasadniczej w znaczący sposób poszerzyła zakres konstytucyjnej regulacji praw i wolności jednostki oraz przybliżyła je w znaczący sposób do mechanizmów obowiązujących w państwach demokratycznych⁶.

8.2. Wpływ członkostwa Armenii w Radzie Europy i nowelizacja konstytucji w 2005 roku na rozwój praw człowieka

25 stycznia 2001 roku Armenia uzyskała formalnie status pełnoprawnego członka Rady Europy⁷. Oznaczało to, że dołączyła do europejskiej rodziny państw akceptujących zasady rządów prawa i ochrony praw człowieka. Zanim jednak Armenia stała się pełnoprawnym członkiem organizacji, musiała spełnić szereg warunków, włącznie z nowelizacją konstytucji. Członkiem Rady Europy może być państwo, które przyjmuje na siebie obowiązek funkcjonowania w ramach prawa, gwarantuje prawa człowieka i swobody obywatelskie każdemu obywatelowi. Armenia, przystępując do grona członków Rady Europy, zobowiązała się do przeprowadzenia niezbędnych reform demokratycznych (instytucjonalnych, prawnych i administracyjnych) oraz respektowania praw człowieka. Oficjalne przyjęcie po-

⁶ S. Sagan, V. Serzhanova, *Konstytucja Republiki Armenia*, Rzeszów 2004, s. 22-23, 50-52; S. Bożyk, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012, s. 25-26.

⁷ *Armenia became member of the Council of Europe on 25 January 2001*, Council of Europe, <http://www.coe.int/en/web/portal/armenia> (dostęp: 18.1.2017).

przedziło uroczyste podpisanie Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności⁸.

Armenia wstępowała do Rady Europy z dość dużym „negatywnym bagażem”. W kraju tym występowały powszechnie problemy związane z ochroną praw człowieka i wolności obywatelskich. Dotyczyły one m. in. naruszania praw obywateli uprawnionych do udziału w głosowaniu. W kodeksie karnym nadal przewidziana była kara śmierci. Praktycznie nie funkcjonowały w tym państwie skuteczne mechanizmy prawne ochrony praw człowieka, a instrumenty pozasądowe albo nie istniały bądź były na etapie tworzenia. Ponadto Armenia była jeszcze pośrednio zaangażowana w konflikt zbrojny z Azerbejdżanem i okupację wraz z nieuznaną Republiką Górskiego Karabachu część terytorium tego kraju (około 13,6% terytorium Azerbejdżanu)⁹.

W 1994 roku Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy oświadczyło, że Armenia razem z innymi państwami Kaukazu Południowego jest częścią Europy i może się ubiegać o członkostwo w organizacji, jeśli wyrazi takie życzenie. Początkowo dla państw kandydujących przewidziano tymczasowy status „gościa specjalnego”. Cechą charakterystyczną tego procesu był fakt, iż państwa obszaru poradzieckiego, w tym także Armenia, w dużej mierze traktowały członkostwo w tej organizacji (i innych organizacjach międzynarodowych) bardziej w charakterze prestiżu i podkreślenia swojej suwerenności, niż jako wyraz dążenia do rzeczywistej poprawy sytuacji w dziedzinie praw człowieka.

26 stycznia 1996 roku parlament Armenii otrzymał status „specjalnego gościa” w Zgromadzeniu Parlamentarnym Rady Europy. Z oficjalną prośbą o wstąpienie do Rady Europy władze Armenii zwróciły się 7 marca 1996 roku. W 1997 roku władze Armenii otrzymały szereg rekomendacji, w których zwracano uwagę m. in. na konieczność reformy systemu sądownictwa i instytucji służących ochronie praw człowieka w celu dostosowania regulacji prawnych do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. W celu kontroli realizacji warunków akcesji w Armenii przebywała delegacja Zgromadzenia Parlamentarnego podczas wyborów prezydenckich w 1998 roku oraz parlamentarnych w 1999 roku.

W roku 2000 Rada Europy wydała oświadczenie, w którym zwróciła uwagę, że w dziedzinie ochrony praw człowieka Armenia w sposób minimalny przybliżyła się do standardów, jakie trzeba spełnić. Zwrócono uwagę, że Armenia realizuje proces

⁸ *Raport z misji badawczej...*, op. cit. s. 31.

⁹ Zgodnie z prawem międzynarodowym Górski Karabach jest terytorium należącym do Azerbejdżanu. Republika Górskiego Karabachu – nieuznawane armeńskie parapaństwo – posiada jednak szczególne więzi z Armenią. Faktycznie około 13,6 % terytorium Azerbejdżanu znajduje się pod okupacją Ormian i prawo międzynarodowe tam „nie działa”. Przy tym władze z Erywanii ubiegając się o członkostwo w Radzie Europy argumentowały, że do organizacji chce przystąpić Armenia a nie Republika Górskiego Karabachu. Tym bardziej, że w świetle prawa międzynarodowego jest to terytorium innego kraju.

dostosowania prawa wewnętrznego do wymogów Rady Europy, jednak niektóre reformy w tej dziedzinie powinny ulec zdecydowanemu przyspieszeniu. Mimo tego Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy w lipcu 2000 roku rekomendowało Komitetowi Ministrów (organ wykonawczy Rady Europy) przyjęcie Armenii w poczet członków Rady Europy co ostatecznie nastąpiło 25 stycznia 2001 roku¹⁰.

Uzyskanie członkostwa w tej organizacji dla władz Armenii nie było łatwym sukcesem i nie zakończyło procesu dostosowania prawa wewnętrznego do wymogów organizacji. Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy ustanowiło specjalną procedurę monitoringu wdrażania zaleceń dotyczących zmian w ustawodawstwie. Podczas wstąpienia do Rady Europy Armenia ratyfikowała prawie dwadzieścia różnych konwencji, zobowiązując się do ich przestrzegania. Ich podpisanie sprawiło, że konieczne było przyjęcie wielu poprawek do ustaw i wniesienie uzupełnień do dotychczasowego ustawodawstwa. Stało się to podstawą solidnej bazy prawnej dla mechanizmu ochrony praw człowieka i obywatela, międzynarodowych gwarancji tych praw i zdecydowanego priorytetu prawa. Z sposób zdecydowanie pozytywny przybliżyło to Armenię do demokratycznych standardów. Od momentu uzyskania członkostwa w organizacji, władze Armenii przyjęły nowy kodeks karny, ustawę o partiach politycznych, organizacjach pozarządowych, administracji państwowej. Wniesiono także poprawki do prawa wyborczego, a służby więzienne przeszły z resortu spraw wewnętrznych pod resort sprawiedliwości. Władze zobowiązały się również w terminie trzech lat do ratyfikacji Europejskiej Karty Praw Socjalnych¹¹.

Aszot Melian, analityk Centrum Studiów Strategicznych „Spectrum” w Erywaniu wskazuje na pozytywny wydźwięk procesu przystąpienia Armenii do Rady Europy. Uważa on, że tzw. państwa znajdujące się na etapie przejściowym, budujące nowy system polityczny w momencie przystąpienia do Rady Europy niejako „na kredyt” w początkowym okresie podlegały silnej presji społeczności międzynarodowej w celu wypełniania podpisanych zobowiązań. Istniały procedury monitoringu, możliwość sankcji. Władze zdawały sobie sprawę, że są pod nieustanną kontrolą społeczności międzynarodowej, co w pewnym stopniu także przyczyniało się do ogólnej poprawy sytuacji w dziedzinie praw człowieka. Organizacje pozarządowe, niezależne media, podwaliny społeczeństwa obywatelskiego i możliwość odwoływania się obywateli do międzynarodowych instytucji sprawiło, że proces demokratycznej transformacji ustrojowej w Armenii przebiegał zdecydowanie szybciej i przybrał charakter nieodwracalny¹².

¹⁰ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii* [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012, s. 45-46.

¹¹ Н. Вутова, *Армения: Вступление в Совет Европы и выполнение обязательств перед организацией*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2003, nr 5 (29), s. 191-193.

¹² А. Мельян, *Армения в Совете Европы – ожидания и перспективы*, Ориентиры внешней политики Армении, Центр Стратегического Анализа Spectrum, Ереван 2002, s. 28-29.

We wrześniu 2002 roku Rada Europy przyjęła rezolucję wskazującą elitom władzy w Armenii kolejne obszary, w których konieczne były reformy dostosowawcze. Najbardziej kontrowersyjną kwestią było zniesienie kary śmierci. Armenia wstępując do Rady Europy nie ratyfikowała jednego z najważniejszych dokumentów organizacji – Protokołu nr 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, który mówi o zakazie stosowania kary śmierci. Decyzję w danej sprawie komplikował toczący się proces nad sprawcami zabójstwa w 1999 roku w parlamencie premiera Wazgena Sargsjana, przewodniczącego parlamentu Karena Demircziana i kilku ministrów. Władze nie dopuszczały innego poza najwyższym wymiarem kary wyroku za dokonane przestępstwa. Jednak Rada Europy pozostała nieugięta i zagroziła wykluczeniem Armenii z organizacji w przypadku orzeczenia wobec zamachowców kary śmierci. Ostatecznie władze Armenii w 2003 roku skazały sześciu zamachowców na karę dożywotniego więzienia (mimo wniosku oskarżyciela o karę śmierci) a jedną osobę na karę 14 lat pozbawienia wolności¹³.

Nowy kodeks karny, przyjęty przez parlament w kwietniu 2003 roku, dopuszczał możliwość zniesienia kary śmierci, jednak nadal przewidywał orzekanie najwyższego wymiaru kary za ciężkie przestępstwa (np. gwałt na osobach niepełnoletnich) oraz za działalność terrorystyczną¹⁴. W kwestii zniesienia kary śmierci wypowiedział się także Sąd Konstytucyjny Armenii, który uznał, że nie ma przeszkód dla ratyfikacji Protokołu nr 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Ostatecznie kara śmierci została wykreślona z kodeksu karnego Armenii we wrześniu 2003 roku¹⁵. Należy jednak podkreślić, że do dnia dzisiejszego Armenia nie ratyfikowała Protokołu nr 13 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka bezwzględnie znoszącego karę śmierci we wszystkich okolicznościach i wyłączającego skazanie na taką karę lub wykonanie jej wobec kogokolwiek (np. w warunkach wojny)¹⁶.

Rada Europy rekomendowała także nowelizację konstytucji, wobec której zgłoszone zostały liczne zastrzeżenia, przede wszystkim związane z nadmiernymi uprawnieniami prezydenta oraz potrzebą dostosowania ustawodawstwa do wymogów organizacji w zakresie ochrony praw człowieka oraz gwarancji niezawisłości sądownictwa. W 2001 roku Komisja na Rzecz Demokracji Przez Prawo (tzw. Ko-

¹³ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów...*, op. cit., s. 268.

¹⁴ В Армении отменили смертную казнь, <http://www.vesti.ru/doc.html?id=25091> (dostęp: 18.1.2017).

¹⁵ Н. Вутова, Армения: Вступление в Совет Европы и выполнение обязательств перед организацией, „Центральная Азия и Кавказ”, 2003, nr 5 (29), s. 195.

¹⁶ 10 лет назад смертную казнь не отменили, она действует до сих пор – открытое письмо, <http://www.tert.am/ru/news/2013/08/01/open-letter/830916> (dostęp: 18.1.2017). Warto zauważyć, że Polska ratyfikowała ten Protokół dopiero w 2013 roku. Szerzej patrz: Polska stroną Protokołu Nr 13 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka bezwzględnie znoszącego karę śmierci, http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/prawo_miedzynarodowe/polska_strona_protokolu_nr_13_do_europejskiej_konwencji_praw_czlowieka;jsessionid=165F9078CB92DB31A4044BAD2E9F8D (dostęp: 18.1.2017).

misja Wenecka) na spotkaniu z władzami Armenii przedstawiła propozycje poprawek do konstytucji. Jednak przedstawiony projekt konstytucji, uwzględniający zalecenia Komisji Weneckiej, nie został przyjęty w referendum w maju 2003 roku z powodu braku wymaganej frekwencji¹⁷.

Ponowne referendum w sprawie nowelizacji konstytucji przeprowadzono 27 listopada 2005 roku. Tym razem wzięła w nim udział wymagana konstytucyjnie większość uprawnionych do głosowania, a za rewizją ustawy zasadniczej opowiedziało się ponad 94% głosujących¹⁸. Należy jednak podkreślić, że nowelizacja konstytucji odbyła się nie tylko w związku z członkostwem Armenii w Radzie Europy i koniecznością reakcji na zalecenia i postulaty. Wspólnota międzynarodowa, szczególnie USA i UE, wręcz uzależniła przyznanie Armenii pomocy finansowej od konieczności zapewnienia ochrony praw obywatelskich. Szczególnie USA zaznaczyły, że dalsza kontynuacja pomocy finansowej dla Armenii w ramach programu „Millennium Challenge” będzie możliwa w przypadku zmian w konstytucji ograniczających uprawnienia prezydenta, wzmacniających prawa człowieka, rozgraniczenia władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej oraz przeprowadzania uczciwych wyborów parlamentarnych i prezydenckich¹⁹.

Rada Europy zwróciła także uwagę, iż dla lepszej i bardziej efektywnej ochrony praw człowieka, państwa członkowskie Rady Europy powinny wprowadzić w życie instytucje Rzecznika Praw Obywatelskich lub obrońcy Praw Człowieka, jako alternatywy dla klasycznej metody ochrony praw człowieka przez sąd. Rada Europy przekazała armeńskim władzom ekspertyzę na ten temat i gotowy projekt ustawy o Rzeczniku Praw Obywatelskich²⁰. Pod wyraźnym naciskiem Rady Europy i UE na mocy specjalnej ustawy „O obrońcy praw człowieka” z 21 października 2003 roku²¹, powołano do życia urząd armeńskiego ombudsmena w dniu 19 lutego 2004 roku.

Pierwszy Obrońca Praw Człowieka w Armenii był powołany przez prezydenta w ramach jego prerogatyw²². Została nim Larisa Alawerdian. Mimo iż była wyznaczona na mocy dekretu prezydenta, swoją samodzielność i całkowite odcięcie się od władz zadeklarowała już w pierwszych dniach swojego urzędowania²³. W wy-

¹⁷ Szerzej na temat okoliczności tego referendum i charakteru przyjętych poprawek patrz rozdział II poświęcony kształtowaniu konstytucji Armenii.

¹⁸ K. Fedorowicz, *Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 44-45.

¹⁹ A. Nowosad, *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego*, [w:] *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*, J. Marszałek-Kawa (red.), Toruń 2008, s. 112.

²⁰ Н. Вутова, *Армения: Вступление в...*, op. cit., s. 196.

²¹ *Закон Республики Армения о защитнике права человека*, Принят 21.10.2003, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1457&lang=rus> (dostęp: 18.1.2017).

²² J. Karp, *Parlament Armenii i jego funkcje*, [w:] *Parlament, prezydent, rząd. Zagadnienia konstytucyjne na przykładach wybranych państw*, T. Mołdawa, J. Szymanek (red.), Warszawa 2008, s. 45.

²³ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów...*, op. cit., s. 275.

niku nowelizacji konstytucji w 2005 roku, instytucja obrońcy Praw Człowieka została szczegółowo uregulowana w ustawie zasadniczej. W art. 83.1. określono tryb powołania i zadania armeńskiego ombudsmena. Jest on powoływany przez Zgromadzenia Narodowe większością co najmniej 3/5 głosów na sześcioletnią kadencję, którą można sprawować dwa razy. W trakcie kadencji nie można odwołać obrońcy. Jest on niezależnym organem państwowym, którego zadaniem jest ochrona praw i wolności obywatelskich przed ich naruszaniem przez organy państwowe, samorządu terytorialnego i funkcjonariuszy publicznych²⁴.

Cechą charakterystyczną państw poradzieckich w kwestii powoływania rzeczników praw obywatelskich było zwrócenie się ku wzorcom europejskim w wyniku braku wcześniejszych doświadczeń w tym względzie. Ponadto powołanie instytucji ombudsmena odbywało się najczęściej z inspiracji lub nawet przymusu społeczności (organizacji) międzynarodowych. Uchwalenie ustaw o rzeczniku praw obywatelskich i powołanie takich instytucji stanowiło jeden z warunków wstąpienia do Rady Europy²⁵.

Tak też było w przypadku Armenii, gdzie inspiracja do powołania takiego urzędu była z zewnątrz. Tym bardziej zdumiewa całkowity brak informacji o takiej zewnętrznej inspiracji na internetowej stronie armeńskiego obrońcy Praw Człowieka. Znajdujemy tam informację, że pierwsza próba (nieudana) powołania takiej instytucji miała miejsce już w 1990 roku. Po raz drugi kwestia ta stała się aktualna w 1998 roku, kiedy to powołana została do życia przez prezydenta Roberta Koczarian Komisa Praw Człowieka przy Prezydencie Armenii, której głównym zadaniem było wsparcie procesu ochrony wolności i praw człowieka, analiza projektów aktów prawnych przedstawianych prezydentowi w sprawie praw człowieka i wolności konstytucyjnych, oraz przygotowywanie corocznego raportu o stanie praw człowieka w Armenii. Działania tej Komisji stały się podstawą do utworzenia urzędu obrońcy Praw Człowieka w Republice Armenii na przełomie 2003/2004 roku²⁶.

Powołany w 2004 roku obrońca Praw Człowieka początkowo nie miał łatwego zadania, gdyż jako nowy element systemu politycznego traktowany był z nieufnością i podejrzliwością. Musiało upłynąć sporo czasu, aby jego działania zaczęły przynosić pozytywne efekty. Jednym z przykładów pozytywnego wpływu armeńskiego obrońcy Praw Człowieka jest sprawa nielegalnego zamknięcia niezależnej armeńskiej gazety „Trzecia siła plus” (Третья Сила Плюс) w wyniku działań operacyjnych podjętych przez rosyjskie służby specjalne w Armenii i Górskim Karabachu. Gazeta zarejestrowana w 2007 roku Armenii, była przykładem dziennikarskiej rzetelności, na łamach której można było się swobodnie wypowiadać na

²⁴ S. Bożyk, *System konstytucyjny...*, op. cit., s. 62.

²⁵ R. Herbut, W. Baluk, *Transformacja systemów...*, op. cit., s. 276.

²⁶ *Human Rights Defender of the Republic of Armenia, History*, <http://www.ombuds.am/en/defender/history.html> (dostęp: 18.1.2017).

tematy polityczne. Publikowali w niej dziennikarze z Armenii i Azerbejdżanu, Iranu i Izraela, Gruzji i Rosji a także Turcy i Kurdowie. Atmosfera swobody i otwartości spowodowała, że strona rosyjska podjęła działania operacyjne zmierzające do jej zamknięcia²⁷. W wyniku rosyjskiej presji na władze Armenii i Górskiego Karabachu, rozpoczęto akcje nękania dziennikarzy tej gazety i jej dyskredytowania (np. poprzez utrudnienia dystrybucji, odgórne zakazy jej sprzedaży). To tylko zwiększyło jej popularność i zasięg. W konsekwencji w 2011 roku oficer Federalnej Służby Bezpieczeństwa (FSB) Rosji, Wadm Pozdyszew, nielegalnie i bezprawnie dokonał zaboru środków finansowych tej gazety z jej bankowego rachunku w rosyjskim banku „Alfa-bank” w Moskwie²⁸.

To doprowadziło do zaprzestania działalności przez gazetę. W ciągu pięciu lat dziennikarze zwracali się do wszystkich organów bezpieczeństwa Rosji i Armenii z prośbą o jej wyjaśnienie, bez rezultatu²⁹. Łamiąc wszystkie możliwe normy i prawo obu państw, FSB bez żadnego wyjaśnienia odmówiła wszczęcia dochodzenia w tej sprawie. W wyniku nagłośnienia sprawy w 2015 roku bezprawnymi działaniami Federalnej Służby Bezpieczeństwa Rosji wobec armeńskiej gazety zarejestrowanej w Armenii zajął się armeński obrońca Praw Człowieka, który wystosował oficjalne zapytanie w tej sprawie do swojego rosyjskiego odpowiednika i Federalnej Służby Bezpieczeństwa Rosji. Początkowo nie przyniosło to pozytywnych rezultatów³⁰. Jednak nieustępliwość i dociekliwość armeńskiego ombudsmana, nie tylko w Armenii ale także w Rosji sprawiła, że w maju 2016 roku sprawa nabrała tak dużego rozgłosu, iż sam prezydent Rosji Władimir Putin polecił przeprowadzenie obiektywnego i kompleksowego śledztwa w sprawie nielegalnego zamknięcia gazety w wyniku działań operacyjnych Federalnej Służby Bezpieczeństwa i jej przedstawicielstwa w Armenii i Górskim Karabachu³¹.

Z jednej strony sprawa ta jest jednym z przykładów skutecznej ingerencji w życie polityczne Armenii przez rosyjskie służby specjalne. Z drugiej strony pokazuje jednak rosnącą siłę niezależnych instytucji służących ochronie praw człowieka, w postaci Obrońcy Praw Człowieka w Armenii, który swoimi działaniami dopro-

²⁷ ФСБ грубо нарушает законы и России, и Армении, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/44907>, (dostęp: 21.1.2017)

²⁸ Армянская газета «Третья Сила» закрыта по приказу внешних сил?, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/46368>, (dostęp: 21.1.2017).

²⁹ Lragir.am: Журналист Ваграм Агаджанян и его газета „Третья Сила Плюс”, закрытая усилиями ФСБ России, не вписываются в армянские и карабахские реалии, <http://irevanaz.com/rus/index.php?newsid=2481>, 31.08.2016.

³⁰ Омбудсмен Армении обратился к российской стороне по вопросу газеты „Третья Сила Плюс”, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/47778>, 31.08.2016; Новый омбудсмен Армении потребует объяснений у ФСБ России?, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/47152>, 31.08.2016.

³¹ Путин поручил ФСБ рассмотреть дело „Третьей Силы Плюс”, <http://fmgnnews.info/47753-putin-poruchil-fsb-rassmotret-delo-tretyey-sily-plyus.html>, 31.08.2016.

wadził do sytuacji, iż o tej konkretnej sprawie wypowiedział się sam prezydent Rosji. Dzięki temu sprawa zamkniętej gazety stała się jeszcze bardziej głośnie i pojawiły się duże szanse, że śledztwo w tej sprawie nie zostanie zaniechane.

Rada Europy zwracała także uwagę na duże nieprawidłowości w armeńskim systemie prawnym, związane przede wszystkim z brakiem niezawisłości sądów, co uregulowano dopiero w 2005 roku. Do tego czasu prezydent był gwarantem niezawisłości organów sądowych, pełnił także rolę przewodniczącego Rady Sądownictwa, mianował sędziów, prokuratorów i członków Rady Sądownictwa. W nowej konstytucji dokonano zmiany przepisów w systemie sądownictwa, a art. 91 konstytucji nie pozostawia w tym względzie żadnych wątpliwości: „wymierzanie sprawiedliwości w republice Armenii należy tylko do sądów”³². Rada Europy wskazywała także, że spełnienie odpowiednich warunków do zagwarantowania swobody słowa wiąże się z istnieniem niezależnych środków masowego przekazu, co wymaga przygotowania właściwej ustawy. Wytknięto armeńskim władzom zbyt dużą ingerencję prezydenta w kształtowanie składu personalnego dwóch państwowych instytucji zajmujących się mediami. Z dużym niepokojem Rada Europy przyglądała się dwóm kwestiom, w których strona ormiańska miała spore problemy.

Pierwsza z nich dotyczy nadużyć i przejawów dyskryminacji ze strony władz oraz społeczeństwa, które odnoszą się do przynależności religijnej lub praktyk religijnych. Są one związane przede wszystkim ze społecznością Świadków Jehowy. Wynika to głównie z negatywnego nastawienia do wszystkich mniejszości religijnych i jest wyrazem ogólnie pojmowanego „strachu przed obcymi”. Przedstawiciele szczególnie niektórych mniejszości religijnych potocznie nie są traktowani jako związki religijne, lecz jako sekty. Dotyczy to głównie Świadków Jehowy, którzy do 2004 roku nie byli zarejestrowani jako grupa religijna i nie podlegali tym samym zapisom regulacji dotyczących mniejszości religijnych. Strona armeńska argumentowała, że przyczyną tego stanu rzeczy są dwie kwestie.

Po pierwsze, aktywny z ich strony prozelityzm, który zgodnie z art. 8 ustawy o swobodzie wyznania i związkach religijnych jest w Armenii zakazany (nie stosuje się go wobec tradycyjnej działalności Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego)³³. Po drugie, ma to związek z systematycznymi odmowami służby wojskowej mężczyźni będących członkami „organizacji” Świadkowie Jehowy³⁴. Ponadto przedstawiciele tej grupy religijnej w Armenii często spotykali się z dyskryminacją ze strony społeczeństwa, co przejawiało się np. w trudnościach związanych z wynajęciem odpowiednich obiektów w celach sakralnych, uzyskaniem zgody na budowę

³² K. Fedorowicz, *Pozycja ustrojowa prezydenta w systemie politycznym Armenii*, „Białostockie Studia Prawnicze”, 2016, tom 2, zeszyt 20, s. 353, 355.

³³ Закон о свободе совести и религиозных организациях, Принят 17.06.1991, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2041&lang=rus> (dostęp: 20.1.2017).

³⁴ Н. Вутова, *Армения: Вступление в...*, op. cit., s. 199.

domu modlitwy oraz negatywnymi komentarzami w mediach (np. kolportowanie plakatów ostrzegających o działalności tej „sekty” na danym obszarze).

W wyniku presji Rady Europy doszło do nowelizacji konstytucji w 2005 roku, w której pojawił się zapis o swobodzie działalności wszystkich organizacji religijnych i prawie do zmiany wyznania³⁵. Aczkolwiek należy dodać, że w 2009 roku w Zgromadzeniu Narodowym podjęto próbę przyjęcia ustawy, która ponownie zakazywałaby prozelityzmu i definiowała chrześcijaństwo jako wiary w Świętą Tróję, co wykluczałoby Świadków Jehowy z prawa do rejestracji jako organizacji chrześcijańskiej. W wyniku sprzeciwu opozycji projekt ten nie został przyjęty³⁶.

Druga kwestia związana była z koniecznością wprowadzenia alternatywnej służby wojskowej (tzw. zastępczej służby wojskowej). Wstępując do Rady Europy Armenia przyjęła na siebie obowiązek w terminie trzech lat po wstąpieniu do organizacji przyjęcia ustawy o alternatywnej służbie wojskowej zgodnie z europejskimi standardami i umożliwienie jej odbywania osobom, które z przyczyn religijnych lub światopoglądowych nie mogą służyć w wojsku. Rada Europy zwracała uwagę, że służba zastępcza ma mieć charakter cywilny i służyć interesom państwa. Nie powinna też mieć charakteru kary czy poniżenia³⁷.

W grudniu 2003 roku została uchwalona w Armenii ustawa o zastępczej służbie wojskowej, która adresowana była głównie do członków wspólnoty Świadków Jehowy, którzy najczęściej odmawiają służby wojskowej ze względu na przekonania religijne. Dość jednoznacznie określała kategorie osób, którym zezwala się na pełnienie służby zastępczej. Są to członkowie zarejestrowanych w Armenii organizacji religijnych, którym przekonania religijne nie pozwalają na służbę w armii lub na noszenie broni. Jest to rodzaj szczególnej służby państwowej, który nie jest związany z noszeniem, posiadaniem i użyciem broni.

Ustawa ta weszła w życie w styczniu 2004 roku i przewidywała dwa rodzaje służby zastępczej. Pierwsza to alternatywna służba wojskowa jako szczególny rodzaj służby publicznej prowadzonej w Siłach Zbrojnych, trwająca 36 miesięcy. Druga z kolei to alternatywny rodzaj pracy jako szczególny rodzaj służby publicznej prowadzonej poza Siłami Zbrojnymi (ale pod nadzorem żandarmerii), trwający 42 miesiące³⁸. Mimo jej uchwalenia nie rozwiązała ona tego problemu, gdyż kwestie dotyczące alternatywnej służby nadal pozostały w gestii Sił Zbrojnych i są przez tą instytucję kontrolowane. W związku z tym, że nie spełnia ona kryteriów służby cywilnej i nadal jest w gestii resortu obrony, członkowie wspólnoty Świad-

³⁵ Конституция Республики Армения с изменениями, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus> (dostęp: 20.1.2017).

³⁶ Raport z misji badawczej..., op. cit., s. 66.

³⁷ Н. Вутова, Армения: Вступление в..., op. cit., s. 199-200.

³⁸ Закон Республики Армения об альтернативной службе, Принят 17.12.2003, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1884&lang=rus> (dostęp: 20.1.2017).

kowie Jehowy w dalszym ciągu odmawiają jej pełnienia (zarówno służby zastępczej, jak i wojskowej) i tym samym odbywają kary pozbawienia wolności.

W 2004 roku siedemdziesięciu dwóch przedstawicieli Świadków Jehowy odmówiło pełnienia zastępczej służby wojskowej. Wszyscy zostali skazani na kary pozbawienia wolności. W 2010 roku trzydziesty pięciu Świadków Jehowy zostało pozbawionych wolności za odmowę służby wojskowej lub odmowę, zarządzanej przez armię, służby zastępczej. Pod koniec 2010 roku łącznie siedemdziesięciu trzech młodych mężczyzn odbywało karę pozbawienia wolności za odmowę służby wojskowej ze względu na przekonania religijne. W dalszym ciągu głównym problemem przedstawicieli Świadków Jehowy jest kwestia odbywania służby wojskowej. W 2011 roku siedemdziesiąt dwie osoby odbywały wyroki za jej odmowę w wysokości dwóch-trzech lat. Wielu przedstawicieli tej grupy zgodziłoby się odbywać służbę zastępczą, gdyby nie podlegała ona siłom zbrojnym.

W związku z koniecznością uregulowania kwestii służby zastępczej, na przełomie 2003/2004 roku doszło także do przyjęcia nowych przepisów dotyczących obywateli, którzy nie przeszli obowiązkowej służby wojskowej z naruszeniem ustanowionego porządku i obywateli, którzy nie odbyli obowiązkowej służby wojskowej. W nowych regulacjach przewidziano możliwość zwolnienia ze służby z przyczyn socjalnych (np. osoby mające na utrzymaniu dwoje niepełnoletnich dzieci lub niezdolnych do pracy rodziców, oraz osoby, których ojciec lub rodzony brat zginęły podczas obrony Republiki Armenii). Także osoby, które odbyły służbę wojskową w siłach zbrojnych innych państw do przyjęcia przez nie obywatelstwa Republiki Armenia są zwolnione ze służby wojskowej. Z kolei możliwość odroczenia służby wojskowej przysługuje ze względu na zły stan zdrowia, z powodu kontynuacji nauki oraz z powodów rodzinnych.

Wprowadzono także możliwość zwolnienia ze służby wojskowej po wpłaceniu ustawowej kwoty. Dotyczyło to osób, które ukończyły 27 rok życia i obejmowało okres od 1992 do 2004 roku (później przedłużono to do 2007 roku). Wielkość sumy, którą powinni uiścić „uchylający się” od służby, uzależniona została od szeregu czynników (np. liczby posiadanych dzieci, obywatelstwa innego kraju, stopnia naukowego, zawodu). Średnio wynosiła ona od 30 do 100 minimalnych płac (w 2009 roku minimalna płaca wynosiła około 100 USD) za każdy opuszczony pobór. Obywatele, którzy nie odbyli służby wojskowej, ale w latach 1992-2004 doczekali się trójki dzieci, zostali całkowicie zwolnieni z obowiązku wniesienia opłaty. Takie uregulowania dały możliwość obywatelom Armenii, od dłuższego czasu przebywających poza granicami kraju, na rozwiązanie problemów związanych z wojskiem i powrót do kraju bez konsekwencji prawnych. Po opłaceniu ustalonej kwoty, ewentualne postępowanie karne (jeżeli miało miejsce) zostaje wycofane i takie osoby zostają przeniesione do rezerwy³⁹. Przez pierwsze pół roku

³⁹ *Raport z misji badawczej...*, op. cit., s. 89.

obowiązywania tych regulacji z możliwości zwolnienia ze służby wojskowej w wyniku „opłaty” skorzystało prawie tysiąc osób. Z powodu dużego zainteresowania program ten przedłużono do 2007 roku.

Nowe regulacje prawne związane ze służbą wojskową, jakie pojawiły się w Armenii w konsekwencji wejścia tego kraju do Rady Europy, przyczyniły się także do uwypuklenia innych negatywnych kwestii mających miejsce w armeńskiej armii. Kwestią dość powszechną i do tej pory ukrywaną była istniejąca przemoc w wojsku i duża ilość śmiertelnych wypadków, samobójstw oraz niewyjaśnionych morderstw. W armii powszechnie występuje tzw. fala, czyli znęcanie się nad młodszymi żołnierzami, tak jak było w czasach radzieckich. Jednak to nie ona jest najczęstszą przyczyną zgonów.

Zdaniem Andrzeja Brzezieckiego, armeńska armia to także część świata przestępczego w którym funkcjonuje kodeks uznawany przez półświatek. W wojsku handluje się alkoholem i narkotykami. Z jednostek kradnie się i sprzedaje na czarnym rynku paliwo i sprzęt wojskowy. Poborowi z kolei muszą się opłacać starszym rangą żołnierzom. W swojej książce podaje on kilka konkretnych przykładów niewyjaśnionych zabójstw w armii i prób ich tuszowania⁴⁰. Co warto podkreślić, w armeńskiej armii co roku ginie wskutek wypadków, fali czy zabójstw więcej żołnierzy, niż na linii zawieszenia ognia w Górskim Karabachu (!). W 2010 roku według oficjalnych danych zanotowano w armii 42 przypadki śmierci, z tego 9 żołnierzy zginęło w wyniku wymiany ognia w Górskim Karabachu, 22 w następstwie naruszenia regulaminu wewnętrznego, 3 z powodu naruszenia zasad bezpieczeństwa, 2 popełniło samobójstwo a 3 zmarło z przyczyn zdrowotnych. Do mediów dostała się także informacja o ośmiu przypadkach poniżania i zastosowania przemocy fizycznej wobec żołnierzy⁴¹.

Analizując kwestie praw człowieka w kontekście służby wojskowej w Armenii nie można pominąć pozytywnej roli powstałej już w 1992 roku pozarządowej organizacji Matka Żołnierza „Zinvori Majr”⁴². Organizacja ta powstała w celu kształcenia, doradztwa, wsparcia prawnego, moralnego i psychologicznego dla żołnierzy i ich rodzin, a także w celu edukacji prawnej rodziców posiadających dzieci w wieku poboru. W kwestii praw człowieka organizacja ta zrealizowała ponad 50 projektów, które obejmowały m. in. kursy i szkolenia dla kadr wojskowych, program zapobiegania „fali” w wojsku, udział w konsultacjach dotyczących służby zastępczej oraz organizowanie międzynarodowych konferencji na ten temat.

W ostatnich latach jednym z głównych celów stało się przeprowadzenie w armii monitoringu zasad przeprowadzania kwalifikacji wojskowych, w szczególności

⁴⁰ A. Brzeziecki, M. Nocuń, *Armenia. Karawany śmierci*, Wołowiec 2016, s. 49-56.

⁴¹ *Raport z misji badawczej...*, op. cit., s. 36-37.

⁴² „Zinvori mair” (*Soldiers' Mothers*), <http://www.zinvori-mair-ngo.am/about-us-engl.html> (dostęp: 20.1.2017).

zasad przyznawania odroczeń lub całkowitego zwolnienia ze służby. Ma to na celu ujawnianie przede wszystkim przypadków korupcji oraz uzyskiwania zwolnienia ze służby przez protekcję. W wyniku działalności tej organizacji przy ministrze obrony utworzono Radę Społeczną która rozpatruje skargi i podania w sprawach dotyczących wojska i służby wojskowej⁴³. Nadal jednak kwestia przemocy i niewyjaśnionych zabójstw w siłach zbrojnych jest poważnym problemem, który nie jest definitywnie rozwiązany. Co istotne, a ostatnich latach ma miejsce ponowny wzrost tej niekorzystnej tendencji. W 2016 roku w siłach zbrojnych Armenii i Górskiego Karabachu miało miejsce 13 morderstw oraz 13 samobójstw, co stanowi poważny wzrost w porównaniu z rokiem 2015, w którym odnotowano jedynie 3 zabójstwa i 6 samobójstw. Pokazuje to, że działania podejmowane w celu zapobieżenia takim sytuacjom są prowadzone nadal na niewystarczającym poziomie. Jako główne problemy wskazuje się na przewlekłość prowadzonych postępowań sądowych i związane z tym problemy z postawieniem przed sądem wszystkich winnych⁴⁴.

8.3. Wpływ pacyfikacji powyborczych protestów w 2008 roku na przestrzeganie praw człowieka oraz rozwój społeczeństwa obywatelskiego

W procesie transformacji ustrojowej, poza budową nowej bazy prawnej i instytucjonalnej państwa, jednym z ważniejszych elementów jest prawo obywateli do publicznego i nieskrępowanego wyrażania swoich poglądów oraz manifestowania niezadowolenia. W dzisiejszym świecie to fundamentalne prawo obywateli danego państwa do współkształtowania swojej rzeczywistości. Państwo, ze swoimi instytucjami może oczywiście zapewnić mechanizmy ograniczające nadmierne uprawnienia i dążenia polityków, oraz dbać o zachowanie właściwych proporcji i odpowiedniego podziału między władzami, wykonawczą, ustawodawczą i sądowniczą. Jednak w każdym państwie to obywatele stanowić powinni „sumienie” polityków i dawać im do zrozumienia, że znajdują się pod społeczną kontrolą. W demokracjach skonsolidowanych politycy ponoszą odpowiedzialność przed swoimi wyborcami, którzy mogą ich rozliczyć za podejmowane działania podczas najbliższych wyborów. W takich państwach swoboda do wyrażania swojego zdania i możliwość legalnego protestu jest czymś naturalnym i stanowi niezbywalne prawo każdego obywatela.

W republikach byłego ZSRR, które do 1991 roku funkcjonowały w jednym państwie związkowym w realiach socjalistycznych, w systemie jednopartyjnym

⁴³ *Raport z misji badawczej...*, op. cit., s. 37.

⁴⁴ *Правозащитники считают неэффективной профилактику убийств и суицидов в армянской армии*, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/296486/> (dostęp: 24.1.2017); *Правозащитники Армении сообщили о 51 погибшем в небоевых условиях военнослужащем в 2016 году*, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/296449/> (dostęp: 24.1.2017).

i bezwzględnie zwalczającym możliwość publicznego kontestowania systemu, nowe realia okresu przełomu wywarły nieodwracalny wpływ na rozwój prawa obywateli do wyrażania swojego zadania. Szczególnie w przypadku Armenii mamy do czynienia wręcz z fundamentalnym znaczeniem możliwości wyrażania swoich postulatów w sposób publiczny. Stało się to wręcz podstawowym elementem procesu odzyskiwania suwerenności i możliwości kształtowania swojego losu na przełomie lat 80/90 XX wieku.

W przypadku Armenii, doświadczonej w sposób tragiczny w swojej historii w 1915 roku masowym ludobójstwem, kwestia manifestowania swoich poglądów w sposób publiczny i masowy miała już miejsce w połowie lat 60. XX wieku jeszcze w ramach ZSRR. Już wówczas w społeczeństwie armeńskim dało o sobie znać zjawisko tzw. eksplozji pamięci, które było związane z 50 rocznicą upamiętnienia ludobójstwa Ormian przez władze tureckie. Proces ten był motywowany silną obawą przed całkowitym zapomnieniem tej tragedii narodowej. Odzyskiwanie pamięci o zagładzie szczególnie burzliwie przebiegało w radzieckiej Armenii, gdyż stanowiło także element przebudzenia narodowego Ormian i miało charakter nielegalny.

24 kwietnia 1965 roku, w 50 rocznicę ludobójstwa Ormian, blisko milion mieszkańców Erywanu wyszło na ulicę w nieoficjalnej i nielegalnej demonstracji. W trakcie manifestacji, która trwała do późnych godzin wieczornych, artykułowano żądania publicznego uznania przez ZSRR ludobójstwa, budowy pomnika upamiętniającego ofiary oraz powrotu do ojczyzny utraconych ormiańskich ziem. W następstwie eskalacji żądań i nastrojów podczas demonstracji, doszło do zamieszek i siłowego ich stłumienia przez siły porządkowe. Jednak z uwagi na masowy charakter demonstracji (jak na warunki radzieckie) władze, dążąc do uspokojenia nastrojów i wychodząc naprzeciw społecznym żądaniom, zdecydowały się na wzniesienie w 1967 roku na wzgórzu Cernakaberd w Erywanu pomnika upamiętniającego ofiary ludobójstwa, który od tego czasu stał się miejscem corocznych wielotysięcznych uroczystości. Tym samym po raz pierwszy w radzieckiej historii Armenii społeczne masowe protesty doprowadziły do realnych zmian i spełnienia żądań⁴⁵.

To przełomowe wydarzenie doprowadziło nie tylko do rozpoczęcia procesu odzyskiwania pamięci, ale przede wszystkim do przebudzenia narodowego. Duże znaczenie miał tzw. list trzynastu (grupy czołowych artystów i intelektualistów) skierowany w 1965 roku do najwyższych władz ZSRR, przedstawiający armeńskie stanowisko i żądający zjednoczenia Górskiego Karabachu (który był wówczas obwodem autonomicznym w ramach Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej) z Armenią. Tym samym doszło do wyraźnego wzrostu aspiracji naro-

⁴⁵ P. Nieczuja-Ostrowski, *Mec Jęghern: kwestia zagłady narodowej w polityce ormiańskiej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 112-113.

dowościowych o nacjonalistycznej treści i mobilizacji etnicznej. Zaczęły powstawać pierwsze nacjonalistyczne środowiska i organizacje (np. podziemna nielegalna Partia Narodowego Zjednoczenia). W 1977 roku grupa dysydentów założyła w Armenii Armeńską Grupę Helsińską, co pozwoliło na umiędzynarodowienie wiedzy o artykułowanych przez armeńskie społeczeństwo dążeniach i aspiracjach narodowych⁴⁶.

W drugiej połowie lat 80. XX wieku wraz z nastaniem w ZSRR idei pierestrojki, w społeczeństwie armeńskim ze wzmożoną siłą ujawniły się nastroje nacjonalistyczne, które w sposób szczególnie zogniskowały się wokół dążeń zjednoczeniowych Armenii z Górskim Karabachem. Sprzeciw władz ZSRR wobec dążeń zjednoczeniowych i jednoczesna eskalacja konfliktu w Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej w postaci zbiorowych aktów agresji wobec Ormian, doprowadziło do pogłębienia nacjonalistycznych nastrojów w Armenii i masowej konsolidacji społeczeństwa wobec kwestii karabachskiej wyrażanej w wielotysięcznych manifestacjach w 1988 roku.

Kwestia przynależności Górskiego Karabachu stała się najważniejszym czynnikiem postępującego odrodzenia narodowego. W lutym 1988 roku powstał Komitet Karabach, który w ciągu kilku miesięcy stał się potężną siłą polityczną mającą poparcie zdecydowanej większości społeczeństwa. Kierownictwo ZSRR podjęło próbę likwidacji przywódców tego ruchu, aresztując ich w grudniu 1988 roku i osadzając w moskiewskim więzieniu⁴⁷. Jednak na skutek masowych protestów w maju 1989 roku aresztowani członkowie Komitetu Karabach zostają uwolnieni i w atmosferze tryumfu wracają do Armenii. Wkrótce Komitet Karabach przekształca się w Armeński Ruch Ogólnonarodowy, w wyniku wyborów parlamentarnych w 1990 roku następuje transmisja władzy w ręce opozycji, ogłoszenie suwerenności i proklamowanie niepodległości. Armeński Ruch Ogólnonarodowy, będący kontynuacją Komitetu Karabach i wyrazicielem narodowych dążeń Ormian wyrażanych w publicznych i masowych manifestacjach, staje się główną siłą polityczną, która rozpoczyna kształtowanie nowego ładu ustrojowego w niepodległej Armenii⁴⁸.

Masowe wystąpienia społeczne w Armenii były istotną formą nacisku i artikulacji sprzeciwu oraz społecznych dążeń. Początkowo dotyczyły wyłącznie kwestii Górskiego Karabachu, później zaś reformy systemu politycznego, a na końcu stały się wyrazem narodowych aspiracji do ukształtowania w pełni niepodległe-

⁴⁶ P. Nieczuja-Ostrowski, *Państwo i społeczeństwo wobec wyzwań i przemian współczesności*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016, s. 68-69.

⁴⁷ Т. Акопян, *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны – ни мира*, Ереван 2010, s. 74-76.

⁴⁸ P. Nieczuja-Ostrowski, *Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów parlamentarnych i prezydenckich*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość”, 2001, t. VIII, s. 95-96.

go państwa. Próby ich likwidacji przez rządzących tylko radykalizowały nastroje i potęgowały nastroje niepodległościowe. Masowe protesty ujawniły także zapotrzebowanie na transformację ustrojową, transfer nowych uczestników do władzy i odsunięcie dotychczasowych elit⁴⁹. Transfer władzy w wyniku wyborów parlamentarnych w 1990 roku w ręce ruchu narodowego stał się początkiem kształtowania nowego ładu ustrojowego. Jednak już wówczas zarysowały się pierwsze podziały wśród obozu narodowego.

Możliwość manifestowania i wyrażania swoich poglądów stała się teraz normalnym elementem systemu politycznego, w którym rysowały się coraz głębsze podziały. Już w połowie 1994 roku pogłębił się konflikt między prezydentem Lewonem Ter-Petrosjanem a narodową opozycją o kształt nowej konstytucji i podstawy ustrojowe, a także o próby rozwiązania konfliktu w Górskim Karabachu. W połowie 1994 roku opozycja zorganizowała masowe demonstracje, liczące około 50 tysięcy osób, domagając się ustąpienia rządu i prezydenta. Efektem ubocznym tych działań była delegalizacja partii diasporalnej „Dasznakcutiun”.

Kolejne masowe demonstracje miały miejsce w 1996 roku po wyborach prezydenckich, których przebieg wzbudził wątpliwości zarówno opozycji jak i międzynarodowych obserwatorów. Podczas procesu wyborczego doszło do licznych nieprawidłowości, które stały się przyczyną masowych demonstracji. Wielotysięczne manifestacje paraliżowały Erywań. Na ulice wyprowadzono siły porządkowe i doszło do starć pod parlamentem, do gmachu którego wdarli się demonstranci. W zamieszkach ponad 60 osób zostało rannych. Już wówczas po raz pierwszy zaniepokojenie naruszeniami praw człowieka i swobód obywatelskich wyraziły międzynarodowe organizacje praw człowieka i władze USA⁵⁰.

Kolejne protesty o podłożu politycznym o podobnej skali miały miejsce w 2003 roku po wyborach prezydenckich oraz w 2004 roku, kiedy to prezydent Robert Koczarian odmówił przeprowadzenia zaproponowanego przez Sąd Konstytucyjny referendum w celu pełnej legitymizacji swojego wyboru⁵¹. Liczne demonstracje zostały rozpędzone przez policję. Doszło także do zakrojonych na szeroką skalę działań przeciwko opozycji. Doszło do licznych aresztowań uczestników manifestacji i członków opozycji, nachodzenia siedzib partii opozycyjnych, represjonowania dziennikarzy, ograniczenia możliwości przemieszczania się oraz konfiskaty kamer i materiałów filmowych⁵². Rozmiar tych represji spowodował, że w rozwią-

⁴⁹ T. Marciniak, T. Nieczuja-Ostrowski, *Położenie międzynarodowe Armenii: Uwarunkowania i perspektywy*, [w:] *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, K. Iwańczuk, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2008, s. 73-74.

⁵⁰ P. Nieczuja-Ostrowski, *Wystąpienia społeczne w Republice Armenii w latach 1991-2012*, „Nowa Polityka Wschodnia”, 2012, nr 2 (3), s. 115-116.

⁵¹ Szerzej na ten temat patrz rozdział poświęcony głowie państwa.

⁵² *Cycle of Repression: Human Rights Violations in Armenia*, Human Rights Watch, Briefing Paper, 4 May 2004, <http://www.hrw.org/background/eca/armenia/0504/> (dostęp: 24.1.2017).

zanie konfliktu zaangażowało się Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, wysyłając w czerwcu 2004 roku misję obserwacyjną do Erywanii.

Z punktu widzenia kwestii praw człowieka i procesu kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego w Armenii istotne jednak są pierwsze demonstracje i protesty społeczne, które miały miejsce po raz pierwszy w 2000 roku. Pozbawione politycznych haseł, organizowane przez społeczne inicjatywy, stały się załącznikiem społeczeństwa obywatelskiego w Armenii.

W 2000 roku w wielu miejscowościach Armenii miały miejsce manifestacje społeczne, których wspólnym mianownikiem była krytyka pogarszającej się rzeczywistości gospodarczej i gwałtowne zubożenia społeczeństwa. Ich organizatorem było Stowarzyszenie XXI wiek domagające się przede wszystkim rozwiązania piętrzących się problemów społecznych związanych z katastrofalną sytuacją gospodarczą. Chociaż protesty nie miały podłoża politycznego, cieszyły się dużą frekwencją. Mimo że nie miały większego wpływu na polityczną rzeczywistość Armenii, władze profilaktycznie zdecydowały się na aresztowanie armeńskiego przedsiębiorcy (Arkadi Wartanian) zaangażowanego w protesty, oskarżyły go dokonanie przestępstwa i nawoływanie do zbrojnego obalenia urzędującego prezydenta⁵³.

Szczególnie silne napięcia polityczne, jakie ujawniły się podczas parlamentarnych i prezydenckich elekcji w roku 2003, 2004 oraz 2007 sprawiły jednak, że masowe wystąpienia i demonstracje zdominowane były przede wszystkim przez kwestie typowo polityczne. Dlatego tzw. przestrzeń społeczna, obywatelska nie miała możliwości „przebicia” się i nie przejawiała dużej aktywności.

Szczególną cezurą w procesie kształtowania się podstaw społeczeństwa obywatelskiego jest rok 2008, w którym doszło do najpoważniejszych od momentu ogłoszenia niepodległości Armenii antyrządowych demonstracji zakończonych siłową interwencją oraz ofiarami śmiertelnymi⁵⁴. Do tego momentu wydawało się, że najtragicznijszym wydarzeniem w związanym z polityczną działalnością był zamach w parlamencie w 1999 roku, w wyniku którego zginęli najważniejsi przedstawiciele armeńskiej elity politycznej. Jednak poziom polaryzacji po raz kolejny przekroczył granicę akceptowalną dla systemów demokratycznych.

Wydarzenia z 2008 roku uświadomiły, zarówno społeczności międzynarodowej (wstrząśniętej ofiarami śmiertelnymi i politycznymi represjami) jak i władzom Armenii, że zapisywane i deklarowane prawa człowieka mają wymiar nie tylko teoretyczny, ale przede wszystkim praktyczny. Powszechna w latach 90. XX wieku praktyka ze strony organizacji międzynarodowych, polegająca na szybkim przyjmowaniu do swego grona państw obszaru poradzieckiego bez spełnienia podstawowych kryteriów, okazała się w perspektywie czasu nie zawsze korzystna.

⁵³ P. Nieczuja-Ostrowski, *Wystąpienia społeczne...*, op. cit., s. 119-120.

⁵⁴ Szerzej na ten temat patrz rozdział poświęcony głowie państwa oraz: K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, op. cit., s. 60-63.

Z jednej strony takie państwa przystępując do międzynarodowych organizacji brały na siebie obowiązek przestrzegania określonych praw człowieka i poprzez członkostwo zaczynały „wprowadzać” nowe reguły w swój system prawny. Z drugiej strony, pośpieszne przyjmowanie takich państw powodowało, że część z nich w momencie uzyskiwania członkostwa w takich organizacjach nie spełniały wszystkich wymogów i były przyjmowane niejako na „kredyt”. Milcząco zakładano, że samo członkostwo już zdopinguje te państwa do przestrzegania tych reguł. Ponadto w pierwszej fazie członkostwa państwa te podległy procedurom monitoringu, co w pewnym sensie też je „mobilizowało” do implementacji nowych zasad. Jednak po kilku latach, kiedy zakończył się etap „prześciowy” i ustał nadzór instytucji zewnętrznych, niektóre państwa, takie jak Armenia, powróciły do starych i sprawdzonych metod „regulowania” sytuacji konfliktowych i nie przywiązywały dużej wagi do standardów organizacji, których członkiem już była od kilku lat. W ten sposób w roku 2008 doszło w Armenii do procesu, który charakteryzował się stopniowym pomijaniem w działaniach władz praw człowieka i swobód obywatelskiej w imię szeroko pojętej „stabilizacji” obozu władzy.

Reakcja społeczności międzynarodowej na te wydarzenia była jednak właściwa i dość niespodziewanie przyniosła pozytywne efekty. Groźby wykluczenia z niektórych organizacji, ponowny monitoring, uzależnienie dalszej pomocy ekonomicznej od spełniania podstawowych praw człowieka oraz brak społecznej i międzynarodowej legitymizacji nowego prezydenta Serża Sargsjana wybranego w 2008 roku spowodowała, że władze dostrzegły powagę sytuacji. Elity rządzące uświadomiły sobie, że skala represji i sposób uregulowania konfliktu metodami rodem z Ameryki Łacińskiej nie jest do zaakceptowania przez państwa demokratycznej Europy.

To spowodowało istotne zmiany w systemie politycznym Armenii. Z jednej strony doszło do korekty polityki zagranicznej i próby porozumienia z Turcją, a z drugiej zaś kwestie prawa człowieka i swobód obywatelskich ponownie znalazły się w kręgu zainteresowania armeńskich władz. Nie sprawiło to automatycznie, że zaczęto je rygorystycznie przestrzegać, jednakże zaczęto zwracać szczególną uwagę na ich praktyczne zastosowanie. Tym samym zaczęły ponownie kształtować się warunki do stopniowego wprowadzania demokratycznych standardów w życie polityczne Armenii i możliwość funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego.

1marca 2009 roku w rocznicę tragicznych wydarzeń odbyły się w Erywaniu wielotysięczne manifestacje, których organizatorami i głównymi uczestnikami byli liderzy i członkowie opozycyjnego Armeńskiego Kongresu Narodowego z Lewonem Ter-Petrosjanem na czele. Domagano się uwolnienia więźniów politycznych, zmiany metod działania i dialogu rządu z opozycją oraz znaczącej demokratyzacji życia politycznego. Mimo masowego charakteru demonstracji, władze nie zdecydowały się na użycie siły⁵⁵.

⁵⁵ P. Nieczuja-Ostrowski, *Idee wystąpień społecznych w państwach Kaukazu Południowego w XXI wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2012, rok 10, zeszyt 2, s. 144-145.

Wiosną 2011 roku, opozycja inspirowana wystąpieniami w krajach arabskich (tzw. arabska wiosna) zorganizowała w Erywanii kolejne manifestacje liczące kilkadziesiąt tysięcy osób. Rozpoczęły się one w rocznicę wydarzeń 2008 roku i trwały kilka miesięcy. Protesty zorganizowane były ponownie przez Armeński Kongres Narodowy. Krytykowano politykę społeczno-gospodarczą władz, domagano się przedterminowych wyborów. Demonstranci odwoływali się do „rewolucji” w krajach arabskich i grozili bezterminową kontynuacją protestów. Oskarżono elity władzy o korupcję i brak mandatu demokratycznego. Nacisk kładziono na problemy społeczno-gospodarcze (inflację i bezrobocie oraz rosnące obciążenia fiskalne obywateli, obniżenie poziomu życia, masową emigrację)⁵⁶. Domagano się ustąpienia prezydenta, rozpisania przedterminowych wyborów, uwolnienia więźniów politycznych, przestrzegania praw obywatelskich a przede wszystkim ukarania winnych masakry opozycji w marcu 2008 roku.

Skala tych protestów oraz obawa przed kolejną negatywną reakcją międzynarodową spowodowały, że obóz rządzący dość niespodziewanie zgodził się na rozmowy z opozycją. W lipcu 2011 roku odbyły się bezprecedensowe rozmowy pomiędzy rządem a główną siłą opozycyjną – Armeńskim Kongresem Narodowym⁵⁷. Dotyczyły one zwolnienia więźniów politycznych, zgody na demonstracje na głównym placu w Erywanii oraz śledztwa w sprawie brutalnie rozpędzonej w marcu 2008 roku manifestacji. Decyzja o rozpoczęciu dialogu została wymuszona postępującym kryzysem wewnętrznym, narastającym niezadowoleniem społecznym oraz nasilającą się krytyką ze strony USA, Rady Europy i Unii Europejskiej w kwestii przestrzegania podstawowych praw obywatelskich. Krytyka ta przekłada się na kwestie finansowe, w związku z sytuacją w sferze wolności obywatelskich i politycznych w 2011 roku Armenia została skreślona przez USA z listy państw mogących ubiegać się o środki z funduszu pomocowego Millenium Challenge (około 60 mln USD)⁵⁸.

W celu poprawy wizerunku międzynarodowego oraz w związku z dwudziestą rocznicą uzyskania niepodległości, prezydent Serż Sargsjan ogłosił w maju 2011 roku amnestię i uwolnił część więźniów politycznych, skazanych za udział w masowych protestach w 2008 roku. W czerwcu 2011 roku uwolniono 419 osób, a kolejnym 379 skrócono dotychczasowe wyroki. Na wolność wyszli dwaj działacze Armeńskiego Kongresu Narodowego skazani za organizację i udział powy-

⁵⁶ Zob. L. Aghajanian, *Opposition Protests in Armenia*, <http://storify.com/writepudding/opposition-protests-in-armenia-march-17-2011> (dostęp: 25.1.2017).

⁵⁷ A. Manukyan, *Opposition: dialogue with authorities seems more real*, <http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/71151/> (dostęp: 25.1.2017).

⁵⁸ *Armenia: Jubileuszowa amnestia obejmie część więźniów politycznych*, „Tydzień na Wschodzie OSW”, 1.06.2011, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2011-06-01/armenia-jubileuszowa-amnestia-obejme-czesc-wiezniow-poli> (dostęp: 25.1.2017).

borczych protestów w 2008 roku⁵⁹. Decyzja ta jednak stanowiła próbę doraźnego rozładowania napięć wewnętrznych. Opozycja ten akt określiła mianem propagandowego przed wizytą w Erywaniu Jerzego Buzka, szefa Parlamentu Europejskiego. Miały miejsce kolejne wiece, spotkania z władzami. Opozycji jednak nie udało się uzyskać zgody władz na przedterminowe wybory parlamentarne i prezydenckie. Zakończono negocjacje a działalność opozycyjna ograniczyła się do sporadycznie organizowanych wieców⁶⁰.

Planowane rozmowy strony rządowej z opozycją nie przyniosły satysfakcjonujących obie strony rezultatów, aczkolwiek w pewien sposób wpłynęły na bardziej kompromisową postawę władz w kwestii dialogu społecznego. Przynajmniej nie używano siły i strony usiadły przy jednym stole, bez groźby aresztowania czy innych represji⁶¹.

Na przełomie 2011/2012 roku w systemie politycznym Armenii dało się wyraźnie zauważyć coraz większą ilość akcji obywatelskich, które nie miały przeważnie politycznego charakteru i często dotyczyły kwestii lokalnych. Związane to było niewątpliwie z możliwością ich organizacji (brak represyjności ze strony władz) i powiększającą się świadomością obywatelską samego społeczeństwa armeńskiego. Należy jednak zauważyć, że jedną z poważniejszych przyczyn takiego stanu rzeczy była instytucjonalna słabość partii opozycyjnych i nieskuteczność dotychczasowej taktyki zmiany władzy poprzez organizowanie masowych protestów politycznych. Armeńskiej opozycji nie powiodły się próby wywołania „kolorowej rewolucji” oraz zmiana taktyki na wzór „arabskiej wiosny” i bezterminowych protestów. Rok 2012 to początek procesu wyczerpywania się politycznych możliwości armeńskiej opozycji w wyniku jej słabości. Tym samym spory potencjał niezadowolenia społecznego przechylił się na korzyść kształtującego się społeczeństwa obywatelskiego i tzw. pracy od podstaw.

Od 2012 roku wyraźnie wzrósł udział zaangażowania się społeczeństwa obywatelskiego w różnorodne kwestie życia codziennego. Organizowane akcje protestu coraz częściej nie miały charakteru politycznego, a dotychczasowa radykalna retoryka opozycji żądającej ustąpienia władz została porzucona na rzecz akcji obywatelskich dotyczących konkretnych kwestii o jasnym i czytelnym charakterze. Protesty zaczęły być organizowane w wyniku społecznych inicjatyw i z bardzo różnych powodów, od ekologicznych po architektoniczne. Często były organizowane przez członków jednej grupy (np. studenci, młodzież, mieszkańców konkretnej dzielnicy w centrum). Takie grupy nie posiadały zorganizowanych struktur, władz, hierarchii, były luźne, mobilne, wzajemnie się przenikające i często spontaniczne,

⁵⁹ *Raport z misji badawczej...*, op. cit., s. 21.

⁶⁰ P. Charkiewicz, *Armenia: tutaj nie ma demokracji*, <http://eastbook.eu/2012/02/country/armenia/armenia-tutaj-nie-ma-demokracji/> (dostęp: 25.1.2017).

⁶¹ K. Fedorowicz, *Rola siły i przemocy...*, op. cit., s. 64-65.

bez możliwości przewidywania ich kolejnych kroków. Takie formy społecznej aktywności były istotną nowością w Armenii. Co ciekawe, to właśnie te luźne grupy zaczęły przejmować dotychczasową funkcję opozycji, gdyż cieszyły się sporym poparciem i zainteresowaniem społeczeństwa.

Podjęmowane działania dotyczyły można powiedzieć kwestii bliskich każdemu mieszkańcowi Erywania. Protesty miały jasny cel i nie miały charakteru politycznego. Jedną z pierwszych takich głośnych akcji był protest w obronie parku przylegającego bezpośrednio do głównej ulicy Mesropa Masztoca w Erywanii.

W 2012 roku władze miasta w ramach prowadzonej systematycznie polityki likwidacji starych elementów architektonicznych w centrum miasta postanowiły zagospodarować ów park na cele handlowe poprzez postawienie tam kramów i kiosków. Spotkało się to ze zdecydowanym protestem początkowo młodzieży, która wyraziła głęboki sprzeciw wobec likwidacji zielonej przestrzeni w centrum miasta. Liczne manifestacje i próby zmiany statusu parku doprowadziły do takiego nagłośnienia tej kwestii, że w jego rozwiązanie zaangażował się sam prezydent Armenii. Drobną kwestia lokalna urosła szybko do poważnego problemu, który rozwiązał prezydent państwa na korzyść lokalnej społeczności, pozostawiając park bez zmian. Po raz pierwszy lokalny sprzeciw i siła społeczeństwa obywatelskiego doprowadziła do rozwiązania spornej kwestii zgodnie z postulatami przeciętnych obywateli, dowodząc skutecznej możliwości artykulacji swoich racji metodami zgodnymi z demokratycznymi rozwiązaniami, bez użycia siły⁶².

W podobny sposób młodzież oraz studenci walczyli przeciwko wyburzaniu starego miasta w Erywaniu. Protestując przeciwko wyburzaniu kamienic, stanęli naprzeciw uzbrojonych sił policyjnych. Po raz kolejny doprowadzili do wstrzymania prac⁶³. Innym przykładem obywatelskiego zaangażowania była sprawa śmiertelnego pobicia przez ochroniarzy Wahe Awetiana w lokalu gastronomicznym należącym do jednego z armeńskich oligarchów. W wyniku masowych społecznych protestów doszło do postawienia zarzutów sprawcom tego zabójstwa, a sam oligarcha pod naciskiem społeczeństwa obywatelskiego zrezygnował z mandatu deputowanego.

Chociaż protesty nie mają politycznego tła, to jednak w sposób pośredni dotyczą zjawisk obecnych w życiu politycznym Armenii, takich jak ścisłe związki polityków z biznesem, korupcji i bezkarności oligarchów. Pojawiają się opinie, że coraz częściej akcje te mają charakter „anty-oligarchiczny”, ponieważ to właśnie działalność polityczno-ekonomiczna oligarchów w dużej mierze bezpośrednio „dotyka” przeciętnego mieszkańca Armenii. Zdaniem armeńskiego politologa Aleksandra Iskandariana, specyfika oddolnych inicjatyw i ich nietuzinkowość, sprawiająca

⁶² А. Искандарян, *2012 год в Армении: институционализация стагнации*, „Кавказ 2012”. Ежегодник Института Кавказа, Ереван 2014, s. 25-26.

⁶³ A. Brzeziecki, M. Nocuń, *Armenia...*, op. cit., s. 178-179.

problem dla władz które nie bardzo wiedzą jak się „rozprawić” z protestami o charakterze lokalnym, mogą świadczyć o kształtowaniu się w Armenii nowej formy politycznej aktywności społeczeństwa obywatelskiego⁶⁴.

W 2013 roku w efekcie akcji protestacyjnych organizowanych przez przedstawicieli społeczeństwa obywatelskiego, władze miasta Erywania zdecydowały się na ustępstwa i wstrzymały podwyżkę taryf na przejazdy w transporcie publicznym. O sukcesie zdecydowało to, że akcje protestacyjne nie były upolitycznione a partie nie wykonały żadnych gestów czy deklaracji poparcia w tej sprawie. Grupa protestujących była tak różnorodna, że jakiegokolwiek jawne poparcie nie gwarantowałyby sukcesu politycznego. Protestujący nie mieli programu politycznego i nie wysuwali żadnych żądań politycznych, skupiono się jedynie na ochronie praw socjalnych. Po drugie, chociaż wiece zaczęły się spontanicznie, to ludzie byli dobrze zorganizowani i posiadali przejrzystą strategię. Jasna wizja i odpowiednie kroki zagwarantowały pomyślny wynik.

Przywódcom i organizatorom protestów udało się zjednoczyć ludzi, gdyż mieli zdefiniowany cel i trzymali się bardzo konkretnych, rozsądnych i priorytetowych kwestii. Uczestnicy protestów dołożyli też wszelkich starań, żeby ich działania były zgodne z prawem. To sprawiło, że akcje były bardziej zorganizowane i pozwoliło uniknąć nadmiernej reakcji policji. Tym samym kultura działania bez użycia przemocy i obywatelskiego nieposłuszeństwa stała się częścią armeńskiej kultury politycznej i obywatelskiej, co powoli staje się elementem promocji obywatelskiej odpowiedzialności i aktywności. Po drugie, umożliwiło to społeczeństwu bezpośrednio „zapoznanie się” z tym jak funkcjonuje demokratyczna kontrola społeczeństwa nad władzami i że jest ona możliwa, gdyż władze miejsce nie zdecydowały się ignorować opinii, potrzeb i oczekiwań obywateli w podejmowaniu decyzji bezpośrednio ich dotyczących⁶⁵.

Podobny mechanizm zadziałał podczas kolejnego przesilenia w czerwcu 2015 roku podczas kilkumiesięcznych manifestacji w centrum Erywania przeciwko podwyżce cen na energię elektryczną. Chociaż protesty miały podłoże czysto socjalne i nie były skierowane bezpośrednio przeciwko armeńskim władzom, tylko przeciw rosyjskiemu koncernowi energetycznemu Inter RAO JES, cechowała je powszechność i duża intensywność⁶⁶. Co istotne, protestujący dbali wręcz o to, aby nie utożsamiać i nie porównywać tego z ukraińskim „Majdanem”. Mówiono wprost, że protest ma podłoże tylko i wyłącznie socjalno-społeczne, a nie politycz-

⁶⁴ A. Искандарян, *2012 год в Армении...*, op. cit., s. 27.

⁶⁵ S. Baghdasaryan, *Protesty w Erywaniu: społeczeństwo w działaniu*, <http://www.eastbook.eu/2013/08/07/protesty-w-erywaniu-spo%C5%82ecze%C5%84stwo-w-dzia%C5%82aniu/> (dostęp: 25.1.2017).

⁶⁶ K. Fedorowicz, *Konflikty na Kaukazie Południowym jako czynniki destabilizujące rzeczywistość społeczno-polityczną*, „Studia Europejskie”, 2015, nr 4 (76), s. 183.

ne⁶⁷. Przez długie dni demonstranci trzymali nad sobą transparent, z informacją, że „eto nie Majdan, eto Bagramian”⁶⁸.

Chociaż protest dotyczył tylko podwyżki cen za energię elektryczną, to pośrednio dotyczył relacji armeńsko-rosyjskich oraz podmiotowości armeńskiego społeczeństwa. Spora część strategicznych armeńskich przedsiębiorstw należy do rosyjskich oligarchów⁶⁹, więc w tej sytuacji wszyscy Ormianie poczuli się jak mieszkańcy kolonii, którym narzuca się warunki bez pytania o zgodę. Zresztą strona rosyjska postrzegała te protesty jako początek kolorowej rewolucji i wywierała presję na armeńskie władze, aby szybko i skutecznie zakończyć protesty. Jednak władze nie zdecydowały się na otwartą konfrontację. Mimo podjętych negocjacji problemu nie rozwiązano, a jedynie odsunięto w czasie negatywne skutki podwyżki. Protesty po dwóch miesiącach straciły na rozmachu i ku zadowoleniu władz nie przybrały jednoznacznie politycznego charakteru⁷⁰.

8.4. Podsumowanie

Dokonując podsumowania kwestii ochrony praw człowieka i konsolidacji społeczeństwa obywatelskiego w Armenii należy uwzględnić kilka specyficznych elementów, które zasadniczo wpływają na ocenę końcową.

Po pierwsze, należy mieć na uwadze fakt, iż dotyczy to państwa, które jeszcze ćwierć wieku temu nie miało praktycznie jakichkolwiek związków z prawami człowieka i w którym społeczeństwo obywatelskie dopiero powstawało praktycznie od podstaw. Z tej perspektywy można założyć, że wszystko co do tej pory w kwestiach praw człowiek zostało w Armenii zrobione, jest dużym sukcesem. Od podstaw, w państwie dotychczas totalitarnym, zaczęto kształtować podwaliny

⁶⁷ Mówiła o tym w prasowym wywiadzie Pani Larisa Alawerdian, która w latach 2004-2006 pełniła funkcję pierwszego armeńskiego obrońcy Praw Człowieka. Patrz: *В Ереване есть однозначно озвученный социальный протест, а не электромайдан*, <http://rabkor.ru/columns/interview/2015/08/05/electrosocial/> (dostęp: 25.1.2017).

⁶⁸ Od nazwy ulicy na której miała miejsce demonstracja.

⁶⁹ O skali uzależnienia Armenii od Rosji w kwestii energetyczno-surowcowej patrz: В. Давтян, *Энергетическая безопасность Армении и геополитические интересы России на Южном Кавказе*, Ереван 2012, s. 56-131.

⁷⁰ О. Саттаров, *Армянский бунт: тревожная ласточка для кавказской политики России?*, <http://www.vestikavkaza.ru/analytics/Armyanskiy-bunt-trevozhnaya-lastochka-dlya-kavkazskoy-politiki-Rossii.html>, (dostęp: 25.1.2017); *Население Еревана начинает акцию протеста из-за подорожания электроэнергии*, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Naselenie-Erevana-nachinaet-aksiyu-protesta-iz-za-podorozhaniya-elektroenergii.html> (dostęp: 25.1.2017); *Правительство Армении повысило тарифы на свет, несмотря на протесты*, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Pravitelstvo-Armenii-povysilo-tarify-na-svet-nesmotrya-na-protesty.html>, (dostęp: 25.1.2017).

społeczeństwa obywatelskiego. Tym samym fakt uzyskania członkostwa w Radzie Europy i innych instytucjach zajmujących się ochroną i promocją praw człowieka należy również odczytać jako duży sukces. Takie państwo spełnia co najmniej minimum demokratycznych standardów, które pozwalają mu na uzyskanie członkostwa w tych organizacjach. Poza tym państwa będące członkami tych organizacji biorą na siebie obowiązek przestrzegania określanych praw i regulacji. Często też podlegają różnorodnym procedurom monitoringu i presji ze strony zewnętrznych uczestników stosunków międzynarodowych.

Po drugie, Armenia jest państwem uwikłanym od momentu uzyskania niepodległości w konflikt zbrojny w Górskim Karabachu. W latach 1992-1994 toczyły się regularne działania wojskowe, kraj został całkowicie podporządkowany reżimowi wojennemu co definitywnie przekreślało funkcjonowanie jakichkolwiek elementów państwa prawa, praw człowieka czy społeczeństwa obywatelskiego. Kształtowanie w takim kraju podstawowych elementów państwa prawa i obecności w nim praw człowieka jest zadaniem o wiele trudniejszym, wymagającym zdecydowanie większego wysiłku, niż w przypadku takich państw jak Polska, Estonia czy nawet Ukraina.

Należy zauważyć, że konflikt w Górskim Karabachu nie został zakończony, od 1994 roku obowiązuje zawieszenie broni, które systematycznie jest naruszane przez obie strony. Po dwudziestu latach od „zamrożenia” tego konfliktu okazało się, że istniejące status quo stopniowo cieszy się coraz mniejszym poparciem obu stron. Eskalacja tego konfliktu, szczególnie w kwietniu 2016 roku, kiedy to podczas kilkudniowych walk zginęło ponad 100 osób, dowodzi, iż w najbliższym czasie wysoce prawdopodobna jest dalsza eskalacja⁷¹. W takim przypadku, wobec konieczności prowadzenia walk o utrzymanie dotychczasowych zdobyczy ze strony Armenii z pewnością doprowadzi do radykalnego pogorszenia się obecnego poziomu gwarancji praw człowieka. Tym samym widać wyraźnie, że w pewnym sensie prawa człowieka w Armenii są „zakładnikiem” sytuacji w Górskim Karabachu. Każde pogorszenie się tej sytuacji będzie negatywnie wpływało na prawa człowieka.

Uwzględniając te dwa czynniki, po dwudziestu pięciu latach niepodległości, obfitującej w tragiczne i przełomowe momenty, można powiedzieć, że obecny stan gwarancji praw człowieka i proces konsolidacji społeczeństwa obywatelskiego w Armenii znajduje się na poziomie gwarantującym podstawowy zakres tych praw. Armenia jest krajem, który przyjął na siebie liczne obowiązki w tym zakresie. Największym jednak problemem, jest ich praktycznie stosowanie w życiu codziennym. Pod tym względem jest sporo do zrobienia.

⁷¹ A. Jarosiewicz, M. Falkowski, *Wojna czterodniowa w Górskim Karabachu*, Analizy OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-06/wojna-czterodniowa-w-gorskim-karabachu> (dostęp: 26.1.2017).

Nie można powiedzieć, że Armenia jest krajem, w którym nie przestrzega się podstawowych praw człowieka. Z biegiem lat mamy do czynienia z coraz większą świadomością społeczną w tej kwestii. Przełom w 2008 roku doprowadził także do bardziej pozytywnego stanowiska czynników państwowych, które zauważyły, że zapisywane regulacje prawne muszą choćby częściowo być wprowadzane w życie codzienne. To sprawiło, że pojawiły się warunki do kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego, które od 2012 roku wyraźnie zaznaczyło swoją pozycję w armeńskim społeczeństwie. Istniejące prawa człowieka są gwarantowane w mniejszym lub większym stopniu.

W powszechnej opinii instytucji zajmujących się prawami człowieka, obywatele Armenii posiadają do dyspozycji szeroki wachlarz swobód, które w określonych obszarach prawa są ograniczone. Ponadto sytuacja w tej kwestii różni się w zależności od regionu. Najlepiej jest pod tym względem w Erywanii, najgorzej na prowincji. Dotychczasowe reformy w kwestii praw człowieka można określić jako zadowalające, aczkolwiek pojawiają się opinie, że sytuacja nie poprawiła się znacząco od kilkunastu lat⁷². Nie pozwala to jednak na określenie Armenii jako państwa, które nie przestrzega praw człowieka i obywatela. Problemem jest nie brak tych praw, tylko skala ich przestrzegania.

Dobrym podsumowaniem może być opinia Komisji Europejskiej z roku 2015, która w raporcie na temat postępów w implementacji praw człowieka i obywatela w Armenii stwierdza, że w tym kraju poczyniono pewne postępy w dziedzinie dialogu politycznego i reform. Podejmowane były działania na rzecz rozwiązania kryzysu politycznego, czego pozytywnym przykładem może być amnestia z 2011 roku i stopniowe uwalnianie z aresztu osób zatrzymanych w marcu 2008 roku. Odnotowano znaczące postępy w umocnieniu pozycji obrońcy Praw Człowieka, natomiast zauważono brak zadowalających postępów w sferze zapewnienia niezależności wymiaru sprawiedliwości i ograniczenia korupcji we wszystkich dziedzinach życia publicznego. Osiągnięto pewne postępy w dziedzinie wolności słowa i prawa do informacji, aczkolwiek działania zmierzające do zapewnienia pluralizmu w mediach były niewystarczające. Za niewystarczające uznano także reformy w systemie penitencjarnym i w armii⁷³.

Konkludując można powiedzieć, że biorąc pod uwagę kwestię przestrzegania praw człowieka i swobód obywatelskich Armenia nie może być zaliczona do państw demokracji skonsolidowanych oraz nieskonsolidowanych. Na obecnym etapie jest to państwo znajdujące się na etapie przejściowym, w którym można

⁷² Pierwszy przewodniczący delegacji Armenii w Zgromadzeniu Parlamentarnym Rady Europy Howannes Howannisjan uważa, że większości zobowiązań zaciągniętych przez Armenię w kwestii praw człowieka nie udało się wypełnić. Wskazuje on na problemy dotyczące wolności mediów. Patrz: *Raport z misji badawczej...*, op. cit., s. 50.

⁷³ *Progress Report Armenia 2014*, https://eeas.europa.eu/enp/pdf/2015/armenia-enp-report-2015_en.pdf (dostęp: 26.1.2017).

oczekiwać zdecydowanego polepszenia się kwestii praw człowieka w wyniku podejmowanych reform systemu politycznego przy dobrej woli elit, ale nie można też wykluczyć obniżenia dotychczasowych minimalnych standardów w związku z dekompozycją obecnego systemu w wyniku nieprzewidzianych wydarzeń o charakterze przełomowym w konflikcie w Górskim Karabachu.

ZAKOŃCZENIE

W momencie rozpadu systemu komunistycznego i radykalnych zmian polityczno-społecznych na obszarze poradzieckim powszechne stało się przekonanie, że dominującą i bezalternatywną formą polityczną stanie się demokracja. Na początku lat 90. XX wieku Francis Fukuyama w swojej pracy pt. *Koniec historii* sformułował tezę o bezalternatywności liberalnej demokracji, dowodząc zwycięstwa idei liberalizmu. Tym samym publicznie obwieścił koniec epoki silnego rządu, opartego na dyktaturze jednostki, armii czy grupy politycznej. W miejsce dotychczasowej niepewności co do ostatecznego rezultatu politycznych przekształceń zrodziło się przekonanie, że dążą one do ściśle określonego i pożądanego rezultatu, którym jest demokracja.

Dwadzieścia pięć lat po upadku Związku Radzieckiego rezultaty procesu transformacji ustrojowej na tym obszarze w większości nie potwierdzają nazbyt optymistycznych założeń Fukuyamy w połowy lat 90. XX wieku. Zróżnicowane efekty przemian, nieprzystawalność części reżimów do współczesnych teorii i założeń transformacji, brak wspólnego elementu łączącego wszystkie poradzieckie transformacje oraz duża nieprzewidywalność kształtowanych lub ukształtowanych systemów powodują, że coraz częściej powraca się w rozważaniach nad rezultatem politycznych transformacji do poglądów Thomasa Carothersa, który w 2002 roku podjął próbę skonstruowania nowego paradygmatu.

Zakwestionował on powszechnie obowiązujący w politologii tzw. teleologizm transformacyjny oznaczający uznanie wyższości demokracji liberalnej nad autorytaryzmem i konieczność przyjęcia założenia, że każde państwo musi osiągnąć prędzej czy później to stadium rozwoju. Opowiada się on za nieteleologiczną koncepcją transformacji systemowej, traktując ją jako proces wyjścia z dotychczasowego autorytarnego systemu. Wyjście może dokonać się różnymi sposobami, a efekty tego działania nie zawsze mają swój koniec w tym samym punkcie. Tym samym uznał, że teoria transformacji nie przystaje do poradzieckiej specyfiki, gdyż na tym obszarze przemiany ustrojowe nie zakończyły się w większości zwycięstwem demokracji. Przejście do demokracji na obszarze poradzieckim wiąże się nie tylko ze

zmianami ustrojowymi, ale często z koniecznością budowy od podstaw nowego państwa, tożsamości narodowej i integralności terytorialnej w warunkach wojny.

Armenia jest państwem, które mimo dwudziestu pięciu lat transformacji ustrojowej nie doprowadziło do ukształtowania się skonsolidowanego systemu politycznego. System charakteryzuje się dużą niestabilnością, podatnością na wstrząsy i działanie sił sprzeciwu. W wyniku przeprowadzonej analizy, w całości została potwierdzona główna hipoteza badawcza, a mianowicie, że w rezultacie dotychczasowego procesu transformacji ustrojowej system polityczny Armenii znajduje się w stanie tzw. permanentnej transformacji i posiada cechy reżimu hybrydowego. System polityczny Armenii posiada obecnie cechy zarówno demokracji, jak i autorytaryzmu w taki sposób, że żaden z typów idealnych nie jest dominującym. Proces przemian ustrojowych ma charakter nieustanny, bez możliwości określenia obecnie szans na jego ewolucję w jakimkolwiek kierunku. Tak funkcjonujący system polityczny nie może zostać uznany za skonsolidowany.

Zgodnie z teorią szerokiej grupy wyznaczników konsolidacji systemu politycznego, sformułowaną przez niemieckich naukowców Wolfganga Merkla i Klausa von Beymego, system można określić mianem skonsolidowanego dopiero wówczas, gdy proces konsolidacji obejmie cztery podstawowe poziomy.

Pierwszy obejmuje proces konsolidacji konstytucyjno-ustrojowej. Związany jest z pracami nad uchwaleniem nowej ustawy zasadniczej oraz konsolidacją podstawowych instytucji politycznych takich jak głowa państwa, rząd i parlament. W każdym przypadku konstytucja powinna stanowić fundament trwałości i niezmienności podstawowych zasad demokracji, na których ma się opierać budowany system polityczny. Ma spełniać funkcję najważniejszego dokumentu, który reguluje funkcjonowanie państwa zarówno w czasie pokoju, jak i w czasie wojny i zagrożeń. W niniejszej pracy udowodniono, że proces kształtowania rozwiązań konstytucyjnych w Armenii charakteryzuje się dużą zmiennością i niestabilnością. W ciągu dwudziestu jeden lat od momentu uchwalenia konstytucji w 1995 roku miały miejsce dwie gruntowane nowelizacje ustawy zasadniczej, które skutkowały radykalną zmianą formy rządów, od systemu prezydenckiego do parlamentarnego. Tym samym wskazano, że proces konsolidacji ustroju konstytucyjnego w Armenii nadal trwa i znajduje się na etapie poszukiwania właściwych rozwiązań ustrojowych.

Analiza podjętego problemu badawczego odnoszącego się do procesu transformacji ustrojowej Armenii, pozwoliła zweryfikować skonstruowane na początku niniejszej pracy cztery hipotezy pomocnicze.

W pracy potwierdzono, iż elementem powodującym istotne ograniczenie możliwości konsolidacji systemu politycznego jest silna i dominująca pozycja głowy państwa w systemie politycznym. Mimo podejmowanych regularnie nowelizacji konstytucji zmierzających do ograniczania roli, pozycji i uprawnień głowy państwa, prezydent nadal pełni w Armenii wyraźnie dominującą rolę. Doszło do koncentracji władzy w rękach głowy państwa i ukształtowania nieformalnego

układu zależności personalnych, których głównym centrum jest prezydent. Należy zauważyć, że na słabość konsolidacji urzędu prezydenta w Armenii fundamentalny wpływ ma kwestia konfliktu zbrojnego w Górskim Karabachu.

W warunkach konfliktu zbrojnego toczono równolegle do procesu transformacji ustrojowej w sposób naturalny pojawiło się zapotrzebowanie na efektywną władzę wykonawczą z dużymi uprawnieniami. Wynikało też z przekonania, że silny prezydent lepiej sobie poradzi w trudnym okresie związanym z transformacją polityczno-ekonomiczną. Uznano, że wszelkie zaburzenia i konflikty, naturalne dla okresu przemian, będą lepiej rozwiązywane przez głowę państwa, której przyznano rolę gwaranta stabilności systemu politycznego. To doprowadziło do marginalizacji roli rządu w systemie politycznym Armenii i wykorzystywania go do realizacji bieżących interesów głowy państwa. Szczególnie w latach 1990-2000 pozycja rządu była bardzo słaba, czego efektem były bardzo częste zmiany premiera i całego gabinetu (średnio co roku). Nawet po nowelizacji konstytucji w 2005 roku i formalnym wzmocnieniu jego pozycji, nadal to prezydent a nie większość parlamentarna ma wpływ na skład gabinetu.

Jedynym pozytywnym elementem w procesie konsolidacji rządu w Armenii jest jego koalicyjność. Jednak głównym problemem w funkcjonowaniu rządów jest niski poziom kultury politycznej najważniejszych polityków przejawiający się przede wszystkim w ich dominacji nad formalnymi procedurami. Z tego powodu proces demokratycznej konsolidacji rządów w Armenii nie został jeszcze dokonany. W przypadku legislatury mamy do czynienia ze słabą i drugoplanową rolą i pozycją parlamentu w systemie politycznym.

W przeprowadzonej analizie nie potwierdzono drugiej hipotezy pomocniczej, mówiącej o wzmocnionej pozycji ustrojowej armeńskiego parlamentu w wyniku nowelizacji konstytucji i ewolucyjnych prób kształtowania rozwiązań właściwych republice parlamentarnej. Pod tym względem dotychczasowe działania zmierzają do demonstracyjnego wzmocnienia w sposób jedynie formalny pozycji Zgromadzenia Narodowego, przy równoczesnym zachowaniu dotychczasowego obozu władzy i utrzymaniu względnej stabilności systemu politycznego w obliczu pojawiającego się coraz częściej społecznego niezadowolenia. W rezultacie dowiedziono w rozprawie, że w przypadku Armenii proces konsolidacji demokracji na poziomie konstytucyjno-ustrojowym nie został zakończony.

Na poziomie konsolidacji zachowań nieformalnych aktorów politycznych (tzw. weto-graczy) udowodniono, że poważnym zagrożeniem, wpływającym na kształt i funkcjonowanie systemu politycznego są siły sprzeciwu, reprezentowane przez wojskowych, służby specjalne, organizacje paramilitarne oraz oligarchów. W celu obrony swoich interesów przedstawiciele tej grupy dopuścili się zabójstwa premiera Wazgena Sargsjana i przewodniczącego Zgromadzenia Narodowego Karena Demircziana w 1999 roku, doprowadzając tym samym do fizycznej likwidacji politycznych przeciwników prezydenta Roberta Koczariana i zablokowania możliwości politycznego rozwiązania konfliktu w Górskim Karabachu. Z kolei rok

wcześniej, w 1998 roku, grupa wojskowych doprowadziła do dymisji prezydenta Lewona Ter-Petrosjana, który także był zwolennikiem pokojowego uregulowania konfliktu w Górskim Karabachu.

Poważnym zagrożeniem jest wysoki stopień zmilitaryzowania armeńskiego państwa i praktycznie brak cywilnej kontroli nad armią. Zwierzchnikiem sił zbrojnych jest prezydent, który sam wywodzi się z grupy wojskowych elit Górskiego Karabachu. W chwili obecnej sprawowanie kontroli nad siłami zbrojnymi przez osoby nie będące wojskowymi jest na dzień dzisiejszy w Armenii niemożliwe. Wojskowi nie będą zainteresowani demokratycznymi reformami, które zmierzać będą do ich podporządkowania cywilnemu ośrodkowi władzy. Pod tym względem nadal będą odgrywać zdecydowanie negatywną rolę w procesie demokratyzacji systemu politycznego.

Kolejną grupą stanowiącą rzeczywiste zagrożenie dla procesu konsolidacji demokracji w Armenii są oligarchowie. Podstawą funkcjonowania tej grupy są nieformalne i klanowe porozumienia, strefy wpływów, korupcja, nepotyzm i ignorowanie prawa – a więc to wszystko, co stanowi zaprzeczenie demokratycznych standardów. Tym samym ze strony tej grupy należy się spodziewać zdecydowanego oporu wobec procesu demokratyzacji systemu politycznego.

W rozprawie wskazano, że w procesie konsolidacji zachowań nieformalnych aktorów politycznych nie należy się w zasadzie spodziewać negatywnego wpływu ze strony ormiańskiej diaspory i Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego. Są to grupy cieszące się społecznym autorytetem, nie stanowiące obecnie zagrożenia dla konsolidacji demokratycznego porządku. Mimo posiadanych możliwości i podejmowanych prób zmiany podstawowych priorytetów polityki zagranicznej państwa na przełomie 2008/2009 roku w kwestii nawiązania stosunków dyplomatycznych z Turcją, nie należy postrzegać diaspory i kościoła jako siły zdecydowanie przeciwnych demokratycznej transformacji. Potencjalnie negatywny charakter może się jedynie ujawnić w momencie podjęcia przez polityczne elity Armenii przełomowych i radykalnych decyzji związanych z uregulowaniem konfliktu w Górskim Karabachu (np. zgoda na wymianę terytoriów, konieczność oddania części terytoriów, akceptacja planu pokojowego zakładającego konieczność ustępstw).

Na płaszczyźnie konsolidacji reprezentacji interesów, obejmującej system wyborczy i partyjny, poważną przeszkodą na drodze do konsolidacji systemu jest niski poziom instytucjonalizacji systemu partyjnego, pogłębiający się brak społecznego zaufania do instytucji partii politycznej oraz podstawowej więzi obywatela z partią polityczną, która jest traktowana jako zaplecze parlamentarne obozu władzy. Armeńskie partie polityczne najczęściej są ugrupowaniami tzw. jednego lidera, nieideologiczne i aktywne przeważnie przez wyborami. Nie spełniają swojej roli w społeczeństwie i w większości nie mają wpływu na sytuację polityczną w kraju, nawet jeśli posiadają skromną reprezentację w parlamencie.

Poważnym zagrożeniem konsolidacji systemu są podejmowane próby ograniczania możliwości alternacji partii w parlamencie w wyniku nowego kodeksu wyborcze-

go, który wprowadza proporcjonalny system wyborczy, ewidentnie promujący duże partie polityczne. Przy istnieniu i funkcjonowaniu jednej dużej i dominującej partii władzy, Republikańskiej Partii Armenii, powoduje to dalszą erozję systemu partyjnego. Z kolei w przypadku systemu wyborczego procesowi konsolidacji zdecydowanie nie sprzyjają częste zmiany ordynacji wyborczej, następujące krótko przed wyborami, co powodowało brak stabilności i zaburzenia związane z procesem prowadzenia kampanii wyborczej. Ponadto każde wybory parlamentarne w Armenii charakteryzowały się występowaniem szeregu nieprawidłowości, które w mniejszym lub większym stopniu przyczyniały się do braku konsolidacji systemu wyborczego. Jako negatywne tendencje systemu wyborczego należy wskazać działania zmierzające do pozbawienia możliwości udziału w wyborach obywateli Armenii przebywających zagranicą oraz członków diaspory. Wśród pozytywnych elementów wskazano brak tzw. hiperelekcjonizmu w pierwszej fazie procesu transformacji oraz brak przedterminowych wyborów parlamentarnych od momentu uzyskania niepodległości.

Na poziomie konsolidacji społeczeństwa obywatelskiego i kwestii praw człowieka należy zwrócić uwagę na kwestie istotnego wpływu na ten proces konfliktu zbrojnego w Górskim Karabachu, jego priorytetowego znaczenia dla politycznych elit i większości społeczeństwa, oraz faktu kształtowania praw człowieka i budowę społeczeństwa obywatelskiego praktycznie od podstaw. W analizie wskazano, że decydujący i zarazem pozytywny wpływ na kształtowanie rozwiązań prawnych dotyczących kwestii praw człowieka miały uwarunkowania zewnętrzne, związane przede wszystkim z procesem uzyskania członkostwa Armenii w Radzie Europy.

Z kolei w kwestii kształtowania się społeczeństwa obywatelskiego istotną rolę spełniły uwarunkowania wewnętrzne związane z brutalną pacyfikacją powyborczych protestów. Wydarzenia te stały się symbolicznym przełomem w kwestii budowy społeczeństwa obywatelskiego i wyrażania swojego zdania przez społeczeństwa. W analizie udowodniono, że instytucjonalna słabość partii politycznych i brak zaufania ze strony społeczeństwa powoduje, że rolę partii politycznych stopniowo przejmuje szeroko pojęty sektor społeczeństwa obywatelskiego, apolityczny i nie zainteresowany jeszcze możliwością udziału w politycznej walce o stanowiska i władzę. Rekapitulując można powiedzieć, że obecnie w Armenii nie doszło jeszcze do konsolidacji na poziomie społeczeństwa obywatelskiego i kwestii praw człowieka, co nie znaczy, że kraj ten w skomplikowanej sytuacji geopolitycznej i wewnętrznej nie dokonał pewnych postępów w tej dziedzinie. Obecny stan gwarancji praw człowieka i proces konsolidacji społeczeństwa obywatelskiego w Armenii znajduje się na poziomie gwarantującym podstawowy zakres tych praw. Tym samym stwierdzenie, że Armenia jest krajem, w którym nie przestrzega się podstawowych praw człowieka nie jest zgodne z prawdą.

Na podstawie dotychczasowych efektów dwudziestu pięciu lat transformacji ustrojowej w Armenii, można z całą pewnością potwierdzić główną tezę, że kraj ten można zaliczyć do grupy reżimów hybrydowych, charakteryzujących się

permanentną transformacją oraz obecnością w systemie politycznym elementów demokratycznych i autorytarnych. Jednak to stwierdzenie nie zamyka dalszej dyskusji dotyczącej miejsca Armenii w politycznym spectrum poradzieckich transformacji. Dwadzieścia pięć lat po rozpadzie Związku Radzieckiego, byłe republiki tego imperium znajdują się w bardzo różnych miejscach transformacji ustrojowej. Część z nich zaliczana jest do grona demokracji, zarówno skonsolidowanych jak i nieskonsolidowanych, inne z kolei uznawane są za przykłady skonsolidowanych i nieskonsolidowanych autorytaryzmów, część natomiast znajduje się w fazie przejściowej i są traktowane jako reżimy hybrydowe. Próba umiejscowienia w tym gronie Armenii nie jest wbrew pozorom łatwym zadaniem. Udowodniono to w niniejszej rozprawie, gdzie wskazano na istotny problem polskich i armeńskich politologów dotyczący klasyfikacji reżimu politycznego Armenii. Pod tym względem nie ma wśród nich jednomyślności, co potwierdza pośrednio tezę Thomasa Carothersa i Clausa Offe o nieprzystawalności poradzieckiej transformacji ustrojowej do współczesnych teorii i założeń transformacji.

Mimo faktu funkcjonowania w systemie politycznym Armenii mechanizmów demokratycznych obecnych w wielu skonsolidowanych i nieskonsolidowanych demokracjach, mamy także realnie funkcjonujące mechanizmy nieformalne, klanowe, charakterystyczne dla reżimów autorytarnych. Z jednej strony określenie Armenii jako państwa demokratycznego jest nadużyciem, co udowodniono w niniejszej rozprawie. Z drugiej sklasyfikowanie tego państwa jako reżimu autorytarnego również nie w pełni pokrywa się z istniejącą rzeczywistością. Formalnie mamy do czynienia z państwem prawa, demokratycznych instytucji i zasad działania poszczególnych elementów władzy. Z drugiej strony obserwuje się realną słabość instytucji państwa i wyraźne przedkładanie nad rządami prawa pragmatyzmu politycznego dominującego w działaniach elity politycznej.

Mechanizmy demokracji i prawa człowieka zbyt krótko są jeszcze obecne w systemie politycznym tego państwa, aby móc wywierać skuteczną presję. Demokracja postrzegana jest fasadowo i symbolicznie. Nadal mamy do czynienia ze zbyt dużym rozdzwieniem między rozwiązaniami formalnymi a realiami życia politycznego. Przeprowadzane zmiany i nowelizacje konstytucji z jednej strony są próbą poszukiwania odpowiedniego modelu ustrojowego i wyjściem ze stanu tzw. permanentnej transformacji. Z drugiej strony zdaniem autora są one wykorzystywane do publicznej demonstracji politycznej woli elit do stopniowej demokratyzacji systemu poprzez jego pogłębioną parlamentaryzację. Biorąc pod uwagę treść i charakter podejmowanych decyzji co do kształtu przyszłego systemu politycznego, można przypuszczać, że zmiany te zmierzają do ukształtowania w najbliższej przyszłości (po roku 2018) systemu kanclerskiego, w którym kanclerz będzie stanowił jedną z najważniejszych osób w państwie. Tym samym formalnie dojdzie do „pogłębionej” parlamentaryzacji, a realnie pełnia władzy nadal pozostanie w rękach jednej osoby, tym razem nie prezydenta a kanclerza.

BIBLIOGRAFIA

Monografie i opracowania

- Abrahamian L.**, *Armenian Identity in a Changing World*, Costa Mesa California 2006.
- Abrahamian L., Siekierski K.**, (red.), *Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym*, Warszawa 2014.
- Adamczewski P.**, (red.), *Konflikty na Kaukazie Południowym*, Poznań 2010.
- Adamczewski P.**, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012.
- Adamczewski P.**, *Przywództwo polityczne na poradzieckim obszarze o nieustalonym statusie. Casus Górskiego Karabachu*, [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012.
- Agadjanian A., Jödicke A., Zweerde van der E.** (red.), *Religion, Nation and Democracy in the South Caucasus*, London and New York 2015.
- Antonyan Y.**, *Political power and church construction in Armenia*, [w:] *Religion, Nation and Democracy in the South Caucasus*, Agadjanian A., Jödicke A., Zweerde van der E. (red.) London and New York 2015.
- Antoszewski A.** (red.), *Systemy polityczne Europy Środkowo-Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, Wrocław 2006.
- Antoszewski A., Herbut R.** (red.), *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, Wrocław 2008.
- Antoszewski A., Herbut R.** (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 1995.
- Antoszewski A., Herbut R.** (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2002.
- Antoszewski A., Herbut R.** (red.), *Leksykon politologii*, Wrocław 2004.
- Antoszewski A., Herbut R.**, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001.
- Antoszewski A.**, *Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji politycznej w państwach poradzieckich*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom 1, (red.) T. Bodio, Warszawa 2010.
- Antoszewski A.**, *Instytucjonalne uwarunkowania transformacji politycznej*, [w:] *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, R. Herbut, W. Baluk (red.), Wrocław 2010.

- Antoszewski A.**, *Komparatystyka polityczna*, [w:] *Encyklopedia politologii*, T. 1, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Kraków 1999.
- Antoszewski A.**, *Konsolidacja demokracji*, [w:] *Leksykon politologii*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Wrocław 2004.
- Antoszewski A.**, *Reżim polityczny*, [w:] *Studia z teorii polityki*, A. Jabłoński, L. Sobkowiak (red.), Wrocław 1996.
- Antoszewski A.**, *System polityczny*, [w:] *Leksykon politologii*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Wrocław 1995.
- Antoszewski A.**, *Teoretyczne i metodologiczne aspekty badań nad autorytaryzmem*, [w:] *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne*, J. G. Otto (red.), Warszawa 2015.
- Antoszewski A.**, *Tranzycja polityczna*, [w:] *Leksykon politologii*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Wrocław 2002.
- Antoszewski A.**, *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wrocław 2004.
- Bäcker R.**, *Reżimy hybrydalne*, [w:] *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne. Tom 1. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Antoszewskiemu*, J. Juchnowski, R. Wiszniowski (red.), Toruń 2014.
- Balayan A.**, *Polityczne transformacje w postradzieckiej Armenii: problemy adaptacji i perspektywy integracji ze współczesnym światem*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014.
- Baluk W., Czajowski A.** (red.), *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, Wrocław 2007.
- Baluk W., Tarchan-Mourawi G.** *Gruzja*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007.
- Baluk W.**, *Transformacja systemu politycznego Ukrainy, Mołdowy i Białorusi*, [w:] *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, T. Kapuśniak, K. Fedorowicz, M. Gołoś (red.), Lublin 2009.
- Bednarczyk B., Lason M.** (red.), *Wyzwania XXI wieku. Gospodarka i polityka*, Kraków 2005.
- Beyme K. von**, *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2005.
- Beyme K. von**, *Współczesne teorie polityczne*, Warszawa 2007.
- Białobłocki Z., Romanyuk A.**, *Transformacje ustrojowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, Kutno 2012.
- Blok Z.**, *Teoria polityki. Studia*, Poznań 1999.
- Blok Z.**, *Transformacja jako konwersja funkcji wewnętrznych na przykładzie Polski*, Poznań 2006.
- Blok Z.**, *Transformacja systemowa*, [w:] *Encyklopedia politologii. Teoria polityki*, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Kraków 1999.
- Blok Z.**, *Tranzycja*, [w:] *Encyklopedia politologii. Teoria polityki*, W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), Kraków 1999.

- Bodio T.** (red.), *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, Tom VI, Warszawa 2012.
- Bodio T.** (red.), *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom I, Warszawa 2010.
- Bodio T.** (red.), *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, Warszawa 2012.
- Bodio T.**, *Z problematyki badawczej nad teorią i metodologią transformacji elit politycznych i ich liderów w WNP*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom I, T. Bodio (red.), Warszawa 2010.
- Bodio T., Jakubowski W.** (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP*, Tom II, Warszawa 2010.
- Bodio T., Załęski P.**, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – etnopolityka*, Warszawa 2008.
- Bodio T., Załęski P.**, *Systemy polityczne państw WNP*, [w:] *Spółczesność i polityka. Podstawy nauk politycznych*, K. Wojtaszczyk, W. Jakubowski (red.), Warszawa 2003.
- Bożyk S.** (red.), *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Stembrowicza*, Białystok 2009.
- Bożyk S.** (red.), *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów*, Białystok 2009.
- Bożyk S.**, *Parlament a egzekutywa w systemie ustrojowym dominium*, [w:] *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Stembrowicza*, S. Bożyk (red.), Białystok 2009.
- Bożyk S.**, *System konstytucyjny Armenii*, Warszawa 2012.
- Bożyk S.**, *Zgromadzenie Narodowe. Parlament Armenii*, Warszawa 2012.
- Brzeziecki A., Nocuń M.**, *Armenia. Karawany śmierci*, Wołowiec 2016.
- Buczkowski J.**, *Podstawowe zasady prawa wyborczego III Rzeczypospolitej*, Lublin 1998.
- Celikpala M.**, *Not a single step ahead: Turkey and the South Caucasus in 2009*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus: 2001-2011*, A. Iskandaryan (red.), Yerevan 2011.
- Chodubski A.**, *Ormianie jako diasporalna wspólnota narodowa i etniczna* [w:] *Tożsamość kulturowa. Szkice o mniejszościach narodowych na Pomorzu Gdańskim*, A. Chodubski, A. Waśkiewicz (red.), Gdańsk 2006.
- Chodubski A.**, *Ormianie w Polsce*, Warszawa 1988
- Chodubski A.**, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2004.
- Chodubski A., Waśkiewicz A.** (red.), *Tożsamość kulturowa. Szkice o mniejszościach narodowych na Pomorzu Gdańskim*, Gdańsk 2006.
- Cichosz M.**, *Transformacja demokratyczna – przyczyny, przebieg i efekty procesu*, [w:] *Systemy polityczne Europy Środkowo-Wschodniej. Perspektywa porównawcza*, A. Antoszewski (red.), Wrocław 2006.
- Czachor R.** (red.), *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, Wrocław 2014.

- Czachor R.**, *Postradzieckie reżimy polityczne w perspektywie neopatrymonialnej. Wstęp do badań*, Wrocław 2015.
- Czajowski A.**, *Republika Armenii*, [w:] *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, W. Baluk, A. Czajowski (red.), Wrocław 2007.
- Dahl R.**, *Demokracja i jej krytycy*, Kraków 1995.
- Dahrendorf R.**, *Rozważania nad rewolucją w Europie*, Warszawa 1991.
- Diamond L.**, *Trzy paradoksy demokracji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- Domagała M.** (red.), *Konstytucyjne systemy rządów*, Warszawa 1997.
- Duverger M.**, *Les parties politiques*, Paris 1951.
- Dyatlov V., Melkonian E.**, *Armenian Diaspora: Essays on Sociocultural Typology*, Yerevan 2009.
- Dziemidok-Olszewska B.**, *Instytucja prezydenta w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, Lublin 2003.
- Elster J.**, *Porządek konstytucyjny i demokracja*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998.
- Elster J.**, *Sposoby tworzenia konstytucji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- Etzioni-Halevy E.**, *Władza w demokracji: teoria elit demokratycznych*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- Fedorowicz K.**, *Kształtowanie się systemu politycznego i proces transformacji ustrojowej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016.
- Fedorowicz K.**, *Rola siły i przemocy w kształtowaniu systemu politycznego Armenii*, [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012.
- Fedorowicz K.**, *Uwarunkowania wewnętrzne państw Azji Centralnej*, [w:] *Nowa Wielka Gra w regionie Azji Centralnej*, T. Stępniewski (red.), Lublin-Warszawa 2012.
- Fukuyama F.**, *Koniec historii*, Poznań 1996.
- Gdulewicz E.**, *Model francuski (V Republika)*, [w:] *Konstytucyjne systemy rządów*, M. Domagała (red.), Warszawa 1997.
- Górecki W.**, *Toast za przodków*, Wołowiec 2010.
- Hall J. A.**, *Utrwalanie demokracji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- Hartliński M.**, *Konstytucyjne podstawy przywództwa politycznego w państwach Kaukazu Południowego*, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, Tom VI, T. Bodio (red.), Warszawa 2012.
- Herbut R., Baluk W.** (red.), *Transformacja systemów politycznych państw obszaru byłego Związku Radzieckiego*, Wrocław 2010.

- Holzer J., Balik S.**, *Postkomunistyczne reżimy niedemokratyczne. Badania nad przemianami teorii politycznej w okresie po transformacji ustrojowej*, Kraków – Nowy Sącz 2009.
- Hopkin J.**, *Metody porównawcze*, [w:] *Teorie i metody w naukach politycznych*, D. Marsh, G. Stoker (red.), Kraków 2006.
- Huntington S. P.**, *Trzecia fala demokracji*, Warszawa 2009.
- Huntington S. P.**, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2005.
- Iskandaryan A.** (red.), *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus: 2001-2011*, Yerevan 2011.
- Iwańczuk K., Kapuśniak T.** (red.), *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, Lublin 2008.
- Jabłoński A., Sobkowiak L.** (red.), *Studia z teorii polityki*, Wrocław 1996.
- Jagielski W.**, *Dobre miejsce do umierania*, Warszawa 2010.
- Johnson J. B., Reynolds H. T., Mycoff J. D.**, *Metody badawcze w naukach politycznych*, Warszawa 2010.
- Juchowski R., Wiszniowski R.** (red.), *Studia nad współczesnymi systemami politycznymi. Podmioty i procesy demokratyczne. Tom 1. Księga dedykowana Profesorowi Andrzejowi Antoszewskiemu*, J. Juchowski, R. Wiszniowski (red.), Toruń 2014.
- Kapuśniak T., Fedorowicz K., Gołoś M.** (red.), *Białoruś, Mołdawia i Ukraina wobec wyzwań współczesnego świata*, Lublin 2009.
- Kapuśniak T., Słowikowski M.**, *Mołdawia – rara avis in terris? Charakterystyka mołdawskiego reżimu politycznego na tle poradzieckich doświadczeń transformacyjnych*, Lublin-Łódź 2009.
- Kardaś S.**, *Rola elit politycznych w konfliktach na obszarze WNP (na przykładzie armeńsko-azerbejdżańskiego sporu o Górski Karabach)*, [w:] T. Bodio, W. Jakubowski (red.), *Przywództwo i elity polityczne w krajach WNP, Tom II*, Warszawa 2010.
- Karp J.**, *Parlament Armenii i jego funkcje*, [w:] *Parlament, prezydent, rząd. Zagadnienia konstytucyjne na przykładach wybranych państw*, T. Mołdawa, J. Szymanek (red.), Warszawa 2008.
- Karwat M.**, *O subtelności badań nad państwami autorytarnymi. Refleksja metodologiczna*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań, Tom I*, T. Bodio (red.), Warszawa 2010.
- Kohn R. H.**, *Jak demokracje sprawują kontrolę nad siłami zbrojnymi*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczuparczyński (red.), Warszawa 1998.
- Konarzewska N.**, *Nacjonalizm elit politycznych w republikach Kaukazu Południowego – źródła, przejawy i konsekwencje*, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych, Tom VI*, T. Bodio (red.), Warszawa 2012.
- Król-Mazur R.**, *Rola religii w konflikcie o Górski Karabach*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016.
- Kuca G., Grzybowski M.**, *System konstytucyjny Gruzji*, Warszawa 2012.

- Lijphart A.**, *Inżynieria wyborcza: ograniczenia i możliwości*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998.
- Lijphart A.**, *Konsensualny model demokracji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- Linz J. J.**, *Kilka myśli o zwycięstwie i przyszłości demokracji*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- Linz J. J.**, *Kryzys, załamanie i powrót do równowagi*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998.
- Linz J. J.**, *Wady systemu prezydenckiego*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- Linz J. J.**, *Zalety systemu parlamentarnego*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- Linz J., Stepan A.**, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, Balimore 1996.
- Lipiec-Zajchowska M.** (red.), *Megatrendy we współczesnym świecie*, Warszawa 2006.
- Malinowska I.**, *Prawa człowieka w reżimach demokratycznych*, [w:] *Demokratyczne i nie-demokratyczne reżimy polityczne*, J. G. Otto (red.), Warszawa 2015.
- Marciniak T., Nieczuja-Ostrowski P.**, *Położenie międzynarodowe Armenii: uwarunkowania i perspektywy*, [w:] *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, Iwańczuk K., Kapuśniak T. (red.), Lublin 2008.
- Markarov A.**, *Regime Formation and Development in Armenia*, [w:] *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*, T. Uyama (red.), Sapporo 2007.
- Marszałek-Kawa J.** (red.), *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*, Toruń 2008.
- Marszałek-Kawa J., Wawrzyński P.** (red.), *Prawo i polityka na wschód od Europy*, Toruń 2014.
- Masih J. R., Krikorian R. O.**, *Armenia at the crossroads*, London and New York 2005.
- Melkonian E.**, *Imported Politics: Diaspora Political Parties in Armenia's Domestic Landscape*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus 2001-2011*, A. Iskandaryan (red.), Yerevan 2011.
- Merkel W.**, *System transformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Opladen 1999.
- Mikucka-Wójtowicz D.**, *Demokratyczna transformacja w Serbii i Chorwacji w latach 1990-2010*, Kraków 2014.
- Minasyan E.**, *Armenia na ciernistym szlaku niepodległości*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, Czachor R. (red.), Wrocław 2014.
- Minasyan S.**, *Armenia w Karabachu, Karabach w Armenii: polityka z nieuregulowanym konfliktem w tle* [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, Czachor R. (red.), Wrocław 2014.
- Minasyan S.**, *Deterrence in the Karabakh Conflict*, Yerevan 2016.

- Mołdawa T.**, *Parlament w państwie demokratycznym*, [w:] *Historia. Idee. Polityka. Księga dedykowana Profesorowi Janowi Baszkiewiczowi*, F. Ryszka (red.), Warszawa 1995.
- Mołdawa T., Szymanek J.** (red.), *Parlament, prezydent, rząd. Zagadnienia konstytucyjne na przykładach wybranych państw*, Warszawa 2008.
- Mołdawa T., Zaleśny J.** (red.), *Parlamentaryzm w świecie współczesnym. Między ideą a rzeczywistością*, Warszawa 2011.
- Morawski W.**, *Zmiana instytucjonalna. Społeczeństwo, gospodarka, polityka*, Warszawa 1998.
- Nieczuja -Ostrowski P.** (red.), *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, Poznań 2016.
- Nieczuja -Ostrowski P.**, *Ormianie w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Toruń 2011.
- Nieczuja-Ostrowski P.**, *Diaspora ormiańska w polityce Armenii: relacje i obszary działania*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016.
- Nieczuja-Ostrowski P.**, *Mec Jeghern: kwestia zagłady narodowej w polityce ormiańskiej*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016.
- Nieczuja-Ostrowski P.**, *Ormiańskie partie diasporalne w polityce Republiki Armenii* [w:] *Prawo i polityka na wschód od Europy*, J. Marszałek-Kawa, P. Wawrzyński (red.), Toruń 2014.
- Nieczuja-Ostrowski P.**, *Państwo i społeczeństwo wobec wyzwań i przemian współczesności*, [w:] *Armenia. Dziedzictwo a współczesne kierunki przemian kulturowo-cywilizacyjnych*, P. Nieczuja-Ostrowski (red.), Poznań 2016.
- Nieczuja-Ostrowski P.**, *Religia w polityce w państwach Kaukazu Południowego*, [w:] *Religia i polityka na obszarze Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej*, T. Stępniewski (red.), Lublin-Warszawa 2013.
- Nohlen D.**, *Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych*, Warszawa 2004.
- Norkus Z.**, *On Baltic Slovenia and Adriatic Lithuania. A Qualitative Comparative Analysis of Patterns in Post-Communist Transformation*, Vilnius 2012.
- Nowosad A.**, *(Geo)polityczne ukształtowanie Armenii po upadku ZSRR*, [w:] *Wyzwania XXI wieku. Gospodarka i polityka*, Bednarczyk B., Lasoń M. (red.), Kraków 2005.
- Nowosad A.**, *Armenia – kraj między Europą a Azją. Kształtowanie modelu politycznego*, [w:] *Życie polityczne Azji. Realia i dążenia*, Marszałek-Kawa J. (red.), Toruń 2008.
- O'Donnell G.**, *Demokracja delegacyjna*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- O'Donnell G., Schmitter P.**, *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore -London 1986.
- Offe C.**, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodnioniemieckie*, Warszawa-Kraków 1999.

- Ordukhanyan E.**, *Dyskurs polityczny we współczesnej Armenii. Analiza porównawcza*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014.
- Ordukhanyan E.**, *Problemy kształtowania się kultury politycznej w Armenii i możliwości ich pokonania*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014.
- Otto J. G.** (red.), *Demokratyczne i niedemokratyczne reżimy polityczne*, Warszawa 2015.
- Pelczyński G.**, *Ormianie polscy w XX wieku*, Warszawa 1997.
- Pinto-Duchinsky M.**, *Jak pozbyć się złego rządu? Wady systemu proporcjonalnego i zalety modelu westminsterskiego*, [w:] *Nowa ordynacja wyborcza: zmiana czy trwałość?*, A. Wołek (red.), Warszawa 1999.
- Poghosyan G.**, *Los i kierunki modernizacji społeczeństwa Armenii*, [w:] *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, R. Czachor (red.), Wrocław 2014.
- Przeworski A.**, *Demokracja i rynek*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998.
- Raciborska A., Szczupaczyński J.** (red.), *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, Warszawa 1998.
- Raport z misji badawczej do Republiki Armenii (4-10 maja 2011)*, Wydział Informacji o Krajach Pochodzenia, Urząd do Spraw Cudzoziemców, Warszawa 2011.
- Ryszka F.** (red.), *Historia. Idee. Polityka. Księga dedykowana Profesorowi Janowi Baszkiewiczowi*, Warszawa 1995.
- Sagan S., Serzhanova V.**, *Konstytucja Republiki Armenia*, Rzeszów 2004.
- Sarnecki P.**, *Konstytucyjna pozycja prezydenta wybieranego przez parlament w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów*, S. Bożyk (red.), Białystok 2009.
- Sartori G.**, *Teoria demokracji*, Warszawa 1994.
- Schmitter P. C.**, *Demokracja – zagrożenia i problemy*, [w:] *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, P. Śpiewak (red.), Warszawa 2005.
- Schumpeter J.**, *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, Warszawa 2009.
- Shahnazaryan N.**, *Oligarchs in Armenia*, Yerevan 2003.
- Shugart M., Carey J.**, *Prezydenci i zgromadzenia przedstawicielskie w prezydenckich systemach sprawowania władzy*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998.
- Siekierski K.**, *Księża i komisarze-Ormiański Kościół Apostolski w czasach władzy radzieckiej*, [w:] *Konflikty na Kaukazie Południowym*, P. Adamczewski (red.), Poznań 2010.
- Siekierski K.**, *Religia i nacjonalizm w regionie Kaukazu Południowego*, [w:] *Region Kaukazu w stosunkach międzynarodowych*, K. Iwańczuk, T. Kapuśniak (red.), Lublin 2008.
- Sobolewski M.**, *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*, Warszawa 1977.
- Sokoł W.**, *Geneza i ewolucja systemów wyborczych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin 2007.

- Sokoł W.**, *Partie polityczne na arenie wyborczej i gabinetowej*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, W. Sokoł, M. Żmigrodzki (red.), Lublin 2003.
- Sokoł W.**, *Systemy partyjne*, [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, W. Sokoł, M. Żmigrodzki (red.), Lublin 2003.
- Sokoł W.**, *Systemy wyborcze w wyborach parlamentarnych i oceny ich politycznych efektów*, [w:] *Parlamentaryzm w świecie współczesnym. Między ideą a rzeczywistością*, T. Mołdawa, J. Zaleśny (red.), Warszawa 2011.
- Sokoł W., Żmigrodzki M.** (red.), *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Lublin 2003.
- Sokoł W., Żmigrodzki M.** (red.), *Encyklopedia politologii. Teoria polityki*, Kraków 1999.
- Staniszki J.**, *Postkomunistyczne państwo: w poszukiwaniu tożsamości*, Warszawa 2000.
- Staniszki J.**, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001.
- Stepanian A.**, *Armenia: od ojczyzny mitycznej do rzeczywistej*, [w:] *Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym*, L. Abrahamian, K. Siekierski (red.), Warszawa 2014.
- Stępniewski T.**, *Geopolityka regionu Morza Czarnego w poźimnowojennym świecie*, Lublin-Warszawa 2011.
- Stępniewski T.** (red.), *Nowa Wielka Gra w regionie Azji Centralnej*, Lublin-Warszawa 2012.
- Stępniewski T.** (red.), *Religia i polityka na obszarze Europy Wschodniej, Kaukazu i Azji Centralnej*, Warszawa 2013.
- Stopka K.**, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000.
- Sunstein C. R.**, *Konstytucje i demokracje*, [w:] *Władza i społeczeństwo 2. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, A. Raciborska, J. Szczupaczyński (red.), Warszawa 1998.
- Szagojan G.**, *Pamięć o trzęsieniu ziemi w Giumri*, [w:] *Armenia: kultura współczesna w ujęciu antropologicznym*, L. Abrahamian, K. Siekierski (red.), Warszawa 2014.
- Szymanek J.**, *System rządów w krajach WNP: metodologia badań ustrojowo-porównawczych*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*, Tom I, T. Bodio (red.), Warszawa 2010.
- Szymanek J.**, *Zmiana pozycji ustrojowej parlamentu w państwach demokratycznych*, [w:] *Parlamentaryzm w świecie współczesnym. Między ideą a rzeczywistością*, T. Mołdawa, J. Zaleśny (red.), Warszawa 2011.
- Śpiewak P.** (red.), *Przyszłość demokracji. Wybór tekstów*, Warszawa 2005.
- Usov P.**, *Powstanie, konsolidacja i funkcjonowanie reżimu neoautorytarnego na Białorusi w latach 1994-2010*, Warszawa 2014.
- Wiatr J.**, *Socjologia wielkiej przemiany*, Warszawa 1999.
- Wojtaszczyk K., Jakubowski W.** (red.), *Spółeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, Warszawa 2003.
- Wolff-Powęska A.**, *Oswojona rewolucja. Europa Środkowo-Wschodnia w procesie demokratyzacji*, Poznań 1998.
- Wołek A.** (red.), *Nowa ordynacja wyborcza: zmiana czy trwałość?* Warszawa 1999.
- Zakrzewska-Dubasowa M.**, *Historia Armenii*, Wrocław 1990.

- Zaleśny J.**, *Postkomunistyczna demokracja – poszukiwanie formy rządów*, [w:] *Megatrendy we współczesnym świecie*, M. Lipiec-Zajchowska (red.), Warszawa 2006.
- Zieliński J.**, *Systemy konstytucyjne Łotwy, Estonii i Litwy*, Warszawa 2000.
- Zolyan S.**, *Feudal Democracy or Democratic Feudalism: Armenia in 2008*, [w:] *Identities, Ideologies and Institutions. A Decade of Insight into the Caucasus: 2001-2011*, A. Iskandaryan (red.), Yerevan 2011.
- Zwierzchowski E.**, *Rola Federalnego Urzędu Kanclerskiego w procesie realizacji konstytucyjnych funkcji kanclerza i gabinetu*, [w:] *Prawo, parlament i egzekutywa we współczesnych systemach rządów. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Stembrowicza*, S. Bożyk (red.), Białystok 2009.
- Żmigrodzki M., Dziemidok-Olszewska B.** (red.), *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa 2009.
- Żmigrodzki M., Podolak M.**, *System polityczny i jego klasyfikacje*, [w:] *Współczesne systemy polityczne*, M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska (red.), Warszawa 2009.

Artykuły

- Akopian T.**, *Political Violence in Armenia (Sources, Public Perception, Ways to Overcome the Problem)*, „Central Asia and the Caucasus”, 2002, nr 5 (17).
- Antoszewski A.**, *Demokratyzacja w Polsce w świetle współczesnej tranzytologii*, „Working Paper”, 2011, nr 1, Wrocław 2011.
- Antoszewski A.**, *Normatywne i empiryczne teorie demokracji*, „Politeja”, 2015, nr 4 (36).
- Antoszewski A.**, *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie pokomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 2014, nr 16.
- Bagratyan H.**, *Economic Reform and War*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization”, 2006, nr 2.
- Balcer A.**, *Ankara podważa monopol Kremla*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2011, nr 6 (XX).
- Bocheńska J.**, *Na wschód od Karsu. Kaukaz w obiektywie tureckiej polityki*, „Nowa Europa Wschodnia”, 2009, nr 3-4 (V-VIII).
- Bodio T.**, *Przywództwo polityczne w obliczu wyzwań transformacyjnych*, „Studia Politologiczne”, 2001, nr 5.
- Bodio T., Wojnicki J., Załęski P.**, *Modele transformacji państw postkomunistycznych*, „Społeczeństwo i Polityka”, 2006, nr 2 (7).
- Carothers T.**, *How Democracies Emerge. The „Sequencing” Fallacy*, „Journal of Democracy”, 2007, vol. 18, nr 1.
- Carothers T.**, *The End of the Transition Paradigm*, „Journal of Democracy”, 2002, nr 1, tom 13.
- Cianciara A.**, *Problematyka trudnej pamięci w relacjach armeńsko-tureckich i jej implikacje międzynarodowe*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2012, rok 10, zeszyt 2.

- Czachor R.**, *Główne tendencje w procesach kształtowania się systemów politycznych państw poradzieckich*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2015, nr VI/2.
- Ćwiek-Karpowicz J.**, *Zastosowanie teorii transformacji w wyjaśnieniu przemian ustrojowych w państwach poradzieckich*, „Studia Politologiczne”, 2009, nr 14.
- Diamond L. J.**, *Thinking about hybrid regimes*, „Journal of Democracy”, 2002, vol. 13, nr 2.
- Dobek-Ostrowska B.**, *Między politologią i komunikologią. Razem czy osobno? Przypadek studiów porównawczych nad relacjami polityki i mediów w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Politeja”, 2015, nr 4 (36).
- Dziuba-Wiśniewska J.**, *Zaangażowanie Katolikosy Wszystkich Ormian w debatę publiczną w Armenii*, „Studia Politologiczne”, 2016, vol. 41.
- Fedorowicz K.**, *Konflikty na Kaukazie Południowym jako czynniki destabilizujące rzeczywistość społeczno-polityczną*, „Studia Europejskie”, 2015, nr 4 (76).
- Fedorowicz K.**, *Pozycja ustrojowa prezydenta w systemie politycznym Armenii*, „Białostockie Studia Prawnicze”, 2016, zeszyt 20, tom 2.
- Fedorowicz K.**, *Służby specjalne w systemie ustrojowym Armenii*, „Studia Politologiczne”, 2017, vol. 43.
- Fedorowicz K.**, *System rządów parlamentarnych na obszarze poradzieckim. Casus Mołdawii i Łotwy*, „Przegląd Politologiczny” 2012, nr 2.
- Fedorowicz K.**, *Ukraińskie rewolucje a parlamentaryzm*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2014, rok 12, zeszyt 2.
- Giragosian R.**, *Repositioning Armenian Security and Foreign Policy Within a Region at Risk*, „Working Paper” 2006, nr 6, Armenian International Policy Research Group, Yerevan 2006.
- Grochowski R.**, *Rola służb specjalnych w demokratycznym państwie prawa*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, 2013, nr 4.
- Klementewicz T.**, *Teoria polityki w praktyce badawczej*, „Studia Politologiczne”, 2004, nr 8.
- Kuzio T.**, *Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?*, „Politics”, 2001, vol. 21 (3).
- Levitsky S., Way L. A.**, *The Rise of Competitive Authoritarianism*, „Journal of Democracy”, 2002, vol. 13, nr 2.
- Markarov A.**, *Macroinstitutional Political Structures and Their Development in Armenia*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization”, 2006, nr 2.
- Mc Fall M.**, *Transition from Postcommunism*, „Journal of Democracy”, 2005, vol. 16, nr 3.
- Merkel W.**, *Embedded and Defective Democracies*, „Democratization”, 2004, vol. 11, nr 5.
- Michalak B.**, *Spór o system wyborczy czy o model demokracji? O związkach pomiędzy kształtem demokracji a ordynacją wyborczą*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 2008, nr 9.
- Nieczuja-Ostrowski P.**, *Demokratyzacja w Armenii w kontekście wyborów parlamentarnych i prezydenckich*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2001, t. VIII.
- Nieczuja-Ostrowski P.**, *Idee wystąpień społecznych w państwach Kaukazu Południowego w XXI wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2012, rok 10, zeszyt 2.

- Nieczuja-Ostrowski P.**, *Wystąpienia społeczne w Republice Armenii w latach 1991-2012*, „Nowa Polityka Wschodnia” 2012, nr 2 (3).
- Papazian T.**, *From Ter-Petrossian to Kocharian: Explaining Continuity in Armenian Foreign Policy, 1991-2003*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization”, 2006, nr 2.
- Petrosyan D.**, *Oligarchy in Armenia*, „Caucasus Analytical Digest”, nr 53-54, 17.07.2013.
- Prokop M.**, *Demokratyczno-autorytarna hybryda: redefinicja kategorii teoretycznej*, „Historia i Polityka”, 2015, nr 13 (20).
- Ratajczak M.**, *Transformacja ustrojowa w świetle ustaleń i założeń ekonomii instytucjonalnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2009, z. 2.
- Riedel R.**, *Tranzytologia i konsolidologia – czyli jak zbadać poziom zaawansowania demokratyzacji systemu politycznego*, „Przegląd Politologiczny”, 2008, nr 1.
- Rustow D.**, *Transitions to Democracy. Toward a Dynamic Model*, „Comparative Politics”, 1970, vol. 2, nr 3.
- Sahakyan A.**, *The Politics of Independence and Transition*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization”, 2006, nr 2.
- Sahakyan V., Atanesyan A.**, *Democratization in Armenia: Some Trends of Political Culture and Behavior*, „Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization”, 2006, nr 3.
- Siekierski K.**, *Ormiański Kościół Apostolski – od wielkiej przeszłości do trudnej teraźniejszości*, „Społeczeństwo i Polityka” 2008, nr 1 (14).
- Stepan A., Skach C.**, *Modele konstytucyjne a umacnianie demokracji (Parlamentaryzm – system prezydencki)*, „Państwo i Prawo”, 1994, nr 4.
- Sztompka P.**, *Teorie zmian społecznych a doświadczenia polskiej transformacji*, „Studia Socjologiczne”, 1994, nr 1.
- Szyja B.**, *Demokracja skonsolidowana jako efekt tranzycji. Analiza podstawowych ujęć i poglądów*, „Wrocławskie Studia Politologiczne”, 2013, nr 14.
- Szymanek J.**, *Modele systemu rządów (wstęp do analizy porównawczej)*, „Studia Prawnicze”, 2005, nr 3.
- Ter Petrossian L.**, *Address of the President of the Republic of Armenia Levon Ter Petrossian to the National Ecclesiastical Assembly*, „Window. View of the Armenian Church”, 1995, vol. 5, nr 1 & 2.
- Wiarda H.**, *Southern Europe, Eastern Europe and Comparative Politics: „Transitology” and the Need for New Theory*, „Eastern European Politics and Societies”, 2001, vol. 15 (3).
- Wojnicki J.**, *Europeizacja czy transformacja – ewolucje systemów politycznych Europy Środkowo-Wschodniej*, „Przegląd Politologiczny”, 2014, nr 2.
- Zajączkowski W.**, *Elity polityczne WNP*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2013, rok 11, zeszyt 3.
- Zasztowt K.**, *Zmiany w polityce regionalnej Turcji, Armenii i Azerbejdżanu po konflikcie zbrojnym w Gruzji w sierpniu 2008 roku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2008, rok (6).

Monografie i opracowania w języku rosyjskim

- Авакян Г., *Армянская Апостольская Церковь, ее место в современном армянском обществе*, „Центральная Азия и Кавказ” 1999, nr 2 (3).
- Адамчевски П., *История армянского терроризма в свете азербайджанских источников* [w:] *Международное сообщество и глобализация угроз безопасности*, Часть 2, В. Прохотова, Б. Ковалов, Е. Макарова (red.), НовГУ имени Ярослава Мудрого, Великий Новгород 2008.
- Акопян Т., *Карабахский дневник: зеленое и черное, или ни войны – ни мира*, Ереван 2010.
- Алексанян А., *Цивилизационные основы демократизации политического режима в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2011, nr 3 (14).
- Антанович Н., *Политические трансформации на постсоветском пространстве: парадигмы изучения и ключевые исследовательские проблемы*, „Социология”, 2007, nr 2.
- Аракелян А., Нодина Г., *Процесс конституционно- политической реформы в Грузии, Армении и Азербайджане: политическая элита и голос народа*, Тбилиси 2015.
- Аракцян Б. Г., *К вопросу о развитии парламентаризма в Армении*, „Вестник МПА”, 1995, nr 4.
- Балаян А., *Политические трансформации в постсоветской Армении: проблемы адаптации и перспективы интеграции в современный мир*, «Центр исследований модернизации», 2012, nr М-29/12, Санкт- Петербург 2012.
- Баал де Т., *Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной*, Москва 2014.
- Вутова Н., *Армения: Вступление в Совет Европы и выполнение обязательств перед организацией*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2003, nr 5 (29).
- Геворкян Н., *Армяно-американские взаимоотношения в контексте внешнеполитических приоритетов США на Южном Кавказе (1991-2001гг.)*, Ереван 2012.
- Гельман В., *Постсоветские политические трансформации: наброски к теории*, „Общественные науки и современность”, 2001, nr 1.
- Гельман В., *Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция*, Москва 1999.
- Гирагосян Р., *Армения в 2009 г.*, „Кавказ. Ежегодник института Кавказа”, Ереван 2009.
- Гирагосян Р., *Армения в переходный период: поворот или переворот?*, „EaP Think Bridge”, 2017, nr 1.
- Гирагосян Р., *Армения: Испытания, изменения и избранники*, „EaP Think Bridge”, 2017, nr 1.
- Давтян В., *Энергетическая безопасность Армении и геополитические интересы России на Южном Кавказе*, Ереван 2012.

- Декларация Армянской ССР от 23 августа 1990 года „О независимости Республики Армения”, Ведомости Верховного Совета Армянской ССР, 1990, nr 16.
- Егоров В. Г.**, *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, Москва 2012.
- Енгоян А.**, *Общность ценностных ориентации и ментальности постсоветских обществ [w:] Внешняя политика Республики Армения. Проблемы и вызовы*, Г. А. Петросян (red.), Ереван 2014.
- Зазнаев О. И.**, *Парламентаризация в постсоветских странах*, „Ученые запiski казанского государственного университета”, Том 151, кн. 1, 2009.
- Зазнаев О.И.**, *Индексный анализ полупрезидентских государств Европы и постсоветского пространства*, „Полис”, 2007, nr 2.
- Зебания Г.**, *Грузия в 2010г.*, „Кавказ 2010”. Ежегодник Института Кавказа, Ереван 2012.
- Золян С.**, *Армения в 2008 г.: феодальная демократия или демократический феодализм*, „Кавказ — 2008. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2010.
- Золян С.**, *Это сладкое слово „стабильность”. Армения в 2004*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2006.
- Искандарян А.**, *2012 год в Армении: институционализация стагнации*, „Кавказ 2012. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2014.
- Искандарян А.**, *Армении – 2013: сбор урожая*, „Кавказ 2013. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2015.
- Искандарян А.**, *Армения – 2007: публичность против элитности*, „Кавказ – 2007. Ежегодник института Кавказа”, Ереван 2009.
- Искандарян А.**, *Армения – 2010: год без событий но с тенденциями*, „Кавказ 2010. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2012.
- Искандарян А.**, *Армения в 2005 г.: конец постреволюционной эпохи*, „Кавказ. Ежегодник Кавказского института СМИ”, Ереван 2007.
- Искандарян А.**, *Армения между автократией и полиархией*, „Pro et Contra”, 2011, nr 3-4.
- Искандарян А.**, *Армения: предвыборный год*, „Кавказ 2011. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2013.
- Казарян Э.**, *К вопросу об армяно-иранских отношениях, [w:] Ориентиры внешней политики Армении*, Г. Новиковой (red.), Центр стратегического анализа Spectrum, Ереван 2002.
- Казимиров В. Н.**, *Мир Карабаху: посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта*, Москва 2009.
- Карапетян М.**, *Карабахский конфликт и стабильность на Южном Кавказе*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2003, nr 5 (29).
- Керян Г.**, *Утверждение многопартийности в Армении*, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16).
- Кожокин Е. М. (red.)**, *Армения: проблемы независимого развития*, Москва 1998.

- Конституционный Закон Республики Армения от 25 сентября 1991 года „Об основах независимой государственности”, Ведомости Верховного Совета Республики Армения, 1991, nr 18.
- Крылов А.**, Армения: Некоторые особенности современной политики, „Центральная Азия и Кавказ”, 2004, nr 4 (34).
- Крылов А.**, Южный Кавказ: особенности формирования элит и выбор моделей социально-политического развития, [w:] *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, Tom VI, T. Bodio (red.), Warszawa 2012.
- Курдов А.**, Независимая Армения: взгляд российских аналитиков, „Центральная Азия и Кавказ”, 1999, nr 2 (3).
- Куртов А. А.**, Конституционное устройство Республики Армения, [w:] Армения: проблемы независимого развития, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998.
- Макаренко В. И.**, Консолидация демократии: „детские болезни” постсоветских государств, „Полития”, 2002, nr 4.
- Маркаров А.**, Становление, развитие и особенности функционирования полупрезидентализма в России и в Польше, Ереван 2009.
- Маркаров А.**, Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении, „Центральная Азия и Кавказ”, 2001, nr 4 (16).
- Маркаров А.**, Институциональная трансформация в Армении 1990-2010 гг., „Вестник Ереванского университета”, 2011.
- Маркаров А.**, Трансформация политических институтов постсоветской Армении, [w:] *Постсоветская трансформация политических систем новых независимых государств*, В. Г. Егоров (red.), Москва 2012.
- Маркаров А.**, Транзитология, Ереван 2012.
- Мельвиль А. Ю.**, Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам, „Полис”, 1998, nr 2.
- Мельян А.**, Армения в Совете Европы – ожидания и перспективы, Ориентиры внешней политики Армении, Центр Стратегического Анализа Spectrum, Ереван 2002.
- Микаелян Г.**, Армения: год выборов, „Центральная Азия и Кавказ”, 2013, nr 1 (16).
- Микаелян Г.**, Внешняя политика Армении: Попытка совместить интересы США, Европы и России, „Центральная Азия и Кавказ”, 2009, nr 3 (63).
- Минасян С.**, Армения-2014: между европейским и евразийским союзами, „Кавказ 2014. Ежегодник Института Кавказа”, Ереван 2016.
- Минасян С.**, Армения в Карабахе, Карабах в Армении (карабахский фактор во внешней и внутренней политике Армении), [w:] *Kaukaz: mechanizmy legitymizacji i funkcjonowania elit politycznych*, Tom VII, T. Bodio (red.), Warszawa 2012.
- Минасян С.**, Нагорный Карабах после двух десятилетий конфликта: неизбежная пролонгация статус-кво?, „Аналитические доклады Института Кавказа 2010, nr 2.
- Минасян Е.**, Республика Армения: на тернистом пути независимости, „Центральная Азия и Кавказ”, 2007, nr 2 (50).

- Митяев В. Г.**, *Внутриполитические процессы в независимой Армении*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998.
- Орманян М.**, *Армянская Церковь*, Ереван 2012.
- Парламент одобрил проект конституционных изменений*, „Новое Время”, nr 2618 (104), 6.10.2015.
- Петросян Г. А.**, *Внешняя политика Республики Армения. Проблемы и вызовы*, Ереван 2014.
- Петросян Ш. Н.**, *История конституционного развития советской государственности в Армении (1917-1937 гг.): (Ист.-правовое исследование): Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. (710) / АН СССР. Ин-т государства и права*, Москва 1972.
- Погосян Г. А.**, *Армянское общество в трансформации*, Ереван 2003.
- Погосян Г. А.**, *Армянские выборы: неоконченная пьеса для власти и оппозиции*, «Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены», 2013, nr 1 (113).
- Погосян Г. А.**, *Современное армянское общество: особенности трансформации*, Москва 2005.
- Пузанов Ю. Е.**, *Вопросы экономического развития Армении*, [w:] *Армения: проблемы независимого развития*, Е. М. Кожокин (red.), Москва 1998.
- Хачатрян Г.**, *Первая Конституция Республики Армения*, Ереван 2001.
- Хачикян А. Э.**, *История Армении*, Ереван 2009.
- ЦИК НКР повела итоги выборов в НС НКР*, „Карабахский курьер”, 2015, nr 2 (49).
- Чайко И. В.**, *Проблемы исследования режимных трансформаций или неопатримониальная альтернатива транзитологии*, „Политическая концептология”, 2013, nr 1.
- Чилингарян А.**, *Проект принят: Слово за народом*, „Голос Армении”, nr 104, 6.10.2015.
- Шипунов Г.**, *Євразійський потенціал поняття „гібридний політичний режим” в контексті дослідження перехідних процесів на пострадянському просторі*, [w:] *Transformacje ustrojowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, Z. Białobłocki, A. Romanyuk (red.), Kutno 2012.

Źródła internetowe

- 2008 Human Rights Report: Armenia* (February 25, 2009), <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2008/eur/119066.htm> (dostęp 18.08.2016).
- Aghajanian L., *Opposition Protests in Armenia*, <http://storify.com/writepudding/opposition-protests-in-armenia-march-17-2011> (dostęp: 25.1.2017).
- Ananicz S., *Armenia odwraca się od UE*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-09-04/armenia-odwraca-sie-od-ue> (dostęp: 7.10.2016).

- Armenia became member of the Council of Europe on 25 January 2001*, Council of Europe, <http://www.coe.int/en/web/portal/armenia> (dostęp: 18.1.2017).
- Armenia znosi karę śmierci*, <http://www.ekumenizm.pl/religia/spoleczenstwo/armenia-znosi-kare-smierci>, (dostęp: 2.08.2016).
- Armenia: Jubileuszowa amnestia obejmie część więźniów politycznych*, „Tydzień na Wschodzie OSW”, 1.06.2011, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2011-06-01/armenia-jubileuszowa-amnestia-obejmie-czesc-wiezniow-poli> (dostęp: 25.1.2017).
- Armenia: Police Beat Peaceful Protesters i Yerevan*, Human Rights Watch, <https://www.hrw.org/news/2008/02/29/armenia-police-beat-peaceful-protesters-yerevan>, 18.08.2016.
- Armenia's Parliamentary Elections and Constitutional Referendum July 5, 1995*, Commission on Security and Cooperation in Europe 1995, <https://www.csce.gov/sites/helsinki-commission.house.gov/files/1995ArmeniaElectionsRport.pdf> (dostęp: 3.08.2016).
- Armenia's Economy Minister Says Oligarchs Must Obey Laws*, <http://asbarez.com/151850/armenias-economy-minister-says-oligarchs-must-obey-laws/> (dostęp: 4.11.2016).
- Armenian Government Makes Concession To Opposition*, RFE/RL, http://www.rferl.org/content/armenian_government_makes_concession_to_opposition/16795248.html (dostęp: 18.08.2016).
- Armenian Presidential Elections, September 24, 1996 Final Report*, OSCE, Office for Democratic Institutions and Human Rights, <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/14149?download=true> (dostęp: 12.08.2016).
- Baghdasaryan S., *Protesty w Erywaniu: społeczeństwo w działaniu*, <http://www.eastbook.eu/2013/08/07/protesty-w-erywaniu-spo%C5%82ecze%C5%84stwo-w-dzia%C5%82aniu/> (dostęp: 25.1.2017).
- Central Bank President as Prime Minister*, <http://www.panorama.am/en/news/2008/04/08/prime/1337880> (dostęp: 26.11.2016).
- Central Electoral Commission Republic of Armenia*, <http://www.elections.am/election-sview/> (dostęp: 20.2.2017).
- Charkiewicz P., *Armenia: pomoc gospodarcza nie tylko z Europy*, <http://eastbook.eu/2011/09/country/armenia/armenia-19-09-2011-pomoc-gospodarcza-nie-tylko-z-europy/> (dostęp: 2.08.2016).
- Charkiewicz P., *Armenia: opozycja chce zmian w ordynacji wyborczej*, <http://www.eastbook.eu/2011/12/30/armenia-opozycja-chce-zmian-w-ordynacji-wyborczej/> (dostęp: 3.1.2017).
- Charkiewicz P., *Armenia: tutaj nie ma demokracji*, <http://eastbook.eu/2012/02/country/armenia/armenia-tutaj-nie-ma-demokracji/> (dostęp: 25.1.2017).
- Cycle of Repression: Human Rights Violations in Armenia*, Human Rights Watch, Briefing Paper, 4 May 2004, <http://www.hrw.org/backgrounder/eca/armenia/0504/> (dostęp: 24.1.2017).

- Democracy on Rocky Ground. Armenia's Disputed 2008 Presidential Election, Post-Election Violence, and the One-Sided Pursuit of Accountability*, <http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/armenia0209webwcover.pdf> (dostęp: 18.08.2016).
- Dual Citizenship, Ministry of Diaspora of the Republic Armenia*, <http://www.mindiaspora.am/en/erkqaghaqaciutyun> (dostęp: 18.10.2016).
- Dziuba J., *Armenia bliżej Europy*, <http://www.new.org.pl/1401.post.html>, (dostęp: 7.10.2016).
- Falkowski M., *Armenia: między rewolucją a autorytaryzmem*, „Analizy OSW”, 10.08.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-08-10/armenia-miedzy-rewolucja-a-autorytaryzmem> (dostęp: 28.10.2016).
- Final report on the parliamentary election in Armenia, 25 May 2003*, ODIHR, Warsaw 31 July 2003, s. 3–26, <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/42371> (dostęp: 2.1.2017).
- Former Prime Ministers Robert Kocharyan*, <http://www.gov.am/en/prime-ministers/info/99/> (dostęp: 23.11.2016).
- Former Prime Ministers Serzh Sargsyan*, <http://www.gov.am/en/prime-ministers/info/77/> (dostęp: 23.11.2016).
- Górecki W., *Górski Karabach- w co gra Rosja?*, „Analizy OSW”, 13.04.2016, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-13/gorski-karabach-w-co-gra-rosja> (dostęp: 28.10.2016).
- Historical Review of the Ministry of Foreign Affairs*, <http://www.mfa.am/en/history/> (dostęp: 20.10.2016).
- Hrant Bagratyan suggests that Church pay taxes*, <http://en.alplus.am/1246413.html> (dostęp: 25.10.2016).
- Hrant Bagratyan: Why shouldn't the Church pay taxes?* <http://www.panorama.am/en/video/2016/09/28/Hrant-Bagratyan-Why-shouldn-t-the-Church-pay-taxes/18362> (dostęp: 25.10.2016).
- <http://www.armnoc.am/rus/> (dostęp: 2.11.2016).
- <http://www.genocide-museum.am/rus/index.php>, <http://armeniangenocide100.org/en/> (dostęp: 16.1.2017).
- Human Rights Defender of the Republic of Armenia, History*, <http://www.ombuds.am/en/defender/history.html> (dostęp: 18.1.2017).
- Information on the results of the elections of the President of the Republic Armenia (Tuesday, February 19, 2008 Presidential elections)*, Central Electoral Commission of the Republic Armenia, <http://www.elections.am/presidential/election-22052/> (dostęp: 18.08.2016).
- Jarosiewicz A., Falkowski M., *Wojna czterodniowa w Górskim Karabachu*, Analizy OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-06/wojna-czterodniowa-w-gorskim-karabachu> (dostęp: 26.1.2017).
- Kłysiński K., *Białoruski reżim zastrza kontrolę nad opozycją i organizacjami społecznymi*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-07-11/bialoruski-rezim-zastrza-kontrola-nad-opozycja-i-organizacjami> (dostęp: 4.05.2016).

- Karen Karapetyan, Prime minister of Republic Armenia, Biography, The Government of the Republic of Armenia*, <http://www.gov.am/en/prime-minister/> (dostęp: 14.10.2016).
- Key: *Karen Karapetyan*, <http://www.mediamax.am/en/news/parzabanum/19765/> (dostęp: 26.11.2016).
- Levon Ter-Petrossian – biografia, Levon Ter-Petrossian for President*, <http://www.levonpresident.am/?catID=11> (dostęp: 11.08.2016).
- Lragir.am: Журналист Ваграм Агаджанян и его газета „Третья Сила Плюс”, закрытая усилиями ФСБ России, не вписываются в армянские и карабахские реалии*, <http://irevanaz.com/rus/index.php?newsid=2481>, (dostęp: 31.08.2016).
- Manukyan A., Opposition: dialogue with authorities seems more real*, <http://www.panarmenian.net/eng/politics/news/71151/> (dostęp: 25.1.2017).
- March 5, 2003, Election for President, Republic of Armenia*, <http://www.electionguide.org/elections/id/1893/> (dostęp: 2.1.2017).
- May 24 2003 Referendum (on Draft of Amendments to the Constitution of Republic Armenia, Central Electoral Commission Republic of Armenia*, <http://www.elections.am/resultsr2503/> (dostęp: 2.08.2016).
- Methodology*, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2015/methodology>, (dostęp 6.07.2016)
- Ministry of Diaspora of the Republic Armenia*, <http://www.mindiaspora.am/en/index> (dostęp: 18.10.2016).
- Monday, February 18, 2013 Presidential Elections, Result, Republic of Armenia Central Electoral Commission*, <http://www.elections.am/presidential/> (dostęp: 20.10.2016).
- Nations in Transit 2016*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2016>, (dostęp 6.07.2016).
- Nieudany pucz w Turcji i jego następstwa, „Analizy OSW”, 18.07.2016*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-07-18/nieudany-pucz-w-turcji-i-jego-nastepstwa>, (dostęp: 13.10.2016).
- No Separation of Church and State in Armenia? Opinion*, <http://www.epress.am/en/2010/12/23/no-separation-of-church-and-state-in-armenia-opinion.html> (dostęp: 25.10.2016).
- November 27 2005 Referendum (on Draft of Amendments to the Constitution of RA), Central Electoral Commission Republic of Armenia*, <http://www.elections.am/resultsr2705/> (dostęp: 2.08.2016).
- Offshore Labyrinth: Armenian Style*, <http://hetq.am/eng/news/27709/offshore-labyrinth-armenian-style.html> (dostęp: 4.11.2016).
- Offshore Scandal: More Than a Mere “Chain of Coincidences”*, <http://hetq.am/eng/news/31897/offshore-scandal-more-than-a-mere-chain-of-coincidences.html> (dostęp: 15.12.2016).
- Oligarchs in Armenia control levers of political power*, <http://www.azernews.az/aggression/78456.html>, (dostęp: 4.11.2016).
- Polak E., Nowa konstytucja, stara Armenia*, <http://www.new.org.pl/2424.post.html>, (dostęp: 3.08.2016).

- Polska strona Protokołu Nr 13 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka bezwzględnie znośzącego karę śmierci*, http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/prawo_miedzynarodowe/polska_strona_protokolu_nr_13_do_europejskiej_konwencji_praw_czlowieka;jsessionid=165F9078CB92DB31A4044BAD2E9F8D (dostęp: 18.1.2017).
- Presidential Election 19 February 2008, Republic of Armenia*, OSCE/ODIHR Election Observation Mission Report, Warsaw 2008, <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/32115?download=true> (dostęp: 18.08.2008).
- Private remittances to Armenia in 2015 constituted 19.2% of its GDP*, <http://www.armbanks.am/en/2016/04/14/96979/> (dostęp: 19.10.2016).
- Progress Report Armenia 2014*, https://eeas.europa.eu/enp/pdf/2015/armenia-enp-report-2015_en.pdf (dostęp: 26.1.2017).
- Referendum on amendments to the Constitution of the Republic of Armenia, December 06, 2015 Referendum*, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/referendum/election-26015/> (dostęp: 4.08.2016).
- Republic of Armenia, Presidential Election 19 February and 5 March 2003, Final Report*, OSCE, Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw 2003, s. 1-24, <http://www.osce.org/odihr/elections/armenia/14054> (dostęp: 2.1.2017).
- Robert Kocharyan, The second President of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/robert-kocharyan/> (dostęp: 14.10.2016).
- Rypel D., *Vztah církve a státu v Arménii: Nejrovnější mezi rovnými?* <http://www.e-polis.cz/clanek/vztah-cirkve-a-statu-v-armenii-nejrovnejsi-mez-rovnymi.html> (dostęp: 25.10.2016).
- Saturday, 12 May, 2007 Parliamentary (Proportional) Elections*, Central Electoral Commission, <http://www.elections.am/proportional/election-82/> (dostęp: 3.1.2017).
- Serzh Sargsyan, The President of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/serzh-sargsyan/> (dostęp: 14.10.2016).
- Statistical Yearbook of Armenia 2014*, <http://www.armstat.am/file/doc/99489458.pdf>.
- Sunday, May 06, 2012 Parliamentary Elections*, Central Electoral Commission Republic of Armenia, <http://www.elections.am/proportional/> (dostęp: 4.1.2017).
- The Constitution of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/constitution/> (dostęp: 2.08.2016).
- The first President of the Republic of Armenia*, <http://www.president.am/en/levon-ter-petrosyan/> (dostęp: 11.08.2016).
- The Law of the Republic of Armenia Regarding the Relationship between the Republic of Armenia and the Holy Armenian Apostolic Church*, <http://www.armenianchurch.org/index.jsp?sid=3&nid=724&y=2007&m=4&d=5&lng=en> (dostęp: 24.10.2016).
- The Republican Party of Armenia (Executive Body)*, <http://www.hhk.am/ru/executive-body/> (dostęp: 5.10.2016).
- The results of 2011 Population census of the Republic Armenia, Statistical Yearbook of Armenia 2012*, <http://armstat.am/file/doc/99486108.pdf>.

- Transformation Indeks BTI 2016, Methodology*, <http://www.bti-project.org/en/index/methodology/>, (dostęp: 6.07.2016).
- Vazgen Sargsyan, Former Prime Minister Republic of Armenia*, <http://www.gov.am/en/prime-ministers/info/90/> (dostęp: 16.08.2016).
- Waal de T., *All Change in Armenia*, <http://carnegieeurope.eu/strategieurope/?fa=62215>, (dostęp: 3.08.2016).
- Weathering the Storm: A commentary on Armenia's Oligarchs*, <https://www.pf-armenia.org/press-release/weathering-storm-commentary-armenia%E2%80%99s-oligarchs> (dostęp: 4.11.2016).
- Who controls what in Armenia – U.S. Embassy cable by WikiLeaks*, <https://news.am/eng/news/72188.html> (dostęp: 4.11.2016).
- Zasztowt K., *Armenia w Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej – wyzwania dla UE, Biuletyn PISM, nr 21, 23.02.2015*, https://www.pism.pl/files/?id_plik=19274 (dostęp: 7.10.2016).
- Zinvori mair (Soldiers' Mothers), <http://www.zinvori-mair-ngo.am/about-us-engl.html> (dostęp: 20.1.2017).
- 10 лет назад смертную казнь не отменили, она действует до сих пор – открытое письмо*, <http://www.tert.am/ru/news/2013/08/01/open-letter/830916> (dostęp: 18.1.2017).
- Армянская газета «Третья Сила» закрыта по приказу внешних сил?*, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/46368>, (dostęp: 21.1.2017).
- Арутюнян А., *Конституционная реформа в Армении: путь к демократии или уловка властей*, <http://ru.rfi.fr/kavkaz/20150806-konstitutsionnaya-reforma-v-armenii-putk-demokratii-ili-ulovka-vlastei>, (dostęp: 3.08.2016).
- Бывшие премьер-министры, Армен Дарбинян*, <http://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/91/> (dostęp: 8.12.2016).
- Бывшие премьер-министры, Гагик Арутюнян*, <http://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/123/> (dostęp: 2.12.2016).
- Бывшие премьер-министры, Хосров Арутюнян*, <http://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/122/> (dostęp: 2.12.2016).
- Бывшие премьер-министры: Серж Саргсян*, <http://www.gov.am/ru/prime-ministers/info/77/> (dostęp: 14.12.2016).
- В Армении вступили в силу некоторые главы новой Конституции*, <https://regnum.ru/news/polit/2042408.html> (dostęp: 4.08.2016).
- В Армении отменили смертную казнь*, <http://www.vesti.ru/doc.html?id=25091> (dostęp: 18.1.2017).
- В Ереване есть однозначно озвученный социальный протест, а не электромайдан*, <http://rabkor.ru/columns/interview/2015/08/05/electrosocial/> (dostęp: 25.1.2017).
- Вазген Манукян: „Если бы мне дали переписать историю, я бы семь раз переписал”. *Экс-премьер Армении – о войне и мире на старте независимости*, https://republic.ru/app.php/posts/74256?utm_source=slon.ru&utm_medium=internal&utm_campaign=most-popular (dostęp: 30.11.2016).

- Верховный Совет Армении первого созыва*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 29.12.2016).
- Верховный Совет Армении*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus>, (dostęp: 10.09.2016).
- Верховный Совет АССР, XII созыв – 1990г.*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 29.07.2016).
- Второй Президент Республики Армения Роберт Кочарян*, <http://www.president.am/ru/robert-kocharyan/> (dostęp: 26.10.2016).
- Выступление Левона Тер-Петросяна на первой конференции Армянского национального конгресса 21.12.2008*, <http://www.levonpresident.am/?catID=20&contID=409> (dostęp: 18.08.2016).
- Гагик Царукян в Москве встретился с членами „Единой России”*, <http://ru.1in.am/1081885.html>, (30.08.2016).
- Гагик Царукян и Левон Тер-Петросян обсудили новую политическую обстановку в Армении*, <http://www.panorama.am/ru/news/2015/02/13/carukyan-ter-petrosyan/113109>, (dostęp: 4.1.2017).
- Гагик Царукян: „Я ухожу из активной политики”*, <http://hetq.am/rus/news/58850/gagik-carukyan-ya-ukhozhu-iz-aktivnoiy-politiki.html>, (dostęp: 4.1.2017).
- Глава Венецианской комиссии Джанни Букиккио высоко оценил проект конституционных реформ в Армении*, <http://www.panorama.am/ru/news/2015/10/08/gianibukikio/1459468> (dostęp: 4.08.2016).
- Гимিশян М., Политическая и конституционная реформа в Армении*, *International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA)*, http://www.old-site.idea.int/europe_cis/upload/Gimishyan_rus_ed.pdf (dostęp: 22.01.2017).
- Декларация о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики*, <http://www.president.nkr.am/ru/nkr/nkr1>).
- Декларация о независимости Армении*, <http://www.gov.am/ru/independence/%20http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1172853>, (dostęp: 9.09.2016).
- Джангирян Ж.Д., Особенности разделения властей в конституционной доктрине Республики Армения*, <http://www.fpa.su/biblioteka/izdaniya/problemy-konstitutsionnogo-prava-zarubezhnyh-stran/osobennosti-razdeleniya-vlastey-v-konstitutsionnoy-doktrine-respubliki-armeniya-zh-d-dzhangiryan> (dostęp: 29.07.2016).
- Заключительное слово Председателя Верховного Совета РА Левона Тер-Петросяна на первой сессии первого созыва Верховного Совета*, <http://press.karabakh.info/> (dostęp: 10.09.2016).
- Закон о свободе совести и религиозных организациях, Принят 17.06.1991*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2041&lang=rus> (dostęp: 21.10.2016).
- Закон Республики Армения о защитнике права человека, Принят 21.10.2003*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1457&lang=rus> (dostęp: 18.1.2017).
- Закон Республики Армения о партиях, принят 3.7.2002*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1326&lang=rus> (dostęp: 12.1.2017).

- Закон Республики Армения об альтернативной службе, Принят 17.12.2003*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1884&lang=rus> (dostęp: 20.1.2017).
- Избирательный кодекс Республики Армения, принятый 22 мая 2016 года*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=5479&lang=rus> (dostęp: 4.1.2017).
- Избирательный кодекс Республики Армения, принятый 26.05.2011*, <http://parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=4216&lang=rus> (dostęp: 3.1.2017).
- Избирательный кодекс Республики Армения, принятый 5 февраля 1999 года*, http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=27342 (dostęp: 3.1.2017).
- История армянского парламента, Национальное Собрание Республики Армения второго созыва*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus>, (dostęp: 16.08.2016).
- Команда тринадцатого премьер-министра. Премьер-министры Армении: краткая история*, http://arka.am/ru/news/analytics/obobshchenie_komanda_trinadtsatogo_premier_ministra/ (dostęp: 2.12.2016).
- Конституционные поправки в Армении не обеспечивают достаточной независимости судебной власти*, <http://analitikaua.net/2015/konstitutsionnyie-popravki-v-armenii-ne-obespechivayut-dostatochnoy-nezavisimosti-sudebnoy-vlasti-politik/> (dostęp: 4.08.2016).
- Конституция Республики Армения (с изменениями принята 6.12.2015)* http://www.parliament.am/law_docs5/06122015.pdf (dostęp: 11.1.2017).
- Конституция Республики Армения (с изменениями)*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus> (dostęp: 13.12.2016)
- Конституция Республики Армения*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=rus> (4.10.2016).
- Конституция Республики Армения, Принята 06.12.2015*, http://www.parliament.am/law_docs5/06122015.pdf (dostęp: 7.10.2016).
- Конституция Республики Армения, Принята 27.11.2005*, <http://www.president.am/ru/constitution-2005/> (dostęp: 17.08.2016).
- Краткая история органов безопасности Армении*, <http://www.sns.am/index.php/ru/history/brief-history/72-brief-history-of-nss> (dostęp: 3.12.2016).
- Лидер партии „Прцветающая Армения” Гагик Царукян расценил выступление президента как объявление войны и „принял вызов”*, <http://www.panorama.am/ru/news/2015/02/13/gagik-carukyan/113209>, (30.08.2016).
- Макаренко В. И., Консолидация демократии*, <http://www.politnauka.org/library/dem/takarenko.php> (dostęp 8.07.2016).
- Маркедонов С., Конституционная реформа в Армении: рискованное лавирование*, <http://politcom.ru/18781.html> (dostęp: 18.01.2017).
- Минасян С., Некоторые концептуальные основы внешней политики Армении*, http://www.noravank.am/rus/issues/detail.php?ELEMENT_ID=1999 (dostęp: 5.12.2016).

- Население Еревана начинает акцию протеста из-за подорожания электроэнергии*, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Naselenie-Erevana-nachinaet-aktsiyu-protesta-iz-za-podorozhaniya-elektroenergii.html> (dostęp: 25.1.2017).
- Национальная конституция, История армянского парламента*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 28.07.2016).
- Национальное собрание РА третьего созыва*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 10.12.2016).
- Национальное Собрание Республики Армения пятого созыва*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament&lang=rus> (dostęp: 2.11.2016).
- Национальное Собрание Республики Армения пятого созыва, Фракция „Республиканская” (РПА)*, <http://www.parliament.am/deputies.php?sel=faction&lang=rus> (dostęp: 17.08.2016).
- Непрозрачные отставки*, <http://ru.aravot.am/2016/11/02/225536/> (dostęp: 26.11.2016).
- Новый омбудсмен Армении потребует объяснений у ФСБ России?*, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/47152>, 31.08.2016.
- Омбудсмен Армении обратился к российской стороне по вопросу газеты „Третья Сила Плюс”*, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/47778>, (31.08.2016).
- Первая Конституция Армении*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2425&lang=rus>, (dostęp: 13.09.2016).
- Петров И, Грабители Армении – имущество президентов*, <http://armtoday.info/default.asp?NewsID=20968> (dostęp: 2.11.2016).
- Правительство Армении повысило тарифы на свет, несмотря на протесты*, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Pravitelstvo-Armenii-povysilo-tarify-na-svet-nesmotrya-na-protesty.html>, (dostęp: 25.1.2017).
- Правозащитники Армении сообщили о 51 погибшем в небоевых условиях военнослужащем в 2016 году*, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/296449/> (dostęp: 24.1.2017).
- Правозащитники считают неэффективной профилактику убийств и суицидов в армянской армии*, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/296486/> (dostęp: 24.1.2017).
- Президент Армении поручил проверить сообщения о неуплате Гагиком Царукяном налогов и уголовных преступлениях*, <http://www.panorama.am/ru/news/2015/02/12/serzh-sargsyan-3/113708>, (30.08.2016).
- Премьер-министр РА Армен Дарбинян представил программу деятельности правительства*, <http://nt.am/ru/news/124344///?hayworld=> (dostęp: 8.12.2016).
- Премьер-министр РА Карен Каранетян*, <http://www.gov.am/ru/prime-minister/> (dostęp: 16.12.2016).
- Премьеры приходят и уходят: кто станет 14-м главой кабмина*, <http://ru.armeniasputnik.am/exclusive/20160908/4842026/premyeri-Armenia.html> (dostęp: 15.12.2016).
- Проект конституционных реформ направлен в парламент Армении*, <http://www.vestikavkaza.ru/news/Proekt-konstitutsionnykh-reform-napravlen-v-parlament-Armenii.html> (dostęp: 3.08.2016).

- Проект новой конституции Армении: Непрямые выборы президента и парламент, сформированный по пропорциональной системе*, <http://www.panarmenian.net/rus/news/194898/> (dostęp: 3.08.2016).
- Путин поручил ФСБ рассмотреть дело „Третьей Силы Плюс”*, <http://fmgnews.info/47753-putin-poruchil-fsb-rassmotret-delo-tretey-sily-plyus.html>, (31.08.2016).
- Регламент Национального Собрания Республики Армения, Принят 20.02.2002 (с изменениями и дополнениями по 16 марта 2016 года)*, <http://www.parliament.am/parliament.php?id=bylaw&lang=rus>, (dostęp: 14.09.2016).
- Резолюция 822 (1993) Совета Безопасности ООН „Ситуация в отношении Нагорного Карабаха”*, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/73/IMG/N9324773.pdf?OpenElement> (dostęp: 3.12.2016).
- Республиканская Партия Армении, История Партии, 25 год активной деятельности в политической системе Независимой Армении*, <http://www.hhk.am/ru/history/> (dostęp: 9.12.2016).
- Референдум о внесении изменений в Конституцию пройдет в Армении*, <http://ria.ru/world/20151203/1334858556.html> (dostęp: 3.08.2016).
- Саттаров О., Армянский бунт: тревожная ласточка для кавказской политики России?*, <http://www.vestikavkaza.ru/analytics/Armyanskiy-bunt-trevozhnaya-lastochka-dlya-kavkazskoy-politiki-Rossii.html>, (dostęp: 25.1.2017).
- Серж Саргсян не рассказал о 2018-м*, <https://regnum.ru/news/polit/2027278.html> (dostęp: 4.08.2016).
- Теракт в парламенте Армении 27 октября 1999 года*, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/232322/>, 29.08.2016.
- Третий Президент Республики Армения Серж Саргсян*, <http://www.president.am/ru/serzh-sargsyan/> (dostęp: 26.10.2016).
- Умарова А, Чем разгневал Царукян президента?*, <http://www.ekhokavkaza.com/a/26851014.html>, 30.08.2016.
- ФСБ грубо нарушает законы и России, и Армении*, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/44907>, (dostęp: 21.1.2017).

